MIGRACIJSKI PROCESI IZMEĐU HRVATSKE I JUŽNE AMERIKE

PREMA TRANSNACIONALNOM I TRANSDISCIPLINARNOM POLJU PROUČAVANJA

PROCESOS MIGRATORIOS ENTRE CROACIA Y AMÉRICA DEL SUR

HACIA LA CONSTRUCCIÓN DE UN CAMPO DE ESTUDIOS TRANSNACIONAL Y TRANSDISCIPLINAR

María Florencia Luchetti
Marina Perić Kaselj

IMIN

MIGRACIJSKI PROCESI IZMEĐU HRVATSKE I JUŽNE AMERIKE

PREMA TRANSNACIONALNOM I TRANSDISCIPLINARNOM POLJU PROUČAVANJA

PROCESOS MIGRATORIOS ENTRE CROACIA Y AMÉRICA DEL SUR

HACIA UN CAMPO DE ESTUDIOS TRANSNACIONAL Y TRANSDISCIPLINAR

UREDNICE / EDITORAS
María Florencia Luchetti
Marina Perić Kaselj

Institut za istraživanje migracija
Zagreb, 2026.

IZDAVAČ / EDITOR
Institut za istraživanje migracija
Trg Stjepana Radića 3
10000 Zagreb

ZA IZDAVAČA / RESPONSABLE
Marina Perić Kaselj

UREDNICE / EDITORAS
María Florencia Luchetti
Marina Perić Kaselj

RECENZENTI / EVALUADORES
Juan Carlos Radovich
Rebeka Mesarić Žabčić

PRIJEVOD / TRADUCCIÓN
Boris Nikšić
Milan Puh
Ana Jokić

LEKTURA I KOREKTURA / CORRECCIÓN DE ESTILO
Ana Jokić

PRIJELOM I GRAFIČKO OBLIKOVANJE / MAQUETACIÓN Y DISEÑO GRÁFICO
Jimena Durán Prieto (Španjolska verzija)
Florencia María Zelko (Hrvatska verzija)

ISBN
978-953-6028-92-4

Knjiga je objavljena uz potporu Ministarstva znanosti, obrazovanja i mladosti Republike Hrvatske i Središnjega državnoga ureda za Hrvate izvan Republike Hrvatske.

Libro publicado con el apoyo del Ministerio de Ciencia, Educación y Juventud de la República de Croacia y de la Oficina Estatal Central para los Croatas en el Exterior.

Zagreb, 2026.

MIGRACIJSKI PROCESI IZMEĐU HRVATSKE I JUŽNE AMERIKE

PREMA TRANSNACIONALNOM I TRANSDISCIPLINARNOM POLJU PROUČAVANJA

PROCESOS MIGRATORIOS ENTRE CROACIA Y AMÉRICA DEL SUR

HACIA UN CAMPO DE ESTUDIOS TRANSNACIONAL Y TRANSDISCIPLINAR

María Florencia Luchetti
Marina Perić Kaselj

Zagreb
2026.

POKROVITELJSTVO / AUSPICIO

Središnji državni ured za Hrvate izvan Republike Hrvatske. /
Oficina Central Estatal para los Croatas en el Exterior

ORGANIZATORI / ORGANIZADORES

Institut za istraživanje migracija. /
Instituto de Investigación de las Migraciones

Sveučilište u Zagrebu, Fakultet hrvatskih studija. /
Universidad de Zagreb, Facultad de Estudios Croatas

Sveučilište u Dubrovniku /
Universidad de Dubrovnik

Nacionalno sveučilište u Patagoniji „San Juan Bosco", Fakultet humanističkih i društvenih znanosti, Institut za društvene i političke studije Patagonije / Universidad Nacional de la Patagonia "San Juan Bosco", Facultad de Humanidades y Ciencias Sociales, Instituto de Estudios Sociales y Políticos de la Patagonia (IESyPPat-FHCSUNPSJB)

Sveučilište u São Paulu, Fakultet obrazovnih znanosti /
Universidad de São Paulo, Facultad de Educación (FE-USP)

Međunarodna mreža istraživača migracijskih procesa između Hrvatske i Južne Amerike / Red Internacional de Investigadores de Procesos Migratorios entre Croacia y América del Sur

INSTITUCIONALNA POTPORA / AVALES INSTITUCIONALES

Međunarodni zajednički centar za istraživanja CEIL/CONICET-SHU Globalizacija i društvo / Centro Internacional Mixto de Investigaciones CEIL/CONICET-SHU Globalización y sociedad — Kina / Argentina

Nacionalno sveučilište u Rosariju, Fakultet humanističkih znanosti i umjetnosti / Universidad Nacional de Rosario, Facultad de Humanidades y Artes de la (UNR) — Argentina.

Nacionalno sveučilište u Patagoniji „San Juan Bosco", Fakultet humanističkih i društvenih znanosti / Universidad Nacional de la Patagonia "San Juan Bosco", Facultad de Humanidades y Ciencias Sociales (FHCS-UNPSJB) — Argentina

Sveučilište u Buenos Airesu, Filozofski fakultet, Institut za antropološke znanosti / Universidad de Buenos Aires, Facultad de Filosofía y Letras, Instituto de Ciencias Antropológicas (ICA-FFyL-UBA) — Argentina.

Nacionalno sveučilište u Rosariju, Fakultet humanističkih znanosti i umjetnosti, Antropološka škola / Universidad Nacional de Rosario, Facultad de Humanidades y Artes, Escuela de Antropología (FHA-UNR) — Argentina

Sveučilište u Aysenu, Odsjek za društvene i humanističke znanosti / Universidad de Aysén, Departamento de Ciencias Sociales y Humanidades (UAYSEN) — Chile.

Sveučilište u Buenos Airesu, Fakultet društvenih znanosti, Odsjek za sociologiju, Katedra za društvenu povijest Argentine / Universidad de Buenos Aires, Facultad de Ciencias Sociales, Carrera de Sociología, Cátedra de Historia Social Argentina (FSOC-UBA) — Argentina

ZNANSTVENI MEĐUNARODNI ODBOR /
COMITÉ CIENTÍFICO INTERNACIONAL

red. prof. dr. sc. Mirjana Polić Bobić (UNIZG) – Hrvatska
red. prof. dr. sc. Juan Carlos Radovich (UBA/CONICET) – Argentina
red. prof. dr. sc. Sergio Laušić Glasinović (UMAG) – Čile
red. prof. dr. sc. Fortunato Mallimaci (UBA/CONICET) – Argentina
red. prof. dr. sc. Stipan Tadić (UNIZG) – Hrvatska
red. prof. dr. sc. Cristian Garay Vera (USACH) – Čile
izv. prof. dr. sc. Ivana Franić (UNIZG) – Hrvatska
izv. prof. dr. sc. Nadia Andrea de Cristóforis (UBA/CONICET) – Argentina
izv. prof. dr. sc. Marija Benić Penava (UNIDU) – Hrvatska
izv. prof. dr. sc. Brígida Norma Baeza (UNPSJB/CONICET) – Argentina
izv. prof. dr. sc. Gabriel Alejandro Carrizo (UNPSJB/UNPA/CONICET) – Argentina
doc. dr. sc. Nikolina Židek (IE University - Madrid/IDES) – Španjolska/ Argentina
doc. dr. sc. Zuleika Crosa (UBA/CONICET) – Argentina
doc. dr. sc. Pastor Cea (UAYSEN) – Čile
doc. dr. sc. Patricia Carrasco (UAYSEN) – Čile
doc. dr. sc. Paola Cúneo (UBA/CONICET) – Argentina
doc. dr. sc. Marcelo Carlos Huernos (UNTREF) – Argentina
doc. dr. sc. Marina Perić Kaselj (IMIN) – Hrvatska
dr. sc. Katica Jurčević (IMIN) – Hrvatska
dr. sc. Aleksandar Vukić (IMIN) – Hrvatska

dr. sc. María Florencia Luchetti (IMIN) – Hrvatska
dr. sc. Natasha Kathleen Ružić (IMIN) – Hrvatska
dr. sc. Milan Puh (USP) – Brazil
dr. sc. Gleb Pilipenko (Institut za slavistiku RAS/PAH) – Rusija

ORGANIZACIJSKI MEĐUNARODNI ODBOR / COMITÉ ORGANIZATIVO INTERNACIONAL

red. prof. dr. sc. Juan Carlos Radovich (UBA/CONICET) – Argentina
izv. prof. dr. sc. Brígida Norma Baeza (UNPSJB/CONICET) – Argentina
doc. dr. sc. Marina Perić Kaselj (IMIN) – Hrvatska
doc. dr. sc. Stjepan Šterc (FHS-UNIZG) – Hrvatska
doc. dr. sc. Pastor Cea (UAYSEN) – Čile
doc. dr. sc. Patricia Carrasco (UAYSEN) – Čile
dr. sc. Katica Jurčević (IMIN) – Hrvatska
dr. sc. María Florencia Luchetti (IMIN) – Hrvatska
dr. sc. Milan Puh (USP) – Brazil
lic. Cristina Solián, prof. (UNR) – Argentina
dr. sc. Natasha Kathleen Ružić (IMIN) – Hrvatska
dr. sc. Karen Bauk (UNC) – Argentina
mr. sc. Josip Bruno Bilić, doktorand (UBA) – Argentina/Hrvatska
mr. sc. Oliver Zambrano Alemán, doktorand (UCV) – Venezuela
Paula Gadže, mag., doktorandica (UBA) – Argentina/Hrvatska
Josip Papak, mag. hist. et educ. hist., doktorand (UNIZG-FHS) – Hrvatska
Cristian Šprljan, mag. comm. (UNC) – Argentina

SADRŽAJ / ÍNDICE

MARÍA FLORENCIA LUCHETTI I MARINA PERIĆ KASELJ
Uvod. Doprinosi izgradnji transnacionalnoga i transdisciplinarnoga polja proučavanja.....13
Introducción. Contribuciones a la construcción de un campo de estudios transnacional y transdisciplinar.....23

MARINA PERIĆ KASELJ
Identiteti hrvatskih iseljenika/potomaka u Čileu i Argentini: povijesna i suvremena perspektiva.....33
Identidades de los emigrantes croatas en Chile y Argentina: perspectiva histórica y contemporánea.....55

MILAN PUH
Pregled istraživanja hrvatsko-brazilskih veza i Hrvata u Brazilu kao temelj znanstvenog polja u nastajanju.....79
Panorama de la investigación sobre las relaciones croata-brasileñas y los croatas en Brasil como base para un campo científico emergente.....95

IVANA FRANIĆ
Hrvatski jezik u Južnoj Americi – jučer, danas, sutra.....115
La lengua croata en América del Sur: ayer, hoy, mañana...137

JOSIP BRUNO BILIĆ I PAOLA CÚNEO
„Ja razumijem, me cuesta hablar”: hrvatsko-španjolsko mijenjanje kodova među govornicima hrvatskog podrijetla u Argentini.....159
“Ja razumijem, me cuesta hablar”: el cambio de código croata-español entre hablantes de herencia en Argentina.175

VLAHO KOVAČEVIĆ I KRUNOSLAV MALENICA
Pitanje sociokulturnog identiteta i socijalne distance prema drugom.....191
La cuestión de la identidad sociocultural y la distancia social frente al Otro.....209

STIPE TADIĆ I VINE MIHALJEVIĆ
Misionarsko djelovanje franjevaca provincije sv. Jeronima i njihova uloga u očuvanju hrvatskoga identiteta među hrvatskim iseljenicima u Argentini.....229
La obra misionera de los franciscanos de la Provincia de San Jerónimo y su papel en la preservación de la identidad croata entre los emigrantes croatas en Argentina.....247

CRISTINA SOLIAN
Životne priče. Hrvatske seljanke na otoku Hvaru i na jugu Santa Fea.....267
Relatos de vida. Campesinas croatas en la Isla de Hvar y en el sur santafesino.....279

ALIGER DOS SANTOS PEREIRA
Gdje su živjeli hrvatski proleteri u Brazilu između 1920. I 1940. godine?* 291
¿Dónde vivían los proletarios croatas entre 1920 y 1940 en Brasil? 307

MARÍA FLORENCIA LUCHETTI
Dug put povratka? Analiza iskustava južnoamerikanaca u zemlji predaka.....325
Un largo viaje de ¿regreso? Análisis de experiencias de sudamericanos en la tierra de sus ancestros.....343

IVAN BALABANIĆ
Izvori informiranja među Hrvatima u Južnoj Americi i njihovi stavovi i mišljenja o Hrvatskoj.....363
Fuentes de información entre los croatas de América del Sur y sus actitudes y opiniones sobre Croacia.....377

IVAN TEPEŠ
Organiziranje iseljeničkog HSS-a u Južnoj Americi poslije završetka Drugog svjetskog rata.....393
La organización del HSS en América del Sur tras el final de la Segunda Guerra Mundial.....409

WOLLFY KRAŠIĆ
Politička opredjeljivanja Hrvata u Urugvaju nakon Drugog svjetskog rata....425
Orientaciones políticas de los croatas en Uruguay después de la Segunda Guerra Mundial....441

ANTE DELIĆ
Neke crtice o uređivačkoj politici *Hrvatske revije* u kontekstu emigrantskih previranja....459
Algunos comentarios sobre la política editorial de la revista Hrvatska revija en el contexto de las divergencias de la emigración....473

PRISCILA DE AZEVEDO SOUZA MESQUITA
Doprinos brazilske spisateljice Zore Seljan u suočavanju s vjerskim rasizmom....491
Contribuciones de la escritora brasileña Zora Seljan para enfrentar el racismo religioso....505

PABLO D. ARRAIGADA
Rat, djetinjstvo i izgubljeni raj. Ratni sukob u pripovijedanju hrvatskih spisateljica....519
Guerra, infancia y paraíso perdido. El conflicto bélico en la narrativa de escritoras croata....531

JORGE ORTIZ SOTELO
Izvori za proučavanje hrvatskoga iseljeništva u Peruu....543
Fuentes para el estudio de la migración croata al Perú....557

IVAN IVANOVIĆ I GORDAN STOJOVIĆ
Crnogorska emigracija u Sonori i njezin utjecaj na formiranje latinskoameričkog stanovništva....573
Emigración montenegrina en Sonora y su influencia en la conformación de la población latinoamericana....587

JUAN CARLOS RADOVICH
Iz recenzija....603
De las evaluaciones....607

O autorima ove knjige....611
Sobre los autores de este libro....621

UVOD
DOPRINOSI IZGRADNJI TRANSNACIONALNOGA I TRANSDISCIPLINARNOGA POLJA PROUČAVANJA

María Florencia Luchetti
Marina Perić Kaselj

Tijekom 2021. godine Institut za istraživanje migracija (IMIN) u suradnji s Fakultetom hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu (FHS-UNIZG), Institutom za društvene i političke studije Patagonije Nacionalnog sveučilišta u Patagoniji „San Juan Bosco" (IESyPPat-UNPSJB), Fakultetom obrazovnih znanosti Sveučilišta u São Paulu (FE-USP), Sveučilištem u Dubrovniku (UNIDU) te Međunarodnom mrežom istraživača migracijskih procesa između Hrvatske i Južne Amerike pozvali su sve znanstvenike, stručnjake i zainteresirane da sudjeluju na *II. međunarodnom znanstveno-stručnom skupu Migracijski procesi između Hrvatske i Južne Amerike. Prema transnacionalnom i transdisciplinarnom polju proučavanja.*

Obrazloženje koje je navedeno u pozivnom pismu ističe kao najvažniju fazu kretanja stanovništva između europskoga i američkoga kontinenta kraj 19. i početak 20. stoljeća kao razdoblje intenziviranja migracijskih procesa. Uz taj masovni val iseljavanja, migracijska iskustva s područja sadašnje Republike Hrvatske uključuju prethodne i kasnije valove koji se razlikuju prema uzrocima, posljedicama, dinamici te prema područjima podrijetla i odredišta kao i socio-demografskomu sastavu stanovništva. Svaki od tih valova sa svojim različitostima i specifičnostima čini fenomen hrvatskog iseljeništva u Južnoj Americi koji je predstavljao važnu preobrazbu mjesta zahvaćenih tim fenomenom, čiji su učinci još uvijek nedovoljno istraženi. Broj Hrvata koji su stigli na južnoamerički kontinent vrlo je upitan, pa možemo govoriti samo o procjenama. Prema posljednjim istraživanjima pretpostavlja se da trenutačno najmanje milijun ljudi hrvatskoga podrijetla živi u Latinskoj Americi (Luchetti i Perić Kaselj, 2022a, 2022b).[1]

U pozivu smo istaknuli komplementarnost ne samo što se tiče

1 Kako je već objašnjeno u prethodnom radu, ne izgubimo iz vida da su Južna i Latinska Amerika različiti pojmovi, ali ih rabimo relativno naizmjenično zbog široke upotrebe svakoga od njih s obje strane Atlantskoga oceana (Luchetti i Perić Kaselj, 2022a).

prekooceanske migracijske dinamike, koja fenomen hrvatskoga iseljeništva čini svojevrsnim poglavljem međunarodnih migracija, nego i u odnosu na širinu znanstvene i akademske zajednice triju ključnih faza.

Prva faza počela se razvijati sedamdesetih godina prošlog stoljeća i karakterizira je mali broj radova u okviru početaka strukturiranja polja istraživanja međunarodnih migracija. Drugu fazu obilježavaju devedesete godine s porastom povijesnih radova usredotočenih na opisivanje i razlikovanje migracijskih tokova prema njihovim uzrocima, posljedicama, značajkama, sastavu te društvenim, kulturnim i političkim djelovanjem iseljenika. Treću fazu karakterizira povećani broj sociooloških i antropoloških istraživanja u sklopu procvata razmatranja o hrvatskoj dijaspori i konsolidiranja područja proučavanja međunarodnih migracija u Latinskoj Americi (Perić Kaselj et al., 2017; Perić Kaselj i Luchetti, 2021; Luchetti i Sesnich, 2021; Luchetti i Perić Kaselj, 2022a, 2022b).

Analizom ove tri faze komplementarnosti u akademsko-znanstvenoj produkciji došli smo do dvaju glavnih zaključka. Prvi zaključak ukazuje na činjenicu da do današnjih dana prevladavaju povijesna istraživanja iz nacionalne perspektive koji stavljaju fokus na jedan ili drugi pol migracijskoga kretanja i usmjerena su isključivo na proučavanje fenomena iseljavanja ili useljavanja. Prva vrsta radova uglavnom razmatra problematiku uzimajući u obzir hrvatska obilježja i sastavnice hrvatskoga identiteta i kulture koja su izgubljena, zaboravljena, asimilirana ili ponovno otkrivena te se nastoji odgovoriti na pitanja koliko je toga nakon dugog razdoblja očuvano na ovim prostorima. Druga vrsta radova često analizira useljavanje iz perspektive društva odredišta stavljajući naglasak na odnos između migracijskih kontingenata i domaćega stanovništva, dovodeći u pitanje tradicionalne naracije o nacionalnom identitetu.

Drugi zaključak ukazuje na to da se, unatoč prethodno opisanom stanju znanstvene produkcije, u zadnje vrijeme uočava širina i diversifikacija polja istraživanja. Nastoji ga se učiniti što transnacionalnijim i transdiciplinarnijim naglašavajući važnost migracijskih procesa kako za društvo podrijetla tako i odredišta. Nove analitičke perspektive, epistemološka, teorijska i metodološka razmatranja, pitanja i problemi istraživanja te korištenje arhivskoga gradiva u kombinaciji s većom složenošću načina sagledavanja identiteta i kulture te uključivanje manjinskih migrantskih skupina kao i manje proučavanih mjesta polaska i odredišta, analiza imigracijskih odnosno emigracijskih politika, procesi uključivanja ili isključivanja imigracijskih odnosno emigracijskih populacija, politike, procesi povratka, kao i druge inovativ-

ne teme doprinose oživljavanju područja migracijskih studija. Kao što smo razmotrile u prethodnim radovima, jedna od najvećih prepreka s kojom se suočava formiranje transnacionalnog i transdisciplinarnog polja proučavanja nedostatak je akademskoga i znanstvenoga dijaloga (Perić Kaselj i Luchetti, 2021; Luchetti i Sesnich, 2021; Luchetti i Perić, 2022a, 2022b).

Zbog svega navedenoga, ponajprije u svrhu povećanja dijaloga između istraživača iz različitih zemalja i kontinenata, buđenja svijesti u znanstvenoj zajednici južnoameričkih zemalja o važnosti hrvatskoga iseljeništva i u okviru znanstvene zajednice Republike Hrvatske o djelovanju hrvatske dijaspore u Južnoj Americi te promicanja istraživanja koja se iz inter i trans disciplinarnih pristupa bave novim i višestrukim dimenzijama složenih migracijskih procesa, Institut za istraživanje migracija posljednjih godina nastoji razviti međunarodnu mrežu istraživača. Od 2018. godine inicijator je i glavni organizator brojnih panela, okruglih stolova, skupova i susreta istraživača[2]. Kao rezultat tog niza aktivnosti nastala je ideja o organiziranju znanstvenog skupa na temu kretanja stanovništva i odnosa Hrvatske i Latinske Amerike koji je dobio naziv *Međunarodni znanstveno-stručni skup Migracijski procesi između Hrvatske i Južne Amerike.* Prvo izdanje skupa, pod naslovom *Povijest, kultura i društvo*, okupilo je krajem 2019. godine šezdeset i devet (69) istraživača i stručnjaka iz deset (10) zemalja čiji su prihvaćeni radovi uvršteni u istoimenu knjigu objavljenu uz potporu Ministarstva znanosti i obrazovanja Republike Hrvatske (Luchetti i Perić Kaselj, 2022a).

Drugo izdanje skupa, pod naslovom *Prema transnacionalnom i transdisciplinarnom polju proučavanja,* održano je mrežnim putem (na daljinu) pod pokroviteljstvom Središnjega državnog ureda za Hrvate izvan Republike Hrvatske. Osim navedenih ustanova izravno uključenih u suorganizaciju događaja, također su ga podržale druge međunarodno priznate akademske organizacije koje su dale institucionalnu potporu, kao što su Međunarodni zajednički centar za istraživanja CEIL/CONICET-SHU – Globalizacija i društvo (Argentina-Kina), Fakultet humanističkih znanosti i umjetnosti Nacionalnoga sveučilišta u Rosariju i njegova Antropološka škola (Argentina), Institut za antropološke znanosti Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Buenos Airesu (Argentina), Fakultet humanističkih i društvenih znanosti Nacional-

2 Navedene aktivnosti provedene su u okviru Trećega hrvatskoga iseljeničkoga kongresa „Odlazak, ostanak, povratak", Međunarodne znanstvene stručne konferencije Migracije i identitet: kultura ekonomija, država te Otvorenih dana Instituta za migracije i narodnosti (Perić Kaselj, 2020; Perić Kaselj i Luchetti, 2021; Luchetti i Perić Kaselj, 2022).

noga sveučilišta u Patagoniji „San Juan Bosco" (Argentina), Odsjek za društvene i humanističke znanosti Sveučilišta u Aysenu (Čile) i Katedra za društvenu povijest Argentine Odsjeka za sociologiju Fakulteta društvenih znanosti Sveučilišta u Buenos Airesu (Argentina).

Značaj samog događaja također se očituje u širokom odazivu na poziv. U trodnevnom skupu sudjelovalo je sedamdeset i sedam (77) izlagača iz raznih zemalja, kao što su Hrvatska, Bosna i Hercegovina, Crna Gora, Slovenija, Srbija, Argentina, Bolivija, Brazil, Čile, Paragvaj, Peru, Urugvaj i Venezuela, koji su predstavili rezultate svojih istraživanja s različitih stajališta, ali sa zajedničkom poveznicom – migracije hrvatskog stanovništva u Latinskoj Americi. Tako je šezdeset i sedam (67) izlaganja s geografskog, povijesnog, teorijskog i metodološkog aspekta obrađivalo ekonomske, društvene, političke, kulturne i povijesne dimenzije hrvatskoga migracijskog fenomena u Argentini, Čileu, Brazilu, Urugvaju, Paragvaju, Boliviji, Peruu, Venezueli i Meksiku, što pokriva gotovo sve zemlje regije. Uzimajući u obzir ne samo izlagače nego i slušatelje, prvoga dana skupa ukupno je sudjelovalo sedamdeset i šest (76) osoba, drugoga dana šezdeset i šest (66), a trećega dana bilo je osamdeset i dva (82) sudionika. Ukupno je sudjelovalo sto šezdeset i tri (163) registriranih sudionika.[3]

Realizacija skupa i knjige koju predstavljamo omogućena je zahvaljujući financijskoj potpori Ministarstva znanosti obrazovanja i mladih Republike Hrvatske te Središnjega državnog ureda za Hrvate izvan Republike Hrvatske. Na sljedećim stranicama predstavit ćemo radove prihvaćene za objavljivanje nakon što su prošli postupak dvostruko slijepe recenzije.

Knjiga počinje s poglavljem u kojemu se autorica **Marina Perić Kaselj** iz sociološke perspektive fokusira na identitete hrvatskih iseljenika u dvije najjužnije zemlje Latinske Amerike. Fenomen očuvanja nacionalnih/etničkih identiteta i njihove transformacije u razdoblju od više od jednog stoljeća u Čileu i Argentini obrađuje se koristeći teoretski model u kojem se identiteti analiziraju kao proces interakcije četiriju društvenih prostora. Kao jedan od zanimljivih zaključaka rada „Identiteti hrvatskih iseljenika/potomaka u Čileu i Argentini: povije-

3 Događaj je snimljen i prenošen uživo na YouTube kanalu Fakulteta hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu. Od tada prvi dan skupa gledalo je najmanje tristo trideset i devet (339) osoba, dok je drugi dan imao više od sedamsto (700) gledatelja, a treći dan gotovo šeststo (600). Izlaganja su dostupna na sljedećim poveznicama: https://www.youtube.com/watch?v=XSEIE4siojw (prvi dan, prvi dio); https://www.youtube.com/watch?v=ypUxmK5D-HI4 (prvi dan, drugi dio); https://www.youtube.com/watch?v=_G6fO3HPq8Y (drugi dan, svi paneli); https://www.youtube.com/watch?v=uUH-gOVrGyI (treći dan, prvi dio); https://www.youtube.com/watch?v=Ejo1UPvsrWU (treći dan, drugi dio).

sna i suvremena perspektiva" može se istaknuti da potreba za „pripadnošću i ukorijenjenošću" čini matricu koja, bez obzira na heterogenosti i fluidnosti analiziranih hrvatskih zajednica i identiteta, rezultira njihovim očuvanjem i postojanošću kroz vrijeme i usprkos tome.

U sljedećem poglavlju predstavlja se rad pod naslovom „Pregled istraživanja hrvatsko-brazilskih veza i Hrvata u Brazilu kao temelj znanstvenog polja u nastajanju" u kojemu **Milan Puh** radi kritičku sintezu dosadašnjih istraživanja u hrvatskoj i brazilskoj akademskoj zajednici, postavljajući hipotezu postojanja *istovjetnosti* ili *međusprege* između istraživanja iseljeništva i istraživanja hrvatsko-brazilskih odnosa te zaključuje da je riječ o znanstvenom području koje je tek u nastajanju.

Lingvistica **Ivana Franić** u poglavlju „Hrvatski jezik u Južnoj Americi – jučer, danas, sutra" ispituje stanje istraženosti govora hrvatskih iseljenika u Južnoj Americi, utvrđuje načine na koje je dosad istražen te predstavlja buduće perspektive istraživanja, među kojima ističe potrebu za sveobuhvatnim lingvističkim opisima govora i formiranja jezičnoga (govornoga) korpusa koji bi, popraćeni digitalnim kartama, bili dostupni istraživačima i široj javnosti.

Iz slične analitičke perspektive u poglavlju *„Ja razumijem, me cuesta hablar*. Prebacivanje kodova između španjolskoga i hrvatskoga jezika kod nasljednih govornika u Argentini" **Josip Bruno Bilić** i **Paola Cúneo** analiziraju navedenu pojavu kao ponavljajući element u situacijama jezičnog i kulturnog kontakta, poglavito u kontekstu nasljednoga jezika i migracija, karakterizirajući je kao raširenu i relevantnu praksu koja ispunjava komunikacijske i identitetske funkcije. Rad se temelji na analizi polustrukturiranih intervjua i zapisa govora hrvatskih migranata u pokrajini Santa Fe.

U idućem poglavlju, pod naslovom „Pitanje sociokulturnog identiteta i socijalne distance prema Drugom", **Vlaho Kovačević** i **Krunoslav Malenica** prezentiraju teorijsku analizu suvremenoga problema sociokulturnoga identiteta i socijalne distance unutar polja sociologije kulture i sociološke teorije, naglašavajući kako različite dimenzije sociokulturnoga identiteta mogu imati različite učinke na razvoj socijalne distance i predrasuda prema drugima i manjinama. Nastoje pokazati stereotipna shvaćanja i predrasude prema Drugomu općenito te kako se to izražava u razlikama između „pridošlica" i lokalnog stanovništva u kontekstu migracijskih kriza.

Vjerski i nacionalni hrvatski identitet predmet je istraživanja rada „Misionarsko djelovanje franjevaca Provincije sv. Jeronima i njihova uloga u očuvanju hrvatskoga identiteta među hrvatskim iseljenicima u Argentini". Iz povijesno-analitičke i teološko-pastoralne perspek-

tive, **Stipe Tadić** i **Vine Mihaljević** nastoje pokazati kako su navedeni katolički svećenici gradili odgojno-obrazovne ustanove, djelovali na različitim područjima u evangelizaciji hrvatskih iseljenika te promicali hrvatsku kulturu i integraciju iseljenika u argentinsko društvo.

Životna iskustva, migracijske mreže i identitetske konstrukcije hrvatskih žena koje su se naselile na ruralnom području na jugu argentinske pokrajine Santa Fe u razdoblju između dva svjetska rata teme su kojima se bavi **Cristina Solián** u poglavlju „Životne priče. Hrvatske seljanke na otoku Hvaru i na jugu Santa Fea". Biografskom metodom i životnom pričom nastoji sagledati obiteljsku svakodnevicu, propitujući hegemonističku naraciju koja je prevladavala u polju proučavanja migracija te uključivanjem analize rodnih odnosa i uloge žena u zajednici podrijetla i odredišta.

Mapiranje hrvatskih iseljenika u Brazilu početkom prošloga stoljeća cilj je rada autorice **Aliger dos Santos Pereira.** Poglavlje „Gdje su živjeli hrvatski proleteri u Brazilu između 1920. i 1940.?" nastoji odgovoriti na pitanje zašto su se ti iseljenici uglavnom naseljavali u nekoliko kvartova glavnoga grada. Koristeći kvalitativno-kvantitativni pristup, istraživanja bibliografsko-dokumentarnog karaktera, analizu klastera i statističkih instrumenata, zaključuje kako su tada Hrvati živjeli u blizini mjesta rada, zabave i kulture.

Rad **Maríje Florencije Luchetti** predstavlja rezultate sociološkoga istraživanja provedenog u okviru projekta *Od dolaska do ostanka: udruženja i umrežavanje kao oblik integracije Hrvata izvan Republike Hrvatske u hrvatsko društvo.* Statističkim opisom prema podacima prikupljenima anketom te kvalitativnom analizom utemeljenom na promatranju sa sudjelovanjem i neformalnim intervjuima, poglavlje „Dug put povratka? Analiza iskustava Južnoamerikanaca u zemlji predaka" usmjereno je na razumijevanje motiva koji potiču potomke Hrvata na traženje svojih korijena i otkriva čimbenike i situacije koje ograničavaju ili pripomažu njihovu dolasku i ostanku u zemlji predaka.

Iz slične perspektive, u poglavlju „Izvori informiranja među Hrvatima u Južnoj Americi i njihovi stavovi i mišljenja o Hrvatskoj" iznose se rezultati dobiveni opsežnom anketom o percepcijama i izvorima informiranja kojima se koriste hrvatski iseljenici u Južnoj Americi. Ovaj rad autora **Ivana Balabanića** ističe postojanje važne poveznice između iseljenika i zemlje podrijetla te ukazuje na medije koji su najčešće korišteni. Ističe pozitivne aspekte/percepcije potomaka prema Hrvatskoj, kao i opća mišljenja koja južnoamerički Hrvati imaju o domovini (uključujući i mišljenja o ekonomiji ili primjerenosti međunarodne i regionalne promidžbe).

Na temelju arhivskih izvora, iseljeničkih novina i stručne bibliografije, u radu **Ivana Tepeša** pod naslovom „Organiziranje iseljeničkog HSS-a u Južnoj Americi poslije završetka Drugog svjetskog rata" proučava se djelovanje članova i simpatizera Hrvatske seljačke stranke uglavnom u Južnom konusu tijekom prvog desetljeća nakon završetka Drugoga svjetskog rata. Kroz povijesnu analizu političkih djelovanja Seljačke stranke i njezine konkurencije s ustaškom emigracijom i pristašama komunizma uspostavljenog u Jugoslaviji želi se pridonijeti boljem razumijevanju fenomena hrvatskog iseljeništva u Južnoj Americi.

Nastavljajući s povijesnim istraživanjem političkih ideja i djelovanja, poglavlje „Politička opredjeljivanja Hrvata u Urugvaju nakon Drugog svjetskog rata" autora **Wollfyja Krašića** bavi se utjecajem hrvatskih političkih događaja i strujanja u iseljeništvu. Na temelju knjige Hrvatska i Hrvati u Urugvaju Eduarda Antonicha, pojedinih dokumenata jugoslavenskog veleposlanstva u Montevideu i nekoliko broja hrvatskih iseljeničkih novina analizira rad hrvatskih organizacija, političkog angažiranja, načina djelovanja i međusobnih odnosa Hrvata u Urugvaju.

Hrvatskom političkom emigracijom bavi se i sljedeći autor **Ante Delić** u poglavlju pod naslovom „Neke crtice o uređivačkoj politici Hrvatske revije u kontekstu emigrantskih previranja". Analizira formiranje uređivačke politike navedenoga časopisa koji je imao snažan utjecaj na emigrantska previranja. U njemu govori o ostavštini njegova urednika, političkih opredjeljenja unutar hrvatskih iseljeničkih organizacija i društava i u odnosu na zbivanja u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj.

U poglavlju „Doprinos brazilske spisateljice Zore Seljan u suočavanju s vjerskim rasizmom", **Priscila de Azevedo Souza Mesquita** razmatra brazilsku spisateljicu Zoru Seljan. Ona je kći jednog od braće Seljan, poznatih hrvatskih istraživača i etnografa. Bila je autorica golemog opusa koji uključuje različite književne žanrove, kao što su roman, drama i biografija, ali i znanstvenu fantastiku, novinske članke i radijske programe. U svakom od njezinih ostvarenja vidljiv je znatan interes za kulturološke aspekte, a posebno za duhovna i religiozna traženja unutar kojih se ističe njezin interes za religije afričkog podneblja. Temeljeno na istraživanju osobne arhive, autorica se bavi raznolikom književnom produkcijom, koja je još uvijek nedovoljno istražena, naglašavajući borbu za uvažavanje religija koje su povijesno bile progonjene u brazilskom društvu.

Sljedeće nas poglavlje isto tako upoznaje s književnom produkcijom. U radu „Rat, djetinjstvo i izgubljeni raj. Ratni sukob u pripovijedanju hrvatskih spisateljica" **Pablo Arraigada** istražuje djela autorica hrvatskoga podrijetla Marise Madieri i Dubravke Ugrešić koje izgrađuju

narative u kojima se ističe postojanje utopijske i/ili traumatične prošlosti, prekid s tradicijom, propitivanje identiteta, egzil i iskorijenjenost. Koristeći koncepte heterotopije Michela Foucaulta i nemjesta Marca Augéa, analizira prostorne aspekte i teritorijalnu konstrukciju romana kako bi se razumjela mješavina nostalgije i udaljenosti od mjesta podrijetla. Osim toga, preispituje mjesto žene intelektualke u novom prostoru, značenje i odnos starog i novog mjesta i njezina podrijetla.

Jorge Ortiz Sotelo u pretposljednjem poglavlju naziva „Izvori za proučavanje hrvatskoga iseljeništva u Peruu" usredotočuje se na pregled radova i dostupnih izvora u različitim peruanskim i stranim arhivima s ciljem boljeg razumijevanja migracijskog procesa između Hrvatske i Perua, kao i značenja prisutnosti Hrvata u toj zemlji od 16. stoljeća. Uz analizu prethodnih istraživanja i povijesnog pregleda, najvrjedniji doprinos rada jest opisivanje najrelevantnijih arhiva za istraživanje spomenutih procesa prema razdoblju migracija i vrsti informacija koje sadržavaju, kao i različitih primarnih i sekundarnih izvora dostupnih istraživaču.

U zadnjem poglavlju pod naslovom „Crnogorska emigracija u Sonori i njezin utjecaj na formiranje latinskoameričkog stanovništva" autori **Ivan Ivanović** i **Gordan Stojović** osvrću se na migracije obitelji s područja južnoga Jadrana, njihovo naseljavanje u meksičkoj državi Sonora krajem 19. stoljeća te njihov utjecaj na gospodarski razvoj regije, posebice u poljoprivrednim, ribarskim i trgovačkim aktivnostima meksičke zapadne obale, kao i utjecajno pozicioniranje mnogih njegovih potomaka tijekom povijesti i do sadašnjeg vremena.

Popis literatura i izvora

Luchetti, M. F. i Sesnich Diomeda, M. A. (2021). From the Mediterranean to „La Plata" River: A state of the question about Migratory Processes between Croatia and Argentina. U K. Jurčević, L. Kaliterna Lipovčan, R. Medić i O. Ramljak (ur.), *Mediterranean Issues, Book 3. Mediterranean. Impressions, Concepts, Stories* (str. 209–220). Institute of Social Sciences Ivo Pilar. VERN Group. Scientific Council of Anthropological Research (HAZU).

Luchetti, M. F. i Perić Kaselj, M. (2022a). Uvod. Pregled, izazovi i perspektive u proučavanju migracijskih procesa između Hrvatske i Južne Amerike. U M. F. Luchetti i M. Perić Kaselj (ur.), *Migracijski procesi između Hrvatske i Južne Amerike. Povijest, kultura i društvo* (str. 13–31). Zagreb: IMIN. https://www.imin.hr/wp-content/uploads/2023/11/MPHJA.-PKD-dvojezic%CC%8Cna-knjiga.pdf

Luchetti, M. F. i Perić Kaselj, M. (ur.) (2022b). *II. međunarodni znanstveno-stručni skup Migracijski procesi između Hrvatske i Južne Amerike. Prema transnacionalnom i transdisciplinarnom polju proučavanja. Knjiga sažetaka.* Zagreb: IMIN.

Perić Kaselj, M. (ur.) (2020) *Zbornik radova Međunarodne znanstveno-stručne konferencije Migracije i identitet: kultura, ekonomija, država.* Zagreb: IMIN. http://migracije-konferencija.com/Zbornik/zbornik.pdf

Perić Kaselj, M. i Luchetti, M. F. (2021). Uvod: migracije i identiteti u kontekstu Latinske Amerike i Jugoistočne Europe. *Migracije i identiteti u Južnoj Americi i Jugoistočnoj Europi: povijesni, kulturni i politički aspekti* (str. 4–16). Zagreb: IMIN.

Perić Kaselj, M., Vukić, A. i Luchetti, M. F. (2017). Povijest istraživanja hrvatskih dijasporskih zajednica u Južnoj Americi: od arhiva do World Wide Web-a. U M. Sopta, V. Lemić, M. Korade, I. Rogić i M. Perić Kaselj (ur.), *Hrvatska izvan domovine II. Zbornik radova predstavljenih na Drugom hrvatskom iseljeničkom kongresu u Šibeniku* (str. 349–360). Centar za istraživanje hrvatskog iseljeništva. Centar za kulturu i informacije Maksimir.

1. INTRODUCCIÓN. CONTRIBUCIONES A LA CONSTRUCCIÓN DE UN CAMPO DE ESTUDIOS TRANSNACIONAL Y TRANSDISCIPLINAR

MARIA FLORENCIA LUCHETTI
MARINA PERIĆ KASELJ

Durante el transcurso del año 2021, el Instituto de Investigación de las Migraciones (IMIN), en colaboración con la Facultad de Estudios Croatas de la Universidad de Zagreb (FHS-UNIZG), el Instituto de Estudios Sociales y Políticos de la Patagonia de la Universidad de la Patagonia "San Juan Bosco" (IESyPPat-UNPSJB), la Facultad de Educación de la Universidad de São Paulo (FE-USP), la Universidad de Dubrovnik (UNIDU) y La Red Internacional de Investigadores de Procesos Migratorios entre Croacia y América del Sur, invitaron a científicos, profesionales y todas las personas que pudiesen estar interesadas a participar del *II Encuentro Internacional Científico Profesional Procesos migratorios entre Croacia y América del Sur "Hacia la construcción de un campo de estudios transnacional y transdisciplinar"*.

En la fundamentación incluida en el llamado a contribuciones se destacó cómo la fase más importante del movimiento poblacional entre los continentes europeo y americano se había caracterizado por su intensificación entre finales del siglo XIX y principios del XX. Asimismo, se explicó que, además de esta etapa masiva, las experiencias migratorias desde el territorio de la actual República de Croacia incluían períodos anteriores y posteriores que se diferenciaban en sus causas, consecuencias y dinámicas, así como en su composición sociodemográfica y áreas de origen y de destino. Cada una de estas facetas, con sus particularidades y matices, conforma el fenómeno denominado emigración croata en América del Sur, cuya presencia ha tenido una incidencia significativa tanto en las grandes ciudades como, especialmente, en las localidades más pequeñas, y cuyos efectos, aún insuficientemente estudiados, continúan manifestándose en la actualidad. Aunque el número exacto de croatas arribados a las costas sudamericanas sigue siendo incierto, investigaciones recientes estiman

que al menos un millón de personas de origen croata vive actualmente en América Latina (Luchetti y Perić Kaselj, 2022a; 2022b).[1]

Retomando hallazgos previos, en la convocatoria también se argumentó que existe una complementariedad no sólo respecto de las dinámicas migratorias transoceánicas, sino también en cuanto al desarrollo de la producción científica y académica, cuyo examen permite distinguir tres fases principales.

La primera fase comenzó a desarrollarse en la década de 1970 y se caracterizó por un pequeño número de trabajos dentro de la estructuración inicial del campo de investigación sobre las migraciones internacionales. La segunda fase se inició en los años 90 y estuvo marcada por el crecimiento de obras históricas centradas en describir y diferenciar los flujos migratorios según causas, consecuencias, características, composición y actividades sociales, culturales y políticas de los migrantes. La tercera fase presenta un aumento de las investigaciones sociológicas y antropológicas, en el marco del florecimiento de la reflexión sobre la diáspora croata y la consolidación del campo de estudios sobre migraciones internacionales en América Latina (Perić Kaselj et al., 2017; Perić Kaselj y Luchetti, 2021; Luchetti y Sesnich, 2021; Luchetti & Perić Kaselj, 2022a, 2022b).

El análisis de estas tres etapas de complementariedad en la producción académica y científica arroja dos conclusiones principales. La primera es que, incluso hoy en día, predominan las investigaciones históricas y las perspectivas nacionales que, centrándose en uno u otro polo del movimiento migratorio, se abocan al estudio del fenómeno de la emigración o la inmigración. El primer tipo de trabajos aborda la problemática teniendo principalmente en cuenta ciertos elementos definitorios de "lo croata", componentes de la identidad y la cultura, que se habrían perdido, olvidado, asimilado o redescubierto, y cuánto de ello aún se conserva, después de tantos años, en tan lejanas latitudes. El segundo tipo de trabajos suele analizar la inmigración desde el punto de vista de la sociedad de destino y, haciendo hincapié en la relación entre los contingentes migratorios y la población local, tiende a poner en cuestión las narrativas tradicionales sobre la identidad nacional.

La otra conclusión importante es que, a pesar del estado de la producción científica descrito anteriormente, en el último tiempo se han incrementado los esfuerzos tendientes a la expansión y diversifi-

1 Como se explicó en ocasiones anteriores, no se desconoce que las expresiones América del Sur y América Latina remiten a nociones distintas, pero aquí se utilizan de manera relativamente intercambiable debido al amplio uso que cada una de ellas posee de uno u otro lado océano Atlántico (Luchetti y Peric Kaselj, 2022a).

cación del campo de estudio, profundizando su carácter transnacional y transdisciplinario, y resaltando la importancia de los procesos migratorios tanto para las sociedades de origen, como para las de destino. La incorporación de nuevas perspectivas de análisis, enfoques epistemológicos, teóricos y metodológicos, líneas de investigación emergentes, y la utilización de materiales de archivo, junto con una mayor complejidad en las formas de comprender y abordar el debate sobre la identidad y la cultura, la inclusión de grupos migrantes minoritarios y de espacios de origen y destino menos estudiados, el análisis de las políticas migratorias, los procesos de inclusión y exclusión de poblaciones migrantes, los procesos de retorno, las políticas de memoria y los usos del pasado, entre otros temas innovadores, han contribuido a revitalizar el campo de estudio. Sin embargo, como se ha sostenido en trabajos anteriores, uno de los mayores obstáculos para la conformación de un campo transnacional y transdisciplinario continúa siendo la falta de diálogo académico y científico (Perić Kaselj y Luchetti, 2021; Luchetti y Sesnich, 2021; Luchetti y Perić, 2022a; 2022b;).

Por todo lo expuesto, y con el propósito de acrecentar el diálogo entre investigadores de diferentes países y continentes, promover investigaciones que aborden nuevas y múltiples dimensiones desde enfoques inter y transdisciplinarios y concientizar sobre la importancia de la emigración croata dentro de la comunidad científica latinoamericana y sobre las actividades de la diáspora croata dentro de la comunidad científica en Croacia, en los últimos años se ha buscado desarrollar una red internacional de investigadores y, como parte de ella, desde 2018 se han realizado una serie de paneles, mesas redondas, encuentros y reuniones científicas que fueron los predecesores del Encuentro *Internacional Científico Profesional Procesos Migratorios entre Croacia y América del Sur*.[2] El primero de estos Encuentros, que llevó por subtítulo *Historia, Cultura y Sociedad*, reunió a finales de 2019 a sesenta y nueve (69) investigadores y especialistas de diez (10) países. Algunos de estos trabajos se incluyeron en el libro del mismo nombre publicado con el apoyo del Ministerio de Ciencia y Educación de la República de Croacia (Luchetti y Perić Kaselj, 2022).

El segundo Encuentro, que tal como se ha dicho recibió el nombre *Hacia un campo de estudio transnacional y* transdisciplinario, se celebró en línea con el auspicio de la Oficina Central Estatal para los

2 Estas actividades se llevaron a cabo como parte del *Tercer Congreso de la Emigración Croata*, la *Conferencia Internacional Científico Profesional Migración e Identidad: Cultura, Economía, Estado* y las *Jornadas de Puertas Abiertas del Instituto de Migración y Estudios Étnicos* (Perić Kaselj, 2020; Perić Kaselj y Luchetti, 2021; Luchetti y Perić Kaselj, 2022).

Croatas en el Exterior. Además de las instituciones anteriormente mencionadas, que estuvieron directamente involucradas en la coorganización del evento, este contó con el apoyo de las siguientes organizaciones académicas de reconocido prestigio internacional que brindaron su aval institucional: Centro Internacional Mixto de Investigaciones CEIL/CONICET-SHU Globalización y sociedad (Argentina-China), la Facultad de Humanidades y Artes de la Universidad Nacional de Rosario y su Escuela de Antropología (EA-FHUMyAR-UNR) (Argentina), el Instituto de Ciencias Antropológicas de la Facultad de Filosofía y letras de la Universidad de Buenos Aires (ICA-FFyL-UBA) (Argentina), la Facultad de Humanidades y Ciencias Sociales de la Universidad Nacional de la Patagonia "San Juan Bosco" (FHCS-UNPSJB) (Argentina), el Departamento de Ciencias Sociales y Humanas de la Universidad de Aysén (UAysén) (Chile) y la Cátedra de Historia Social Argentina de la Carrera de Sociología de la Facultad de Ciencias Sociales de la Universidad de Buenos Aires (Argentina).

La importancia del evento se manifiesta también en la amplia respuesta que tuvo la convocatoria. A lo largo de tres jornadas hubo oportunidad de escuchar a setenta y siente (77) expositores de varios países, como Croacia, Bosnia y Herzegovina, Montenegro, Eslovenia, Serbia, Argentina, Bolivia, Brasil, Chile, Paraguay, Perú, Uruguay y Venezuela, que presentaron resultados de sus investigaciones sobre los diversos ámbitos en los que se expresa la influencia de la migración croata en buena parte de Sudamérica. De esta manera, sesenta y siete (67) ponencias abordaron, con una gran amplitud temática, geográfica, histórica, teórica y metodológica, las dimensiones económicas, sociales, políticas, culturales e históricas del fenómeno en Argentina, Chile, Brasil, Uruguay, Paraguay, Bolivia, Perú, Venezuela y México, cubriendo casi todos los países de la región. Tomando en cuenta no sólo a los ponentes, sino también al público, el primer día del Encuentro participaron un total de setenta y seis (76) personas, el segundo día sesenta y seis (66) y el tercer día ochenta y dos (82). En conjunto, hubo un total de ciento sesenta y tres (163) participantes registrados.[3]

---

3 El evento fue grabado y transmitido en vivo por el canal de *YouTube* de la Facultad de Estudios Croatas de la Universidad de Zagreb. Desde entonces, el primer día del evento fue visto por al menos trescientas cincuenta (350) personas, mientras que el segundo día tuvo más de setecientos (700) espectadores y el tercero, casi seiscientos (600). Las ponencias están disponibles en los siguientes enlaces: https://www.youtube.com/watch?v=XSEIE4siojw (primer día primera parte); https://www.youtube.com/watch?v=ypUxmK5DHI4 (primer día, segunda parte) https://www.youtube.com/watch?v=_G6fO3HPq8Y (segundo día, todos los paneles); https://www.youtube.com/watch?v=uUH-gOVrGyI (tercer día, primera parte);
https://www.youtube.com/watch?v=Ejo1UPvsrWU (tercer día, segunda parte).

La realización del Encuentro y el libro que presentamos fueron posibles gracias al apoyo financiero del Ministerio de Ciencia, Educación y Juventud de la República de Croacia y de la Oficina Central Estatal para los Croatas en el Exterior. En las páginas que siguen se incluyen los trabajos que fueron aceptados para su publicación después de haber pasado el proceso de revisión doble ciego.

El libro comienza con un capítulo en el que la autora **Marina Perić Kaselj**, desde una perspectiva sociológica, se centra en las identidades de los emigrantes croatas en los dos países más australes de Latinoamérica. El fenómeno de la preservación de las identidades nacionales/étnicas y su transformación a lo largo de más de un siglo en Chile y Argentina se aborda mediante un modelo teórico que analiza las identidades como un proceso de interacción entre cuatro espacios sociales. Como una de las conclusiones más interesantes del trabajo "Identidades de los emigrantes croatas en Chile y Argentina: perspectiva histórica y contemporánea", se puede destacar que la necesidad de pertenencia y arraigo conforma una matriz que, independientemente de la heterogeneidad y fluidez de las comunidades e identidades croatas analizadas, resulta en su preservación y persistencia a lo largo del tiempo.

En el siguiente capítulo se presenta el trabajo „Panorama de la investigación sobre las relaciones croata-brasileñas y los croatas en Brasil como base para un campo científico emergente" en el que **Milan Puh** realiza una síntesis crítica de las investigaciones previas en las comunidades académicas croata y brasileña, proponiendo como hipótesis la existencia de una *equivalencia* o *intersección* entre la investigación sobre la emigración y la investigación sobre las relaciones croata-brasileñas, concluyendo que se trata de un campo científico recién emergente.

La lingüista **Ivana Franić** examina en el capítulo "La lengua croata en América del Sur: ayer, hoy, mañana" el estado de la investigación del habla de los emigrantes croatas en América del Sur, determina las formas en que el tema se ha investigado hasta ahora y presenta perspectivas de investigación futuras, entre las cuales subraya la necesidad de contar con descripciones lingüísticas exhaustivas del habla y la formación de un corpus lingüístico (del habla) que, acompañado de mapas digitales, esté disponible para los investigadores y el público en general.

Desde una perspectiva analítica similar, el capítulo "*Ja razumijem, me cuesta hablar*: el cambio de código croata-español entre hablantes de herencia en Argentina", de **Josip Bruno Bilić** y **Paola Cú-**

neo, analiza el mencionado fenómeno como un elemento recurrente en situaciones de contacto lingüístico y cultural, especialmente en el contexto de la lengua de herencia y la migración, caracterizándolo como una práctica extendida y relevante que cumple funciones comunicativas e identitarias. El trabajo se basa en el análisis de entrevistas semiestructuradas y registros del habla de los inmigrantes croatas en la provincia de Santa Fe.

En el siguiente capítulo, titulado "La cuestión de la identidad sociocultural y la distancia social frente al Otro", **Vlaho Kovačević** y **Krunoslav Malenica** presentan un análisis teórico del problema contemporáneo de la identidad sociocultural y la distancia social dentro del campo de la sociología de la cultura y la teoría sociológica. Al hacerlo, enfatizan cómo las diversas dimensiones de la identidad sociocultural pueden tener distintos efectos en el desarrollo de la distancia social y los prejuicios hacia los demás y las minorías, y muestran las concepciones estereotipadas y los prejuicios hacia el Otro en general y cómo esto se expresa en las diferencias entre los "recién llegados" y la población local en el contexto de las crisis migratorias.

La identidad religiosa y nacional croata es objeto de investigación del trabajo "La obra misionera de los franciscanos de la Provincia de San Jerónimo y su papel en la preservación de la identidad croata entre los emigrantes croatas en Argentina". Desde una perspectiva histórico-analítica y teológico-pastoral, **Stipe Tadić y Vine Mihaljević** buscan mostrar cómo estos sacerdotes católicos construyeron instituciones educativas, actuaron en diferentes medios en la tarea evangelizadora y promovieron la cultura croata y la integración de los emigrantes en la sociedad argentina.

Las experiencias de vida, las redes migratorias y las construcciones identitarias de mujeres croatas que se asentaron en el ámbito rural del sur de la provincia argentina de Santa Fe en el período de entreguerras son los temas abordados por **Cristina Solian** en el capítulo "Relatos de vida. Campesinas croatas en la Isla de Hvar y en el sur santafesino". Mediante el método biográfico y las historias de vida, examina la vida cotidiana familiar e, incluyendo en el análisis las relaciones de género y el papel de las mujeres en la comunidad de origen y destino, pone en cuestión la narrativa hegemónica que ha prevalecido en el campo de los estudios migratorios

El mapeo de los emigrantes croatas en Brasil a principios del siglo pasado es el objetivo de la autora **Aliger dos Santos Pereira**. Su capítulo "¿Dónde vivían los proletarios croatas entre 1920 y 1940 en Brasil?" pretende responder a la pregunta acerca de por qué estos emi-

grantes se asentaron principalmente en determinados barrios de la capital? Utilizando un enfoque cualitativo y cuantitativo, la investigación combina un examen de carácter bibliográfico y documental, con el análisis clúster o de conglomerados e instrumentos estadísticos, para concluir que en aquel momento los croatas vivían en las cercanías de los lugares de trabajo, entretenimiento y cultura.

El trabajo **de María Florencia Luchetti** presenta los resultados de una investigación sociológica realizada en el marco del proyecto "De la llegada a la permanencia: socialización y establecimiento de redes como forma de integración de los croatas fuera de la República de Croacia a la sociedad croata". Mediante la descripción estadística a partir los datos recopilados a través de una encuesta y el análisis cualitativo basado en la observación participante y en entrevistas informales, el capítulo "Un largo viaje de ¿regreso? Análisis de experiencias de sudamericanos en la tierra de sus ancestros" busca comprender los motivos que impulsan a estos descendientes de croatas y descubrir los factores y situaciones que restringen o potencian su llegada y permanencia en el país de los antepasados.

Desde una perspectiva similar, en el capítulo "Fuentes de información entre los croatas de América del Sur y sus actitudes y opiniones sobre Croacia", el autor **Ivan Balabanić** exhibe los resultados obtenidos por medio de una amplia encuesta acerca de las percepciones y fuentes de información utilizadas por los emigrantes croatas en América del Sur. El trabajo destaca la existencia de un vínculo importante entre ellos y el país de origen y resume cuáles son los medios más frecuentemente consultados. Enfatiza, asimismo, las percepciones positivas y aspectos más valorados sobre Croacia, así como las opiniones generales que los croatas sudamericanos tienen sobre el país (incluyendo opiniones sobre la economía o la calidad de la promoción internacional y regional).

Sustentado en fuentes de archivo, prensa migrante y bibliografía especializada, el trabajo de **Ivan Tepeš** titulado "La organización del HSS en América del Sur tras el final de la Segunda Guerra Mundial" estudia el accionar de los miembros y simpatizantes del Partido Campesino Croata, principalmente en el Cono Sur, durante la primera década posterior a la finalización del conflicto. A través de un análisis histórico de la acción política de dicho partido y su competencia con las emigraciones ustasha, por un lado, y los partidarios del comunismo establecido en Yugoslavia, por el otro, se pretende contribuir a una mejor comprensión del fenómeno de la emigración croata en América del Sur.

Continuando con la investigación histórica sobre las ideas y actividades políticas de los emigrantes, el capítulo "Orientaciones políticas de los croatas en Uruguay después de la Segunda Guerra Mundial" de **Wollfy Krašić** trata sobre el impacto que los acontecimientos y corrientes políticas más importantes en Croacia tuvieron en la emigración. Basado en el libro *Croacia y los croatas en Uruguay*, del autor Eduard Antonich, y algunos documentos de la Embajada yugoslava en Montevideo, indaga algunos aspectos de las organizaciones croatas, su compromiso político, las formas de acción y las relaciones interpersonales de los croatas en Uruguay.

La emigración política es también el tema abordado por **Ante Delić** en el siguiente capítulo que lleva por título "Algunos comentarios sobre la política editorial de la revista *Hrvatska revija* en el contexto de las divergencias de la emigración". En él se ofrece un análisis de la política editorial de la mencionada revista, que tuvo gran influencia en la generación de un clima de agitación entre los emigrantes, así como del legado de su editor, los posicionamientos y compromisos políticos dentro de las organizaciones y sociedades de emigrantes croatas y su vinculación con los acontecimientos en el Estado Independiente de Croacia.

En "Contribuciones de la escritora brasileña Zora Seljan para enfrentar el racismo religioso" **Priscila de Azevedo Souza Mesquita** destaca la importancia de esta autora que, siendo hija de uno de los hermanos Seljan, famosos investigadores y etnógrafos croatas, es poseedora de una vasta obra que incluye diversos géneros literarios, como novelas, dramas y biografías, pero también ciencia ficción, artículos periodísticos y programas de radio. En cada uno de sus trabajos hay un interés especial por los aspectos culturales y, en particular, por las actividades espirituales y religiosas, dentro de las cuales prevalecen aquellas de origen africano. A partir de la investigación de su archivo personal, en este capítulo se analiza esa variada producción literaria, aún poco estudiada, enfatizando la lucha por el respeto a las religiones que históricamente han sido perseguidas en la sociedad brasileña.

El siguiente capítulo también tiene como objeto de investigación la producción literaria. En "Guerra, infancia y paraíso perdido. El conflicto bélico en la narrativa de escritoras croatas" **Pablo Arraigada** investiga las obras de las autoras Marisa Madieri y Dubravka Ugrešić, quienes construyen una narrativa que gira en torno a la existencia de un pasado utópico y/o traumático, la ruptura con la tradición, la puesta en cuestión de la identidad, el exilio y el desarraigo. Utilizando los conceptos *heterotopía* de Michel Foucault y *no-lugar* de Marc Auge, el trabajo analiza elementos espaciales y la construcción territorial de la

novela, para comprender la mixtura entre nostalgia y distanciamiento del lugar de origen. Además, examina el rol de la mujer como intelectual en el nuevo espacio, el significado y la relación entre lo antiguo y lo nuevo y su origen yugoslavo.

Por su parte, **Jorge Ortiz Sotelo**, en el penúltimo capítulo denominado "Fuentes para el estudio de la migración croata al Perú" se concentra en la revisión de trabajos y fuentes disponibles en diversos archivos, tanto peruanos como extranjeros, con el objetivo de comprender mejor el proceso migratorio entre Croacia y Perú, así como el significado que la presencia de los croatas ha tenido en ese país, la cual puede rastrearse hasta el siglo XVI. Junto con la revisión histórica y el análisis de las pesquisas precedentes, el aporte más valioso de este texto es la descripción de los archivos más relevantes para la investigación de los procesos referidos, según períodos de migración y tipos de información contenidos en los mismos, así como las diferentes fuentes de información primaria y secundaria a disposición del investigador.

Para finalizar, en el último capítulo del libro, titulado "Emigración montenegrina en Sonora y su influencia en la conformación de la población latinoamericana", los autores **Ivan Ivanović y Gordan Stojović** indagan la migración de familias del sur del Adriático, su asentamiento en el estado mexicano de Sonora a finales del siglo XIX y su influencia en el desarrollo económico de la región, especialmente en las actividades agrícolas, pesqueras y comerciales de la costa occidental mexicana, así como el posicionamiento influyente de muchos de sus descendientes a lo largo de la historia y hasta la actualidad.

Listado de bibliografía y fuentes

Luchetti, M. F. & Sesnich Diomeda, M. A. (2021). From the Mediterranean to "La Plata" River: A state of the question about Migratory Processes between Croatia and Argentina. En K. Jurčević, L. Kaliterna Lipovčan, R. Medić y Ramljak, Ozana (Ed.). *Mediterranean Issues, Book 3. Mediterranean. Impressions, Concepts, Stories* (pp. 209-220). Institute of Social Sciences Ivo Pilar. VERN Group. Scientific Council of Anthropological Research (HAZU).

Luchetti, M. F. & Perić Kaselj, M. (2022a). Introducción. Balance, desafíos y perspectivas en el estudio de los procesos migratorios entre Croacia y América del Sur. En M. F. Luchetti & M. Perić Kaselj (Ed.). *Procesos migratorios entre Croacia y América del Sur. Historia, Cultura y Estado* (pp. 453-473). Zagreb: IMIN. https://www.imin.hr/wp-content/uploads/2023/11/MPHJA.-PKD-dvojezic%CC%8Cna-knjiga.pdf

Luchetti, M. F. & Perić Kaselj, M. (Ed.) (2022b). *II. Encuentro Internacional Científico Profesional Procesos migratorios entre Croacia y América del Sur. Hacia la construcción de un campo de estudios transnacional y transdisciplinario. Libro de resúmenes*. Zagreb: IMIN.

Perić Kaselj, M. (Ed.) (2020) *Zbornik radova Međunarodne znanstveno-stručne konferencije Migracije i identitet: kultura, ekonomija, država*. Zagreb: IMIN. http://migracije-konferencija.com/Zbornik/zbornik.pdf

Perić Kaselj, M. & Luchetti, M. F. (2021). Introducción: migraciones e identidades en los contextos latinoamericano y del sureste europeo. En M. Perić Kaselj & M. F. Luchetti (Ed.) *Migraciones e identidades en América del Sur y en el Sureste Europeo: aspectos históricos, culturales y políticos* (pp. 4-18). Zagreb: IMIN.

Perić Kaselj, M., Vukić, A. & Luchetti, M. F. (2017). Povijest istraživanja hrvatskih dijasporskih zajednica u Južnoj Americi: od arhiva do World Wide Web-a. En M. Sopta, V. Lemić, M. Korade, I. Rogić & M. Perić Kaselj (Ed.), *Hrvatska izvan domovine II. Zbornik radova predstavljenih na Drugom hrvatskom iseljeničkom kongresu u Šibeniku* (pp. 349-360). Centar za istraživanje hrvatskog iseljeništva. Centar za kulturu i informacije Maksimir.

IDENTITETI HRVATSKIH ISELJENIKA/POTOMAKA U ČILEU I ARGENTINI: POVIJESNA I SUVREMENA PERSPEKTIVA

Marina Perić Kaselj

Sažetak

U radu se govori o identitetima i transformacijama identiteta hrvatskih iseljenika u Čileu i Argentini obuhvaćajući povijesnu i suvremenu perspektivu. Nastoji se pojasniti fenomen očuvanja nacionalnih/etničkih identiteta hrvatskih iseljeničkih zajednica tijekom dugog razdoblja od više od sto trideset godina. Identitetima se pristupa analizom međuutjecaja četiriju društvenih prostora: društva podrijetla, društva prijema, iseljeničke zajednice i transiseljeničke zajednice. Kompleksnost i heterogenost iseljeničkih zajednica u Čileu i Argentini kao i fluidnosti njihovih nacionalnih/etničkih identiteta nisu destabilizirale potrebu za „pripadnosti i korijenima", što čini fiksnu matricu odnosno temelj koji dovodi do čuvanja i održivosti hrvatskih nacionalnih/etničkih zajednica unatoč protoku vremena.

Ključne riječi: identitet, hrvatski iseljenici, iseljeničke zajednice, potomci iseljenika, Čile, Argentina

Uvod

Teorijsko poimanje identiteta obuhvaća različite pristupe i razumijevanja u kontekstu društvenih, povijesnih i kulturnih promjena. Identitet, kao koncept, označava svijest pojedinca ili skupine o pripadnosti određenoj zajednici, uz osjećaj istovjetnosti i komparativne prosudbe u odnosu na druge. Fenomen identiteta posljednjih desetljeća izazvao je veliko zanimanje zbog društvenih i političkih previranja poput raspada komunizma, globalizacije, europskih integracija i tehnološkog napretka (Katunarić, 2003, 2013).

Etnički identitet i nacionalizam u društvenim se znanostima ne mogu objasniti jedinstvenom teorijom zbog njihove kompleksnosti i povijesne uvjetovanosti. Teorijske paradigme o identitetu ukratko uključuju primordijalnu teoriju (identitet kao nepromjenjiv i nasljedan), instrumentalnu teoriju (identiteti se biraju za maksimalnu ko-

rist) i konstruktivističku teoriju (identiteti su rezultat društvenih odnosa) (Katunarić, 2013). Identitet se formira kroz grupnu pripadnost i percepciju razlika (Tajfel, 1981).

Identitet nije statičan, već podložan povijesnim, društvenim i emocionalnim uvjetima. Pojedinac ga može mijenjati u skladu s novim okolnostima, često pragmatično, kako bi se prilagodio novim realnostima (Hall, 1996). To nam ukazuje na njegovu krhkost i dinamičnu prirodu.

U ovom radu pokušat ćemo objasniti nacionalni/etnički identitet iseljenika / potomaka iseljenika analizirajući uvjetovanost četiriju društvenih prostora kroz povijesnu i sadašnju suvremenu perspektivu.

Za analizu sadašnje situacije opredijelili smo se za koncept „zamišljene zajednice" jer je značajan za razumijevanje osjećaja pripadnosti u iseljeničkim i dijasporskim zajednicama (Anderson, 1990). Andersonova „zamišljena zajednica" naglašava da nacija nije prirodna, već društveno konstruirana stvarnost. Njezina moć leži u simboličkim i emocionalnim poveznicama koje nadilaze fizičku blizinu, a koje su ključne za razumijevanje modernih nacionalizama i osjećaja pripadnosti, osobito u kontekstu globalizacije i dijaspore.

Zamišljena domovina označava idealiziranu sliku zemlje podrijetla koju njeguje dijaspora u Čileu i Argentini iako su mnogi njezini članovi udaljeni od stvarnosti ili čak nikada nisu posjetili tu zemlju.

Domovina često ima simboličku vrijednost koja nadilazi stvarno stanje u zemlji podrijetla, postajući emocionalna točka identiteta i povezanosti.

Potomci hrvatskih iseljenika u Južnoj Americi često zamišljaju Hrvatsku kroz priče, kulturne običaje, jezik i mitove koji održavaju specifičnu verziju nacionalnog identiteta, čak i ako se razlikuje od stvarne situacije u domovini.

Metodološki okvir

U radu se koristimo istraživačkom paradigmom o četiri društvena prostora (društvo podrijetla, društvo prijema, iseljenička zajednica i transiseljenička zajednica) koja obuhvaća složeni okvir za razumijevanje migracijskih procesa, identiteta i dinamike među iseljenicima (Perić Kaselj, 2010a). Ta paradigma omogućuje analizu međusobnih odnosa između prostora, identitetskih transformacija i kulturnih razmjena kroz prizmu transnacionalizma. Društvo podrijetla (zemlja iseljavanja) predstavlja državu/područje iz koje su se iseljenici iseljavali. Promatra se kroz različite aspekte kroz povijesna, kulturna i emotivna značenja za iseljenike/potomke, kroz ulogu doznaka, političkih prava

i aktivnosti iseljenika prema zemlji iseljenja, ali i kroz „sjećanja" o domovini. Društvo prijema prostor je u koji se iseljenici naseljavaju i postupno se integriraju. Ključne dimenzije su integracija i asimilacija kao procesi prilagodbe većinskoj kulturi, potom multikulturalizam odnosno stupanj prihvaćanja različitosti u društvu, socijalna mobilnost kroz obrazovanje i radnu horizontalnu pokretljivost. Iseljenička zajednica prostor je održavanja kolektivnog identiteta i međusobne povezanosti pojedinaca u društvu prijema kroz kulturu (jezik, običaji, tradicija), socijalne mreže (međusobna podrška među članovima) i društvene institucije (klubovi, udruge, vjerske zajednice). Transiseljenička zajednica predstavlja transnacionalni prostor i obuhvaća mreže, aktivnosti i odnose koji nadilaze granice država podrijetla i prijema, stvarajući novu, transnacionalnu dimenziju života odnosno transnacionalne identitete (pripadnost dvama ili više prostora), mobilnost i komunikaciju (virtualni identiteti, življenje na više lokacija), politički i ekonomski utjecaj (politička participacija, iseljeničke doznake).

Istraživačka paradigma od četiri društvena prostora pruža okvir za analizu kompleksnosti migracijskih procesa. Ona naglašava međupovezanost i međuzavisnost zemlje podrijetla, zemlje prijema, iseljeničkih zajednica i transnacionalnih mreža, omogućujući multidimenzionalno razumijevanje kulturnih, ekonomskih i političkih dinamika u migracijskim kontekstima. Oslanjajući se na dosadašnja istraživanja[1], u radu ćemo ograničeno prikazati određene ključne povijesne trenutke u oblikovanju identiteta u međuzavisnosti četiriju društvenih prostora dajući sažet prikaz ključnih elemenata koji su doveli do današnje identifikacije potomaka iseljenika i njihovoj potrebi za povratkom/useljavanjem u domovinu predaka.

Austriacos/Yugoslavos: identiteti iseljenika krajem 19. i početkom 20. stoljeća te za vrijeme Prvoga svjetskog rata

Iseljavanje Hrvata (uglavnom s područja dalmatinskih otoka i dubrovačkog područja) u Čile i Argentinu započelo je krajem 19. stoljeća, intenziviralo se između 1890. i 1914. godine te je trajalo sve do Prvoga svjetskog rata (Čizmić, 1976; Antić, 1991; Perić Kaselj, 2010a). Ovo razdoblje obuhvaća dva migracijska vala: pojedinačne rane migracije pomoraca do 1890. godine te masovne migracije sličnih socijalno-ekonomskih skupina na prijelazu stoljeća (Lajić, 1992). Uzroci su bili ekonomske prirode od gospodarske nerazvijenosti Dalmacije,

1 Dosadašnja istraživanja autorice članka.

uzrokovane nepovezanošću s ostatkom zemlje, neplodnim tlom i ograničenim resursima do krize vinogradarstva, propasti jedrenjaštva, prenaseljenosti dalmatinskih otoka i dugova stanovništva (Antić, 1991; Lajić, 1992). Uz ekonomske čimbenike, iseljavanje su usporedno uvjetovali i politički čimbenici. Uvođenje vojnog roka u Austro-Ugarskoj 1852. godine prisililo je mlade Dalmatince na dugotrajnu vojnu službu. Također su bile i političke podjele između autonomaša, koji su podržavali samostalnu Dalmaciju, i narodnjaka, koji su zagovarali jačanje nacionalne svijesti (Antić, 1991; Novak, 2001). Iseljavanje se događalo stihijski i neorganizirano. Uoči Prvoga svjetskog rata Austro-Ugarska Monarhija suočena s prijetnjom rata uvodi zabranu iseljavanja mladih ispod 16 godina kako bi osigurala ljudstvo za vojsku. Mobilizacija u hrvatskim zemljama događala se u vrijeme kada se još ne nadzire jasna koncepcija buduće nacionalne države (Stančić, 1999, 2002).

Migracijski poticaji za iseljavanje u južnoameričke države kao što su Čile i Argentina[2] ogledao se u privlačnosti destinacija s mogućnostima rada u trgovini, rudarstvu i poljoprivredi, potom liberalna politika naseljavanja tih država, ali i postojanje iseljeničkih mreža koje su omogućile podršku novim useljenicima putem već etabliranih kolonija koje su pružale mrežu zapošljavanja i podrške (D. Matulić-Zorinov, 1940; J. Matulić-Zorinov, 1923; Antić, 1987, 1991; Hetrich, 1996; Perić Kaselj, 2010a, 2010b)[3].

Dolaskom u te države iseljenici su popisivani kao „Austriacos" zbog pripadnosti Austro-Ugarskoj Monarhiji, što je utjecalo na njihovu percepciju i identitet u novim zemljama (Antić, 1991; Perić Kaselj, 2018). Snažan je utjecaj hrvatskih iseljenika u izgradnji Čilea, osobito grada Punta Arenasa, ali i čitave regije Magallanes gdje su odigrali pionirsku ulogu (Perić Kaselj, 2010a, 2010b, 2012). Slična situacija bila je u Argentini, poglavito u gradu i pokrajini Buenos Aires.

S vremenom su politički procesi iz domovine, uključujući nacionalne pokrete (hrvatski narodni preporod), utjecali na oblikovanje hrvatskog nacionalnog identiteta u iseljeništvu, a uoči Prvoga svjetskog

2 Dolaskom u Argentinu hrvatski iseljenici naselili su prvo grad Buenos Aires (prva luka iz koje su iseljenici odlazili u druge zemlje) i istoimenu pokrajinu. Uglavnom su bili pomorci, trgovci, činovnici. Potom su naseljavali pokrajinu Santa Fe i unutrašnjost Argentine, bogato i prostrano poljoprivredno područje gdje su se iseljenici bavili poljoprivrednim poslovima i stočarstvom. U Čileu su iseljenici naselili hladni jug i pustinjski dio zemlje. Na jugu Čilea u pokrajini Magallanes bili su prvi kolonizatori tog područja, a na sjeveru su prvi krenuli u eksploataciju salitrenih nalazišta, što im je zajamčilo velike uspjehe (Antić, 1991).

3 Hrvatskim iseljenicima bila su otvorena vrata na tržištu rada. U ovom razdoblju u Čileu i Argentini formiraju se grupacije hrvatskih poduzetnika, veleposjednika, velikih i malih trgovaca i industrijalaca.

rata i na sve veće prihvaćanje ideje jugoslavenstva (Antić, 1987; Perić Kaselj, 2010a, 2016b).

Neutralnost Čilea i Argentine omogućila je hrvatskim iseljenicima priliku za političko djelovanje i redefiniranje nacionalnog identiteta, ali ih je istovremeno stavila pod pritisak ekonomske i političke realnosti dominacije savezničkih kolonija (Perić Kaselj, 2010a). Sloboda izbora često je bila ograničena potrebom za ekonomskim opstankom i prilagodbom međunarodnom kontekstu[4]. Odluke koje su se donosile u tom razdoblju imale su dalekosežne posljedice na oblikovanje „jugoslavenskog identiteta" i na povezanost iseljeništva s matičnim prostorima.

U iseljeništvu se razvio snažni politički pokret – jugoslavenska narodna obrana (JNO) – politička organizacija koja je djelovala među iseljenicima u Južnoj Americi, prvenstveno u Čileu i Argentini, s ciljem podupiranja nacionalnog pokreta za oslobođenje i ujedinjenje južnoslavenskih naroda (Antić, 1987; Perić Kaselj, 2010a). Nastala je tijekom Prvoga svjetskog rata, a njezini su korijeni u društvima koja su isprva pružala humanitarnu pomoć Crvenom križu Srbije i Crne Gore (Perić Kaselj, 2014b). Ubrzo nakon toga, djelovanje se proširilo na šire političke ciljeve, uključujući mobilizaciju dobrovoljaca za borbu u srpskoj vojsci i stvaranje zajedničke države. Predstavljala je ključnu političku snagu među iseljenicima u Južnoj Americi tijekom Prvoga svjetskog rata (Perić Kaselj, 2016b). Iako je pokret bio uspješniji u Čileu nego u Argentini[5], uspio je povezati iseljeničke zajednice s idejom nacionalnog oslobođenja i ujedinjenja južnoslavenskih naroda.

Iseljenici, poglavito iz Čilea, postali su ključni za financiranje i legitimitet buduće države Jugoslavije, a njihov doprinos predstavljao se kao „sveta dužnost". Od Prvoga svjetskog rata putem iseljeničkih društava i iseljeničkog tiska provodi se snažna jugoslavenska politika

4 Iako su Argentina i Čile za vrijeme rata bile neutralne, velik utjecaj imao je savezнички kapital. Zbog „crnih lista" koje su uvele savezničke iseljeničke kolonije u Čileu i Argentini mnogi hrvatski iseljenici ostali su bez posla uslijed otpuštanja „nepoželjnih" radnika. Kao austrougarski podanici, hrvatski iseljenici bili su svrstani u nepoželjne. Imućni hrvatski iseljenici kapitalom vezani za savezнички kapital bili su najugroženiji. Stoga su mnogi iseljenici pristupili JNO-u i izjašnjavali se kao Srbi ili Jugoslaveni (Perić Kaselj, 2010a).

5 Uprava odbora JNO-a bila je u Čileu, točnije u Valparaisu. Iseljenici organizirani u pokretu i organizaciji JNO priznali su legitimitet JNO-a i preuzeli na sebe njegovo financiranje. Stabilnost pokreta u Čileu jamčili su određeni čimbenici kao što su financijska i politička moć iseljenika Paška Baburice i drugih imućnih iseljenika u Upravi JNO-a, revolucionarne ideje hrvatske mladeži Antofagaste koja se prethodno bila povezala s jugoslavenskom revolucionarnom omladinom te ista etnička pripadnost članstva. U Argentini su veći utjecaj imali imućniji iseljenici koji nisu bili jugoslavenski orijentirani, Hrvatski savez i iseljeničke novine Zajednica te miješani etnički sastav iseljeničkih kolonija (Perić Kaselj, 2010a).

uz dominaciju srpskih kulturnih elemenata (Perić, 2004; Perić Kaselj, 2010a, 2010b, 2015a, 2016b, 2018). Proces nacionalne unifikacije – Jugoslaveni– snažno se razvija kako u Čileu tako i u Argentini, ali dio iseljenika u objema državama (poglavito na jugu Čilea) opredjeljuje se za regionalni identitet (Dalmatinci) (Perić Kaselj, 2010a, 2012, 2018). Nakon raspada Austro-Ugarske Monarhije oni nisu preimenovali svoja društva u jugoslavenska već u dalmatinska, izabravši tako regionalno opredjeljenje i regionalni identitet.

Hrvati/Jugoslaveni: identitet hrvatskih iseljenika između dva svjetska rata

Između dva svjetska rata dolazi do novog masovnog iseljavanja Hrvata u Argentinu te manji broj iseljavanja Hrvata u Čile (Čizmić, 1976; D. Matulić-Zorinov, 1940; J. Matulić-Zorinov, 1923). Iseljavali su iz Kraljevine Jugoslavije zbog ekonomske nesigurnosti, siromaštva i nedostatka perspektive, osobito u ruralnim područjima poput Dalmacije i Dalmatinske Zagore (Mirošević, 1988; Pavličević, 2000). Iseljavanje je često bilo posljedica nezadovoljstva socioekonomskim uvjetima u državi. Tridesetih godina 20. stoljeća u Argentinu se useljava manja skupina Hrvata – političkih emigranata (radićevci, domobrani i drugi) te časnih sestara reda sv. Vinka Paulskog i družbe sestara „Kćeri milosrđa". Politički emigranti često migriraju iz Argentine i u druge države Južne Amerike i Europe. Kako je Kraljevina Jugoslavija bila sastavljena od više naroda s različitim identitetima, a srpska politička elita imala je dominantan utjecaj na upravljanje državom, iseljavanje Hrvata bilo je dopušteno i poticano jer bi brojčanim smanjenjem Hrvata oslabila i njihova politička snaga unutar države. Nakon svjetske ekonomske krize (1929. – 1933.) država je uvela određene mjere u svrhu smanjenja iseljavanja jer su trebali zadržati radnu snagu u zemlji zbog potrebe za radnicima u industriji i poljoprivredi (Perić Kaselj, 2010a). Salitrene krize u Čileu i svjetske ekonomske krize između 1929. i 1933. godine otežale su prilagodbu novih hrvatskih iseljenika. Stari iseljenici (iseljeni prije Prvoga svjetskog rata) bili su društveno etablirani, osnovali su obitelji u društvu prijema i veći broj posjedovao je značajna materijalna dobra (Perić Kaselj, 2010a, 2010b; Perić Kaselj i Vukić, 2018).

Za razliku od njih, novi iseljenici suočavali su se s ekonomskim teškoćama. Novi zakon o imigraciji u Čileu znatno je ograničio useljavanje. Za useljenje su bili potrebni pismenost, zdravstvena sposobnost, svjedodžba dobrog ponašanja i ugovor o radu (Perić Kaselj, 2010a).

Većina novih useljenika oslanjala se na pomoć starih iseljenika, što je utjecalo na njihov sporiji proces integracije. Iako je u Argentini

industrijalizacija nakon 1917. godine otvorila prilike za rad, tridesetih godina prošlog stoljeća to je zaustavljeno jer je svjetska kriza donijela visoku nezaposlenost i selekciju na tržištu rada (Glamuzina, 2005).

Kao i u prethodnim razdobljima iseljavalo se stihijski. Neorganizirani dolazak značio je često nesnalažljivost i gubitak posla. Stariji iseljenici, koji su već stekli materijalna dobra, pomagali su novima, ali su i sami bili suočeni s ekonomskim pritiscima. Čile i Argentina tijekom ekonomske krize provodile su mjere protiv useljavanja ili ograničenog useljavanja, koje su dodatno otežale prilagodbu novih iseljenika.

U obje zemlje politika je često favorizirala lokalno stanovništvo u zapošljavanju, dok su iseljenici morali zadovoljavati stroge uvjete. U Čileu su iseljenici većinom dolazili iz manjih sredina (poput otoka Brača), dok su u Argentini migracije bile šire i raznovrsnije (uselili su iz različitih dijelova Hrvatske – Dalmacija, Slavonija, Lika, Dalmatinska Zagora – i Jugoslavije – s područja današnje Slovenije, Makedonije, Srbije, Crne Gore, BiH) (Perić Kaselj, 2010a; Sinovčić, 1991; Rojnica, 1974).

Hrvatske iseljeničke zajednice u Čileu, za razliku od Argentine, bile su manje i integriranije u lokalno društvo. Stari iseljenici bili su jezgra etničke zajednice[6], zadržavajući određeni stupanj kulturne asimilacije. Njihova djeca često su postajala argentinski ili čileanski državljani[7] (Perić, 2004, 2006a).

Novi iseljenici donosili su različite svjetonazore[8], što je ponekad stvaralo napetosti unutar zajednica.

Unatoč asimilaciji, očuvali su kulturni identitet kroz etnička društva i kontakte s domovinom[9] (Perić, 2004, 2006b; Perić Kaselj, 2010a, 2015; Perić Kaselj, Vukić i Luchetti, 2017; Perić Kaselj i Vukić, 2018; Luchetti, Perić Kaselj i Ružić, 2020).

---

6 Npr. u Čileu se dvadesetih godina 20. stoljeća na području Magallanesa afirmirala grupa hrvatskih poduzetnika – vlasnika stočarskih farmi i trgovaca. Osnovana su važna poduzeća za razvoj komunalne infrastrukture na Ognjenoj zemlji. Tridesetih godina značajan je bio doprinos i kapital hrvatskih iseljenika u stočnoj industriji. Na sjeveru u Tarapaci i Antofagasti nitrat (salitra) je bio osnova ekonomskog života. Na tom području (pampe) nalazile su se salitrene tvornice (šp. oficine) koje su zapošljavale svaka po više od stotinu radnika. Više od deset bilo je u vlasništvu Hrvata (Antić, 1991).

7 Npr. u hrvatskoj koloniji u Magallanesu od 1920. – 1940. godine opada broj Hrvata i Hrvatica rođenih u Hrvatskoj, a povećava se broj djece iseljenika rođene u Čileu, dakle čileanskih državljana i državljanki.

8 Političke i vjerske razlike.

9 Komunikaciju s obitelji i lokalnom zajednicom iseljenici su održavali tradicionalnim putem – pismima, prenošenjem i razmjenom informacija onih koji su odlazili posjetiti rodni kraj te pojedinaca iz domovine koji su im dolazili u posjet. Komunikacija s domovinom održavala se i putem iseljeničkog i domovinskog tiska. Neformalni oblik okupljanja iseljenika uglavnom se događao u kafićima i restoranima čiji su vlasnici bili Hrvati. Na tim mjestima uživalo se u muzici i jelu iz „starog kraja". Iseljenici su isto tako i novčano sudjelovali u razvoju različitih udruga u lokalnoj zajednici.

Vlasti Kraljevine Jugoslavije nastojale su promicati „jugoslavenski identitet" među iseljenicima, ali hrvatski iseljenici, poglavito u Argentini, opirali su se njegujući hrvatski identitet (Hranilović, 1987; Perić Kaselj, 2010a, 2010b). Dio starih iseljenika Dalmatinaca u Argentini deklarirali su se još u ovom razdoblju kao *Austriacosi*[10]. Jugoslavenski konzuli i iseljeničke organizacije pokušavali su promovirati ideju „jugoslavenstva", ali je njihov utjecaj bio ograničen (Perić, 2006a; Perić Kaselj, 2010a, 2010b).

Istovremeno, hrvatske kulturne organizacije i crkva igrale su ključnu ulogu u očuvanju nacionalnog identiteta iseljenika u Argentini (Perić Kaselj, 2010a; Perić Kaselj i Vukić, 2015).

Tridesetih godina prošlog stoljeća u Argentini se razvija ustaški pokret, ali dolazi i do procesa povezivanja hrvatskih iseljenika unutar hrvatskih društava s hrvatskom crkvom i katoličanstvom[11] (Perić Kaselj, 2010a; Perić Kaselj i Vukić, 2015). Osnovana je i Hrvatska seljačka stranka koja je imala svoje podružnice u različitim mjestima Argentine među Hrvatima, tzv. čakarerima (zemljoradnicima). Treba napomenuti kako su hrvatski iseljenici bili osobito otvoreni prema drugim etničkim skupinama, što je dovelo do velikog broja miješanih brakova (Perić, 2004; Montan, 2002), članstva u čileanskim/argentinskim ili drugim etničkim društvima, zajedničkih poslova/ulaganja s pripadnicima drugih etničkih skupina ili autohtonog stanovništva što je dovodilo do njihove brže integracije. Shvaćajući vrijednost obrazovanja, iseljenici su ulagali u školovanje svoje djece, poglavito u Čileu, te oni završavaju srednje škole i fakultete i uspinju se visoko na socijalnoj ljestvici društva useljenja (Perić, 2004). U ovom razdoblju zbog ekonomske krize dolazi i do značajnog broja povrataka iseljenika iz Amerike, kao i iz Argentine, pa iseljenici povratnici osnivaju Savez organizacija iseljenika povratnika koji se brinuo o njihovu položaju, ali su imali ulogu i senzibiliziranja javnosti o važnosti iseljeničke problematike uspostavljajući komunikacijske kanale s iseljenicima diljem svijeta (Perić Kaselj, 2010a).

---

10 Primjer „Ovi naši stari iseljenici olako su uspjeli u svom ekonomskom cilju te se danas broje među najbogatije, jedni su vlasnici trgovačke mornarice, drugi trgovci i bogati veleposjednici. Nisu imali pojma o nacionalnim osjećajima te su svoje nacionalne poglede nesvjesno temeljili u redovima Austrijanaca. Kao ekonomski jaki oko sebe su okupljali ekonomski slabije i svi su se zvali Austrijanci. Danas se većina isto krsti imenom Austrija" (Narodni glasnik, Los Angeles, 18. kolovoza 1929.) (Perić Kaselj, 2010a).

11 U Argentini se između dva svjetska rata formiraju hrvatska društva koja su bila u izravnoj vezi i kontaktu s hrvatskom katoličkom zajednicom unutar koje se prakticirao hrvatski jezik i vjerska praksa (Perić Kaselj, 2010a).

Jugoslaveni/Hrvati/Dalmatinci: identitet iseljenika nakon Drugoga svjetskog rata

Poslijeratno iseljavanje iz Hrvatske (Dalmatinska Zagora, Lika, Slavonija), a time i iz Jugoslavije, donijelo je značajne demografske, političke i društvene promjene unutar iseljeničkih zajednica (Čizmić i Mikačić, 1974a, 1974b). Nakon Drugoga svjetskog rata, novoformirana komunistička država pod vodstvom Josipa Broza Tita uvela je sustavne političke progone nad onima koji su smatrani neprijateljima režima (Banac, 1984).

Uslijedilo je načelo zatvorenih granica. Svi koji su napustili državu nezakonito do 1960. godine smatrali su se političkim emigrantima. Ilegalno iseljavanje nastavilo se unatoč državnim restrikcijama. U ovom razdoblju Hrvatska je bila na prvom mjestu po broju iseljavanja i do 1960. godine oko 56 % svih vanjskih migranata s područja tadašnje Jugoslavije bili su Hrvati (Baučić, 1973, str. 43).

Aktivni sudionici NDH-a, pripadnici ustaškog pokreta, kao i širi krugovi politički nepodobnih pojedinaca odlučili su napustiti zemlju[12]. Strah od progona, konfiskacija imovine i represije prisilili su mnoge na odlazak. Pored političkih razloga, teški ekonomski uvjeti dodatno su potaknuli lančane migracije, posebno iz Dalmacije i Primorja (Bilandžić, 1978; Nejašmić, 2015).

Argentina je Hrvate privukla zbog Perónove useljeničke politike koja je favorizirala europske katolike, njezina neutralnog stava prema političkim izbjeglicama te zbog ekonomskih mogućnosti i postojanja već etablirane hrvatske zajednice. Čile nije bio izbor za političke izbjeglice povezane s NDH-om ili one koji su bježali od komunističkog režima jer nije imao razvijenu mrežu potpore za političke emigrante i čileanska država imala je velike simpatije/prihvaćanje prema komunističkoj državi Jugoslaviji (Perić, 2000).

Većina Hrvata koji su dolazili u Čile nakon rata činili su to iz ekonomskih, a ne političkih razloga.

Tito je među starim emigrantima uživao ugled zbog uloge partizanskih pokreta i stvaranja nove Jugoslavije za koju su stari iseljenici dali velik doprinos, materijalni i moralni (Perić, 2000). Međutim, dolazak političkih emigranata poremetio je homogenost zajednice jer su oni donijeli nove ideje, često u suprotnosti s politikom iz prostora podrijetla (Perić, 2000; Pilsel, 2013).

---

12 Nakon pada NDH-a i na kraju rata procjenjuje se da je iselilo oko 300 000 ljudi iz Jugoslavije (Bilandžić, 1978, str. 99).

U Čileu i Argentini javio se sukob između starijih iseljenika, koji su podržavali novu komunističku Jugoslaviju i Tita, i novih emigranata, koji su često bili antikomunistički orijentirani. Stari iseljenici, ali i mladi Čileanci hrvatskog podrijetla, često su idealizirali Jugoslaviju kao primjer uspješne komunističke države (Perić, 2004).

Novopridošli politički emigranti percipirali su zajednice kao produžetak jugoslavenskoga komunističkog režima, zbog čega su često izbjegavali uključivanje u njihov rad (Perić Kaselj, 2012).

Nakon Drugoga svjetskog rata, hrvatska iseljenička društva bila su podijeljena prema političkoj pripadnosti: jugoslavenski, hrvatski, a često i po regionalnoj pripadnosti: dalmatinski, istarski (Perić Kaselj, 2015a). Službena iseljenička politika Jugoslavije bila je osobito usmjerena na iseljeničke zajednice u Čileu koje su slovile kao „najsvjesnije jugoslavenske kolonije" (Perić, 2000, 2006a).

Iseljenici su redovito putem domovinskog i iseljeničkog tiska, radija i u komunikaciji s rodbinom pratili događaje u Jugoslaviji. Stari iseljenici koji su tijekom poratnih godina pružali moralnu i financijsku podršku partizanskim odredima i izgradnji nove države ostali su vjerni ideologiji države Jugoslavije koja se prenosila kroz iseljenička društva koja su nosila pridjev „jugoslavenska" (Perić, 2006; Perić Kaselj, 2015). U to vrijeme već je nastupio i visok stupanj asimilacije kroz miješane brakove i gubljenje hrvatskog jezika (nemogućnost učenja jezika kroz školski sustav) (Montan, 2002; Perić Kaselj, 2012). U Čileu pritom nije djelovala hrvatska katolička misija, ni crkva koja bi okupljala iseljenike, stoga je izostavljena veza između nacionalnog i religijskog identiteta.

Dolazak hrvatske državotvorne emigracije u Argentinu nakon Drugoga svjetskog rata oblikovao je snažnu i organiziranu zajednicu koja je uspješno očuvala svoj nacionalni identitet u prostoru useljavanja (Sinovčić, 1991). Kroz kulturne, političke i religijske aktivnosti razvili su iseljenički prostor, dok su kroz transiseljeničke mreže ostali trajno povezani s domovinom i globalnom hrvatskom dijasporom (Perić Kaselj, 2014b, 2014c, 2015; Perić Kaselj, Vukić i Luchetti, 2017).

Novi politički emigranti unijeli su svježe ideje, često usmjerene protiv jugoslavenskog režima. Njihov dolazak poremetio je dotadašnju transiseljeničku mrežu, unoseći političke sukobe unutar zajednica. Politički emigranti nisu mogli posjećivati niti dolaziti u Jugoslaviju/Hrvatsku i kontakti s rodbinom u domovini bili su strogo nadzirani. Hrvatski domoljubni tisak distribuirao se tajnim kanalima, a težnja za domovinom i slobodom bila je sve jača i prenosila se na mlađe naraštaje (Pilsel, 2013; Perić Kaselj, 2014b, 2014c, 2016a).

Za razliku od starih iseljenika, novi val promovirao je hrvatski identitet[13] izvan okvira jugoslavenskog narativa, često potaknut otporom prema komunističkom režimu (Sinovčić, 1991; Vrljičak, 2011; Pilsel, 2013). Crkva je igrala važnu ulogu u novoformiranim iseljeničkim zajednicama. Postojala je visoka korelacija nacionalnog i religijskog identiteta (Perić Kaselj i Vukić, 2015). Potomci starih ekonomskih iseljenika bili su u dobrim odnosima i prihvaćeni od strane države Jugoslavije i često su boravili i studirali u Jugoslaviji kroz programe stipendiranja (Perić, 2000). Sukobi među iseljeničkim zajednicama ostavili su trajni trag na hrvatskim zajednicama naglašavajući važnost međusobnog razumijevanja i prihvaćanja različitih perspektiva unutar dijaspore (Perić Kaselj, 2015).

Argentina je bila značajnije povezana s jugoslavenskim političkim pitanjima[14] zbog velikog broja političkih emigranata, koji su aktivno djelovali protiv jugoslavenskog režima[15]. Tito je nastojao ograničiti njihov utjecaj kroz diplomatske pritiske, ali uz ograničen uspjeh.

Čile je bio usmjeren prvenstveno na gospodarsku suradnju. Političke napetosti bile su minimalne jer su Hrvati u Čileu uglavnom bili fokusirani na ekonomiju i kulturu (Perić, 2000; Perić Kaselj, 2012).

Domovinski rat: proces rekroatizacije iseljeničkih zajednica u Čileu i Argentini

Političke, društvene i ratne okolnosti koje su se događale u Hrvatskoj bile su ključno polazište za rekroatizaciju dijaspore (Mesarić Žabčić i Perić, 2006). Proces rekroatizacije, nacionalnog osvješćivanja i mobilizacije hrvatskih iseljeničkih zajednica tijekom demokratskih promjena u Hrvatskoj i Domovinskog rata (1991. – 1995.) primjer je dinamične transformacije identiteta i djelovanja hrvatske dijaspore (Perić, 2006b; Perić Kaselj, 2012, 2014b, 2016a).

---

13 Hrvatski zbor Jadran i Hrvatski dom osnivaju se 1947. godine; Hrvatsko-argentinski kulturni klub osniva se 1956., iseljenički tisak – godine 1947. Hrvatska, Glas Svetog Antuna, 1956. godine Slobodna riječ i dr.

14 Politički emigranti bili su društveno aktivni i usmjereni protiv komunističke Jugoslavije i s vizijom stvaranja slobodne Hrvatske unatoč visokom riziku i represivnim mjerama. Jugoslavenska tajna služba UDBA (Uprava državne bezbednosti) bila je ključna u praćenju i nadzoru političke emigracije. UDBA je infiltrirala mnoge emigrantske organizacije, kao i hrvatske domove i kulturna društva, kako bi prikupljala informacije o njihovim aktivnostima. Jugoslavija je imala rigoroznu kontrolu nad komunikacijama između emigranata i njihovih obitelji u domovini. Pismo, novine i drugi oblici komunikacije bili su podložni cenzuri i nadzoru. UDBA je koristila prijetnje i nasilje prema članovima obitelji političkih emigranata koji su ostali u Jugoslaviji. Jugoslavija je usvojila zakone koji su zabranjivali bilo kakve oblike političkog organiziranja ili djelovanja protiv režima izvan granica zemlje.

15 Unutar političkih društava u Argentini i distribucijom tiska tajnim kanalima.

Slom komunističkog sustava i uspostava višestranačke demokracije otvorili su prostor za obnovu hrvatskog nacionalnog identiteta. Taj je proces kod iseljeničke zajednice političkih emigranata u Argentini i njihovih potomaka uključivao redefiniranje odnosa prema NDH-u i naglašavanje povijesne težnje za neovisnošću (Perić Kaselj, 2016a). Nacionalna ideja potaknula je homogenizaciju dijaspore, pri čemu je „ljubav prema naciji" postala središnji motiv mobilizacije. Početak Domovinskog rata značio je izravnu ugrozu opstojnosti Hrvatske. Ova situacija potaknula je dijasporu na angažman, motivirajući je da pruži materijalnu, moralnu i političku podršku.

U iseljeničkim zajednicama koje su dotad bile deklarativno jugoslavenske to je bilo vidljivo kroz promjene naziva dotadašnjih udruga i osnivanje novih s hrvatskim nazivima i isticanje hrvatskih simbola (Perić Kaselj, 2012, 2016a). Hrvatski iseljenici, integrirani u društva useljavanja, koristili su svoje mreže i političke kontakte kako bi lobirali za međunarodno priznanje Hrvatske[16] i prikupljanje humanitarne i novčane pomoći.

Aktivna promocija hrvatske stvarnosti putem medija, prosvjeda i diplomatskih kanala ojačala je percepciju Hrvatske kao žrtve agresije.

U obje zemlje hrvatska iseljenička zajednica igrala je ključnu ulogu u oblikovanju podrške Hrvatskoj i jačanju njezina međunarodnog položaja.

Razlike među generacijama iseljenika i potomaka bile su ublažene. Mlađe generacije, koje su se osjećale povezane s domovinom predaka, također su sudjelovale u prikupljanju pomoći i političkim lobiranjima, a dio njih iz Argentine uključili su se kao dobrovoljci u Domovinski rat (Perić Kaselj, 2016a).

Afektivna dimenzija identiteta omogućila je stvaranje jedinstvenoga hrvatskog dijasporskog pokreta. Taj proces bio je ključan ne samo za podršku domovini tijekom rata nego i za oblikovanje trajnog transiseljeničkog identiteta koji i danas povezuje Hrvate u svijetu s njihovom domovinom (Luchetti, Perić Kaselj i Levak, 2019; Luchetti, Perić Kaselj i Ružić, 2020; Luchetti, Perić Kaselj i Jurčević, 2021).

Od Domovinskog rata i neposredno nakon rata bilježimo povratak iseljenika odnosno useljavanje potomaka iseljenika. U posljednjih nekoliko godina bilježimo pojačan interes potomaka iseljenika za primanjem hrvatskog državljanstva.[17]

---

16 Argentina je bila među prvim državama Latinske Amerike koja je priznala Hrvatsku 13. siječnja 1992. godine, a odmah iza nje i Čile 16. siječnja 1992.

17 Od 2020. – 2024. godine 11 000 potomaka iz Južne Amerike zatražilo je hrvatsko državljanstvo, a najviše iz Čilea i Argentine (podaci MUP-a).

U kategoriju hrvatskih povratnika ubrajaju su hrvatski državljani koji su prije iseljavanja živjeli u Republici Hrvatskoj, dok su u kategoriji hrvatskih useljenika potomci hrvatskih iseljenika pripadnici druge, treće i ine iseljeničke generacije. Privlačenje povratka i selektivna imigracijska politika čimbenici su demografskog i gospodarskog razvoja hrvatskog društva jer „migranti koji se vraćaju predstavljaju ljudski resurs za suočavanje s aktualnim demografskim izazovima i nedostatkom kvalificirane radne snage" (Nadler, Kovács, Glorius i Lang, 2016, str. 12). Stimuliranje povratka kroz prepoznavanje snaga dijaspore, poglavito visokoobrazovanih migranata kao transkulturnih posrednika, može biti od krucijalnog interesa za modernizaciju i gospodarsku stabilnost društva (Hornstein Tomić i Perić Kaselj, 2021, str. 189; Skoko, 2015; Skoko, Ježovita i Plenković, 2022). Tehnološki napredak danas je znatno olakšao povezanost i komunikaciju matične domovine i iseljenika (Perić Kaselj i Vukić, 2014; Perić Kaselj, 2014a, 2014c) intenzivirajući suradnju i razmjenu informacija i iskustva, stoga vlade širom svijeta sve više prepoznaju dijasporu kao vrijedan izvor kapitala, vještina i stručnosti (Franc, Perić Kaselj i Škreblin Kirbiš, 2020, str. 113).

Privlačenje povratka hrvatskih iseljenika/dijaspore važan je dio nacionalne strategije razvoja Republike Hrvatske. Umrežavanje i komunikacijski kanali u procesu povratka iseljeništva/dijaspore imaju presudan značaj. Osim vlade i drugih ureda odgovornih za dijasporu, banke i financijske institucije, civilno društvo i nevladine organizacije imaju važnu ulogu u poticanju investicija dijaspore i u podršci inicijativama za poduzetništvo (Allen, Opoku-Owusu i Rodima-Taylor, 2016).

Umrežavanje i stvaranje inkluzivnih politika koje prepoznaju raznolikost iseljeničkih generacija ostaju prioritet za ostvarenje koristi od povratka.

Na temelju provedenog istraživanja „Živjeti u Hrvatskoj",[18] pro-

18 Znanstveni zavod Hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu i Institut za istraživanje migracija proveli su istraživanje „Živjeti u Hrvatskoj" čiji je prvenstveni cilj bio utvrditi želje i mogućnosti preseljenja hrvatskih potomaka iz zemalja Južne Amerike u Hrvatsku, odnosno o potencijalnim useljenicima s područja Južne Amerike. Proveden je anketni upitnik 2020. godine koji je ispunilo 1013 ispitanika. Cilj je također bio prikupiti podatke kako bi se sastavio profil hrvatskog povratnika koji može poslužiti kao osnova za razvoj učinkovitih politika usmjerenih na integraciju potomaka Hrvata koji se odluče za život u Hrvatskoj. Među njima su bili i oni koji su u tom trenutku privremeno ili trajno živjeli u Hrvatskoj te smo s njima imali dio pitanja glede zadovoljstva života u Hrvatskoj. Najveći broj ispitanika bio je iz Argentine 45,5 %, potom Čilea 22,3 %, Kolumbije 9,3 %, 9,1 % iz Bolivije. 34,8 % ispitanika ne govori hrvatski jezik, a 26,6 % jako malo. 51,1 % ispitanika navodi da su druga iseljenička generacija. 33,2 % ispitanika ima hrvatsko državljanstvo, a 55,7 % nema, ali ga ne želi imati. 36,4 % ispitanika želi preseliti s majkama i očevima (dvije generacije), a 31,8 % želi iseliti s obiteljima – kćerima i sinovima (dvije generacije). 55,8 % ispitanika nikada nije bilo u Hrvatskoj. 62,3 % smatra da bi se lako mogli adaptirati i živjeti u Hrvatskoj. Potomci koji se namjeravaju doseliti među bitnim

jekata „Hrvatska, vaša zemlja"[19] i „Od odlaska do ostanka: udruženja i umrežavanje kao oblik integracije Hrvata izvan Republike Hrvatske u hrvatsko društvo"[20] razlozi povratka/useljavanja potomaka iseljenika iz Južne Amerike u Hrvatsku mogu se analizirati kroz nekoliko ključnih aspekata unutar društvenih, gospodarskih, kulturnih i administrativno-pravnih dimenzija. U društvene aspekte možemo ubrojiti emocionalni kapital jer mnogi potomci hrvatskih iseljenika izražavaju snažnu emocionalnu povezanost s „domovinom predaka". To se manifestira kroz njihov entuzijazam za istraživanje kulturnih, povijesnih i društvenih korijena, čak i ako ne govore hrvatski jezik i/ili imaju ograničeno znanje o Hrvatskoj.

Tu su i obiteljske veze jer pojedini potomci žele ojačati obiteljske veze ili stvoriti novi dom za svoje obitelji, naglašavajući značaj pre-

---

uvjetima za preseljenje u Hrvatsku smatraju poznavanje i tumačenje hrvatskih zakona, poglavito radnih i poreznih zakona, znanje jezika, priznavanje diploma, mogućnosti smještaja i uključivanja u školski sustav, mogućnost ulaganja, mogućnost umirovljenja, financiranje projekata, zapošljavanje, kreditiranje, pokretanje vlastitog posla, mogućnost određenih beneficija, početnu sigurnost oko smještaja i pronalaska posla, pravnu podršku pri stjecanju nekretnine, funkcionalni zdravstveni sustav, poznavanje zakona oko pokretanja vlastitog posla, mogućnost za supružnike i za preseljenje cijele obitelji. Relevantan pokazatelj „emotivnog kapitala" jedan je od odgovora ispitanika: „Želim živjeti u Hrvatskoj. Ljubav već imam, a Hrvatsku ću poštovati i ostalo ću naučiti." (voditeljice istraživanja María Florencia Luchetti i Marina Perić Kaselj).

19 Pilot-projekt „Hrvatska, vaša zemlja" koji provodi IMIN i Sveučilište Sjever projekt je s ciljem poticanja naseljavanja i integracije potomaka hrvatskih iseljenika iz Južne Amerike koji anticipira četiri fokusne grupe: studenti, radno aktivni kontingent, potencijalni investitori te umirovljenici. Trenutačna gospodarska situacija u Južnoj Americi s izraženim inflatornim faktorima predstavlja snažan motivacijski faktor povratnim migracijama hrvatskog iseljeništva/dijaspore. Projekt „Hrvatska, vaša zemlja" pridonosi povezivanju iseljeničke zajednice s gospodarstvom Hrvatske odnosno stvaranju dvosmjerne komunikacije kroz poticanje povremenih i privremenih povratnih migracija, poticanja ulaganja u gospodarske aktivnosti u Hrvatskoj i ostale aspekte povezivanja iseljeničke zajednice. Proveden je anketni upitnik samo za one ispitanike koje žele useliti u Hrvatsku. U nekoliko mjeseci njihov broj bio je 615, a najviše ih je iz Čilea (242), Perua (121) i Argentine (80). Hrvatsko državljanstvo ima njih 213 te ih je 56 u procesu dobivanja državljanstva, a 84 želi dobiti državljanstvo. Među njima su 342 žene i 273 muškarca. Najveći broj kandidata (268) želi raditi, 76 želi studirati, 48 želi investirati u različite sektore gospodarstva te 41 želi umiroviti u Hrvatskoj. Oni koji se žele zaposliti i raditi u Hrvatskoj u najvećem broju žele raditi u području ekonomskih zanimanja administrativnoga tipa, ukupno njih 250, potom slijedi sektor turizma s 56 kandidata te s područja edukacije i obrazovnih znanosti njih 58 i područja medicine i zdravstva 47.

20 Unutar ovog projekta, osim znanstvene komponente, radi se i na provedbi praktičnih radionica u svrhu udruživanja i umrežavanja. Uglavnom kroz njih prolaze sudionici programa učenja hrvatskog jezika Croaticum, ali i šira populacija iz Južne Amerike kojima je omogućeno pratiti radionice online. Radi se o potomcima druge, treće, četvrte ili pete iseljeničke generacije. Svrha je projekta poticanje povratka i integracije. Provode se informativne, kulturne i povijesne radionice, ali i neformalna druženja, društvene aktivnosti, izleti, umjetničke radionice, radionice za pripremu za tržište rada. Od 2012. do 2022. godine dodijeljeno je 2000 stipendija za Croaticum (program učenja hrvatskog jezika u Republici Hrvatskoj). Gotovo 90 % dobitnika stipendija dolazi iz Južne Amerike. Jedna trećina njih želi trajno ostati živjeti i raditi u Hrvatskoj.

seljenja cijelih obitelji (čak i dvije generacije). To je posebno izraženo kod onih koji planiraju djeci omogućiti obrazovanje u Hrvatskoj.

Ističe se i vjerski čimbenik, poglavito kod potomaka iseljenika iz Argentine (unutar hrvatske katoličke mladeži). Korelacija između religijskog i nacionalnog identiteta, posebno u iseljeničkim zajednicama okupljenima oko Katoličke crkve, važan je pokretač integracije i motivacije za povratak.

Uz naprijed navedene važni su i gospodarski razlozi jer je useljavanje potomaka hrvatskih iseljenika iz Čilea i Argentine u Hrvatsku potaknuto kombinacijom ekonomskih, demografskih, socijalnih i političkih faktora. Ekonomska situacija u obje zemlje, koja se suočava s visokim inflacijama i nezaposlenostima, u kombinaciji s povoljnim uvjetima za iseljenike u Hrvatskoj (mogućnost zapošljavanja) čini povratak atraktivnim. Kulturna povezanost s domovinom, demografski problemi i politička stabilnost unutar Europske unije motiviraju migraciju te pružaju novu priliku za mlade generacije potomaka. Dio njih želi i ulagati u nekretnine ili poslovne projekte, čime bi doprinijeli hrvatskom gospodarstvu. Hrvatsko državljanstvo omogućuje im olakšano preseljenje, zapošljavanje i pristup obrazovnom sustavu. Značajan broj potomaka već ima državljanstvo ili je u procesu stjecanja, što smanjuje birokratske prepreke.

Zaključak

Hrvatska kao prostor podrijetla iseljenika (od prvih iseljavanja do danas) bila je obilježena specifičnim povijesnim, političkim i društvenim kontekstima koji su oblikovali motive iseljavanja i povratka. Četiri društvena prostora kroz povijest oblikovala su identitet i društvene odnose unutar iseljeničkih zajednica.

Hrvatski iseljenici stvorili su tijekom tog dugog razdoblja kulturne, vjerske i političke institucije koje su očuvale hrvatski identitet kroz generacije (unatoč političkim promjenama u društvu podrijetla i procesima asimilacije u društvu prijema). Unutar iseljeničkih zajednica razvijen je prostor koji funkcionira kao most između matične domovine i zemlje useljavanja. Prve generacije održavale su snažnu povezanost s domovinom, dok su potomci često bili dvojezični i transnacionalni, kombinirajući elemente matične i nove kulture. U Čileu za razliku od Argentine (useljavanje velikog broja političkih emigranata neposredno nakon Drugoga svjetskog rata) iseljenička zajednica nije se obnavljala „novim" useljenicima, ali tijekom Domovinskog rata proces rekroatizacije bio je intenzivan.

Povratak iseljenika često se povezuje s razdobljima političkih

promjena, od 1990-ih godina prošlog stoljeća, poglavito tijekom Domovinskog rata i nakon stjecanja neovisnosti. Financijski kapital i znanje koje su iseljenici stekli u useljeničkim zemljama predstavljaju značajan potencijal za povratak i ulaganje u Hrvatsku. Intenzivno iseljavanje hrvatskog stanovništva u poslijeratnom i tranzicijskom razdoblju i ulazak Hrvatske u Europsku uniju dovelo je do negativnih demografskih trendova, stoga je povratak/useljavanje ključni čimbenik nacionalne razvojne strategije.

Prostor podrijetla odredio je emocionalnu povezanost potomaka iseljenika s „domovinom predaka", koja je ostala snažna unatoč fizičkoj udaljenosti.

Potomci iseljenika iz Južne Amerike predstavljaju značajan useljenički potencijal za Hrvatsku, posebno zbog visokog emocionalnog kapitala, obrazovne kvalifikacije i interesa za ulaganje u gospodarske aktivnosti. Da bi Hrvatska uspješno privukla ovu skupinu, potrebno je razviti integracijske politike: učenje jezika, priznavanje kvalifikacija i smanjenje administrativnih prepreka. Treba poticati gospodarske projekte, posebno u sektorima poput turizma, obrazovanja i zdravstva, ali i ojačati kulturološke veze kroz programe poput Croaticuma i drugih programa koji omogućuju učenje hrvatskog jezika i očuvanje hrvatskog identiteta. Kombinacija tih mjera može transformirati potomke hrvatskih iseljenika iz Južne Amerike u ključne dionike demografskog i gospodarskog razvoja Hrvatske.

Popis literature i izvora

Allen, C., Opoku-Owusu, S. and Rodima-Taylor, D. (2016). *Diaspora and migrant investment and national development: building on the nexus.* MADE thematic report. Migration and development Civil Society Network.

Anderson, B. (1990). *Nacija: zamišljena zajednica: razmatranja o porijeklu i širenju nacionalizama.* Zagreb: Školska knjiga.

Antić, Lj. (1987). *Naše iseljeništvo u Južnoj Americi i stvaranje jugoslavenske države 1918.* Zagreb: Školska knjiga.

Antić, Lj. (1991). *Hrvati u Južnoj Americi do godine 1914*. Zagreb: Stvarnost.

Banac, I. (1984). *The national question in Yugoslavia: origins, history, politics.* Ithaca: Cornell University Press.

Baučić, I. (1973). *Radnici u inozemstvu prema popisu stanovništva Jugoslavije 1971.* Zagreb: Institut za geografiju Sveučilišta u Zagrebu.

Bilandžić, D. (1978). *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije – glavni procesi.* Zagreb: Školska knjiga.

Čizmić, I. (1976). Doseljavanje, struktura i položaj naših iseljenika u prekomorskim zemljama. *Teme o iseljeništvu,* 5. Zagreb: Centar za istraživanje migracija.

Čizmić, I. i Mikačić, V. (1974a). Neki suvremeni problemi iseljeništva iz SR Hrvatske. *Teme o iseljeništvu,* 1. Zagreb: Centar za istraživanje migracija.

Čizmić, I. i Mikačić, V. (1974b). Neki suvremeni problemi iseljeništva iz SR Hrvatske. *Teme o iseljeništvu,* 2. Zagreb: Centar za istraživanje migracija.

Franc, S., Perić Kaselj, M. i Škreblin Kirbiš, I. (2020). Policies for promoting diaspora investment in countries of origin. *Obrazovanje za poduzetništvo,* 10(1), 104–116.

Glamuzina, N. (2005). *Argentina*. Samobor: Meridijani.

Hall, S. (1996). *Questions of Cultural Identity.* London: Sage Publications.

Hetrich, I. (1996). *Kroz Južnu Ameriku.* Zagreb: Marin Držić.

Hornstein Tomić, C. i Perić Kaselj, M. (2021). Migracije visokoobrazovanih i stručnih kadrova. Trostruki dobitak? Iskustva mladih država članica nakon pristupanja Europskoj uniji. U M. Žanić, D. Živić, S. Špoljar Vržina i G. M. Miletić (ur.), *Zbornik radova: Suvremene migracije u Republici Hrvatskoj. Uzroci, posljedice i aktualni trendovi* (183–191). Vukovar: Institut Ivo Pilar.

Hranilović, N. (1987). Iseljenička politika i služba u Jugoslaviji između dva rata. *Migracijske teme,* (3–4), 325–335.

Katunarić, V. (2003). *Sporna zajednica: novije teorije o naciji i nacionalizmu.* Zagreb: Naklada Jesenski i Turk – Hrvatsko sociološko društvo.

Katunarić, V. (2013). *Identitet i modernost: teorijski i komparativni aspekti.* Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.

Lajić, I. (1992). *Stanovništvo dalmatinskih otoka.* Zagreb: Institut za migracije i narodnosti.

Luchetti, M. F., Perić Kaselj, M. i Jurčević, K. (2021). Zamišljena domovina. Virtualne dijasporske zajednice i identitet Južnoamerikanca hrvatskoga podrijetla. U F. Bašić, A. Akrap, D. Feletar, M. Perić Kaselj i K. Jurčević (ur.), *Zbornik radova 2. međunarodne znanstveno-stručne konferencije Migracije i identiteti: kultura, ekonomija, država. Svezak I – Znanstvena knjiga Kulturni i demografski aspekti migracija* (str. 420–438). Zagreb: Institut za migracije i narodnosti.

Luchetti, M. F., Perić Kaselj, M. i Levak, N. K. (2019). Dubrovnikans in South America: contemplating identity through historical and contemporary perspectives. U K. Jurčević, Lj. Lipovčan Kaliterna i O. Ramljak (ur.), *Mediterranean Issues, Book 2. Reflections on The Mediterranean* (str. 329–339). Zagreb: Institute of Social Sciences Ivo

Pilar, VERN Group, Scientific Council of Anthropological Research (HAZU) & Euro-Mediterranean Academic Network (EMAN).

Luchetti, M. F., Perić Kaselj, M. i Ružić, N. K. (2020). The Construction of the Croatian Identity in South America. U M. Perić Kaselj (ur.), *Zbornik radova Međunarodne znanstveno-stručne konferencije Migracije i identitet: kultura, ekonomija, država / Proceedings of the International Scientific-Professional Conferences Migrations and Identity: Culture, Economy, State* (str. 905–927). Zagreb: Institut za migracije i narodnosti.

Matulić-Zorinov, D. (1940). *Nepoznata zemlja Ibero Amerika*. Zagreb: Hrvatski tiskarski zavod d. d.

Matulić-Zorinov, J. (1923). *Chile*. Zagreb: Konzulat Republike Chile u Zagrebu.

Mesarić Žabčić, R. i Perić, M. (2006). Redefiniranje etničkog identiteta – primjeri hrvatskih etničkih zajednica u Čileu i New South Walesu. *Etnološka istraživanja,* (11), 261–287. https://hrcak.srce.hr/37248

Mirošević, F. (1988). Iseljavanje iz Dalmacije u razdoblju od 1921. – 1929. Radovi Zavoda za hrvatsku povijest *Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu,* 21(1), 107–119. https://hrcak.srce.hr/57493

Nadler, R., Kovács, Z., Glorius, B. i Lang, T. (ur.). (2016). *Return Migration and Regional Development in Europe.* London: Palgrave Macmillan. https://doi.org/10.15201/hungeobull.65.4.12

Nejašmić, I. (2015). Iseljavanje iz Hrvatske od 1900. do 2001. – demografske posljedice stoljetnog procesa. *Migracijske i etničke teme,* 30(3), 405–435.

Novak, G. (2001). *Prošlost Dalmacije.* Zagreb: Golden Marketing.

Pavličević, D. (2000). *Povijest Hrvatske.* Zagreb: Naklada Pavičić.

Peračković, K. i Rihtar, S. (2016). Materijalizam kao društvena vrijednost i poticaj namjerama iseljavanja mladih iz Hrvatske, *Migracijske i etničke teme,* 32(3), 295–317. https://doi.org/10.11567/met.32.3.1

Perić, M. (2000). *Obrasci transformacije identiteta hrvatskih iseljenika u Čileu.* [Neobjavljena magistarska disertacija]. Zagreb: Fakultet političkih studija Sveučilišta u Zagrebu.

Perić, M. (2004). Aspekti integracije i adaptacije hrvatskih iseljenika u Čileu. *Migracijske i etničke teme,* 20(2–3), 243–258. https://hrcak.srce.hr/clanak/10955

Perić, M. (2006a). Političke promjene u Hrvatskoj i hrvatski iseljenički tisak u Čileu. *Migracijske i etničke teme*, 21(1–2) 69–89. http://hrcak.srce.hr/5648

Perić, M. (2006b). Hrvati u Čileu – neka obilježja suvremenog etničkog/

nacionalnog identiteta. *Društvena istraživanja,* 15(6), 119–1220. https://hrcak.srce.hr/18914

Perić Kaselj, M. (2010a). *Komparativni prikaz transformacije identiteta hrvatskih iseljenika u Čileu i Argentini* [Neobjavljena doktorska disertacija]. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.

Perić Kaselj, M. (2010b). Hrvatska iseljenička društva u Čileu i Argentini do Drugoga svjetskog rata. U R. Mesarić Žabčić (ur.), *Zbornik radova Migrantske zajednice, udruženja, društvene aktivnosti u Sjevernoj i Južnoj Americi: komparativni prikaz Hrvatska-Slovenija* (str. 131–150). Zagreb: Institut za migracije i narodnosti.

Perić Kaselj, M. (2012). Institucionalizacija hrvatske dijaspore. Oblici migrantskog udruživanja – primjeri iz Europe, Južne Amerike i Australije. U S. Božić (ur.), *Etnički identitet hrvatskih iseljenika i njihovih potomaka u Čileu u kontekstu povijesnih i društvenopolitičkih promjena u zemlji podrijetla* (str. 101–137). Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.

Perić Kaselj, M. (2014a). Politički transnacionalizam hrvatskih iseljenika u Čileu: povezivanje hrvatskih i srpskih iseljenika i iseljenički pokret JNO. U V. Pavlaković, R. Gašić, E. Radušić i V. Ivanović (ur.), *Međunarodni zbornik radova Zaštita nacionalnog identiteta* (str. 7–17). Novi Sad – Golubić: Centar za istoriju, demokratiju i pomirenje iz Novog Sada i Udruga za povijest, suradnju i pomirenje iz Golubića.

Perić Kaselj, M. (2014b). Dijasporske zajednice u kiberprostoru: virtualni identiteti hrvatskih etničkih zajednica u Čileu i Argentini. *Studia ethnologica Croatica,* (26), 91–119. https://hrcak.srce.hr/ojs/index.php/sec/article/view/2964

Perić Kaselj, M. (2014c). Zbornik radova Hrvatsko iseljeništvo i domovina – razvojne perspektive. U C. Hornstein Tomić, I. Hrstić, F. Majetić, I. Sabotić i M. Sopta (ur.), *Hrvatske migrantske virtualne zajednice (HVMZ) u Argentini: konstrukcije identiteta u kiberprostoru (na primjeru Argentine)* (str. 113–123). Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.

Perić Kaselj, M. (2015). Povijesni pregled hrvatskih iseljeničkih društava i organizacija u Čileu od 1874. godine do danas. U M. Sopta, F. Maletić i J. Bebić (ur.), Zbornik radova: *Hrvatska izvan domovine* (str. 357–368). Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga.

Perić Kaselj, M. (2016a). Domovinski rat i hrvatska dijaspora: identiteti iseljenika i potomaka iseljenika dobrovoljaca domovinskog rata. U Ž. Hamer i M. Sabolović (ur.), *Zbornik radova znanstveno-stručnog skupa: Simbol, identitet i Domovinski rat* (str. 67–85). Zagreb: Hrvatsko grboslovno i zastavoslovno društvo.

Perić Kaselj, M. (2016b). Kako smo postali Jugoslaveni: o etničkim/na-

cionalnim identitetima Hrvata u Čileu i Argentini za vrijeme Prvoga svjetskog rata. *Studia ethnologica Croatica*, (28), 233–265.

Perić Kaselj, M. (2018). Iseljenička književnost kao istraživački izazov: sociokulturni profil hrvatske iseljeničke zajednice u Punta Arenasu (Čile). U S. Botica, D. Nikolić, J. Tomašić i I. Vidović Bolt (ur.), *Zbornik radova Šestoga hrvatskog slavističkog kongresa* (str. 1031–1040). Zagreb: Hrvatsko filološko društvo.

Perić Kaselj, M. i Vukić A. (2014). Virtualni dijasporski identiteti: analiza hrvatskih dijasporskih virtualnih zajednica u Čileu na društvenoj mreži Facebook. U D. Todorović, D. Petrović i D. Prlja (ur.), *Međunarodni zbornik radova Internet i društvo* (str. 145–167). Niš: Srpsko sociološko društvo.

Perić Kaselj, M. i Vukić A. (2015). Religijska praksa i nacionalni simboli hrvatskih etničkih zajednica u Argentini. *Bošnjačka pismohrana,* (19), 105–126.

Perić Kaselj, M. i Vukić A. (2018). Dubrovčani u Južnoj Americi: iseljavanje, utjecaji, identiteti. U M. Perić Kaselj i F. Škiljan (ur.), Zbornik radova Dijasporski i nacionalno manjinski identiteti: migracije, kultura, granice, države (str. 125–164). Zagreb: Institut za istraživanje migracija i Hrvatska matica iseljenika.

Perić Kaselj, M., Vukić, A. i Luchetti, M. F. (2017). Povijest istraživanja hrvatskih dijasporskih zajednica u Južnoj Americi: od arhiva do World Wide Web-a. U M. Sopta, V, Lemić, M. Korade, I. Rogić i M. Perić Kaselj (ur.), *Hrvatska izvan domovine II. Zbornik radova predstavljenih na Drugom hrvatskom iseljeničkom kongresu u Šibeniku* (str. 349–336). Zagreb: Centar za istraživanje hrvatskog iseljeništva; Centar za kulturu i informacije Maksimir.

Pilsel, D. (2013). *Argentinski roman*. Zagreb: Profil.

Rojnica, I. (1974). *Prikaz povijesti Argentine i doprinos Hrvata.* Buenos Aires: vlastita naklada.

Sinovčić, M. (1991). *Hrvati u Argentini i njihov doprinos hrvatskoj kulturi.* Buenos Aires: vlastita naklada.

Skoko, B. (2015). Hrvatska izvan domovine. U M. Sopta, M, F. Maletić i J. Bebić (ur.), *Hrvatski iseljenici kao promotori Hrvatske u svijetu* (127–132). Zagreb: Golden Marketing i Tehnička knjiga.

Skoko, B., Ježovita, J. i Plenković, M. (2022). Imidž Hrvatske iz perspektive hrvatskih iseljenika i njihovih potomaka u različitim dijelovima svijeta. *Kroatologija*, (1–2), 167–187.

Stančić, N. (1999). *Etničnost i povijest. U E. Heršak (ur.), Etničnost na hrvatskom prostoru u XIX. stoljeću: od etničke zajednice, plemićkog naroda i pokrajinskih partikularizama do hrvatske nacije* (str. 117–128)

Zagreb: IMIN, Naklada Jesenski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo.
Stančić, N. (2002). *Hrvatska nacija i nacionalizam u 19. i 20. stoljeću.* Zagreb: Barbat.
Tajfel, H. (1981). *Human Groups and Social Categories: Studies in Social Psychology.* Cambridge: Cambridge University Press.
Vrljičak, C. (2011). Hrvati u Argentini. Buenos Aires: Krivodol Press.
Zlatar Montan, V. (2002.). *Inmigración Croata en Antofagasta.* Antofagasta: Hrvatski dom.

IDENTIDADES DE LOS EMIGRANTES CROATAS EN CHILE Y ARGENTINA: PERSPECTIVA HISTÓRICA Y CONTEMPORÁNEA

Marina Perić Kaselj

Resumen

El trabajo se centra en las identidades y transformaciones identitarias de los emigrantes croatas en Chile y Argentina, tomando en cuenta las perspectivas histórica y contemporánea. Se busca explicar el fenómeno de la preservación de las identidades nacionales/étnicas de las colectividades emigrantes croatas durante un largo período de más de ciento treinta años. Las identidades se abordan a través del análisis de la interacción de cuatro espacios sociales: la sociedad de origen, la sociedad de destino, la comunidad emigrante y la comunidad transmigrante. La complejidad y heterogeneidad de las comunidades emigrantes en Chile y Argentina, así como la fluidez de sus identidades nacionales/étnicas, no desestabilizaron la necesidad de "pertenencia y raíces", que constituye una matriz o base fija que lleva a la preservación y permanencia de las comunidades nacionales/étnicas a pesar del paso del tiempo.

Palabras clave: identidad, emigrantes croatas, comunidades emigrantes, descendientes de emigrantes, Chile, Argentina

Introducción

La concepción teórica de la identidad abarca diversos enfoques e interpretaciones en el contexto de los cambios sociales, históricos y culturales. La identidad, como concepto, denota la conciencia que tiene un individuo o un grupo de pertenecer a una comunidad determinada, junto con un sentido de similitud y un juicio comparativo en relación con los demás. El fenómeno de la identidad ha despertado un interés considerable en las últimas décadas debido a importantes transformaciones sociales y políticas, tales como el derrumbe del comunismo, la globalización, las integraciones europeas y el avance tecnológico (Katunarić, 2003, 2013).

La identidad étnica y el nacionalismo en las Ciencias Sociales no pueden explicarse mediante una sola teoría debido a su complejidad

y condicionamiento histórico. Los paradigmas teóricos sobre la identidad incluyen, brevemente, la teoría primordial (la identidad como algo inmutable y heredado), la teoría instrumental (las identidades se eligen para obtener el máximo beneficio) y la teoría constructivista (las identidades son el resultado de las relaciones sociales) (Katunarić, 2013). La identidad se forma a través de la pertenencia grupal y la percepción de las diferencias (Tajfel, 1981).

La identidad no es estática, sino que está sujeta a condiciones históricas, sociales y emocionales. Un individuo puede cambiarla de acuerdo con nuevas circunstancias, a menudo de manera pragmática, para adaptarse a nuevas realidades (Hall, 1996). Esto indica su fragilidad y su naturaleza dinámica.

En este trabajo intentaremos explicar la identidad nacional/étnica de los emigrantes y sus descendientes analizando la condicionamiento e interrelación de cuatro espacios sociales desde una perspectiva histórica y contemporánea.

Para el análisis de la situación actual optamos por el concepto "comunidad imaginada" porque es significativo para comprender el sentido de pertenencia en las comunidades emigrantes y diaspóricas (Anderson, 1990). Ese concepto enfatiza la idea de que la nación no es una entidad natural, sino una realidad construida socialmente. Su poder reside en los lazos simbólicos y emocionales que trascienden la proximidad física, los cuales son clave para comprender los nacionalismos modernos y el sentido de pertenencia, especialmente en el contexto de la globalización y la diáspora.

La noción de patria imaginada, por su parte, remite a una imagen idealizada del país de origen que cultiva la diáspora en Chile y Argentina, aunque muchos de sus miembros estén alejados de la realidad o ni siquiera hayan visitado el país.

La patria suele tener un valor simbólico que trasciende la situación real del país de origen, convirtiéndose en un punto emocional de identidad y conexión.

Los descendientes de emigrantes croatas en América del Sur suelen imaginar a Croacia a través de historias, hábitos culturales, el idioma y mitos que mantienen una versión específica de la identidad nacional, aunque difiera de la situación real en la patria.

Marco metodológico

En este trabajo empleamos el paradigma investigativo de los cuatro espacios sociales (sociedad de origen, sociedad de destino, comunidad emigrante y comunidad transmigrante), que contiene un

complejo marco para la comprensión de los procesos migratorios, las identidades y las dinámicas entre los emigrantes (Perić Kaselj, 2010a). Este paradigma permite analizar las interrelaciones entre espacios, transformaciones identitarias e intercambios culturales a través del prisma del transnacionalismo. La sociedad de origen (el país de emigración) representa el estado/región desde donde partieron los emigrantes. Este espacio se examina a través de diversos aspectos, tales como el sentido histórico, cultural y emocional que tiene para los emigrantes/descendientes, el papel de las remesas, los derechos políticos y las actividades de los emigrantes hacia el país de emigración y también las "memorias" sobre la patria. La sociedad de destino es el espacio en el que los emigrantes se establecen y gradualmente se integran. Las dimensiones clave son la integración y la asimilación como procesos de adaptación a la cultura mayoritaria, luego, el multiculturalismo, es decir, el grado de aceptación de la diversidad en la sociedad y la movilidad social a través de la educación y la movilidad laboral horizontal. La comunidad emigrante es el espacio de mantenimiento de la identidad colectiva y de conexión interpersonal de los individuos en la sociedad de destino a través de la cultura (idioma, costumbres, tradiciones), las redes sociales (apoyo mutuo entre los miembros) y las instituciones sociales (clubes, asociaciones, comunidades religiosas). La comunidad transmigrante representa un espacio transnacional y abarca redes, actividades y relaciones que trascienden las fronteras de los países de origen y destino, creando una nueva dimensión transnacional de la vida, es decir, identidades transnacionales (pertenencia a dos o más espacios), movilidad y comunicación (identidades virtuales, vivencias multilocales), influencia política y económica (participación política, remesas).

El paradigma investigativo de los cuatro espacios sociales ofrece un marco para el análisis de la complejidad de los procesos migratorios. Enfatiza la interconexión e interdependencia entre país de origen, país de destino, comunidades emigrantes y redes transnacionales, permitiendo una comprensión multidimensional de las dinámicas culturales, económicas y políticas en contextos migratorios. Basándonos en investigaciones previas[1], en este trabajo presentaremos de manera concisa determinados momentos históricos clave en la configuración de la identidad como resultado de la interdependencia de los cuatro espacios sociales, ofreciendo una revisión breve de los elementos clave que han llevado a la identificación actual de los descendientes de emigrantes y a su necesidad de retornar/inmigrar a la patria de sus antepasados.

1 Investigaciones previas de la autora.

Austríacos/Yugoslavos: identidades de los emigrantes a finales del siglo XIX, principios del XX y durante la Primera Guerra Mundial

La emigración de croatas (principalmente del área correspondiente a las islas dálmatas y la región de Dubrovnik) a Chile y Argentina comenzó a finales del siglo XIX, se intensificó entre 1890 y 1914 y continuó hasta la Primera Guerra Mundial (Čizmić, 1976; Antić, 1991; Perić Kaselj, 2010a). Este período comprende dos oleadas migratorias: las primeras migraciones individuales de marineros, sucedidas hasta 1890, y las migraciones masivas de grupos socio-económicos semejantes con el cambio de siglo (Lajić, 1992). Las causas fueron de índole económica, abarcando desde el subdesarrollo económico de Dalmacia, motivado por su aislamiento del resto del país, la infertilidad del suelo y la escasez de recursos, hasta la crisis vitivinícola, el declive de la navegación a vela, la superpoblación de las islas dálmatas y el endeudamiento de la población (Antić, 1991; Lajić, 1992). Además de esos factores económicos, la emigración también estuvo condicionada por factores políticos. La introducción del servicio militar obligatorio en Austria-Hungría en 1852 obligó a los jóvenes dálmatas a realizar un servicio militar prolongado. Existían también divisiones políticas entre los autonomistas, partidarios de una Dalmacia independiente, y los nacionalistas, que abogaban por el fortalecimiento de la conciencia nacional (Antić, 1991; Novak, 2001). La emigración se produjo de forma espontánea y desorganizada. En vísperas de la Primera Guerra Mundial, la monarquía austrohúngara, ante la amenaza de guerra, introdujo la prohibición de la emigración de jóvenes menores de 16 años para asegurar la existencia de reservas para el ejército. La movilización en los territorios croatas tuvo lugar en un momento en que aún no se vislumbraba una concepción clara sobre un futuro Estado nación (Stančić, 1999, 2002).

Los incentivos para la emigración a países sudamericanos como Chile y Argentina[2] se reflejaron en el atractivo de los lugares de destino con oportunidades de trabajo en el comercio, la minería y la agricul-

2 Al llegar a Argentina, los emigrantes croatas se establecieron primero en la ciudad de Buenos Aires (puerto desde el que partían hacia otros países) y en la provincia del mismo nombre. Eran principalmente marineros, comerciantes y empleados. Posteriormente, se establecieron en la provincia de Santa Fe y en el interior de Argentina, en una rica y vasta región agrícola donde los emigrantes se dedicaron a la agricultura y la ganadería. En Chile poblaron el frío sur y la zona desértica del país. En el sur de Chile, en la provincia de Magallanes, fueron los primeros colonizadores de la zona, y en el norte, fueron los primeros en explotar los yacimientos de salitre, lo que les garantizó grandes éxitos (Antić, 1991).

tura, así como en las políticas de inmigración liberales de esos países, pero también en la existencia de redes migratorias que permitieron el apoyo a los nuevos inmigrantes a través de colonias ya establecidas que proporcionaban una red de empleo y sostén (Matulić-Zorinov, 1940; Matulić-Zorinov, 1923; Antić, 1987, 1991; Hetrich, 1996; Perić Kaselj, 2010a, 2010b).[3]

Al arribar a eso países, los emigrantes fueron registrados como "austríacos" debido a su pertenencia al Imperio austrohúngaro, lo que influyó en su percepción e identidad en los nuevos países (Antić, 1991; Perić Kaselj, 2018). Tuvieron una fuerte influencia en la construcción de Chile, especialmente de la ciudad de Punta Arenas, pero también en toda la región de Magallanes, donde desempeñaron un papel pionero (Perić Kaselj, 2010a, 2010b, 2012). Una situación similar se dio en Argentina, especialmente en la ciudad y la provincia de Buenos Aires.

Con el paso del tiempo, los procesos políticos en las sociedades de origen, incluidos los movimientos nacionales (el Renacimiento Nacional Croata), influyeron en la configuración de la identidad nacional croata en la emigración, y en la antesala de la Primera Guerra Mundial, también en la creciente aceptación de la idea del yugoslavismo (Antić, 1987; Perić Kaselj, 2010a, 2016b).

La neutralidad de Chile y Argentina brindó a los croatas oportunidad de involucrarse en la acción política y redefinir su identidad nacional, pero al mismo tiempo los sometió a la presión de las realidades económicas y políticas de la dominación de las colonias aliadas (Perić Kaselj, 2010a). La libertad de elección a menudo se vio limitada por la necesidad de supervivencia económica y adaptación al contexto internacional.[4] Las decisiones tomadas en este período tuvieron consecuencias de largo alcance en la configuración de la "identidad yugoslava" y en la vinculación de la emigración con los espacios de procedencia.

En la emigración se desarrolló un poderoso movimiento político –la Defensa Nacional Yugoslava (JNO)–, una organización política que accionaba entre los emigrantes en América del Sur, principalmente en Chile y Argentina, con el objetivo de apoyar el movimiento nacional

3 Los emigrantes croatas tuvieron las puertas abiertas en el mercado laboral. Durante este período, en ambos países se formaron agrupaciones de empresarios croatas, terratenientes, grandes y pequeños comerciantes e industriales.

4 Aunque Argentina y Chile se mantuvieron neutrales durante la guerra, el capital aliado ejerció una gran influencia. Debido a las «listas negras» introducidas por las colonias aliadas en ambos países, muchos emigrantes croatas perdieron sus empleos por el despido de trabajadores "indeseables", ya que como súbditos austrohúngaros, fueron clasificados de esa manera. Los emigrantes adinerados cuyo capital estaba vinculado al capital aliado fueron los más vulnerables. Es por eso que muchos se unieron a JNO (Defensa Nacional Yugoslava) y se declararon com serbios o yugoslavos (Perić Kaselj, 2010a).

para la liberación y la unificación de los pueblos eslavos del sur (Antić, 1987; Perić Kaselj, 2010a). Surgió durante la Primera Guerra Mundial, y sus raíces se remontan a sociedades que inicialmente brindaban ayuda humanitaria a la Cruz Roja de Serbia y Montenegro (Perić Kaselj, 2014b). Poco después, su campo de acción se extendió hacia objetivos políticos más amplios, incluyendo la movilización de voluntarios para luchar en el ejército serbio y la creación de un Estado común. Representó una fuerza política clave entre los emigrantes en Sudamérica durante la Primera Guerra Mundial (Perić Kaselj, 2016b). Aunque el movimiento tuvo más éxito en Chile que en Argentina[5], logró vincular a las comunidades emigrantes con la idea de la liberación nacional y la unificación de los pueblos eslavos del sur.

Los emigrantes, en particular los de Chile, se volvieron cruciales para el financiamiento y la legitimidad del futuro Estado de Yugoslavia, y su contribución se presentó como un "deber sagrado". A partir de la Primera Guerra Mundial se llevó a cabo una fuerte política pro yugoslava a través de las asociaciones emigrantes y la prensa, junto con una predominio de elementos culturales serbios (Perić, 2004; Perić Kaselj, 2010a, 2010b, 2015a, 2016b, 2018). El proceso de unificación nacional –los yugoslavos– se desarrolla con fuerza tanto en Chile como en Argentina, pero una parte de los emigrantes en ambos países (especialmente en el sur de Chile) opta por una identidad regional (dálmatas) (Perić Kaselj, 2010a, 2012, 2018). Después de la disolución del Imperio austrohúngaro, no rebautizaron a sus sociedades como yugoslavas, sino como dálmatas, eligiendo así una afiliación e identidad regionales.

Croatas/Yugoslavos: la identidad de los emigrantes croatas entre las dos guerras mundiales

Entre las dos guerras mundiales sucedió una nueva emigración masiva de croatas hacia Argentina y, en menor medida, hacia Chile (Čizmić, 1976; Matulić-Zorinov, 1940; Matulić-Zorinov, 1923). Dejaban el Reino de Yugoslavia a causa de la inseguridad económica, la pobreza

5 La Junta directiva de la JNO se encontraba en Chile, exactamente en Valparaíso. Los emigrantes organizados en el marco del movimiento y la JNO le reconocieron legitimidad y se hicieron cargo de su financiamiento. La estabilidad del movimiento en Chile fue garantizada por determinados factores, como el poder financiero y político del emigrante Paško Baburica y de otros emigrantes acaudalados que formaban parte de la Junta directiva de la JNO, las ideas revolucionarias de la juventud croata de Antofagasta, que anteriormente había estado vinculada con la juventud revolucionaria yugoslava, y una misma pertenecía étnica de los miembros. En Argentina tuvieron mayor influencia los emigrantes más adinerados que no tenían una orientación yugoslava, la Alianza Croata y el periódico *Zajednica*, así como la composición étnica mixta de las colonias de emigrantes (Perić Kaselj, 2010a).

y la falta de perspectivas, sobre todo en áreas rurales como Dalmacia y Zagora o interior dálmata (Mirošević, 1988; Pavličević, 2000). La emigración solía ser consecuencia del descontento con las condiciones socioeconómicas del país. En la década de 1930, un pequeño grupo de croatas –emigrantes políticos (partidarios de Stjepan Radić (*radićevi*), defensores del Hogar Croata (*domobrani*) y otros)– y religiosas de la Orden de San Vicente de Paúl y de la Congregación Hijas de la Misericordia emigraron a Argentina. Los emigrantes políticos suelen emigrar desde Argentina a otros países de Sudamérica y Europa. Dado que el Reino de Yugoslavia estaba compuesto por múltiples pueblos con identidades distintas, y que la élite política serbia ejercía una influencia dominante en el gobierno del Estado, la emigración de los croatas fue permitida y fomentada ya que la reducción de su número debilitaría su fuerza política dentro del mismo. Tras la Gran Depresión (1929–1933), el Estado introdujo ciertas medidas para reducir la emigración, ya que necesitaba retener su fuerza laboral debido a la demanda de trabajadores en la industria y la agricultura (Perić Kaselj, 2010a). Las crisis del salitre en Chile y las crisis económicas mundiales entre 1929 y 1933 dificultaron la adaptación de los nuevos emigrantes croatas. Los antiguos emigrantes (aquellos que emigraron antes de la Primera Guerra Mundial) estaban socialmente establecidos, habían formado familias en la sociedad de destino y un muchos poseían importantes bienes materiales (Perić Kaselj, 2010a, 2010b; Perić Kaselj y Vukić, 2018).

A diferencia de ellos, los nuevos emigrantes enfrentaron dificultades económicas. La nueva ley de inmigración de Chile restringió significativamente la inmigración. Para poder ingresar era necesario estar alfabetizado, gozar de buena salud, presentar un certificado de buena conducta y un contrato de trabajo (Perić Kaselj, 2010a).

La mayoría de los nuevos inmigrantes se amparó en la ayuda de los antiguos inmigrantes, lo que influyó ralentizando su proceso de integración. Aunque en Argentina la industrialización posterior a 1917 abrió oportunidades de empleo, en la década de 1930 esto se detuvo debido a que la crisis mundial trajo consigo un alto nivel de desempleo y una mayor selectividad en el mercado laboral (Glamuzina, 2005).

Como en períodos anteriores, la emigración fue espontánea. La llegada desorganizada a menudo significó desconcierto, dificultades de adaptación y pérdida del empleo. Los emigrantes más antiguos, que ya habían adquirido bienes materiales, ayudaron a los recién llegados, pero ellos mismos también enfrentaban presiones económicas. Durante ese período de crisis, Chile y Argentina implementaron medidas anti

inmigratorias o restrictivas de la inmigración que dificultaron aún más la adaptación de los nuevos emigrantes.

En ambos países, las políticas a menudo favorecían a la población local en materia de empleo, mientras que los inmigrantes debían satisfacer condiciones estrictas. En Chile, la mayoría de los croatas procedían de comunidades más pequeñas (como la isla de Brač), en tanto que en Argentina la migración fue más amplia y diversa (provenían de diferentes partes de Croacia –Dalmacia, Eslavonia, Lika, Zagora dálmata –y de Yugoslavia– de zonas que actualmente corresponden a Eslovenia, Macedonia, Serbia, Montenegro y Bosnia y Herzegovina) (Perić Kaselj, 2010a; Sinovčić, 1991; Rojnica, 1974).

Las comunidades croatas en Chile, a diferencia de las de Argentina, eran más pequeñas y estaban más integradas a la sociedad local. Los emigrantes antiguos eran el núcleo de la comunidad étnica,[6] manteniendo cierto grado de asimilación cultural. Sus hijos a menudo se convertían en ciudadanos argentinos o chilenos[7] (Perić, 2004, 2006a).

Los nuevos emigrantes traían diferentes cosmovisiones[8], lo que a veces generaba tensiones dentro de la comunidad.

A pesar de la asimilación, conservaron su identidad cultural a través de sociedades étnicas y contactos con la patria[9] (Perić, 2004, 2006b; Perić Kaselj, 2010a, 2015; Perić Kaselj, Vukić y Luchetti, 2017; Perić Kaselj y Vukić, 2018; Luchetti, Perić Kaselj y Ružić, 2020).

Las autoridades del Reino de Yugoslavia intentaron promover una "identidad yugoslava" entre los emigrantes, pero los croatas, especialmente en Argentina, se resistieron cultivando su identidad croata (Hranilović, 1987; Perić Kaselj, 2010a, 2010b). Parte de los antiguos

---

6 En Chile, por ejemplo, en la década de 1920 en la región de Magallanes se afirmó un grupo de empresarios croatas –propietarios de granjas ganaderas y comerciantes–. Se fundaron importantes empresas para el desarrollo de la infraestructura comunal en Tierra del Fuego. En la década de 1930 fue significativo el aporte y el capital de los croatas en la industria ganadera. En el norte, en Tarapacá y Antofagasta, el nitrato (salitre) constituía la base de la vida económica. En esta zona (la pampa) existían fábricas de salitre (oficinas) que empleaban a más de cien trabajadores cada una. Más de diez eran propiedad de croatas (Antić, 1991).

7 En la colonia croata de Magallanes, por ejemplo, entre 1920 y 1940 disminuyó el número de croatas nacidos en Croacia y aumentó el número de hijos nacidos en Chile, es decir, ciudadanos y ciudadanas chilenas.

8 Diferencias políticas y religiosas.

9 Mantuvieron la comunicación con sus familias y comunidades locales de forma tradicional, mediante cartas y a través de la transmisión y el intercambio de información por parte de quienes viajaban a visitar su tierra natal y de quienes venían a visitarlos. La comunicación también se mantenía a través de la prensa migrante y la de la patria. Las reuniones informales se celebraban principalmente en cafés y restaurantes cuyos dueños eran croatas. En estos lugares se disfrutaba la música y la comida del "viejo país". Los emigrantes también participaron económicamente en el desarrollo de diversas asociaciones en la comunidad local.

emigrantes dálmatas en Argentina se declararon *austríacos* aún durante este período.[10] Los cónsules yugoslavos y las organizaciones emigrantes trataron de promover la idea del "yugoslavismo", pero su influencia fue limitada (Perić, 2006a; Perić Kaselj, 2010a, 2010b).

Al mismo tiempo, las organizaciones culturales croatas y la Iglesia jugaron un papel clave en la preservación de la identidad nacional de los emigrantes en Argentina (Perić Kaselj, 2010a; Perić Kaselj y Vukić, 2015).

En la década de 1930, en Argentina se desarrolló el movimiento Ustacha/Ustasha (*Ustaša*), pero también se dio un proceso de vinculación de los emigrantes dentro de las sociedades croatas con la Iglesia croata y el catolicismo[11] (Perić Kaselj, 2010a; Perić Kaselj y Vukić, 2015). Además, se fundó el Partido Campesino Croata, que tenía filiales en diferentes lugares de Argentina entre los llamados "chacareros" (agricultores). Es importante señalar que los emigrantes croatas eran especialmente abiertos a otros grupos étnicos, lo que condujo a un gran número de matrimonios mixtos (Perić, 2004; Montan, 2002), membresías en sociedades chilenas/argentinas u otras sociedades étnicas, y trabajos o inversiones conjuntas con miembros de otros grupos étnicos o población autóctona, lo que llevó a una integración más rápida. Comprendiendo el valor de la educación, invirtieron en la escolarización de sus hijos, especialmente en Chile, donde completaron la educación secundaria y universitaria y ascendieron socialmente (Perić, 2004). Durante este período, debido a la crisis económica, hubo un número significativo de retornos de emigrantes desde América, y también desde Argentina, que fundaron la Alianza de Organizaciones de Emigrantes Retornados (*Savez organizacija iseljenika povratnika*), dedicada al cuidado de su situación, pero que también jugó un papel importante sensibilizando a la opinión pública sobre la importancia de la problemática migratoria y estableciendo canales de comunicación con emigrantes alrededor del mundo (Perić Kaselj, 2010a).

---

10 Ejemplo: "Nuestros antiguos emigrantes lograron fácilmente su objetivo económico y hoy en día se cuentan entre los más ricos, unos son propietarios de la marina mercante, otros comerciantes y ricos terratenientes. No tenían noción de sentimientos nacionales y, sin conciencia de ello, basaron sus opiniones nacionales en las filas de los austríacos. Siendo económicamente fuertes, reunieron en torno suyo a los económicamente más débiles y todos se denominaron austríacos. Hoy en día, la mayoría también se bautiza con el nombre de Austria" (*Narodni glasnik*, Los Ángeles, 18 de agosto de 1929) (Perić Kaselj, 2010a).

11 Entre las dos guerras mundiales se formaron sociedades croatas que estaban en contacto directo con la comunidad católica croata dentro de la cual se practicaban el idioma croata y las tradiciones religiosas (Perić Kaselj, 2010a).

Yugoslavos/Croatas/Dálmatas: la identidad de los emigrantes después de la Segunda Guerra Mundial

La emigración de posguerra procedente de Croacia (Zagora dálmata, Lika, Eslavonia) y, por consiguiente, de Yugoslavia, provocó importantes cambios demográficos, políticos y sociales dentro de las comunidades emigrantes (Čizmić y Mikačić, 1974a, 1974b). Después de la Segunda Guerra Mundial, el recién formado Estado comunista, bajo el liderazgo de Josip Broz Tito, introdujo persecuciones políticas sistemáticas contra quienes eran considerados enemigos del régimen (Banac, 1984).

Con la implementación del principio de fronteras cerradas, todos aquellos que abandonaron el país de forma ilegal hasta 1960 fueron considerados emigrantes políticos. A pesar de las restricciones estatales, la emigración ilegal continuó. Durante este período Croacia ocupó el primer lugar en términos de emigración y hasta el año 1960 aproximadamente el 56% de todos los migrantes externos del territorio de la antigua Yugoslavia eran croatas (Baučić, 1973, p. 43).

Participantes activos del Estado Independiente de Croacia (NDH), miembros del movimiento Ustasha/Ustacha (*Ustaša*), así como círculos más amplios de individuos considerados políticamente inconvenientes decidieron abandonar el país[12]. El temor a la persecución, la confiscación de propiedades y la represión obligó a muchos a marcharse. Además de las razones políticas, las difíciles condiciones económicas fomentaron aún más las migraciones en cadena, especialmente desde Dalmacia y el Litoral (Bilandžić, 1978; Nejašmić, 2015).

Argentina atrajo a los croatas debido a la política inmigratoria de Perón, que favoreció a católicos europeos, su actitud neutral hacia los refugiados políticos, las oportunidades económicas y la existencia de una comunidad croata ya establecida. Chile no era una opción para los refugiados políticos vinculados al Estado Nacional de Croacia (NDH) o para quienes huían del régimen comunista porque carecía de una red de apoyo desarrollada para los emigrantes políticos y el Estado chileno sentía gran simpatía/aceptación hacia el Estado comunista de Yugoslavia (Perić, 2000).

La mayoría de los que llegaron a Chile después de la guerra lo hicieron por razones económicas, no políticas.

Tito gozaba de buena reputación entre los antiguos emigrantes debido al papel de los movimientos partisanos y a la creación de una nueva Yugoslavia, a la que estos hicieron un gran aporte, tanto material

12 Después de la caída del Estado Independiente de Croacia (NDH) y al final de la guerra se estima que alrededor de 300.000 personas emigraron de Yugoslavia (Bilandžić, 1978, p. 99).

como moral (Perić, 2000). Sin embargo, la llegada de emigrantes políticos alteró la homogeneidad de la comunidad, ya que trajeron nuevas ideas, a menudo en contraposición a la política de la zona de origen sus países de origen (Perić, 2000; Pilsel, 2013).

En Chile y Argentina surgió un conflicto entre los emigrantes de mayor edad, que apoyaban a la nueva Yugoslavia comunista y a Tito, y los nuevos emigrantes, que a menudo tenían una orientación anticomunista. Los emigrantes de mayor edad, pero también los jóvenes chilenos de origen croata, a menudo idealizaban Yugoslavia como un ejemplo de Estado comunista exitoso (Perić, 2004).

Los emigrantes políticos recién llegados percibían a las comunidades como una extensión del régimen comunista yugoslavo, razón por la cual a menudo evitaban involucrarse en sus actividades (Perić Kaselj, 2012).

Después de la Segunda Guerra Mundial, las sociedades emigrantes croatas estuvieron divididas según la afiliación política: yugoslavas, croatas y, a menudo también por pertenencia regional: dálmatas, istrianas (Perić Kaselj, 2015a). La política migratoria oficial de Yugoslavia estuvo particularmente orientada hacia las comunidades emigrantes en Chile, que eran conocidas por ser "las colonias con mayor conciencia yugoslava" (Perić, 2000, 2006a).

Los emigrantes seguían regularmente los acontecimientos en Yugoslavia a través de la prensa, tanto local como emigrante, la radio y la comunicación con sus familiares. Los antiguos migrantes, que durante los años de la posguerra brindaron apoyo moral y financiero a los destacamentos partisanos y a la construcción del nuevo Estado, se mantuvieron fieles a la ideología del Estado de Yugoslavia, la cual se transmitía a través de las asociaciones emigrantes que llevaban el adjetivo "yugoslavo" (Perić, 2006; Perić Kaselj, 2015). En aquel entonces ya se había producido un alto grado de asimilación a través de los matrimonios mixtos y la pérdida del idioma croata (debido a la imposibilidad de aprenderlo dentro del sistema escolar) (Montan, 2002; Perić Kaselj, 2012). Al mismo tiempo, en Chile no actuaba ninguna misión católica croata ni ninguna Iglesia que reuniera a los emigrantes, por lo que no existían un vínculo entre la identidad nacional y la religiosa.

La llegada a Argentina, tras la Segunda Guerra Mundial, de la emigración creadora del Estado dio forma a una comunidad fuerte y organizada que logró preservar con éxito su identidad nacional en el espacio de inmigración (Sinovčić, 1991). Mediante actividades culturales, políticas y religiosas desarrollaron el espacio emigrante, mientras que, a través de redes transmigrantes, permanecieron conectados con

la patria y con la diáspora croata global (Perić Kaselj, 2014b, 2014c, 2015; Perić Kaselj, Vukić y Luchetti, 2017).

Los nuevos emigrantes políticos trajeron consigo ideas frescas, a menudo dirigidas contra el régimen yugoslavo. Su llegada alteró la red transmigrante existente, generando conflictos políticos dentro de las comunidades. Los emigrantes políticos no podían visitar ni viajar a Yugoslavia/Croacia y el contacto con sus familiares en la patria estaba estrictamente controlado. La prensa patriótica croata se distribuía por canales secretos y el anhelo por la patria y la libertad se hacía cada vez más fuerte y se transmitía a las generaciones más jóvenes (Pilsel, 2013; Perić Kaselj, 2014b, 2014c, 2016a).

A diferencia de los antiguos emigrantes, la nueva ola promovió una identidad croata[13] fuera del marco de la narrativa yugoslava, a menudo impulsada por la resistencia al régimen comunista (Sinovčić, 1991; Vrljičak, 2011; Pilsel, 2013). La Iglesia jugó un papel importante en las comunidades emigrantes recién formadas, existiendo una alta correlación entre la identidad nacional y religiosa (Perić Kaselj y Vukić, 2015). Los descendientes de los antiguos emigrantes económicos tenían buenas relaciones y eran aceptados por el Estado de Yugoslavia y a menudo residían y estudiaban en Yugoslavia a través de programas de becas (Perić, 2000). Los conflictos entre las comunidades emigrantes dejaron una huella duradera en las comunidades croatas, resaltando la importancia de la comprensión mutua y la aceptación de diferentes perspectivas dentro de la diáspora (Perić Kaselj, 2015).

Argentina estuvo significativamente más vinculada a los asuntos políticos yugoslavos[14] debido a la gran cantidad de emigrantes políticos que accionaron activamente contra el régimen yugoslavo[15]. Tito intentó limitar su influencia mediante presiones diplomáticas, pero con escaso éxito.

---

13 El coro croata Jadran y el Hogar Croata se fundaron en 1947, el Club Cultural Croata-Argentino en 1956 y los periódicos *Croacia* (*Hrvatska)* y *La voz de San Antonio* (*Glas Svetog Antuna*) en 1947 y *La palabra libre* (*Slobodna riječ*) en 1956, entre otras.

14 Los emigrantes políticos estuvieron socialmente activos y encauzados contra la Yugoslavia comunista, con la visión de crear una Croacia libre a pesar del alto riesgo y las medidas represivas. El servicio secreto yugoslavo UDBA (Administración de Seguridad del Estado) fue crucial en el seguimiento y control de la emigración política. Infiltró numerosas organizaciones, así como en hogares y sociedades culturales croatas con el fin de recabar información sobre sus actividades. Yugoslavia ejercía un control riguroso sobre las comunicaciones entre los emigrantes y sus familias en el país de origen. Las cartas, los periódicos y otras formas de comunicación estaban sujetas a censura y vigilancia. La UDBA utilizaba amenazas y violencia contra los miembros de las familias de los emigrantes políticos que se quedaron en Yugoslavia. Allí se promulgaron leyes que prohibían cualquier forma de organización o acción política contra el régimen fuera de sus fronteras.

15 Dentro de las sociedades políticas en Argentina y mediante la distribución de la prensa por canales secretos.

Chile estuvo orientado principalmente hacia la cooperación económica. Las tensiones políticas fueron mínimas porque los croatas en Chile estaban principalmente enfocados en la economía y la cultura (Perić, 2000; Perić Kaselj, 2012).

Guerra Patria: el proceso de recroatización de las comunidades emigrantes en Chile y Argentina

Las circunstancias políticas, sociales y bélicas que se vivieron en Croacia constituyeron un punto de partida decisivo para la recroatización de la diáspora (Mesarić Žabčić y Perić, 2006). Ese proceso de concientización nacional y movilización de las comunidades emigrantes durante los cambios democráticos en Croacia y la Guerra Patria (1991–1995) constituye un ejemplo de la transformación dinámica de las identidades y el accionar de la diáspora croata (Perić, 2006b; Perić Kaselj, 2012, 2014b, 2016a).

El colapso del sistema comunista y el establecimiento de una democracia multipartidaria abrieron un espacio para la renovación de la identidad nacional croata. Este proceso, dentro de la comunidad de emigrantes políticos en Argentina y sus descendientes, incluyó la redefinición de la relación con el Estado Independiente de Croacia (NDH) y el énfasis en la aspiración histórica a la independencia (Perić Kaselj, 2016a). La idea nacional impulsó la homogeneización de la diáspora y el "amor hacia la nación" se convirtió en motivo central de la movilización. El inicio de la Guerra Patria supuso una amenaza directa a la propia existencia de Croacia. Esta situación impulsó a la diáspora a comprometerse, motivándola a brindar apoyo material, moral y político.

En las comunidades emigrantes que hasta entonces se habían declarado yugoslavas, este proceso se hizo evidente mediante el cambio de nombre de las asociaciones existentes y la fundación de otras nuevas con nombres croatas, así como a través de la exhibición de símbolos croatas (Perić Kaselj, 2012, 2016a). Los emigrantes, integrados en las sociedades de inmigración, utilizaron sus redes y contactos políticos para ejercer presión a favor del reconocimiento internacional de Croacia[16] y la recolección de ayuda humanitaria y financiera.

La promoción activa de la realidad croata a través de los medios de comunicación, las manifestaciones y los canales diplomáticos fortaleció la percepción de Croacia como víctima de una agresión.

16 Argentina fue uno de los primeros países de América Latina en reconocer a Croacia, el 13 de enero de 1992, seguida de cerca por Chile, que lo hizo el 16 de enero.

En ambos países, la comunidad emigrante croata desempeñó un papel clave en la conformación del apoyo a Croacia y el fortalecimiento de su posición internacional.

Las diferencias entre las generaciones de emigrantes y sus descendientes se atenuaron. Las generaciones más jóvenes, que se sentían conectadas con la patria de sus antepasados, también participaron en la recaudación de fondos, la generación de ayuda y en el cabildeo político, y algunos de ellos, procedentes de Argentina, se unieron a la Guerra Patria como voluntarios (Perić Kaselj, 2016a).

La dimensión afectiva de la identidad permitió la creación de un movimiento diaspórico croata unificado. Este proceso fue crucial no sólo en cuanto al apoyo a la patria durante la guerra, sino también respecto a la configuración de una identidad transmigrante duradera que, todavía en la actualidad, conecta a los croatas en todo el mundo con su patria (Luchetti, Perić Kaselj y Levak, 2019; Luchetti, Perić Kaselj y Ružić, 2020; Luchetti, Perić Kaselj y Jurčević, 2021).

Desde la Guerra Patria y en el período inmediatamente posterior a la misma, se ha registrado el retorno de emigrantes o la inmigración de sus descendientes. En los últimos años, se observa un creciente interés entre los descendientes por obtener la ciudadanía croata[17].

En la categoría de retornados croatas se cuentan los ciudadanos croatas que antes de emigrar vivían en la República de Croacia, mientras que en la categoría de inmigrantes croatas se encuentran los descendientes de emigrantes croatas pertenecientes a la segunda, tercera o demás generaciones. Las políticas de atracción del retorno e inmigración selectiva son factores del desarrollo demográfico y económico de la sociedad croata porque "los migrantes que retornan representan un recurso humano para afrontar los desafíos demográficos actuales y la escasez de mano de obra calificada" (Nadler, Kovács, Glorius y Lang, 2016, p. 12). El estímulo del retorno mediante el reconocimiento de las fortalezas de la diáspora, especialmente de los migrantes con un alto nivel educativo como intermediarios transculturales, puede ser de vital importancia para la modernización y estabilidad económica de la sociedad (Hornstein Tomić y Perić Kaselj, 2021, p. 189; Skoko, 2015; Skoko, Ježovita y Plenković, 2022). El avance tecnológico ha facilitado enormemente la vinculación y comunicación entre la patria y los emigrantes (Perić Kaselj y Vukić, 2014; Perić Kaselj, 2014a, 2014c), intensificando la cooperación y el intercambio de información y experien-

17 Entre los años 2020 y 2024, 11.000 descendientes de América del Sur solicitaron la ciudadanía croata, siendo Chile y Argentina los países con mayor número de solicitudes (datos del Ministerio del Interior de la República de Croacia).

cias, razón por la cual los gobiernos de todo el mundo reconocen cada vez más a la diáspora como una valiosa fuente de capital, habilidades y experiencia (Franc, Perić Kaselj y Škreblin Kirbiš, 2020, p. 113).

Promover el retorno de los emigrantes croatas/diáspora es una parte importante de la estrategia nacional de desarrollo de la República de Croacia. La generación de redes y los canales de comunicación en el proceso de retorno de la emigración/diáspora son de una trascendencia decisiva. Además del gobierno y otras oficinas responsables de la diáspora, los bancos e instituciones financieras, la sociedad civil y las organizaciones no gubernamentales juegan un papel fundamental en el fomento de las inversiones y el apoyo a las iniciativas de emprendimiento (Allen, Opoku-Owusu y Rodima-Taylor, 2016).

El establecimiento de redes y la formulación de políticas inclusivas que reconozcan la diversidad de las generaciones migrantes sigue siendo una prioridad para alcanzar los beneficios del retorno.

En base a la investigación "Vivir en Croacia"[18] y los proyectos "Croacia, su país"[19] y "De la llegada a la permanencia: socialización y

18 El Instituto de Investigación de la Facultad de Estudios Croatas de la Universidad de Zagreb y el Instituto de Investigación de las Migraciones realizaron la investigación titulada "Vivir en Croacia", cuyo principal objetivo era determinar los deseos y posibilidades migratorias de los descendientes de croatas residentes en países sudamericanos a Croacia, es decir, los potenciales inmigrantes de Latinoamérica. Se llevó a cabo una encuesta en el año 2020, a la que respondieron 1.013 personas. El objetivo era también recopilar información a fin de crear un perfil del retronado que pudiese servir de base para desarrollar políticas efectivas destinadas a la integración de los descendientes que decidieran vivir en Croacia. Entre ellos se encontraban también quienes en ese momento ya vivían de manera temporal o permanente en Croacia, y a ellos se les dirigió una serie de preguntas sobre su grado de satisfacción con la vida en Croacia. El mayor número de encuestados era de Argentina (45,5 %), seguido por Chile (22,3 %), Colombia (9,3 %) y Bolivia (9,1 %). El 34,8 % de los encuestados no hablaba croata, y el 26,6 % lo hacía muy poco. El 51,1 % de los encuestados afirmaba ser inmigrante de segunda generación. El 33,2 % tenía ciudadanía croata y el 55,7 % no y no deseaba obtenerla. El 36,4 % deseaba mudarse con sus padres (dos generaciones), mientras que el 31,8 % deseaba hacerlo con sus familias –hijas e hijos (dos generaciones)–. El 55,8 % nunca había estado en Croacia. El 62,3 % creía que podría adaptarse fácilmente a la vida en Croacia. Los descendientes con intenciones de mudarse a Croacia, entre las condiciones esenciales para poder hacerlo mencionaban el conocimiento e interpretación de las leyes croatas, especialmente las laborales y tributarias, el dominio del idioma, el reconocimiento de títulos extranjeros, las posibilidades de alojamiento, la inclusión en el sistema educativo, las posibilidades de inversión, la obtención de una jubilación, el financiamiento de proyectos, el empleo, el acceso a créditos, la generación de un empleo o negocio propio, la obtención de ciertos beneficios, la seguridad inicial en cuanto al alojamiento y la búsqueda de empleo, el apoyo legal para la adquisición de bienes inmuebles, un sistema de salud funcional, el conocimiento de las leyes para crear un negocio propio, oportunidades para los cónyuges y la mudanza de toda la familia, entre otros. Un indicador relevante del "capital emocional" es una de las respuestas obtenidas: "Quiero vivir en Croacia. El amor ya lo tengo, respetaré a Croacia y aprenderé el resto." (Las directoras de la investigación fueron María Florencia Luchetti y Marina Perić Kaselj).

19 El proyecto piloto "Croacia, su país", que llevan adelante el IMIN y la Universidad

establecimiento de redes como forma de integración de los croatas fuera de la República de Croacia a la sociedad croata"[20], los motivos de retorno/inmigración de los descendientes de América del Sur pueden analizarse a través de varios aspectos clave dentro de las dimensiones sociales, económicas, culturales y administrativo-legales. En los aspectos sociales se incluye el capital emocional, ya que muchos descendientes expresan un fuerte vínculo emocional con la "patria de sus antepasados". Esto se manifiesta en su entusiasmo por investigar sus raíces culturales, históricas y sociales, incluso aunque no hablen croata y/o tengan conocimientos limitados sobre Croacia.

También existen vínculos familiares, que algunos descendientes desean fortalecer o, incluso, crear un nuevo hogar para sus familias, resaltando la importancia de la mudanza de familias enteras (incluso de dos generaciones). Esto se observa especialmente entre quienes planean brindar a sus hijos la oportunidad de recibir una educación en Croacia.

También se destaca el factor religioso, sobre todo entre los descendientes de emigrantes provenientes de Argentina (dentro de la juventud católica croata). La correlación entre la identidad religiosa y la

---

Sjever tiene como objetivo promover la reubicación e integración de los descendientes de croatas de América del Sur. Allí se prevén cuatro grupos focales: estudiantes, personas laboralmente activas, potenciales inversores y jubilados. La actual situación económica en esa región, con altos índices inflacionarios, representa un fuerte factor motivacional para las migraciones de retorno de la emigración/diáspora croata. Así, este proyecto contribuye a relacionar la comunidad emigrante con la economía de Croacia, creando una comunicación bidireccional a través del fomento de migraciones de retorno periódicas y temporales, la inversión en actividades económicas en Croacia y demás aspectos de vinculación de la comunidad emigrante. Se realizó una encuesta sólo para aquellas personas que desearan mudarse a Croacia. En pocos meses, el número de encuestados fue de 615, la mayoría de Chile (242), Perú (121) y Argentina (80). Ciudadanía croata posee un total de 213 personas, 56 están en proceso de obtenerla y 84 desean obtenerla. Entre ellos, hay 342 mujeres y 273 hombres. La mayoría de los candidatos (268) quiere trabajar, 76 estudiar, 48 invertir en varios sectores de la economía y 41 desean retirarse en Croacia. Aquellos que desean emplearse y trabajar en su mayoría prefieren trabajos en áreas económicas de tipo administrativo, con un total de 250 personas. Le sigue el sector del turismo con 56 candidatos y el de la educación y las ciencias de la educación con 58, y el de la medicina y la salud con 47.

20 Dentro de este proyecto, cuyo propósito es promover el retorno e integración, además del componente científico, se trabaja en la implementación de talleres prácticos con el objetivo de fomentar la integración y creación de redes. Participan principalmente los asistentes al Programa de aprendizaje del idioma croata en la República de Croacia (conocido como *Croaticum*), pero también se ha habilitado el acceso en línea para una población más amplia que está en América del Sur. Se trata de descendientes de segunda, tercera, cuarta o quinta generación. Se llevan a cabo talleres informativos, culturales e históricos, así como encuentros informales, actividades sociales, excursiones, talleres de arte y talleres de preparación para el mercado laboral. Entre 2012 y 2022 se otorgaron 2.000 becas en el marco de dicho programa, casi el 90 % de los beneficiarios de provienen de América del Sur y un tercio de ellos desea permanecer de manera permanente en Croacia para vivir y trabajar.

nacional, especialmente en las comunidades de emigrantes agrupadas en torno a la Iglesia católica, es un importante motor de integración y motivación para el regreso.

Además de lo anterior, también son importantes las razones económicas, ya que la inmigración de descendientes de emigrantes croatas de Chile y Argentina a Croacia está impulsada por una combinación de factores económicos, demográficos, sociales y políticos. La situación económica en ambos países, que afrontan altos índices de inflación y desempleo, combinada con condiciones favorables en Croacia (oportunidades de empleo), hace que el retorno sea atractivo. Los lazos culturales con la patria, los problemas demográficos y la estabilidad política dentro de la Unión Europea motivan la migración y brindan una nueva oportunidad para las generaciones más jóvenes de descendientes. Algunos de ellos también desean invertir en proyectos inmobiliarios o empresariales, con lo cual contribuirían a la economía croata. La ciudadanía croata les permite migrar más fácilmente, encontrar empleo y acceder al sistema educativo. Un número significativo de descendientes ya cuenta con la ciudadanía o está en proceso de obtenerla, lo que reduce los obstáculos burocráticos.

Conclusión

Croacia, como espacio de origen de los emigrantes (desde las primeras migraciones hasta la actualidad), se ha caracterizado por contextos históricos, políticos y sociales específicos que han determinado los motivos de la emigración y el retorno. A lo largo de la historia, cuatro espacios sociales han moldeado la identidad y las relaciones sociales dentro de las comunidades emigrantes.

A lo largo de este extenso período, los emigrantes croatas crearon instituciones culturales, religiosas y políticas que han preservado la identidad croata a través de las generaciones (a pesar de los cambios políticos en la sociedad de origen y los procesos de asimilación en la sociedad de destino). Dentro de las comunidades emigrantes, se desarrolló un espacio que funciona como puente entre la patria de origen y el país de inmigración. Las primeras generaciones mantuvieron un fuerte vínculo con la patria, mientras que sus descendientes frecuentemente fueron bilingües y transnacionales, combinando elementos de la cultura nativa y de la nueva. En Chile, a diferencia de lo ocurrido en Argentina (donde se produjo la inmigración de un gran número de emigrantes políticos inmediatamente después de la Segunda Guerra Mundial), la comunidad emigrante no se renovó con "nuevos" inmigrantes, pero durante la Guerra Patria el proceso de recroatización fue intenso.

El retorno de los emigrantes suele asociarse con períodos de cambio político, desde de la década de 1990, particularmente durante la Guerra Patria y luego de la consecución de la independencia. El capital financiero y los conocimientos que los emigrantes adquirieron en los países de inmigración representan un potencial significativo para el retorno y la inversión en Croacia. La intensa emigración de la población croata durante el período de posguerra y la transición, así como el ingreso de Croacia a la Unión Europea, han dado lugar a tendencias demográficas negativas, por lo que el retorno/inmigración constituye un factor clave de la estrategia de desarrollo nacional.

El espacio de origen ha determinado una vinculación emocional de los descendientes de los emigrantes con la "patria de los antepasados", que se ha mantenido fuerte a pesar de la distancia física.

Los descendientes de emigrantes de América del Sur representan un importante potencial inmigratorio para Croacia, especialmente debido a su elevado capital emocional, su nivel educativo y su interés en invertir en actividades económicas. Para que Croacia logre atraer de manera exitosa a este grupo, es necesario desarrollar políticas de integración: aprendizaje del idioma, reconocimiento de títulos extranjeros y reducción de las barreras administrativas. Deben fomentarse los proyectos económicos, principalmente en sectores como el turismo, la educación y la salud, pero también fortalecerse los lazos culturales a través de programas como *Croaticum* y otros que posibiliten el aprendizaje del idioma y la preservación de la identidad croata. La combinación de estas medidas puede convertir a los descendientes de los emigrantes croatas procedentes de Sudamérica en actores clave del desarrollo demográfico y económico de Croacia.

Listado de bibliografía y fuentes

Allen, C., Opoku-Owusu, S. y Rodima-Taylor, D. (2016). *Diaspora and migrant investment and national development: building on the nexus.* MADE thematic report. Migration and development Civil Society Network.

Anderson, B. (1990). *Nacija: zamišljena zajednica: razmatranja o porijeklu i širenju nacionalizama.* Zagreb: Školska knjiga.

Antić, Lj. (1987). *Naše iseljeništvo u Južnoj Americi i stvaranje jugoslavenske države 1918*. Zagreb: Školska knjiga.

Antić, Lj. (1991). *Hrvati u Južnoj Americi do godine 1914*. Zagreb: Stvarnost.

Banac, I. (1984). *The national question in Yugoslavia: origins, history, politics*. Ithaca: Cornell University Press.

Baučić, I. (1973). *Radnici u inozemstvu prema popisu stanovništva Jugoslavije 1971*. Zagreb: Institut za geografiju Sveučilišta u Zagrebu.

Bilandžić, D. (1978). *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije – glavni procesi*. Zagreb: Školska knjiga.

Čizmić, I. (1976). Doseljavanje, struktura i položaj naših iseljenika u prekomorskim zemljama. *Teme o iseljeništvu*, *5*. Zagreb: Centar za istraživanje migracija.

Čizmić, I. y Mikačić, V. (1974a). Neki suvremeni problemi iseljeništva iz SR Hrvatske. *Teme o iseljeništvu*, *1*. Zagreb: Centar za istraživanje migracija.

Čizmić, I. y Mikačić, V. (1974b). Neki suvremeni problemi iseljeništva iz SR Hrvatske. *Teme o iseljeništvu*, *2*. Zagreb: Centar za istraživanje migracija.

Franc, S., Perić Kaselj, M. y Škreblin Kirbiš, I. (2020). Policies for promoting diaspora investment in countries of origin. *Obrazovanje za poduzetništvo*, *10*(1), 104–116.

Glamuzina, N. (2005). *Argentina*. Samobor: Meridijani.

Hall, S. (1996). *Questions of Cultural Identity*. London: Sage Publications.

Hetrich, I. (1996). *Kroz Južnu Ameriku*. Zagreb: Marin Držić.

Hornstein Tomić, C. y Perić Kaselj, M. (2021). Migracije visokoobrazovanih i stručnih kadrova. Trostruki dobitak? Iskustva mladih država članica nakon pristupanja Europskoj uniji. En M. Žanić, D. Živić, S. Špoljar Vržina y G. M. Miletić (Ed.), *Zbornik radova: Suvremene migracije u Republici Hrvatskoj. Uzroci, posljedice i aktualni trendovi* (183–191). Vukovar: Institut Ivo Pilar.

Hranilović, N. (1987). Iseljenička politika i služba u Jugoslaviji između dva rata. *Migracijske teme,* (3–4), 325–335.

Katunarić, V. (2003). *Sporna zajednica: novije teorije o naciji i nacionalizmu*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk – Hrvatsko sociološko društvo.

Katunarić, V. (2013). *Identitet i modernost: teorijski i komparativni aspekti*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.

Lajić, I. (1992). *Stanovništvo dalmatinskih otoka*. Zagreb: Institut za migracije i narodnosti.

Luchetti, M. F., Perić Kaselj, M. y Jurčević, K. (2021). Zamišljena domovina. Virtualne dijasporske zajednice i identitet Južnoamerikanca hrvatskoga podrijetla. En F. Bašić, A. Akrap, D. Feletar, M. Perić Kaselj y K. Jurčević (Ed.), *Zbornik radova 2. međunarodne znanstveno-stručne konferencije Migracije i identiteti: kultura, ekonomija, država. Svezak I – Znanstvena knjiga Kulturni i demografski aspekti migracija* (pp. 420–438). Zagreb: Institut za migracije i narodnosti.

Luchetti, M. F., Perić Kaselj, M. y Levak, N. K. (2019). Dubrovnikans in South America: contemplating identity through historical and contemporary perspectives. En K. Jurčević, Lj. Lipovčan Kaliterna i O. Ramljak (Ed.), *Mediterranean Issues, Book 2. Reflections on The Mediterranean* (pp. 329–339). Zagreb: Institute of Social Sciences Ivo Pilar, VERN Group, Scientific Council of Anthropological Research (HAZU) & Euro-Mediterranean Academic Network (EMAN).

Luchetti, M. F., Perić Kaselj, M. y Ružić, N. K. (2020). The Construction of the Croatian Identity in South America. En M. Perić Kaselj (Ed.), *Zbornik radova Međunarodne znanstveno-stručne konferencije Migracije i identitet: kultura, ekonomija, država / Proceedings of the International Scientific-Professional Conferences Migrations and Identity: Culture, Economy, State* (pp. 905–927). Zagreb: Institut za migracije i narodnosti.

Matulić-Zorinov, D. (1940). *Nepoznata zemlja Ibero Amerika*. Zagreb: Hrvatski tiskarski zavod d. d.

Matulić-Zorinov, J. (1923). *Chile*. Zagreb: Konzulat Republike Chile u Zagrebu.

Mesarić Žabčić, R. i Perić, M. (2006). Redefiniranje etničkog identiteta – primjeri hrvatskih etničkih zajednica u Čileu i New South Walesu. *Etnološka istraživanja*, (11), 261–287. https://hrcak.srce.hr/37248

Mirošević, F. (1988). Iseljavanje iz Dalmacije u razdoblju od 1921. – 1929. *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, *21*(1), 107–119. https://hrcak.srce.hr/57493

Nadler, R., Kovács, Z., Glorius, B. y Lang, T. (Ed.). (2016). *Return Migration and Regional Development in Europe*. London: Palgrave Macmillan. https://doi.org/10.15201/hungeobull.65.4.12

Nejašmić, I. (2015). Iseljavanje iz Hrvatske od 1900. do 2001. – demografske posljedice stoljetnog procesa. *Migracijske i etničke teme*, *30*(3), 405–435.

Novak, G. (2001). *Prošlost Dalmacije*. Zagreb: Golden Marketing.

Pavličević, D. (2000). *Povijest Hrvatske*. Zagreb: Naklada Pavičić.

Peračković, K. y Rihtar, S. (2016). Materijalizam kao društvena vrijednost i poticaj namjerama iseljavanja mladih iz Hrvatske, *Migracijske i etničke teme*, *32*(3), 295–317. https://doi.org/10.11567/met.32.3.1

Perić, M. (2000). *Obrasci transformacije identiteta hrvatskih iseljenika u Čileu*. [Tesis de Maestría inédita]. Zagreb: Fakultet političkih studija Sveučilišta u Zagrebu.

Perić, M. (2004). Aspekti integracije i adaptacije hrvatskih iseljenika u Čileu. *Migracijske i etničke teme*, *20*(2–3), 243–258. https://hrcak.srce.hr/clanak/10955

Perić, M. (2006a). Političke promjene u Hrvatskoj i hrvatski iseljenički tisak u Čileu. *Migracijske i etničke teme*, *21*(1–2) 69–89. http://hrcak.srce.hr/5648

Perić, M. (2006b). Hrvati u Čileu – neka obilježja suvremenog etničkog/nacionalnog identiteta. *Društvena istraživanja*, *15*(6), 119–1220. https://hrcak.srce.hr/18914

Perić Kaselj, M. (2010a). *Komparativni prikaz transformacije identiteta hrvatskih iseljenika u Čileu i Argentini* [Neobjavljena doktorska disertacija]. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.

Perić Kaselj, M. (2010b). Hrvatska iseljenička društva u Čileu i Argentini do Drugoga svjetskog rata. En R. Mesarić Žabčić (Ed.), *Zbornik radova Migrantske zajednice, udruženja, društvene aktivnosti u Sjevernoj i Južnoj Americi: komparativni prikaz Hrvatska-Slovenija* (pp. 131–150). Zagreb: Institut za migracije i narodnosti.

Perić Kaselj, M. (2012). Institucionalizacija hrvatske dijaspore. Oblici migrantskog udruživanja – primjeri iz Europe, Južne Amerike i Australije. En S. Božić (Ed.), *Etnički identitet hrvatskih iseljenika i njihovih potomaka u Čileu u kontekstu povijesnih i društvenopolitičkih promjena u zemlji podrijetla* (pp. 101–137). Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.

Perić Kaselj, M. (2014a). Politički transnacionalizam hrvatskih iseljenika u Čileu: povezivanje hrvatskih i srpskih iseljenika i iseljenički pokret JNO. En V. Pavlaković, R. Gašić, E. Radušić i V. Ivanović (Ed.), *Međunarodni zbornik radova Zaštita nacionalnog identiteta* (pp. 7–17). Novi Sad – Golubić: Centar za istoriju, demokratiju i pomirenje iz Novog Sada i Udruga za povijest, suradnju i pomirenje iz Golubića.

Perić Kaselj, M. (2014b). Dijasporske zajednice u kiberprostoru: virtualni identiteti hrvatskih etničkih zajednica u Čileu i Argentini. *Studia ethnologica Croatica*, (26), 91–119. https://hrcak.srce.hr/ojs/index.php/sec/article/view/2964

Perić Kaselj, M. (2014c). Zbornik radova Hrvatsko iseljeništvo i domovina – razvojne perspektive. En C. Hornstein Tomić, I. Hrstić, F. Majetić, I. Sabotić i M. Sopta (Ed.), *Hrvatske migrantske virtualne zajednice (HVMZ) u Argentini: konstrukcije identiteta u kiberprostoru (na primjeru Argentine)* (pp. 113–123). Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.

Perić Kaselj, M. (2015). Povijesni pregled hrvatskih iseljeničkih društava i organizacija u Čileu od 1874. godine do danas. En M. Sopta,

F. Maletić i J. Bebić (Ed.), *Zbornik radova: Hrvatska izvan domovine* (pp. 357–368). Zagreb: Golden maketing – Tehnička knjiga.

Perić Kaselj, M. (2016a). Domovinski rat i hrvatska dijaspora: identiteti iseljenika i potomaka iseljenika dobrovoljaca domovinskog rata. En Ž. Hamer i M. Sabolović (Ed.), *Zbornik radova znanstveno-stručnog skupa: Simbol, identitet i Domovinski rat* (pp. 67–85). Zagreb: Hrvatsko grboslovno i zastavoslovno društvo.

Perić Kaselj, M. (2016b). Kako smo postali Jugoslaveni: o etničkim/nacionalnim identitetima Hrvata u Čileu i Argentini za vrijeme Prvoga svjetskog rata. *Studia ethnologica Croatica*, (28), 233–265.

Perić Kaselj, M. (2018). Iseljenička književnost kao istraživački izazov: sociokulturni profil hrvatske iseljeničke zajednice u Punta Arenasu (Čile). En S. Botica, D. Nikolić, J. Tomašić i. Vidović Bolt (Ed.), *Zbornik radova Šestoga hrvatskog slavističkog kongresa* (pp. 1031–1040). Zagreb: Hrvatsko filološko društvo.

Perić Kaselj, M. y Vukić A. (2014). Virtualni dijasporski identiteti: analiza hrvatskih dijasporskih virtualnih zajednica u Čileu na društvenoj mreži Facebook. En D. Todorović, D. Petrović i D. Prlja (Ed.), *Međunarodni zbornik radova Internet i društvo* (pp. 145–167). Niš: Srpsko sociološko društvo.

Perić Kaselj, M. y Vukić A. (2015). Religijska praksa i nacionalni simboli hrvatskih etničkih zajednica u Argentini. *Bošnjačka pismohrana,* (19), 105–126.

Perić Kaselj, M. y Vukić A. (2018). Dubrovčani u Južnoj Americi: iseljavanje, utjecaji, identiteti. En M. Perić Kaselj i F. Škiljan (Ed.), *Zbornik radova Dijasporski i nacionalno manjinski identiteti: migracije, kultura, granice, države* (pp. 125–164). Zagreb: Institut za istraživanje migracija i Hrvatska matica iseljenika.

Perić Kaselj, M., Vukić, A. y Luchetti, M. F. (2017). Povijest istraživanja hrvatskih dijasporskih zajednica u Južnoj Americi: od arhiva do World Wide Web-a. En M. Sopta, V, Lemić, M. Korade, I. Rogić i M. Perić Kaselj (Ed.), *Hrvatska izvan domovine II. Zbornik radova predstavljenih na Drugom hrvatskom iseljeničkom kongresu u Šibeniku* (pp. 349–336). Zagreb: Centar za istraživanje hrvatskog iseljeništva; Centar za kulturu i informacije Maksimir.

Pilsel, D. (2013). *Argentinski roman*. Zagreb: Profil.

Rojnica, I. (1974). *Prikaz povijesti Argentine i doprinos Hrvata*. Buenos Aires: vlastita naklada.

Sinovčić, M. (1991). *Hrvati u Argentini i njihov doprinos hrvatskoj kulturi*. Buenos Aires: vlastita naklada.

Skoko, B. (2015). Hrvatska izvan domovine. En M. Sopta, M, F. Maletić i J. Bebić (Ed.), *Hrvatski iseljenici kao promotori Hrvatske u svijetu* (127–132). Zagreb: Golden Marketing i Tehnička knjiga.

Skoko, B., Ježovita, J. y Plenković, M. (2022). Imidž Hrvatske iz perspektive hrvatskih iseljenika i njihovih potomaka u različitim dijelovima svijeta. *Kroatologija*, (1–2), 167–187.

Stančić, N. (1999). Etničnost i povijest. En E. Heršak (Ed.), *Etničnost na hrvatskom prostoru u XIX. stoljeću: od etničke zajednice, plemićkog naroda i pokrajinskih partikularizama do hrvatske nacije* (pp. 117–128) Zagreb: IMIN, Naklada Jesenski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo.

Stančić, N. (2002). *Hrvatska nacija i nacionalizam u 19. i 20. stoljeću*. Zagreb: Barbat.

Tajfel, H. (1981). *Human Groups and Social Categories: Studies in Social Psychology*. Cambridge: Cambridge University Press.

Vrljičak, C. (2011). *Hrvati u Argentini*. Buenos Aires: Krivodol Press.

Zlatar Montan, V. (2002.). *Inmigración Croata en Antofagasta*. Antofagasta: Hrvatski dom.

PREGLED ISTRAŽIVANJA HRVATSKO-BRAZILSKIH VEZA I HRVATA U BRAZILU KAO TEMELJ ZNANSTVENOG POLJA U NASTAJANJU

Milan Puh

Sažetak

Ovim se preglednim radom predstavlja sinteza istraživanja koja postoje u hrvatskoj i brazilskoj akademskoj zajednici, a koja bi se mogla proučavati kao dio hrvatskih studija u Brazilu, s naglaskom na tematiku iseljeništva. Dva glavna cilja jesu bolje razumijevanje onoga što se znanstveno stvara u sklopu ove tematike te omogućiti svim zainteresiranima lakši pristup kroz uvod u tematiku i pregled literature. Kao radna hipoteza navodi se istovjetnost između istraživanja hrvatskog iseljeništva u Brazilu i istraživanja hrvatsko-brazilskih odnosa, tj. međusprega ovih dviju vrsta istraživanja koja dovodi do zaključka da se samo na ovom polju te dvije zemlje mogu povezati. Metodologija rada jest opisno-interpretacijske prirode kojom se želi započeti proces stvaranja (nove) znanstvene discipline, a sa željom da se odrede pristup i kriteriji nužni za bolje razumijevanje ove tematike koja je nedovoljno predstavljena u znanstvenoj zajednici kako u Brazilu tako i u Hrvatskoj. Zaključak rada jest da je ovo znanstveno polje još uvijek u nastajanju, ali da je od početnih istraživanja posvećenih poglavito iseljeničkoj tematici danas vidljiva sve veća raznolikost i radova kojima se želi bolje razumjeti Hrvatska, njezina povijest i kultura te odnos s Brazilom.

Ključne riječi: Brazil, iseljeništvo, hrvatski studiji.

Uvod

Ovaj pregledni rad koji ima kao glavni cilj napraviti sintezu istraživanja nastalih u hrvatskoj i brazilskoj akademskoj zajednici, a tiču se tematika koje povezuju Hrvatsku i Brazil, s ciljem boljeg razumijevanja onoga što se znanstveno stvara u okviru ove tematike i sa željom da se svima zainteresiranima omogući bolje razumijevanje već postojećeg znanja nastalog kroz istraživanje i lakši pristup onome što je već dostupno, uzimajući u obzir činjenicu da se radi o znanstvenom polju u nastajanju. Osim toga, namjera je ovog teksta smanjiti nevidljivost Hrvatske i hrvatske iseljeničke zajednice u Brazilu od strane same domo-

vine i zemlje useljavanja te akademskih krugova (Puh, 2019a), a pritom povećati mogućnost razumijevanja onoga što se istražuje i piše o ovoj najvećoj južnoameričkoj zemlji po pitanju ove tematike. Kako je već navedeno, radi se o znanstvenom polju u nastajanju koje možemo nazvati „hrvatski studiji u Brazilu" te za koje smatramo da je važno da se sistematizira, prouči i opiše kako bi bio poticaj drugim znanstvenicima da se bave ovakvom vrstom istraživanja, ali i općenito da bi svi zainteresirani donekle razumjeli o čemu se radi kad je u pitanju Hrvatska, njezina povijest i značajke te poglavito iseljenička zajednica koja ondje postoji. Važno je navesti da je nedavno objavljen članak (Puh, 2023) u kojem se detaljnije i iscrpnije opisuje arhivsko gradivo o Hrvatima u Brazilu te posljedično o iseljeništvu s područja Hrvatske spram te zemlje, s posebnim naglaskom na međuodnos primarnih i sekundarnih izvora, doprinosa zajednice i domova te određenih akademskih istraživanja. Ono što nedostaje upravo je pregledni rad istraživanja kako bi ova dva članka mogla biti jedna polazišna točka svima koji se žele upoznati s ovom tematikom i možebitno posvetiti novim istraživanjima.

Stoga je svrha ovog članka provesti početno istraživanje s opisom djelokruga (istraživača i radova) u kojem se stvara i promiče znanje o ovoj tematici, čime bi se moglo upotpuniti ovo područje, a onda i omogućiti znanstvenim institucijama u Hrvatskoj da se povežu kroz različita znanstvena područja. Namjera je doprinijeti i unapređenju istraživačkih metodologija za (samo)analizu znanstvenog stvaralaštva te shvaćanju procesa disciplinarizacije znanja, tj. nastajanja novih znanstvenih polja na svim razinama djelovanja – istraživanja, nastave i rada u zajednici. Kako bismo ostvarili navedene ciljeve, predstavit će se određeni kronološki redoslijed istraživanja ne kako bi se napravio iscrpni pregled tematike, nego kako bi se uputilo na određene tendencije, ali i promjene gledišta i novosti unutar onoga što ćemo opisati kao „hrvatski studiji u Brazilu". Metodologija rada jest opisno-interpretacijske prirode kojom se želi započeti proces disciplinarizacije, tj. stvaranja (nove) znanstvene discipline, a koju slijedi prikaz novijih znanstvenih radova koji, prema shvaćanju autora ovog rada, donose nov interdisciplinarni pristup i drugačiju tematiku. No prije toga, važno je dodatno objasniti koncepte i metodološki okvir kojim se koristimo u ovom uvodu.

Konceptualno-metodološki okvir: disciplinarizacija i značajke nastajanja novog znanstvenog polja

Kao što je već spomenuto, ovaj rad predlaže pripremu prvog pregleda istraživanja vezanih uz odnose Hrvatske i Brazila te hrvatsku iseljeničku zajednicu u ovoj južnoameričkoj zemlji, opisujući glav-

ne znanstvenike, ustanove i njihovo znanstveno stvaralaštvo. Stoga je važno zapitati se: zašto se čini da u Brazilu ne postoji veći broj znanstvenih radova posvećenih Hrvatskoj ili njezinu odnosu s Brazilom, a koju je moguće primijetiti kod drugih useljeničkih zajednica kao što su talijanske, španjolske, japanske, njemačke itd.? Isto tako, postavlja se pitanje zašto u Hrvatskoj nije bilo većih preglednih radova o hrvatskoj iseljeničkoj zajednici u Brazilu (osim možda onog Talanova (1998) ili onog mojeg (Puh, 2015)) ili općenito o poveznicama između ovih dviju zemalja. Zašto je relativna neprepoznatljivost ili nevidljivost prisutna s obje strane? Takva su pitanja ovdje neophodna jer utječu na metodologiju kojom se koristimo u ovom istraživanju. Važno je naglasiti da je zbog prirode istraživanja nužno baviti se idejom „praznine" koja se odnosi na nedostatak materijala i podataka, što uvijek šteti bilo kakvom znanstvenom istraživanju, a posebno onom koji je opisne prirode. No, mišljenja sam da je potrebno stalno poticati stvaranje znanja na polju hrvatskih studija u Brazilu, osiguravajući veću vidljivost institucijama i pojedincima. Time dolazimo do koncepta (etničkog) razotkrivanja koji je metodološka i epistemološka osnova ovog istraživanja. Ona će poslužiti u procesu razotkrivanja postojanja znanstvenog stvaralaštva koje još nije dobilo radni naziv „hrvatski studiji u Brazilu", a koje je u mnogim slučajevima bilo prikriveno raznim povijesnim i društvenim čimbenicima koji nisu doprinijeli nastajanju jednog novog znanstvenog polja u koje bi se uključilo sve zainteresirane za istraživanje ove tematike.

U Brazilu, kako navode Gavranich Camargo i Puh (2021), tek se početkom 21. stoljeća počinje sustavno raditi na temi (raz)otkrivanja manjih iseljeničkih zajednica, iako je to još u začecima. (Etničko) razotkrivanje kao temeljni koncept našeg istraživanja prvi se put spominje u radu Decola (2000). Autor pristupa istraživanju židovske zajednice iz Europe, uglavnom iz Poljske, koja se doselila u Brazil gdje bi „zatomila" svoj zavičaj, što danas dio židovske zajednice propituje sa željom da bolje razumije svoje korijene i različitost. Time ukazuje na to da su države iz srednje i istočne Europe bile sastavljene od različitih etničkih i vjerskih grupa koje nisu imale izgrađen nacionalni identitet, što je prikrivalo specifičnost dotične skupine kada se doselila u Brazil, koji je i sam imao politiku „rasne demokracije" u kojoj se poticalo zaboravljanje starih identitetskih značajki i stvaranje novih miješanih u kojima nije moguće jasno razaznati odakle dolaze. Ova je ideja zanimljiva jer u Brazilu postoji prikrivanje etničko-nacionalnih korijena stanovništva kako ne bi došlo do segregacije, čime bi nacionalni korpus imao što veću kohezivnost, te kako bi značajke bjelačkog stanovništva

bile što prisutnije u cilju da se umanji utjecaj crnačkog i domorodačkog stanovništva za koje se ne smatra da su civilizacijski povoljni da bi Brazil napredovao unutar ekonomsko-društvenog sustava zasnovanog na kapitalizmu, o čemu više govorim u Puh (2018). Iseljenici koji nisu bili iz država s jačim nacionalnim identitetom ili ekonomski prosperitetnije, kao što su to Njemačka, Italija, Španjolska, Portugal i Japan, često bi prikrivali svoje podrijetlo kako bi se što bolje asimilirali unutar navedene politike „rasne demokracije" koja je uvijek davala bolji ekonomski-društveni status bjelačkom stanovništvu, neovisno o zemlji iz koje se iselilo, a što pak detaljnije objašnjavam u Puh (2017). Ono što su pokazala moja recentnija istraživanja jest to da je cijeli taj proces prikrivanja imao učinak na akademsko okruženje i na stvaranje znanja o onome što danas nazivamo slavistikom, tj. hrvatskim studijima u našem slučaju. Kao antonim konceptu razotkrivanja, razvijam drugi temeljni koncept metodološkog pristupa istraživanju i opisu koji nazivam „orijentalizacija" koju sam prvotno opisao u Puh (2020). U toj publikaciji prikazujem politiku i aktivnosti u okviru znanstvene zajednice koje nazivam „postupcima orijentalizacije" koji prate proces prikrivanja radova i istraživanja koji se bave jezicima i kulturama koji nisu dio dominantnih nacionalnih grupa koje sam prethodno naveo, čime se skoro sve zemlje izvan zapadne Europe stavlja u istu nepovoljnu poziciju gdje nema dovoljno službenog priznanja, prostora u znanstvenim krugovima i financiranja kako bi se razvila kao samostalna znanstvena polja (na primjer, slavenski studiji, tj. poljski, hrvatski, ukrajinski studiji itd.). Smatram da je to jedan od ključnih pojmova za razumijevanje oblikovanja međunarodnih akademsko-teorijskih odnosa koje brazilska akademska zajednica uspostavlja sa slavenskim svijetom, i u tom smislu s Hrvatskom i hrvatskom iseljeničkom zajednicom.

U skladu s time možemo predstaviti metodološki okvir koji Demo (2000) naziva „teorijsko-metodološkim instrumentarijem". Ovaj instrumentarij neophodan je ako želimo opisati i razumjeti znanje stvoreno na polju hrvatskih studija, kritički promatrajući znanstvene principe za provođenje istraživačkog procesa u smislu opisivanja, organiziranja i interpretacije ovog znanstvenog polja u nastajanju. Stoga smo odlučili slijediti prijedlog Gila (2008) koji dijeli istraživački rad ove vrste prema znanstvenim ciljevima i tehničkim postupcima. Što se tiče ciljeva, radi se uvodnom istraživanju koje karakterizira ovaj rad, jer želimo započeti raspravu o hrvatskim studijima u Brazilu i približiti ovu tematiku hrvatskoj publici kroz lociranje i međusobno povezivanje različitih znanstvenika, ustanova i njihove produkcije. Osim tog aspekta, riječ je i o istraživanju opisno-interpretacijske prirode, jer smo se

morali usredotočiti na opis podataka zajedno s njegovim objašnjavanjem, koristeći operativne pojmove koji se zasnivaju na disciplinarizaciji znanja i znanstvenih disciplina (Kuhn, 1962; Popper, 1963; Bourdieu, 1983, 2004).

Krećemo s Kuhnom (1962) koji među prvima ukazuje na to da se znanstvene discipline razvijaju kroz paradigme koje se mijenjaju tijekom vremena. Ova promjena paradigmi može dovesti do stvaranja novih disciplina ili preoblikovanja postojećih, što je važno i za naš proces koji opisujemo, stoga je vrijeme važna okosnica kojom ćemo se baviti. Popper (1963), pak, upućuje na to da se znanstvene discipline razvijaju kroz proces „falsifikacije", tj. testiranja hipoteza i teorija. Ovaj proces dovodi do stvaranja novih disciplina koje su utemeljene na provjerenim znanstvenim činjenicama, što znači da bi jedno polje u nastajanju trebalo predložiti svoje prve hipoteze i teorije kojima će se opisati i interpretirati rezultati do kojih će se doći, a onda će se u budućnosti u drugim radovima to moći testirati u vidu suočavanja s onim što smo izvorno postavili. Treći autor koji je važan kako bismo se opsežnije dotakli teme disciplinarizacije jest Bourdieu (1983, 2004), čiji su radovi od važnosti jer pokazuju kako i koliko su discipline društveno konstruirane i da su povezane s društvenim položajem pojedinaca i institucija. On također naglašava važnost borbe za priznanje unutar akademskih zajednica kako bi se nova područja znanja mogla razviti u samostalne discipline što je i naš slučaj, imajući u obziru da još ne postoje hrvatski studiji u/o Brazilu. Prema ovim znanstvenicima koji nude klasično shvaćanje disciplinarizacije, tj. stvaranja novih znanstvenih polja možemo reći da je ona proces kojim se određeno područje znanja razvija u samostalnu disciplinu s vlastitim metodama, teorijama i praksama. U kontekstu istraživačkog rada i znanstvenih polja koji uključuju interdisciplinarnost, kao što je slučaj kod hrvatskih studija u Brazilu, a pogotovo ako govorimo o tematici iseljeništva, disciplinarizacija se odvija kroz dinamički međuodnos društvene relevantnosti i znanstvene relevantnosti (jer položaj Hrvatske kao i njezin prestiž u Brazilu pogoduje tome da se više istražuje, ali i obratno) te između tendencije prema osamostaljenju discipline u odnosu na druge znanstvene grane poput psihologije, filozofije i sociologije (ovdje nije riječ o novoj znanstvenoj disciplini nego o istraživačkom polju koje još uvijek nije došlo do svoje samosvjesnosti) te multidisciplinarnog razvoja (koji je danas sve prisutniji, jer istraživanja nisu zasnovana na jednoj jedinoj istraživačkoj grani).

Ovdje se ponovno vraćamo našoj glavnoj problematici – ne postoji opis ili definicija što je to slavistika u Brazilu, a onda isto tako u okviru nje što bi bili hrvatski studiji i koliko je iseljenička tematika

važna za njihovu afirmaciju. Drugim riječima, nije stvoreno područje znanja koje bi moglo okupiti znanstvenike te njihovo stvaralaštvo, kao i institucije i(li) istraživačke skupine kojima pripadaju. Stoga bi bilo potrebno primijeniti proces disciplinarizacije, tj. sistematiziranog promatranja i opisa istraživačkog polja kao što su to hrvatski studiji, a koji bi omogućio određeno razgraničenje te bi se mogao koristiti kao temelj za buduću razradu znanstvenih projekata, suradnje i istraživanja. Nije riječ samo o organiziranju, opisivanju i analizi znanja u okviru jedne znanstvene discipline ili polja, već i o organiziranju znanja prema njegovu historicitetu, tj. povijesti teorijske konjunkture unutar koje je nastalo, kao što navode Mariani i Medeiros (2013).

Prema autoricama, proces stvaranja novog znanstvenog polja pretpostavlja proces opisa istraživanja, a pritom i proučavanje političko-akademskih mehanizama koji sudjeluju u institucionalizaciji znanja. Osim toga, važno je također uzeti u obzir razumijevanje povijesnih uvjeta koji pogoduju nastanku znanstvene discipline, a što je ključno kako bismo argumentirali na način da se ne vodi rasprava iz perspektive nekog subjektivnog diskursa (Mariani i Medeiros, 2013). To znači da je nužno da se probudi određena (samo)svjesnost da nije riječ samo o jednom izoliranom narativu o tome kako funkcionira znanstveno polje hrvatskih studija u Brazilu koje je nastalo „samo od sebe" ili kao dio nečije zasebne odluke, nego da se „znanje stvara, disciplinira i cirkulira u vrlo specifičnim povijesno-diskurzivnim uvjetima nastajanja, što znači da mora biti uvršteno u nacionalnu znanstvenu i akademsku politiku, a onda i posredno u međunarodnu" (Mariani i Medeiros, 2013, str. 17). Osim toga, kao što navodi Diniz (1994), za razumijevanje određene tematike ili znanstvenog polja u određenom trenutku neophodno je u procesu disciplineriranja znanosti periodički ponovno obrađivati i reorganizirati skupove informacija i već postojeće rezultate. Takva organizacija omogućila bi upućivanje na mogućnosti integracije različitih perspektiva (naizgled izoliranih), određivanje duplikacija ili proturječja te utvrđivanje manjkavosti i ideoloških pristranosti. Ovo su razlozi zbog kojih se metodološki pristupilo ovom istraživanju kroz ideju disciplinarizacije, tj. procesa opisivanja i određivanja jednog znanstvenog polja, a ne kroz tradicionalniji pristup u kojem se navode znanstveni radovi, njihovi autori, kao i njihove institucije.

Kako bismo dodatno objasnili proces prikupljanja radova koji su dio našeg korpusa, kod Cellarda (2012) pronašli smo pet dimenzija koje su nam pomogle da organiziramo i promišljamo prikupljeni znanstveni materijal: a) promatranje konteksta u okviru kojeg se materijal nalazi; b) autor ili autori koji su ga napisali; c) autentičnost i

pouzdanost proizvedenog teksta; d) njegova priroda, koncepti i unutarnja logika. Važno je navesti da ovim instrumentarijem nećemo iscrpiti interpretativne i analitičke mogućnosti pregledanih radova ove tematike. Naš je cilj naznačiti neke tendencije i osnovne značajke koje će istraživači moći koristiti, ali i drugačije istaći ili proširiti u budućnosti kako bismo imali potpuniji uvid u to što se stvara i piše u znanstvenom pogledu u ovom novom polju hrvatskih studija u Brazilu.

S obzirom na sve mogućnosti šireg pogleda na samo znanstveno polje, u budućnosti bi drugi radovi mogli pokušati bolje razumjeti društvenu i institucionalnu povijest hrvatskih i brazilskih sveučilišta i njihovih dodiplomskih i diplomskih studija, uključujući njihove pedagoške i znanstvene projekte te suradnju u kontekstu poslijediplomskih i inih istraživanja. U takvim bi se radovima koristili najrazličitiji izvori informacija, kao što su znanstveni i publicistički članci, evaluacije (poslije)diplomskih programa, internetske stranice, druge vrste publikacija, političko-pedagoški projekti državnih institucija i intervjui s nekim od institucijskih aktera uključenih u ovaj kontekst, kao što se predlaže u Puh (2020). Time bismo bolje ukazali na proces makroinstitucionalnog i mikroindividualnog prikrivanja koji ne ostavlja lako uočljive tragove, tj. izvore i proizvedeno znanje, što na kraju sugerira prividnu nisku zabrinutost za stvaranje i održavanje institucionalne povijesti. Ipak, zbog suženosti prostora u ovom tekstu i činjenice da je u drugim radovima detaljnije prikazana povijest hrvatsko-brazilskih odnosa (Talan, 1998; Puh, 2019), odluka je ta da se napravi početno pregledno istraživanje pa će tako naš postupak razotkrivanja, odnosno opisivanja biti usmjeren na određene pojedince, ustanove i znanstvene radove vezane uz istraživanje Hrvatske i hrvatskog iseljeništva u ovoj zemlji koje smatramo reprezentativnima kako bismo predložili prvu kronologiju hrvatskih studija u Brazilu te opisali i interpretirali glavne značajke ovog znanstvenog polja u nastajanju. Upravo to ćemo predstaviti u sljedećem odjeljenju.

Pregled istraživačke tematike: kronologija, akteri i tematika

Kako bismo započeli naš proces disciplinarizacije, tj. obrađivanja ovog znanstvenog polja, nužno je osvrnuti se na činjenicu da povijesno gledajući nije lako odrediti gdje i kako započeti ovaj naš kronološki redoslijed. Ako uzmemo u obzir prve radove o Hrvatskoj i hrvatskoj iseljeničkoj zajednici, možda bi to bio Perislav Paskievič-Čikara koji 1897. piše novinski članak „Kako je izseljenicima u Braziliji?" ili onaj braće Seljan koji 13 godina kasnije također objavljuju članak „Zašto naseljenici bježe iz Brazilije?" u kojemu kritički i sistematski pristupaju

migracijskom pitanju i prvom značajnijem kontaktu Hrvata s Brazilom. Više informacija o navedenim člancima i njihovu sadržaju moguće je naći kod Talana (1998) i kasnije kod Puha (2017), no možemo reći da bi tako znanstveno polje hrvatskih studija u Brazilu bilo istovjetno onom tematike hrvatskog iseljeništva u ovoj zemlji, što potvrđuje našu hipotezu da je ta istovjetnost opetovano potvrđivana sve do novijeg doba i recentnih radova koji se, pak, bave drugim temama ili su barem multi/interdisciplinarna pa migracije nisu jedini fokus.

Ipak, ti radovi nisu nastali kao (pregledni) radovi o iseljeničkoj ili bilo kakvoj drugoj tematici, niti se radi o tekstovima znanstvene provenijencije, već su to novinski članci u kojima autori iskazuju svoje mišljenje o (teškoj) situaciji naše zajednice u zemlji za vrijeme prvog vala iseljavanja koje je trajalo do početka 1918. godine. Tako bismo mogli postaviti drugačiji kriterij da rad mora objaviti stručnjak, znanstvenik i(li) pak ustanova koja se bavi specifično iseljeničkom tematikom, jer tako možemo očekivati da će postojati određene karakteristike samog stvaralaštva koje su bliže znanstvenom radu, tj. istraživanju. U tom smislu, možemo započeti disciplinarizaciju, tj. opis procesa stvaranja novog polja pregledom niza institucija i njezinih djelatnika koji su djelovali za vrijeme Kraljevine Jugoslavije, a što u kontekstu hrvatske iseljeničke zajednice u Brazilu označuje drugi val iseljavanja (od 1918. do 1940.). Kao najistaknutiju ličnost možemo navesti Milostislava Bartulicu koji je osoba od središnje važnosti za povijest istraživanja o Hrvatskoj i njezinoj zajednici u Brazilu, jer je sam Bartulica, kako je poznato, aktivno djelovao prvotno u Organizaciji iseljenika (ORIS-u) od početka dvadesetih godina pa onda u Iseljeničkom komesarijatu, a onda i Iseljeničkom muzeju do njihova rasformiranja četrdesetih odnosno pedesetih godina prošlog stoljeća (Bućin, 2017). Kao što navodi Bućin:

> „u Iseljeničkom muzeju objavljivane su vijesti o radu Muzeja, novim akvizicijama i posjetima, tekstovi o istaknutim pojedincima iz iseljeništva, fotografije dijelova postava, grafikoni i karte („mape") s podatcima o pojedinim segmentima iseljeničke službe, potpornim organizacijama među iseljeništvom, školama, crkvama itd." (2017, str. 371)

Bartulica je bio zadužen za praćenje ukupnog života iseljeništva, skupio je velik broj građe koja se nalazila u Iseljeničkom muzeju, a isječci iz novina kojima se pratilo iseljeničke zajednice i njihove veze s domovinom bili su u tematskim mapama (na primjer, Iseljeničke organizacije ili Škole i učitelji). U tom kontekstu, 1935. godine promovira se tiskanje priloga pod nazivom Iseljenički muzej, koji je izlazio u okviru časopisa Saveza organizacija iseljenika (SORIS-a) pod nazivom Novi iseljenik, pa bismo mogli smatrati ove ustanove (ORIS, SORIS, Iselje-

nički komesarijat, Iseljenički muzej) i njihova glasila (Iseljenički muzej i Novi iseljenik) važnim instancama i akterima u kojima se prenosilo ono što se događalo u Brazilu i u zajednici tih godina.

Sam Bartulica je 1956. godine napisao članak o iseljenicima u Brazilu koji se nalazi u Državnom arhivu u Splitu (HR-DAST-34. NOK, OZ 21, zabilješke Milostislava Bartulice), a na koji nas upućuje Branka Bezić Filipović (2022) u okviru Virtualnog muzeja iseljeništva Dalmacije koji je određeni suvremeni pandan ogranku Iseljeničkog komesarijata koji je postojao u Splitu. Prema Bezić Filipović, Bartulica je u svom rukopisu koristio razne izvore kao što su: knjiga Mirka Livadića „Država Sao Paulo u Braziliji", objavljena u Trstu 1907. godine; popis „Katastar naših naselja" pod vodstvom Iseljeničke službe u Zagrebu za razdoblje 1936. – 1940. godine; „Iseljenički arhiv" Leksikografskog zavoda FNRJ, Zagreb IX Brazil, svezak 1 – 2; časopis „Iseljenički muzej", Zagreb, broj 11 za godinu 1938.; list „Novi iseljenik", Zagreb za godine 1934., 1937. i 1938.; časopis „Matica", broj 1 za 1952. godinu i Arhiv Jugoslavenske narodne obrane u Južnoj Americi, katalog, Split iz 1933. godine, stranice broj 16 i 23.

Kao što je razvidno, ovdje nije više riječ o jednoj publikaciji ili izoliranom autoru nego o ustanovama i djelatnicima koji su se bavili praćenjem i istraživanjem iseljeništva, a što možemo smatrati aktivnim i sustavnim pristupom jednom znanstvenom polju, a takva je značajka svakako važna kako bismo mogli okarakterizirati ovo razdoblje i njegove aktere i razlog zašto bismo ih mogli smatrati začetnicima hrvatskih studija u Brazilu. Ova je tematika i daljnjih desetljeća nastavila biti glavnim znanstvenim poljem u kojem se pisalo i razmišljalo o odnosima Hrvatske i Brazila, iako su postojali i drugi oblici povezivanja ovih zemalja, kao što vidimo u ostavštini Zore Seljan u Zakladi Rui Barbosa u Rio de Janeiru, a o kojoj piše detaljnije Mesquita (2021) kao brazilska istraživačica koja prva dolazi u kontakt s ovim velikim opusom. U arhivu Zaklade nalazi se dobar dio pisane ostavštine Zore Seljan i njezine obitelji, kao i dvije kutije (19 i 20) koje su u potpunosti posvećene tematici Hrvatske, povijesti obitelji Seljan, njezinih odnosa s domovinom i posjeta Hrvata Brazilu. Pridružimo li već realizirana istraživanja i sve ono što su nam Stevo i Mirko Seljan ostavili u nasljeđe u Hrvatskoj, možemo doći do novih saznanja o odnosima Hrvatske i Brazila te informacija o tome što se u svakoj od zemalja pisalo o hrvatskoj iseljeničkoj zajednici, a i ne samo o njoj nego i o temama koje su privlačile pažnju naših ljudi u Južnoj Americi. U Zakladi je moguće naći i druge vrste izvora i dokumenata (o čemu više pišem u Puh, 2023) koji se tiču književnosti, jer je 1950-ih i 1960-ih postojao povećani intenzi-

tet razmjene među književnicima, književnim kritičarima i prevoditeljima obiju zemalja koja je prekinuta dolaskom vojne hunte na vlast u Brazilu 1964. godine, a mogla je ponuditi jednu novu vrstu povezivanja i međusobnog razumijevanja. Navedena tematika nešto je što bi u budućnosti trebalo dodatno istražiti i nadopuniti informacijama iz drugih vrsta zbirki posvećenih književnom ili nekom drugom umjetničkom djelovanju.

Ovdje svakako moramo spomenuti da bi upravo razna arhivska građa koja se nalazi u dva hrvatska doma u Sao Paulu – Croatiji Sacri Paulistani i Društvu prijatelja Dalmacije – trebala biti bolje istražena i sustavno opisana kako bi se kvalitetnije razumjelo organizirano djelovanje hrvatske zajednice koje se ne može svesti samo na folklorno-politički nastrojen rad. Dodatno o tome pišem u Puh (2018), popisujući razne oblike vjesnika i novina koje su donosile 1980-ih, 1990-ih i 2000-tih informacije o Hrvatskoj i o aktivnostima zajednice, a što znači da bi opisivanje i određivanje ovog znanstvenog polja moralo proći kroz historiografski pristup nakladničke djelatnosti kao što vidimo, na primjer, u publikaciji Barbarić i Grgić (2021) u kojoj se rekonstruira niz društvenih aktivnosti novozelandskih Hrvata. Članak slične tematike, iako vezan više uz uređivanje i opisivanje arhivskih izvora i gradiva koje postoje o Brazilu i hrvatskoj zajednici u arhivima koji se nalaze u Hrvatskoj (u Hrvatskom državnom arhivu, a onda i u regionalnim/županijskim arhivima), objavljen je nedavno u mojem autorstvu (Puh, 2023). Tome možemo pridodati i institute koji su danas u funkciji kao Institut za migracije i narodnosti te slične ustanove kao što je to Matica iseljenika Hrvatske u kojima djeluju istraživači koji se bave tematikom iseljeništva i migracija, a u kojima postoje digitalni repozitoriji, knjižnice i zbirke koje mogu poslužiti kao osnova u daljnjoj disciplinarizaciji, ali isto tako biti partneri u aktivnostima koje se tiču znanstveno-istraživačkog rada.

Dakle, dosad smo spomenuli pojedine tekstove, potom rad pojedinih zainteresiranih pojedinaca i institucija koje su postojale u prošlosti, a zatim pojedince, zbirke i ustanove koje su danas odgovorne za čuvanje i sagledavanje onoga što bi moglo postati dio znanstvenog polja hrvatskih studija koji se tiču odnosa Brazila i Hrvatske. No, sada je potrebno spomenuti i novije radove, tj. istraživače koji su se posvetili sustavnijem proučavanju hrvatske iseljeničke tematike u Brazilu te prikupljanju informacija i građe koji će biti od iznimne važnosti u procesu disciplinarizacije, pogotovo za novije radove.

Ovdje je nužno navesti Normu Marinović Doro i njezin doktorat iz 1987. kao prvi istraživački rad koji sustavno prikuplja infor-

macije, traži povijesne izvore u Brazilu i u domovini te postavlja neke od osnovnih ideja, tj. teza koje će kasnije koristiti u drugim istraživanjima, kao onima Talana (1998) i Puha (2015, 2017, 2018 i 2019b). U doktorskoj disertaciji „Jugoslavensko useljeništvo u Brazil" moguće je naći niz novih saznanja i podataka koji su po prvi put organizirani u povijesnom slijedu te iako je naziv disertacije tematiziran kao „jugoslavenska imigracija", sama istraživačica uglavnom se bavi iseljavanjem većih skupina obitelji s otoka Korčule te njihovom ostavštinom u novoj postojbini. U Brazilu, točnije u São Paulu, došla je do izvora i građe različitih vrsta, kao što su prozni i poetski uradci, molitvenici, dnevnici i bilježnice, ugovori o radu te fotografije, što predstavlja veliku bazu građe koja se može koristiti u budućim istraživanjima. Također se statistički bavila dolaskom imigranata, konzultirajući službene podatke koje je dostavila Služba za imigraciju i kolonizaciju države São Paulo. Zanimljiva je činjenica da je istodobno Josip Anić, djelatnik Instituta za migracije i narodnosti, 1988. objavio članak „Jugoslavenski iseljenici u Brazilu" gdje iznosi osnovne povijesne podatke relevantne za pregled doseljavanja te radi poseban osvrt na početak useljavanja i procjenjuje obujam useljeničkih valova, iznoseći statistiku za njegove kontingente u pojedinim fazama. Možemo pretpostaviti da je ovo dvoje znanstvenika bilo u kontaktu i da su si međusobno bili od pomoći u realizaciji istraživanja s obje strane Atlantskog oceana, a Anić potom objavljuje 1991. godine kritički osvrt na knjigu „Hrvati u Latinskoj Americi do 1914. godine" Ljubomira Antića, koji je također od velike važnosti za istraživanje iseljeničke tematike u Južnoj Americi.

> „Hrvatske iseljeničke kolonije u pojedinim južnoameričkim zemljama u knjizi nisu ravnomjerno elaborirane (one u Argentini i Čileu na po preko stotinu stranica, a sve ostale u četiri zemlje zajedno na manje od pedeset). Za to je zacijelo više razloga, počam od broja iseljenika u pojedinoj zemlji, stupnja njihove organiziranosti i utjecaja kojeg su imali u novoj sredini, poznatijih i značajnijih pojedinaca među njima, do pisanih i drugih tragova koje su o sebi ostavili i na temelju kojih se o njima može razložno govoriti. No pored svega ovoga ipak začuđuje i redoslijed kojim su zemlje useljavanja obrađivane (ovaj: Peru, Bolivija, Urugvaj, Brazil) i prostor koji im je u knjizi udijeljen (primjerice Peru 25 stranica, a Brazil svega 5?!)... Ne znam zašto se u knjizi naše iseljeništvo u Brazilu marginalizira. Ogromnost zemlje, nepovoljni amazonski klimatski uvjeti života i rada, te krajnje nestabilne političke prilike u koje su doseljenici dolazili bi dapače zaslužival poseban obzir. Iseljeništvo u brazilskom tranzitu, također. Naše iseljeništvo u toj zemlji nije ni skorijeg datuma ni malobrojnije nego u drugim južnoameričkim zemljama (izuzevši Argentinu)." (1991, str. 106-107)

Možemo reći da ovaj isječak dobro sažimlje nevidljivost hrvatskog iseljeništva u Brazilu, a time i istraživanja, posebno panoramskih, koja bi pridonijela boljem razumijevanju ove tematike, a koja su često pridonosila dodatnoj nevidljivosti i slabom razvitku hrvatskih studija u Brazilu kao znanstvenog polja.

Idući znanstvenik koji je od iznimne važnosti za povijest disciplinarizacije hrvatskih studija u Brazilu i brazilskih studija u Hrvatskoj jest Nikica Talan, profesor na sveučilištu u Zagrebu, koji je odgovoran za niz panoramskih radova posvećenih povijesti književnosti (portugalske i brazilske), a uz to je i priredio gramatike, rječnike te knjigu posvećenu povijesno-kulturnim odnosima Brazila i Hrvatske (1998). Knjiga je rezultat profesorova posjeta Brazilu sredinom devedesetih godina prošlog stoljeća u kojem je proveo terensko istraživanje u gradu São Paulu, zajedno s bibliografskim pregledom koji je učinio u iste dvije ustanove (Nacionalna i sveučilišna knjižnica i Institut za migracije i narodnosti), kao što je to ranije napravila Norma Marinović Doro. U prvom dijelu autor se bavi „Hrvatskom u Brazilu" a potom predstavlja „Brazil u Hrvatskoj", specificirajući povijesne i kulturne odnose između obiju zemalja, posebno se fokusirajući na iseljavanje iz Hrvatske u Brazil. Možemo primijetiti da u njegovu istraživanju postoji stanoviti paralelizam u namjeri da se povijest dviju zemalja čitateljstvu prikaže što opširnije i detaljnije, iako dio posvećen hrvatskim iseljenicima ima 140 stranica, a dio o prisutnosti Brazila u Hrvatskoj samo 24 stranice.

Nešto kasnije, između 2015. i 2018. godine, u okviru projekta Povijest hrvatske i hrvatskog useljeništva u Brazil, skupina istraživača i ja objavili smo četveroknjižje (Puh, 2015, 2017, 2018, 2019b) u kojem smo nastavili istraživački rad Marinović Doro i Talana u smislu dodatnog prikupljanja materijala i produbljivanja podataka i znanja o tome kako se odvilo iseljavanje iz Hrvatske u Brazil, ali isto tako što se događalo na (povijesnom) području Hrvatske i Brazila, u namjeri da se čitateljima objasni dio općih tendencija i događaja koji su mogli nagnati pojedince i obitelji da se isele u Brazil. Projekt je nastao kao istraživanje pregledne naravi, no u njemu je moguće naći niz novih podataka i oblika analize.

U novije doba objavljuju se radovi na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu koji se dotiču odnosa Brazila i Hrvatske s diplomskim radovima koje je moguće naći u online repozitoriju. Možemo navesti nekoliko njih: „Brazil u hrvatskoj književnosti: imagološka analiza" Ane Lipovac iz 2021., na polju filologije i romanistike; „Pedagogija oslobođenja Paula Freirea za vrijeme vojnog režima u Brazilu (1964. – 1985.)" Ane Budić iz 2019., na polju povijesti i pedagogije; „Brazilski

kanibalizam: antropološko načelo u kulturi" Lidije Moslavac iz 2020., na polju antropologije; „Društveno-političke prilike na Pirenejskom poluotoku sredinom dvadesetog stoljeća i njihov prikaz u prozi Jorgea de Sene" Filipa Vrleca iz 2021., na polju romanistike i književnosti. Ovo nije jedina institucija na kojoj se stvara znanje od važnosti za hrvatske studije u Brazilu, jer je na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Osijeku 2013. Iva Banjan obranila također diplomski rad pod nazivom „Iseljavanje Hrvata u Argentinu, Čile, Brazil i Peru" u kojem se dotiče iseljeničke tematike i politike. S druge strane, moguće je čitati i analizirati doktorske disertacije i magistarske radove nastale na brazilskim sveučilištima, kao što je Sveučilište u Sao Paulu na kojem je objavljeno nekoliko radova: „Sobre causas do desmembramento da Federação Iugoslava" („O uzrocima razdruženja Jugoslavenske federacije") Rodriga Ulhoe Cintre de Arauja iz 2001. godine na polju političkih znanosti; magistarski rad „Južnoslavenski nacionalizmi od 1848. do danas: studija o odnosu prostora, identiteta i moći" („Nacionalismos dos Eslavos-do-sul de 1848 aos dias de hoje: um estudo sobre a relação entre espaço, identidade e poder") Adilsona Prizmića Momčeta iz 2009. godine na polju geografije, a koji je također obranio 2013. godine doktorsku disertaciju „Prednosti i nedostaci Hrvatske u Europskoj uniji: integracija ili pokornost sa stajališta nacionalne suverenosti?" („Vantagens e desvantagens da Croácia na União Europeia: integração ou submissão do ponto de vista da soberania nacional?") na istom znanstvenom polju; „Eseji o fiskalnoj politici za zemlje u razvoju" („Ensaios em política fiscal para países emergentes"), doktorska disertacija koju je 2020. godine obranila Rai da Silva Chicoli na polju ekonomije. Detaljnija analiza hrvatskih, ali i brazilskih repozitorija omogućila bi bolju sliku onog što bi se moglo uklopiti u znanstveno polje hrvatskih studija u i o Brazilu.

No, također je moguće naći još recentnije znanstvene radove koji su nastali između 2020. i 2024. godine, a tiču se, ponovno, hrvatske iseljeničke tematike: „Hrvati?... Prisutni! Rast i razvoj hrvatskog poduzetništva u Sao Paulu između 1900. i 1940. godine" („Os croatas?... Presentes! Crescimento e desenvolvimento do empreendedorismo croata em São Paulo entre 1990 e 1940") Aliger Pereira dos Santos; „Kratki osvrt o Zori Seljan" („Curto ensaio sobre Zora Seljan") Priscile de Azevedo Souza Mesquita; „Jezik, kultura i identitet u obrazovnom diskursu za i od strane Podunavskih Nijemaca u Entre Riosu/Paraná: nova iščitavanja" („Língua, cultura e identidade no discurso educativo de e para Suábios do Danúbio em Entre Rios/Paraná: análises e propostas de leitura") Adriane Socoloski; „Proizvodnja i upravljanje imigrantskim znanjem: slučaj hrvatske zajednice u Brazilu" („Produção e

gestão de conhecimento imigrante: o caso da comunidade croata no Brasil") Katije Gavranić Camargo i „Interkulturalnost u migraciji kao pokretač međunarodnih odnosa" („Interculturalidade na migração como propulsora de relações internacionais") Marcela Roche e Silve Zorovicha, u kojima možemo vidjeti novije i drugačije pristupe znanstvenom istraživanju koji povezuju migracijske studije s poljem poduzetništva, međunarodnih odnosa, upravljanja znanjem, književnosti i biografskih studija i analize diskursa.

Zaključak

U ovom se radu sprovela rasprava čiji je cilj bio započeti proces opisivanja i ustavljivanja znanstvenog polja hrvatskih studija u Brazilu, s posebnim naglaskom na odnose Hrvatske i Brazila. Namjera je bila ukazati na načine kojima se mogu obraditi istraživanja koja su dosad učinjena i ukazati na tendencije i specifičnosti prisutne u prikazanom korpusu. Tekst kreće s uvodom o nužnosti razotkrivanja Hrvatske i njezine iseljeničke zajednice u Brazilu u smislu prikazivanja njezinih značajki koje nisu poznate ni u staroj, a ni u novoj domovini. Tome je tako jer u Brazilu postoji određeni proces orijentalizacije zemalja koje nisu dio zapadne Europe, a to se onda odražava i na akademsku zajednicu i njezine interese koji se tiču Hrvatske i njezina odnosa s ovom državom. Potom su se iznijele određene koncepcije disciplinarizacije znanja i znanstvenih disciplina, želeći objasniti koliko je važno svjesno i aktivno pristupiti promišljanju akademskog znanja koje je nastalo u određenom vremenskom trenutku i mjestu te kako o tome ovise također i paradigme unutar kojih se stvara takvo znanje. U ovom je dijelu detaljnije predstavljena hipoteza da je postojala, povijesno gledajući, istovjetnost između istraživanja iseljeništva i istraživanja hrvatsko-brazilskih odnosa, a kako je danas sve veći broj multi i interdisciplinarnih radova kojima migracije nisu glavna tema, to je nešto što će u budućnosti biti sve izraženije. Također se iznijelo i objasnilo kriterije koji bi se mogli koristiti kako bi se označio početak hrvatskih studija, koji idu od prvih radova krajem 19. i početkom 20. stoljeća i opisuju stanje hrvatskih iseljenika u Brazilu do sistematičnijih pristupa znanstvenom radu u prvoj polovici 20. stoljeća koje su radili određeni pojedinci ili institucije te opširnijih i detaljnijih istraživanja koja su se počela provoditi od kraja 80-ih godina prošlog stoljeća, a koja su se razvila od kraja 90-ih u dva oblika: u specifične studije određenih tematika i u pregledne radove. Na samom kraju, iznijeli su se najnoviji radovi koji su nastali na visokoškolskim ustanovama u Hrvatskoj i Brazilu te ostala istraživanja koja su posvećena drugim/drugačijim znanstvenim

poljima. Smatra se da će se ovim tekstom moći lakše i bolje razumjeti ono što se znanstveno stvara u okviru ove tematike te omogućiti svima zainteresiranima lakši pristup znanstvenoj literaturi i saznanjima.

Popis literature i izvora

Anić, J. (1988). Jugoslavenski iseljenici u Brazilu. *Migracijske i etničke teme*, 4(4), 395-411. https://hrcak.srce.hr/128407

Azevedo Souza Mesquita, P. (2021). Kratki osvrt o Zori Seljan. U M. Puh (ur.), *Kratke priče i istraživanja o Hrvatskoj: 1. natječaj za znanost i književnost SADA-e* (str. 113-140). São Paulo: Svalbard Edições.

Bezić Filipović, B. (25. kolovoza 2022.). *Hrvati u Brazilu*. Aspira Virtualni Muzej iseljeništva Dalmacije. https://virtualnimuzej.aspira.hr/2213/

Bourdieu, P. (1983). O campo científico. U R. Ortiz (ur.), *Pierre Bourdieu: sociologia*. São Paulo: Ática.

Bourdieu, P. (2004). *Os usos sociais da ciência*. São Paulo: Unesp.

Bućin, R. (2017). Državna iseljenička služba od 1918. do 1941. godine: Ustroj i djelatnost tijela sa sjedištem u Zagrebu. *Arhivski vjesnik*, 60, 37-60.

Cellard, A. (2012). A análise documental. U: J. Poupart, J.-P. Deslauriers, L.-H. Groulx, A. Laperrière, R. Mayer i A. Pires (ur.). *A pesquisa qualitativa: enfoques epistemológicos e metodológicos* (str. 295-316). Petrópolis: Vozes.

Decol, R. D. (2000). Uma história oculta: a imigração dos países da Europa do Centro-Leste para o Brasil. *U Anais do XII Encontro Nacional de Estudos Populacionais*. Caxambu: Associação Brasileira de Estudos Populacionais. https://proceedings.science/encontro-abep/abep-2000/trabalhos/uma-historia-oculta-a-imigracao-dos-paises-da-europa-do-centro-leste-para-o-bras?lang=pt-br

Demo, P. (2000). *Saber pensar*. São Paulo: Cortez.

Diniz, B. (1994). Línguas Orientais: linhas de pesquisa. *Estudos avançados*, 8(22), 471-472.

Gavranich Camargo, K. (2024). Produção e gestão de conhecimento imigrante: o caso da comunidade croata no Brasil. U R. N. Barreto, M. C. A. de M. Mousinho i W. T. Cunha, *Difusão do conhecimento em foco saberes multidisciplinares* (str. 325-352). Salvador: Edufba.

Gavranich Camargo, K. i Puh, M. (2021). „Ver o invisível": patrimônio da imigração croata em São Paulo. *Revista De Estudos Interdisciplinares*, 2(2). https://revistas.ceeinter.com.br/revistadeestudosinterdisciplinar/article/view/45

Gil, A. C. (2008). *Métodos e técnicas de pesquisa social*. São Paulo: Atlas.

Grgić, I. H. i Barbarić, A. (2001). *Ni s kućom ni bez kuće: nakladnička djelatnost Hrvata u Novom Zelandu*. Zagreb: Naklada Ljevak.

Kuhn, T. S. (1962). *The structure of scientific revolutions*. University of Chicago Press: Chicago.

Mariani, B. i Medeiros, V. (2013). Disciplinarização dos estudos em Análise de Discurso. *Revista Gragoatá*, 34, 5-25. https://doi.org/10.22409/gragoata.v18i34.32956

Marinović Doro, N. (1987). *A imigracão iugoslava no Brasil*. [Doktorska disertacija, Universidade de São Paulo].

Paskiević-Čikara, P. (1897). *Kako je izseljenicima u Braziliji*, Zagreb: tiskom dioničarske tiskare.

Popper, K. R. (1963). *Conjectures and refutations. The growth of scientific knowledge*. New York: Routledge & Kegan Paul.

Puh, M. (2015). *Hrvatska u Brazilu: iseljeničke priče i priče o useljenju*. São Paulo: Croatia Sacra Paulistana.

Puh, M. (2017). *Hrvatska u Brazilu do 1918.: prva faza useljavanja*. São Paulo: Croatia Sacra Paulistana.

Puh, M. (2018). *Hrvatska u Brazilu između 1918. i 1945. godine: druga faza useljavanja*. São Paulo: Croatia Sacra Paulistana.

Puh, M. (2019a). Hrvati u Brazilu kao nevidljivo iseljeništvo. *Časopis za suvremenu povijest*, 51, 97-121. https://doi.org/10.22586/csp.v51i1.8655

Puh, M. (2019b). *Hrvatska u Brazilu nakon 1941.: treća faza useljavanja*. São Paulo: Croatia Sacra Paulistana.

Puh, M. (2020). Estudos eslavos no Brasil: constituição de uma área. *Revista X*, 15, 674-697.

Puh, M. (2023). Arhivsko gradivo o Hrvatima u Brazilu: (ne)vidljivost zajednice između primarnih izvora i znanstvene literature. *Arhivski vjesnik*, 66(1), 225-246. https://doi.org/10.36506/av.66.9

Seljan, M. i Seljan, S. (1910). Zašto izseljenici bježe iz Brazilije? *Jeka. Hrvatski iseljenički koledar*. 169-171.

Talan, N. (1995). *Hrvatska – Portugal, kulturno povijesne veze kroz stoljeća*. Zagreb: Naklada Društva hrvatskih književnika.

Talan, N. (1998). *Hrvatska – Brazil, kulturno povijesne veze*. Zagreb: Naklada Društva hrvatskih književnika.

Roche e Silva Zorovich, M. (2024). Interculturalidade na migração como propulsora de relações internacionais. U R. N. Barreto, M. C. A. de M. Mousinho i W. T. Cunha, *Difusão do conhecimento em foco saberes multidisciplinares* (str. 297-323). Salvador: Edufba.

PANORAMA DE LA INVESTIGACIÓN SOBRE LAS RELACIONES CROATA-BRASILEÑAS Y LOS CROATAS EN BRASIL COMO BASE PARA UN CAMPO CIENTÍFICO EMERGENTE

Milan Puh

Resumen

Este artículo de revisión presenta una síntesis de la investigación existente en las comunidades académicas croata y brasileña, que podría estudiarse como parte de los estudios croatas en Brasil, con especial énfasis en el tema de la emigración. Los dos objetivos principales son comprender mejor lo que se está generando en el ámbito académico en esta área temática y facilitar el acceso a todos los interesados mediante una introducción al tema y una revisión de la literatura. La hipótesis de trabajo postula una equivalencia entre el estudio de la emigración croata en Brasil y el estudio de las relaciones croata-brasileñas, es decir, la interconexión de estos dos tipos de investigación, lo que lleva a la conclusión de que solo en este campo pueden vincularse ambos países. La metodología del artículo es de carácter descriptivo e interpretativo, destinada a iniciar el proceso de creación de una (nueva) disciplina científica, con el objetivo de definir el enfoque y los criterios necesarios para una mejor comprensión de este tema, insuficientemente representado en la comunidad científica tanto en Brasil como en Croacia. La conclusión del artículo es que este campo de estudio se encuentra aún en proceso de formación, pero que, a partir de la investigación inicial, dedicada principalmente a temas de la emigración, existe hoy una creciente diversidad de trabajos orientados a una mejor comprensión de Croacia, su historia y cultura, y su relación con Brasil.

Palabras clave: Brasil, emigración, estudios croatas

Introducción

Este artículo de revisión tiene como objetivo principal sintetizar la investigación producida en las comunidades académicas croata y brasileña sobre temas que conectan a Croacia y Brasil. Con ello se pretende comprender mejor lo que se está generando en el ámbi-

to académico en esta área temática y facilitar a todos los interesados el acceso al corpus de conocimiento ya generado, teniendo en cuenta que se trata de un campo científico emergente. Además, la intención de este texto es reducir la invisibilidad de Croacia y de la emigración croata en Brasil tanto desde la perspectiva de su país de origen como del país de acogida, así como de los círculos académicos (Puh, 2019a), incrementando a su vez la posibilidad de comprender lo que se investiga y se escribe sobre este tema en relación con el país más grande de Sudamérica. Se trata de un campo científico emergente que podemos denominar «estudios croatas en Brasil», para el cual consideramos importante que se sistematice, estudie y describa con el fin de animar a otros académicos a dedicarse a este tipo de investigación, pero también para que todos los interesados puedan comprender en qué consiste Croacia, su historia y sus particularidades, y en particular la comunidad emigrante allí asentada. Cabe señalar que recientemente se ha publicado un artículo (Puh, 2023) que ofrece una descripción más detallada y exhaustiva del material de archivo sobre los croatas en Brasil y, por consiguiente, sobre la emigración desde el territorio croata hacia dicho país, con especial énfasis en la interrelación entre fuentes primarias y secundarias, las contribuciones de la comunidad y sus centros, y determinadas investigaciones académicas. De ahí la necesidad de una revisión de la investigación existente, de modo que estos dos artículos puedan servir como punto de partida para quienes deseen familiarizarse con esta temática y, potencialmente, emprender nuevas investigaciones.

Por lo tanto, el propósito de este artículo es llevar a cabo una investigación inicial delimitando el ámbito de producción (investigadores y publicaciones) en el que se crea y promueve el conocimiento sobre esta temática, con el fin de contribuir a consolidar este campo y permitir que las instituciones científicas de Croacia establezcan vínculos a través de distintas disciplinas científicas. La intención es también contribuir al avance de las metodologías de investigación para el (auto)análisis de la producción científica y la comprensión del proceso de disciplinarización del conocimiento, es decir, la aparición de nuevos campos científicos en todos los niveles de actividad: investigación, docencia y trabajo comunitario. Para alcanzar dichos objetivos, se presentará una secuencia cronológica determinada de la investigación, no con el fin de ofrecer una visión exhaustiva del tema, sino para destacar ciertas tendencias, así como los cambios de enfoque y las novedades dentro de lo que describiremos como «estudios croatas en Brasil». La metodología es de carácter descriptivo e interpretativo, con la inten-

ción de iniciar el proceso de disciplinarización, es decir, la creación de una (nueva) disciplina científica, a la que seguirá una presentación de trabajos académicos más recientes que, en opinión del autor, introducen un nuevo enfoque interdisciplinario y una perspectiva temática diferente. Antes de proceder, es importante explicar con más detalle los conceptos y el marco metodológico utilizados en esta introducción.

Marco conceptual-metodológico: la disciplinarización y las características de la emergencia de un nuevo campo científico

Este artículo propone la elaboración del primer panorama de la investigación relacionada con las relaciones entre Croacia y Brasil y la emigración croata en este país sudamericano, describiendo a los principales académicos, instituciones y su producción científica. Por lo tanto, es importante preguntarse: ¿por qué parece que en Brasil no hay un mayor número de trabajos científicos dedicados a Croacia o a su relación con Brasil, algo que sí se observa con otras comunidades de inmigrantes como la italiana, la española, la japonesa, la alemana, etc.? Del mismo modo, cabría preguntarse por qué no ha habido en Croacia más artículos de revisión sobre la emigración croata en Brasil (con la posible excepción del de Talan [1998] o del mío propio [Puh, 2015]) o sobre los vínculos entre ambos países en general. ¿Por qué existe esta relativa falta de reconocimiento o invisibilidad en ambos lados? Estas preguntas son pertinentes en este punto, ya que afectan a la metodología que utilizamos en esta investigación. Cabe destacar que, debido a la naturaleza de la investigación, es necesario abordar el concepto de «laguna», el cual se refiere a la falta de material y datos, algo que siempre compromete cualquier investigación científica, y especialmente aquella de carácter descriptivo. Sin embargo, considero necesario promover la creación de conocimiento de forma continua en el ámbito de los estudios croatas en Brasil, garantizando así una mayor visibilidad para las instituciones y los investigadores. Esto nos lleva al concepto de desvelamiento (étnico), el cual constituye la base metodológica y epistemológica de esta investigación. Será de utilidad en el proceso de descubrir la existencia de una producción científica a la que aún no se le ha dado la denominación provisional de «estudios croatas en Brasil», y que en muchos casos ha permanecido oculta por diversos factores históricos y sociales que no han contribuido a la emergencia de un nuevo campo científico que incluya a todos los interesados en investigar esta temática.

En Brasil, como señalan Gavranich Camargo y Puh (2021), no fue sino hasta principios del siglo XXI cuando se inició el trabajo sistemático sobre el tema del (re)descubrimiento de comunidades de inmigrantes más pequeñas, aunque este se encuentra todavía en una fase incipiente. El desvelamiento (étnico) como concepto fundamental de nuestra investigación se menciona por primera vez en la obra de Decola (2000). El autor aborda el estudio de la comunidad judía procedente de Europa, principalmente de Polonia, que se estableció en Brasil, donde «ocultaría» su lugar de origen, algo que hoy en día está siendo cuestionado por algunos miembros de la comunidad judía en su afán de comprender mejor sus raíces y su diversidad. Así, señala que los estados de Europa Central y del Este estaban compuestos por diversos grupos étnicos y religiosos que carecían de una identidad nacional consolidada, lo que difuminó la especificidad del grupo en cuestión cuando emigró a Brasil. Este país promovía a su vez una política de «democracia racial», en la que se fomentaba el olvido de las antiguas señas de identidad y la creación de otras nuevas y mixtas, a partir de las cuales resulta imposible discernir con claridad el origen de cada individuo. Esta idea es interesante porque en Brasil se da un ocultamiento de los orígenes etnonacionales de la población para evitar la segregación, asegurando así que el cuerpo nacional tenga la mayor cohesión posible. El objetivo era que las características de la población blanca fueran lo más predominantes posible, con el fin de disminuir la influencia de las poblaciones negras e indígenas, consideradas civilizadoramente desfavorables para el progreso de Brasil dentro de un sistema económico y social basado en el capitalismo, cuestión que analizo más a fondo en Puh (2018). Los inmigrantes que no procedían de países con una identidad nacional más fuerte o con una mayor prosperidad económica, como Alemania, Italia, España, Portugal y Japón, tendían a ocultar sus orígenes para integrarse de la mejor manera posible dentro de la mencionada política de «democracia racial», que siempre otorgaba un mejor estatus socioeconómico a la población blanca, independientemente del país del que emigraran, lo que explico con más detalle en Puh (2017). Mis investigaciones más recientes han demostrado que todo ese proceso de ocultamiento tuvo un efecto en el entorno académico y en la creación de conocimiento sobre lo que hoy llamamos eslavística, es decir, los estudios croatas en nuestro caso. Como antónimo del concepto de desvelamiento, desarrollo otro concepto fundamental para el enfoque metodológico de la investigación y la descripción, que denomino «orientalización», descrito por primera vez en Puh (2020). En esa publicación, presento determinadas

políticas y actividades dentro de la comunidad científica que denomino «procedimientos de orientalización», que acompañan al proceso de ocultamiento de trabajos e investigaciones relacionados con lenguas y culturas que no forman parte de los grupos nacionales dominantes que mencioné anteriormente. De este modo, casi todos los países de fuera de Europa Occidental son situados en la misma posición de desventaja, en la que no gozan del suficiente reconocimiento oficial, espacio dentro de los círculos académicos ni financiación para desarrollarse como campos científicos independientes (por ejemplo, los estudios eslavos, es decir, los estudios polacos, croatas, ucranianos, etc.). Considero que este es uno de los conceptos clave para comprender la articulación de las relaciones académico-teóricas internacionales que la comunidad académica brasileña establece con el mundo eslavo y, en este sentido, con Croacia y su emigración.

En consonancia con lo anterior, podemos presentar el marco metodológico que Demo (2000) denomina «instrumentarium teórico-metodológico». Este instrumentarium es esencial a fin de describir y comprender el conocimiento creado en el campo de los estudios croatas, examinando críticamente los principios científicos para llevar a cabo el proceso investigador en términos de descripción, organización e interpretación de este campo científico emergente. Por lo tanto, decidimos seguir la propuesta de Gil (2008), en la que se clasifica este tipo de investigación según sus objetivos científicos y sus procedimientos técnicos. En cuanto a los objetivos, este trabajo se caracteriza por ser una investigación preliminar, ya que deseamos iniciar un debate sobre los estudios croatas en Brasil y aproximar esta temática al público croata mediante la localización e interconexión de diversos académicos, instituciones y su producción. Además de este aspecto, se trata también de una investigación descriptivo-interpretativa, ya que tuvimos que centrarnos en describir los datos junto con su explicación, utilizando conceptos operativos basados en la disciplinarización del conocimiento y las disciplinas científicas (Kuhn, 1962; Popper, 1963; Bourdieu, 1983, 2004).

Comenzaríamos con Kuhn (1962), quien fue uno de los primeros en señalar que las disciplinas científicas se desarrollan a través de paradigmas que cambian con el tiempo. Este cambio de paradigma puede dar lugar a la creación de nuevas disciplinas o a la reconfiguración de las ya existentes, lo cual también es importante para el proceso que estamos describiendo; por lo tanto, el tiempo constituye un eje central que tendremos en cuenta. Popper (1963), por su parte, sugiere que las disciplinas científicas se desarrollan a través de un proceso de

«falsificación», es decir, la comprobación de hipótesis y teorías. Este proceso conduce a la creación de nuevas disciplinas basadas en hechos científicos verificados, lo que significa que un campo emergente debe proponer sus primeras hipótesis y teorías para describir e interpretar los resultados que se obtendrán, y que, posteriormente, en trabajos futuros, esto podrá ponerse a prueba contrastándolo con lo que se planteó originalmente. El tercer autor importante para abordar con mayor profundidad la cuestión de la disciplinarización es Bourdieu (1983, 2004), cuyas obras son significativas, ya que demuestran cómo y en qué medida las disciplinas se construyen socialmente y están vinculadas a la posición social de los individuos y las instituciones. Asimismo, destaca la importancia de la lucha por el reconocimiento dentro de las comunidades académicas para que los nuevos campos del conocimiento puedan consolidarse como disciplinas independientes, algo que resulta pertinente en nuestro caso, teniendo en cuenta que los estudios croatas en/sobre Brasil aún no existen. Según estos autores, quienes ofrecen una concepción clásica de la disciplinarización, es decir, la creación de nuevos campos de conocimiento, podemos afirmar que se trata de un proceso mediante el cual un área concreta de conocimiento se convierte en una disciplina independiente con sus propios métodos, teorías y prácticas. En el contexto de la investigación y los campos científicos que implican interdisciplinariedad, como es el caso de los estudios croatas en Brasil, y particularmente al abordar el tema de la emigración, la disciplinarización se produce a través de la interacción dinámica entre la pertinencia social y la pertinencia científica (ya que la posición y el prestigio de Croacia en Brasil fomentan una mayor investigación, pero también a la inversa). A ello se añade la tendencia hacia la autonomización de la disciplina respecto a otros campos científicos como la psicología, la filosofía y la sociología (no se trata de una nueva disciplina científica, sino de un campo de investigación que aún no ha alcanzado su propia autoconciencia), así como el desarrollo multidisciplinar (que hoy en día es cada vez más frecuente, ya que la investigación no se basa en un único campo de estudio).

Retomamos así nuestra cuestión central: no existe una descripción ni una definición de lo que es la eslavística en Brasil y, del mismo modo, dentro de ella, de lo que serían los estudios croatas y de la importancia que tiene el tema de la emigración para su afirmación. En otras palabras, no se ha creado ningún campo de conocimiento que pueda aunar a los investigadores y su producción, así como a las instituciones y/o grupos de investigación a los que pertenecen. Por lo tanto, sería necesario aplicar el proceso de disciplinarización, es decir, la

observación y descripción sistematizadas de un campo de investigación como los estudios croatas, lo que permitiría cierta delimitación y podría servir de base para el futuro desarrollo de proyectos científicos, colaboraciones e investigaciones. No se trata solo de organizar, describir y analizar el conocimiento dentro de una única disciplina o campo científico, sino también de organizar el conocimiento según su historicidad, es decir, la historia de la coyuntura teórica en la que se creó, según señalan Mariani y Medeiros (2013).

Según las autoras, el proceso de creación de un nuevo campo científico presupone un proceso de descripción de la investigación, así como el estudio de los mecanismos político-académicos que participan en la institucionalización del conocimiento. Resulta igualmente importante considerar las condiciones históricas que favorecen la emergencia de una disciplina científica, lo cual es crucial para argumentar de modo que el debate no se conduzca desde la perspectiva de un discurso subjetivo (Mariani y Medeiros, 2013). De ahí la necesidad de suscitar una determinada (auto)conciencia de que no se trata solo de una narrativa aislada sobre cómo funciona el campo científico de los estudios croatas en Brasil, que emergió «por sí solo» o como resultado de una decisión individual aislada, sino que «el conocimiento se crea, se disciplina y circula bajo condiciones históricas y discursivas muy específicas de su producción, lo que significa que debe incorporarse a la política científica y académica nacional y, posteriormente, de manera indirecta, a la esfera internacional» (Mariani y Medeiros, 2013, p. 17). Además, como señala Diniz (1994), para comprender un tema o campo científico concreto en un momento dado, es esencial, en el proceso de disciplinarización de la ciencia, reelaborar y reorganizar periódicamente los conjuntos de información y los resultados ya obtenidos. Dicha organización permitiría señalar posibles integraciones entre diferentes perspectivas (aparentemente aisladas), identificar duplicaciones o contradicciones y detectar deficiencias y sesgos ideológicos. Por estas razones, esta investigación se abordó metodológicamente a través de la idea de la disciplinarización, es decir, el proceso de describir y definir un campo científico, en lugar de mediante el enfoque más tradicional de enumerar trabajos científicos, sus autores y sus instituciones.

Para explicar con mayor detalle el proceso de recopilación de los trabajos que forman parte de nuestro corpus, hallamos en Cellard (2012) cinco dimensiones que nos ayudaron a organizar y reflexionar sobre el material científico recopilado: a) la observación del contexto en el que se sitúa el material; b) el autor o autores que lo escribieron; c) la autenticidad y fiabilidad del texto producido; d) su naturaleza,

conceptos y lógica interna. Resulta importante señalar que con este instrumentarium no agotaremos las posibilidades interpretativas y analíticas de los trabajos examinados sobre esta temática. Nuestro objetivo es señalar algunas tendencias y características básicas que los investigadores puedan utilizar, pero también destacar o ampliar de manera diferente en el futuro, con el fin de obtener un panorama más completo de lo que se está creando y escribiendo en un contexto científico en este nuevo campo de los estudios croatas en Brasil.

Teniendo en cuenta las posibilidades que ofrece una perspectiva más amplia sobre el propio ámbito científico, futuros trabajos podrían aspirar a comprender mejor la historia social e institucional de las universidades croatas y brasileñas y sus estudios de grado y máster, incluidos sus proyectos pedagógicos y científicos y sus colaboraciones en el contexto de la investigación de doctorado u otro tipo. Dichos trabajos utilizarían una amplia variedad de fuentes de información, como artículos académicos y de divulgación, evaluaciones de programas de máster y doctorado, sitios web, otros tipos de publicaciones, proyectos político-pedagógicos de instituciones estatales y entrevistas con algunos de los actores institucionales vinculados a este contexto, tal y como propone Puh (2020). Esto arrojaría mayor luz sobre el proceso de ocultamiento macroinstitucional y microindividual que no deja rastros fácilmente rastreables, es decir, fuentes y conocimiento producido, lo que en última instancia apunta a una aparente escasa preocupación por la creación y el mantenimiento de la historia institucional. Sin embargo, debido al espacio limitado de este texto y al hecho de que la historia de las relaciones croata-brasileñas se ha presentado con más detalle en otros trabajos (Talan, 1998; Puh, 2019), se ha tomado la decisión de llevar a cabo una investigación inicial, por lo que nuestro proceso de desvelamiento, es decir, la descripción, se centrará en personas, instituciones y trabajos académicos específicos relacionados con el estudio de Croacia y la emigración croata en este país, que consideramos representativos, con el fin de proponer una primera cronología de los estudios croatas en Brasil y describir e interpretar las principales características de este campo científico emergente. A ello dedicamos la siguiente sección.

Panorama de la investigación: cronología, actores y temática

Para iniciar nuestro proceso de disciplinarización, es decir, el desarrollo de este campo científico, es necesario reconocer que, históricamente hablando, no es fácil determinar dónde y cómo comenzar esta secuencia cronológica. Si consideramos los primeros trabajos so-

bre Croacia y la comunidad de emigrantes croatas, quizás habría que remontarse a Perislav Paskiević-Čikara quien, en 1897, publicó el artículo periodístico *Kako je izseljenicima u Braziliji?* («¿Cómo están los emigrantes en Brasil?»), o a los hermanos Seljan, quienes, trece años más tarde, también publicarían el artículo *Zašto izseljenici bježe iz Brazilije?* («¿Por qué huyen los colonos de Brasil?»), en el que abordan de manera crítica y sistemática la cuestión de la migración y el primer contacto significativo entre croatas y Brasil. Se puede encontrar más información sobre los artículos mencionados y su contenido en Talan (1998) y, más recientemente, en Puh (2017), pero podemos afirmar que el campo de los estudios croatas en Brasil sería, por tanto, equivalente al de la temática de la emigración croata en este país, lo que confirma nuestra hipótesis de que esta equivalencia se ha confirmado reiteradamente hasta los trabajos más recientes que, a su vez, tratan otras temáticas o son al menos multi/interdisciplinarios, de modo que la migración ya no constituye el único foco de atención.

Sin embargo, estos trabajos no surgieron como artículos de revisión sobre el tema de la emigración ni sobre ningún otro tema, ni son textos de naturaleza científica, sino artículos de prensa en los que los autores expresan su opinión sobre la difícil situación de nuestra comunidad en el país durante la primera oleada de emigración, que se prolongó hasta principios de 1918. Así, podríamos establecer un criterio diferente según el cual un trabajo debe ser publicado por un especialista, un investigador y/o una institución que se ocupe específicamente de la emigración, ya que entonces podemos esperar determinadas características propias de un trabajo científico, es decir, de la investigación. En este sentido, podemos iniciar la disciplinarización, es decir, la descripción del proceso de creación de un nuevo campo mediante el examen de una serie de instituciones y sus integrantes que estuvieron activos durante el Reino de Yugoslavia, lo que, en el contexto de la emigración croata en Brasil, corresponde a la segunda oleada de emigración (de 1918 a 1940). Como figura de mayor relevancia, podemos citar a Milostislav Bartulica, figura de importancia central para la historia de la investigación sobre Croacia y su comunidad en Brasil, ya que el propio Bartulica, como es bien sabido, desarrolló su actividad principalmente en la Organización de Emigrantes (ORIS) desde principios de la década de 1920, luego en la Comisaría de Emigrantes y más tarde en el Museo de los Emigrantes hasta su disolución en las décadas de 1940 y 1950 respectivamente (Bućin, 2017). Como señala Bućin:

> «el Museo de los Emigrantes publicaba noticias sobre su actividad, las nuevas adquisiciones y visitas, textos sobre personalidades destacadas

> de la emigración, fotografías de partes de la exposición, gráficos y mapas con datos sobre determinados aspectos del servicio de emigración, organizaciones de apoyo dentro de la emigración, escuelas, iglesias, etc.» (2017, p. 371)

Bartulica se encargaba de supervisar la vida general de la emigración, reuniendo una gran cantidad de material que se conservaba en el Museo de los Emigrantes, y los recortes de prensa que daban seguimiento de las comunidades de emigrantes y sus vínculos con la patria se conservaban en carpetas temáticas (por ejemplo, «Organizaciones de emigrantes» o «Escuelas y profesores»). En este contexto, en 1935 se impulsó la publicación de un suplemento titulado *El Museo de los Emigrantes*, que se publicó dentro de la revista de la Unión de Organizaciones de Emigrantes (SORIS) llamada *El Nuevo Emigrante*, por lo que podríamos considerar estas instituciones (ORIS, SORIS, la Comisaría de Emigrantes, el Museo de los Emigrantes) y sus publicaciones *Iseljenički muzej* («El Museo de los Emigrantes») y *Novi iseljenik* («El Nuevo Emigrante») como instancias y actores importantes a través de los cuales se transmitía lo que estaba sucediendo en Brasil y en la comunidad en aquella época.

El propio Bartulica redactó en 1956 un artículo sobre los emigrantes en Brasil, que se conserva en el Archivo Estatal de Split (HR-DAST-34. NOK, OZ 21, notas de Milostislav Bartulica), y al que remite Branka Bezić Filipović (2022) en el marco del Museo Virtual de la Emigración Dálmata, equivalente contemporáneo de la sucursal de la Comisaría de Emigrantes que existía en Split. Según Bezić Filipović, Bartulica utilizó diversas fuentes en su manuscrito, entre ellas: el libro de Mirko Livadić *Država São Paulo u Braziliji* («El Estado de São Paulo en Brasil»), publicado en Trieste en 1907; *Katastar naših naselja* («Registro de nuestros asentamientos»), elaborado bajo la dirección del Servicio de Emigración de Zagreb para el periodo 1936-1940; *Iseljenički arhiv* («Archivo de Emigración») del Instituto Lexicográfico de la FNRJ, Zagreb IX Brasil, volúmenes 1-2; la revista *Iseljenički muzej* («Museo de los Emigrantes»), Zagreb, número 11, año 1938; el periódico *Novi iseljenik* («El Nuevo Emigrante»), Zagreb, años 1934, 1937 y 1938; la revista *Matica*, número 1, año 1952, y el inventario del *Arhiv Jugoslavenske narodne obrane u Južnoj Americi* («Archivo de la Defensa Nacional Yugoslava en Sudamérica»), Split, 1933, pp. 16 y 23.

Como puede apreciarse, ya no se trata de una sola publicación o de un autor aislado, sino de instituciones y sus integrantes que se dedicaban al seguimiento y estudio de la emigración, lo que puede considerarse un enfoque activo y sistemático de un campo científico,

y este rasgo es sin duda relevante para describir este periodo, a sus actores y la razón por la que podemos considerarlos los pioneros de los estudios croatas en Brasil. Esta temática siguió constituyendo, en las décadas siguientes, el principal campo científico en el que se producía y reflexionaba sobre la relación entre Croacia y Brasil, aunque también existían otras formas de conexión entre estos países, como ilustra el legado de Zora Seljan en la Fundación Rui Barbosa de Río de Janeiro, que Mesquita (2021) describe con más detalle, al ser la primera investigadora brasileña en entrar en contacto con este vasto corpus. Los fondos de la Fundación contienen gran parte del legado escrito de Zora Seljan y su familia, así como dos cajas (19 y 20) enteramente dedicadas al tema de Croacia, la historia de la familia Seljan, su relación con la patria y las visitas de croatas a Brasil. Si a ello añadimos las investigaciones ya realizadas y todo lo que Stevo y Mirko Seljan nos han legado en Croacia, podemos obtener nuevas perspectivas sobre la relación entre Croacia y Brasil, así como información sobre lo que se escribió en cada país acerca de la comunidad de emigrantes croatas, y no solo sobre ella, sino también sobre temas que llamaron la atención de nuestros compatriotas en Sudamérica. Asimismo, es posible hallar en la Fundación otros tipos de fuentes y documentos (más información al respecto en Puh, 2023) relacionados con la literatura, ya que en las décadas de 1950 y 1960 se intensificó el intercambio entre escritores, críticos literarios y traductores de ambos países, lo cual se vio interrumpido por la llegada al poder de la junta militar en Brasil en 1964, y que podría haber ofrecido un nuevo tipo de conexión y entendimiento mutuo. Se trata de una temática que debería explorarse más a fondo en el futuro y complementarse con información procedente de otros tipos de colecciones dedicadas a la literatura u otras actividades artísticas.

En este sentido, cabe señalar sin duda alguna que son precisamente los archivos históricos conservados en los dos centros croatas de São Paulo, Croatia Sacra Paulistana y la Sociedad de Amigos de Dalmacia, los que deberían investigarse más a fondo y describirse sistemáticamente para comprender mejor las actividades organizadas de la comunidad croata, las cuales no pueden reducirse a una actividad meramente folclórico-política. Amplío esta cuestión en Puh (2018), donde describo las diversas publicaciones periódicas que, en las décadas de 1980, 1990 y 2000 difundían información sobre Croacia y las actividades de la comunidad, lo que significa que la descripción y definición de este campo científico debe pasar por un enfoque historiográfico de la actividad editorial, como vemos, por ejemplo, en la publicación de Barbarić y Grgić (2021), que reconstruye una serie de actividades so-

ciales de los croatas de Nueva Zelanda. Recientemente he publicado un artículo de temática similar (Puh, 2023), aunque más centrado en la edición y descripción de las fuentes y materiales de archivo existentes sobre Brasil y la comunidad croata en los archivos conservados en Croacia, tanto en los Archivos Estatales de Croacia como en los archivos regionales o de condado. A esto podemos añadir institutos actualmente en funcionamiento, como el *Institut za migracije i narodnosti* («Instituto de la Migración y Nacionalidades») e instituciones similares como la *Matica iseljenika Hrvatske* («Fundación para la Emigración Croata »), cuyos investigadores se ocupan de los temas de la emigración y la migración, y que contienen repositorios digitales, bibliotecas y colecciones que pueden servir de base para futuros trabajos de disciplinarización, pero también actuar como socios en actividades de investigación científica.

En lo expuesto hasta aquí hemos mencionado textos individuales, así como la labor de determinadas personas e instituciones interesadas que existieron en el pasado, y finalmente las personas, colecciones e instituciones que hoy son responsables de preservar y gestionar lo que podría formar parte del campo científico de los estudios croatas sobre las relaciones entre Brasil y Croacia. No obstante, es preciso mencionar trabajos más recientes, es decir, investigadores que se han dedicado a un estudio más sistemático de los temas relacionados con los emigrantes croatas en Brasil y a la recopilación de información y materiales que será de suma importancia en el proceso de disciplinarización, especialmente para los trabajos más recientes.

En este sentido, cabe mencionar a Norma Marinović Doro y su tesis doctoral de 1987 como el primer trabajo de investigación que recopila sistemáticamente información, localiza fuentes históricas en Brasil y en la patria, y plantea algunas de las ideas fundamentales, es decir, tesis que más tarde se utilizarían en otras investigaciones, como las de Talan (1998) y Puh (2015, 2017, 2018 y 2019b). En su tesis doctoral *Jugoslavensko useljeništvo u Brazilu* («La inmigración yugoslava en Brasil»), es posible hallar una serie de nuevas aportaciones y datos que se organizaron por primera vez en secuencia histórica y, aunque la tesis se categoriza bajo «la inmigración yugoslava», la propia investigadora se centra en la emigración de grandes grupos de familias procedentes de la isla de Korčula y de su legado en la nueva patria. En Brasil, concretamente en São Paulo, tuvo acceso a fuentes y materiales de diversa naturaleza, entre ellos obras en prosa y en verso, libros de oraciones, diarios y cuadernos, contratos de trabajo y fotografías, lo que constituye un amplio corpus de materiales que puede utilizarse

en futuras investigaciones. Asimismo, realizó un análisis estadístico de la llegada de inmigrantes, consultando datos oficiales proporcionados por el Servicio de Inmigración y Colonización del estado de São Paulo. Resulta significativo que, simultáneamente, Josip Anić, investigador del Instituto de la Migración y Nacionalidades, publicara en 1988 el artículo *Jugoslavenski iseljenici u Brazilu* («Emigrantes yugoslavos en Brasil»), en el que presenta datos históricos fundamentales relevantes para un panorama del asentamiento, ofrece un enfoque especial sobre el inicio de la inmigración y estima el volumen de las oleadas migratorias, aportando estadísticas sobre sus contingentes en las distintas fases. Podemos suponer que estos dos investigadores estuvieron en contacto y se apoyaron mutuamente en el desarrollo de sus investigaciones a ambos lados del Atlántico, y que Anić publicó posteriormente en 1991 una reseña crítica del libro de Ljubomir Antić *Hrvati u Latinskoj Americi do 1914. godine* («Croatas en América Latina hasta 1914»), que también resulta de gran importancia para el estudio de la emigración en Sudamérica.

> «Las colonias de emigrantes croatas en determinados países sudamericanos no se abordan con la misma profundidad en el libro (las de Argentina y Chile ocupan cada una más de cien páginas, mientras que todas las demás en cuatro países juntas ocupan menos de cincuenta). Sin duda, hay varias razones para ello: el número de emigrantes en un país concreto, su grado de organización y la influencia ejercida en su nuevo entorno, las figuras más destacadas entre ellos, así como los rastros escritos y de otro tipo que dejaron, sobre cuya base puede hablarse con fundamento de ellos. Más allá de todo esto, llama la atención tanto el orden en que se tratan los países de acogida (en este caso: Perú, Bolivia, Uruguay, Brasil) como el espacio que se les dedica en el libro (por ejemplo, Perú 25 páginas, ¡¿mientras que a Brasil solo se le dedican 5)?!... No sé por qué nuestra emigración a Brasil se marginaliza en el libro. La inmensidad del país, las condiciones climáticas amazónicas desfavorables para la vida y el trabajo, y las circunstancias políticas extremadamente inestables a las que llegaron los inmigrantes habrían merecido, en cualquier caso, una atención especial. Merecería asimismo una atención especial la emigración en tránsito por Brasil. Nuestra emigración hacia dicho país no es ni más reciente ni menos numerosa que hacia otros países sudamericanos (con la excepción de Argentina).» (1991, pp. 106-107)

Cabe afirmar que este extracto sintetiza adecuadamente la invisibilidad de la emigración croata en Brasil y, por extensión, la investigación, en particular los artículos de revisión que habrían podido

mejorar la comprensión de esta temática, los cuales han contribuido a menudo a una mayor invisibilidad y a un escaso desarrollo de los estudios croatas en Brasil como campo de investigación.

El siguiente investigador, de suma importancia para la historia de la disciplinarización de los estudios croatas en Brasil y de los estudios brasileños en Croacia, es Nikica Talan, profesor de la Universidad de Zagreb, responsable de una serie de artículos de revisión dedicados a la historia de la literatura portuguesa y brasileña, y que también ha compilado gramáticas, diccionarios y una obra dedicada a las relaciones histórico-culturales entre Brasil y Croacia (1998). El libro es el resultado de la visita del profesor a Brasil a mediados de la década de 1990, durante la cual llevó a cabo una investigación de campo en la ciudad de São Paulo, junto con una revisión bibliográfica que realizó en los mismos dos centros que Norma Marinović Doro (la Biblioteca Nacional y Universitaria y el Instituto de la Migración y Nacionalidades). En la primera parte, el autor aborda «Croacia en Brasil» y, a continuación, presenta «Brasil en Croacia», especificando las relaciones históricas y culturales entre ambos países, con especial énfasis en la emigración de Croacia a Brasil. Cabe apreciar cierto paralelismo en su investigación, que se manifiesta en la intención de presentar al lector la historia de ambos países de la manera más exhaustiva y detallada posible, si bien la sección dedicada a los emigrantes croatas tiene 140 páginas, mientras que la sección sobre la presencia de Brasil en Croacia solo cuenta con 24 páginas.

Posteriormente, entre 2015 y 2018, como parte del proyecto «Historia de Croacia y la inmigración croata en Brasil», un grupo de investigadores y yo publicamos una tetralogía (Puh, 2015, 2017, 2018, 2019b), en el que continuamos la investigación de Marinović Doro y Talan recabando más material y profundizando en nuestro conocimiento de cómo se desarrolló la emigración de Croacia a Brasil, pero también de lo que acontecía en el contexto (histórico) de Croacia y Brasil, con el objetivo de explicar a los lectores algunas de las tendencias y acontecimientos generales que pudieron haber impulsado a individuos y familias a emigrar a Brasil. El proyecto se originó como una investigación de carácter panorámico, pero contiene una serie de nuevos datos y formas de análisis.

Más recientemente, en la Facultad de Filosofía y Letras de la Universidad de Zagreb se han producido trabajos sobre la relación entre Brasil y Croacia, entre ellos tesis de máster disponibles en el repositorio digital. Entre ellas cabe destacar: *Brazil u hrvatskoj književnosti: imagološka analiza* («Brasil en la literatura croata: análisis imagoló-

gico»), de Ana Lipovac, de 2021, en el campo de la filología y los estudios románicos; *Pedagogija oslobođenja Paula Freirea za vrijeme vojnog režima u Brazilu (1964. – 1985.)* («La pedagogía de la liberación de Paulo Freire durante el régimen militar en Brasil (1964-1985))», de Ana Budić, de 2019, en el campo de la historia y la pedagogía; *Brazilski kanibalizam: antropološko načelo u kulturi* («El canibalismo brasileño: principio antropológico en la cultura»), de Lidija Moslavac, de 2020, en el campo de la antropología; *Društveno-političke prilike na Pirenejskom poluotoku sredinom dvadesetog stoljeća i njihov prikaz u prozi Jorgea de Sene* («Condiciones sociopolíticas en la Península Ibérica a mediados del siglo XX y su representación en la prosa de Jorge de Sena»), de Filip Vrlec, de 2021, en el campo de la filología y la literatura románicas. Esta no es la única institución en la que se produce conocimiento de relevancia para los estudios croatas en Brasil, ya que en 2013 Iva Banjan también defendió una tesis de máster en la Facultad de Filosofía y Letras de la Universidad de Osijek titulada *Iseljavanje Hrvata u Argentinu, Čile, Brazil i Peru* («La emigración de croatas a Argentina, Chile, Brasil y Perú»), que aborda la temática de la emigración y la política migratoria. También pueden consultarse y analizarse tesis doctorales y de máster elaboradas en universidades brasileñas, como la Universidad de São Paulo, donde se han defendido varios trabajos: *Sobre causas do desmembramento da Federação Iugoslava* («Sobre las causas de la desintegración de la Federación Yugoslava»), de Rodrigo Ulhôa Cintra de Araujo, de 2001, en el campo de las ciencias políticas; la tesis de máster *Nacionalismos dos Eslavos-do-sul de 1848 aos dias de hoje: um estudo sobre a relação entre espaço, identidade e poder* («Los nacionalismos de eslavos del sur desde 1848 hasta la actualidad: estudio sobre la relación entre espacio, identidad y poder»), de Adilson Prizmić Momče, de 2009, en el campo de la geografía, que también defendió en 2013 su tesis doctoral *Vantagens e desvantagens da Croácia na União Europeia: integração ou submissão do ponto de vista da soberania nacional?* («Ventajas y desventajas de Croacia en la Unión Europea: ¿integración o sumisión desde la perspectiva de la soberanía nacional?») en el mismo campo científico; *Ensaios em política fiscal para países emergentes* («Ensayos sobre política fiscal para países emergentes»), una tesis doctoral defendida en 2020 por Rai da Silva Chicoli en el campo de la economía. Un análisis más detallado de los repositorios croatas, así como de los brasileños, ofrecería un panorama más completo de lo que podría incluirse en el campo científico de los estudios croatas en y sobre Brasil.

Sin embargo, también pueden hallarse artículos científicos más recientes, publicados entre 2020 y 2024, que retoman temas relacionados con la emigración croata: *Os croatas?... Presentes! Crescimento e desenvolvimento do empreendedorismo croata em São Paulo entre 1900 e 1940* («¿Croatas?... ¡Presentes! Crecimiento y desarrollo del emprendimiento croata en São Paulo entre 1900 y 1940»), de Aliger Pereira dos Santos; *Curto ensaio sobre Zora Seljan* («Breve ensayo sobre Zora Seljan») de Priscila de Azevedo Souza Mesquita; *Língua, cultura e identidade no discurso educativo de e para Suábios do Danúbio em Entre Rios/Paraná: análises e propostas de leitura* («Lengua, cultura e identidad en el discurso educativo de y para los suabos del Danubio en Entre Ríos/Paraná: análisis y propuestas de lectura») de Adriana Socoloski; *Produção e gestão de conhecimento imigrante: o caso da comunidade croata no Brasil* («Producción y gestión del conocimiento inmigrante: el caso de la comunidad croata en Brasil») de Katija Gavranich Camargo y *Interculturalidade na migração como propulsora de relações internacionais* («La interculturalidad en la migración como motor de las relaciones internacionales») de Marcelo Roche e Silva Zorovich, en los que podemos observar enfoques más novedosos y diversos de la investigación científica que vinculan los estudios migratorios con los campos del emprendimiento, las relaciones internacionales, la gestión del conocimiento, la literatura, los estudios biográficos y el análisis del discurso.

Conclusión

El presente artículo ha desarrollado un debate con el objetivo de iniciar el proceso de descripción y sistematización del campo científico de los estudios croatas en Brasil, con especial énfasis en las relaciones entre Croacia y Brasil. La intención era identificar las vías mediante las cuales puede abordarse la investigación producida hasta la fecha, y destacar las tendencias y especificidades presentes en el corpus presentado. El texto comienza con una introducción sobre la necesidad de visibilizar Croacia y su comunidad de la emigración en Brasil, poniendo de relieve características desconocidas tanto en la antigua como en la nueva patria. Esto se debe a que en Brasil existe cierto proceso de orientalización de los países que no forman parte de Europa Occidental, lo cual se refleja a su vez en la comunidad académica y en sus intereses respecto a Croacia y sus vínculos con este país. A continuación, se presentaron determinadas concepciones sobre la disciplinarización del conocimiento y las disciplinas científicas, con el fin de explicar la importancia de aproximarse de forma consciente y activa al cono-

cimiento académico generado en un momento y lugar específicos, y cómo los paradigmas en los que se genera dicho conocimiento también están condicionados por ello. En esta sección se desarrolla con mayor detalle la hipótesis de que, históricamente hablando, ha existido una equivalencia entre el estudio de la emigración y el estudio de las relaciones croata-brasileñas. Ante el número creciente de trabajos multidisciplinares e interdisciplinarios en los que la migración no es el foco principal, esta tendencia se acentuará progresivamente en el futuro. Asimismo, se han presentado y explicado los criterios que podrían utilizarse para señalar el origen de los estudios croatas, que van desde los primeros trabajos de finales del siglo XIX y principios del XX, los cuales describen la situación de los emigrantes croatas en Brasil, hasta los enfoques más sistemáticos del trabajo académico de la primera mitad del siglo XX, llevados a cabo por determinados investigadores o instituciones, y la investigación más extensa y detallada que comenzó a realizarse a partir de finales de la década de 1980, la cual se desarrolló a partir de finales de la década de 1990 en dos formas: estudios específicos sobre temas concretos y artículos de revisión. En la sección final se presentaron los trabajos más recientes producidos en instituciones de educación superior de Croacia y Brasil, junto con otras investigaciones dedicadas a diferentes campos científicos. Se espera que el presente texto facilite y mejore la comprensión del trabajo científico que se está produciendo en torno a esta temática, y facilite a todos los interesados el acceso a la literatura y el conocimiento científicos.

Bibliografía

Anić, J. (1988). Jugoslavenski iseljenici u Brazilu. *Migracijske i etničke teme*, 4(4), 395-411. https://hrcak.srce.hr/128407

Azevedo Souza Mesquita, P. (2021). Kratki osvrt o Zori Seljan. U M. Puh (ur.), *Kratke priče i istraživanja o Hrvatskoj: 1. natječaj za znanost i književnost SADA-e* (str. 113-140). São Paulo: Svalbard Edições.

Bezić Filipović, B. (25. kolovoza 2022.). *Hrvati u Brazilu*. Aspira Virtualni Muzej iseljeništva Dalmacije. https://virtualnimuzej.aspira.hr/2213/

Bourdieu, P. (1983). O campo científico. U R. Ortiz (ur.), *Pierre Bourdieu: sociologia*. São Paulo: Ática.

Bourdieu, P. (2004). *Os usos sociais da ciência*. São Paulo: Unesp.

Bućin, R. (2017). Državna iseljenička služba od 1918. do 1941. godine: Ustroj i djelatnost tijela sa sjedištem u Zagrebu. *Arhivski vjesnik*, 60, 37-60.

Cellard, A. (2012). A análise documental. U: J. Poupart, J.-P. Deslauriers, L.-H. Groulx, A. Laperrière, R. Mayer i A. Pires (ur.). *A pesquisa qualitativa: enfoques epistemológicos e metodológicos* (str. 295-316). Petrópolis: Vozes.

Decol, R. D. (2000). Uma história oculta: a imigração dos países da Europa do Centro-Leste para o Brasil. U *Anais do XII Encontro Nacional de Estudos Populacionais*. Caxambu: Associação Brasileira de Estudos Populacionais. https://proceedings.science/encontro-abep/abep-2000/trabalhos/uma-historia-oculta-a-imigracao-dos-paises-da-europa-do-centro-leste-para-o-bras?lang=pt-br

Demo, P. (2000). *Saber pensar*. São Paulo: Cortez.

Diniz, B. (1994). Línguas Orientais: linhas de pesquisa. *Estudos avançados*, 8(22), 471-472.

Gavranich Camargo, K. (2024). Produção e gestão de conhecimento imigrante: o caso da comunidade croata no Brasil. U R. N. Barreto, M. C. A. de M. Mousinho i W. T. Cunha, *Difusão do conhecimento em foco saberes multidisciplinares* (str. 325-352). Salvador: Edufba.

Gavranich Camargo, K. i Puh, M. (2021). „Ver o invisível": patrimônio da imigração croata em São Paulo. *Revista De Estudos Interdisciplinares*, 2(2). https://revistas.ceeinter.com.br/revistadeestudosinterdisciplinar/article/view/45

Gil, A. C. (2008). *Métodos e técnicas de pesquisa social*. São Paulo: Atlas.

Grgić, I. H. i Barbarić, A. (2001). *Ni s kućom ni bez kuće: nakladnička djelatnost Hrvata u Novom Zelandu*. Zagreb: Naklada Ljevak.

Kuhn, T. S. (1962). *The structure of scientific revolutions*. University of Chicago Press: Chicago.

Mariani, B. i Medeiros, V. (2013). Disciplinarização dos estudos em Análise de Discurso. *Revista Gragoatá*, 34, 5-25. https://doi.org/10.22409/gragoata.v18i34.32956

Marinović Doro, N. (1987). *A imigracão iugoslava no Brasil*. [Doktorska disertacija, Universidade de São Paulo].

Paskievič-Čikara, P. (1897). *Kako je izseljenicima u Braziliji*, Zagreb: tiskom dioničarske tiskare.

Popper, K. R. (1963). *Conjectures and refutations. The growth of scientific knowledge*. New York: Routledge & Kegan Paul.

Puh, M. (2015). *Hrvatska u Brazilu: iseljeničke priče i priče o useljenju*. São Paulo: Croatia Sacra Paulistana.

Puh, M. (2017). *Hrvatska u Brazilu do 1918.: prva faza useljavanja*. São Paulo: Croatia Sacra Paulistana.

Puh, M. (2018). *Hrvatska u Brazilu između 1918. i 1945. godine: druga faza useljavanja*. São Paulo: Croatia Sacra Paulistana.

Puh, M. (2019a). Hrvati u Brazilu kao nevidljivo iseljeništvo. *Časopis za suvremenu povijest*, 51, 97-121. https://doi.org/10.22586/csp.v51i1.8655

Puh, M. (2019b). *Hrvatska u Brazilu nakon 1941.: treća faza useljavanja.* São Paulo: Croatia Sacra Paulistana.

Puh, M. (2020). Estudos eslavos no Brasil: constituição de uma área. *Revista X*, 15, 674-697.

Puh, M. (2023). Arhivsko gradivo o Hrvatima u Brazilu: (ne)vidljivost zajednice između primarnih izvora i znanstvene literature. *Arhivski vjesnik*, 66(1), 225-246. https://doi.org/10.36506/av.66.9

Seljan, M. i Seljan, S. (1910). Zašto izseljenici bježe iz Brazilije? *Jeka. Hrvatski iseljenički koledar*. 169-171.

Talan, N. (1995). *Hrvatska – Portugal, kulturno povijesne veze kroz stoljeća*. Zagreb: Naklada Društva hrvatskih književnika.

Talan, N. (1998). *Hrvatska – Brazil, kulturno povijesne veze*. Zagreb: Naklada Društva hrvatskih književnika.

Roche e Silva Zorovich, M. (2024). Interculturalidade na migração como propulsora de relações internacionais. U R. N. Barreto, M. C. A. de M. Mousinho i W. T. Cunha, *Difusão do conhecimento em foco saberes multidisciplinares* (str. 297-323). Salvador: Edufba.

HRVATSKI JEZIK U JUŽNOJ AMERICI – JUČER, DANAS, SUTRA

Ivana Franić

Sažetak

Cilj je rada utvrditi stanje istraženosti govora hrvatskih iseljenika u Južnoj Americi – kako su ti govori bili istraženi jučer, kako su istraženi danas te kakve su perspektive istraživanja za sutra. Jučer: mnoga su istraživanja iz različitih perspektiva, najčešće povijesne, migracijske ili etnološke, u okviru identitetskih tema obrađivala i pitanje hrvatskoga jezika. Sredinom 2000-tih istraživanja osobito tematiziraju hrvatski kao nasljedni jezik i kao bitnu odrednicu identiteta. Danas. Sve je više istraživanja o doseljavanju Hrvata u Brazil, nešto manje o njihovu jezičnome identitetu. Unatoč porastu istraživanja i širenju tematskih područja na sam jezik, nedostaju temeljiti lingvistički opisi govora hrvatskih iseljenika: istraživanja iz perspektive dodirnoga jezikoslovlja, lingvističke geografije i dijalektologije. *Sutra*. Široka primjena jezičnih tehnologija trebala bi potaknuti izradbu jezičnih korpusa, osobito govornoga korpusa s reprezentativnim nizom digitalnih zvučnih zapisa govornika, s odabranih punktova (gradova i mjesta) u kojima diljem Južne Amerike žive Hrvati. Takvi bi se zapisi nanijeli na digitalne geografske karte, transkribirali i učinili dostupnima znanstvenoj i široj javnosti. Govori hrvatskih iseljenika u Južnoj Americi dio su jedinstvenoga i neodvojiva korpusa hrvatskoga jezika i kao takvi žurno se moraju početi istraživati.

Ključne riječi: hrvatski jezik, Južna Amerika, dodirno jezikoslovlje, lingvistička geografija, korpusno jezikoslovlje

Uvodna razmatranja

Hrvatskim jezikom govore hrvatski iseljenici u prekomorskim zemljama, osobito brojni su u SAD-u, Kanadi, Australiji i zemljama Južne Amerike. U Južnoj Americi jezična je slika osobito zanimljiva – u nekoliko iseljeničkih valova Hrvati su doseljavali iz različitih krajeva Hrvatske, ponajviše iz Dalmacije i s otoka. S materinskim hrvatskim govorom u podlozi, usvajali su i učili jezike nove sredine, kao i jezike službene komunikacije. Hrvatski se pak prenosio i usvajao u obiteljskome krugu, a prenosio se upravo materinski hrvatski govor.

Mnoga su istraživanja iz različitih perspektiva, najčešće povijesne, migracijske ili etnološke, uz temu identiteta obrađivala i status hrvatskoga jezika. U novije vrijeme jačaju istraživanja hrvatskoga kao nasljednoga jezika, između ostalih i u hispanofonome kontekstu, a otvara se i prostor za istraživanje povijesti iseljavanja Hrvata u Brazil.

Cilj je ovoga rada ocrtati i naznačiti nove perspektive u istraživanju govora hrvatskih iseljenika u zemljama Južne Amerike. Prateći teorijsko-metodološki razvoj relevantnih područja društvenih i humanističkih znanosti koje bi mogle odgovoriti na nove izazove i otvoriti nove putove istraživanja, osobito su zanimljivi dodirno jezikoslovlje (međujezični dodiri), računalno jezikoslovlje te etnolingvistika i sociolingvistika, a u posljednje vrijeme i ekolingvistika.

Tematska područja koja se u tome smislu otvaraju jesu i) hrvatski jezik kao predmet istraživanja i predmet poučavanja/učenja, ii) hrvatski jezik kao baština, a sve to s teorijskoga i metodološkoga gledišta predstavlja izazov za zamah u istraživanjima uz potporu jezičnih tehnologija i digitalne humanistike.

Polazište za rad osobito nalazimo u istraživanju Zubčić (2010) koje tematizira istraženost govora hrvatskih iseljenika u prekomorskim zemljama i zemljama Zapadne Europe. U istraživanju autorica daje sliku istraženosti govora hrvatskoga iseljeništva u dijelovima svijeta u kojima je hrvatsko iseljeništvo najbrojnije, a to su Sjedinjene Američke Države, Kanada, Australija, Novi Zeland, zemlje Zapadne Europe. O aspektima govora Hrvata u tim krajevima svijeta doprinos su dali mnogi autori (opširnije o tome Zubčić, 2010). Sveukupno, Zubčić dijeli radove u dvije skupine: prva u kojoj se govor promatra kao sociolingvistička činjenica, proučavaju se okolnosti uporabe materinskoga govora i njegova očuvanja te druga skupina u kojoj se govorima hrvatskih iseljenika pristupa iz uže lingvističke perspektive.

U istome istraživanju autorica otvara bitno pitanje te apelira na to da je potreban „an urgent start of linguistic research in the countries of South America and in South Africa" (Zubčić, 2010, str. 154). Ta tvrdnja zapisana na razmeđu prvih dvaju desetljeća 21. stoljeća već je tada bila dovoljno znakovita. Otad je prošlo nešto više od desetljeća pa se nameće potreba utvrđivanja aktualnoga stanja istraženosti govora južnoameričkih hrvatskih iseljenika.

Slika hrvatskoga iseljeništva u zemljama Južne Amerike

Kako je već uvodno istaknuto, u Južnoj Americi jezični je krajolik osobito zanimljiv – u nekoliko iseljeničkih valova Hrvati su doseljavali iz različitih krajeva Hrvatske, ponajviše iz Dalmacije, Istre i s otoka,

osobito dalmatinskih. Prema Hrvatskome iseljeničkom leksikonu (Šakić i Dobrovšak, 2020), Hrvati su se u Argentinu iseljavali u četiri velika vala, prva skupina uselila se od 1870. do 1910., drugi val trajao je od 1910. do kraja I. svjetskoga rata, dok se u međuratnome razdoblju uselila treća skupina. Četvrti useljenički val bio je nakon II. svjetskoga rata. Procjenjuje se da u Argentini živi oko 250 000 državljana hrv. podrijetla, od čega je oko 10 000 onih koji su neraskidivim nitima vezani za svoj nacionalni identitet (Šakić i Dobrovšak, 2020, str. 35, s. v. Argentina).

U Čile su se prvi Hrvati počeli doseljavati sredinom 19. stoljeća, nešto masovnije oko 1890. kada dolaze iz Dalmacije u potrazi za zlatom. Hrvati najprije dolaze na jug Čilea, poslije u sjeverni Čile u područje Antofagaste te u središnji Čile tek u međuratnome razdoblju (Šakić i Dobrovšak, 2020, str. 191, s. v. Čile (Hrvati)). Prema procjenama, u Čileu danas živi oko 200 000 osoba hrvatskoga podrijetla (Središnji državni ured za Hrvate izvan Republike Hrvatske [SDUHIRH], bez dat. a.).

Prvi su se Hrvati u Boliviju doselili oko 1880. Većina je bila s Brača, Hvara i iz Hrvatskog primorja, uglavnom reemigranti iz Čilea. Danas u Boliviji živi 2 000 – 5 000 Hrvata i njihovih potomaka, pretežno Bračana (Šakić i Dobrovšak, 2020, str. 111, s. v. Bolivija (Hrvati)).

Pretpostavlja se da su prvi Hrvati počeli dolaziti u Brazil sredinom XIX. st., kada ih je bila tek nekolicina. Iako je danas vrlo teško govoriti koliko Hrvata i njihovih potomaka živi u Brazilu, pretpostavlja se da ih je oko 20 000 (Šakić i Dobrovšak, 2020, str. 135, s. v. Brazil (Hrvati)). Najnovija istraživanja spominju i brojku od 80 000, prema podatcima na mrežnoj stranici Središnjega ureda za Hrvate izvan RH (SDUHIRH, bez dat. b.).

Brojnije iseljavanje Hrvata u Urugvaj počelo je potkraj XIX. st., kada dolaze iseljenici uglavnom iz Dubrovnika, s Brača, Korčule i Hvara. Procjenjuje se da u toj zemlji živi oko 3 300 hrvatskih iseljenika i njihovih potomaka (Šakić i Dobrovšak, 2020, str. 1019, s. v. Urugvaj (Hrvati)).

U Paragvaj se Hrvati počinju doseljavati potkraj XIX. st. iz ekonomskih razloga. Među prvima došli su Hrvati s Brača, potom i iz drugih dijelova Dalmacije. Danas u Paragvaju Hrvata i njihovih potomaka ima oko 5 000 (Šakić i Dobrovšak, 2020, str. 815, s. v. Paragvaj (Hrvati)).

U Ekvadoru danas živi oko 4 000 osoba hrvatskoga podrijetla. Uglavnom žive u pacifičkim gradovima, a nisu osobito brojni u glavnome gradu Quitu. Početci doseljavanja sežu na kraj XIX. i početak XX. stoljeća, nešto manje između dva rata, dok 1990-ih Ekvador postaje zemlja zanimljiva za ulaganje (Šakić i Dobrovšak, 2020, str. 270, s. v. Ekvador (Hrvati)).

Prvi iseljenici počeli su stizati u Peru u XVI. st., bili su to pripadnici

vlastele, svećenici i mornari. Od druge polovice XIX. st. u Peru pristiže veći broj Hrvata, pretežno iz Dubrovnika. Prema procjenama Hrvata je u Peruu prije I. svj. rata bilo oko 1 000. U novome valu doseljenika 1948. stiglo je nekoliko stotina Hrvata političkih izbjeglica iz Italije. Procjenjuje se da u Peruu danas živi 300 – 400 Hrvata rođenih u Hrvatskoj, a s potomcima druge i treće generacije do 6 000 (Šakić i Dobrovšak, 2020, str. 833, s. v. Peru (Hrvati)).

Uoči II. svj. rata u Venezueli je živjelo oko 200 hrvatskih iseljenika. Nakon rata u tu je zemlju stigao veći broj hrvatskih političkih emigranata, a 1955. stiže drugi val hrvatskih izbjeglica i doseljenika. U razdoblju nakon II. svj. rata u Venezueli je živjelo oko 1 500 Hrvata. Procjenjuje se da danas u toj zemlji živi oko pet tisuća Hrvata i njihovih potomaka (Šakić i Dobrovšak, 2020, str. 1029, s. v. Venezuela (Hrvati)).

Sljedeći prikaz (Prikaz 1) govori o pravcima iseljavanja Hrvata, između ostalih i prema zemljama Južne Amerike:

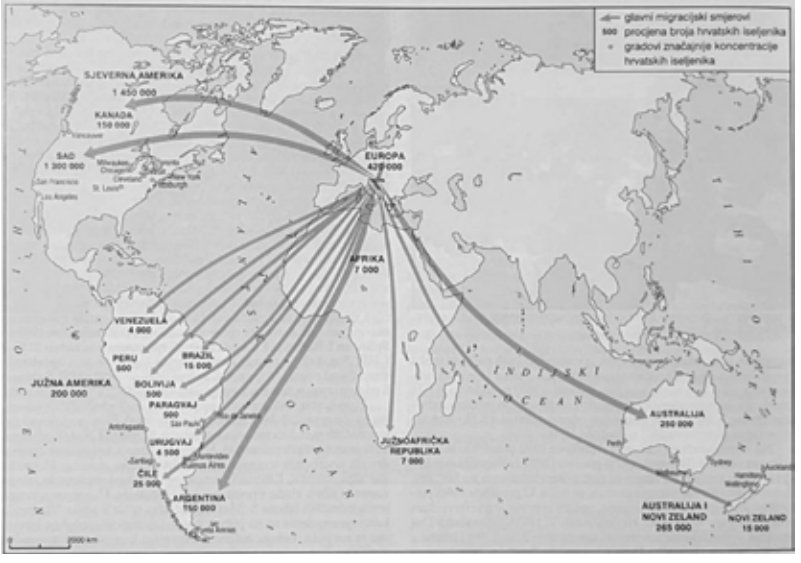

Prikaz 1: Hrvatski iseljenici u svijetu
Izvor: Hrvatska enciklopedija, sv. 4 (Fr-Ht), str. 674

Kako je vidljivo na prikazu i već gore navedeno, brojni smjerovi iseljavanja vodili su upravo prema zemljama Južne Amerike, međutim nedostaju točni podatci o broju Hrvata u tim zemljama. O tim varijacijama na području Južne Amerike napominju i Skelin Horvat i Musulin (2015, str. 486). I podatci s mrežnih stranica Središnjega državnoga ureda za Hrvate izvan Hrvatske govore o nemogućnosti da se s preciznošću utvrdi broj Hrvata i njihovih potomaka u pojedinim dijelovima Južne Amerike (SDUHIRH, bez dat. c). Nedvojbeno je, međutim, da je na području Južne Amerike najveći broj iseljenika otišao prema hispanofonim zemljama, prije svega Argentini i Čileu, potom prema luzofonomu Brazilu.

Hrvatski jezik u Južnoj Americi jučer i danas – kontinuitet u istraživanjima i nove perspektive

Mnoga su istraživanja iz različitih perspektiva, najčešće povijesne, migracijske ili etnološke, uz temu identiteta obrađivala i pitanje položaja i uloge hrvatskoga jezika, spomenimo osobito široko obuhvatne studije Antić (1988, 2002), Nejašmić (1990), Perinić (1998), Radovich (1982, 2016), ili nešto uže Sprljan (2004, 2011) i Solian (2016), potom Perić (2004, 2005, 2006), Lasić (2010) (v. opširnije o drugim studijama u Šakić i Dobrovšak, 2020). Već sredinom 2000-tih otvara se perspektiva hrvatskoga kao nasljednoga jezika i kao bitne odrednice identiteta (Jelaska i Hržica, 2005; Jelaska, 2005). U proteklome desetljeću ta istraživanja znatno jačaju, a istraživačke teme koje pobuđuju znatno i nesmanjeno zanimanje istraživača jesu usvajanje i učenje hrvatskoga jezika među mladim naraštajima pripadnika hrvatskoga iseljeništva iz južnoameričkih zemalja. Naime, treća i četvrta generacija iseljenika osobito su zainteresirane za povratak, riječ je nasljednim govornicima i/ili govornicima s nasljednom motivacijom. O tome osobito iscrpno pišu primjerice Cvikić, Jelaska i Kanajet Šimić (2010) te Jelaska i Hržica (2005). Ovladavanjem hrvatskim kao nasljednim jezikom u hispanofonome kontekstu bavi se također sve više autora (npr. Musulin i Jelaska, 2014; Skelin Horvat i Musulin, 2015; Skelin Horvat i Musulin, 2018; Skelin Horvat, Musulin i Blažević, 2021).

Valja naglasiti da učenju i poučavanju hrvatskoga jezika među pripadnicima hrvatskoga iseljeništva osobito pridonosi širenje mreže lektorata hrvatskoga jezika i hrvatske nastave u inozemstvu (u ingerenciji Ministarstva znanosti i obrazovanja). Naime, nešto više od desetljeća (od 2009.) djeluju lektorati na Sveučilištu u Buenos Airesu

(UBA) i Rosariju (Universidad Nacional de Rosario) te od 2017. lektorat u Punta Arenasu (Universidad Magallanes). Istodobno, mreža hrvatske nastave u inozemstvu, uz nastavna mjesta u Buenos Airesu od 2019. obuhvaća i novo nastavno mjesto u Santiago de Chileu (Estadio Croata). Pritom je sve više tečajeva hrvatskoga jezika na hrvatskim sveučilištima namijenjenih stipendistima, osobito tečajeva na daljinu (što se dodatno intenziviralo za pandemije). Takvi tečajevi hrvatskoga jezika oblikovani su i nude se polaznicima pri sljedećim ustanovama:

1. Online tečajevi hrvatskog jezika (HiT): Sveučilište u Zagrebu i Hrvatska matica iseljenika uz potporu SDU za Hrvate izvan Hrvatske (http://www.unizg.hr/suradnja/medunarodna-suradnja/ucenje-hrvatskoga-jezika-za-strance/online-tecajevi-hrvatskog-jezika-hit/) (pristupljeno 28.06.2024.)

2. Program i tečaj HR4EU: Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, projekt Europskoga socijalnoga fonda (ESF) (https://www.hr4eu.hr/) (pristupljeno 28.06.2024.)

3. Besplatni internetski tečajevi hrvatskoga jezika: Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet uz potporu SDU za Hrvate izvan RH (https://croaticum.ffzg.unizg.hr/?page_id=5022&lang=hr) (pristupljeno 28.06.2024.)

4. E-tečaj za razinu A1: Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet (https://a1.ffzg.unizg.hr/) (pristupljeno 28.06.2024.)

U novije vrijeme otvara se i prostor za istraživanje povijesti iseljavanja Hrvata u Brazil (Puh, 2019). U tom smislu osobito su bitne monografije M. Puha: „Hrvatska u Brazilu – iseljeničke priče i priče o useljenju", „Hrvatska u Brazilu do 1918.: prva faza useljavanja", „Hrvatska u Brazilu između 1918. i 1941.: druga faza useljavanja", „Hrvatska u Brazilu nakon 1941.: treća faza useljavanja". Naglasimo i važnost projekta „Mreža Hrvata i Hrvatica u Brazilu" kao i održavanje prvoga nacionalnog kongresa Hrvata u Brazilu godine 2019 (Hrvatska matica iseljenika [HMI], bez dat. a). Naposljetku, istaknimo i uspostavu Virtualnoga muzeja iseljeništva Dalmacije koji na jednome mjestu opisuje fenomen iseljavanja Hrvata u različite dijelove svijeta, tako i u Južnu Ameriku, uz iscrpnu dokumentaciju (Aspira, bez dat.)[1].

U smislu novih pravaca istraživanja hrvatskoga iseljeništva, osobito demografskih i povratničkih tema, nova perspektiva otvara se osnivanjem novoga sveučilišnog studija Demografije i hrvatskoga iseljeništva pri Fakultetu hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu (Sve-

1 Projekt Virtualnoga muzeja hrvatskoga iseljeništva, najavljen u veljači 2021., po svemu sudeći još uvijek nije zaživio (HMI, bez dat. b).

učilište u Zagrebu, Fakultet hrvatskih studija [FHS], bez dat.). Nove istraživačke perspektive naglašene su i u strateškome programu istraživanja Fakulteta, a to su posebice hrvatski jezik i njegovi idiomi, jezične tehnike za hrvatski jezik i digitalizaciju kulturne baštine, hrvatska književnost u Domovini i iseljeništvu, mogućnost očuvanja hrvatskoga identiteta u kontekstu globalizacije, nacionalni identiteti u hrvatskome iseljeništvu, povratništvo i useljeništvo, povijesna kretanja i društveni utjecaji na kretanja hrvatskoga naroda. I *Razvojna i znanstvenoistraživačka strategija Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu od 2018. do 2023*. naglašava usmjerenost u istraživanjima prema sljedećim temama, a koje su povezane, između ostaloga, i s govorima hrvatskih iseljenika: istraživanja dijasporskih zajednica, istraživanja nasljednih jezika, istraživanja hrvatskoga kao nasljednoga jezika, istraživanja jezičnih promjena, kontakata te prebacivanja kodova, istraživanja načina posuđivanja u različitim jezicima, proučavanje i jačanje veze hrvatske kulture, jezika i književnosti s drugima, korpusna istraživanja u okviru razvoja jezičnih tehnologija i digitalne humanistike (Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet [FFZG], bez dat. a.). U tome kontekstu osobito bi bilo važno usmjeriti pozornost prema međujezičnim dodirima hrvatskoga i španjolskoga kao i hrvatskoga i portugalskoga jezika te istražiti pojedine aspekte tih dodira.

Hrvatski jezik u Južnoj Americi sutra – nužnost pokretanja istraživanja iz uže lingvističke perspektive

Kada je u pitanju daljnji razvoj istraživanja, osobito valja voditi računa o kontinuitetu istraživanja u pojedinim disciplinama (i pripadajućim metodologijama). Sve dosadašnje perspektive i discipline koje tradicionalno istražuju različita pitanja hrvatskoga iseljeništva – osobito povijest, etnologija, migracijske studije, jezikoslovlje sa svojim po disciplinama – trebale bi i dalje nastojati širiti i produbljivati svoja polja istraživanjima, uz potrebna otvaranja prema interdisciplinarnosti i multidisciplinarnosti.

Ako već istraživanja u navedenim područjima, osobito u povijesti, etnologiji, migracijskim studijama, ne prestaju otvarati nove teme i pravce istraživanja, jezikoslovna istraživanja još su uvijek daleko nedostatna. Unatoč porastu zanimanja za ovo područje istraživanja i širenju tematskih područja, i dalje nedostaju detaljni lingvistički opisi govora hrvatskih iseljenika, tj. radovi iz druge skupine kako je definira Zubčić (2010) – istraživanja iz *uže lingvističke perspektive.* Osobito pritom mislimo na:

i) istraživanja i opise iz perspektive dodirnoga jezikoslovlja (međujezični kontakti: kontakt hrvatskih govora sa španjolskim i portugalskim, očuvanje i gubitak obilježja, promjene pod utjecajem španjolskoga i portugalskoga);

ii) iz perspektive lingvističke geografije i dijalektologije (koja su obilježja izvornih materinskih govora očuvana);

iii) iz perspektive sociolingvistike, etnolingvistike, antropološke lingvistike, korpusne lingvistike te osobito iz perspektive ekolingvistike (v. dalje u tekstu);

iv) uz: multidisciplinarni, interdisciplinarni i transdisciplinarni pristup.

Novije perspektive i smjerovi istraživanja morali bi se oblikovati u tim područjima, snažnijom dinamikom i što je najvažnije, jasnim stavom nositelja znanstveno-istraživačkih politika o tome da je riječ o prioritetnim nacionalnim istraživačkim programima.

Stoga bi valjalo čim prije učiniti sljedeće:

1. pokrenuti kapitalne nacionalne istraživačke projekte u područjima humanističkih znanosti, osobito polju filologije i lingvistike;

2. okupiti hrvatske stručnjake i stručnjake na terenu, nabaviti opremu;

3. omogućiti terenski rad u suradnji sa stručnjacima iz iseljeništva.

Za takva istraživanja osobito su ograničavajući čimbenici:

1. sve manji broj govornika prve ili druge generacije;

2. dosad neutvrđen barem približan broj govornika koji na različitim razinama vladaju hrvatskim jezikom;

3. nedostatan broj istraživača koji bi ta iznimno bitna nacionalna istraživanja mogli provesti, na samome terenu, kao i u hrvatskoj istraživačkoj zajednici.

1. Hrvatski jezik u Južnoj Americi – novija istraživanja unatoč ograničenjima

Nekoliko diplomskih radova na temu govora hrvatskih iseljenika Puljić (2010), Banjan (2013), Seleš (2016) tematiziraju pitanja hrvatskoga iseljeništva. Iscrpan opis govora hrvatskih iseljenika u dodiru sa španjolskim tema je doktorske disertacije na Universidad de Buenos Aires u doktorskoj disertaciji (Bilić, 2022) koja opisuje govor Hrvata iz Santa Fea. Nacrt za jedno slično istraživanje dao je i Pilipenko (2019) u referatu *Terenska istraživanja govornika hrvatskoga jezika u Južnoj Americi* (primjer Čilea). Objavljena je monografija *Diaspora Language Contact: The Speech of Croatian Speakers Abroad* (Hlavac i Stolac,

2021). Osobito je zanimljivo poglavlje autorica Skelin Horvat, Musulin i Blažević: *Croatian in Argentina: Lexical transfers in the speech of bilingual Croatian-Spanish speakers.* Izrađena je i monografija S. Vulić (2021) *Blago rasutih. Jezik Hrvata u dijaspori* koja istražuje očuvanost hrvatskoga jezika u iseljeničkim zajednicama, tako i hrvatskim iseljeničkim zajednicama u zemljama Južne Amerike.

2. Hrvatski jezik u Južnoj Americi u svjetlu izazova digitalne humanistike

Kako tvrdi Nikolić (2016), u digitalnoj humanistici naglasak je na digitalnoj medijaciji i humanističkome proučavanju problema. Digitalna dimenzija postaje sastavni dio istraživačkoga procesa i diskursa, a disciplinarna hibridnost olakšana je računalnim pristupima. Razumijevanje i snalaženja u cjelini digitalne humanistike podrazumijeva i digitalnu, odnosno informacijsku pismenost ili *iteracy* – information and literacy (Berry, 2012). Neprijeporna je i kulturna važnost digitalnoga, a u cilju razvoja zajedničke digitalne kulture.

Digitalna humanistika osobito podrazumijeva i dostupnost velikih istraživačkih infrastruktura (osobito europskih) istraživačima i istraživačkim skupinama. U francuskoj istraživačkoj zajednici primjerice takva je velika istraživačka infrastruktura *Humanités numériques ili Huma-Num*, a bavi se humanističkim i društvenim znanostima, filologijom te je u ingerenciji francuskoga Ministarstva znanosti i visokoga obrazovanja (Humanités Numériques [Huma-Num], bez dat.). Ta platforma omogućuje pohranu, obradu, difuziju, arhiviranje i razmjenu podataka i dokumenata iz istraživanja u DH znanostima.

Stoga bi snažan razvoj jezičnih tehnologija i njihova široka primjena u jezikoslovlju trebali potaknuti izradbu različitih jezičnih korpusa, s potkorpusima različitih vidova stvaralaštva i mnogih dimenzija djelovanja hrvatskoga iseljeništva. Znajući koliko je bogata pisana baština hrvatskoga iseljeništva, osobito tiskovine i književnost, nameće se potreba stvaranja pojedinih potkorpusa. U smislu primjene dostignuća digitalne humanistike i rezultata koje bi mogla dati u području istraživanja i očuvanja govora hrvatskih iseljenika, predlažemo dva koncepta: središnjega repozitorija govora hrvatskih iseljenika (širi koncept) te korpusa govornoga jezika (program s projektima). Opisat ćemo ih ukratko u nastavku.

2.a. Središnji repozitorij govora hrvatskih iseljenika – *širi koncept*

Primjenom sinergijskoga pristupa te novim interdisciplinarnim, multidisciplinarnim i transdisciplinarnim istraživanjima utemeljio bi se središnji repozitorij govora hrvatskih iseljenika. Ta široka platforma bila bi središnje i jedinstveno mjesto – repozitorij koji bi sadržavao:

a) znanstvene radove, znanstvene knjige – monografije, uredničke knjige, zbornike, stručne radove i publikacije na temu lingvističkoga opisa govora hrvatskih iseljenika; sve u otvorenome pristupu i u prijevodima i na druge jezike, osobito španjolski;

b) bibliografije publikacija (uzor npr. projekt Hebrang Grgić i Barbarić, 2022);

c) interaktivne geografske karte područja koja naseljava hrvatsko iseljeništvo (kontinenti, zemlje s istaknutim pokrajinama, okruzima, gradovima i mjestima);

d) audio i videozapise s kraćim zvučnim prikazima pojedinih govora hrvatskih iseljenika (snimljenim iskazima govornika);

e) transkripcije govora govornika hrvatskih iseljenika;

f) korpuse i potkorpuse sastavljene prema različitim kriterijima i po različitim izvorima, pisanima (dnevnotiskovni, tjednici, tematski časopisi, književni, prijevodni i sl.) i govornima (govornici prema različitim kriterijima (učenički, strukovni, javni i sl.)).

2.b. Korpus govornoga jezika – *program i projekt*

Osobito je potrebno izgraditi korpus govornoga jezika koji bi sadržavao obilježja govora hrvatskih iseljenika. Takav korpus bio bi usporediv s onim što je za francuski jezik načinjeno pod nazivom *Corpus de la parole* (COllections de COrpus Oraux Numériques [Cocoon], bez dat.).

Govorni bi se korpus sastojao od reprezentativnoga niza digitalnih, kraćih i duljih zvučnih (i video) zapisa govornika s pomno odabranih punktova (gradova i mjesta) u kojima diljem zemalja Južne Amerike žive Hrvati. Zapisi bi se potom nanijeli na digitalne geografske karte, transkribirali i učinili dostupnima široj te osobito znanstvenoj i stručnoj javnosti. Izradba bi takva korpusa u znatnijoj mjeri trebala uključiti studente i doktorande (kao npr. Banjan, 2013; Seleš, 2016), trebalo bi se iskoristiti goleme istraživačke kapacitete hrvatskih sveučilišta, u području filologije, osobito kroatistike kao nacionalne filologije, ali i drugih filoloških grana, osobito hispanistike, općega jezikoslovlja, za istraživanja međujezičnih dodira hrvatskoga u dodiru sa španjolskim, ali i interdisciplinarnoga područja kroatologije.

Istaknut ćemo neka od nama poznatih recentnih istraživanja, institucionalnih i izvaninstitucionalnih u području korpusa govornoga jezika. Dva su nešto uža takva korpusa izgrađena za hrvatski jezik: jedan za govor odraslih, jedan za hrvatske mjesne govore u području dijalektologije. Treći korpus koji ćemo prikazati velik je i znatan, sveobuhvatan korpus francuskoga govornoga jezika u svijetu, već spomenuti *Corpus de la parole*.

O korpusu govornoga jezika već su istraživale Kuvač Kraljević i Hržica (2016), ali u nešto užem području jezika odraslih – *Hrvatski korpus govornog jezika odraslih* (HrAL). Projekt je trajao od 2010. do 2015., a korpus je obuhvaćao 250 000 pojavnica i više od 100 000 različnica. HrAL je danas dostupan u TalkBank-u, bazi korpusa govornih jezika prikupljenih u različitim jezicima (TalkBank, bez dat.).

Zvučni atlas hrvatskih govoraplatforma je koja daje interaktivan pregled hrvatskih mjesnih govora u Republici Hrvatskoj i izvan nje, trajni nacionalni ekolingvistički projekt, kako ga predstavlja autor V. Piškorec. Kako se navodi na platformi, cilj je projekta izradbe korpusa bilježenje, očuvanje i afirmacija hrvatske jezične baštine s osobitim obzirom na njegovo geografsko raslojavanje te raznovrsnost jezičnih oblika (Platforma Zvučni atlas hrvatskih govora, bez dat. a, bez dat. b). Na globalnoj razini atlas predstavlja aktualan ekolingvistički doprinos prikazivanju i valorizaciji svjetske jezične baštine.

Francuski interaktivni korpus govornoga jezika pod nazivom *Corpus de la parole* sadrži tisuće zapisa govornoga jezika (najviše francuskoga) u različitim krajevima svijeta. Platforma je uvrštena u digitalnu infrastrukturu *Humanités numériques* (HumaNum, bez dat.) s ciljem da omogući istraživačima da svoje zapise govornoga jezika strukturiraju, pohrane, učine vidljivima i dostupnima javnosti te da ih arhiviraju. Interaktivna karta obuhvaća sve kontinente, grafički su obilježeni punktovi (gradovi, mjesta) uz koje je na karti pohranjen audiozapis autentičnoga govora (najčešće francuskoga). Takve realizacije svjedoče o velikoj raznolikosti francuskoga jezika u svim područjima svijeta – od metropolitanske Francuske, preko francuskoga u afričkim zemljama, sve do francuskih prekomorskih departmana i teritorija. Kada je u pitanju metodologija, važno je reći da istraživači iz različitih zemalja samostalno mogu unijeti i snimiti zapise na platformu autentifikacijom te se korpus tako puni kolektivnim naporima velikih skupina istraživača sa svih strana svijeta. U nastavku dajemo nekoliko snimki ekrana koji svjedoče o sadržajnoj obuhvatnosti koncepta, ali i metodološkoj ujednačenosti i preciznosti projekta:

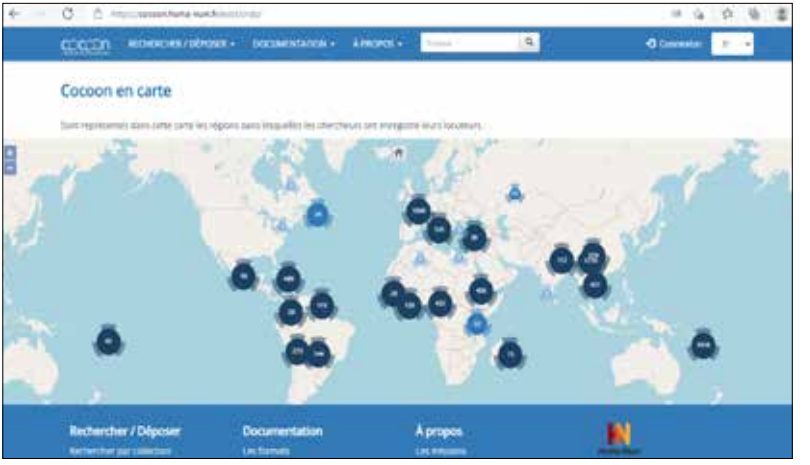

Prikaz 2: Corpus de la parole – snimka ekrana za područje cijeloga svijeta
Snimljeno 20.06.2024.

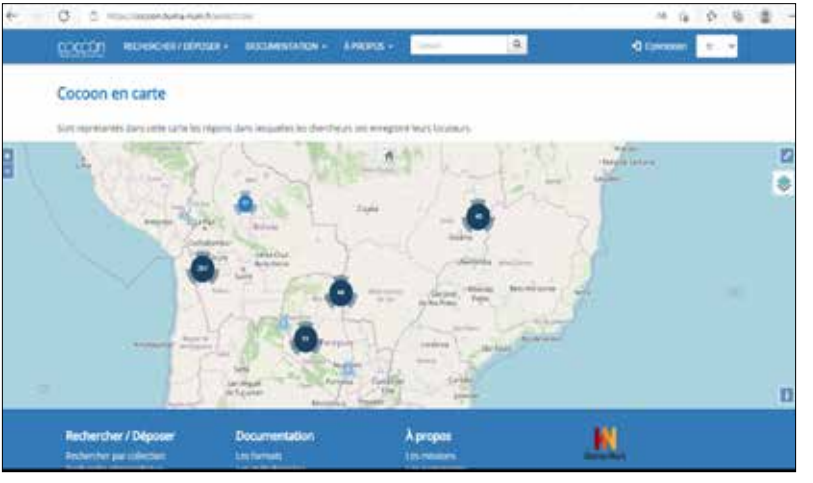

Prikaz 3: Korpus govornoga jezika Corpus de la parole – snimka ekrana
za području Južne Amerike. Snimljeno 20.06.2024.

Hrvatski jezik u Južnoj Americi – ekolingvistička perspektiva

Još jedna perspektiva zaslužuje osobitu pozornost kada su u pitanju daljnja istraživanja hrvatskoga jezika u iseljeništvu, osobito u prekomorskim zemljama, tako i istraživanja govora Hrvata u zemljama Južne Amerike, a to je ekolingvistička perspektiva. E. Haugen 1970. g. prvi put rabi pojam ekologije u kontekstu jezika. Prema Haugenu, teme ekologije jezika jesu jezična promjena, jezični dodiri i sukobi, smrt jezika, jezično planiranje, individualna dvojezičnost i usvajanje jezika. Teme iz ekologije jezika potom osobito zanimaju brojne autore, a C. Hagège još 1985. tvrdi da bi „neka buduća ekolingvistika morala istražiti kako se prirodna, u pojedinu kulturu integrirana uporišta ili oslonci integriraju u jezik" pri čemu prvi put rabi nazivak ekolingvistika (Hagège, 1987, prema Fill, 2000, str. 229). Ekolingvistika se potom razvija kao relativno mlada grana lingvistike koja uzima u obzir aspekt međudjelovanja, bilo između pojedinih jezika, između govornika i skupina govornika, ili između jezika i svijeta i koja nastupa u interesu raznolikosti pojava i odnosa, a radi očuvanja maloga (Fill, 2000, str. 229). Hagège temeljito opisuje proces izumiranja jezika te uvodi i svojevrsnu tipologiju, kako smo opširnije izložili u Bilić, Franić (2022).

Prema Hagègeu, proces ugasnuća jezika ima nekoliko etapa, među kojima su *izostanak normalne transmisije, nejednaka dvojezičnost, podkorisnici, invazija posuđivanjem*. Znak je ozbiljne destabilizacije jezika nedostatak mladih govornika te prevelik udio odraslih govornika. Jedan od znakova destabilizacije je i nejednaka dvojezičnost – pritisak jačega ili dominantnoga jezika, tj. „conquering ili dominant language" (Polinsky, 2018). Valja spomenuti i podkorisnike ili polugovornike, tj. korisnike sa sve nesigurnijom uporabom jezika (Dorian, 1977). Hagège tom konceptu dodaje još dvostruku nekompetenciju (Hagège, 2005, str. 73-78) koja se odnosi na situaciju s obiteljima novopridošlih useljenika koji loše vladaju jezikom zemlje primateljice, a koji uz to nisu sačuvali potpunu kompetenciju na vlastitome jeziku (Hagège, 2005, str. 73-78).

Jezik dakle nestaje s nestankom njegovih govornika, a gubitak svakoga jezika gubitak je za cijelo čovječanstvo (Hagège, 2005). Stoga sve manji broj govornika hrvatskoga jezika prve i druge generacije znači gubitak autentičnoga hrvatskoga jezika – točnije njegovih mjesnih govora i dijalekata – prenesenoga na američki kontinent u nekoliko valova iseljavanja.

Unatoč polaganome nestanku jezika u prvoj i drugoj generaciji, u Bilić i Franić (2022) naglašava se perspektiva međujezičnoga kontakta i ekolingvistička perspektiva – između ugroženosti jezika i njegova očuvanja, osvješćivanjem govornika te sve većim brojem mladih pripadnika hrvatskoga iseljeništva koji uče hrvatski jezik, kao i intenziviranjem lingvističkih istraživanja prema metodologiji Hagège (2005).

Jezici kao baština čovječanstva i kao nematerijalno kulturno dobro zaštićeni su prema Konvenciji UNESCO-a o zaštiti nematerijalne kulturne baštine (ratificirana 2005.). Brojni hrvatski govori zaštićeni su kao nematerijalna kulturna baština (npr. bednjanski, dubrovački, govor otoka Suska, cokavski govori otoka Visa...) (Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, bez dat.)) pa postoji potreba da se i govori hrvatskih iseljenika zaštite također kao poseban vid jezične baštine – jezik hrvatskoga iseljeništva. Hrvatski govori koji su nasljedni govori hrvatskih iseljenika u Južnoj Americi također bi trebali uživati posebnu skrb, a trebali bi se temeljito opisati i istraživati u okviru zasebne institucije ili dijela neke postojeće institucije.

Zaključak

Govori hrvatskih iseljenika dio su jedinstvenoga i neodvojiva korpusa hrvatskoga jezika. Još uvijek osobito nedostaju opisi govora hrvatskih iseljenika na južnoameričkome kontinentu i oni se kao takvi moraju žurno početi istraživati metodama jezikoslovlja. Na to su osobito upozoravali Samardžija (2004/2005) i Zubčić (2010). Iako interes za takva istraživanja raste i tematska se područja proširuju, ključno je zauzimanje institucija za takve istraživačke programe od nacionalnoga značenja. Nove se perspektive otvaraju mogućnostima obrade jezika jezičnim tehnologijama, osobito u okviru digitalne humanistike. Bilježenje, prenošenje, digitalizacija, pohranjivanje i čuvanje takvih zapisa može govore hrvatskih iseljenika učiniti vidljivima i dostupnima znanstvenoj i široj javnosti, ali može i sačuvati te govore kao izvornu baštinu hrvatskih govornika u dalekim prekomorskim zemljama. U ekolingvističkoj perspektivi to je osobito važno jer su jezici baština čovječanstva i kao takvi trebaju biti zaštićeni i kao nematerijalno dobro.

Osim toga, gore opisanim istraživanjima i prijedlozima izrade središnjega repozitorija govora hrvatskih iseljenika (širi koncept) i korpusa govornoga jezika (uži koncept), hrvatski jezik u situacijama jezičnoga dodira ili kao nasljedni jezik mogao bi se potom pridružiti opisima i drugih jezika u kapitalnim djelima jezikoslovlja (npr. Polinsky, 2018; Thomason, 2001), onako kako je to za govore hrvatskih iseljenika u Australiji proveo J. Hlavac (2000, 2003). Takvi bi jezični

opisi dugoročno bili korisni radi održanja kontinuiteta u izradi jezičnih opisa hrvatskih govora, a što je osobito važno kao nacionalna i identitetska zadaća hrvatskih istraživača jezikoslovaca, ali i jednako važno u perspektivi očuvanja jezika.

Popis literature i izvora

Antić, Lj. (1988). Hrvatsko iseljeništvo u Južnoj Americi. *Migracijske teme,* 4(4), 413–437.

Antić, Lj. (2002). *Hrvati i Amerika*. Zagreb: Sveučilišna naklada – Hrvatska matica iseljenika.

Aspira (bez dat.). Aspira Virtualni muzej iseljeništva Dalmacije. https://virtualnimuzej.aspira.hr/

Banjan, I. (2013). *Iseljavanje Hrvata u Argentinu, Čile, Brazil i Peru.* [Diplomski rad, Sveučilište u Osijeku]. Repozitorij Filozofskog fakulteta u Osijeku. https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:142:554081

Berry, D. M. (2012). Introduction: *Understanding the Digital Humanities*. U D. M. Berry (ur.), Understanding Digital Humanities (str. 1–20). London: Palgrave Macmillan.

Bilić, J. B. i Franić, I. (2022). Hrvatski jezik kao čimbenik očuvanja identiteta u hispanoameričkome kontekstu / La lengua croata como factor de preservación identitario en el contexto hispanoamericano. U M. F. Luchetti i M. Perić Kaselj (ur.), *Migracijski procesi između Hrvatske i Južne Amerike: povijest, kultura i društvo / Procesos migratorios entre Croacia y América del Sur: historia, cultura y sociedad* (str. 159–173, 613–629). Zagreb: Institut za migracije i narodnosti.

Bilić, J. B. (2022). *El croata como lengua de herencia en el sur santafesino (Argentina)*. [Doktorska disertacija, Universidad de Buenos Aires].

COllections de COrpus Oraux Numériques (bez dat.). La plateforme COCOON. https://cocoon.huma-num.fr/ [pristupljeno 20. lipnja 2024.].

Cvikić, L., Jelaska, Z. i Kanajet Šimić, L. (2010). Nasljedni govornici i njihova motivacija za učenje hrvatskoga jezika. *Croatian Studies Review,* 6(1), 113–127. https://hrcak.srce.hr/86321

Čizmić, I. (1976). *Doseljavanje, struktura i položaj naših iseljenika u prekomorskim zemljama.* Zagreb: Centar za istraživanje migracija.

Čizmić, I., Sopta, M. i Šakić, V. (2005). *Iseljena Hrvatska.* Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga.

Dorian, N. C. (1977). The problem of semi-speakers in language death. *International Journal of the Sociology of Language*, (12), 23–32.

Fill, A. (2000). Uvod u ekolingvistiku. *Strani jezici*, 29(4), 229–249. (preveo Velimir Piškorec).

Hagège, C. (2005). *Zaustaviti izumiranje jezika. [naslov izvornika Halte à la mort des langues]* (prevela Ivana Franić). Zagreb: Disput.

Hebrang Grgić, I. i Barbarić, A. (2022). Nakladnička djelatnost Hrvata u Južnoj Americi: priprema projekta. / Actividad editorial de los croatas en América del Sur: preparación de proyecto. U M. F. Luchetti i M. Perić Kaselj (ur.), *Migracijski procesi između Hrvatske i Južne Amerike: povijest, kultura i društvo / Procesos migratorios entre Croacia y América del Sur: historia, cultura y sociedad* (str. 297–309). Zagreb: Institut za migracije i narodnosti.

Hlavac, J. i Stolac, D. (ur.) (2021). *Diaspora Language Contact. The Speech of Croatian Speakers Abroad*. Berlin: De Gruyter.

Hlavac, J. (2000). *Croatian in Melbourne: lexicon, switching and morphosyntactic features in the speech of second-generation bilinguals.* [Doktorska disertacija, Monash University]. Monash University Theses.

Hlavac, J. (2003). *Second-generation speech. Lexicon, code-switching and morpho-syntax of Croatian-English bilinguals.* Bern: Peter Lang.

Hrvatska enciklopedija, glavni urednik A. Kovačec, sv. 4 (Fr-Ht). Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža.

Hrvatska matica iseljenika (bez dat. a). Prvi nacionalni kongres Hrvata u Brazilu. https://matis.hr/vijesti/prvi-nacionalni-kongres-hrvata-u-brazilu/

Hrvatska matica iseljenika (bez dat. b). Virtualni muzej hrvatskoga iseljeništva. https://matis.hr/najave/virtualni-muzej-hrvatskoga-iseljenistva-hmi/ [pristupljeno 28. lipnja 2024.].

Humanités numériques (bez dat.). Huma-Num. https://www.huma-num.fr/ [pristupljeno 20. lipnja 2024.].

Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje (bez dat.). Jezik kao baština – JEZIK.HRvatski. https://jezik.hr/jezik-kao-bastina.html [pristupljeno 20. lipnja 2024.].

Jelaska, Z. (2005). *Hrvatski kao drugi i strani jezik.* Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.

Jelaska, Z. i Hržica, G. (16. rujna 2005.). In search for a missing part: Identificational and generational motivation in learning the L2 [Poster]. 15th EUROSLA: The European Second Language Association, Dubrovnik, Hrvatska.

Kuvač Kraljević, J. i Hržica, G. (2016). Croatian Adult Spoken Language Corpus (HrAL). *Fluminensia*, 28(2), 87–102. https://hrcak.srce.hr/174013

Lasić, J. (2010). Jezični identitet hrvatske iseljeničke zajednice u Čileu / Language identity of the Croatian immigrant community in Chile.

Časopis hrvatskih studija / Croatian Studies Review, 6(1), 163–171. https://hrcak.srce.hr/86318

Musulin, M. i Jelaska, Z. (2014). El sistema fonológico en el habla y en la lectura: español y croata. *Studia Romanica et Anglica Zagrabiensia,* 59, 77–94. https://hrcak.srce.hr/149161

Nejašmić, I. (1990). Iseljavanje iz Hrvatske u evropske i prekomorske zemlje od sredine 19. stoljeća do 1981. godine – pokušaj kvantifikacije. *Migracijske i etničke teme,* 6(4), 511–526. https://hrcak.srce.hr/127703

Nikolić, D. (2016). Digitalna humanistika i nacionalna filologija: o mogućim implikacijama računalnoga obrata. *Croatica*, 40(60), 75–87. https://hrcak.srce.hr/174512

Perić, M. (2004). Aspekti integracije i adaptacije hrvatskih iseljenika u Čileu. *Migracijske i etničke teme,* 20(2-3), 243–258. https://hrcak.srce.hr/7267

Perić, M. (2005). Političke promjene u Hrvatskoj i hrvatski iseljenički tisak u Čileu. *Migracijske i etničke teme,* 21(1-2), 69–89. https://hrcak.srce.hr/5648

Perić, M. (2006). Hrvati u Čileu – neka obilježja suvremenoga etničkog/nacionalnog identiteta. *Društvena istraživanja,* 15(6 (86)): 1195–1220.

Perinić, Lj. (1998). *Hrvati u Argentini. Budućnost iseljene Hrvatske.* Zagreb.

Pilipenko, G. (2018). The Ukrainian Language in Argentina and Paraguay as an Identity Marker. *Slovene. International Journal of Slavic Studies,* 7(1), 281–307.

Pilipenko, G. (2019). Terenska istraživanja govornika hrvatskoga jezika u Južnoj Americi / Investigación de campo sobre los hablantes de croata en América del Sur, I. *Međunarodni znanstvenostručni skup Migracijski procesi između Hrvatske i Južne Amerike: povijest, kultura i društvo / I. Encuentro Internacional Científico-profesional Procesos migratorios entre Croacia y América del Sur: historia, cultura y sociedad*, 11. – 12. prosinca 2019. Knjiga sažetaka / Libro de resúmenes, str. 61–62. Zagreb: Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu.

Platforma Talkbank (bez dat.). TalkBank. https://talkbank.org [pristupljeno 20. lipnja 2024.].

Polinsky, M. (2018). *Heritage Languages and Their Speakers.* Cambridge Studies in Linguistics, Cambridge University Press.

Puh, M. (2019). Hrvati u Brazilu kao nevidljivo iseljeništvo. *Časopis za suvremenu povijest,* (1), 97–121. https://doi.org/10.22586/csp.v51i1.8655

Puljić, L. (2010). *Hrvatska emigracija u Južnoj Americi krajem 19. i početkom 20. stoljeća.* [Diplomski rad, Sveučilište u Osijeku]. Repozitorij Filozofskog fakulteta u Osijeku. https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:142:261349

Radovich, J. C. (1982). *La inmigración yugoslava en la Argentina. Análisis estadístico sobre datos de las Memorias de la Dirección Nacional de Migraciones.* Buenos Aires, M.S.

Radovich, J. C. (2016). El proceso migratorio de los croatas de Konavle, Dalmacia, en la Argentina. U J. C. Radovich (ur.), *Etnicidad y migraciones en Argentina.* Buenos Aires: Ediciones de la Sociedad Argentina de Antropología.

Samardžija, M. (2004/2005). Hrvatski jezik i Hrvati izvan Hrvatske. *Croatian Studies Review,* 3–4, 55–69.

Seleš, P. (2016). *Jezik, identitet, jezične politike i mediji: Hrvati u Čileu.* [Diplomski rad, Sveučilište u Zagrebu]. Repozitorij Fakulteta hrvatskih studija. https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:111:546661

Skelin Horvat, A. i Musulin, M. (2015). En busca de la identidad lingüística. El español cara a cara con el croata. U A. Gordejuela Senosiáin, D. Izquierdo Alegría, F. Jiménez Berrio, A. De Lucas Vicente i M. Casado Velarde (ur.), *Lenguas, lenguaje y lingüística. Contribuciones desde la Lingüística General* (str. 485–494). Pamplona: Servicio de Publicaciones de la Universidad de Navarra. https://dadun.unav.edu/handle/10171/40102

Skelin Horvat, A. i Musulin, M. (2018). Nema ništa vidjeti sa španjolskim – un esbozo de los calcos hispanocroatas. U N. Lanović, M. Ljubičić, M. Musulin, P. Radosavljević i S. Šoštarić (ur.), P*oglavlja iz romanske filologije: u čast akademiku Augustu Kovačecu o njegovu 80. rođendanu* (str. 611–624). Zagreb: FF Press.

Skelin Horvat, A., Musulin, M. i Blažević, A. G. (2021). Croatian in Argentina: Lexical transfers in the speech of bilingual Croatian-Spanish speakers. U J. Hlavac i D. Stolac (ur.), *Diaspora Language Contact. The Speech of Croatian Speakers Abroad* (str. 595–624). Berlin: De Gruyter.

Solian, C. (2016). *Entre Yugoslavos y croatas. Migración, voces e identidades en Rosario y localidades de la pampa húmeda.* Rosario: Laborde Editor.

Sprljan, C. (2004). La inmigración croata en Córdoba. *Studia Croatica,* 44(146). http://www.studiacroatica.org/revistas/146/146.htm

Sprljan, C. (2011). Los croatas en la Argentina: su identidad y su impronta en nuestra sociedad. *Todo es historia,* 526, 6–26.

Središnji državni ured za Hrvate izvan Republike Hrvatske (bez dat.

a). Hrvatsko iseljeništvo u Čileu. https://hrvatiizvanrh.gov.hr/hrvati-izvan-rh/hrvatsko-iseljenistvo/hrvatsko-iseljenistvo-u-cileu/756 [pristupljeno 28. lipnja 2024.].

Središnji državni ured za Hrvate izvan Republike Hrvatske. (bez dat. b). Hrvatsko iseljeništvo u Brazilu. https://hrvatiizvanrh.gov.hr/hrvati-izvan-rh/hrvatsko-iseljenistvo/hrvatsko-iseljenistvo-u-brazilu/755 [pristupljeno 28. lipnja 2024.].

Središnji državni ured za Hrvate izvan Republike Hrvatske. (bez dat. c). Hrvatsko iseljeništvo. https://hrvatiizvanrh.gov.hr/hrvati-izvan-rh/hrvatsko-iseljenistvo/86 [pristupljeno 28. lipnja 2024.].

Sveučilište u Zagrebu (bez dat.). Online tečajevi hrvatskoga jezika (HiT). http://www.unizg.hr/suradnja/medunarodna-suradnja/ucenje-hrvatskoga-jezika-za-strance/online-tecajevi-hrvatskog-jezika-hit/ [pristupljeno 28. lipnja 2024.].

Sveučilište u Zagrebu, Fakultet hrvatskih studija (bez dat.). Studij demografije i iseljeništva. https://www.hrstud.unizg.hr/demografija-i-hrvatsko-iseljenistvo [pristupljeno 20. lipnja 2024.].

Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet (bez dat. a). Razvojna i znanstveno-istraživačka strategija Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. https://web2020.ffzg.unizg.hr/wp-content/uploads/2020/06/Razvojna-i-znanstveno-istra%C5%BEiva%C4%8Dka-strategija-FFZG.pdf

Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet (bez dat. b.). E-TEČAJ A1.HR. https://a1.ffzg.unizg.hr/ [pristupljeno 28. lipnja 2024.].

Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, projekt Europskoga socijalnoga fonda (ESF) (bez dat.). HR4EU. https://www.hr4eu.hr/ [pristupljeno 28. lipnja 2024.].

Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Croaticum. Centar za hrvatski kao drugi i strani jezik (bez dat.). Besplatni internetski tečajevi hrvatskoga jezika – A1.HR i A2.HR. https://croaticum.ffzg.unizg.hr/?page_id=5022&lang=hr [pristupljeno 28. lipnja 2024.].

Šakić, V. i Dobrovšak, Lj. (ur.) (2020). *Leksikon hrvatskoga iseljeništva i manjina.* Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.

Thomason, S. G. (2001). *Language Contact. An Introduction.* Washington: Georgetown University.

Vulić, S. (2021). *Blago rasutih. Jezik Hrvata u dijaspori.* Split: Književni krug.

Zubčić, S. (2010). Istraženost govora hrvatskih iseljenika u prekomorskim zemljama i zemljama Zapadne Europe. *Croatian Studies Review,* 6(1), 141–161. https://hrcak.srce.hr/86326

Zvučni atlas hrvatskih govora (bez dat. a). Hrvatski zvučni atlas. http://hrvatski-zvucni-atlas.com/ [pristupljeno 20. lipnja 2024.].
Zvučni atlas hrvatskih govora (bez dat. b). Hrvatski zvučni atlas. http://hrvatski-zvucni-atlas.com/interaktivni-zemljovid [pristupljeno 20. lipnja 2024.].

El idioma croata en América del Sur: ayer, hoy, mañana

El objetivo de este trabajo es examinar el estado de la investigación y, especialmente, de los estudios abocados a la descripción del habla de los emigrantes croatas en América del Sur. El panorama lingüístico allí es muy interesante: en varias oleadas migratorias, los croatas emigraron desde diferentes partes de Croacia y, de ese modo, cuidaron y transmitieron en el círculo familiar su habla materna. Intentaremos establecer cómo fueron investigadas esas formas del habla ayer, cómo son investigadas hoy y cuáles son las perspectivas de la investigación para mañana. Ayer. Numerosas investigaciones realizadas desde diferentes perspectivas, más frecuentemente históricas, migratorias o etnológicas, junto al tema de la identidad, abordaron también el estatus de la lengua croata. A mediados de los años 2000 se abrió la perspectiva del croata como lengua de herencia y como importante determinante de la identidad. Hoy: En la última década se han intensificado las investigaciones del croata como lengua de herencia, especialmente aquellas sobre el dominio del croata en el contexto hispanohablante. Se abre un espacio para el estudio de la historia de la emigración de croatas a Brasil. A pesar del aumento de la investigación y la expansión de las áreas temáticas al lenguaje en sí, faltan en particular descripciones lingüísticas exhaustivas del habla de los emigrantes croatas: investigaciones desde la perspectiva de la lingüística de contacto (contactos de las hablas croatas con las españolas y las portuguesas, cambios bajo sus influencias) y, luego, desde la geografía lingüística y la dialectología (características conservadas de las hablas maternas). Mañana. La aplicación amplia de las tecnologías del lenguaje debería fomentar la formación de corpus lingüísticos. Para eso, es de capital importancia implementar proyectos de investigación nacionales y reunir expertos. En particular, es necesario construir un corpus de habla (comparable al Corpus de la parole francés) que abarcaría una serie representativa de registros digitales de audio (y video) de hablantes de puntos (ciudades y pueblos) en los que viven croatas, seleccionados por toda Sudamérica. Dichos registros se agregarían a mapas digitales, se transcribirían y se pondrían a disposición del público científico y general. Las hablas de los emigrantes croatas en América del Sur forman

parte de un corpus único e inseparable de la lengua croata y, como tales, se deben comenzar a investigar con urgencia. Similares investigaciones se han realizado para el idioma croata en Australia (Hlavac 2000), lo que ha redundado en la inclusión del idioma croata en situaciones de contacto lingüístico y como lengua de herencia en obras capitales sobre la temática (p. ej., Polinsky 2018; Thomason 2001).

Palabras clave: lengua croata, América del Sur, lingüística de contacto, geografía lingüística, lingüística de corpus

LA LENGUA CROATA EN AMÉRICA DEL SUR: AYER, HOY, MAÑANA

Ivana Franić

Resumen

El objetivo de este trabajo es examinar el estado del habla de los emigrantes croatas en América del Sur, es decir, cómo fueron investigadas esas formas del habla ayer, cómo son investigadas hoy en día y cuáles son las perspectivas de la investigación para mañana. *Ayer*: numerosas investigaciones, realizadas desde diferentes perspectivas, más frecuentemente históricas, migratorias o etnológicas, junto con el tema de la identidad, abordaron también la situación de la lengua croata. A mediados de los años 2000 se abrió la perspectiva del croata como lengua de herencia y como elemento esencial de la identidad. *Hoy.* Se han intensificado las investigaciones sobre la historia de la emigración de croatas a Brasil, pero no tanto de su identidad lingüística. A pesar de la proliferación de investigaciones y la expansión de las áreas temáticas al lenguaje en sí, faltan en particular descripciones lingüísticas exhaustivas del habla de los emigrantes croatas: investigaciones desde la perspectiva de la lingüística de contacto, desde la geografía lingüística y la dialectología. *Mañana.* La aplicación amplia de las tecnologías del lenguaje debería fomentar la formación de corpus lingüísticos, en particular, un corpus oral que comprendería una serie representativa de registros digitales de audio de hablantes de localizaciones (ciudades y pueblos) en las que viven croatas, seleccionadas por toda América del Sur. Dichos registros se incorporarían a mapas digitales, se transcribirían y se pondrían a disposición tanto de un público científico como general. Las hablas de los emigrantes croatas en América del Sur forman parte de un corpus único e inseparable de la lengua croata y, como tales, se deben comenzar a investigar con urgencia.

Palabras clave: lengua croata, América del Sur, lingüística de contacto, geografía lingüística, lingüística de corpus

Consideraciones introductorias

La lengua croata es hablada por emigrantes croatas en países de ultramar, con comunidades especialmente numerosas en EE. UU., Canadá, Australia y los países sudamericanos. En América del Sur, el paisaje lingüístico es especialmente interesante: en varias oleadas migratorias, llegaron croatas procedentes de distintas regiones de Croa-

cia, sobre todo de Dalmacia y las islas. Partiendo de su habla materna croata como base, adoptaron y aprendieron también las lenguas de su nuevo entorno, así como las lenguas de uso oficial. El croata, sin embargo, se transmitía y se adquiría en el ámbito familiar, y era precisamente el habla materna croata la que se transmitía.

Numerosos estudios, desde diversas perspectivas, sobre todo histórica, migratoria o etnológica, también han abordado el papel y la situación de la lengua croata, además del tema de la identidad. Más recientemente, ha ido creciendo la investigación sobre el croata como lengua de herencia, incluso en el contexto hispanohablante, y también se abre el campo para investigar la historia de la emigración croata a Brasil.

El objetivo de este artículo es esbozar nuevas perspectivas en el estudio del habla de los emigrantes croatas en los países sudamericanos. Siguiendo el desarrollo teórico y metodológico de los campos pertinentes de las ciencias sociales y humanidades que podrían dar respuesta a nuevos retos y abrir nuevas vías de investigación, resultan de especial interés la lingüística de contacto (contacto interlingüístico), la lingüística computacional, la etnolingüística y la sociolingüística, y más recientemente, la ecolingüística.

Las áreas temáticas que se perfilan en este sentido son: i) la lengua croata como objeto de investigación y de enseñanza/aprendizaje, y ii) la lengua croata como patrimonio. Todo ello, desde una perspectiva teórica y metodológica, representa un reto para dar un impulso a la investigación con el apoyo de las tecnologías lingüísticas y las humanidades digitales.

El punto de partida específico de este trabajo se encuentra en la investigación de Zubčić (2010), que aborda el estudio del habla de los emigrantes croatas en países de ultramar y de Europa Occidental. En su investigación, la autora ofrece una visión general de los estudios sobre el habla de la emigración croata en las regiones del mundo donde es más numerosa, a saber, los Estados Unidos de América, Canadá, Australia, Nueva Zelanda y los países de Europa Occidental. Muchos autores han contribuido al estudio de diversos aspectos del habla de los croatas en estas regiones del mundo (para más detalles, véase Zubčić, 2010). En general, Zubčić divide los trabajos en dos grupos: el primero, en el que el habla se considera un hecho sociolingüístico, examinando las circunstancias del uso de la lengua materna y su conservación; y el segundo, en el que el habla de los emigrantes croatas se aborda desde una perspectiva estrictamente lingüística.

En el mismo estudio, la autora plantea una cuestión fundamental y hace un llamamiento a «an urgent start of linguistic research in the countries of South America and in South Africa» (Zubčić, 2010, p. 154). Esa afirmación, formulada en el umbral de las dos primeras décadas del siglo XXI, ya era significativa en aquel momento. Ha pasado más de una década desde entonces, lo que impone la necesidad de determinar el estado actual de los estudios sobre el habla de los emigrantes croatas en América del Sur.

Panorama de la emigración croata en los países de América del Sur

Tal como se indicó en la introducción, el paisaje lingüístico en América del Sur es particularmente interesante: en varias oleadas migratorias, los croatas llegaron desde distintas regiones de Croacia, sobre todo desde Dalmacia, Istria y las islas, especialmente las dálmatas. Según la Obra Lexicográfica de la Emigración y las Minorías Croatas (Šakić y Dobrovšak, 2020), los croatas emigraron a Argentina en cuatro grandes oleadas: el primer grupo se estableció entre 1870 y 1910, la segunda oleada se prolongó desde 1910 hasta el final de la Primera Guerra Mundial, un tercer grupo emigró durante el periodo de entreguerras y la cuarta oleada tuvo lugar tras la Segunda Guerra Mundial. Se estima que en Argentina viven alrededor de 250 000 personas de origen croata, de las cuales unas 10 000 están indisolublemente vinculadas a su identidad nacional (Šakić y Dobrovšak, 2020, p. 35, s. v. Argentina).

Los primeros croatas comenzaron a establecerse en Chile a mediados del siglo XIX, con una afluencia más notable alrededor de 1890, cuando llegaron desde Dalmacia en busca de oro. Los croatas llegaron primero al sur de Chile, luego al norte, a la zona de Antofagasta, y solo en el periodo de entreguerras al centro de Chile (Šakić y Dobrovšak, 2020, 191, s. v. Chile (croatas)). Según las estimaciones, en la actualidad viven en Chile alrededor de 200 000 personas de ascendencia croata (Oficina Central Estatal para los Croatas fuera de la República de Croacia [SDUHIRH], s. f. a).

Los primeros croatas se establecieron en Bolivia alrededor de 1880. La mayoría procedía de Brač, Hvar y Hrvatsko Primorje, en su mayoría reemigrantes de Chile. Hoy en día, viven en Bolivia entre 2000 y 5000 croatas y sus descendientes, en su mayoría procedentes de Brač (Šakić y Dobrovšak, 2020, p. 111, s. v. Bolivia (croatas)).

Se cree que los primeros croatas comenzaron a llegar a Brasil a mediados del siglo XIX, cuando su presencia era todavía escasa. Aunque hoy en día es muy difícil precisar cuántos croatas y descendientes suyos viven en Brasil, se estima que hay alrededor de 20 000 (Šakić y Dobrovšak, 2020, p. 135, s. v. Brasil (croatas)). Los estudios más recientes mencionan asimismo una cifra de 80 000, según los datos del sitio web de la Oficina Central Estatal para los Croatas fuera de la República de Croacia (SDUHIRH, s. f. b).

A finales del siglo XIX comenzó una emigración más masiva de croatas a Uruguay, cuando llegaron emigrantes procedentes principalmente de Dubrovnik, Brač, Korčula y Hvar. Se estima que en el país viven alrededor de 3300 emigrantes croatas y sus descendientes (Šakić y Dobrovšak, 2020, p. 1019, s. v. Uruguay (croatas)).

Los croatas comenzaron a establecerse en Paraguay a finales del siglo XIX por motivos económicos. Entre los primeros se encontraban croatas de Brač, seguidos de otros procedentes de diversas regiones de Dalmacia. Hoy en día, hay alrededor de 5000 croatas y sus descendientes en Paraguay (Šakić y Dobrovšak, 2020, p. 815, s. v. Paraguay (croatas)).

En la actualidad, viven en Ecuador alrededor de 4000 personas de ascendencia croata. Residen principalmente en ciudades de la costa del Pacífico y no son especialmente numerosos en la capital, Quito. Los orígenes del asentamiento se remontan a finales del siglo XIX y principios del XX, con menos llegadas entre las dos guerras mundiales, mientras que en la década de 1990 Ecuador se convirtió en un país atractivo para la inversión (Šakić y Dobrovšak, 2020, p. 270, s. v. Ecuador (croatas)).

Los primeros colonos llegaron a Perú en el siglo XVI; eran miembros de la nobleza, sacerdotes y marineros. A partir de la segunda mitad del siglo XIX, comenzó a llegar a Perú un mayor número de croatas, predominantemente procedentes de Dubrovnik. Según las estimaciones, antes de la Primera Guerra Mundial había alrededor de 1000 croatas en Perú. En una nueva oleada de inmigrantes, varios centenares de refugiados políticos croatas llegaron desde Italia en 1948. Se estima que hoy en día hay entre 300 y 400 croatas nacidos en Croacia que residen en Perú, cifra que ascendería hasta 6000, si sumamos a los descendientes de segunda y tercera generación (Šakić y Dobrovšak, 2020, p. 833, s. v. Perú (croatas)).

En vísperas de la Segunda Guerra Mundial, vivían en Venezuela unos 200 emigrantes croatas. Tras la guerra, llegó al país un mayor número de exiliados políticos croatas, y en 1955 se produjo una segunda

oleada de refugiados y colonos croatas. En el período posterior a la Segunda Guerra Mundial, vivían en Venezuela alrededor de 1500 croatas. Se estima que, en la actualidad, viven en ese país unos 5000 croatas y sus descendientes (Šakić y Dobrovšak, 2020, p. 1029, s. v. Venezuela (croatas)).

La siguiente figura (Figura 1) ilustra los destinos de la emigración croata, entre ellos los países de América del Sur:

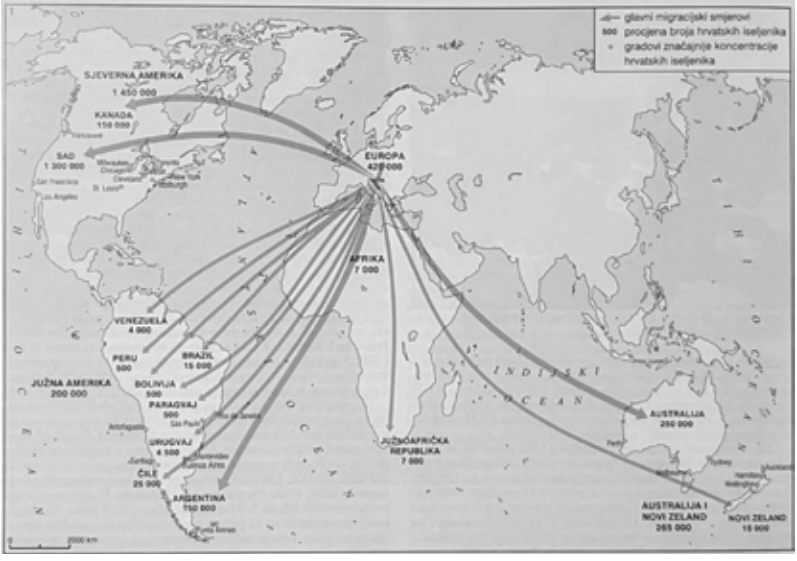

Figura 1: Emigrantes croatas en todo el mundo
Fuente: Enciclopedia Croata, vol. 4 (Fr-Ht), p. 674

Como puede apreciarse en la figura y como ya se ha indicado, numerosas rutas de emigración se dirigieron precisamente a países sudamericanos; sin embargo, se carece de datos precisos sobre el número de croatas en estos países. Skelin Horvat y Musulin (2015, p. 486) también señalan estas variaciones en la región sudamericana. Los datos de los sitios web de la Oficina Central Estatal para los Croatas fuera de la República de Croacia también indican la imposibilidad de determinar con precisión el número de croatas y sus descendientes en determinadas regiones de América del Sur (SDUHIRH, s. f. c). Es indiscutible, sin embargo, que en América del Sur el mayor número de emigrantes se dirigió a países de habla hispana, en primer lugar, a Argentina y Chile, y luego al Brasil lusófono.

La lengua croata en América del Sur: ayer y hoy – continuidad en la investigación y nuevas perspectivas

Numerosos estudios desde diversas perspectivas, en su mayoría histórica, migratoria o etnológica, han abordado también la cuestión de la situación y el papel de la lengua croata junto con el tema de la identidad; cabe mencionar en particular los amplios estudios de Antić (1988, 2002), Nejašmić (1990), Perinić (1998), Radovich (1982, 2016), o más específicamente Sprljan (2004, 2011) y Solian (2016), y posteriormente Perić (2004, 2005, 2006), Lasić (2010) (para una descripción más detallada de otros estudios, véase Šakić y Dobrovšak, 2020). Ya a mediados de la década de 2000 se abrió la perspectiva del croata como lengua de herencia y como elemento determinante de la identidad (Jelaska y Hržica, 2005; Jelaska, 2005). En la última década, estos estudios se han intensificado significativamente, y los temas de investigación que siguen suscitando un interés notable y sostenido entre los investigadores son la adquisición y el aprendizaje de la lengua croata entre las generaciones más jóvenes de la emigración croata de los países sudamericanos. De hecho, la tercera y cuarta generación de emigrantes está especialmente interesada en regresar; se trata de hablantes de herencia y/o hablantes con motivación de herencia. Esto se analiza con especial detalle, por ejemplo, en los trabajos de Cvikić, Jelaska y Kanajet Šimić (2010) y Jelaska y Hržica (2005). La adquisición del croata como lengua de herencia en un contexto hispanohablante es asimismo objeto de un número creciente de estudios (p. ej., Musulin y Jelaska, 2014; Skelin Horvat y Musulin, 2015; Skelin Horvat y Musulin, 2018; Skelin Horvat, Musulin y Blažević, 2021).

Cabe destacar que el aprendizaje y la enseñanza de la lengua croata entre los miembros de la emigración croata se ven especialmente impulsados por la expansión de la red de lectorados de lengua croata y la enseñanza del croata en el extranjero, bajo la tutela del Ministerio de Ciencia y Educación. De hecho, desde hace algo más de una década (desde 2009), existen lectorados en la Universidad de Buenos Aires (UBA) y en Rosario (Universidad Nacional de Rosario), y desde 2017, un lectorado en Punta Arenas (Universidad Magallanes). Al mismo tiempo, la red de enseñanza del croata en el extranjero, además de las plazas docentes en Buenos Aires, cuenta desde 2019 con una nueva plaza docente en Santiago de Chile (Estadio Croata). Asimismo, cada vez hay más cursos de croata en las universidades croatas dirigidos a becarios, en particular cursos a distancia (que se intensificaron aún más durante la pandemia). Estos cursos de lengua croata están estructurados y se imparten a los estudiantes de las siguientes instituciones:

1. Cursos de croata en línea (HiT): La Universidad de Zagreb y la Fundación para la Emigración Croata («Hrvatska matica iseljenika»), con el apoyo de la Oficina Central Estatal para los Croatas fuera de la República de Croacia (http://www.unizg.hr/suradnja/medunarodna-suradnja/ucenje-hrvatskoga-jezika-za-strance/online-tecajevi-hrvatskog-jezika-hit/) (recuperado el 28 de junio de 2024);

2. Programa y curso HR4EU: Universidad de Zagreb, Facultad de Filosofía y Letras, proyecto del Fondo Social Europeo (FSE) (https://www.hr4eu.hr/) (recuperado el 28 de junio de 2024);

3. Cursos gratuitos de croata en línea: Universidad de Zagreb, Facultad de Filosofía y Letras, con el apoyo de la Oficina Central Estatal para los Croatas fuera de la República de Croacia (https://croaticum.ffzg.unizg.hr/?page_id=5022&lang=hr) (recuperado el 28 de junio de 2024);

4. Curso en línea para el nivel A1: Universidad de Zagreb, Facultad de Filosofía y Letras (https://a1.ffzg.unizg.hr/) (recuperado el 28 de junio de 2024).

Más recientemente, se ha abierto asimismo una vía de investigación sobre la historia de la emigración de croatas a Brasil (Puh, 2019). En este sentido, las monografías de M. Puh resultan de especial relevancia: *Hrvatska u Brazilu – iseljeničke priče i priče o useljenju* («Croacia en Brasil: historias de emigrantes e historias de inmigración»), *Hrvatska u Brazilu do 1918.: prva faza useljavanja* («Croacia en Brasil hasta 1918: la primera fase de la inmigración»), *Hrvatska u Brazilu između 1918. i 1941.: druga faza useljavanja* («Croacia en Brasil entre 1918 y 1941: la segunda fase de la inmigración»), *Hrvatska u Brazilu nakon 1941.: treća faza useljavanja* («Croacia en Brasil después de 1941: la tercera fase de la inmigración»). Destacamos también la importancia del proyecto «Red de Croatas en Brasil», así como la celebración del primer Congreso Nacional de Croatas en Brasil en 2019 (Hrvatska matica iseljenika [HMI], s. f. a). Por último, cabe destacar la creación del Museo Virtual de la Emigración Dálmata, que ofrece una visión exhaustiva del fenómeno de la emigración croata a distintas regiones del mundo, incluida América del Sur, con una amplia documentación (Aspira, s. f.).[1]

En cuanto a las nuevas orientaciones de la investigación sobre la emigración croata, en particular en lo relativo a cuestiones demográficas y de retorno, se perfila una nueva perspectiva con la creación de un nuevo grado en Demografía y la Emigración Croata en la Facultad de Estudios Croatas de la Universidad de Zagreb (Universidad de Zagreb, Facultad de Estudios Croatas [FHS], s. f.). Las nuevas perspectivas

1 Cabe señalar asimismo que el proyecto del Museo Virtual de la Emigración Dálmata, anunciado en febrero de 2021, aún no se ha puesto en marcha (HMI, s. f. b).

de investigación también se destacan en el programa estratégico de investigación de la Facultad, en particular la lengua croata y sus variedades, las tecnologías lingüísticas para la lengua croata y la digitalización del patrimonio cultural, la literatura croata en la patria y en la emigración, la conservación de la identidad croata en el contexto de la globalización, las identidades nacionales en la emigración croata, las comunidades de repatriados e inmigrantes, los movimientos históricos y las influencias sociales en los desplazamientos del pueblo croata. *La Estrategia de Desarrollo e Investigación Científica de la Facultad de Filosofía y Letras de la Universidad de Zagreb 2018-2023* también hace hincapié en centrar la investigación en los siguientes temas, que están relacionados, entre otras cosas, con el habla de los emigrantes croatas: investigación sobre las comunidades de la emigración, investigación sobre las lenguas de herencia, investigación sobre el croata como lengua de herencia, investigación sobre el cambio lingüístico, el contacto y la alternancia de códigos, investigación sobre los mecanismos de préstamo lingüístico en diferentes lenguas, el estudio y el refuerzo de los vínculos entre la cultura, la lengua y la literatura croatas y otras, investigación de corpus en el ámbito de las tecnologías lingüísticas y las humanidades digitales (Universidad de Zagreb, Facultad de Filosofía y Letras [FFZG], s. f. a). En este contexto, sería especialmente importante centrar la atención en los contactos interlingüísticos entre el croata y el español, así como entre el croata y el portugués, e investigar aspectos concretos de dichos contactos.

El croata en América del Sur mañana: la necesidad de iniciar investigaciones desde una perspectiva estrictamente lingüística

En lo relativo al desarrollo futuro de la investigación, se debe prestar especial atención a la continuidad de la investigación en disciplinas específicas y sus metodologías correspondientes. Todas las perspectivas y disciplinas existentes que tradicionalmente exploran diversas cuestiones de la emigración croata, en particular la historia, la etnología, los estudios sobre migración y la lingüística con sus subdisciplinas, deben seguir ampliando y profundizando sus campos de investigación, abriéndose a la vez hacia la interdisciplinariedad y la multidisciplinariedad.

Mientras que la investigación en los campos mencionados, especialmente en historia, etnología y estudios sobre migración, abre continuamente nuevos temas y líneas de investigación, la investigación

lingüística sigue siendo claramente insuficiente. A pesar del creciente interés en este campo de investigación y de la expansión de las áreas temáticas, siguen faltando descripciones lingüísticas exhaustivas del habla de los emigrantes croatas, es decir, trabajos del segundo grupo tal y como los define Zubčić (2010): investigaciones desde una **perspectiva estrictamente lingüística**. En concreto, nos referimos a:

i) investigaciones y descripciones desde la perspectiva de la lingüística de contacto (contactos interlingüísticos: contacto de las variedades croatas con el español y el portugués, mantenimiento y pérdida de rasgos, cambios bajo la influencia del español y el portugués);

ii)desde la perspectiva de la geografía lingüística y la dialectología (qué rasgos de las variedades maternas originales se han mantenido);

iii) desde las perspectivas de la sociolingüística, la etnolingüística, la lingüística antropológica, la lingüística de corpus y, en particular, la ecolingüística (véase más adelante en el texto);

iv) con un enfoque multidisciplinar, interdisciplinar y transdisciplinar.

En estos campos deben perfilarse nuevas perspectivas y líneas de investigación, con un mayor impulso y, lo que es más importante, con un posicionamiento claro por parte de los responsables de las políticas de investigación de que se trata de programas de investigación nacionales prioritarios.

Por lo tanto, se debería hacer lo siguiente lo antes posible:

1. impulsar grandes proyectos nacionales de investigación en el ámbito de las humanidades, en particular en filología y lingüística;

2. congregar a expertos croatas y especialistas sobre el terreno, y adquirir el equipo necesario;

3. facilitar el trabajo de campo en colaboración con expertos de la emigración.

Los factores que limitan especialmente dicha investigación son:

1. el número cada vez más reducido de hablantes de primera y segunda generación;

2. la falta de datos, siquiera aproximados, sobre el número de hablantes con distintos niveles de competencia en croata;

3. un número insuficiente de investigadores capaces de llevar a cabo estos estudios nacionales de gran importancia, tanto sobre el terreno como dentro de la comunidad investigadora croata.

1. La lengua croata en América del Sur: investigaciones recientes pese a las limitaciones

Varias tesis de máster sobre el habla de los emigrantes croatas, de Puljić (2010), Banjan (2013) y Seleš (2016), abordan cuestiones relativas a la emigración croata. Una descripción exhaustiva del habla de los emigrantes croatas en contacto con el español es el tema de una tesis doctoral de la Universidad de Buenos Aires (Bilić, 2022), que analiza el habla de los croatas de Santa Fe. Pilipenko (2019) también ofreció una aproximación a un estudio similar en el artículo *Terenska istraživanja govornika hrvatskoga jezika u Južnoj Americi* («Investigación de campo sobre hablantes de croata en América del Sur») (el caso de Chile). Se ha publicado la monografía *Diaspora Language Contact: The Speech of Croatian Speakers Abroad* («Contacto lingüístico en la emigración: el habla de los hablantes croatas en el extranjero») (Hlavac y Stolac, 2021). De especial interés es el capítulo de los autores Skelin Horvat, Musulin y Blažević: *Croatian in Argentina: Lexical transfers in the speech of bilingual Croatian-Spanish speakers* («El croata en Argentina: transferencias léxicas en el habla de hablantes bilingües croata-español»). También se ha publicado la monografía de S. Vulić (2021), *Blago rasutih. Jezik Hrvata u dijaspori* («El tesoro disperso. La lengua de los croatas en la emigración»). En ella se analiza la conservación de la lengua croata en las comunidades de emigrantes, incluidas las de los emigrantes croatas en los países sudamericanos.

2. La lengua croata en América del Sur a la luz de los retos de las humanidades digitales

Como sostiene Nikolić (2016), en las humanidades digitales el acento se pone en la mediación digital y el estudio humanístico de los problemas. La dimensión digital se convierte en parte integral del proceso de investigación y del discurso, y la hibridación disciplinaria se ve facilitada por los enfoques computacionales. Comprender y orientarse en el conjunto de las humanidades digitales presupone también la alfabetización digital, o más bien *iteracy* – information and literacy (Berry, 2012). La importancia cultural de lo digital es también indiscutible, con el objetivo de desarrollar una cultura digital compartida.

Las humanidades digitales implican, en particular, la disponibilidad de infraestructuras de investigación a gran escala (especialmente europeas) para los investigadores y los grupos de investigación. En la comunidad investigadora francesa, por ejemplo, una de estas gran-

des infraestructuras de investigación es *Humanités numériques* o *Huma-Num*, que se ocupa de las humanidades y las ciencias sociales, la filología, y está bajo la autoridad del Ministerio francés de Ciencia e Investigación (Humanités Numériques [Huma-Num], s. f.). Esta plataforma permite el almacenamiento, el procesamiento, la difusión, el archivo y el intercambio de datos y documentos procedentes de la investigación en las ciencias de las humanidades digitales.

Por lo tanto, el fuerte desarrollo de las tecnologías lingüísticas y su amplia aplicación en la lingüística deberían fomentar la creación de diversos corpus lingüísticos, con subcorpus para las diferentes formas de producción y las múltiples dimensiones de la actividad de la emigración croata. Dada la riqueza del patrimonio escrito de la emigración croata, en particular sus publicaciones periódicas y su literatura, es necesaria la creación de subcorpus específicos. En cuanto a la aplicación de los logros de las humanidades digitales y los resultados que podrían reportar en el ámbito de la investigación y la conservación del habla de los emigrantes croatas, planteamos dos propuestas: un repositorio central del habla de los emigrantes croatas (una propuesta de mayor alcance) y un corpus de lengua hablada (un programa con proyectos). A continuación, los describiremos brevemente.

2.a Repositorio central del habla de la emigración croata: *una propuesta de mayor alcance*

A través de un enfoque sinérgico y mediante nuevas investigaciones interdisciplinarias, multidisciplinarias y transdisciplinarias, se establecería un repositorio central del habla de los emigrantes croatas. Esta amplia plataforma sería un punto de referencia central y único, es decir, un repositorio que contendría:

a) trabajos académicos y libros especializados (monografías, obras colectivas, compilaciones, artículos de divulgación y publicaciones sobre la descripción lingüística del habla de los emigrantes croatas); todo ello en acceso abierto y con traducciones a otras lenguas, en particular al español;

b) bibliografías de publicaciones (por ejemplo, el proyecto de Hebrang Grgić y Barbarić, 2022);

c) mapas geográficos interactivos de las áreas habitadas por la emigración croata (continentes, países con provincias, distritos, ciudades y localidades destacadas);

d) grabaciones de audio y vídeo con breves fragmentos del habla individual de emigrantes croatas (muestras grabadas de los hablantes);

e) transcripciones del habla de hablantes de la emigración croata;

f) corpus y subcorpus compilados según diversos criterios y a partir de diversas fuentes, tanto escritas (periódicos, semanarios, revistas temáticas, literatura, traducción, etc.) como orales (hablantes según diversos criterios: estudiantes, profesionales, público general, etc.).

2.b Corpus de lengua hablada – *programa y proyecto*

En particular, es necesario crear un corpus de lengua hablada que recoja los rasgos del habla de los emigrantes croatas. Dicho corpus sería comparable al que se ha creado para la lengua francesa bajo el nombre de *Corpus de la parole* (Collections de Corps Oraux Numériques [Cocoon], s. f.).

El corpus oral consistiría en un conjunto representativo de grabaciones digitales de audio (y vídeo), tanto cortas como largas, de hablantes procedentes de localidades (ciudades y pueblos) cuidadosamente seleccionadas donde viven croatas en todos los países de América del Sur. Las grabaciones se incorporarían posteriormente a mapas geográficos digitales, se transcribirían y se pondrían a disposición del público en general, y en particular del público científico y profesional. La creación de dicho corpus debería implicar en mayor medida a estudiantes y doctorandos (p. ej., Banjan, 2013; Seleš, 2016), y deberían aprovecharse los amplios recursos investigadores de las universidades croatas en el campo de la filología, en particular los Estudios Croatas como filología nacional, pero también otras ramas filológicas, especialmente los Estudios Hispánicos y la Lingüística General, para la investigación del contacto croata-español, así como el campo interdisciplinario de la Croatología.

Destacaremos algunas de las investigaciones recientes, tanto las institucionales como las no institucionales, en el ámbito de los corpus de lengua hablada de las que tenemos conocimiento. Se han desarrollado dos corpus de este tipo, algo más limitados, para la lengua croata: uno para el habla de adultos y otro para las hablas locales croatas en el ámbito de la dialectología. El tercer corpus que mencionaremos es un corpus amplio, representativo y exhaustivo del francés hablado en todo el mundo, el ya mencionado *Corpus de la parole*.

El corpus de lengua hablada ya ha sido investigado por Kuvač Kraljević y Hržica (2016), pero en un ámbito algo más limitado de la lengua de adultos: el *Hrvatski korpus govornog jezika odraslih* (HrAL) («Corpus de Lengua Hablada de Adultos Croatas»). El proyecto se desarrolló entre 2010 y 2015, y el corpus comprendía 250 000 ocurrencias y más de 100 000 tipos. En la actualidad, el HrAL está disponible

en TalkBank, una base de datos de corpus de lengua hablada compilados en diversas lenguas (TalkBank, s. f.).

Zvučni atlas hrvatskih govora («El Atlas Sonoro de las Hablas Croatas») es una plataforma que ofrece una panorámica interactiva de las variedades locales de Croacia, tanto en el interior como en el exterior de la República de Croacia, un proyecto ecolingüístico nacional permanente, tal y como lo presenta su autor, V. Piškorec. Tal y como se indica en la plataforma, el objetivo del proyecto es registrar, conservar y valorizar el patrimonio lingüístico croata, prestando especial atención a su distribución geográfica y a la diversidad de sus variedades lingüísticas (Plataforma del Atlas Sonoro de las Hablas Croatas, s. f. a, s. f. b). A nivel global, el atlas representa una contribución ecolingüística de plena actualidad a la representación y valorización del patrimonio lingüístico mundial.

El corpus interactivo francés de lengua hablada, denominado *Corpus de la parole*, contiene miles de grabaciones de lengua hablada (en su mayoría en francés) procedentes de distintas regiones del mundo. La plataforma está integrada en la infraestructura digital de *Humanités numériques* (HumaNum, s. f.) con el objetivo de permitir a los investigadores estructurar, almacenar, hacer visibles y accesibles al público, y archivar sus grabaciones de lengua hablada. El mapa interactivo abarca todos los continentes, con enclaves (ciudades, lugares) señalados gráficamente en los que se almacena una grabación de audio de habla espontánea (en su mayoría en francés). Estos registros dan cuenta de la gran diversidad de la lengua francesa en todas las regiones del mundo, desde la Francia metropolitana, pasando por el francés de los países africanos, hasta los departamentos y territorios de ultramar franceses. En cuanto a la metodología, es importante señalar que investigadores de diferentes países pueden acceder de forma independiente a la plataforma y añadir grabaciones de audio, enriqueciendo así el corpus mediante el esfuerzo colectivo de grandes grupos de investigadores de todo el mundo. A continuación, se muestran varias capturas de pantalla que ilustran la cobertura de contenidos del concepto, así como la coherencia y precisión metodológicas del proyecto:

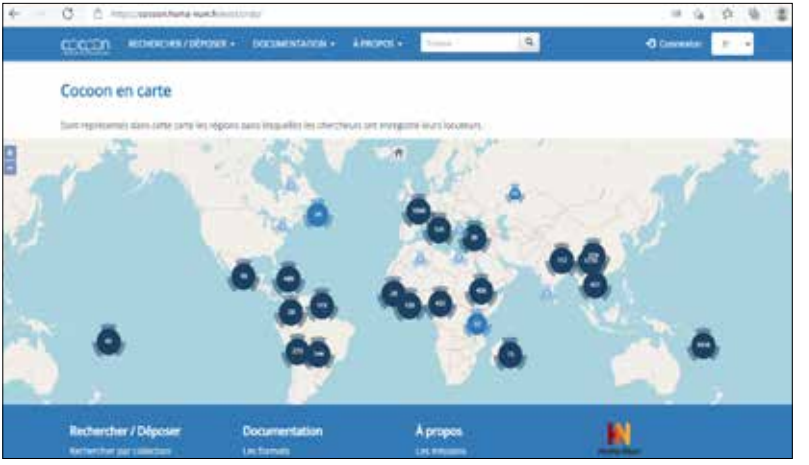

Figura 2: *Corpus de la parole* – captura de pantalla para todo el mundo
Captura realizada el 20 de junio de 2024.

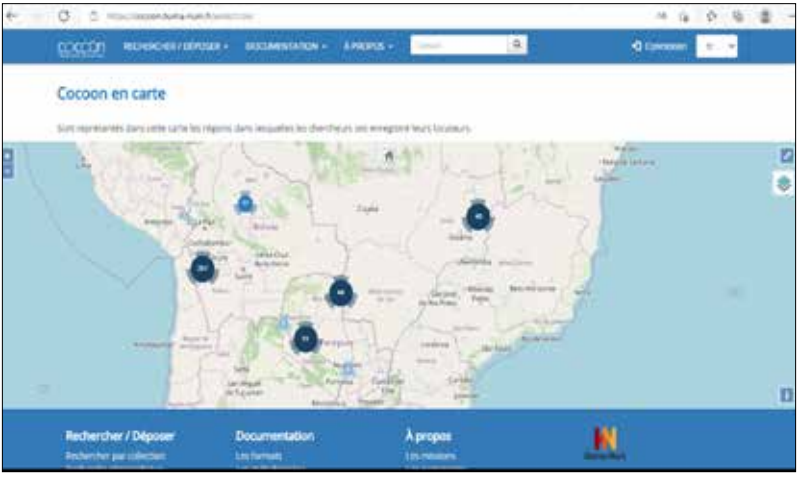

Figura 3: Corpus de lengua hablada *Corpus de la parole* – captura de pantalla de la región de América del Sur
Captura realizada el 20 de junio de 2024.

La lengua croata en América del Sur: una perspectiva ecolingüística

Hay otra perspectiva que merece especial atención en el desarrollo de futuras investigaciones sobre la lengua croata en la emigración, especialmente en países de ultramar, así como sobre el habla de los croatas en los países de América del Sur: la perspectiva ecolingüística. E. Haugen utilizó por primera vez el término «ecología» en el contexto lingüístico en 1970.[2] Según Haugen, los temas de la ecología de la lengua son el cambio lingüístico, el contacto y el conflicto lingüísticos, la extinción de lenguas, la planificación lingüística, el bilingüismo individual y la adquisición del lenguaje. Los temas de la ecología lingüística interesan especialmente a numerosos autores, y C. Hagège ya en 1985 sostiene que «una futura ecolingüística tendría que investigar de qué manera lo natural, integrado en una cultura concreta, se integra o se afianza en la lengua», utilizando así el término «ecolingüística» por primera vez (Hagège, 1987, según Fill, 2000, p. 229). La ecolingüística se configura así como una rama relativamente joven de la lingüística que tiene en cuenta el aspecto de la interacción, ya sea entre lenguas individuales, entre hablantes y grupos de hablantes, o entre la lengua y el mundo, y que actúa en favor de la diversidad de fenómenos y relaciones, y de la conservación de lo minoritario (Fill, 2000, p. 229). Hagège describe exhaustivamente el proceso de extinción lingüística y también introduce una especie de tipología, tal y como se expone con más detalle en Bilić y Franić (2022).

Según Hagège, el proceso de extinción lingüística tiene varias etapas, entre las que se incluyen *la ausencia de transmisión normal, el bilingüismo desigual, los semihablantes y la invasión léxica.* Un signo de grave desestabilización lingüística es la falta de hablantes jóvenes y una proporción excesiva de hablantes adultos. Uno de los signos de desestabilización es también el bilingüismo desigual: la presión de una lengua más fuerte o dominante, es decir, «conquering or dominant language» (Polinsky, 2018). También cabe mencionar a los semihablantes, es decir, hablantes con un dominio progresivamente más inseguro de la lengua (Dorian, 1977). Hagège añade a este concepto la noción adicional de doble incompetencia (Hagège, 2005, pp. 73-78), que se refiere a la situación de las familias de inmigrantes recién llegados que tienen una competencia deficiente de la lengua del país de acogida y

2 La ecología lingüística es el ámbito de interacción entre una lengua y su entorno (Haugen, 1972, p. 325; según Fill, 2000, p. 228).

que, además, no han mantenido la plena competencia en su propia lengua (Hagège, 2005, pp. 73-78).

Por lo tanto, una lengua desaparece con la desaparición de sus hablantes, y la pérdida de cualquier lengua es una pérdida para toda la humanidad (Hagège, 2005). En consecuencia, el número cada vez más reducido de hablantes de croata de primera y segunda generación supone la pérdida de la auténtica lengua croata, más concretamente, de sus hablas locales y dialectos, traída al continente americano en varias oleadas de emigración.

A pesar de la desaparición gradual de la lengua en la primera y segunda generación, Bilić y Franić (2022) hacen hincapié en la perspectiva de la lingüística de contacto y la perspectiva ecolingüística (entre la situación de peligro de la lengua y su conservación), a través de la concienciación de los hablantes y del creciente número de jóvenes de la emigración croata que aprende la lengua croata, así como mediante una investigación lingüística más intensiva siguiendo la metodología de Hagège (2005).

Las lenguas, como patrimonio de la humanidad y como bien cultural inmaterial, están protegidas por la Convención de la UNESCO para la Salvaguardia del Patrimonio Cultural Inmaterial (ratificada en 2005). Numerosas hablas croatas están protegidas como patrimonio cultural inmaterial (p. ej., el habla de Bednja, el habla de Dubrovnik, el habla de la isla de Susak, las hablas cokavianas de la isla de Vis, entre otras) (Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje [«Instituto de la Lengua y la Lingüística Croatas»], s. f.) y, por lo tanto, es necesario que las hablas de los emigrantes croatas también sean protegidas, como una forma especial de patrimonio lingüístico: la lengua de la emigración croata. Las hablas croatas que constituyen las lenguas de herencia de los emigrantes croatas en América del Sur también deberían recibir una atención especial, y deberían ser descritas e investigadas a fondo en el marco de una institución independiente o en el de alguna ya existente.

Conclusión

Las hablas de los emigrantes croatas forman parte del corpus único e indivisible de la lengua croata. Las descripciones de las hablas de los emigrantes croatas en el continente sudamericano siguen siendo especialmente escasas y, por ello, es urgente comenzar a investigarlas desde una perspectiva estrictamente lingüística. Samardžija (2004/2005) y Zubčić (2010) han llamado especialmente la atención sobre este tema. Si bien el interés por este tipo de investigación está creciendo y las áreas temáticas se están ampliando, un posicionamien-

to claro de las instituciones respecto a estos programas de investigación de importancia nacional es crucial. Se están abriendo nuevas perspectivas con las posibilidades que ofrece el procesamiento del lenguaje mediante tecnologías lingüísticas, especialmente en el marco de las humanidades digitales. La grabación, transmisión, digitalización, almacenamiento y conservación de dichos registros pueden hacer que el habla de los emigrantes croatas sea visible y accesible para el público científico y general, pero también pueden conservar estas variedades del habla como patrimonio original de los hablantes de croata en lejanos países de ultramar. Desde una perspectiva ecolingüística, esto es especialmente importante porque las lenguas son patrimonio de la humanidad y, como tales, deben protegerse como patrimonio cultural inmaterial.

Con la investigación descrita anteriormente y las propuestas para crear un repositorio central del habla de los emigrantes croatas (una propuesta de mayor alcance) y un corpus de lengua hablada (una propuesta más restringida), la lengua croata en situaciones de contacto lingüístico o como lengua de herencia podría entonces sumarse a las descripciones de otras lenguas en las obras fundamentales de la lingüística (p. ej., Polinsky, 2018; Thomason, 2001), tal y como hizo J. Hlavac (2000, 2003) con las hablas de los inmigrantes croatas en Australia. Tales descripciones lingüísticas serían beneficiosas a largo plazo para mantener la continuidad en la elaboración de descripciones lingüísticas de las hablas croatas, lo cual cobra especial importancia como deber nacional vinculado a la identidad para los investigadores lingüísticos croatas, pero también desde la perspectiva de la conservación de la lengua.

Bibliografía

Antić, Lj. (1988). Hrvatsko iseljeništvo u Južnoj Americi, *Migracijske teme*, 4 (4), 413–437.

Antić, Lj. (2002). *Hrvati i Amerika*. Zagreb: Sveučilišna naklada – Hrvatska matica iseljenika.

Banjan, I. (2013). *Iseljavanje Hrvata u Argentinu, Čile, Brazil i Peru.* [Diplomski rad, Sveučilište u Osijeku]. https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:142:554081

Berry, D. (2012). Introduction: Understanding the Digital Humanities. *Understanding Digital Humanities* (str. 1–20). David M. Berry (ur.) London: Palgrave Macmillan.

Bilić, J. B.; Franić, I. (2022). Hrvatski jezik kao čimbenik očuvanja identiteta u hispanoameričkome kontekstu / La lengua croata como fac-

tor de preservación identitario en el contexto hispanoamericano. *Migracijski procesi između Hrvatske i Južne Amerike: povijest, kultura i društvo / Procesos migratorios entre Croacia y América del Sur: historia, cultura y sociedad* (str. 159–173; 613–629). Luchetti, M. F.; Perić Kaselj, M. (ur.) Zagreb: Institut za migracije i narodnosti.

Bilić, J. B. (2022). *El croata como lengua de herencia en el sur santafesino (Argentina)*. [Doktorska disertacija, Universidad de Buenos Aires].

Cvikić, L., Jelaska, Z. i Kanajet Šimić, L. (2010). Nasljedni govornici i njihova motivacija za učenje hrvatskoga jezika *Croatian Studies Review*, 6 (1): 113–127. Preuzeto s https://hrcak.srce.hr/86321

Čizmić, I. (1976). *Doseljavanje, struktura i položaj naših iseljenika u prekomorskim zemljama*. Zagreb: Centar za istraživanje migracija.

Čizmić, I., Sopta, M. i Šakić, V. (2005). Iseljena Hrvatska, Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga.

Dorian, N. C. (1977). The problem of semi-speakers in language death. *International Journal of the Sociology of Language*, (12), 23-32.

Fill, A. (2000). Uvod u ekolingvistiku. *Strani jezici*, XXIX, 4, 229–249. (preveo Velimir Piškorec).

Hagège, C. (2005). *Zaustaviti izumiranje jezika*. [naslov izvornika *Halte à la mort des langues*] (prevela Ivana Franić). Zagreb: Disput.

Hebrang Grgić, I. i Barbarić, A. (2022). Nakladnička djelatnost Hrvata u Južnoj Americi: priprema projekta. / Actividad editorial de los croatas en América del Sur: preparación de proyecto. *Migracijski procesi između Hrvatske i Južne Amerike: Povijest, kultura i društvo / Procesos migratorios entre Croacia y América del Sur* (str. 297–309). Luchetti, M. F.; Perić Kaselj, M. (ur.) Zagreb: Institut za migracije i narodnosti.

Hlavac, J. i Stolac, D. (ur.) (2021). *Diaspora Language Contact. The Speech of Croatian Speakers Abroad*. Berlin: De Gruyter.

Hlavac, J. 2000. *Croatian in Melbourne: lexicon, switching and morphosyntactic features in the speech of second-generation bilinguals*. [Doktorska disertacija, Monash University]. https://bridges.monash.edu/articles/thesis/Croatian_in_Melbourne_lexicon_switching_and_morphosyntactic_features_in_the_speech_of_second-generation_bilinguals/14820204

Hlavac, J. 2003. *Second-generation speech. Lexicon, code-switching and morpho-syntax of Croatian-English bilinguals*. Bern: Peter Lang.

Hrvatska enciklopedija, glavni urednik A. Kovačec, sv. 4 (Fr-Ht). Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža.

Jelaska, Z. (2005). *Hrvatski kao drugi i strani jezik*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.

Jelaska, Z. i Hržica, G. (16. rujna 2005.). In search for a missing part: Identificational and generational motivation in learning the L2 [Poster]. 15th EUROSLA: The European Second Language Association, Dubrovnik, Hrvatska.

Kuvač Kraljević, J. i Hržica, G. (2016). Croatian Adult Spoken Language Corpus (HrAL). *Fluminensia*, god. 28 (2), 87–102. Preuzeto s https://hrcak.srce.hr/174013

Lasić, J. (2010). Jezični identitet hrvatske iseljeničke zajednice u Čileu / Language identity of the Croatian immigrant community in Chile, *Časopis hrvatskih studija / Croatian Studies Review*, 6 (1), 163–171. Preuzeto s https://hrcak.srce.hr/86318

Musulin, M. i Jelaska, Z. (2014). El sistema fonológico en el habla y en la lectura: español y croata. *Studia Romanica et Anglica Zagrabiensia*, 59, 77–94. Preuzeto s https://hrcak.srce.hr/149161

Nejašmić, I. (1990). Iseljavanje iz Hrvatske u evropske i prekomorske zemlje od sredine 19. stoljeća do 1981. godine – pokušaj kvantifikacije. *Migracijske i etničke teme, 6* (4), 511-526. Preuzeto s https://hrcak.srce.hr/127703

Nikolić, D. (2016). Digitalna humanistika i nacionalna filologija: o mogućim implikacijama računalnoga obrata. *Croatica, 40* (60), 75–87. Preuzeto s https://hrcak.srce.hr/174512

Perić, M. (2004). Aspekti integracije i adaptacije hrvatskih iseljenika u Čileu. *Migracijske i etničke teme, 20* (2-3), 243–258. Preuzeto s https://hrcak.srce.hr/7267

Perić, M. (2005). Političke promjene u Hrvatskoj i hrvatski iseljenički tisak u Čileu. *Migracijske i etničke teme, 21* (1-2), 69–89. Preuzeto s https://hrcak.srce.hr/5648

Perić, M. (2006). Hrvati u Čileu – neka obilježja suvremenoga etničkog/nacionalnog identiteta. *Društvena istraživanja*, 15 (6 (86)): 1195–1220.

Perinić, Lj. (1998). *Hrvati u Argentini. Budućnost iseljene Hrvatske*, Zagreb.

Pilipenko, G. (2018). The Ukrainian Language in Argentina and Paraguay as an Identity Marker. *Slovene*. *International Journal of Slavic Studies*, vol. VII/1, 281-307.

Pilipenko, G. (2019) Terenska istraživanja govornika hrvatskoga jezika u Južnoj Americi / Investigación de campo sobre los hablantes de croata en América del Sur, *I. Međunarodni znanstvenostručni skup Migracijski procesi između Hrvatske i Južne Amerike: Povijest, kultura i društvo / I. Encuentro Internacional Científico-profesional Procesos migratorios entre Croacia y América del Sur: historia, cultura y sociedad*, 11.

– 12. prosinca 2019. Knjiga sažetaka / Libro de resúmenes, str. 61–62. Zagreb: Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu.

Polinsky, M. (2018). *Heritage Languages and Their Speakers*. Cambridge Studies in Linguistics, Cambridge University Press.

Puh, M. (2019). Hrvati u Brazilu kao nevidljivo iseljeništvo, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 1, 97–121. Preuzeto s: https://doi.org/10.22586/csp.v51i1.8655

Puljić, L. (2010). *Hrvatska emigracija u Južnoj Americi krajem 19. i početkom 20. stoljeća*. Diplomski rad. Sveučilište J. J. Strossmayera u Osijeku, Filozofski fakultet. Preuzeto s: https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:142:261349

Radovich, J. C. (1982). *La inmigración yugoslava en la Argentina*. *Análisis estadístico sobre datos de las Memorias de la Dirección Nacional de Migraciones*. Buenos Aires, M.S.

Radovich, J. C. (2016). El proceso migratorio de los croatas de Konavle, Dalmacia, en la Argentina, en J. C. Radovich (Comp.), *Etnicidad y migraciones en Argentina*. Buenos Aires: Ediciones de la Sociedad Argentina de Antropología.

Samardžija, M. (2004/2005). Hrvatski jezik i Hrvati izvan Hrvatske. *Croatian Studies Review*. 3–4, 55–69.

Seleš, P. (2016). *Jezik, identitet, jezične politike i mediji: Hrvati u Čileu*. Diplomski rad. Sveučilište u Zagrebu Fakultet hrvatskih studija. Preuzeto s: https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:111:546661

Skelin Horvat, A. i Musulin, M. (2015). En busca de la identidad lingüística. El español cara a cara con el croata. *Lenguas, lenguaje y lingüística. Contribuciones desde la Lingüística General* (str. 485–494) / Gordejuela Senosiáin, A., Izquierdo Alegría, D., Jiménez Berrio, F., De Lucas Vicente, A. i M. Casado Velarde (ur.). Pamplona: Servicio de Publicaciones de la Universidad de Navarra, 2015. Preuzeto s: https://dadun.unav.edu/handle/10171/40102

Skelin Horvat, A. i Musulin, M. (2018). Nema ništa vidjeti sa španjolskim – un esbozo de los calcos hispanocroatas. *Poglavlja iz romanske filologije: u čast akademiku Augustu Kovačecu o njegovu 80. rođendanu* (str. 611–624). Lanović, N.; Ljubičić, M.; Musulin, M.; Radosavljević, P.; Šoštarić, S. (ur.) Zagreb: FF Press.

Skelin Horvat, A.; Musulin, M. i Blažević, A. G. (2021). Croatian in Argentina: Lexical transfers in the speech of bilingual Croatian-Spanish speakers. *Diaspora Language Contact. The Speech of Croatian Speakers Abroad* (str. 595–624). Hlavac, J.; Stolac, D. (ur.). Berlin: De Gruyter.

Solian, C. (2016). *Entre Yugoslavos y croatas. Migración, voces e identidades en Rosario y localidades de la pampa húmeda*. Rosario: Laborde Editor.

Sprljan, C. (2004). *La inmigración croata en Córdoba*. Studia Croatica Ed. Buenos Aires.

Sprljan, C. (2011). Los croatas en la Argentina: su identidad y su impronta en nuestra sociedad. *Todo es historia,* 526: 6-26.

Šakić, V. i Dobrovšak, Lj. (ur.) (2020). *Leksikon hrvatskoga iseljeništva i manjina*. Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.

Thomason, S. G. (2001). *Language Contact. An Introduction*. Washington: Georgetown University.

Vulić, S. (2021). *Blago rasutih. Jezik Hrvata u dijaspor*i. Split: Književni krug.

Zubčić, S. (2010). Istraženost govora hrvatskih iseljenika u prekomorskim zemljama i zemljama Zapadne Europe. *Croatian Studies Review, 6* (1), 0-0. Preuzeto s https://hrcak.srce.hr/86326

Internetski izvori:

Aspira (bez dat.). Aspira Virtualni muzej iseljeništva Dalmacije. https://virtualnimuzej.aspira.hr/ pristupljeno 28.06.2024.

COllections de COrpus Oraux Numériques (bez dat.). La plateforme COCOON. https://cocoon.huma-num.fr/ pristupljeno 20.06.2024.

Hrvatska matica iseljenika (bez dat. a). Prvi nacionalni kongres Hrvata u Brazilu. https://matis.hr/vijesti/prvi-nacionalni-kongres-hrvata-u-brazilu/ pristupljeno 28.06.2024.

Hrvatska matica iseljenika (bez dat. b). Virtualni muzej hrvatskoga iseljeništva. https://matis.hr/najave/virtualni-muzej-hrvatskoga-iseljenistva-hmi/ pristupljeno pristupljeno 28.06.2024.

Humanités numériques (bez dat.). Huma-Num. https://www.huma-num.fr/ pristupljeno 20.06.2024.

Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje (bez dat.). Jezik kao baština - JEZIK.HRvatski. https://jezik.hr/jezik-kao-bastina.html pristupljeno 20.06.2024.

Platforma Talkbank (bez dat.). TalkBank. https://talkbank.org pristupljeno 20.06.2024.

Središnji državni ured za Hrvate izvan Republike Hrvatske (bez dat. a). Hrvatsko iseljeništvo u Čileu. https://hrvatiizvanrh.gov.hr/hrvati-izvan-rh/hrvatsko-iseljenistvo/hrvatsko-iseljenistvo-u-cileu/756 pristupljeno 28.06.2024.

Središnji državni ured za Hrvate izvan Republike Hrvatske. (bez dat. b). Hrvatsko iseljeništvo u Brazilu. https://hrvatiizvanrh.gov.hr/

hrvati-izvan-rh/hrvatsko-iseljenistvo/hrvatsko-iseljenistvo-u-brazilu/755 pristupljeno 28.06.2024.

Središnji državni ured za Hrvate izvan Republike Hrvatske. (bez dat. c). Hrvatsko iseljeništvo. https://hrvatiizvanrh.gov.hr/hrvati-izvan-rh/hrvatsko-iseljenistvo/86 pristupljeno 28.06.2024.

Sveučilište u Zagrebu (bez dat.). Online tečajevi hrvatskoga jezika (HiT). http://www.unizg.hr/suradnja/medunarodna-suradnja/ucenje-hrvatskoga-jezika-za-strance/online-tecajevi-hrvatskog-jezika-hit/ pristupljeno 28.06.2024.

Sveučilište u Zagrebu, Fakultet hrvatskih studija (bez dat.). Studij demografije i iseljeništva. https://www.hrstud.unizg.hr/demografija-i-hrvatsko-iseljenistvo pristupljeno 20.06.2024.

Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet (bez dat. a). Razvojna i znanstveno-istraživačka strategija Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. https://web2020.ffzg.unizg.hr/wp-content/uploads/2020/06/Razvojna-i-znanstveno-istra%C5%BEiva%C4%8Dka-strategija-FFZG.pdf pristupljeno pristupljeno 20.06.2024.

Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet (bez dat. b.). E-TEČAJ A1.HR. https://a1.ffzg.unizg.hr/ pristupljeno 28.06.2024.

Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, projekt Europskoga socijalnoga fonda (ESF) (bez dat.). HR4EU. https://www.hr4eu.hr/ pristupljeno 28.06.2024.

Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Croaticum. Centar za hrvatski kao drugi i strani jezik (bez dat.). Besplatni internetski tečajevi hrvatskoga jezika – A1.HR i A2.HR. https://croaticum.ffzg.unizg.hr/?page_id=5022&lang=hr pristupljeno 28.06.2024.

Zvučni atlas hrvatskih govora (bez dat. a). Hrvatski zvučni atlas. http://hrvatski-zvucni-atlas.com/ pristupljeno 20.06.2024.

Zvučni atlas hrvatskih govora (bez dat. b). Hrvatski zvučni atlas. http://hrvatski-zvucni-atlas.com/interaktivni-zemljovid pristupljeno 20.06.2024.

„JA RAZUMIJEM, ME CUESTA HABLAR": HRVATSKO-ŠPANJOLSKO MIJENJANJE KODOVA MEĐU GOVORNICIMA HRVATSKOG PODRIJETLA U ARGENTINI

Josip Bruno Bilić
Paola Cúneo

Sažetak

U situacijama jezičnog i kulturnog kontakta, kao što su konteksti stranog podrijetla i migracija, jedan od fenomena koji se ponavlja jest promjena koda koja se sastoji od naizmjenične uporabe dvaju jezika tijekom iste komunikacijske interakcije. S formalnog gledišta, može se dogoditi između rečenica, između klauzula ili unutar granica iste klauze. Nadalje, može preuzeti posebne pragmatične i društvene funkcije u govornoj zajednici i zahtijeva kompetenciju govornika (usp. Gumperz, 1982; Poplack, 1980, 2004). U Argentini je hrvatski nasljedni jezik nekoliko generacija migranata, odnosno manjinski jezik koji se uči u domaćem i obiteljskom okruženju. U tom kontekstu, prebacivanje koda između španjolskog i hrvatskog jezika raširena je i relevantna praksa koja ispunjava i komunikacijsku i identitetsku funkciju. U ovom radu predlažemo analizu hrvatsko-španjolske kodne promjene u govoru hrvatskih migranata u Santa Feu (Argentina) na temelju korpusa polustrukturiranih intervjua koji su dio većeg istraživanja (Bilić, 2021).

Ključne riječi: nasljedni jezik, hrvatski jezik, jezični kontakt, prebacivanje kodova

Uvod

Jedan od ponavljajućih fenomena u situacijama jezičnog i kulturnog kontakta – posebno u kontekstu nasljeđa i migracije kao što je ovaj u kojem radimo – naizmjenična je uporaba dvaju ili više jezika u istom razgovoru ili komunikacijskoj interakciji, tj. promjena koda.

Svrha je ovog rada analizirati hrvatsko-španjolski kodni prijelaz na temelju govornog zapisa hrvatskih migranata u Santa Feu. Posebno će se promatrati formalne karakteristike ovog fenomena koji se javlja

na različitim strukturnim razinama, kao i njegove funkcije u komunikaciji i u konstrukciji identiteta.

Rad se temelji na empirijskim podacima prikupljenima iz prve ruke u terenskom radu i dio je šireg istraživanja (Bilić, 2021) koje proučava procese promjena i fenomene kontakta sa španjolskim – fonološki, morfosintaktički i leksički aspekt – u govoru hrvatskih useljenika u Argentini, u okviru studija nasljednih jezika i jezika u kontaktu u migracijskom kontekstu.

Prebacivanje koda: struktura i funkcija

Prebacivanje kodova definira se kao naizmjenična upotreba dvaju ili više jezika tijekom iste komunikacijske interakcije (Gumperz, 1982). S formalne točke gledišta (Poplack, 1980, 2004), prebacivanje koda može se dogoditi unutar granica iste klauze (unutarrečenično) ili rečenice (međurečenično)[1], kao i u opsežnim tekstualnim nizovima (nadrečenično). Međutim, čini se da prebacivanje koda nije samo formalni fenomen prijenosa s jednog koda na drugi. Doista, može preuzeti posebne pragmatične i društvene funkcije u govornoj zajednici i zahtijeva kompetenciju govornika (Gumperz, 1982).

Istraživanja su došla do relevantnih spoznaja o uvjetima, uzrocima i funkcijama promjene koda (usp. Poplack, 1980, 2004; Hlavac, 2006, 2012; Berk-Seligson, 1986). Što se tiče uzroka zbog kojih općenito dolazi do promjene koda, Clyne (2003) upućuje na potrebu izražavanja pojmova jedne kulture u jeziku druge kulture, na potrebe situacije kada dvojezični govornik koristi svaki jezik u različite svrhe i na jezičnu eroziju ili gubitak kao rezultat okruženja u kojem se koristi drugi dominantni ili hegemonijski jezik. De Bot (1992), na primjer, sugerira da se gubitak jezika općenito događa u prvoj generaciji imigranata.

S obzirom na funkcije mijenjanja koda, Blom i Gumperz (1972) i Gumperz (1982) razlikuju situacijsko mijenjanje koda (povezano s diglosijom) od metaforičkog mijenjanja koda (kasnije, razgovorno mijenjanje koda) na temelju njegovih interakcijskih, društvenih i psiholoških karakteristika.

Dok je prvi uvjetovan situacijom (primjerice škola, radno mjesto), odnosima među sudionicima (rodbina, stranci) ili temom, mijenjanje kodova u razgovoru uočava se, sa svoje strane, onda kad se dva jezika izmjenjuju u istoj komunikacijskoj razmjeni, bez varijacija

1 Muysken (2000) miješanje koda [*code mixing*] naziva unutarrečeničnom izmjenom koda „where lexical ítems and grammatical features from two languages appear in one sentence" (prema Treffers-Daller, 2009, str. 67).

u situaciji ili u sudionicima. Potonje će biti u središtu interesa ovog rada. Unutar ovog okvira, promjena koda funkcionira kao znak ili indeks („kontekstualizacijski znak" prema Gumperzu, 1982) za tumačenje poruke, što može dovesti do (re)definiranja situacije korištenjem jezika (Alby, 2013; Auer, 1995). U tom smislu, Coste, Moore i Zarate (2009, str. 19) ističu da višejezični govornici ne mijenjaju jezike bez razloga tijekom razgovora, već promjena daje polifonu dimenziju diskursa i može ispuniti nekoliko pragmatičnih i društvenih funkcija (vidi Gumperz, 1982; Coste, Moore i Zarate, 2009; Anciaux, 2013). Među prvima se ističu izravan citat, uzvici, ponavljanje, metajezični komentar, distanciranje od onoga što se govori ili mijenjanje teme. Isto tako, promjena koda može poslužiti za iskorištavanje konotativnog potencijala određenih riječi i može pomoći da se ublaži ili ojača funkcija razgovora, kao što je kroz pitanje, poricanje, traženje nečega ili davanje naredbe. Ovaj komunikacijski resurs dostupan je dvojezičnim osobama i ima kompenzacijske funkcije kao što su, na primjer, rješavanje problema pristupa vokabularu ili uklanjanje dvosmislenosti. Među društvenim funkcijama i funkcijama identiteta, promjena koda može se koristiti za označavanje članstva ili identifikacije s grupom, kao i za odnos s društvenom situacijom ili određenim razgovorom, za odabir ili razgraničenje publike, za isključivanje ili uključivanje sudionika, za signaliziranje solidarnosti ili distanciranje. Stoga promjena koda predstavlja složeno, značajno i sustavno ponašanje koje zahtijeva kvalificirani oblik djelovanja (Gumperz, 1982).

U kontekstu hrvatsko-engleskog kontakta u Australiji, Hlavac (2012, str. 52) razlikuje psiholingvistički uvjetovanu promjenu koda i metajezičnu promjenu koda. U prvom je slučaju jezična aktivacija ili selekcija nesvjesna karakteristika, dok je u drugom slučaju to svjestan proces. Psiholingvistički uvjetovano prebacivanje koda odnosi se na proizvodnju oblika iz drugog jezika; to jest, proizvodi se kroz (iznenadnu) aktivaciju motiviranu formalnom sličnošću ili specifičnim referentima koji ubrzavaju izmjenu. S druge strane, metajezično prebacivanje koda popraćeno je eksplicitnim referencama na jezičnu promjenu koja se upravo dogodila ili će se dogoditi (na primjer, upozorenjem ili isprikom). Autor također uvodi termin triggering kako bi označio eksplicitni okidač za promjenu koda, na temelju dostupnosti svakog jezika dvojezičnom govorniku.

U okviru studija o bilingvizmu i sposobnostima dvojezičnog govornika, Poplack (2004, str. 594) smatra da oni koji imaju veću kompetenciju u oba jezika ne samo da više mijenjaju, već i u većoj mjeri mijenjaju način govora unutar jednog jezika, i to u najširem dijapazonu

dopuštenih strukturalnih mjesta. Oni koji su manje vješti u jednom od jezika, s druge strane, ograničavaju svoje mijenjanje kodova u količini i vrsti i/ili mjestu u diskursu u skladu sa svojom dvojezičnom sposobnošću. U tom smislu, radije se mijenjaju na mjestima i tipovima koji zahtijevaju malo ili nimalo produktivnog znanja drugog jezika, kao što su uporaba dopuna, rutina ili ustaljenih fraza. U tom smislu, Berk-Selingson (1986, str. 314) navodi da je unutarrečenično prebacivanje koda povezano s nedostatkom tečnosti ili dominacije u jednom od jezika.

Što se tiče promjene koda u nasljednim jezicima, Polinsky (2018) upozorava da, unatoč velikom interesu za taj fenomen, ne postoje studije koje eksplicitno uspoređuju govornike prve generacije, govornike nasljednog jezika i govornike L2 s obzirom na promjene koda. Prema autorici, govornici nasljednog jezika slijede „standardne dvojezične prakse" u pogledu promjene koda, i ona primjećuje da – u skladu s Pfaffovim (1979) idejama – što je govornik nasljednog jezika svjesniji obaju svojih jezika, to je vjerojatnije da će imati pristup i jednom i drugom (Polinsky, 2018, str. 293).

Proučavanje hrvatskog kao nasljednog jezika u migrantskim zajednicama predstavlja temu od interesa, kojoj ovaj rad nastoji pridonijeti s posebnim osvrtom na argentinski kontekst koji je jedva istražen (osim Skelin Horvat, Musulin i Blažević, 2021, o leksičkom prijenosu).

Hrvatski migranti u južnom Santa Feu

Naša studija fokusirana je na jug provincije Santa Fe u Argentini. Ovo područje, koje se zbog svog bogatstva i plodnosti nalazi među najboljim zemljama na svijetu i koje ima grad Rosario kao gospodarsko i društveno središte regije[2], bilo je žarište hrvatske migracije od druge polovice 19. stoljeća. Priljev hrvatskih radnika koji su pristizali u međuratnom razdoblju, kao i doprinos onih koji su živjeli u mjestima koja okružuju grad Rosario, proširio je hrvatsku zajednicu (Sprljan, 2011). Upravo su na jugu Santa Fea doseljenici pristigli od 1870. do 1930. godine iz Dalmacije, a posebno oni s otoka Hvara, činili važnu zajednicu; većina njih bili su poljoprivrednici koji su radili na malim parcelama[3].

S obzirom na sociolingvističku situaciju na jugu Santa Fea, možemo ustvrditi da obitelji koje su se ondje nastanile nisu posjedovale nikakvo znanje španjolskog jezika i da se u ranim danima komunikacija uspostavljala samo među sunarodnjacima[4]. U obitelji se govorio samo

2 Rosario, smješten na jugoistoku provincije Santa Fe, povijesno je predstavljao trgovačko i uslužno središte povezano s poljoprivrednom proizvodnjom u regiji.

3 Za više detalja o hrvatskim migracijskim valovima vidi Nejašmić (1990).

4 „Zemljak" (*paisano*) odnosi se, prema značenju koje sugovornici daju, na osobu koja

hrvatski, a djeci rođenoj u Argentini to je bio prvi jezik do polaska u školu; to se u osnovi dogodilo s obiteljima prve imigracije. Iz priča naših sugovornika proizlazi da su im očevi, majke i djedovi govorili samo dijalekt (čakavski i štokavsko-ikavski), dok su ga oni razumjeli, ali ga nisu govorili, „izgubili su ga". Kod unuka i praunuka prvih doseljenika jezik se izgubio i tek se kod novih generacija javlja težnja za učenjem jezika predaka.

U tom kontekstu, iako hrvatski prolazi kroz procese istiskivanja u odnosu na većinski i hegemonistički jezik (Bilić i Franić, 2022, 2023; Bilić, Cúneo i Franić, 2023), migranti dijele snažan osjećaj pripadnosti s obzirom na to da poznaju prakse i značenja povezana s naslijeđenom kulturom (usp. Polinsky, 2018).

Metodološki okvir

Snimanje podataka provedeno je in situ i korištenjem tehnika terenskog rada. Proveo ga je Bilić tijekom 2016. i 2017. godine na jugu pokrajine Santa Fe (Argentina), području stanovanja govornika hrvatskog kao matičnog jezika. Provedena su četiri dubinska intervjua, koji su snimljeni i kasnije transkribirani.

Intervjui su vođeni na hrvatskom i španjolskom jeziku[5], a omogućili su rekonstrukciju biografskih iskustava o složenom zapletu useljavanja potaknutog ekonomskim i političkim procesima, kao i bilježenje sjećanja i osobnih priča. Svi ispitanici izjasnili su se da se osjećaju i Hrvatima i Argentincima.

Dobivena usmena svjedočanstva čine korpus empirijskih podataka na kojima se temelji analiza hrvatsko-španjolske izmjene kodova u kontekstu nasljeđivanja. Intervjuirani su govornici s različitim stupnjevima hrvatsko-španjolske dvojezičnosti, iz generacije 1B (prema tipologiji Haugena, 1953). Riječ je o djeci generacije 1A, odnosno o onima koji su emigrirali nakon navršenih 14 godina, a u Argentinu su stigli u razdoblju od 1910. do 1935. godine, vođeni uglavnom ekonomskim razlozima. Glavni kriterij za odabir sugovornika bio je da je hrvatski jezik njihov nasljedni jezik (Polinsky, 2018), odnosno jezik naučen tijekom djetinjstva u obiteljskom okruženju, kada postoji još jedan većinski i dominantni jezik – španjolski – u kojem s vremenom postaju kompetentniji.

---

je iz istog grada ili regije Hrvatske.

5 Vrijedno je istaknuti trostruku ulogu prvog autora u svojstvu istraživača, profesora hrvatskog jezika (Nacionalno sveučilište Rosario i Sveučilište Buenos Aires) i izvornog govornika.

Promjena koda u govoru hrvatskih migranata u Santa Feu

Promjena koda unutar klauzule

Unutarklauzalno prebacivanje koda uočava se kada se španjolska riječ ili izraz uvede u hrvatski govor.

Prvo, nalazimo slučajeve intraklauzalne izmjene kodova označenog [*flagged*] tipa, kada element na španjolskom jeziku funkcionira kao objašnjenje prethodnog ili sljedećeg elementa ili niza izraženog na hrvatskom jeziku. Na primjer:

(1) Mirovina hoće reć *„paz"*, como que uno está en paz. (BSA)[6]
„Mirovina na hrvatskom znači mir, kao da je čovjek u miru."

(2) […] i unuka zvala na telefon, *videollamada*, kako se reče. (MCLjA)
„A njezina unuka je zvala telefonom, kako se ono kaže, video pozivom."

U tim slučajevima promjena koda ima funkciju ponavljanja ili ponovnog navođenja (prema Gumperzu, 1982), a također intervenira u metajezičnoj dimenziji. Očituje se, primjerice, u (1) gdje govornik povezuje španjolsku riječ mir i hrvatsku riječ „mirovina". U primjeru (2) španjolska riječ *videollamada* proširuje značenje riječi „telefon". Iako je riječ telefon razumljiva riječ na španjolskom, govornik oklijeva i uvodi španjolsku riječ *videollamada*, vjerojatno kako bi pojasnio da se radi o pozivu koji uključuje videoprikaz.

Nadalje, promatra se korištenje sekvenci koje uključuju ekvivalentne riječi u oba jezika. Kao što tvrde Floccia et al. (2020), kod odraslih govornika riječ u jednom jeziku aktivira odgovarajuću riječ u drugom jeziku; u tim slučajevima dominantni jezik obično modulira smjer te aktivacije. Ovi se slučajevi smatraju prijevodnim ekvivalentima, s funkcijom uklanjanja dvosmislenosti i eksplicitnim iznošenjem činjenice da dvije riječi imaju isti referent. Ovaj fenomen također može biti povezan s procesom *dual-language activation* koji su analizirali Gollan, Ferreira, Cera i Flett (2014). Autori tvrde da je jedinstveno svojstvo dvojezičnog leksikona to što je ispunjen parovima prijevodnih ekvivalenata, odnosno riječi koje se gotovo potpuno preklapaju u značenju. Ova bi činjenica, prema autorima, predstavljala dokaz koji sugerira da kada dvojezični ljudi pokušaju proizvesti riječ u jednom od svojih jezika, da se ujedno pristupa informacijama ekvivalentne riječi u drugom jeziku ili se „aktiviraju" (Gollan et al., 2014; vidi i Kroll, Bobb, Misra i Guo, 2008).

6 Primjeri uključuju slobodniji prijevod odnosno tumačenje na hrvatski jezik; kada je potrebno, uključen je i doslovni prijevod. Navedeni su i inicijali intervjuirane osobe.

(3) Samo jedna riječe, nove *riječi, palabras.* (BSA)
„Samo riječ, nove riječi, riječi."

(4) I ona je bila *držila, protegía,* como decíamos nosotros. (JMD)
„I imala ih je, štitila ih je, kako bismo mi rekli."

(5) Kad brod je došo, mi smo bili *cuatro, četri* žene. (BSA)
„Kada je brod stigao, bilo nas je četvero, četiri žene."

(6) On radi u Tisak, *revista, novine.* (MCLjA)
„Radi u Tisku, časopisu, novinama."

Primjeri (3) do (6) pokazuju upotrebu promjene koda kada uključuje prijevodne ekvivalente, sa sekvencama u kojima hrvatski element aktivira svoj španjolski ekvivalent (*riječi, palabra* u (3); *držila, protegía* u (4)) ili pak obrnuto, gdje španjolske riječi aktiviraju hrvatske ekvivalente (*cuatro, četri* u (5); *revista, novine* u (6)). Funkcija prijevodnih ekvivalenata jest razjasniti ili objasniti značenja i postići preciznost.

U primjeru (7) u nastavku može se istaknuti da se promjena koda događa unutar iste fraze (kontrast toga kako se nešto kaže na španjolskom u odnosu na ono kako se kaže na hrvatskom). Riječ koja pokreće proces (ili *trigger word*) promjene koda[7] mogla bi u ovom slučaju biti povratna zamjenica se, koja je međujezični homonim, pa zbog podudarnosti struktura govornik lako i nesvjesno „sklizne" u drugi jezik usred prilično stabilnog i ustaljenog izraza.

(7) Ona ima brat, *kako se llama…* […] (MCLjA)
„Ona ima brata, kako se on zove..."

Što se tiče bilingvalnih sposobnosti, kao što smo spomenuli, ispostavlja se da su govornici koji sudjeluju u unutarklauzalnom mijenjanju kodova općenito najvještiji u oba kontaktna jezika (Poplack, 2004).

Interklauzalna promjena koda

Prebacivanje kodova također može obuhvatiti strukturu veću od riječi ili izraza. U ovom slučaju radi se o interklauzalnoj promjeni koda, odnosno između rečenica, neovisno o činjenici da među njima postoji sintaktička istovrijednost (Hlavac, 2012, str. 51). To se vidi u sljedećim primjerima:

7 Kao što Muysken (2000, str. 11) navodi, „the use of a word from another language may easily trigger another material from that language, either in anticipation of that word or subsequently".

(8) Onda je on duoša ovde na jedno misto, blizu, *Aceval se llama.* (JMD)
„Kasnije je došao ovamo u obližnji grad, zove se Aceval."

(9) Ja razumijem, *me cuesta hablar.* (BSA)
„Razumijem, teško mi je govoriti."

(10) *Fuimos* y čoviek: ¿Kako vi govorite? I on *nos llevó por todo Dubrovnik.* (BSA)
„Išli smo, a čovjek [kaže]: Kako govorite? I vodio nas je po cijelom Dubrovniku.

Prebacivanje koda na španjolski na razini složene rečenice u mnogim slučajevima predstavlja metajezični komentar (kao što se također događa u primjeru (4) iznad). U tim su slučajevima određeni diskursni markeri izraženi na španjolskom jeziku, a oni pružaju pojašnjenje samog izraza. Taj se fenomen može smatrati podržavajućom konverzacijskom strategijom izražavanja u određenom kontekstu, a također je u skladu s načelom komplementarnosti (Grosjean, 1997, str. 165; Grosjean, 2012, 2016, str. 68), prema kojem dvojezične osobe općenito zahtijevaju i koriste jezike u različite svrhe, u različitim okruženjima, s različitim ljudima.

S druge strane, primjeri predstavljaju slučajeve označene ili *flagged* promjene koda (Poplack, 1980) jer se do njih može svjesno doći, a sadrže metajezične komentare i nedoumice.

U smislu prijedloga Poplacka i Berk-Selingsona (1986) o bilingvalnoj sposobnosti, potvrđena je bliska veza između interklauzalne izmjene kodova i niske tečnosti ili dominacije u jednom od jezika. Većina prikazanih primjera uočena je kod govornika koji imaju veću kompetenciju u španjolskom nego u hrvatskom.

Prebacivanje kodova između rečenica

Kada promjena koda uključuje tekstualne sekvence duže od rečenice, radi se o međurečeničnim promjenama koda, kao što se vidi u sljedećim fragmentima govora naših sugovornika:

(11) I posli su došli amo u 1924 *y compraron tierra en Chovet. (*BSA)
„A onda su došli ovamo 1924. i kupili zemlju u Chovetu."

U nekim se sekvencama stalno izmjenjuju hrvatski i španjolski. U sljedećem primjeru vidljiva je tendencija sugovornika da prijeđe na španjolski. Njegov govor počinje na hrvatskom međurečeničnim izmjenama u španjolskom (a), a zatim uključuje opsežne sekvence na tečnom

španjolskom (b, d), s kraćim izmjenama u hrvatskom (c, e):

(12) a. Moja baba, puno, puno vrimena… ne znan kako se reče secondary school, škuola, amo u Chovetu i Firmat i *bueno, y ahora son retiradas,* kako se reče, ah, mírovina, ah, mirovina hoće reć „paz", *como que uno está en paz. (*BSA)

„Moja baka, već dugo, dugo..., ne znam kako bih rekla srednja škola, škola, ovdje u Chovetu i Firmatu, i dobro, sad su u mirovini, kako se kaže mirovina? Mirovina znači mir, kao da je netko miran."

b. Porque mi abuela, Bosikovich, que era de Hvar, y mi abuela Kordich que también era de Hvar, de Pitve, eran, hablaban dialecto, pero mi abuelo Ankovich hablaba…, no, ... hablaba bien! (BSA)

„Jer su moja baka Bosiković koja je bila s Hvara i baka Kordić koja je isto bila s Hvara, iz Pitava, govorile dijalekt, ali moj djed Anković govorio je…, ne, … govorio je dobro!"

c. Ode kažu: sestrá… *eso hablan los viejos, no es así.* (BSA)

„Ovdje kažu: sestra... tako stari kažu, nije to tako."

d. Más joven no habla así. ¿Vos sos de Dubrovnik? Yo pensé que eras de Zagreb. Nosotros teníamos las profesoras que venían de Croacia y daban clases acá una vez por semana, a través del centro croata, eran todas de Zagreb. Creo que una sola era de Dalmacia. A mí no me molestaba, pero decían a veces por algo que decíamos ah, pero eso es dálmata. (BSA)

„Mlađi ljudi tako ne govore. Jesi li iz Dubrovnika? Mislio sam da si iz Zagreba. Imali smo profesore koji su dolazili iz Hrvatske i predavali ovdje jednom tjedno, preko Hrvatskog centra, svi su bili iz Zagreba. Mislim da je samo jedan bio iz Dalmacije. Nije me smetalo, ali ponekad bi rekli nešto za što bismo mi rekli: ah, ali to je dalmatinski."

e. Zašto Chovet? Oni su bili [djedovi] *solidarios, recibían a la gente.* To je bilo tako. (BSA)

„Zašto Chovet? Bili su podrška, primali su ljude. To je bilo tako."

Prema Clyneu (2003), ti se slučajevi mogu okarakterizirati kao primjeri transverzije [*crossing over*], to jest, kao potpuni prijenos na drugi jezik. Nizovi u španjolskom, iako ne moraju nužno biti vrlo opsežni, mnogo su bogatiji, fluidniji i bolje su sadržajno i strukturno organizirani od sekvenci koje govornici emitiraju na hrvatskom jeziku. Stoga se i u ovim primjerima potvrđuju ideje o bilingvalnoj sposobnosti (Poplack, 2004, str. 594) jer govornik zbog dominacije španjolskog nad hrvatskim jezikom često pribjegava međuklauzalnom i međurečeničnom preklapanju kodova. Nizovi se mogu povezivati u svrhu obraćanja sugovorniku s većom tečnošću, lakoćom i samopouzdanjem na španjolskom jeziku, radi boljeg razumijevanja.

U drugim primjerima međurečeničnog prebacivanja koda može se jasno identificirati element kao što je okidanje (*triggering*), nakon čega slijedi prijelaz na španjolski (kao što je također primijećeno u primjerima (2), (3), (4), (5) intraklauzalnog prebacivanja koda).

(13) Samo jedna riječe, *palabras. Lengua evoluciona.* (BSA)
„Samo jedna riječ, ili riječi. Jezik se razvija."

(14) Ja san rekla ne govori hervatski, ona hoće govori' spaniol, *para practicar. Vino por un intercambio de escuela.* (BSA)
„Rekao sam joj da ne govori hrvatski, želi govoriti španjolski da vježba. Došao je na razmjenu studenata."

Ekstraklauzalna izmjena kodova: diskursne oznake

Ekstraklauzalno prebacivanje koda, prema Hlavacovim (2006, str. 1873) terminima, formalno se ne razlikuje od interklauzalnog preklapanja koda, ali ga karakteriziraju izrazi kojima nedostaje referencijalni sadržaj ili definirano leksičko značenje i koji imaju diskurzivnu funkciju. Prema Hagègeu (2005 [2000]), to su kratke cjeline koje ističu artikulaciju diskursa, privlače pozornost sugovornika ili traže njegovo odobravanje. U engleskome jeziku, primjerice, izrazi poput *you know* ili *like* relativno su česti i imaju različite funkcije popunjavanja pauze [*pause-fillers*], izbjegavanja ili označavanja razumljivosti. Ovi diskursni markeri – koji imaju primarnu funkciju u pragmatičkoj organizaciji iskaza – mogu se usvajati masovno i mogu istisnuti većinu oblika koji su se dotad upotrebljavali jer se zbog svoje visoke učestalosti uglavnom prenose iz jednog jezika u drugi. U nekim bi se situacijama te promjene koda mogle smatrati „putom prema leksičkoj invaziji" (Hagège 2005 [2000], str. 83), odnosno prema gubitku jezika[8].

U svom istraživanju nasljednih jezika Polinsky (2018) upozorava da je uobičajeno da diskursne oznake ili *filler words* budu uključene u promjenu koda. Naglašava da, iako nije uvijek jasno radi li se o kodnim promjenama ili posuđenicama, činjenica da se ti elementi ne prilagođavaju fonologiji drugoga jezika (Polinsky se oslanja na svoje proučavanje hrvatsko-engleskog kontakta) predstavlja argument protiv njihove analize kao posuđenica (usp. Polinsky, 2018, str. 52).

8 Prema Hlavcu (2006, str. 1872), za drugu generaciju hrvatsko-engleskih dvojezičnih govornika u Australiji, uobičajeni kontakt s pragmatičnim normama drugog jezika u drugoj jezičnoj zajednici može dovesti do toga da govornici ne mogu „deaktivirati" diskurzivne oblike jezika čak i kada to nije „odabrani" jezik, u psiholingvističkom smislu, za komunikacijsku situaciju.

U našem korpusu zamjetna je pojava diskursnih oznaka (u mnogim slučajevima već ustaljenih izraza ili postavljenih fraza) u španjolskom jeziku, koji podliježu minimalnim sintaktičkim ograničenjima i mogu se pojaviti prije, poslije ili između klauzula. Ako se pojavljuju u rečenici, obično imaju vrlo slabu vezu s njom. U govoru naših sugovornika nalazimo primjere kao što su:

(15) *Por ejemplo,* njezin djed su bili Petrić. (BSA)
„Na primjer, njegovi djed i baka bili su iz obitelji Petrić."

(16) *Lo que pasa es que* la abuela nije bila hervatski, bila talijanski. (BSA)
„Stvar je u tome što baka nije bila Hrvatica, bila je Talijanka."

(17) Moj dida, on imao tri sestra i dvi brata, *claro*. (MCLjA)
„Moj djed je imao tri sestre i dva brata, naravno."

Mnogi od tih izraza (*lo que pasa es que; por ejemplo*) imaju metajezičnu funkciju, odnosno svrha im je pobliže objasniti značenje izraza ili ideje u hrvatskom jeziku. Ponekad je ovo objašnjenje dopunjeno sinonimom ili ekvivalentnom parafrazom. Ovi elementi imaju funkciju ponavljanja (Gumperz, 1982) ili upozorenja (Hlavac, 2012). U tom smislu govornik uočava svoje poteškoće u stvaranju oblika govora koji su mu potrebni (Hlavac, 2012, str. 48) i daje više detalja sugovorniku kako bi bio siguran da će ga razumjeti. Ovaj fenomen odgovara označenoj [*flagged*] promjeni koda u Poplackovim (1980) terminima, to jest, uključuje sumnje i metajezične komentare.

Tablica 1. Sažima formalne tipove promjene kodova pronađene u korpusu, njihove karakteristike i njihovu komunikacijsku funkciju

Formalni tipovi komutacije kodova	Karakteristike	Komunikativna funkcija
Unutarklauzalni	Umetanje riječi ili fraze na španjolskom jeziku u granicama klauze na hrvatskom jeziku	Pojašnjenje – Ponavljanje (pojačanje, isticanje) – Prijevodni ekvivalenti
Međuklauzalni	Umetanje rečenice (podređene, ostale) u španjolskom	Potporna strategija razgovora
Međurečenični	Umetanje više od jedne rečenice (tekstualne sekvence) na španjolskom; obično cjeloviti segment diskursa	Kompenzacijska strategija za nedostatak kompetencije u jeziku
Ekstraklauzalni	Upotreba diskursnih oznaka u španjolskom jeziku	Artikulacija govora – Metajezično objašnjenje – Izražavanje stavova govornika

Tablica 1. Vrste hrvatsko-španjolskih kodnih promjena

Zaključci

U ovom radu analiziramo hrvatsko-španjolsku zamjenu koda na temelju govornog zapisa hrvatskih migranata u Santa Feu. Utvrdili smo da se zamjena koda događa na različitim strukturnim razinama. Na razini riječi promatrali smo intraklauzalno prebacivanje koda i osobito prijevodne ekvivalente s funkcijom pojašnjenja ili pojačanja izraza. S druge strane, do izmjene kodova može doći i između rečenica, kada govornik treba u određenoj mjeri specificirati svoje iskaze, zbog čega se općenito povezuje s metajezičnom funkcijom. Identificirali smo i slučajeve transverzije (prema Clyne, 2003), odnosno potpunog prijenosa [*crossing over*] na drugi jezik, kao kompenzacijske strategije za nedostatak kompetencije u hrvatskom jeziku. Na razini organizacije diskursa promatramo primjere u kojima diskursne oznake u španjolskom imaju funkciju artikulacije diskursa, privlačenja sugovornikove pozornosti ili traženja njegova odobravanja.

Nadalje, promatrali smo situacije u kojima se lingvistički element pojavljuje kao okidač [*trigger*] za promjenu koda i uzrokuje zadržavanje na drugom jeziku, španjolskom.

Ukratko, različiti formalni tipovi izmjene kodova imaju različite komunikacijske funkcije i također su povezani s različitim stupnjevima domena uporabe nasljednog jezika, hrvatskog. Na primjer, postoji veza

između izmjene kodova unutar rečenice i nedostatka tečnosti i niskog znanja jednog od jezika.

Na kraju, želimo zaključiti rad napomenom da naizmjenična uporaba obaju jezika predstavlja čin identiteta, kako se izražava jedan od naših sugovornika: Nama je najliepši hervatski od naše **abuelo**, jer serce vuče („Za nas je najljepša verzija hrvatskog jezika ona naših djedova i baka, jer to srce traži.").

Popis literature i izvora

Alby, S. (2013). Alternances et mélanges codiques. Sociolinguistique du contact. U J. Simonin i S. Wharton (ur.) *Dictionnaire des termes et concepts* (str. 43-70). Lyon: ENS Editions. https://doi.org/10.4000/books.enseditions.12402

Anciaux, F. (2013). *Alternances et mélanges codiques dans les interactions didactiques aux Antilles et en Guyane françaises*. Education. Université des Antilles-Guyane. https://hal.univ-antilles.fr/tel-01612728

Auer, P. (1995). The pragmatics of code-switching: a sequential approach. U L. Milroy i P. Muysken (ur.), *One speaker, two languages: cross-disciplinary perspectives on code-switching* (str. 115-135). Cambridge: Cambridge University Press.

Berk Seligson, S. (1986). Linguistic constraints on intrasentential code-switching: A study of Spanish/Hebrew bilingualism. *Language Society*, 15, 313-348. https://doi.org/10.1017/S0047404500011799

Bilić, J. B. (2021). *El croata como lengua de herencia en el sur santafesino (Argentina)*. [Neobjavljena doktorska disertacija, Universidad de Buenos Aires].

Bilić, J. B, Cúneo P. i Franić, I. (2023). El croata como lengua de herencia en Argentina: entre la vulnerabilidad y el mantenimiento lingüístico. *Íkala, Revista de Lenguaje y Cultura*, 28(1), 86-104. https://doi.org/10.17533/udea.ikala.v28n1a05

Bilić, J. B. i Franić, I. (2022). Hrvatski jezik kao čimbenik očuvanja identiteta u hispanoameričkom kontekstu. *Povijest, kultura i društvo. Institut za migracije i narodnosti*, str. 153-169. Zagreb.

Bilić, J. B. i Franić, I. (2023). Aspectos sintácticos en el contacto con el español en la lengua de herencia de los croatas en la Argentina. Universidad de Alcalá. *Lengua y migración / Language and migration*, 15(2), 33-62. https://doi.org/10.37536/LYM.2.15.2023.2061

Clyne, M. (2003). *Dynamics of Language Contact. English and Immigrant Languages*. Cambridge: Cambridge University Press.

Coste, D., Moore, D. i Zarate, G. (2009). *Plurilingual and pluricultural competence. Studies towards a Common European Framework of Reference for language learning and teaching*. Strasbourg: Language Policy Division, Council of Europe.

De Bot, K. (1992). Metalinguistic awareness in Dutch immigrants in Australia. *Australian Review of Applied Linguistics*, 15(2), 19-28. https://doi.org/10.1075/aral.15.2.02deb

Floccia, C., Delle Luche, C., Lepadatu, I., Chow, J., Ratnage, P. i Plunkett, K. (2020). Translation equivalent and cross-language semantic priming in bilingual toddlers, *Journal of Memory and Language*, 112. https://doi.org/10.1016/j.jml.2019.104086

Gollan, T. H., Ferreira, V. S., Cera, C. i Flett, S. (2014). Translation-priming effects on tip-of-tongue states, *Language and cognitive processes*, 29(3), 278-288. https://doi.org/10.1080/01690965.2012.762457

Grosjean, F. (1997). The bilingual individual. *Interpreting*, 2(1/2), 163-187. https://doi.org/10.1075/intp.2.1-2.07gro

Grosjean, F. (2012). Bilingualism: A short introduction. U F. Grosjean i P. Li (Eds.), *The psycholinguistics of bilingualism* (str. 5-25). Hoboken, NJ: John Wiley & Sons.

Gumperz, J. i Blom, J. P. (1972). Social Meaning in Linguistic Structures: Code Switching in Northern Norway. U J. Gumperz i D. Hymes (ur.), *Directions in Sociolinguistics*. New York: Holt, Rinehart, and Winston.

Gumperz, J. (1982). *Discourse Strategies*. Cambridge: Cambridge University Press.

Hagège, C. (2005 [2000]). *Zaustaviti izumiranje jezika*. (prijevod: Ivana Franić). Zagreb: Disput.

Haugen, E. (1953). *The Norwegian language in America: A study of bilingual behavior.* Philadelphia: University of Pennsylvania Press.

Hlavac, J. (2006). Bilingual discourse markers: Evidence from Croatian-English code-switching, *Journal of Pragmatics*, 38(11), 1870-1900. https://doi.org/10.1016/j.pragma.2006.05.005

Hlavac, J. (2012). Psycholinguistic, metalinguistic and socio-psychological accounts of code-switching: a comparative analysis of their incidence in a large Croatian-English sample. *Suvremena lingvistika*, 38(73), 47-71. https://hrcak.srce.hr/83037

Kroll, J. F., Bobb, S. C., Misra, M. i Guo, T. (2008). Language selection in bilingual speech: Evidence for inhibitory processes, *Acta Psychologica*, 128, 416-430. https://doi.org/10.1016/j.actpsy.2008.02.001

Muysken, P. (2000). *Bilingual Speech. A Typology of Code-Mixing*. Cambridge: Cambridge University Press.

Nejašmić, I. (1990). Iseljavanje iz Hrvatske u evropske i prekomorske

zemlje od sredine 19. stoljeća do 1981. godine – pokušaj kvantifikacije. *Migracijske i etničke teme*, 6 (4), 511-526. https://hrcak.srce.hr/file/188555

Pfaff, C. (1979). Constraints on language mixing: intrasentential code-switching and borrowing in Spanish/English. *Language*, 55, 291-318. https://doi.org/10.2307/412586

Polinsky, M. (2018). *Heritage Languages and Their Speakers*. Cambridge: Cambridge University Press.

Poplack, S. (1980). Sometimes I'll start a sentence in Spanish Y TERMINO EN ESPAÑOL: Toward a typology of codeswitching, *Linguistics*, 18 (7/8), 581-618. https://doi.org/10.1515/ling.1980.18.7-8.581

Poplack, S. (2004). Code-switching. U U. Ammon, N. Ditmar, K. J. Mattheier i P. Trudgill (ur.), *Sociolinguistics/Soziolinguistik: An international handbook of the science of language* (str. 589-596). Berlin: Walter de Gruyter.

Skelin Horvat, A., Musulin, M. i Blažević, A. (2021). Croatian in Argentina: Lexical transfers in the speech of bilingual Croatian-Spanish speakers. U J. Hlavac i D. Stolac (ur.), *Diaspora Language Contact: The Speech of Croatian Speakers Abroad* (str. 595-624). Berlin, Boston: De Gruyter Mouton. https://doi.org/10.1515/9781501503917-014

Sprljan, C. (2011). Croatas en la Argentina. *Todo es Historia*, año XLIV, 526, 6-26.

Treffers-Daller, J. (2009). Code-switching and transfer: an exploration of similarities and differences. U B. E. Bullock i J. T. Almeida (ur.), *The Cambridge Handbook of Linguistic Code-switching* (str. 58-74). Cambridge: Cambridge University Press. http://centaur.reading.ac.uk/20711/1/code-switching.pdf

“JA RAZUMIJEM, ME CUESTA HABLAR”: EL CAMBIO DE CÓDIGO CROATA-ESPAÑOL ENTRE HABLANTES DE HERENCIA EN ARGENTINA

Josip Bruno Bilić
Paola Cúneo

Resumen

En situaciones de contacto lingüístico y cultural, como los contextos de herencia y migración, uno de los fenómenos recurrentes es el cambio de código, que consiste en el uso alternante de dos lenguas durante una misma interacción comunicativa. Desde el punto de vista formal, puede ocurrir entre oraciones, entre cláusulas o bien dentro de los límites de una misma cláusula. Además, puede adoptar funciones pragmáticas y sociales particulares en una comunidad de habla y requiere competencia por parte de las/os hablantes (cf. Gumperz, 1982; Poplack, 1980, 2004). En Argentina, el croata constituye la lengua de herencia de varias generaciones de migrantes, es decir que es una lengua minoritaria que se aprende en el ámbito doméstico y familiar. En este contexto, el cambio de código entre español y croata es una práctica extendida y relevante que cumple funciones tanto comunicativas como identitarias. En el presente trabajo nos proponemos analizar el cambio de código croata-español en el habla de migrantes croatas en Santa Fe (Argentina) a partir de un corpus de entrevistas semiestructuradas que se enmarcan en una investigación mayor (Bilić, 2021).

Palabras clave: lengua de herencia, lengua croata, contacto lingüístico, cambio de código

Introducción

Uno de los fenómenos recurrentes en situaciones de contacto lingüístico y cultural –en particular, en contextos de herencia y migración como en el que trabajamos– es el uso alternante de dos o más lenguas en una misma conversación o interacción comunicativa, esto es, el cambio de código.

El propósito de este trabajo es analizar el cambio de código croata-español, a partir del registro de habla de migrantes croatas en Santa Fe. En particular, se observarán las características formales de este fenómeno, que ocurre en diferentes niveles estructurales, así como sus funciones en la comunicación y en la construcción de identidades.

El trabajo se basa en datos empíricos recogidos de primera mano en trabajo de campo y forma parte de una investigación más amplia (Bilić, 2021) que estudia los procesos de cambio y los fenómenos de contacto con el español –aspectos fonológicos, morfosintácticos y léxicos– en el habla de inmigrantes croatas en la Argentina, en el marco de los estudios sobre lenguas de herencia y lenguas en contacto en contextos migratorios.

El cambio de código: estructura y función

El cambio de código se define como el uso alternante de dos o más lenguas durante una misma interacción comunicativa (Gumperz, 1982). Desde el punto de vista formal (Poplack 1980, 2004), el cambio de código puede ocurrir dentro de los límites de una misma cláusula (intraclausal) u oración (intraoracional),[1] o bien entre oraciones (interoracional), así como en secuencias textuales extensas (supraoracional). No obstante, el cambio de código no parece ser un mero fenómeno formal de transferencia de un código a otro. De hecho, puede adoptar funciones pragmáticas y sociales particulares en una comunidad de habla y requiere competencia por parte de los hablantes (Gumperz, 1982).

Las investigaciones han llegado a hallazgos relevantes acerca de las condiciones, las causas y las funciones del cambio de código (cf. Poplack, 1980, 2004; Hlavac, 2006, 2012; Berk-Seligson, 1986). En cuanto a las causas por las cuales generalmente se cambia de código, Clyne (2003) se refiere a la necesidad de expresar los conceptos de una cultura en la lengua de otra cultura, a las necesidades de la situación cuando un/a hablante bilingüe usa cada lengua para diferentes propósitos y a la erosión lingüística o pérdida, como resultado de un entorno donde se usa otra lengua dominante o hegemónica. De Bot (1992), por ejemplo, sugiere que la pérdida de lengua ocurre generalmente en la primera generación de inmigrantes.

1 Muysken (2000) denomina *mezcla de códigos* [*code mixing*] al cambio de código intraoracional "where lexical ítems and grammatical features from two languages appear in one sentence" (según Treffers-Daller, 2009: 67).

Con respecto a las funciones del cambio de código, Blom y Gumperz (1972) y Gumperz (1982) distinguen el cambio de código situacional (asociado a la diglosia) del cambio de código metafórico (más tarde, cambio de código conversacional) a partir de sus características interaccionales, sociales y psicológicas. Mientras el primero se encuentra condicionado por la situación (por ejemplo, la escuela, el lugar de trabajo), por las relaciones entre los participantes (familiares, extraños) o por el tema, el cambio de código conversacional, por su parte, se observa cuando dos lenguas alternan en un mismo intercambio comunicativo sin variación en la situación o en los participantes. Este último será el foco de interés del presente trabajo.

Dentro de este marco, el cambio de código funciona como una señal o un índice (una "pista de contextualización" según Gumperz, 1982) para la interpretación de un mensaje, lo que puede conducir a una (re)definición de la situación mediante el uso de las lenguas (Alby, 2013; Auer, 1995). En este sentido, Coste, Moore y Zarate (2009: 19) destacan que los/as hablantes plurilingües no cambian de lengua sin una razón durante la conversación, sino que el cambio otorga una dimensión polifónica al discurso y puede cumplir varias funciones pragmáticas y sociales (véase Gumperz, 1982; Coste, Moore y Zarate, 2009; Anciaux, 2013). Entre las primeras, se destacan la cita directa, las interjecciones, la reiteración, el comentario metalingüístico, el distanciamiento de lo que se está diciendo o el cambio de tópico. Así también, el cambio de código puede servir para explotar el potencial connotativo de ciertas palabras y puede contribuir a suavizar o fortalecer una función conversacional, como preguntar, negar, pedir algo o dar una orden. Este recurso comunicativo se encuentra disponible para los y las bilingües también con funciones compensatorias como, por ejemplo, resolver un problema de acceso al vocabulario o eliminar la ambigüedad. Entre las funciones sociales e identitarias, el cambio de código puede utilizarse para marcar la pertenencia o identificación hacia un grupo así como la relación con una situación social o una conversación particular, para seleccionar o delimitar a la audiencia, para excluir o incluir a un participante, para señalar solidaridad o distanciamiento. Por lo tanto, el cambio de código representa un comportamiento complejo, significativo y sistemático, que requiere de una forma de actuación calificada (Gumperz, 1982).

En el contexto del contacto croata-inglés en Australia, el estudio de Hlavac (2012: 52) distingue entre el cambio de código condicionado psicolingüísticamente y el cambio de código metalingüístico. En el primer caso, la activación o la selección de lengua es una característica

inconsciente, mientras que en el segundo caso se trata de un proceso consciente. El cambio de código psicolingüísticamente condicionado refiere a la producción de formas a partir de la otra lengua; es decir que se produce mediante la activación (repentina) motivada por la similitud formal o por referentes específicos que precipitan una alternancia. Por otro lado, el cambio de código metalingüístico es acompañado por referencias explícitas al cambio de lengua que acaba de ocurrir o que sucederá (por ejemplo, una advertencia o un pedido de disculpas). El autor introduce también el termino *triggering* para referirse a un disparador explícito para el cambio de código, en base a la disponibilidad de cada lengua para el/la hablante bilingüe.

En el marco de los estudios sobre bilingüismo y las habilidades del/la hablante bilingüe, Poplack (2004: 594) sostiene que quienes poseen una mayor competencia en ambas lenguas no solo cambian más, sino que cambian en mayor medida intra-enunciados y en una variedad más amplia de sitios estructurales permitidos. Aquellos que son menos competentes en una de las lenguas, en cambio, restringen su cambio de código tanto en cantidad como en tipo y/o ubicación en el discurso de acuerdo con su habilidad bilingüe. En este sentido, prefieren cambiar en sitios y tipos que requieren poco o ningún conocimiento productivo de la otra lengua, como por ejemplo en el uso de muletillas, rutinas o frases fijas. En este sentido, Berk-Selingson (1986: 314) afirma que el cambio de código intraoracional se asocia con la falta de fluidez o dominancia en una de las lenguas.

Con respecto al cambio de código en lenguas de herencia, Polinsky (2018) advierte que, a pesar del gran interés por el fenómeno, no existen estudios que comparen explícitamente hablantes de la primera generación, hablantes de herencia y hablantes de L2 en lo que respecta a la alternancia de códigos. Según la autora, los/las hablantes de herencia siguen "las prácticas bilingües estándar" con respecto al cambio de código, y observa que –en línea con las ideas de Pfaff (1979)– cuanto más consciente sea un hablante de herencia de ambas lenguas en su díada, más probabilidades tendrá de acceder a ambas (Polinsky, 2018: 293).

El estudio del croata como lengua de herencia en comunidades migrantes constituye un tema de interés, al cual el presente trabajo busca contribuir con especial referencia al contexto argentino, que ha sido escasamente explorado (excepto Skelin Horvat, Musulin & Blažević, 2021 sobre transferencias léxicas).

Migrantes croatas en el sur santafesino

Nuestro estudio se centra en el sur de la provincia de Santa Fe, Argentina. Esta zona, que se ubica entre las mejores tierras del mundo por su riqueza y fertilidad y que cuenta con la ciudad de Rosario como centro económico y social de la región,[2] fue foco de atracción de la migración croata desde la segunda mitad del siglo XIX. El flujo de trabajadores croatas llegados en el periodo de entreguerras, más el aporte de los que vivían en los pueblos aledaños a la ciudad de Rosario, ampliaron la comunidad croata (Sprljan, 2011). Es en el sur santafesino donde los inmigrantes llegados desde 1870 hasta la década de 1930, procedentes de Dalmacia y en especial de la isla de Hvar, formaron una importante comunidad; en su mayoría eran chacareros que trabajaban en pequeñas parcelas.[3]

Con respecto a la situación sociolingüística en el sur santafesino, podemos afirmar que las familias se instalaron desconociendo absolutamente la lengua española y que, en los primeros tiempos, la comunicación se entabló únicamente entre *paisanos*.[4] En la familia se hablaba solamente el croata y, para lo/as niños/as nacidos/as en la Argentina, esa fue su primera lengua hasta que tuvieron que asistir a la escuela; esto ocurrió fundamentalmente con las familias de la primera inmigración. De los relatos de nuestros/as entrevistados/as surge que sus padres, madres y abuelos/as solo hablaban el dialecto de origen (chakaviano y shtokaviano-ikaviano), mientras que ellos/as lo entendían pero no lo hablaban, "lo habían perdido". En el caso de nietos/as y bisnietos/as de los/as primeros/as migrantes, la lengua se fue perdiendo y es recién en las nuevas generaciones que aparece la inquietud por aprender la lengua ancestral.

En este contexto, si bien el croata atraviesa procesos de desplazamiento con respecto a la lengua mayoritaria y hegemónica (Bilić y Franić, 2022, 2023; Bilić, Cúneo y Franić, 2023), los y las migrantes comparten un fuerte sentido de pertenencia dado que conocen las prácticas y los significados asociados a la cultura heredada (cf. Polinsky 2018).

Marco metodológico

El registro de los datos se realizó *in situ* y mediante técnicas propias del trabajo de campo. El mismo fue llevado a cabo durante 2016 y 2017 por Bilić en el sur de la provincia de Santa Fe (Argentina), zona de residencia

2 Rosario, ubicada en el sureste de la provincia de Santa Fe, constituyó históricamente un centro comercial y de servicios vinculados con la producción agropecuaria de la región.

3 Para más detalle sobre las olas migratorias croatas, véase Nejašmić (1990).

4 "Paisano" refiere, según el significado que los entrevistados le otorgan, a la persona que es del mismo pueblo o región de Croacia.

de hablantes de croata como lengua de herencia. Se realizaron cuatro entrevistas en profundidad, que fueron grabadas y posteriormente transcritas.

Las entrevistas se llevaron a cabo en croata y en español,[5] y permitieron reconstruir experiencias biográficas acerca de la compleja trama de la inmigración impulsada por procesos económicos y políticos, así como registrar recuerdos e historias personales. Todos los entrevistados expresaron sentirse tanto croatas como argentinos.

Los testimonios orales obtenidos constituyen el corpus de datos empíricos sobre el que se basa el análisis del cambio de código croata-español en el contexto de herencia. Las personas entrevistadas son hablantes con diferentes grados de bilingüismo croata-español, de la generación 1B (según la tipología de Haugen, 1953). Son hijos de la generación 1A, es decir, de aquellos que emigraron luego de cumplir 14 años y que llegaron a la Argentina en el período comprendido entre 1910 y 1935, empujados principalmente por causas económicas. El principal criterio para la selección de los entrevistados fue que la lengua croata fuera su lengua de herencia (Polinsky, 2018), es decir, la lengua aprendida durante la infancia en el entorno familiar, cuando hay otra lengua mayoritaria y dominante –el español– en la que se vuelven más competentes con el paso del tiempo.

El cambio de código en el habla de migrantes croatas en Santa Fe

A partir del corpus mencionado, en los siguientes apartados analizamos el cambio de código croata-español, con especial referencia a sus propiedades formales así como a sus funciones pragmáticas y comunicativas.

Cambio de código intraclausal

El cambio de código intraclausal se observa cuando se introduce una palabra o un sintagma en español en el discurso en lengua croata.

En primer lugar, encontramos casos de cambio de código intraclausal de tipo marcado [*flagged*], cuando el elemento en español funciona como explicación de un elemento o secuencia previa o posterior expresada en el idioma croata. Por ejemplo:

5 Cabe destacar el triple rol del primer autor en su calidad de investigador, docente de la lengua croata (Universidad Nacional de Rosario y Universidad de Buenos Aires) y hablante nativo.

(1) Mirovina hoće reć "**paz**", como que uno está en paz. (BSA)[6] 'La jubilación, quiere decir *paz* en croata, como que uno está en paz'.

(2) […] i unuka zvala na telefon, **videollamada**, kako se reče. (MCLjA) 'Y su nieta llamó por teléfono, cómo se dice, videollamada'.

En estos casos, el cambio de código posee una función de repetición o reiteración (según Gumperz 1982) y también interviene en una dimensión metalingüística. Se manifiesta por ejemplo en (1), donde la hablante relaciona la palabra española *paz* y la croata *mirovina* 'jubilación'. En el ejemplo (2), la palabra española *videollamada* amplía la palabra *telefon*. Si bien la palabra *telefon* es un vocablo comprensible en español, la hablante duda e introduce la palabra española *videollamada* probablemente para precisar que se trata de una llamada que involucra un canal de video.

Además, se observa el uso de secuencias que incluyen palabras equivalentes en ambas lenguas. Como argumentan Floccia et al. (2020), en hablantes adultos, una palabra en una lengua activa la palabra correspondiente en la otra lengua; en estos casos, la lengua dominante suele modular la dirección de esa activación. Estos casos se consideran como equivalentes de traducción, con la función de eliminar ambigüedades y hacer explícito el hecho de que dos palabras poseen el mismo referente. Este fenómeno también puede estar relacionado con el proceso de *dual-language activation* analizado por Gollan, Ferreira, Cera y Flett (2014). Los autores afirman que una propiedad única del léxico bilingüe es que está colmado de pares de equivalentes de traducción, es decir, palabras que se superponen casi exactamente en el significado. Este hecho representaría, según los autores, una evidencia que sugiere que cuando los bilingües pretenden producir una palabra en una de sus lenguas, también se accede o se "activa" la información sobre esa palabra en la otra lengua (Gollan et al., 2014, véase también Kroll, Bobb, Misra y Guo, 2008).

(3) Samo jedna riječe, nove **riječi, palabras**. (BSA)
'Solamente una palabra, nuevas palabras, palabras'.

(4) I ona je bila **držila, protegía,** como decíamos nosotros. (JMD)
'Y ella las tenía, protegía, como decíamos nosotros'.

(5) Kad brod je došo, mi smo bili **cuatro, četri** žene. (BSA)

6 Los ejemplos incluyen la traducción o interpretación libre al español; cuando es necesario, se incluye también la traducción literal. Se indica también las iniciales del/la entrevistado/a.

'Cuando llegó el barco, éramos cuatro, cuatro mujeres'.

(6) On radi u Tisak, **revista**, **novine**. (MCLjA)
'Él trabaja en Tisak, revista, periódicos'.

Los ejemplos (3) a (6) muestran el uso del cambio de código cuando involucra equivalentes de traducción, con secuencias donde el elemento croata activa su equivalente español (*riječi*, *palabra* en (3); *držila*, *protegía* en (4)) o bien, inversamente, donde las palabras españolas activan equivalentes en croata (*cuatro*, *četri* en (5); *revista, novine* en (6)). La función de los equivalentes de traducción es la de aclarar o explicar los significados y lograr precisión.

En el ejemplo (7), a continuación, se puede destacar que el cambio de código ocurre dentro del mismo sintagma (se contrasta *cómo se llama* en español / *kako se zove* en croata). La palabra que inicia el proceso (o *trigger word*) del cambio de código[7] podría en este caso ser el pronombre reflexivo *se,* que es un homónimo interlingüe y debido a la coincidencia de las estructuras, el hablante se "desliza" fácil e inconscientemente al otro idioma en el medio de una expresión bastante estable y fija.

(7) Ona ima brat, kako se llama… […] (MCLjA)
'Ella tiene un hermano, cómo se llama…'

En cuanto a la habilidad bilingüe, como mencionamos, los hablantes que participan en el tipo de cambio de código intraclausal generalmente resultan ser los más competentes en ambas lenguas de contacto (Poplack, 2004).

Cambio de código interclausal

El cambio de código también puede abarcar una estructura mayor a la palabra o al sintagma. En este caso se trata de cambio de código interclausal, es decir, entre cláusulas, más allá del hecho de que haya equivalencia sintáctica entre ellas (Hlavac, 2012: 51). Esto se observa en los siguientes ejemplos:

(8) Onda je on duoša ovde na jedno misto, blizu, Acebal se llama. (JMD)
'Después él llegó acá a un pueblo cercano, Acebal se llama'.

7 Como afirma Muysken (2000: 11), "the use of a word from another language may easily trigger another material from that language, either in anticipation of that word or subsequently".

(9) Ja razumijem, me cuesta hablar. (BSA)
'Yo entiendo, me cuesta hablar'.

(10) Fuimos y čoviek: ¿Kako vi govorite? I on **n**os llevó por todo Dubrovnik. (BSA)
'Fuimos, y el hombre [dice]: ¿Cómo habla usted? Y él nos llevó por todo Dubrovnik'.

El cambio de código al español en el nivel de la oración compleja representa en muchos casos un comentario metalingüístico (como ocurre también en el ejemplo (4) arriba). En estos casos, se expresan en español ciertos marcadores del discurso que dan precisiones sobre la propia expresión. Este fenómeno puede ser considerado una estrategia conversacional de apoyo para expresarse en un contexto específico y también va en línea con el principio de complementariedad (Grosjean, 1997: 165; Grosjean, 2012, 2016: 68), según el cual los individuos bilingües generalmente requieren y usan las lenguas para diferentes propósitos, en diferentes ámbitos, con diferentes personas.

Por otro lado, los ejemplos representan casos de cambio de código marcado o *flagged* (Poplack, 1980), dado que se puede llegar a ellos de manera consciente, contienen comentarios y dudas metalingüísticas.

En términos de la propuesta de Poplack y Berk-Selingson (1986) acerca de la habilidad bilingüe, se confirma la estrecha conexión entre el cambio de código interclausal y la baja fluidez o dominancia en una de las lenguas. La mayoría de los ejemplos expuestos se observa en los hablantes que poseen mayor competencia en español que en croata.

Cambio de código interoracional

Cuando el cambio de código involucra secuencias textuales más extensas que la oración, se trata de cambios de código interoracionales, como se observa en los siguientes fragmentos del discurso de nuestros entrevistados:

(11) I posli su došli amo u 1924 y compraron tierra en Chovet. (BSA)
'Y luego vinieron aquí en 1924 y compraron tierras en Chovet'.

En algunas secuencias, el croata y el español se alternan constantemente. En el siguiente ejemplo, la tendencia de la entrevistada a cambiar al español es visible. Su discurso comienza en croata con cambios interoracionales al español (a) y luego incluye secuencias ex-

tensas en español fluido (b, d), con cambios más breves al croata (c, e):

(12) a. Moja baba, puno, puno vrimena… ne znan kako se reče secondary school, škuola, amo u Chovetu i Firmat i bueno, y ahora son retiradas, kako se reče, ah, mírovina, ah, mirovina hoće reć "paz", como que uno está en paz. (BSA)

'Mi abuela, desde hace mucho, mucho tiempo…, no sé cómo se dice *secondary school*, escuela, acá en Chovet y Firmat, y bueno, ahora son retiradas, ¿cómo se dice *mirovina*? *mirovina* quiere decir *paz*, como que uno está en paz'.

b. Porque mi abuela, Bosikovich, que era de Hvar, y mi abuela Kordich que también era de Hvar, de Pitve, eran, hablaban dialecto, pero mi abuelo Ankovich hablaba…, no, ... hablaba bien! (BSA)

c. Ode kažu: sestrá… eso hablan los viejos, no es así. (BSA)

'Acá dicen: *sestra*… eso hablan los viejos, no es así.'

d. Más joven no habla así. ¿Vos sos de Dubrovnik? Yo pensé que eras de Zagreb. Nosotros teníamos las profesoras que venían de Croacia y daban clases acá una vez por semana, a través del centro croata, eran todas de Zagreb. Creo que una sola era de Dalmacia. A mí no me molestaba, pero decían a veces por algo que decíamos ah, pero eso es dálmata. (BSA)

e. Zašto Chovet? Oni su bili [djedovi] solidarios, recibían a la gente. To je bilo tako. (BSA)

'¿Por qué Chovet? Ellos eran solidarios, recibían a la gente. Eso fue así.'

Según Clyne (2003), estos casos podrían caracterizarse como ejemplos de transversión [*crossing over*], es decir como transferencia completa a la otra lengua. Las secuencias en español, aunque no tienen que ser necesariamente muy extensas, son mucho más ricas, más fluidas y están mejor organizadas en su contenido y estructura que las secuencias que los hablantes emiten en croata. Por lo tanto, en estos ejemplos también se confirman las ideas sobre habilidad bilingüe (Poplack, 2004: 594), dado que la hablante a menudo recurre al cambio de código interclausal e interoracional debido a la dominancia del español sobre el idioma croata. Las secuencias podrían relacionarse con el propósito de dirigirse al interlocutor con mayor fluidez, facilidad y confianza en español, en aras de una mejor comprensión.

En otros ejemplos de cambio de código interoracional puede identificarse con claridad un elemento como *triggering*, seguido de

una transición al español (como se observó también en los ejemplos (2), (3), (4) y (5) de cambio de código intraclausal).

(13) Samo jedna riječe, palabras. Lengua evoluciona. (BSA) 'Solamente una palabra, o palabras. La lengua evoluciona'.

(14) Ja san rekla ne govori hervatski, ona hoće govori' spaniol, para practicar. Vino por un intercambio de escuela. (BSA) 'Yo le dije que no hablara en croata, ella quiere hablar español para practicar. Vino por un intercambio estudiantil'.

Cambio de código extraclausal: marcadores del discurso

El cambio de código extraclausal, en términos de Hlavac (2006: 1873), no se diferencia formalmente del interclausal pero se caracteriza por expresiones que carecen de contenido referencial o significado léxico definido y que poseen una función discursiva. Según Hagège (2005 [2000]), se trata de unidades breves que destacan la articulación del discurso, atraen la atención del interlocutor o buscan su aprobación. En inglés, por ejemplo, expresiones como *you know* o *like* son relativamente frecuentes y tienen diferentes funciones de relleno [*pause-fillers*], evasión o marcación de inteligibilidad. Estos marcadores discursivos –que tienen una función primordial en la organización pragmática del enunciado– pueden ser adoptados en masa y pueden desplazar a la mayoría de las formas que se empleaban anteriormente, dado que generalmente se transfieren de una lengua a otra debido a su alta frecuencia. En algunas situaciones, estos cambios de código podrían considerarse como "el camino hacia la invasión léxica" (Hagège 2005 [2000]: 83), es decir, hacia la pérdida de la lengua.[8]

En su investigación sobre las lenguas de herencia, Polinsky (2018) advierte que es frecuente que los marcadores discursivos o *filler words* se involucren en los cambios de código. Destaca que si bien no siempre está claro si se trata de cambios de código o de préstamos, el hecho de que estos elementos no se adapten a la fonología de la otra lengua (Polinsky se basa en su estudio sobre el contacto croata-inglés) constituye un argumento en contra para analizarlos como préstamos (cf. Polinsky, 2018: 52).

8 Según Hlavac (2006: 1872), para los hablantes bilingües croata-inglés de la segunda generación en Australia, el contacto habitual con las normas pragmáticas de una segunda lengua en otra comunidad lingüística puede llevar a que los hablantes sean incapaces de "desactivar" las formas discursivas de una lengua aun cuando no sea la lengua "seleccionada", en términos psicolingüísticos, para una situación comunicativa.

En nuestro corpus, es notable la ocurrencia de marcadores discursivos (en muchos casos expresiones ya establecidas o frases hechas) en español, los cuales están sujetos a restricciones sintácticas mínimas y pueden ocurrir antes, después o entre cláusulas. Si aparecen en una oración, por lo general tienen una conexión muy débil con ella. En el discurso de nuestros entrevistados, encontramos ejemplos como los siguientes:

(15) Por ejemplo, njezin djed su bili Petrić. (BSA)
'Por ejemplo, sus abuelos eran de la familia Petrić'.

(15) Lo que pasa es que la abuela nije bila hervatski, bila talijanski. (BSA)
'Lo que pasa es que la abuela no era croata, era italiana'.

(16) Moj dida, on imao tri sestra i dvi brata, **claro**. (MCLjA)
'Mi abuelo, él tuvo tres hermanas y dos hermanos, claro'.

Muchas de estas expresiones (*lo que pasa es que*; *por ejemplo*) tienen una función metalingüística, es decir que su propósito es explicar más de cerca el significado de una expresión o idea en croata. A veces esta explicación se provee con un sinónimo o con una paráfrasis equivalente. Estos elementos tienen la función de reiteración (Gumperz, 1982) o de advertencia (Hlavac, 2012). En este sentido, el hablante advierte su dificultad en la producción de las formas de habla que necesita (Hlavac, 2012: 48) y provee más detalles a su interlocutor con el fin de asegurarse de que comprenda. Este fenómeno corresponde a un cambio de código marcado [*flagged*] en términos de Poplack (1980), es decir, involucra dudas y comentarios metalingüísticos.

La Tabla 1 sintetiza los tipos formales de cambio de código hallados en el corpus, sus características y su función comunicativa.

Tipos formales de cambio de código	Características	Función comunicativa
Intraclausal	Inserción de una palabra o sintagma en español dentro de los límites de la cláusula en croata.	Aclaración - Reiteración (refuerzo, énfasis) - Equivalentes de traducción.
Interclausal	Inserción de una cláusula (subordinada, otras) en español.	Estrategia conversacional de apoyo.

Interoracional	Inserción de más de una oración (secuencias textuales) en español, generalmente un segmento discursivo completo.	Estrategia compensatoria de la falta de competencia en una lengua.
Extraclausal	Uso de marcadores discursivos en español.	Articulación del discurso - Explicación metalingüística - Expresión de actitudes del/la hablante.

Tabla 1. Tipos de cambios de código croata-español

Conclusiones

En este trabajo analizamos el cambio de código croata-español, a partir del registro de habla de migrantes croatas en Santa Fe. Hemos constatado que el cambio de código ocurre en diferentes niveles estructurales. En el nivel de la palabra, hemos observado el cambio de código intraclausal y, en particular, equivalentes de traducción, con la función de aclarar o reforzar una expresión. Por otro lado, el cambio de código puede ocurrir también entre cláusulas, cuando el/la hablante necesita precisar sus declaraciones en cierta medida, por lo que se asocia generalmente con una función metalingüística. Hemos identificado también casos de transversión (según Clyne, 2003), es decir, transferencia completa [*crossing over*] a la otra lengua, como estrategia compensatoria de la falta de competencia en croata. En el nivel de organización del discurso, observamos ejemplos en los que los marcadores discursivos en español tienen la función de articular el discurso, atraer la atención del interlocutor o buscar su aprobación.

Además, hemos observado situaciones en las que un elemento lingüístico aparece como un disparador (*trigger*) del cambio de código y provoca la retención en la otra lengua, el español.

En síntesis, los diferentes tipos formales de cambio de código poseen funciones comunicativas distintas y también se relacionan con diferentes grados de dominios de uso de la lengua de herencia, el croata. Por ejemplo, hay una relación entre el cambio de código intraoracional y la falta de fluidez y baja competencia en una de las lenguas.

Por último, queremos cerrar el trabajo mencionando que el uso alternado de ambas lenguas representa un acto de identidad, como expresa uno de nuestros entrevistados: *Nama je najliepši hervatski od naše abuelo, jer serce vuče* ('Para nosotros, la más linda versión de la lengua croata es la de nuestros abuelos, porque el corazón lo pide').

Listado de bibliografía y fuentes

Alby, S. (2013). Alternances et mélanges codiques. Sociolinguistique du contact. En J. Simonin y S. Wharton (Dir.) *Dictionnaire des termes et concepts* (p. 43-70). Lyon: ENS Editions. doi: 10.4000/books.enseditions.12402

Anciaux, F. (2013). *Alternances et mélanges codiques dans les interactions didactiques aux Antilles et en Guyane françaises*. Education. Université des Antilles-Guyane. Disponible en https://hal.univ-antilles.fr/tel-01612728

Auer, P. (1995). The pragmatics of code-switching: a sequential approach. En L. Milroy y P. Muysken (Eds), *One speaker, two languages: cross-disciplinary perspectives on code-switching* (p. 115-135). Cambridge: Cambridge University Press.

Berk Seligson, S. (1986). Linguistic constraints on intrasentential code-switching: A study of Spanish/Hebrew bilingualism. *Language Society*, 15, 313-348. doi: doi.org/10.1017/S0047404500011799.

Bilić, J. B. (2021). *El croata como lengua de herencia en el sur santafesino (Argentina).* (Tesis doctoral no publicada). Universidad de Buenos Aires, Argentina.

Bilić J. B; P. Cúneo; I. Franić. (2023) El croata como lengua de herencia en Argentina: entre la vulnerabilidad y el mantenimiento lingüístico. *Íkala, Revista de Lenguaje y Cultura*, 28(1), 86-104. doi: 10.17533/udea.ikala.v28n1a05

Bilić, J. B.; I. Franić (2022). Hrvatski jezik kao čimbenik očuvanja identiteta u hispanoameričkom kontekstu. *Migracijski procesi između Hrvatske i Južne Amerike. Povijest, kultura i društvo. Institut za migracije i narodnosti*, p. 153-169. Zagreb.

Bilić, J. B.; I. Franić (2023). Aspectos sintácticos en el contacto con el español en la lengua de herencia de los croatas en la Argentina. Universidad de Alcalá. *Lengua y migración / Language and migration*, 15(2), 33-62. doi: 10.37536/LYM.2.15.2023.2061.

Clyne, M. (2003). *Dynamics of Language Contact. English and Immigrant Languages*. Cambridge: Cambridge University Press.

Coste, D.; Moore, D. y Zarate, G. (2009). *Plurilingual and pluricultural competence. Studies towards a Common European Framework of Reference for language learning and teaching.* Strasbourg: Language Policy Division, Council of Europe.

De Bot, K. (1992). Metalinguistic awareness in Dutch immigrants in Australia. *Australian Review of Applied Linguistics*, 15(2), 19-28. doi: 10.1075/aral.15.2.02deb

Floccia, C.; Delle Luche, C.; Lepadatu, I.; Chow, J.; Ratnage, P. y Plunkett, K. (2020). Translation equivalent and cross-language semantic priming in bilingual toddlers, *Journal of Memory and Language*, 112. doi.org/10.1016/j.jml.2019.104086

Gollan, T. H.; Ferreira, V. S.; Cera, C. y Flett, S. (2014). Translation-priming effects on tip-of-tongue states, *Language and cognitive processes*, 29(3), 278-288. doi: 10.1080/01690965.2012.762457

Grosjean, F. (1997). The bilingual individual. *Interpreting*, 2(1/2), 163-187. doi: 10.1075/intp.2.1-2.07gro

Grosjean, F. (2012). Bilingualism: A short introduction. En F. Grosjean y P. Li (Eds.), *The psycholinguistics of* bilingualism (p. 5-25). Hoboken, NJ: John Wiley & Sons.

Gumperz, J. y Blom J. P. (1972). Social Meaning in Linguistic Structures: Code Switching in Northern Norway. En J. Gumperz y D. Hymes (Eds.), *Directions in Sociolinguistics*. New York: Holt, Rinehart, and Winston.

Gumperz, J. (1982). *Discourse Strategies*. Cambridge: Cambridge University Press.

Hagège, C. (2005 [2000]). *Zaustaviti izumiranje jezika*. (trad. Ivana Franić). Zagreb: Disput.

Haugen, E. (1953). *The Norwegian language in America: A study of bilingual behavior*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.

Hlavac, J. (2006). Bilingual discourse markers: Evidence from Croatian-English code-switching, *Journal of Pragmatics*, 38(11), 1870-1900. doi: 10.1016/j.pragma.2006.05.005

Hlavac, J. (2012). Psycholinguistic, metalinguistic and socio-psychological accounts of code-switching: a comparative analysis of their incidence in a large Croatian-English sample. *Suvremena lingvistika*, 38(73), 47-71. Disponible en: https://hrcak.srce.hr/83037

Kroll, J. F.; Bobb, S. C.; Misra, M. y Guo, T. (2008). Language selection in bilingual speech: Evidence for inhibitory processes, *Acta Psychologica*, 128, 416-430. doi: 10.1016/j.actpsy.2008.02.001

Muysken, P. (2000). *Bilingual Speech. A Typology of Code-Mixing*. Cambridge: Cambridge University Press.

Nejašmić, I. (1990). Iseljavanje iz Hrvatske u evropske i prekomorske zemlje od sredine 19. stoljeća do 1981. godine – pokušaj kvantifikacije. *Migracijske i etničke teme,* 6 (4), 511-526. Disponible en: https://hrcak.srce.hr/file/188555

Pfaff, C. (1979). Constraints on language mixing: intrasentential code-switching and borrowing in Spanish/English. *Language*, 55, 291-318. doi: 10.2307/412586

Polinsky, M. (2018). *Heritage Languages and Their Speakers*. Cambridge: Cambridge University Press.

Poplack, S. (1980). Sometimes I'll start a sentence in Spanish *y termino en Español*: Toward a typology of codeswitching, *Linguistics*, 18 (7/8), 581-618. doi: 10.1515/ling.1980.18.7-8.581

Poplack, S. (2004). Code-switching. En U. Ammon, N. Ditmar, K. J. Mattheier y P. Trudgill (Eds.), *Sociolinguistics/Soziolinguistik: An international handbook of the science of language* (p. 589-596). Berlin: Walter de Gruyter.

Skelin Horvat, A., Musulin, M. y Blažević, A. (2021). Croatian in Argentina: Lexical transfers in the speech of bilingual Croatian-Spanish speakers. En J. Hlavac y D. Stolac (Eds.), *Diaspora Language Contact: The Speech of Croatian Speakers Abroad* (p. 595-624). Berlin, Boston: De Gruyter Mouton. doi : 10.1515/9781501503917-014

Sprljan, C. (2011). Croatas en la Argentina. *Todo es Historia*, año XLIV, 526, 6-26.

Treffers-Daller, J. (2009). Code-switching and transfer: an exploration of similarities and differences. En B. E. Bullock y J. T. Almeida (Eds.), *The Cambridge Handbook of Linguistic Code-switching* (p. 58-74). Cambridge: Cambridge University Press. Disponible en: http://centaur.reading.ac.uk/20711/1/code-switching.pdf

PITANJE SOCIOKULTURNOG IDENTITETA I SOCIJALNE DISTANCE PREMA DRUGOM

Vlaho Kovačević
Krunoslav Malenica

Sažetak

U ovom se radu u sociokulturnom kontekstu (post)moderne interpretiraju pitanja novonastalih identiteta zbog kojih nastaje socijalna distanca prema Drugom. Sociokulturni identiteti imaju različite utjecaje i na razvoj socijalne distance i predrasuda prema drugima i manjinama. Ovi utjecaji unutar stalnih društvenih transformacija u multikulturalnom društvu, ali i šire društvene strukture u kojoj se događaju, dovode do rekonfiguracije (post)modernih identiteta. Odabrani predmet analize interpretira se unutar (post)modernističkog pristupa sociokulturnog identiteta koji se analizira i razumijeva unutar složenih promjena u suvremenim društvima i njima pripadajućih kompleksnosti identiteta. Ovaj rad svojevrsni je pokušaj teorijske interpretacije pitanja sociokulturnog identiteta i socijalne distance unutar područja sociologije kulture i socijalne postmoderne teorije u razotkrivanju stereotipnih shvaćanja i predrasuda prema Drugima općenito.

Ključne riječi: sociokulturni identitet, socijalna distanca, drugi/Drugi, (post)moderna, transdisciplinarnost

Uvod

Odabrana tema rezultat je višegodišnjih istraživanja i analiza niza srodnih društvenih i kulturnih fenomena[1], stoga je i ovaj rad svojevrsna sinteza dosadašnjih radova. Ipak, s obzirom na neprestanu dinamiku suvremenog društva, danas je već potrebno „ažurirati" podatke, tako da je proučavano pitanje socijalne distance prema Drugom prilagođeno aktualnom društvenom trenutku i uznapredovaloj migracijskoj krizi o kojoj je u međuvremenu proveden popriličan broj istraživanja i analiza (Henjak, 2018; Kudra Beroš i Klempić Bogadi, 2020;

1 Primarno istraživanje na kojem se temelji veći dio spomenutih radova nastalo je u okviru završnog rada Malenica, K. (2016) Religijska distanca studenata Sveučilišta u Splitu prema islamu/muslimanima. Odsjek za sociologiju, Filozofskog fakultet. Split.

Kardis, Valčo, Valčová i Paľa, 2021; Gregurović, 2021; Milardović i Brčić Kuljiš, 2021; Perić Kaselj i Luchetti, 2021; Perić Kaselj, 2022). Spomenuti niz istraživanja započet je na prijelazu 2015. i 2016. godine kada su medijski prostor ponajviše zauzimale teme migracija arapskog stanovništva prema Europi i zapadnim zemljama, stoga su i fokus bili upravo migranti i azilanti muslimanskog odnosno arapskog podrijetla. Danas je priča poprilično izmijenjena – brojke migranata koji naviru na granice zamijenile su brojke dnevno oboljelih od virusa Covid-19. Samim time je i trenutačni zeitgeist drugačiji od ondašnjeg, a radnja je obogaćena novim događajima i zapletima koji su se odvijali za vrijeme i nakon same pandemije (Bagić i Šuljok, 2021; Božić, 2021; Lazarević Radak, 2021; Matić, Babić i Vratan, 2022). Međutim, pitanje je i dalje otvoreno i aktualno, koliko smo zatvoreni prema Drugima? I koji su to sociokulturni čimbenici koji utječu na to pitanje?

Fokus ovog rada jesu pitanja zašto i kako suvremena pitanja kulture tako lako postaju visoko nabijena pitanja identiteta i socijalne distance prema Drugom. To pokazuje kako na vrijednosti socijalne distance utječu i kulturološki aspekti i razmimoilaženja koja nastaju kada su posrijedi čimbenici koji oblikuju identitet u suvremenim društvima i kulturama. Podjednako vrijedi i za načine na koje se priroda društvenog identiteta s vremenom razvila (Haralambos i Holborn, 2002) u odnosu prema socijalnoj distanci prema Drugom.

U radu smo u prvom dijelu kratko razradili koncepte socijalne distance i odnos prema Drugom, u drugom dijelu bavimo se pitanjem identiteta u suvremenim sociokulturnim okolnostima, dok se treći dio rada dodatno fokusira na (post)modernistički pristup identitetu.

Socijalna distanca prema Drugom

Koncept socijalne distance konstruirao je Emory Bogardus i već skoro cijelo stoljeće služi kao jednostavan, ali učinkovit, istraživački alat prilikom proučavanja međugrupnih i međuljudskih odnosa (Parrillo i Donoghue, 2013). Socijalna distanca u principu ispituje stupnjeve razumijevanja/prihvaćanja i intimnosti koji karakteriziraju (pred) društvene odnose (Park prema Bogardus, 1925), a u međuvremenu je od nastanka primjenjivana prilikom proučavanja različitih situacija, odnosa i stavova (Parrillo i Donoghue, 2005; Mather, Jones i Moats, 2017; Lopez, 2021; Tusini, 2022; Shi, Platow, Bar-Tal, Augoustinos, Spears i Van Rooy, 2024) pri čemu je u određenim slučajevima metodologijski dorađivana i prilagođavana pandemijskim okolnostima virusa Covid-19 (Sarcinschi, 2020; Nochaiwong i sur., 2021).

Općenito, kada se ispituje socijalna distanca ispituju se odnosi i stavovi pripadnika jedne (etničke, religijske, rasne itd.) društvene skupine, koju ispitanici percipiraju kao svoju, naspram (članova) druge društvene skupine koja u njihovoj percepciji zauzima poziciju drugih (Malenica, Kovačević i Kardum, 2019). Autori ističu kako se pripadnici drugih skupina u pravilu ne doživljavaju kao pojedinci, nego kroz stereotipe koji se lako aktiviraju. Stereotipi često nastaju zbog asocijativnog povezivanja događaja i procesiranja informacija, a kontekstualno su osjetljivi – što je kontekst pozitivniji, manje se koriste negativni stereotipi (Previšić, Hrvatić i Posavec, 2004; Beeghly, 2015; Fiske, 2015; Fiske i North, 2015; Bahns, 2017; Roberto, Johnson i Rauhaus, 2020; Esses, 2021). Slijedom navedenog, socijalna distanca i negativni stereotipi prema drugim skupinama uzrokovani su trima skupinama faktora: „(1) kulturnim prijenosom (obitelj, obrazovanje), (2) grupnom kategorizacijom (mi – oni) i (3) individualnim psihološkim karakteristikama (frustracija)" (Previšić, Hrvatić i Posavec, 2004, str. 107).

Veliku važnost ima socijalizacijski aspekt razvoja pojedinaca jer rana socijalizacija uvelike utječe na razvijanje predrasuda i stereotipa (Malenica, Kovačević i Kardum, 2019). Važnost iskustava i doživljaja iz djetinjstva isticao je i sam Bogardus. Nudeći objašnjenja distance prema drugim/vanjskim grupama, Bogardus (1925) ističe kako su ista većinom povezana sa strahom – najčešći uzroci distance su tradicionalna uvjerenja i prihvaćanje javnog mišljenja, neugodna osobna iskustva iz djetinjstva te neugodna iskustva doživljena u vremenu odraslosti. Također, Bogardus ističe kako pojedinci često nevaljano generaliziraju djelovanja nekoliko članova grupe, koje su osobno susreli, na cijelu grupu.

Međutim, socijalna distanca ne manifestira se samo prema kulturološki i geografski udaljenim grupama, već postoji čak i kada nema geografske udaljenosti među pojedincima i grupama (Bogardus, 1925), odnosno u situacijama međusobnog suživota na određenom prostoru čemu su svakodnevno svjedoci oni koji su iskusili život u većim gradovima (metropolama) (Malenica, Kovačević i Kardum, 2019). Simmel je početkom 20. stoljeća detektirao emocionalnu hladnoću, pristojnu nezainteresiranost i „blaziranost" stanovnika američkih metropola; život u gradu, unatoč smanjenoj fizičkoj udaljenosti među ljudima, može povećati njihovu socijalnu udaljenost (Bogardus, 1925). Na tom tragu, kao jedan od ključnih čimbenika koji determinira vrijednosti distance, Parrillo i Donoghue (2013) ističu međusobnu sličnost grupa/pojedinaca ili barem percepciju iste. Svaki istraživač koji se bavi ispitivanjem stavova prema drugim grupama i njihovim članovima treba imati na umu Aristotelovu opservaciju kako ljudi vole i prihvaćaju „sebi slične – ljude svoje

rase, dobi (...) one s kojima su na istoj razini" (Roberts prema Parrillo i Donoghue, 2013, str. 599). Zaključno navodimo i tumačenja Allporta koji ističe kako kontakt među grupama može smanjiti predrasude, ali samo ako (1) grupe imaju jednak status, (2) dijele zajedničke ciljeve, (3) međusobno surađuju i ako (4) imaju beneficije i potporu autoriteta (Allport prema Parrillo i Donoghue, 2013).

Pitanje identiteta u suvremenim sociokulturnim okolnostima

S obzirom na sociopolitičke okolnosti u kojima se Europa trenutačno nalazi, rastu potrebe za dobivanjem odgovora i razumijevanjem jednog tako složenog društvenog fenomena kao što je socijalna distanca prema Drugom. Neizbježno vječno pitanje „tko sam ja?" vodi nas do još dubljeg pitanja „čiji sam ja, čega sam dio, kome ja pripadam?". Jer ne postoji identitet izvan odnosa. Ne možeš biti osoba, dakle netko, sam po sebi.

Spomenutom problemu moguće je pristupiti unutar (post)modernističkog pristupa identitetu:

> Identiteti se stvaraju u društvima odnosno kulturama kojima ljudi pripadaju, a razmimoilaženja nastaju kada su posrijedi čimbenici koji oblikuju identitet u suvremenim društvima i kulturama. (...) Dok jedni smatraju da je u tijeku opće kretanje od relativno stabilnih identiteta utemeljenih na klasi, rodu, etnicitetu i sl. prema razlomljenim (fragmentiranim) identitetima, drugi niječu da su klasa i rod prestali biti važan izvor identiteta. (Čolić i Špoljar Vržina, 2014, str. 64)

Nastavno na navedeno, Jenkins (2014, str. 18) ističe kako „pojam identiteta uključuje dva kriterija usporedbe među osobama ili stvarima: sličnost i razliku". Identitet se najčešće odnosi na to što ljudi misle da jesu, tj. ono što je najvažnije što ih obilježava (Haralambos i Holborn, 2002), a može se shvatiti samo „kao proces ‚biti' ili ‚postajanja'. Nečiji identitet – nečiji identiteti, zapravo, jer ono što jesmo uvijek je višedimenzionalno, jednina i množina – nikada nije konačna ili riješena stvar" (Jenkins, 2014, str. 18). S obzirom na navedeno, identitet se, dakle, povezuje s nacionalnom i etničkom pripadnošću, rodom, klasom, dobi, iskustvom i sl. To je koncept koji se odnosi na pojedince, ali je povezan i s društvenim skupinama kojima ti pojedinci pripadaju i s kojima se identificiraju, stoga su i svi ljudski identiteti u stanovitom smislu društveni, odnosno kulturni identiteti (Jenkins, 2014).

Nadalje, za potrebe naše analize korisno nam je određenje identifikacije u odnosu prema socijalnoj distanci prema Drugom koju nudi Jenkins (2014):

- „Identitet" označava načine na koje se pojedinci i kolektivi razlikuju u svojim odnosima s Drugim pojedincima i zajednicama.

- „Identifikacija" je sustavno uspostavljanje značenja između pojedinaca, između kolektiviteta i između pojedinaca i kolektiviteta, između odnosa sličnosti i razlike.

- Uzeti – kako samo i mogu biti – zajedno, sličnost i razlika su dinamički principi identifikacije i nalaze se u srcu ljudskog svijeta. (str. 19)

Dakle, pitanje identiteta sastavni je i ključni dio sociokulturnog konteksta, stoga suvremena pitanja društva i kulture tako lako postaju visoko nabijena pitanja identiteta. Međutim, razmimoilaženja među sociolozima nastaju kad su posrijedi čimbenici koji oblikuju identitet u suvremenim društvima i kulturama i načini na koje se priroda društvenog identiteta s vremenom razvila (Haralambos i Holborn, 2002). Dakle, odnos između društva odnosno kulture i identiteta različiti pristupi vide različito. Neki pristupi gledaju na ovaj odnos između društva (kulture) i identiteta unutar prepoznatljivih određenja spola, seksualnosti, rase, klase i nacionalnosti, a prema nekima je važnost tih (pod) identiteta u padu, što je dovelo do novih oblika identifikacije i fragmentiranja suvremenog pojedinca (Hall, 2003). U svojim radovima vodeći britanski sociolog i teoretičar kulture Stuart Hall temeljito razrađuje pitanja identiteta (Hall, 1990, 1993, 1995, 2003, 2011); primjerice, u radu *Pitanje kulturnog identiteta* (Hall, 2003) razlikuje tri različite koncepcije i faze identiteta: identitet a) prosvjetiteljskog subjekta, (b) sociološkog subjekta i (c) postmodernog subjekta.

Prosvjetiteljski subjekt zasnivao se na konceptu identiteta jedinstvene ljudske osobe koja je imala sposobnost misliti svojom glavom. Pojedinac je sebe smatrao drukčijim, racionalnim i odvojenim od drugih ljudi. Nije bio ograničen svojim položajem u društvu ili tradicionalnim uvjerenjima. To je bio „individualistički" koncept subjekta i „njegova" identiteta u kojem su prosvjetiteljski subjekti uglavnom opisivani kao muški (Hall, 2003, str. 275).

S druge strane, ideja sociološkog subjekta u kontekstu iskustva čovjeka moderne industrijske civilizacije bila je odraz sve veće kompleksnosti i svijesti da subjektova unutarnja bit nije autonomna i samodostatna, nego se oblikuje odnosima s „drugima" („bližnjima"), koji subjektu posreduju vrijednosti, značenja i simbole, tj. kulturu u kojoj on ili ona žive (Hall, 2003, str. 275).

Mnogi sociolozi, socijalni psiholozi, teoretičari društva pa i neki filozofi već od prošlog stoljeća polaze od pretpostavke da je čovjek u osnovi društveno biće – što bi trebalo značiti da mu se cjelina života i on sam kao čovjek ozbi-

> ljuje jedino u društvenim odnosima – i drže da kultura kao dio ili podsustav društva nema druge funkcije doli socijalizacije, podruštvljenja pojedinaca, njihova uvođenja u poredak i sklop društvenih normi, vrijednosti, ideologija itd. („društvene svijesti"). (Galović, 1996, str. 77)

Prema tom pogledu, identitet nastaje u interakciji između *sebstva* i društva prilikom čega pojedinci koji su socijalizirani u istoj (pod)kulturi slično interpretiraju određene socijalne situacije i slično se ponašaju, uz razlike koje su rezultat razlika u osobnom iskustvu i društvenom statusu.

Ova kompleksna cjelina ljudskih akcija, sposobnosti i navika koju zovemo kultura naučena je, a ne naslijeđena, društvena, a ne biološka. U tom smislu, premda se kultura može razmatrati kao neposredni produkt ljudskih akcija, ona je istovremeno, kao svojevrsno društveno nasljeđe, skup temeljnih uvjeta za odvijanje ljudskih aktivnosti. Prema Hallu (2003), G. H. Mead, C. H. Cooley i simbolički interakcionisti ključne su sociološke ličnosti koje su razradile ovaj „interaktivni" koncept identiteta i sebstva. Simbolički interakcionizam znanje razumijeva kao po sebi društveno, to jest istinito je samo ono znanje koje nastaje kroz simboličku interakciju. Najvažniji utjecaji Meadove teze su sljedeći: a) ljudi su pragmatični akteri, b) ljudi svoja ponašanja stalno trebaju usklađivati s ponašanjima drugih aktera, c) za razumijevanje ljudskog ponašanja ključna su značenja i simboli. Nadalje, činjenica da projiciramo *sebe* u te kulturne identitete, pri čemu internaliziramo njihova značenja i vrijednosti i činimo ih *dijelom sebe*, pomaže nam da uskladimo svoje subjektivne osjećaje s objektivnim mjestima koja zauzimamo u društvenom i kulturnom svijetu (Hall, 2003, str. 276).

U okviru simboličkog interakcionizma najvažniji su koncepti *pojam o sebi i definicija situacije*. Prema Turneru i Stetsu (2011), ljudi posjeduju određene univerzalne potrebe koje pokreću sve interakcije. Kao prvu navode potrebu za potvrđivanjem *sebstva*, a ljudska bića uvijek nastoje potvrditi sebstvo na trima razinama:

> (1) na razini transituacijskih, temeljnih osjećaja sebstva – tko ili što osoba percipira da ona jest,
>
> (2) na razini podidentiteta – tko je netko u općim tipovima situacija (npr. posla, doma, škole, zajednice, crkve),
>
> (3) na razini identiteta uloga – tko netko jest u određenom susretu. (str. 196)

Autori dalje nastavljaju kako je *potvrđivanje sebstva* najvažnija potreba. Kada odgovori drugih potvrde sebstvo na svakoj razini pojedinci doživljavaju pozitivne emocije. Kada drugi neku od razina ili sve razine ne potvrđuju pojedinci doživljavaju negativne emocije (Turner

i Stets, 2011, str. 195). Kod ljudi se također javlja i *potreba za grupnom inkluzijom* koja se odnosi na to da ljudi procjenjuju situacije prema vlastitoj uključenosti u postojeći tijek interakcije. Kada se osjećaju uključeno doživljavaju pozitivne emocije, a kada se osjećaju izostavljeno obuzimaju ih negativne emocije (Turner i Stets, 2011). *Potreba za povjerenjem* također je uvijek prisutna među ljudskim bićima. U svakoj situaciji pojedinci ispituju odgovore drugih, pokušavaju procijeniti jesu li iskreni u predstavljanju sebstva i situacije te odnose li se s poštovanjem. Kada su svi uvjeti realizirani, pojedinci doživljavaju pozitivne emocije. Kada potrebe za poštovanjem nisu ispunjene, doživjet će negativne emocije (Turner i Stets, 2011, str. 195). Kao posljednju, ali ne i manje važnu potrebu, Turner i Stets navode *potrebu za faktičnošću*. Ljudi u svakoj situaciji nastoje procijeniti da osoba i drugi u situaciji doživljavaju zajednički svijet, da je situacija upravo onakva kakvom se čini te da stvarnost koju obje osobe doživljavaju ima čvrstinu. Kada su navedeni uvjeti ostvareni, osoba ima dojam faktičnosti i osjeća pozitivne emocije. Ako uvjeti nisu ostvareni, pojedinci doživljavaju negativne emocije (Turner i Stets, 2011, str. 197).

Na taj način identitet djeluje kao most između društvenog i pojedinačnog. Posjedovanje određenog identiteta implicira internalizaciju određenih normi i vrijednosti koje ga prate. Zato drugi mogu predvidjeti njihovo ponašanje (Haralambos i Holborn, 2002). U vezi s tim, Hall (2003) će primijetiti da identitet stabilizira i subjekte i kulturne svjetove u kojima oni obitavaju te oboje čini recipročno unificiranijima i predvidljivijima.

Postmodernistički pristup sociokulturnom identitetu i Drugom

Što je postmoderna?

Iščitavajući tek dio od mnoštva knjiga i eseja napisanih o postmodernoj, mogu se izlučiti četiri stajališta:

1. postmoderna je mahom eklektički povratak povijesti i predmodernome;

2. ona je ishod, rezultat, krajnja konzekvencija, tj. dio moderne (to moderna možda i nije htjela, ali joj je bilo imanentno i povijesno se zbilo);

3. postmoderna je iz sebe i u sebi neformirana puka negacija moderne, koja živi od te negacije;

4. i, na kraju, ona je potpuni rez, razlaz s modernom i novim vijekom i jedno, doduše još mucavo, rađanje nove epohe. (Galović, 1996, str. 331)

U postmodernom dobu svjedoci smo brzih i nepovratnih pro-

mjena u kojima su procesi identificiranja, kroz koje se projiciramo u naše kulturne identitete postali otvoreniji, raznolikiji i problematičniji (Čolić i Špoljar Vržina, 2014). Prema Hallu (2003) suvremena društva sve više odlikuje postojanje fragmentiranih identiteta, a sve to proizvodi postmodernog subjekta koji ne posjeduje fiksni, suštinski ili trajni identitet. Modernost i promjene, novi društveni pokreti, politika identiteta, feminizam, moć kažnjavanja, nadzor i globalizacija postaju važni čimbenici u fragmentiranju identiteta (Haralambos i Holborn, 2002). Dakle, identitet je određen povijesno, a ne biološki, pa subjekt preuzima različite identitete u različitim trenucima, identitete koji nisu unificirani oko nikakvog suvislog sebstva. U skladu s postmodernom teorijom, identitet postaje decentriran, unutar nas postoje oprečni identiteti koji nas vuku u različitim smjerovima, pa se način na koji se identificiramo neprestano mijenja (Hall, 2003).

Na taj način suvremena društva sve više karakterizira postojanje tzv. fragmentiranih identiteta koji dovode do nesigurnosti i raznolikosti. Subjekt za kojeg se prije smatralo da ima unificirani, stabilni identitet postaje fragmentiran, sastavljen ne od jednog nego od nekoliko katkad oprečnih i nerazriješenih identiteta (Hall, 2003). Fragmentacija identiteta može poslužiti kao plodno tlo za distanciranje i zatvorenost prema nepripadnicima vlastite skupine (Hunsberger i Jackson, 2005).

Hall (2003), kako smo istaknuli, nalazi nekoliko razloga za ovu fragmentaciju identiteta. *Prvi razlog su modernost i promjene* kao proces redukcije, u kojem se „društvo" razjašnjava i izgrađuje na neke nove načine (Ferguson, 2006). Naime, razvoj suvremenog društva doveo je do brzih i nepovratnih promjena i ljudima je teško zadržati jedan i jedinstven osjećaj tko su. Sve to dovodi do dekadencije jedne epohe bez tradicije, revitalizacije sadašnjosti kroz rehabilitaciju prošlosti, ali i kontinuiteta novoga u modernističkom tijeku ili potpunom diskontinuitetu. Osjećaj zadovoljstva i samoostvarenja obično nestaju u tako širokom rasponu podražaja i zamjenjuju ih frustracija i tjeskoba. Oni su popraćeni strepnjom koja dovodi do osjećaja osobne i socijalne ugroženosti.

Razvoj medija isprepleten je s temeljnim procesima koji su oblikovali moderna društva, a koji uključuju probleme upravljanja, kontrole, koordinacije, javne potpore i stalne promjene obrazaca ponašanja u složenim društvima. Način proizvodnje i cirkulacije simboličkih formi u društvu stvarao je specifične kulturne transformacije i institucionalne strukture. Povijest medija nije povijest strojeva, već „povijest različitih načina na koje novi mediji oblikuju sustave moći i mreže društvenih odnosa" (Murdock, 1993, str. 523). Takva je povijest potrebna kako bi se razumjelo kako zamršena konstelacija platformi duboko utječe na naše iskustvo online

društvenosti. U kratkom su razdoblju usluge poput Instagrama, Facebooka, YouTubea i mnogih drugih duboko ušle u naše svakodnevne navike komunikacije i kreativne produkcije (van Dijck, 2013). U svijetu novih medija oglašivači često odlučuju što vidimo i radimo.

Drugi razlog vidi u novim društvenim pokretima koji se bave raznovrsnim pitanjima i identitetima (Hall, 2003). Na taj način, umjesto da se osjećaju dijelom jedne klase, identitet ljudi fragmentira se prema rodu, rasnim pitanjima, nacionalnosti, etničkoj pripadnosti, odnosu prema ekologiji itd. Dakle, u stvaranju fragmentiranih identiteta Hall ističe čimbenike, kao što su rasa i rod, a osnivanjem časopisa *New Left Review* uvodi teme imigracije i politika identiteta.

Ulazeći u područje kulturalnih studija, Hall misli da život nije samo ekonomski determiniran. Uvodeći studij popularne kulture kao važan element u razumijevanju politike identiteta, bavi se razlikama između skupina ljudi i mogućnostima pojedinaca da izraze te razlike. On ističe kako je važno da se čuju drukčiji glasovi, posebno glasovi marginaliziranih (potlačenih) skupina (Haralambos i Holborn, 2002). Kultura tako postaje kritično mjesto društvene akcije i intervencije u okviru čega je feminizam imao izravniji odnos s konceptualnim decentriranjem kartezijanskog i sociološkog subjekta (Hall, 2003).

Posljednji važan čimbenik u stvaranju fragmentiranih identiteta jest *proces globalizacije* pod kojim svijet nije toliko unificiran koliko je decentraliziran. Nastojeći preispitati neka od glavnih pitanja u vezi s globalizacijom i njezinim kulturnim, etničkim i identitetskim kontekstima, Hall (2003) spominje kako sve veća globalna međuzavisnost vodi k raspadu svih snažnih kulturnih identiteta. Navedeno proizvodi fragmentaciju kulturnih kodova, mnogostrukost stilova, naglasak na prolaznome, nestalnom, na razlikama i kulturnom pluralizmu, drugim riječima, ono što bi se moglo nazvati globalnom postmodernom. Naime, kulturni tijekovi i globalni konzumerizam između nacija stvaraju mogućnost „zajedničkih identiteta" – kao „potrošača" istih dobara, „klijenata" istih uslužnih djelatnosti, „publike" istih poruka i slika – između osoba koje su iznimno udaljene u prostoru i vremenu (Hall, 2003). Nastojeći preispitati društveni život koji postaje sve više posredovan globalnim marketingom, stilovima, slikama, međunarodnim putovanjima i globalno umreženim medijskim i komunikacijskim sustavima, pokazuje kako će identiteti postajati udaljeniji – izmješteni – od specifičnih vremena, mjesta, povijesti i tradicija i činit će se kao da „slobodno plutaju" (Hall, 2003).

S druge strane, treba imati na umu da globalizacija sadrži proturječne trendove. Moguće posljedice globalizacije jesu jačanje lokalnih

identiteta i proizvodnja novih identiteta (Giddens, 1999). Jedna od najvažnijih karakteristika današnjeg doba jest jačanje lokalnih identiteta, a koje je vidljivo u defenzivnim reakcijama članova dominantnih etničkih skupina koji osjećaju prijetnju zbog prisutnosti drugih kultura (Hall, 2003). Hall je bio uvjeren da postkolonijalni svijet treba biti oblikovan našim razumijevanjem razlike, prelaska i identiteta gdje globalizacija osporava i dislocira centrirane i „zatvorene" identitete nacionalnih kultura. Identitet je uvijek nedovršena konverzacija, a ona ima pluralizirajući utjecaj na identitete i proizvodi cijeli niz mogućnosti i položaja identifikacije i tako čini identitet više pozicionalnim, političkim, mnogostrukijim i raznolikijim, a manje fiksiranim i unificiranim. Odnos društvenog i individualnog pokazuje kako je opći utjecaj globalizacije i dalje proturječan. Jer dok neki identiteti teže uspostavljanju izgubljene čistoće ili vraćanju izgubljenog jedinstva i sigurnosti, drugi prihvaćaju da je identitet podložan igrama povijesti, politike, reprezentacije i različitosti i da vjerojatno nikad neće biti cjelovit ili „čist" (Hall, 2003).

Dakle, identitet je nešto oko čega se sukobi događaju i nešto čime se strategije guraju: on je i cilj i sredstvo u politici. Nije u pitanju samo klasifikacija pojedinaca, nego i klasifikacija populacija. S druge strane, sposobnost prisvajanja identiteta za sebe i pripisivanja identiteta drugima – pitanje je moći. Moć i politika ključne su za pitanja identiteta jer neke grupe imaju više moći uzimati identitete za sebe i pripisivati identitete drugima. Tako se identiteti stječu i raspodjeljuju unutar odnosa moći (Jenkins, 2003).

Ono što je mučilo generacije sociologa i drugih teoretičara jest – podvojenost društvene stvarnosti. Naime, jedna njezina percepcija (postmodernistička) naglašava kaos i nered i neograničenu zbrku naizgled jedinstvenih događaja. Iz te perspektive društvo je fluidno, a društveno ponašanje i odnosi nestabilni u neprestanom stanju mijene. Ljudska bića jedinstveni su pojedinci i raznolikost ljudskog iskustva je beskonačna.

Prema drugoj percepciji (modernističkoj) društvo je, unatoč površinskoj strci, uređeno. Društvene institucije postupno se mijenjaju, ali pokazuju i iznimnu stabilnost; postoje sličnosti između institucija iste vrste u svakom društvu. U bilo kojoj danoj situaciji ljudska će se bića ponašati na slične načine te je društveno djelovanje barem djelomično predvidljivo (Bradley, 2003).

Rasprava i zaključak

Modernistički pristupi identitetu uglavnom se zasnivaju na klasičnim sociološkim teorijama industrijskog i kapitalističkog razvoja. Pri tome se klasa, rod, rasa i dob prezentiraju kao trajne materijalno zasnovane strukture nejednakosti koje su integralni dijelovi konstrukcije društva. S druge strane, postmodernisti i poststrukturalisti vide ih kao diskurzivne konstrukte koji ovise o specifičnim kulturnim i povijesnim događajima koji oblikuju njihov kontekst. Zbog toga ih percipiraju kao fluidne i promjenjive. Oni ukazuju na društvene promjene i na načine na koje su one erodirale i destabilizirale dugotrajne odnose, stvarajući fragmentiranije i individualiziranije društvo. Bitna tema u svim varijantama postmodernističkog razmišljanja jest naglasak na različitosti i raznolikosti. Ono što posebno zaokuplja postmoderniste jest podjela unutar kategorija jednako kao i razlike između kategorija. Međutim, treba napomenuti da je u okviru modernističkih pristupa identitetu postojala svijest o unutarnjim podjelama i raznolikostima, ali se davala prednost traženju dubinskih potencijala za jedinstvo i otkrivanju kontinuiteta razvoja (Bradley, 2003). U teoriji stratifikacije to je dovelo do pretjerane zaokupljenosti klasom nauštrb drugih aspekata nejednakosti i društvene identifikacije.

Teoretičari postmodernizma ispravno su kritizirali jednostranost mnogih modernističkih pristupa. Međutim, zaokupljeni specifičnim i uvjetovanim, oni zanemaruju redovite i općenite obrasce. Prema tome, ni moderne ni postmoderne koncepcije identiteta same za sebe nisu primjerene ni zadovoljavajuće za razumijevanje socijalne distance prema Drugom. Iz toga proizlazi da su za analizu i razumijevanje kako složenih promjena u suvremenim društvima tako i kompleksnosti identiteta koji nastaju unutar njih i socijalne distance prema Drugom potrebni i modernistički i postmodernistički pristupi.

Pitanje koje nam se nameće na kraju dovodi u pitanje čovjekov (sociokulturni) identitet tj. njegovo „biti čovjek". Žarište krize postao je čovjek i njegovo ontološko određenje, a ono generira sve ostale krize. Otuda toliko potrebna vizija koja se ne želi prepustiti kulturi kao ideologiji, bez suvremene spoznaje, kritičke svijesti i kreativnih potencijala. Hoćemo li kreirati sociokulturni identitet u kojem istina ne mora biti pravi odraz realnosti nego može odražavati subjektivnu realnost? Hoćemo li postati svijet bez dubine gdje materijalno postaje pokretač svega, gdje se ljudi otuđuju, zanemaruju vlastite emocije i dublje propitkivanje o svome postojanju? Tko određuje što određuje identitet pojedinca ili naroda?

Danas čovjekov identitet određuje niz čimbenika. U tom smislu određenje razlika i prijepora kao uzroka socijalne distance u razumijevanju sociokulturnog identiteta nije kao što nam se to na površni način čini isključivo pripadnost određenoj zajednici. Postmoderno doba, koje se nekritički slavi kao vrijeme u kojemu su sve veće mogućnosti kreiranja čovjekovih sloboda, postaje vrijeme porobljavanja čovjeka u kojemu se gube potrebe za pripadanjem, (samo)poštovanjem i ljubavlju. To pokazuje, ako želimo iskoraknuti iz prosvjetiteljske definicije identiteta, kako znanje koje osoba posjeduje zahtijeva cijenu opredjeljenja – pripadanja, jer inače to znanje ne dopire dalje od površnih dojmova.

U svemu tome bitno je uzeti u obzir i pitanja odnosa moći (i znanja) koja je kroz postmodernu teoriju ponajviše popularizirao jedan od istaknutijih autora svoga vremena, Michel Foucault (1977, 1980, 2002, 2010, 2012). Pitanja identiteta često su pitanja značenja, a značenja koja se daju nekom ili nečem ovise o konceptualnim i pojmovnim alatima razumijevanja realnosti koja nas okružuje. Da bismo bili u mogućnosti adekvatno razumijevati svijet oko sebe, potrebno je, dakle, imati određena znanja i razvijene sposobnosti koje ipak nisu jednako dostupne svim društvenim akterima. Ipak, ni samo znanje ne omogućava nužno „slobodu identifikacije", jer u suvremenom je društvu proizvodnja i oblikovanje potreba, želja i stavova uznapredovala kroničnom hiperinformiranošću i beskrajnim obrtajem proizvoda i informacija bez smisla i sadržaja. Nastupilo je doba praznine, kako to koncizno i domišljato objašnjava Lipovetsky (1987).

Koncept sociološkog subjekta u suvremenom je društvenom kontekstu ustrojen tako da se u društvenim odnosima, procesima i institucijama ne može više filozofijski razlučiti neku zasebnu bit ili ideju etičnosti, političnosti i pravnosti, što su već davno uočili tzv. teoretičari sistema, kibernetički teoretičari društva i funkcionalisti.

> Nakon uvida u to kako se društvo u cijelosti i u svom unutrašnjem procesu stalno politizira ili normativizira, primjerenije je namjesto upita što je npr. politika pitati koja je društvena funkcija politike ili prava? Važno je uz to napomenuti da su u takvoj konstelaciji klasične ideje (ljepote, dobra, pravde...) postale vrijednostima koje više nemaju niti svoj zasebni bitak, nego se misle u funkciji društva (npr. u funkciji političkog legitimiranja). (Galović, 1996, str. 26)

Kada se na to pristane, ljudska se egzistencija preobražava u kazalište na čijim se daskama smjenjuju izvedbe pojedinačnih paradoksa o čemu nam govori koncept postmodernog subjekta. Oni pojedincu nameću život potrošnje radi potrošnje, uživanja radi uživanja, zabave radi zabave. Drugim riječima: je li ovo razdoblje ulaska u eru znanstveno-tehničko-radnog svijeta (iz čije vrtnje više nema izlaza) i beskonač-

no napredovanje (planetarno, kozmičko) ili je, naprotiv, ovo razdoblje urušavanja svega tradicionalno poznatog i usvojenog samo razmeđe, razdoblje, u kojem se priprema novi povijesni obrat, razmeđe u kojem se rađa nova epoha života, drugačijeg mišljenja i čovjekova pristupa svemu (Galović, 1996, str. 58)? Trebalo bi, stoga, puno više uzimati u obzir i razumijevati razlike u odnosima prema Drugom, kao i njima pripadajuće dimenzije samoodređenja i pripadanja.

Popis literature i izvora

Bagić, D. i Šuljok, A. (2021). „Stavi masku i odmakni se" – istraživanje determinanti protektivnog ponašanja od bolesti COVID-19 u Hrvatskoj. *Sociologija i prostor*, 59(219), 119-147. https://doi.org/10.5673/sip.59.0.5

Bahns, A. J. (2017). Threat as justification of prejudice. *Group Processes & Intergroup Relations*, 20(1), 52-74. https://doi.org/10.1177/1368430215591042

Beeghly, E. (2015). What is a Stereotype? What is Stereotyping? *Hypatia*, 30(4), 675–691. https://doi.org/10.1111/hypa.12170

Bogardus, E. S. (1925). Measuring Social Distance. *Journal of Applied Sociology*, 9, 299-308.

Božić, S. (2021). Interaction Ritual Chains and Sustainability of Lockdowns, Quarantines, „Social Distancing" and Isolation during the COVID-19 Pandemic. *Sociologija i prostor*, 59(219), 13-34. https://doi.org/10.5673/sip.59.0.1

Bradley, H. (2003). *Fractured Identities, Changing Patterns of Inequality*. Cambridge: Polity Press.

Čolić, S. i Špoljar Vržina, S. (2014). Neki modernistički i postmodernistički pristupi identitetu: razlike i prijepori. U M. Brekalo i sur. (ur.), *Kultura, identitet, društvo – europski realiteti* (str. 64-77). Osijek: Odjel za kulturologiju, Sveučilište J. J. Strossmayer; Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.

Esses, V. M. (2021). Prejudice and Discrimination Toward Immigrants. *Annual Review of Psychology*, 72. https://doi.org/10.1146/annurev-psych-080520-102803

Ferguson, H. (2006). *Phenomenological Sociology: Experience & Insight in Modern Society*. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage.

Fiske, S. T. (2015). Intergroup biases: a focus on stereotype content. *Current Opinion in Behavioral Sciences*, 3, 45-50. https://doi.org/10.1016/j.cobeha.2015.01.010

Fiske, S. T. i North, M. S. (2015). Chapter 24 - Measures of Stereotyping and Prejudice: Barometers of Bias. *Measures of Personality and So-*

cial Psychological Constructs, 684-718. https://doi.org/10.1016/B978-0-12-386915-9.00024-3

Foucault, M. (1977)[1975]. *Discipline and Punish*. London: Allen Lane.

Foucault, M. (1980). *Power/Knowledge. Selected Interviews and Other Writings*. 1972-1977, ur. C. Gordon, Hemel Hempstead: Harvester Press.

Foucault, M. (2002). *Power* (The Essential Works of Foucault, 1954-1984, vol. 3), ur. J. Faubion. London: Penguin.

Foucault, M. (2010). *The Archeology of Knowledge and The Discourse on Language*. London and New York: Vintage Books [ed. orig. 1969, Gallimard].

Foucault, M. (2012). *Discipline and punish: The birth of the prison*. New York: Vintage.

Galović, M. (1996). *Socijalna filozofija: društvenost i povijesnost čovjeka u razdoblju kraja moderne*. Zagreb: Demetra.

Giddens, A. (1999). *Treći put: obnova socijaldemokracije*. Zagreb: Politička kultura.

Gregurović, M. (2021). Integration Policies and Public Perceptions of Immigrants in Europe: ESS Meets MIPEX in the Aftermath of the European „Migration Crisis". *Revija za sociologiju*, 51(3), 347-380. https://doi.org/10.5613/rzs.51.3.2

Hall, S. (1990). Cultural identity and diaspora. U J. Rutherford (ur.), *Identity*. London: Lawrence & Wishart.

Hall, S. (1993). Cultural identity in question. U S. Hall, D. Held i T. McGrew (ur.), *Modernity and its Futures*. Cambridge: Polity Press.

Hall, S. (1995). Fantasy, identity, politics. U E. Carter, J. Donald i J. Squites (ur.), *Cultural Remix: Theories of Politics and the Popular*. London: Lawrence & Wishart.

Hall, S. (2003). The Question of Cultural Identity. U S. Hall, D. Held i T. McGrew (ur.), *Modernity and Its Futures* (str. 274-323). Cambridge: Polity Press.

Hall, S. (2011). Introduction: Who Needs Identity? U S. Hall i P. Du Gay (ur.) *Questions of Cultural Identity*. London: Sage.

Haralambos, M. i Holborn, M. (2002). *Sociologija. Teme i perspektive*. Zagreb: Golden Marketing.

Henjak, A. (2018). Migrantska kriza 2015. i determinante stavova birača. *Političke analize*, 9(36), 3-9.

Hunsberger, B. i Jackson, L. M. (2005). Religion, Meaning, and Prejudice. *Journal of Social Issues*, 61(4), 807-826.

Jenkins, R. (2003). *Social Identity*. London - New York: Routledge.

Jenkins, R. (2014). *Social Identity, Fourth Edition*. London - New York: Routledge.

Kardis, K., Valčo, M., Valčová, K. i Paľa, G. (2021). The Threat of Religious Fundamentalism and the European Immigration Crisis: Institutional Transfer and Social Reception. *Bogoslovska smotra*, 91(5), 1161-1192. https://doi.org/10.53745/bs.91.5.11

Kudra Beroš, V. i Klempić Bogadi, S. (2020). Bibliografija radova o migracijama objavljenih u znanstvenim časopisima dostupnim na portalu Hrčak (2009. – 2019.). *Migracijske i etničke teme*, 36(1), 53-120. https://doi.org/10.11567/met.36.1.3

Lazarević Radak, S. (2021). Authoritarianism, Conspiracy Theories and Covid 19 Pandemic in Serbia. *Thesis*, 10(2), 51-75. https://hrcak.srce.hr/272788

Lipovetsky, G. (1987). *Doba praznine: ogledi o savremenom individualizmu*. Novi Sad: Književna zajednica Novog Sada.

López, D. G. (2021). A Phenomenological Approach to the Study of Social Distance. *Human Studies*, 44, 171-200. https://doi.org/10.1007/s10746-021-09582-7

Malenica, K., Kovačević, V. i Kardum, G. (2019). Impact of Religious Self-Identification and Church Attendance on Social Distance toward Muslims. *Religions*, 10(4), 1-18. https://doi.org/10.3390/rel10040276

Mather, D. M., Jones, S. W. i Moats, S. (2017). Improving upon Bogardus: Creating a More Sensitive and Dynamic Social Distance Scale. *Survey Practice*, 10(4). https://doi.org/10.29115/SP-2017-0026

Matić, V., Babić, S. i Vratan, N. (2022). Utjecaj pandemije COVID-19 na mentalno zdravlje mladih; strategija suočavanja i moć samokontrole. *Hrvatski časopis za javno zdravstvo*, 18(57), 52-60. https://hrcak.srce.hr/294439

Milardović, A. i Brčić Kuljiš, M. (2021). *Globalizacija migracija, antiimigrantske stranke i ksenofobija: Refleksije na europska društva i države 21. stoljeća*. Zagreb: Institut za migracije i narodnosti, Split: Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu.

Murdock, G. (1993). Communications and the constitution of modernity. *Media, Culture & Society*, 15(4), 521-539. https://doi.org/10.1177/016344393015004

Nochaiwong, S., Ruengorn, C., Awiphan, R. i sur. (2021). COVID-19 Public Stigma Scale (COVID-PSS): development, validation, psychometric analysis and interpretation. *BMJ Open,* 11(11). https://doi.org/10.1136/bmjopen-2020-048241

Parrillo, V. N. i Donoghue, C. (2013). The National Social Distance Study: Ten Years Later. *Sociological Forum*, 28(3), 597-614. https://doi.org/10.1111/socf.12039

Parrillo, V. N. i Donoghue, C. (2005). Updating the Bogardus social distance studies: a new national survey. *The Social Science Journal*, 42(2), 257–271. https://doi.org/10.1016/j.soscij.2005.03.011

Perić Kaselj, M. (2022). *Migracije i identitet: kultura, ekonomija, država. Svezak III – Povijesni i suvremeni aspekti migracija*. Zagreb: Institut za migracije i narodnosti i Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti.

Perić Kaselj, M. i Luchetti, M. F. (2021). *Migracije i identiteti u Južnoj Americi i jugoistočnoj Europi: povijesni, kulturni i politički aspekti*. Zagreb: Institut za migracije i narodnosti.

Previšić, V., Hrvatić, N. i Posavec, K. (2004). Socijalna distanca prema nacionalnim ili etničkim i religijskim skupinama. *Pedagogijska istraživanja*, 1(1), 105-119.

Roberto, K. J., Johnson, A. F. i Rauhaus, B. M. (2020). Stigmatization and prejudice during the COVID-19 pandemic. *Administrative Theory & Praxis*, 42(3), 364–378. https://doi.org/10.1080/10841806.2020.1782128

Sarcinschi, A. (2020). Measures and consequences of managing Covid-19 pandemic: from physical distance to social distance. *Strategic Impact*, 2(75), 113-128.

Shi, E., Platow, M. J., Bar-Tal, D., Augoustinos, M., Spears, R. i Van Rooy, D. (2024). Pandemic and prejudice: Revisiting Bogardus's social distance concept in a time of COVID-19. *Group Processes & Intergroup Relations*, 27(2), 239-255. https://doi.org/10.1177/13684302221133715

Turner, J. i Stets, J. (2011). *Sociologija emocija*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk d.o.o.

Tusini, S. (2022). A temporal perspective to empirically investigate the concept of social distance. *Quality and Quantity*, 56, 4421–4435. https://doi.org/10.1007/s11135-022-01319-7

van Dijck, J. (2013). *The Culture of Connectivity: A Critical History of Social Media*. New York, NY: Oxford University Press.

The question of socio-cultural identity and social distance towards the Other

In this paper, in the socio-cultural context of the (post)modern, the issues of newly formed identities are interpreted, due to which a social distance towards the Other arises. Sociocultural identities have different influences on the development of social distance and prejudice against minorities and others. These influences within the constant social transformations in a multicultural society, but also the wider social structure in which they occur, lead to the reconfiguration of (post)

modern identities. The theoretical part of the paper is interpreted within the (post)modernist approach of sociocultural identity, that is analyzed and understood within the complex changes in contemporary societies and the associated complexities of identity. This paper is a kind of attempt at a theoretical interpretation of the issue of sociocultural identity and social distance within the field of sociology of culture and social postmodern theory in exposing stereotypical understandings and prejudices towards Others in general.

Key words: sociocultural identity, social distance, other/Other, (post) modern, transdisciplinarity.

LA CUESTIÓN DE LA IDENTIDAD SOCIOCULTURAL Y LA DISTANCIA SOCIAL FRENTE AL OTRO

Vlaho Kovačević
Krunoslav Malenica

Resumen

En este artículo, en el contexto sociocultural del (post)modernismo, se interpretan las cuestiones relacionadas con las identidades recién surgidas que dan lugar a la distancia social frente al Otro. Las identidades socioculturales ejercen diversas influencias tanto en el desarrollo de la distancia social como en los prejuicios hacia los otros y las minorías. Estas influencias, en el marco de las transformaciones sociales permanentes en una sociedad multicultural y de las estructuras sociales más amplias en las que se producen, conducen a la reconfiguración de las identidades (post)modernas. El tema de análisis seleccionado se interpreta desde un enfoque (post)modernista de la identidad sociocultural, que se analiza y se entiende en el marco de los complejos cambios de las sociedades contemporáneas y las complejidades identitarias que estas conllevan. Este artículo es un intento de interpretación teórica de las cuestiones de la identidad sociocultural y la distancia social en los campos de la sociología de la cultura y la teoría social postmoderna, con el fin de desvelar las percepciones estereotipadas y los prejuicios hacia el Otro en general.

Palabras clave: identidad sociocultural, distancia social, los otros/el Otro, (post)modernismo, transdisciplinariedad

Introducción

El tema elegido es el resultado de años de investigación y análisis de una serie de fenómenos sociales y culturales relacionados[1], por lo que este artículo constituye una síntesis de trabajos anteriores. Sin embargo, dada la constante dinámica de la sociedad contemporánea, ahora es necesario «actualizar» los datos, de modo que la cuestión es-

1 La investigación primaria en la que se basa gran parte de los trabajos mencionados se llevó a cabo como parte del trabajo de fin de estudios de Malenica, K. (2016) *Religijska distanca studenata Sveučilišta u Splitu prema islamu/muslimanima* («Distancia religiosa de los estudiantes de la Universidad de Split hacia el islam y los musulmanes»). Departamento de Sociología, Facultad de Filosofía y Letras de Split.

tudiada de la distancia social hacia el Otro se haya adaptado al momento social actual y a la aguda crisis migratoria, que desde entonces ha sido objeto de un número considerable de estudios y análisis (Henjak, 2018; Kudra Beroš y Klempić Bogadi, 2020; Kardis, Valčo, Valčová y Paľa, 2021; Gregurović, 2021; Milardović y Brčić Kuljiš, 2021; Perić Kaselj y Luchetti, 2021; Perić Kaselj, 2022). La serie de estudios mencionada comenzó a finales de 2015 y principios de 2016, cuando el espacio mediático estaba ocupado principalmente por el tema de la migración de la población árabe hacia Europa y los países occidentales; en consecuencia, la atención se centró en los migrantes y solicitantes de asilo de origen musulmán o árabe. Hoy en día, la narrativa es muy diferente: las cifras de migrantes que llegan a las fronteras han sustituido a las cifras diarias de personas infectadas por el virus de la COVID-19. En consecuencia, *el zeitgeist* actual es diferente al de entonces, y la narrativa se ha enriquecido con nuevos acontecimientos y giros narrativos que tuvieron lugar durante y después de la pandemia (Bagić y Šuljok, 2021; Božić, 2021; Lazarević Radak, 2021; Matić, Babić y Vratan, 2022). Sin embargo, la pregunta sigue abierta y relevante: ¿hasta qué punto estamos cerrados hacia el Otro? ¿Y cuáles son los factores socioculturales que influyen en esta cuestión?

El presente artículo se centra en las preguntas de por qué y cómo las cuestiones culturales contemporáneas se convierten tan fácilmente en cuestiones de alta carga identitaria y de distancia social hacia el Otro. Ello pone de manifiesto cómo los valores de la distancia social están condicionados tanto por aspectos culturales como por las divergencias que surgen en torno a los factores que configuran la identidad en las sociedades y culturas contemporáneas. Lo mismo puede decirse de la forma en la que la naturaleza de la identidad social se ha venido desarrollando a lo largo del tiempo (Haralambos y Holborn, 2002) en lo que respecta a la distancia social hacia el Otro.

En la primera parte del artículo, desarrollamos brevemente los conceptos de distancia social y la relación con el Otro; la segunda parte aborda la cuestión de la identidad en las circunstancias socioculturales contemporáneas, mientras que la tercera parte del artículo profundiza en un enfoque (post)modernista de la identidad.

Distancia social hacia el Otro

El concepto de distancia social fue elaborado por Emory Bogardus y lleva casi un siglo sirviendo como una herramienta de investigación sencilla pero eficaz para estudiar las relaciones intergrupales e interpersonales (Parrillo y Donoghue, 2013). La distancia social, en

principio, examina los grados de comprensión/aceptación e intimidad que caracterizan las relaciones (pre)sociales (Park, citado en Bogardus, 1925), y desde su creación se ha aplicado al estudio de diversas situaciones, relaciones y actitudes (Parrillo y Donoghue, 2005; Mather, Jones y Moats, 2017; López, 2021; Tusini, 2022; Shi, Platow, Bar-Tal, Augoustinos, Spears y Van Rooy, 2024), en las que, en determinados casos, se ha refinado metodológicamente y adaptado a las circunstancias de la pandemia de COVID-19 (Sarcinschi, 2020; Nochaiwong et al., 2021).

En general, cuando se examina la distancia social, se investigan las relaciones y actitudes de los miembros de un grupo social (étnico, religioso, racial, etc.), que los encuestados perciben como el suyo, en relación con (los miembros de) otro grupo social que, en su percepción, ocupa la posición de «los otros» (Malenica, Kovačević y Kardum, 2019). Los autores señalan que los miembros de otros grupos no suelen percibirse como individuos, sino a través de estereotipos que se activan fácilmente. Los estereotipos suelen surgir de la asociación de sucesos y del procesamiento de la información, y son sensibles al contexto: cuanto más positivo este es, menos se utilizan los estereotipos negativos (Previšić, Hrvatić y Posavec, 2004; Beeghly, 2015; Fiske, 2015; Fiske y North, 2015; Bahns, 2017; Roberto, Johnson y Rauhaus, 2020; Esses, 2021). En consecuencia, la distancia social y los estereotipos negativos hacia otros grupos obedecen a tres grupos de factores: «(1) la transmisión cultural (familia, educación), (2) la categorización grupal (nosotros – ellos) y (3) las características psicológicas individuales (frustración)» (Previšić, Hrvatić y Posavec, 2004, p. 107).

El aspecto de la socialización en el desarrollo individual reviste gran importancia, ya que una socialización temprana influye en gran medida en el desarrollo de prejuicios y estereotipos (Malenica, Kovačević y Kardum, 2019). La importancia de las experiencias y percepciones de la infancia también fue destacada por el propio Bogardus. Al explicar la distancia hacia los grupos ajenos o externos, Bogardus (1925) destaca que estas obedecen principalmente al miedo: las razones más comunes de la distancia son las creencias tradicionales y la aceptación de la opinión pública, las experiencias personales desagradables de la infancia, así como las experiencias desagradables vividas en la edad adulta. Además, Bogardus señala que los individuos suelen generalizar indebidamente las acciones de unos pocos miembros de un grupo, con los que han tenido contacto personal, al conjunto del grupo.

Sin embargo, la distancia social no se manifiesta solo hacia grupos cultural y geográficamente distantes, sino que esta sobreviene incluso cuando no hay distancia geográfica entre individuos y grupos

(Bogardus, 1925), o en situaciones de convivencia en un espacio determinado, algo que experimentan a diario quienes han vivido en ciudades grandes (metrópolis) (Malenica, Kovačević y Kardum, 2019). A principios del siglo XX, Simmel detectó la frialdad emocional, la indiferencia cortés y la actitud *blasé* de los habitantes de las metrópolis estadounidenses; la vida en la ciudad, a pesar de la reducida distancia física entre las personas, puede acrecentar su distancia social (Bogardus, 1925). En este sentido, como uno de los factores clave que determina los valores de distancia, Parrillo y Donoghue (2013) destacan la similitud entre grupos/individuos, o al menos la percepción de la misma. Cualquier investigador que estudie las actitudes hacia otros grupos y sus miembros debería tener en cuenta la observación de Aristóteles de que las personas aman y aceptan «a los de su propia clase: personas de su misma raza, edad (...), aquellos que están al mismo nivel que ellos» (Roberts, citado en Parrillo y Donoghue, 2013, p. 599). Por último, cabe citar también las interpretaciones de Allport, quien señala que el contacto intergrupal puede reducir los prejuicios, pero solo si (1) los grupos comparten un mismo estatus, (2) comparten objetivos comunes, (3) cooperan entre sí y si (4) gozan del apoyo y los beneficios de la autoridad (Allport, citado en Parrillo y Donoghue, 2013).

La cuestión de la identidad en los contextos socioculturales contemporáneos

Dadas las circunstancias sociopolíticas en las que se encuentra actualmente Europa, crece la necesidad de encontrar respuestas y comprender un fenómeno social tan complejo como es la distancia social hacia el Otro. La inevitable y eterna pregunta «¿quién soy?» nos arroja a una pregunta aún más profunda: «¿de quién soy, de qué formo parte, a quién pertenezco?». Pues no hay identidad fuera de las relaciones. No se puede ser una persona, es decir, alguien, por sí solo.

El problema mencionado puede abordarse desde una perspectiva (post)modernista de la identidad:

> Las identidades se crean dentro de las sociedades o culturas a las que pertenecen las personas, y surgen divergencias en lo relativo a los factores que configuran la identidad en las sociedades y culturas contemporáneas. (...) Mientras que algunos creen que se está produciendo un desplazamiento general desde identidades relativamente estables basadas en la clase, el género, la etnia, etc., hacia identidades fragmentadas, otros niegan que la clase y el género hayan dejado de ser una fuente importante de identidad. (Čolić y Špoljar Vržina, 2014, p. 64)

Al respecto, Jenkins (2014, p. 18) subraya que «el concepto de identidad comprende dos criterios para la comparación entre personas o cosas: la similitud y la diferencia». La identidad se refiere con mayor frecuencia a lo que las personas creen que son, es decir, aquello que es más importante a la hora de caracterizarlas (Haralambos y Holborn, 2002), y solo puede entenderse «como un proceso de 'ser' o 'devenir'. La identidad de uno – las identidades de uno, de hecho, ya que lo que somos es siempre multidimensional, singular y plural – nunca es una cuestión definitiva o zanjada» (Jenkins, 2014, p. 18). Todo ello apunta a que la identidad está asociada a la pertenencia nacional y étnica, el género, la clase, la edad, la experiencia, etc. Es un concepto que se refiere a los individuos, pero que también está conectado con los grupos sociales a los que pertenecen esos mismos individuos y con los que se identifican; por lo tanto, todas las identidades humanas son, en cierto sentido, identidades sociales, o más exactamente, culturales (Jenkins, 2014).

Para los fines de nuestro análisis, resulta pertinente la definición de identificación de Jenkins (2014) en relación con la distancia social hacia el Otro:

- «Identidad» denota las formas en las que los individuos y los colectivos se distinguen en sus relaciones con Otros individuos y comunidades.

- «Identificación» es la sistematización de significados entre individuos, entre colectivos y entre individuos y colectivos, en las relaciones de similitud y diferencia.

- Tomadas conjuntamente, como no puede ser de otro modo, la similitud y la diferencia son principios dinámicos de identificación y constituyen el núcleo del mundo humano. (p. 19)

La cuestión de la identidad es, pues, una parte integral y crucial del contexto sociocultural, razón por la cual los problemas contemporáneos de la sociedad y la cultura se convierten tan fácilmente en cuestiones de identidad altamente cargadas. Sin embargo, surgen divergencias entre los sociólogos en lo relativo a los factores que configuran la identidad en las sociedades y culturas contemporáneas y a las formas en que la naturaleza de la identidad social se ha desarrollado a lo largo del tiempo (Haralambos y Holborn, 2002). De este modo, la relación entre sociedad (o cultura) e identidad se percibe de manera diferente según los distintos enfoques. Algunos enfoques consideran esta relación entre sociedad (cultura) e identidad dentro de las determinaciones reconocibles de género, sexualidad, raza, clase y nacionalidad, mientras que para otros la importancia de estas (sub)identidades se encuentra en declive, lo que ha dado lugar a nuevas formas de

identificación y a la fragmentación del individuo contemporáneo (Hall, 2003). En sus obras, el destacado sociólogo y teórico cultural británico Stuart Hall profundiza exhaustivamente en cuestiones de identidad (Hall, 1990, 1993, 1995, 2003, 2011); por ejemplo, en su obra *Questions of Cultural Identity* («Las cuestiones de la identidad cultural») (Hall, 2003) distingue tres concepciones y fases diferentes de la identidad: a) la del sujeto de la Ilustración, b) la del sujeto sociológico y c) la del sujeto postmoderno.

El sujeto de la Ilustración se basaba en el concepto de la identidad de un ser humano único que tenía la capacidad de pensar con criterio y autonomía propios. El individuo se concebía como diferente, racional y separado de los demás. No se veía limitado por su posición social ni por las creencias tradicionales. Se trataba de un concepto «individualista» del sujeto y de «su» identidad, en el que los sujetos de la Ilustración se describían predominantemente como masculinos (Hall, 2003, p. 275).

Por otro lado, la idea del *sujeto sociológico* en el contexto de la experiencia humana en la civilización industrial moderna era un reflejo de la creciente complejidad y de la conciencia de que la esencia interior del sujeto no es autónoma ni autosuficiente, sino que está moldeada por las relaciones con los «otros» («prójimos»), que transmiten valores, significados y símbolos al sujeto, es decir, la cultura en la que vive (Hall, 2003, p. 275).

> Muchos sociólogos, psicólogos sociales, teóricos sociales e incluso algunos filósofos parten, desde el siglo pasado, de la premisa de que el hombre es fundamentalmente un ser social – lo que implica que la totalidad de su vida y él mismo como persona solo se realizan en las relaciones sociales – y sostienen que la cultura, como parte o subsistema de la sociedad, no tiene otra función que la socialización de los individuos, su introducción en el orden y el marco de las normas sociales, los valores, las ideologías, entre otros («conciencia social»). (Galović, 1996, p. 77)

Según este punto de vista, la identidad se forma en la interacción entre *el yo* y la sociedad, por lo que los individuos que han sido socializados en la misma (sub)cultura interpretan determinadas situaciones sociales de manera similar y se comportan de forma similar, con diferencias derivadas de las variaciones en la experiencia personal y la posición social.

Este complejo conjunto de acciones, habilidades y hábitos humanos que llamamos cultura se aprende, no se hereda; es social, no biológica. En este sentido, aunque la cultura puede considerarse el producto inmediato de las acciones humanas, es al mismo tiempo,

como una especie de patrimonio social, un conjunto de condiciones fundamentales para el despliegue de la actividad humana. Según Hall (2003), G. H. Mead, C. H. Cooley y los interaccionistas simbólicos son figuras sociológicas clave que desarrollaron este concepto «interactivo» de la identidad y el yo. El interaccionismo simbólico entiende el conocimiento como algo intrínsecamente social; es decir, solo es verdadero aquel conocimiento que surge a través de la interacción simbólica. Los principales postulados de la tesis de Mead son los siguientes: a) las personas son actores pragmáticos, b) las personas deben armonizar constantemente sus comportamientos con los de otros actores, c) los significados y los símbolos son clave para comprender el comportamiento humano. Además, el hecho de que proyectemos *el yo* en estas identidades culturales, interiorizando así sus significados y valores y haciéndolos *parte de nosotros mismos*, nos ayuda a armonizar nuestros sentimientos subjetivos con las posiciones objetivas que ocupamos en el mundo social y cultural (Hall, 2003, p. 276).

Dentro del interaccionismo simbólico, los conceptos más importantes son *el concepto del yo* y *la definición de la situación*. Según Turner y Stets (2011), las personas tienen ciertas necesidades universales que impulsan todas las interacciones. Como primera, citan la confirmación del *yo*, y los seres humanos siempre intentan confirmar su yo en tres niveles:

> (1) en el nivel de los sentimientos transituacionales y fundamentales del yo: lo que una persona percibe que es,
>
> (2) en el nivel de la subidentidad: quién es alguien en tipos generales de situaciones (p. ej., el trabajo, el hogar, la escuela, la comunidad, la iglesia),
>
> (3) en el nivel de la identidad de rol: quién es alguien en un encuentro concreto. (p. 196)

Los autores continúan afirmando que *la confirmación del yo* es la necesidad más importante. Cuando las respuestas de los otros confirman el yo en cada nivel, los individuos experimentan emociones positivas. Cuando los otros no confirman uno o todos los niveles, los individuos experimentan emociones negativas (Turner y Stets, 2011, p. 195). Los seres humanos también tienen *una necesidad de inclusión grupal*, la cual se relaciona con la forma en la que las personas evalúan las situaciones en función de su propia participación en la interacción en curso. Cuando se sienten incluidos, experimentan emociones positivas, mientras que cuando se sienten excluidos, se ven invadidos por emociones negativas (Turner y Stets, 2011). *La necesidad de confianza*

también está siempre presente entre los seres humanos. En cada situación, las personas examinan minuciosamente las respuestas de los otros, intentando evaluar si están siendo sinceros en su presentación de sí mismos y de la situación, y si se les trata con respeto. Cuando se cumplen todas estas condiciones, las personas experimentan emociones positivas. Cuando no se satisfacen las necesidades de respeto, experimentan emociones negativas (Turner y Stets, 2011, p. 195). Como última necesidad, pero no por ello menos importante, Turner y Stets citan *la necesidad de facticidad*. En cualquier situación, las personas tratan de evaluar si la persona y los otros, en una situación dada, están experimentando un mundo compartido, si la situación es exactamente como parece y si la realidad experimentada por ambas personas tiene solidez. Cuando se cumplen estas condiciones, la persona experimenta una sensación de facticidad y siente emociones positivas. Si no se cumplen dichas condiciones, los individuos experimentan emociones negativas (Turner y Stets, 2011, p. 197).

De este modo, la identidad actúa como un puente entre lo social y lo individual. Poseer una identidad concreta implica la internalización de ciertas normas y valores que la acompañan. Por eso los demás pueden predecir su comportamiento (Haralambos y Holborn, 2002). En este sentido, Hall (2003) señala que la identidad estabiliza tanto a los sujetos como a los mundos culturales en los que habitan, volviéndolos recíprocamente más unificados y predecibles.

Un enfoque (post)modernista de la identidad sociocultural y el Otro

¿Qué es el (post)modernismo?

Basta con leer tan solo una pequeña parte de la multitud de libros y ensayos escritos sobre el (post)modernismo para distinguir cuatro puntos de vista:

1. el (post)modernismo es, en gran medida, un retorno ecléctico hacia la historia y lo premoderno;

2. es el resultado, la consecuencia última, es decir, una parte del modernismo (que el modernismo quizá no deseó, pero que le era inherente y se produjo históricamente);

3. el (post)modernismo es en sí mismo una negación pura e informe del modernismo, que vive de dicha negación;

4. y, por último, es una ruptura total, una separación del modernismo, una nueva era y el nacimiento, aunque aún vacilante, de una nueva época. (Galović, 1996, p. 331)

En la era (post)moderna, asistimos a cambios rápidos e irreversibles en los que los procesos de identificación, a través de los cuales nos proyectamos en nuestras identidades culturales, se han vuelto más abiertos, diversos y problemáticos (Čolić y Špoljar Vržina, 2014). Según Hall (2003), las sociedades contemporáneas se caracterizan cada vez más por la existencia de identidades fragmentadas, lo que da lugar a un sujeto (post)moderno que no posee una identidad fija, esencial o permanente. La modernidad y el cambio, los nuevos movimientos sociales, la política de identidad, el feminismo, el poder de castigar, la vigilancia y la globalización se convierten en factores importantes en la fragmentación de la identidad (Haralambos y Holborn, 2002). Así, la identidad está históricamente determinada, no biológicamente, y el sujeto adopta diferentes identidades en diferentes momentos, identidades que no se unifican en torno a ningún yo coherente. De acuerdo con la teoría (post)moderna, la identidad se descentraliza; existen identidades conflictivas en nuestro interior que nos empujan en diferentes direcciones, por lo que la forma en que nos identificamos cambia constantemente (Hall, 2003).

De este modo, las sociedades contemporáneas se caracterizan cada vez más por la existencia de las llamadas identidades fragmentadas, lo que conduce a la inseguridad y la diversidad. El sujeto, del que antes se pensaba que poseía una identidad unificada y estable, se ve ahora fragmentado, compuesto no por una, sino por varias identidades a veces contradictorias y sin resolver (Hall, 2003). La fragmentación de la identidad puede servir de terreno fértil para actitudes de distanciamiento y cerrazón hacia los forasteros (Hunsberger y Jackson, 2005).

Hall (2003) identifica varias razones para esta fragmentación de la identidad. *La primera razón es la modernidad y el cambio* como un proceso de erosión, en el que la «sociedad» se clarifica y se reconstruye de nuevas maneras (Ferguson, 2006). Es decir, el desarrollo de la sociedad contemporánea ha dado lugar a cambios rápidos e irreversibles, y a las personas les cuesta mantener un sentido único y singular de quiénes son. Todo ello conduce al declive de una época sin tradición, a la revitalización del presente a través de la rehabilitación del pasado, pero también a la continuidad de lo nuevo en la trayectoria modernista o a una completa discontinuidad. La sensación de satisfacción y autorrealización suele desaparecer ante tal variedad de estímulos, siendo esta sustituida por la frustración y la ansiedad. A ello se le suma una ansiedad que conduce a una sensación de vulnerabilidad tanto personal como social.

El desarrollo de los medios de comunicación está entrelazado con los procesos fundamentales que han dado forma a las sociedades modernas, entre ellos cuestiones de gobernanza, control, coordinación, apoyo público y los constantes cambios en las pautas de comportamiento de las sociedades complejas. El modo en el que se producen y circulan las formas simbólicas en la sociedad ha dado lugar a transformaciones culturales y estructuras institucionales específicas. La historia de los medios de comunicación no es la historia de las máquinas, sino «una historia de las diferentes formas en que los nuevos medios de comunicación configuran los sistemas de poder y las redes de relaciones sociales» (Murdock, 1993, p. 523). Esta historia es necesaria para comprender de qué manera la compleja constelación de plataformas afecta profundamente a nuestra experiencia de la sociabilidad en línea. En un breve periodo de tiempo, servicios como Instagram, Facebook, YouTube y muchos otros se han arraigado profundamente en nuestros hábitos cotidianos de comunicación y producción de contenidos (van Dijck, 2013). En el mundo de los nuevos medios de comunicación, los anunciantes suelen decidir lo que vemos y lo que hacemos.

La segunda razón la encuentra en los nuevos movimientos sociales que abordan un amplio abanico de cuestiones e identidades (Hall, 2003). De este modo, en lugar de sentirse parte de una única clase, las identidades de las personas se fragmentan en función del género, la raza, la nacionalidad, la pertenencia étnica, las actitudes hacia el medio ambiente, entre otros. Así, en la formación de identidades fragmentadas, Hall destaca factores como la raza y el género, y con la fundación de la revista *New Left Review* introduce los temas de la inmigración y la política de identidad.

Al internarse en el campo de los estudios culturales, Hall sostiene que la vida no está determinada únicamente por factores económicos. Al introducir el estudio de la cultura popular como un elemento importante para comprender la política de identidad, aborda las diferencias entre grupos de personas y las posibilidades que tienen los individuos de expresar estas diferencias. Hace hincapié en la importancia de escuchar voces diferentes, especialmente las de los grupos marginados (oprimidos) (Haralambos y Holborn, 2002). La cultura se erige así en un espacio de acción e intervención social, en el que el feminismo ha mantenido una relación más directa con la descentración conceptual del sujeto cartesiano y sociológico (Hall, 2003).

El último factor importante en la creación de identidades fragmentadas es *el proceso de globalización*, mediante el cual el mundo no se unifica, sino que se descentraliza. Al reexaminar algunas de las

principales cuestiones relativas a la globalización y sus contextos culturales, étnicos e identitarios, Hall (2003) señala cómo la creciente interdependencia global conduce a la desintegración de todas las identidades culturales sólidas. Esto produce la fragmentación de los códigos culturales, la multiplicidad de estilos, un énfasis en lo transitorio y lo efímero, en la diferencia y el pluralismo cultural; en otras palabras, lo que podría denominarse postmodernismo global. Más concretamente, los flujos culturales y el consumismo global entre naciones crean la posibilidad de «identidades compartidas» (como «consumidores» de los mismos bienes, «clientes» de las mismas industrias de servicios, «públicos» de los mismos mensajes e imágenes) entre personas que están extremadamente distantes en el espacio y el tiempo (Hall, 2003). Al tratar de reexaminar una vida social cada vez más mediada por el *marketing* global, los estilos, las imágenes, los viajes internacionales y los sistemas de comunicación y mediáticos interconectados a escala mundial, se muestra cómo las identidades se alejarán – se desplazarán – de tiempos, lugares, historias y tradiciones, y parecerán «flotar libremente» (Hall, 2003).

Conviene tener en cuenta, por otra parte, que la globalización contiene tendencias contradictorias. Entre las posibles consecuencias de la globalización cabe citar el fortalecimiento de las identidades locales y la producción de nuevas identidades (Giddens, 1999). Una de las características más importantes de nuestro tiempo es el fortalecimiento de las identidades locales, que se manifiesta en las reacciones defensivas de los miembros de los grupos étnicos dominantes que se sienten amenazados por la presencia de otras culturas (Hall, 2003). Hall sostenía que el mundo poscolonial debería estar configurado por nuestra comprensión de la diferencia, la transición y la identidad, donde la globalización desafía y desarticula las identidades centradas y «cerradas» de las culturas nacionales. La identidad es siempre una conversación inconclusa, y tiene un efecto pluralizador sobre las identidades, generando todo un abanico de posibilidades y posiciones de identificación y, por lo tanto, volviendo la identidad más posicional, política, múltiple y diversa, y menos fija y unificada. La relación entre lo social y lo individual muestra cómo el impacto general de la globalización sigue siendo contradictorio. Pues mientras algunas identidades se esfuerzan por establecer una pureza perdida o restaurar una unidad y seguridad perdidas, otras aceptan que la identidad está sujeta al juego de la historia, la política, la representación y la diferencia, y que probablemente nunca será completa o «pura» (Hall, 2003).

La identidad es, pues, algo en torno a lo cual se producen conflictos y algo con lo que se promueven estrategias: es tanto un fin como un medio de la política. No se trata únicamente de clasificar a los individuos, sino también de clasificar a las poblaciones. La capacidad de apropiarse de identidades para sí mismo y de atribuir identidades a otros es una cuestión de poder. El poder y la política son clave en las cuestiones de identidad porque algunos grupos tienen más poder para apropiarse de identidades para sí mismos y para atribuir identidades a otros. Así, las identidades se adquieren y se distribuyen dentro de las relaciones de poder (Jenkins, 2003).

Lo que ha ocupado a generaciones de sociólogos y otros teóricos es la dualidad de la realidad social. Una de sus vertientes (la postmodernista) hace hincapié en el caos, el desorden y la confusión ilimitada de acontecimientos aparentemente únicos. Desde esta perspectiva, la sociedad es fluida, y el comportamiento y las relaciones sociales son inestables y se encuentran en un estado constante de cambio. Los seres humanos son individuos únicos y la diversidad de la experiencia humana es infinita.

Según otra vertiente (la modernista), la sociedad es ordenada a pesar de su caos superficial. Las instituciones sociales cambian gradualmente, pero también muestran una estabilidad excepcional; existen similitudes entre las instituciones del mismo tipo en todas las sociedades. En cualquier situación, los seres humanos se comportarán de manera similar, y la acción social es, al menos en parte, predecible (Bradley, 2003).

Discusión y conclusión

Los enfoques modernistas de la identidad se sustentan en gran medida en las teorías sociológicas clásicas del desarrollo industrial y capitalista. En este sentido, la clase, el género, la raza y la edad se presentan como estructuras de desigualdad duraderas y de carácter material que forman parte integral de la construcción de la sociedad. Por otro lado, los postmodernistas y los posestructuralistas las conciben como construcciones discursivas que dependen de acontecimientos culturales e históricos específicos que dan forma a su contexto. Por lo tanto, se perciben como fluidas y cambiantes. Señalan los cambios sociales y las formas en que estos han erosionado y desestabilizado relaciones de larga trayectoria, creando una sociedad más fragmentada e individualizada. Un tema central en todas las variantes del pensamiento postmodernista es el énfasis en la diferencia y la diversidad. Lo que preocupa especialmente a los postmodernistas es la división dentro

de las categorías tanto como las diferencias entre ellas. Sin embargo, cabe señalar que, dentro de los enfoques modernistas de la identidad, existía una conciencia de las divisiones y diversidades internas, pero se priorizaba la búsqueda de potenciales más profundos de unidad y el descubrimiento de continuidades de desarrollo (Bradley, 2003). En la teoría de la estratificación, esto condujo a un énfasis excesivo en la clase a expensas de otros aspectos de la desigualdad y la identificación social.

Los teóricos postmodernistas han criticado acertadamente la parcialidad de muchos enfoques modernistas. Sin embargo, al centrarse en lo específico y lo contingente, descuidan las pautas regulares y generales. En consecuencia, ni las concepciones modernas ni las postmodernas de la identidad son en sí mismas adecuadas o satisfactorias para comprender la distancia social hacia el Otro. De ahí que tanto los enfoques modernistas como los postmodernistas sean necesarios para el análisis y la comprensión tanto de los complejos cambios en las sociedades contemporáneas como de la complejidad de las identidades que surgen en ellas y de la distancia social hacia el Otro.

La pregunta que emerge al final pone en tela de juicio la identidad humana (sociocultural), es decir, su «condición humana». El hombre y su determinación ontológica se han convertido en el epicentro de la crisis, y de ahí se derivan todas las demás. De ahí la necesidad de una visión que se niegue a reducir la cultura a ideología, desprovista de conocimiento contemporáneo, conciencia crítica y potencial creativo. ¿Crearemos una identidad sociocultural en la que la verdad no tenga que ser un reflejo exacto de la realidad, sino que pueda reflejar la realidad subjetiva? ¿Nos convertiremos en un mundo sin profundidad donde lo material se convierta en la fuerza motriz de todo, donde las personas se alienen, descuidando sus propias emociones y el cuestionamiento más profundo de su existencia? ¿Quién determina qué define la identidad de un individuo o de una nación?

Hoy en día, la identidad de una persona está determinada por una serie de factores. En este sentido, definir las diferencias y las divergencias como causa de la distancia social en la comprensión de la identidad sociocultural no se refiere, como podría parecer a simple vista, únicamente a la pertenencia a una comunidad concreta. La era postmoderna, que se celebra de forma acrítica como una época de posibilidades cada vez mayores para crear libertades humanas, se convierte en una época de esclavitud humana en la que se pierde la necesidad de pertenencia, de aceptación, de (auto)respeto y de amor. Ello pone de manifiesto que, si queremos ir más allá de la definición de identidad de la Ilustración, el conocimiento que posee una persona exige el precio

del compromiso, es decir, de la pertenencia, porque, de lo contrario, ese conocimiento no va más allá de las impresiones superficiales.

En este contexto, resulta esencial considerar también las cuestiones de las relaciones de poder (y de conocimiento), que fueron popularizadas por la teoría postmoderna, sobre todo por uno de los autores más destacados de su época, Michel Foucault (1977, 1980, 2002, 2010, 2012). Las cuestiones de identidad son a menudo cuestiones de significado, y los significados que se atribuyen a una persona o a una cosa dependen de las herramientas conceptuales y cognitivas que utilizamos para comprender la realidad que nos rodea. Con el fin de comprender adecuadamente el mundo que nos rodea, es necesario, por tanto, contar con ciertos conocimientos y habilidades desarrollados que, sin embargo, no están igualmente al alcance de todos los actores sociales. Sin embargo, el conocimiento por sí solo no garantiza necesariamente la «libertad de identificación», ya que en la sociedad contemporánea la producción y configuración de necesidades, deseos y actitudes se ha visto impulsada por una hiperinformación crónica y la circulación interminable de productos e información desprovistos de significado y sustancia. Ha llegado una era de vacuidad, como explica de forma concisa e ingeniosa Lipovetsky (1987).

El concepto de sujeto sociológico en el contexto social contemporáneo está estructurado de tal manera que, en las relaciones, los procesos y las instituciones sociales, ya no es posible distinguir filosóficamente una esencia o idea separada de la ética, la política y la legalidad, un hecho señalado desde hace tiempo por los denominados teóricos de sistemas, teóricos sociales cibernéticos y funcionalistas.

Tras observar cómo la sociedad en su conjunto, y en sus procesos internos, se politiza o se normativiza constantemente, resulta más pertinente preguntarnos, en lugar de «¿qué es la política?», por ejemplo, «¿cuál es la función social de la política o de los derechos?». También es importante señalar que, en tal constelación, las ideas clásicas (belleza, bondad, justicia, entre otras) se han convertido en valores que ya no tienen una existencia propia e independiente, sino que se conciben en función de la sociedad (por ejemplo, en la función de la legitimación política). (Galović, 1996, p. 26)

Una vez aceptado esto, la existencia humana se transforma en un teatro en cuyo escenario se representan las paradojas individuales, tal y como nos indica el concepto del sujeto postmoderno. Estas imponen al individuo una vida de consumo por el consumo, de disfrute por el disfrute, de entretenimiento por el entretenimiento. En otras palabras: ¿es este periodo la entrada en una era del mundo científico-tec-

nológico-laboral (de cuyo ciclo no hay escapatoria) y del progreso infinito (planetario, cósmico), o es, por el contrario, el colapso de todo lo tradicionalmente conocido y adoptado, meramente un umbral, un período en el que se prepara un nuevo giro histórico, un umbral en el que nace una nueva época de vida, de pensamiento diferente y de enfoque de la humanidad hacia todo (Galović, 1996, p. 58)? Por lo tanto, se debería prestar mucha más atención y comprensión a las diferencias en las actitudes hacia el Otro, así como a las dimensiones de autodeterminación y pertenencia que las acompañan.

Bibliografía

Bagić, D. i Šuljok, A. (2021). „Stavi masku i odmakni se" – istraživanje determinanti protektivnog ponašanja od bolesti COVID-19 u Hrvatskoj. *Sociologija i prostor, 59*(219), 119-147. https://doi.org/10.5673/sip.59.0.5

Bahns, A. J. (2017). Threat as justification of prejudice. *Group Processes & Intergroup Relations*, *20*(1), 52-74. https://doi.org/10.1177/1368430215591042

Beeghly, E. (2015). What is a Stereotype? What is Stereotyping? *Hypatia*, *30*(4), 675-691. https://doi.org/10.1111/hypa.12170

Bogardus, E. S. (1925). Measuring Social Distance. *Journal of Applied Sociology,* 9, 299-308.

Božić, S. (2021). Interaction Ritual Chains and Sustainability of Lockdowns, Quarantines, „Social Distancing" and Isolation during the COVID-19 Pandemic. *Sociologija i prostor, 59*(219), 13-34. https://doi.org/10.5673/sip.59.0.1

Bradley, H. (2003). *Fractured Identities*, *Changing Patterns of Inequality.* Cambridge: Polity Press.

Čolić, S. i Špoljar Vržina, S. (2014). Neki modernistički i postmodernistički pristupi identitetu: razlike i prijepori. U M. Brekalo i sur. (ur.), *Kultura, identitet, društvo – europski realiteti* (str. 64-77). Osijek: Odjel za kulturologiju, Sveučilište J. J. Strossmayer; Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.

Esses, V. M. (2021). Prejudice and Discrimination Toward Immigrants. *Annual Review of Psychology, 72.* https://doi.org/10.1146/annurev-psych-080520-102803

Ferguson, H. (2006). *Phenomenological Sociology: Experience & Insight in Modern Society*. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage.

Fiske, S. T. (2015). Intergroup biases: a focus on stereotype content. *Current Opinion in Behavioral Sciences, 3,* 45-50. https://doi.org/10.1016/j.cobeha.2015.01.010

Fiske, S. T. i North, M. S. (2015). Chapter 24 - Measures of Stereotyping and Prejudice: Barometers of Bias. *Measures of Personality and Social Psychological Constructs,* 684-718. https://doi.org/10.1016/B978-0-12-386915-9.00024-3

Foucault, M. (1977)[1975]. *Discipline and Punish*. London: Allen Lane.

Foucault, M. (1980). *Power/Knowledge. Selected Interviews and Other Writings.* 1972-1977, ur. C. Gordon, Hemel Hempstead: Harvester Press.

Foucault, M. (2002). *Power* (The Essential Works of Foucault, 1954-1984, vol. 3), ur. J. Faubion. London: Penguin.

Foucault, M. (2010). T*he Archeology of Knowledge and The Discourse on Language*. London and New York: Vintage Books [ed. orig. 1969, Gallimard].

Foucault, M. (2012). *Discipline and punish: The birth of the prison*. New York: Vintage.

Galović, M. (1996). *Socijalna filozofija: društvenost i povijesnost čovjeka u razdoblju kraja moderne*. Zagreb: Demetra.

Giddens, A. (1999). *Treći put: obnova socijaldemokracije*. Zagreb: Politička kultura.

Gregurović, M. (2021). Integration Policies and Public Perceptions of Immigrants in Europe: ESS Meets MIPEX in the Aftermath of the European „Migration Crisis". *Revija za sociologiju, 51*(3), 347-380. https://doi.org/10.5613/rzs.51.3.2

Hall, S. (1990). Cultural identity and diaspora. U J. Rutherford (ur.), *Identity.* London: Lawrence & Wishart.

Hall, S. (1993). Cultural identity in question. U S. Hall, D. Held i T. McGrew (ur.), *Modernity and its Futures.* Cambridge: Polity Press.

Hall, S. (1995). Fantasy, identity, politics. U E. Carter, J. Donald i J. Squites (ur.), *Cultural Remix: Theories of Politics and the Popular.* London: Lawrence & Wishart.

Hall, S. (2003). The Question of Cultural Identity. U S. Hall, D. Held i T. McGrew (ur.), *Modernity and Its Futures* (str. 274-323). Cambridge: Polity Press.

Hall, S. (2011). Introduction: Who Needs Identity? U S. Hall i P. Du Gay (ur.) *Questions of Cultural Identity*. London: Sage.

Haralambos, M. i Holborn, M. (2002). *Sociologija. Teme i perspektive*. Zagreb: Golden Marketing.

Henjak, A. (2018). Migrantska kriza 2015. i determinante stavova birača. *Političke analize, 9*(36), 3-9.

Hunsberger, B. i Jackson, L. M. (2005). Religion, Meaning, and Prejudice. *Journal of Social Issues, 61*(4), 807-826.

Jenkins, R. (2003). *Social Identity*. London - New York: Routledge.

Jenkins, R. (2014). *Social Identity, Fourth Edition*. London - New York: Routledge.

Kardis, K., Valčo, M., Valčová, K. i Paľa, G. (2021). The Threat of Religious Fundamentalism and the European Immigration Crisis: Institutional Transfer and Social Reception. *Bogoslovska smotra*, *91*(5), 1161-1192. https://doi.org/10.53745/bs.91.5.11

Kudra Beroš, V. i Klempić Bogadi, S. (2020). Bibliografija radova o migracijama objavljenih u znanstvenim časopisima dostupnim na portalu Hrčak (2009. – 2019.). *Migracijske i etničke teme, 36*(1), 53-120. https://doi.org/10.11567/met.36.1.3

Lazarević Radak, S. (2021). Authoritarianism, Conspiracy Theories and Covid 19 Pandemic in Serbia. *Thesis, 10*(2), 51-75. https://hrcak.srce.hr/272788

Lipovetsky, G. (1987). *Doba praznine: ogledi o savremenom individualizmu.* Novi Sad: Književna zajednica Novog Sada.

López, D. G. (2021). A Phenomenological Approach to the Study of Social Distance. *Human Studies, 44*, 171-200. https://doi.org/10.1007/s10746-021-09582-7

Malenica, K., Kovačević, V. i Kardum, G. (2019). Impact of Religious Self-Identification and Church Attendance on Social Distance toward Muslims. *Religions*, *10*(4), 1-18. https://doi.org/10.3390/rel10040276

Mather, D. M., Jones, S. W. i Moats, S. (2017). Improving upon Bogardus: Creating a More Sensitive and Dynamic Social Distance Scale. *Survey Practice, 10*(4). https://doi.org/10.29115/SP-2017-0026

Matić, V., Babić, S. i Vratan, N. (2022). Utjecaj pandemije COVID-19 na mentalno zdravlje mladih; strategija suočavanja i moć samokontrole. *Hrvatski časopis za javno zdravstvo, 18*(57), 52-60. https://hrcak.srce.hr/294439

Milardović, A. i Brčić Kuljiš, M. (2021). *Globalizacija migracija, antiimigrantske stranke i ksenofobija: Refleksije na europska društva i države 21. stoljeća.* Zagreb: Institut za migracije i narodnosti, Split: Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu.

Murdock, G. (1993). Communications and the constitution of modernity. *Media, Culture & Society*, *15*(4), 521-539. https://doi.org/10.1177/016344393015004

Nochaiwong, S., Ruengorn, C., Awiphan, R. i sur. (2021). COVID-19 Public Stigma Scale (COVID-PSS): development, validation, psychometric analysis and interpretation. *BMJ Open*, *11*(11). https://doi.org/10.1136/bmjopen-2020-048241

Parrillo, V. N. i Donoghue, C. (2013). The National Social Distance Study: Ten Years Later. *Sociological Forum*, *28*(3), 597-614. https://doi.org/10.1111/socf.12039

Parrillo, V. N. i Donoghue, C. (2005). Updating the Bogardus social distance studies: a new national survey. *The Social Science Journal*, *42*(2), 257–271. https://doi.org/10.1016/j.soscij.2005.03.011

Perić Kaselj, M. (2022). *Migracije i identitet: kultura, ekonomija, država. Svezak III – Povijesni i suvremeni aspekti migracija.* Zagreb: Institut za migracije i narodnosti i Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti.

Perić Kaselj, M. i Luchetti, M. F. (2021). *Migracije i identiteti u Južnoj Americi i jugoistočnoj Europi: povijesni, kulturni i politički aspekti.* Zagreb: Institut za migracije i narodnosti.

Previšić, V., Hrvatić, N. i Posavec, K. (2004). Socijalna distanca prema nacionalnim ili etničkim i religijskim skupinama. *Pedagogijska istraživanja*, *1*(1), 105-119.

Roberto, K. J., Johnson, A. F. i Rauhaus, B. M. (2020). Stigmatization and prejudice during the COVID-19 pandemic. *Administrative Theory & Praxis*, *42*(3), 364–378. https://doi.org/10.1080/10841806.2020.1782128

Sarcinschi, A. (2020). Measures and consequences of managing Covid-19 pandemic: from physical distance to social distance. *Strategic Impact*, *2*(75), 113-128.

Shi, E., Platow, M. J., Bar-Tal, D., Augoustinos, M., Spears, R. i Van Rooy, D. (2024). Pandemic and prejudice: Revisiting Bogardus's social distance concept in a time of COVID-19. *Group Processes & Intergroup Relations, 27*(2), 239-255. https://doi.org/10.1177/13684302221133715

Turner, J. i Stets, J. (2011). *Sociologija emocija*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk d.o.o.

Tusini, S. (2022). A temporal perspective to empirically investigate the concept of social distance. *Quality and Quantity, 56,* 4421–4435. https://doi.org/10.1007/s11135-022-01319-7

van Dijck, J. (2013). *The Culture of Connectivity: A Critical History of Social Media.* New York, NY: Oxford University Press.

The question of socio-cultural identity and social distance towards the Other

Abstract

In this paper, in the socio-cultural context of the (post)modern, the issues of newly formed identities are interpreted, due to which a social distance towards the Other arises. Sociocultural identities have different influences on the development of social distance and prejudice against minorities and others. These influences within the constant social transformations in a multicultural society, but also the wider social structure in which they occur, lead to the reconfiguration of (post)modern identities. The theoretical part of the paper is interpreted within the (post)modernist approach of sociocultural identity, that is analyzed and understood within the complex changes in contemporary societies and the associated complexities of identity. This paper is a kind of attempt at a theoretical interpretation of the issue of sociocultural identity and social distance within the field of sociology of culture and social postmodern theory in exposing stereotypical understandings and prejudices towards Others in general.

Key words: sociocultural identity, social distance, other/Other, (post) modern, transdisciplinarity.

MISIONARSKO DJELOVANJE FRANJEVACA PROVINCIJE SV. JERONIMA I NJIHOVA ULOGA U OČUVANJU HRVATSKOGA IDENTITETA MEĐU HRVATSKIM ISELJENICIMA U ARGENTINI

Stipe Tadić
Vine Mihaljević

Sažetak

U ovomu povijesno-analitičkom i teološko-pastoralnom radu istražuje se evangelizacijsko i misionarsko djelovanje franjevaca Provincije sv. Jeronima iz Zadra s ciljem očuvanja vjerskog i nacionalnog identiteta hrvatskih iseljenika u Argentinu. Franjevci Provincije sv. Jeronima iz Zadra djelovali su na duhovnom i pastoralnom, karitativno-društvenom, odgojno-obrazovnom i kulturnom području. Odnosno, njihov znatan rad prepoznat je u misionarskom djelovanju, evangelizaciji i reevangelizaciji naših iseljenika u Argentinu čime su bitno pridonijeli očuvanju hrvatskoga katoličkog identiteta. U svom djelovanju franjevci su se suočavali s konkretnim problemima hrvatskog iseljeništva kao što su kriza vjerskog i nacionalnog identiteta, nedostatak hrvatskih katoličkih svećenika, teška organizacija pastorala na velikim prostranstvima Argentine, nedostatak financijskih sredstava, novo društveno okruženje, politička strujanja i različita razdoblja u kojima su hrvatski iseljenici dolazili u Argentinu. Sama nazočnost franjevaca s hrvatskim useljenicima u Argentini unijela je novi optimizam i otvorila nove perspektive u pogledu vjerskog i nacionalnog života. Izravnim susretima s hrvatskim iseljenicima franjevci su ih poučavali u vjeri i dijelili im svete sakramente, promicali marijansku pobožnost i organizirali hodočašća te naseljenima na prostranstvima Argentine donosili riječi evanđeoske utjehe. Franjevci su strpljivo gradili sakralne i odgojno-obrazovne ustanove (crkve, samostane, škole, zavode). Posebnu pozornost posvetili su pisanoj riječi kojom su promicali vjersku pouku i hrvatsku kulturu (folklor, pjesme i sl.) i zastupali su te promicali integraciju, a ne asimilaciju hrvatskih iseljenika u argentinsko društvo.

Ključne riječi: Franjevačka provincija sv. Jeronima Zadar, misije, iseljeništvo u Argentinu, vjerski i nacionalni identitet, integracija

Uvod

U uvodu donosimo tekst fra Bonifacija Perovića[1] koji govori o povezanosti sv. Franje i Hrvata te koji pokazuje povijesno, kulturno, društveno, duhovno i vjersko naslijeđe na temelju kojega razumijemo i odnos franjevaca Provincije sv. Jeronima iz Zadra i njihovo svjedočenje, naviještanje i evanđeosko poslanje među Hrvatima uopće, poglavito pak među hrvatskim iseljenicima katolicima u Argentini među kojima je i sam proveo turbulentno vrijeme nakon Drugoga svjetskog rata od 1947. do 1968. godine.

> Providnost je Božja htjela da sv. Franjo pohodi samo dvije zemlje izvan Italije, svoje domovine, da tim unaprijed posveti one zemlje koje će stoljećima biti franjevačke domovine, u kojima će njegovi sinovi proliti potoke krvi za Kraljevstvo Kristovo. Te dvije zemlje su Hrvatska i Sveta Zemlja, jedna i druga su ga vidjele, slušale njegovu riječ, i ta njegova riječ će se nastaviti po njegovim sinovima sve do današnjega dana. Hrvatska je tim, na neki način, posvećena od samoga asiškog Patriarke, da bude zemlja franjevačkog apostolata. I uistinu ni jedan drugi svetac, niti ikoji velikan duha, nije nikad naišao na toliki odjek i nije izvršio tako zamašnu ulogu u hrvatskom narodu, niti je srastao s dušom hrvatskog naroda i toliko dobra učinio kao upravo on. Mogli bismo dakle bez pretjeranosti nazvati sv. Franju najhrvatskijim svecem. Bez pojave Franje Asiškoga i njegovih sinova na polovici hrvatskog teritorija katolička bi vjera bila ugušena, a hrvatsko ime izbrisano. Nije dakle, pretjerano, ako sv. Franju nazivamo najvećim dobročiniteljem Hrvatske. (Perović, 1953, str. 3, prema Fisković, 2010, str. 13)

Pastoralna i duhovna skrb Crkve o hrvatskim iseljenicima u Argentini na hrvatskom jeziku bitno je pridonijela očuvanju njihova društvenog i kulturnog identiteta. Naime, identitet pojedinca, pored drugih sastavnica, u bitnomu određuje i njegova vjera, njegovo pripadanje određenoj vjerničkoj zajednici. Kakvu ulogu imaju zadarski franjevci Provincije sv. Jeronima u očuvanju vjerskog i nacionalnog identiteta kod naših migranata u Argentini predmet je ovoga promišljanja. Franjevci slijede crkveni pastoralni nauk o migrantima koji se nalazi u crkvenim dokumentima o migracijama. U drugom dijelu teksta riječ

1 Jedan je od najumnijih hrvatskih katoličkih mislilaca i domoljub, publicist zagovornik hrvatske pomirbe, zaboravljeni hrvatski intelektualac, jedan od pionira hrvatske sociologije i socijalnog nauka Katoličke Crkve, fra Bonifacije Perović rođen je 24. studenoga 1900. u Arbanasima kod Zadra. Na Katoličkom institutu u Parizu doktorirao je disertacijom „Radnička sredina i njezin ustroj". U svibnju 1945. stigao je u Rim, zatim 1947. u Argentinu, a 1968. nastanio se u Bologni, gdje je umro 5. travnja 1979. (Glas koncila, br. 47, 2021). Bio je iznimno zainteresiran za društvena pitanja, pravedno uređenje društva i socijalni nauk Crkve i pomirbu Hrvata.

je o Franjevačkoj provinciji sv. Jeronima u Zadru te na kraju o misionarskom djelovanju franjevaca te Zadarske provincije u Argentini, odnosno o njihovoj duhovnoj, pastoralnoj i socijalnoj skrbi o hrvatskim migrantima i radnicima u Argentini. Franjevci Zadarske franjevačke provincije nisu slučajno izabrani za temu ovoga rada. Naime, oni su prvi od hrvatskih misionara stigli na tlo Argentine i započeli svoje plodno misionarsko djelovanje.

Brojni su uzroci zbog kojih su Hrvati katolici, mornari, poljodjelci, trgovci napustili hrvatske otoke, Jadransku obalu i Hrvatsku domovinu te se naselili u Argentinu. Je li riječ o redovitim ekonomskim migracijama (bolji život, sigurniji posao i sl.) ili o prisilnim migracijama (progonstvo, rat, sukobi, prirodne katastrofe i slično) ili o „izbjeglicama okoline" koji su bili prisiljeni napustiti vlastiti dom zbog uništenja i degradacije okoliša, prirode (ekologija) (Hinnawi, 1685; Jacobsen, 1988; Richmond, 1993., prema Graeme, 1999, str. 49) ili o nekim drugim migracijama, nije predmet ovoga rada.

Kratki pregled crkvenih dokumenata o migracijama

Katolička crkva, i sama s iskustvom progonstva, migrantima posvećuje posebnu duhovnu i pastoralnu skrb. Tema „Posebna skrb Crkve za iseljenike i njihov odnos prema kršćanstvu" bila je glavnim sadržajem izlaganja generalne zamjenice ravnatelja Međunarodne organizacije za migraciju (IOM), Narcise L. Escaler, na IV. svjetskom kongresu o pastoralnoj skrbi selilaca i izbjeglica, koji je organiziralo Papinsko vijeće za pastoralnu skrb selilaca i putnika 1998. godine. Escaler je istaknula kako migracija može biti konstruktivna snaga za mir i razvoj kada je ispravno shvaćena i vođena, ali isto tako može uzrokovati nestabilnost i ksenofobiju. Potom je ustvrdila kako migrantima kada napuste svoju domovinu „Crkva s mnogim svojim institucijama igra glavnu ulogu u pomaganju pri rješavanju njihovih osnovnih potreba", i apelira da Crkva to i dalje „nastavlja činiti". Prihvatiti migrante sposobnost je prihvaćanja, a sposobnost ljudskog srca temelj je prihvaćanja migranata i njihova rasta, a za to je kršćanstvo stvoreno (Escaler, 1999, str. 36).

U 20. stoljeću mobilnost (migracije) postaje općim društvenim fenomenom te ga takvim prepoznaje i Katolička Crkva u svojim dokumentima o migracijama. Papa Leon XIII. krajem devetnaestog stoljeća (1887. godine) počeo je s izdavanjem dokumenata o pastoralnoj skrbi za katoličke iseljenike. Sustavnija pak briga za pripadnike Katoličke Crkve počela je 15. kolovoza 1912. kada je papa Pio X. motuproprijem *De Catholicorum in exteras regiones emigratione, Cum omnes Catholi-*

cos odredio da se pri Svetoj konzistorijalnoj kongregaciji utemelji Ured za duhovnu skrb katoličkih iseljenika. U apostolskoj konstituciji *Exsul Familia* („Prognana Sveta Obitelj") Katolička Crkva izložila je sustavno svoju duhovnu i pastoralnu i socijalnu skrb o migrantima.

U 20. stoljeću situacija u svijetu brzo se mijenja i od Crkve zahtijeva nove i cjelovitije odgovore za pastoral migranata. Nakon Drugoga vatikanskog sabora papa Pavao VI. 15. kolovoza 1969. godine u motupropriju *Pastoralis Migratorum Cura* obvezuje Kongregaciju biskupa da objavi nove smjernice za pastoral selilaca, ljudi u pokretu, što ona čini te objavljuje temeljni dokument pastoralne brige za selioce *Uputa o pastoralnoj brizi za migrante (De pastorali migratorum cura)* od 22. kolovoza 1969. godine (Kongregacija za biskupe, 1969). Prema tom dokumentu donosimo određenje pojma „selilaca" i iznimnu važnost kulturne baštine i jezika migranata.

Prema navedenoj *Uputi*, Crkva određuje i pojam selilaca, migranata koji su „svi oni ljudi koji iz bilo kojega razloga izbivaju izvan domovine i izvan vlastite etničke zajednice te im je zbog istinskih potreba nužna posebna skrb" (Kongregacija za biskupe, 1969, br. 15). Crkva svim migrantima pruža vjersku okrepu te priznaje i poštuje temeljna prava i dostojanstvo ljudske osobe te temelje duhovnog života, jer je čovjek glavni cilj univerzalne pastoralne brige Crkve. Potom Crkva u istoj Uputi posebice ističe pravo migranata na čuvanje materinskog jezika i vlastite duhovne baštine misli, tradicije i kulture. „Posvuda treba voditi računa o toj baštini, a potrebno je posvetiti posebnu pozornost materinskom jeziku migranata s pomoću kojega oni izražavaju mentalitet, oblike mišljenja i kulture i sam karakter svog duhovnog života." (Kongregacija za biskupe, 1969, br. 11; Stanković, 1998, str. 39).

U pogledu glavnih dokumenata o migraciji koji su donijeli hrvatski biskupi, treba naglasiti kako je, sukladno propisima apostolske konstitucije *Exsul Familia* iz 1952., na dužnost prvog nacionalnog hrvatskog ravnatelja inozemne pastve imenovan dr. Vladimir Vince 1966. godine. On je utemeljio i ured Ravnateljstvo dušobrižništva za Hrvate u inozemstvu (*Directio nationalis operum pro migrationibus croatis*) u Rimu. Imenovanjem prvog ravnatelja hrvatske inozemne pastve, počelo je organizirano dušobrižništvo inozemnoga pastoralnog djelovanja, odnosno pastve za raseljene osobe, tj. migrante. Prema *Uputi o pastoralnoj brizi za migrante* hrvatska Biskupska konferencija 12. studenoga 1969. osnovala je Vijeće za hrvatsku migraciju sa sjedištem u Zagrebu čijim je predsjednikom imenovan pomoćni biskup zagrebački dr. Josip Lach, a tajnikom Vijeća imenovan je mons. Vladimir Stanković. Danas je Ravnateljstvo dušobrižništva za Hrvate u inozemstvu zajednički ured Hrvatske

biskupske konferencije i Biskupske konferencije Bosne i Hercegovine.

Kako je to istaknuo blagopokojni kardinal, zagrebački nadbiskup Franjo Kuharić,

> migracijska je pastva bio zahtjev savjesti, vjere i ljubavi da s iseljenim Hrvatima polaze i hrvatski svećenici iz domovine da budu s njima i za njih: prijatelji i braća te utočište i zaštita. Okupljajući ih kao zajednicu vjernika i služeći im svećeničkim služenjem, oni u njima spašavaju i razvijaju sve pozitivne vrijednosti vjerske i narodne baštine. Što je našemu iseljenom čovjeku značila vjera, svećenička prisutnost i blizina, ostat će najvećim dijelom skriveno u srcima ljudi. (1980, str. 7)

Vjera se naime ubraja u bitne sastavnice identiteta: vjera i evanđelje žive u jeziku, kulturi i tradiciji čovjekove domovine, ističe Papinsko vijeće za pastoralnu skrb selilaca i putnika (1999, str. 376).

Utemeljenje i razvoj Franjevačke provincije sv. Jeronima u Zadru

Franjevačka zadarska provincija sv. Jeronima[2] obuhvaća područje uz Jadransko more te otoke od Kotora do Rovinja. To je područje u prošlosti pripadalo Mletačkoj Republici. Prvotni joj je naziv bio *Provincia Sclavoniae*, Provincija Slavonije (Hrvatske), jer se ta provincija prostirala sve do Save na sjever. Sjeverna Hrvatska pripadala je mađarskoj franjevačkoj provinciji. Sveti Franjo bio je zaštitnikom prve hrvatske provincije (S. Seraphini), koja se od 1393. preimenuje u *Provintia Dalmatiae* čijim je zaštitnikom postao sv. Jeronim. Ta provincija, prema najstarijem popisu provincija i samostana Paulina Mlečanina oko 1340. godine, bila je podijeljena u četiri upravno i teritorijalno manje ustrojbene jedinice – kustodije[3]: dubrovačka, splitsko-zadarska, rapska i istarska.

Nastajanje Provincije sv. Jeronima povezano je uz posjete sv. Franje Jadranskoj obali 1212. i 1220. godine. Naime, 1212. sv. Franjo putovao je u Svetu Zemlju, ali je zbog *suprotnih vjetrova* bio prinuđen pristati na obalu „Sklavoniae", odakle se ubrzo vratio u Italiju. Moguć

---

2 O povijesti Dubrovačke provincije, odnosno Zadarske provincije, pisali su brojni autori od franjevca Lovre Cekinića (+1752.) i njegovih „Povijesti i privilegijama Dubrovačke provincije" i „Kratke povijesti Dubrovačke provincije" do suvremenih autora fra Atanazija Matanića i njegove kratke povijesti Zadarske provincije u provincijskom Šematizmu; do Putovanje kroz povijest s fra Stankom Josipom Škuncom ili Povijest Dubrovačke provincije fra Josipa Sopte.

3 Kustodija je ustrojbena jedinica u franjevačkom redu, razinom niža od provincije. Zbog nedostatka duhovnih zvanja i Zadarska franjevačka provincija sv. Jeronima svedena je na kustodiju.

drugi Franjin dolazak na Jadransku obalu zbio se 1220. godine na povratku s drugog posjeta sv. Franje Svetoj Zemlji, na putu u Veneciju. Uobičajeno je da su lađe pristajale u naše hrvatske pomorske luke (Dubrovnik, Trogir, Zadar, Split, Pula), pa tako i lađa na kojoj je plovio i sveti Franjo. Imajući u vidu te činjenice, brojni primorski gradovi sačuvali su tradiciju kako je upravo franjevački samostan u njihovu gradu utemeljio sâm sv. Franjo, a među tim gradovima ističu se Dubrovnik, Trogir i Zadar.

Sama provincija Sklavoniae (Hrvatska) osnovana je između 1227. i 1232. godine. Sv. Franjo umro je 1226., a već 1228. svetim ga proglašava papa Grgur IX., a bulu o proglašenju svetim osim biskupima Istre, Dalmacije i Slavonije šalje i u franjevački samostan u Zadar (*ad conventum Iadrensem*). Na temelju te činjenice može se zaključiti, ističu povjesnici, kako je zadarski samostan već postao središtem franjevačke provincije kojoj su pripadale spomenute pokrajine u kojima nastaju brojni samostani (zajedno s onima u sjevernoj Albaniji) koji čine četiri navedene kustodije: dubrovačka, zadarsko-splitska, rapska i istarska.

U oslobađanju Dalmacije od Mlečana operacijama koje je vodio hrvatsko-ugarski kralj Ludovik, važnu ulogu imali su i zadarski franjevci kojima u „znak zahvalnosti 1358. godine u samostanu sv. Frane, u sakristiji crkve, potpisan je mir između Mlečana i kralja Ludovika kojim se Venecija zauvijek odriče Dalmacije od Drača do Kvarnera" (S. J. Škunca, 2011). Provincija, pak, svedena na uski pojas uz more i otoke nije se više zvala Provincija Sclavoniae (Hrvatska), nego je 1393. nazvana Provincija Dalmacija pod zaštitom sv. Jeronima.

Provincija se u 15. stoljeću sučeljava s velikom krizom koja se očitovala u krizi vjernog opsluživanja franjevačkih pravila koja je dovela do pokreta opservancije u Redu; zatim borba za samostane na moru između novoosnovane Bosanske vikarije i Dalmatinske provincije u kojoj su vlast imali konventualci, protivnici opservancije i na kraju osmanlijsko osvajanje Bosne 1463. godine, nakon kojega su puk i franjevci pronašli utočište u dalmatinskim krajevima i samostanima.

Imajući u vidu navedene razloge, Bosanska vikarija od svojih južnih samostana ustrojava Stonsku kustodiju, a od sjevernijih osniva Kustodiju sv. Jeronima sa sjedištem u samostanu sv. Jeronima na Ugljanu. Zadarski opservanti, koji su bili u samostanu sv. Križa na današnjoj Relji, zbog osmanlijske opasnosti, premješteni su u samostan sv. Frane u Zadar gdje je živjelo nekoliko konventualaca.

Nakon što su Osmanlije zauzeli Bosnu, dolazi 1464. do ujedinjenja Bosansko-dalmatinske provincije sa sjedištem u Zadru čiji je pro-

vincijalom postao talijanski franjevac koji je nakon tri godine službe bio za to da se ujedinjenje Bosansko-dalmatinske provincije ukine. Dubrovačka vikarija pravno se osamostaljuje 1484. godine. Treba napomenuti kako su osnivane vikarije, redovničke upravne jedinice nakon što je papa Nikola IV. godine 1288. zabranio osnivati nove provincije, kojih je tada bilo 34 i taj ih je broj postojao sve do 1517. godine. Slijedom toga nastala je Bosanska vikarija (1340.), podjelama Reda nastaju Dalmatinska i Dubrovačka kustodija, potom vikarije te su 1517. postale provincijama. Pokušaj da se ujedine opservanti i konventualci, naime da se ujedine sva Mala braća nije uspio ni papi Leonu X. koji je 1517. godine na općem kapitulu Franjevačkog reda izabranom generalu opservanata predao pečat Reda, a konventualcima naredio da izaberu generalnog magistra.

Nakon podjele Reda, u 16. i 17. stoljeću Venecija je štitila primorske gradove od osmanlijske vlasti, a mletački Senat nadzirao je i potvrđivao državne i crkvene službe, a potvrđivao je i provincijale koji su svi bili Mlečani. Kada je Mletačka Republika od Osmanlija oslobodila Dalmatinsku Zagoru, oslobođeni samostani kojima su do tada upravljali franjevci Bosne Srebrene oduzeti su i ponuđeni su da njima upravlja Dalmatinska provincija, koja je to odbila uz obrazloženje različitosti mentaliteta i struktura pastoralnog rada. Tada se osniva nova provincija sv. Kaja 1735., koja je 1743. nazvana provincijom Presvetog Otkupitelja sa sjedištem u Sinju.

U drugoj polovici 18. stoljeća, u razdoblju prosvjetiteljstva, mletačke vlasti ukidaju nekoliko samostana i zbog uštede određuju točno koliko u pojedinom samostanu braće može živjeti, odnosno koliko provincija može imati redovničkih članova. Mletačke vlasti franjevcima nameću tzv. *numerus clausus,* ograničava broj fratara. Dolaskom francuske vlasti (1806. – 1813.) ponovno se ukida nekoliko samostana, a nakon pobjede Austrije nad Francuskom, Austrija, pored toga što kontrolira izbor provincijala i uprave, zabranjuje franjevcima bilo kakve kontakte s vrhovnom vlasti Franjevačkog reda u Rimu.

Franjevačke provincije u 20. stoljeću

Franjevci – opservanti oblikovali su tijekom 15. stoljeća svoje dvije vikarije – zadarsku i dubrovačku, koje su godine 1517. proglašene „provincijama", sa sjedištima u Zadru i Dubrovniku. Godine 1889. te dvije priobalne provincije sjedinjene su u današnju jedinstvenu „Provinciju sv. Jeronima" odlukom od 15. lipnja 1899. godine vrhovnog poglavara Franjevačkog reda fra Alojzija Lauera u kojoj je zapisano kako će ujedinjenje: „biti veoma korisno, štoviše, bit će potrebno za bolji fra-

njevački život, osobito za bolji i lakši odgoj mladeži" (Sopta, 2011, str. 56). Papa Leon XIII. ujedinjuje određene smjerove Franjevačkog reda i potiče spajanje manjih franjevačkih provincija. U tom kontekstu razmišljalo se i o ujedinjenju Dalmatinske (Zadar), Dubrovačke i Provincije Presvetog Otkupitelja (Sinj). Kako je navedeno, tada je 1899. godine Zadarska provincija sv. Jeronima, koja je imala 86 redovnika, ujedinjena s Dubrovačkom, koja je brojila 44 redovnika, u jednu, Franjevačku provinciju sv. Jeronima sa sjedištem u Zadru.

Nakon Prvoga svjetskog rata zadarska provincija gubi samostane koji ostaju pod talijanskom upravom, a gubi i samostan sv. Frane u Zadru koji je uvijek bio administrativno, odgojno i kulturno središte zadarske provincije sv. Jeronima. U doba prve Jugoslavije, provincijalat je bio u Dubrovniku, a od 1926. godine na Poljudu u Splitu. U razdoblju nakon Drugoga svjetskog rata, provincija je oživjela nakon što je u svojim srednjim školama odgojila vlastiti podmladak u gimnaziji na Badiji, otočiću kod Korčule koji su komunističke vlasti konfiscirale, a tek demokratske Hrvatske vlasti ponovno vratile Provinciji, i u Dubrovniku. Nakon Drugoga svjetskog rata, provinciji su vraćeni samostani koji su bili pod talijanskom upravom (Zadar, Nerezine, Rovinj i Pazin). Sjedište provincije danas se nalazi u Zadru. Ne samo da se nisu zatvarali samostani (Ugljan, Pašman, Orebić, Ston i Pridvorje), što je bila početna ideja, nego se Provincija počela širiti prihvaćanjem zamolbe Biskupske konferencije Jugoslavije da se osnuje komisarijat u Argentini za pastoralnu skrb naših iseljenika. Naime, franjevci koji su 30-ih godina 20. stoljeća djelovali u Argentini među Hrvatima, nakon Drugoga svjetskog rata organizirani su u kustodiju Prečistog Srca Marijina, koja je od 1995. godine podređena ustanovama Provinciji i Misiji Pohođenja Blažene Djevice Marije u Crnoj Gori.

Ovaj sažeti panoramski prikaz velikim nas koracima vodi „milosti susreta"[4] s franjevcima Zadarske provincije sv. Jeronima, „svetih i svijetlih franjevačkih tragova na hrvatskoj obali". Tako, naime, piše fra Bernardin Škunca (2011, str. 59), čiji nas tragovi vode do milosti njihova poslanja i svjedočenja evanđeoske riječi koji su prvi od hrvatskih misionara navijestili Hrvatima katolicima migrantima u Argentini.

4 Milost susreta. Umjetnička baština Franjevačke provincije sv. Jeronima (I. Fisković, ur.), Zagreb, 2010, Galerija Klovićevi dvori.

Migracija Hrvata u Argentinu i franjevci Provincije sv. Jeronima iz Zadra

U sljedećem tekstu riječ je o djelovanju hrvatskih franjevaca sv. Jeronima iz Zadra u Argentini (Stanković, 1980, str. 126–130; Perović, 1980, str. 192–193; Stanković, 1986, str. 83, 1998, str. 31). Naime, kako smo spomenuli, prvi iseljenici s Jadranske obale i otoka bili su hrvatski mornari, poljodjelci i trgovci koji su putovali po čitavome svijetu i naseljavali se, između ostalih mjesta, i u Argentinu[5]. Brojna migracija Hrvata u Argentinu dogodila se krajem 19., početkom 20. stoljeća, ponajprije otočana u 19 stoljeću, zatim nakon Prvoga svjetskog rata ekonomske emigracije te političke emigracije nakon Drugoga svjetskog rata. Hrvatski useljenici nisu poznavali jezika ni kulture zemlje useljenja i teško su uspostavljali kontakte i s mjesnom župnom zajednicom. Tako se prva generacija hrvatskih iseljenika u Argentinu posve asimilirala, integrirala u društvo pri čemu je izgubila i vjersko pripadanje Katoličkoj crkvi. Ta integracija u argentinsko društvo prouzročila je pojavu vjerskog indiferentizma, tj. njihovu nebrigu za vjeru, koja je, prema povjesniku Ljubomiru Antiću, teško objašnjiva imajući u vidu kako su te obitelji potjecale iz tradicionalnih katoličkih obitelji. Isti autor ističe kako „smo pomnim istraživanjem ustanovili da je do prvog svjetskog rata među Hrvatima boravio samo jedan svećenik – Ivo Sangaletti" (Antić, 2002, str. 253). Uz asimilaciju, glavni razlozi za vjerski indiferentizam ponajprije su nedostatak hrvatskih svećenika na jeziku useljenika, zatim nepremostivost velike međusobne udaljenosti hrvatskih useljenika na prostranstvima Argentine, nedostatak sredstava i nova sredina. Uz navedeno, tridesetih godina prošloga stoljeća vođena je politička propaganda protiv pastoralnog rada hrvatskih svećenika, a između 1939. i 1945. godine, ističe Ivo Perović, u hrvatskoj zajednici došlo je i do podjele, što je imalo negativne posljedice za vjerski život hrvatskih useljenika (Perović, 1980, str. 192). Sve navedeno zorno je pokazivalo veliku potrebu za hrvatskim svećenikom koji bi se pastoralno brinuo za naše iseljenike na hrvatskom jeziku. Crkva u domovini prepoznala je kako je prijeko potreban katolički svećenik, Hrvat, koji će duhovno, pastoralno i socijalno skrbiti o našim iseljenicima. U tom smislu, hrvatski biskupi obratili su se redovničkim poglavarima hrvatskih

5 Prema argentinskom zakonu useljenik je „svaki inozemac, nadničar, obrtnik, ratar ili pripadnik bilo kakve profesije koji je mlađi od 60 godina i provjeren svjedodžbom o svojoj neporočnosti i svojim kvalifikacijama, a stigne u Argentinu na parobrodu kao putnik drugoga ili trećeg razreda u namjeri da se ondje nastani, ili kojemu je država platila prijevoz" (Čizmić, 1998, str. 135).

redovničkih zajednica postoji li netko od redovnika njihovih zajednica koji bi se posvetio pastoralnoj skrbi naših iseljenika u Argentini. Na poziv hrvatskih biskupa, pozitivno je odgovorila Franjevačka provincija sv. Jeronima u Zadru. I, nakon prikupljenih potrebnih dopusnica i putnih isprava, „prvi hrvatski misionar, koji je otputovao u Argentinu, na poziv tadašnjih naših biskupa, bio je o. Leonardo Rusković. Došao je u Argentinu 27. lipnja 1929." (Matanić, 1962, str. 81–82; Perović, 1980, str. 192; Antić, 2002, str. 253; Perić Kaselj, 2014, str. 282). O. Rusković bio je članom Franjevačke provincije sv. Jeronima u Zadru. Bio je to velik dan za hrvatske katoličke iseljenike koji su ga *dočekali sa suzama radosnicama*. Argentina je udomila najviše hrvatskih doseljenika u Južnu Ameriku, „a njezin glavni grad Buenos Aires bio je prvo mjesto na koje je kročila mnoga hrvatska noga na svom putu po prostranstvima Južne Amerike" (Antić, 2002, str. 157).

O. Leonardo Rusković smjestio se kod tamošnjih argentinskih franjevaca u gradu Buenos Airesu. Po dolasku posvetio se vrlo zahtjevnom pastoralnom djelovanju. Ponajprije, kao pastir stada, tražio je raštrkano stado po prostranstvima Argentine okupljajući ih na euharistijsko slavljenje sv. mise za koje je morao nužno pronaći primjeren prostor. Propovijedao im je radosnu vijest Evanđelja. Sakramentalno je uređivao brakove, krstio djecu, ispovijedao, vjenčavao, vodio pokope. Tako je stvorio nacionalnu zajednicu vjernika hrvatskih katoličkih useljenika u Argentinu u kojoj se 1934. godine u Buenos Airesu održavao Međunarodni euharistijski kongres. Svojim pastoralnim i duhovnim djelovanjem, o. Leonardo Rusković obnavlja napuštenu vjersku praksu, oživljava katoličku vjeru (euharistijska slavlja itd.) i budi nacionalni ponos pripadanja iseljenika hrvatskoj zajednici. Franjevci provincije sv. Jeronima vrše funkciju služenja hrvatskim iseljenicima u Argentini u svrhu obnavljanja i očuvanja vjerskog i nacionalnog identiteta. Hrvatski franjevci okupljaju, pastoriziraju hrvatske migrante, evangeliziraju i reevangeliziraju, kako one ekonomske tako i političke.

Na zamolbu fra Leonarda Ruskovića u Argentinu su doputovale časne sestre (Perović, 1980, str. 192; Antić, 2002, str. 253) koje su pomagale u pastoralnom i karitativnom djelovanju ocu Leonardu i kasnijim misionarima. Riječ je o Školskim sestrama franjevkama koje dolaze u Argentinu 1931., Milosrdnicama sv. Vinka Paulskoga koje dolaze 1934., Kćerima milosrđa iz Blata na Korčuli koje su doputovale 1936. i Franjevkama Bezgrešnog začeća koje su došle 1938. godine.

Zbog pastoralnih razloga otac Leonardo tražio je od svoje provincije „pojačanje". Tek gotovo jedno desetljeće kasnije, 1938. dolazi franjevac Blaž Štefanić koji pokreće vjerski časopis „Život" (Perović,

1980, str. 192; Stanković, 1980, str. 128) i osniva „Hrvatsku katoličku zajednicu" u Argentini. Godine 1939. dolaze još dvojica franjevaca Rafael Capurso i Gabrijel Arko te drugi nakon Drugoga svjetskog rata za vrijeme kojega su prekinute sve veze s domovinom do njegova završetka 1945. Nakon što su ustanovili malu redovničku zajednicu hrvatskih franjevaca, napustili su samostan argentinskih franjevaca. Postali su samostalni te župnik iz Ciudadele o. Augustin Elizalde daje kapelu Sv. Križa u José Ingenierosu gdje se uz brojne poteškoće mala hrvatska franjevačka zajednica useljava 1. travnja 1940. godine ili kako piše Matanić nastanili su se u „idealnom franjevačkom siromaštvu" (Matanić, 1962, str. 82). Mala franjevačka zajednica aktivno pastoralno djeluje te je osnovala novu misiju u provinciji Santa Fe.

Potrebno je napomenuti da su hrvatski civili i vojnici koji su preživjeli tragediju Bleiburga prešli u Austriju i Italiju gdje su stvarani izbjeglički logori. Zauzimanjem o. Blaža Štefanića (Perinić, 1998, str. 277) i uz dogovor s predsjednikom Argentine Juanom Domingom Perónom posredstvom njegove supruge Evite Perón, Argentina je primila desetke tisuća Hrvata iz ovih izbjegličkih logora. Kako bi ih Argentina primila, morao je o. Blaž dokazati da ti ljudi nisu komunisti i da ne predstavljaju nikakvu opasnost za stabilnost države. Iseljenici su besplatno dolazili u Argentinu preko Internacionalne organizacije za migrante. Ulaz Hrvata u Argentinu koordiniran je s pomoću popisa koje su vodili posebni odbori, a o. Blaž pomagao im je oko smještaja, nalaženja posla te ih tako spašavao od brze asimilacije.

Pastoralni, organizacijski i humanitarni vidovi djelovanja zadarskih franjevaca za migrante u Argentini

S civilima u Argentinu pristigli su i brojni hrvatski svećenici, a prvi franjevci nakon rata došli su 1946. godine. Dolascima drugih franjevaca u Argentinu, o. Rafael Capurso predlaže osnivanje vlastitog Komesarijata hrvatskih franjevaca u Argentini. Tu je ideju podržala generalna franjevačka uprava u Rimu, pa general reda 17. ožujka 1947. osniva Komesarijat Prečistog Srca Marijina ili Komesarijat hrvatskih franjevaca u Argentini. Prvi imenovani komesar je o. Stjepan Rade, a 1954. dobiva status kustodije.

Kapela Sv. Križa postala je župom 9. studenoga 1949. i dolaskom brojnih hrvatskih useljenika postala je tijesna za euharistijska okupljanja. Stoga su franjevci izgradili novu crkvu i samostan. Povećanjem broja svećenika, bolje je organiziran duhovni, karitativni, pastoralni i socijalni rad: redovito se govore mise na hrvatskome jeziku, blagosliv-

ljaju kuće, posjećuju se bolesnici, vode sprovodi i slično. O. Lino Pedišić osniva Hrvatski Caritas, a članice nacionalne dobrotvorne organizacije Irena Javor pomažu u njegovu radu. Ovdje, uz drugi pastoralni rad, ističemo i franjevačko služenje siromašnima u monoblokovima blizu centra franjevačke župe u José Ingenieros.

Posebno sadržajno i aktivno djelovanje franjevaca prepoznato je u hrvatskim duhovnim središtima. Naime, fra Lino Pedišić, tajnik Vijeća Biskupske konferencije Argentine za migracije i dugogodišnji ugledni član Upravnog odbora Međunarodnoga katoličkog povjerenstva za migracije sa sjedištem u Ženevi te uz pomoć i suradnju fra Marijana Zlovečere izgradio je 1976. godine prvo hrvatsko vjersko, pastoralno i kulturno središte nazvano „Sveti Nikola Tavelić" na Avenidi Tejaru (Stanković, 1980, str. 130; Perović, 1980, str. 193). Ovaj je centar i danas glavno središte hrvatskih okupljanja u Buenos Airesu. U drugom dijelu Buenos Airesa, u San Justu bila je također brojna grupa Hrvata koja se okupljala i koja je imala svoje društveno i kulturno središte. I tu su hrvatski franjevci, a posebice zalaganjem fra Josipa Peranića, otvorili 1989. hrvatsko vjersko središte „Sveti Leopold Mandić" koje postaje žarištem duhovnog, pastoralnog života hrvatskih useljenika gdje se osim vjerskih potreba njeguje materinski jezik, uči nacionalna povijest i kultura svog naroda. Napomenimo kako je u gradu San Blasu, smještenom na jugozapadu provincije Buenos Aires, na franjevačkom zemljištu Stella Maris, fra Stjepan Gregov izgradio duhovno, pastoralno, kulturno i turističko središte koje obuhvaća crkvicu Svetog Franje Asiškog, kapelu Stella Maris, zatim spavaonice, bungalove, biblioteku. Fra Stjepan je 2012. pokopan na zemljištu Stella Maris te je po njemu i jedna četvrt s 20 stanova u gradu San Blasu dobila ime.

Naime, hrvatski emigranti – „Bleiburg živih" – (Latković, 1998, str. 135) pisanom su riječju živi svjedoci žrtve i čežnje za slobodnom domovinom Hrvatskom. Oni su razvili raznovrstan društveni, kulturni, gospodarski i rekreacijski život, o čemu svjedoči postojanje preko 50 različitih društava i ustanova (Perić Kaselj, 2014, str. 283).

Kultura pisane riječi u pastoralu, odgojno-obrazovnom sustavu i hrvatskoj kulturi

Hrvatski franjevci Provincije sv. Jeronima iz Zadra prepoznali su vrijednost medija društvene komunikacije, a na poseban način i pisane riječi u svrhu navještenja Evanđelja, kateheze i religijskog odgoja i obrazovanja, posebice kada se ima u vidu pastoral naših iseljenika koji se nalaze na nepreglednim prostranstvima Argentine do kojih je vrlo teško doći. Jedan od načina svakako je i tiskanje župnog listića s glav-

nim župnim obavijestima. Tako u početku dolaska u Argentinu o. Blaž Štefanić objavljuje župni list „Život", zatim velikom zaslugom o. Paške Andrića franjevci pokreću novine „Glas sv. Antuna" u kojemu objavljuju hrvatski katolički intelektualci (kao Ivo Lendić, Ivo Bogdan) i periodično izlazi do 1956. godine. Nakon desetljeća o. Lino pokreće novine periodični vjerski list „Ognjište".

Navedeni listovi koje su objavljivali hrvatski franjevci služili su za župne informacije, za naviještanje, katehezu s jedne strane, ali i čuvanje i izgradnja nacionalne svijesti naših ljudi s druge strane, kako bi se znali oduprijeti snažnoj komunističkoj propagandi o idiličnom životu u bivšoj Jugoslaviji u „životu bratstva i jedinstva". Nažalost, brojni nisu prepoznali komunističku zamku i slatkorječivu propagandu, te su se vratili i (p)ostali razočaranima.

Glede zauzimanja Katoličke Crkve za useljenike u Argentinu, Antić donosi mišljenje Marka Sinovčića o predratnim i poslijeratnim vremenima (Drugoga svjetskog rata):

> Hrvatska crkva, u ona vremena, nije pokazivala osobite brige za naše emigrante. Možda je mislila: latinski tamo, latinski ovdje, pa će se nekako snaći. Zaboravljala je da je, što se liturgijskog jezika tiče, većina naših emigranata potjecala iz glagoljaških župa. Zato je u Argentinu prvi svećenik došao tek 27. 6. 1929., kada su drač i korov bili već duboko uvriježeni. Uza sve to, prvi hrvatski misionari bili su lijepo i toplo primljeni.

Nadalje Antić donosi:

> Sve je to dobro išlo dok je hrvatska svijest našega useljenika bila na visini. No, kada je njegovo nacionalno uvjerenje, kako smo vidjeli, došlo u krizu, nizbrdo je počelo ići i njegovo zanimanje za vjerska pitanja tako da je religiozna praksa bila svedena, u Buenos Airesu i okolici, na nedjeljnu misu u jednoj sobi kod naših sestara milosrdnica na Dock Sudu ili jedanput mjesečno u crkvi sv. Roka, pokrajnjoj kapeli bazilike sv. Frane u središtu grada. (Antić, 2002, str. 254–255)

Hrvatski svećenici u svojim su tiskovinama posebnu pozornost posvetili stvaranju vjerske i nacionalne svijesti. Srednjoškolcima i studentima vjersku pouku predavao je otac Bonifacije Perović, ugledni sociolog, koji je napisao više znanstvenih radova i nekoliko vrijednih knjiga od kojih izdvajamo dvije: *Hrvatsko društvo u revolucionarnom procesu i Hrvatski katolički pokret.* O. Blaž Štefanić obilazio je naše iseljenike u Južnoj Americi kojima je pružao vjersku utjehu te je razobličavao iluzije o komunizmu o čemu pak svjedoči njegova knjiga *Komunizam bez maske*.

Franjevci provincije sv. Jeronima su, osim u novinama i časopisima, poučavali i odgajali naše iseljenike i izdavanjem knjiga s vjerskim i nacionalnim sadržajem. Prvi hrvatski franjevac Provincije sv. Jeronima

iz Zadra o. Leonardo Rusković promicao je posebice pobožnost prema Blaženoj Djevici Mariji, a u tu je svrhu napisao i knjigu *Las apariciones de la Santísima Virgen María en Fátima.* Svakako treba spomenuti i plodonosna znanstvenika hrvatskoga franjevca fra Blaža Štefanića koji je objavio više djela kao na primjer *Comunismo sin máscara* čije je prvo izdanje posvetio argentinskom predsjedniku generalu Perónu u znak zahvalnosti što je primio hrvatske useljenike u Argentinu. O. Blaž napisao je još *Plan anticomunista nacional* te je utemeljio „Liga anticomunista de los pueblos oprimidos".

O. Blaž dao je jamstvo za dolazak u Argentinu preko stotinu ratne siročadi i za njih je, uz velike poteškoće, izgradio „Dječji dom" (*Hogar S. Antoni*), a u Chovetu su hrvatski franjevci sagradili crkvu sv. Antuna sa zvonikom s kockastim hrvatskim grbom, sa škropionicama u crkvi s hrvatskim ukrasima koje su izgradili i poklonili Hrvati iz Córdobe.

Napomenimo kako u (post)moderni nastaju hrvatske migrantske virtualne zajednice koje su određene prostorom, zajednicom i identitetom (Perić Kaselj, 2014). Pored etničkog/nacionalnog, kod tih zajednica ističe se i religijska sastavnica koja se povezuje uz katoličanstvo i s njim se i poistovjećuje pri čemu žive i svjedoče svoju vjeru različitim vjerskim praksama kao što su pobožnost prema Blaženoj Djevici Mariji, hodočašća, virtualno praćenje svete mise iz domovine i slično (usp. Perić Kaselj, 2014).

Neki vidovi odgojno-obrazovnog sustava i poduzetničke inicijative u Argentini franjevaca iz Zadarske provincije

Hrvatski franjevci Provincije sv. Jeronima, u dugogodišnjoj skrbi za hrvatske iseljenike u Argentinu, brinuli su se i za vlastiti pomladak. U tom pogledu gradili su zavod u predgrađu Buenos Airesa. Franjevci su kupili jedno staro imanje u Hurlinghamu 1959. godine na kojemu su izgradili zavod za čije je potrebe dozvole ishodio franjevac o. Urban Štefanić uz pomoć o. Joze Tibljaša. Zauzimanjem o. Urbana, zavod je započeo s radom 6. ožujka 1961. godine. Kako nas je tih godina napustio i preselio se u vječnost bl. Alojzije Stepinac, zavod je upravo po njemu i nazvan „Zavod kardinala Stepinca". Škola je bila s pravom javnosti, priskrbila je sve potrebne crkvene i državne dozvole i imala je u prvoj godine 170 učenika. Otvorena je srednja trgovačka škola za mušku djecu 1964., a za djevojke 1969. godine. U Zavodu se subotom održavala hrvatska Mala škola, učili hrvatski plesovi i pjesme, održavali piknici hrvatskih obitelji, a tu je izlagao i poznati hrvatski slikar Žarko Šimat. U nastojanju da franjevci odgoje domaći podmladak, uz brojne kandidate, samo su trojica zaređena za svećenike: o. Stjepan Gregov, stariji

brat hrvatskoga franjevca iste provincije nedavno preminulog umjetnika kipara Joakima Gregova, kao i dvojica braće čiji su roditelji uspjeli pobjeći pred partizanima s Bleiburga, o. Jordan i o. Berislav Ostojić.

Pored objavljivanja pisane riječi novina, časopisa i knjiga, franjevci su razvijali i sustav socijalne skrbi. Također su se bavili pčelarstvom i proizvodnjom lijekova i pčelinjih proizvoda, a što je na tragu duge provincijske tradicije da su se redovnici Provincije sv. Jeronima bavili proučavanjem ljekovitih biljaka i plodova koje su prerađivali kao lijekove. Prisjetimo se samo da je Ljekarna Male braće u Dubrovniku iz 14. stoljeća jedna od najstarijih u Europi koja i danas radi i rabi stare franjevačke recepte, a vjerojatno je i najstarija po svom neprekidnom radu.

U zadrugarstvu se posebno isticao o. Jozo Tibljaš koji se posvetio pčelarstvu, a nakon njegove smrti taj obrt nastavio je o. Paško Andrić. On je razvio medicinsku proizvodnju meda i utemeljio tvrtku Melifer koja i danas djeluje. Putovao je Argentinom šireći svoju medicinu na bazi meda. Franjevci su od prerade meda u medicinske svrhe imali znatne prihode kojima su obnavljali svoj zavod te gradili nove centre, dvorane i crkve, a pomagali su i vjerskim središtima Sv. Nikole Tavelića i Sv. Leopolda Mandića, potom matičnoj kući u Zadru pri izgradnji na primjer velebne crkve i novog samostana sv. Nikole u Rijeci.

Potkraj prošloga stoljeća, postavlja se pitanje o budućnosti hrvatskih franjevaca u Argentini koji nisu mogli osnivati nacionalne župe čemu se protivila domaća Crkva. Hrvatski svećenici prate hrvatske iseljenike u mjestima u koja se naseljavaju, poučavaju ih hrvatskom jeziku, u katoličkoj vjeri, kulturi da ne zaborave i da se integriraju u postojeće župne zajednice. Slavili su svete mise, navještaj Evanđelja, gradili su male škole, domove i organizirali nacionalna društva. I nakon brzih društvenih promjena, generalna uprava Franjevačkog reda pokreće inicijativu da se male franjevačke zajednice na jednom geografskom ili nacionalnom prostoru ujedine. U Argentini bile su to talijanska, španjolska, poljska i hrvatska kustodija sa središtem u José Ingenierosu. Prije ujedinjenja kustodija u novu provinciju, general Reda već je ranije odgajao novi franjevački podmladak u jednom sjemeništu, u jednom središtu novicijat, a u jednom središtu filozofsko-teološki studij. Međutim, 26. listopada 1989. ukinute su sve franjevačke kustodije nacionalnog obilježja i utemeljena treća argentinska provincija: vice-provincija sv. Franje Solanskog sa središtem u Rio Cuarto, u provinciji Córdobi. Od tada prestaje postojati i hrvatska kustodija Prečistog Srca Marijina. U novim okolnostima, ustrajnošću provincijala o. Alfonsa Orlića u Argentini je ostalo nekoliko hrvatskih svećenika koji rade samo za Hrvate i to u dva vjerska središta: Sv. Nikole Tavelića i Sv. Leopolda Mandića.

Zaključak

Iz svega navedenog jasno je kako su franjevci Provincije sv. Jeronima iz Zadra djelovali u važnim područjima u očuvanju hrvatskoga katoličkog identiteta. Ponajprije djelovanjem na duhovnom i pastoralnom, karitativno-socijalnom te obrazovnom i kulturnom području. Naime, njihov znatan rad prepoznat je u reevangelizaciji i evangelizaciji naših iseljenika u Argentini. Imajući u vidu konkretne probleme hrvatskog iseljeništva kao što su kriza vjerskog i nacionalnog identiteta, nedostatak hrvatskih katoličkih svećenika, teška organizacija pastorala na velikim prostranstvima Argentine, nedostatak sredstava, novo okruženje, politička strujanja i različita razdoblja u kojima su hrvatski iseljenici dolazili u Argentinu, franjevci Provincije sv. Jeronima iz Zadra odgovorili su ponajprije svojim pastoralnim radom, a potom i velikom zauzetošću na kulturnom, *nacionalnom, identitetskom,* prosvjetiteljskom i društvenom planu, i rješavali teškoće i probleme s kojima su se hrvatski iseljenici suočavali. Sama nazočnost franjevaca unijela je novi optimizam i ozračje novih perspektiva u pogledu vjerskog i nacionalnog života. Izravnim susretima s hrvatskim iseljenicima franjevci su ih poučavali u vjeri; dugim putovanjima prostranstvima Argentine donosili su hrvatskim iseljenicima riječi utjehe; strpljivo su gradili crkvu i samostan; promicali marijansku pobožnost i organizirali hodočašća; gradili škole, zavode; objavljivali pisanu riječ o vjeri i hrvatskoj kulturi; organizirali nacionalne susrete hrvatskoga folklora, plesova, pjesme i promicali umjesto asimilacije integraciju hrvatskih iseljenika u argentinsko društvo. Jednostavno rečeno, ono što nazivamo *hrvatskim identitetom* u Argentini nemoguće je odijeliti od Boga, Crkve i franjevačkog misionarskog djelovanja.

Imajući u vidu nadolazeće obilježavanje pedesete obljetnice otvaranja Hrvatskoga katoličkog središta Sv. Nikole Tavelića 2026. godine, kao i proslavu stote obljetnice dolaska prvoga hrvatskog franjevca misionara u Argentinu 2029. godine, nadamo se da će i ovaj uradak pridonijeti svoj obol rasvjetljavanju važnosti djelovanja i uloge franjevaca Provincije sv. Jeronima iz Zadra i njihova misionarskog poslanja među Hrvatima katolicima u Argentini.

Popis literature i izvora

Antić, Lj. (2002). *Hrvati i Amerika*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, Hrvatska matica iseljenika.

Blažeković, M. (1998). Hrvatski iseljenički arhiv i knjižnica u Argentini. U V. Šakić, J. Jurčević i M. Sopta (ur.), *Budućnost iseljene Hrvatske*

(str. 199–206). Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.

Čizmić, I. (1998). Iseljavanje iz Hrvatske u Ameriku kao dio europskih migracijskih tijekova. *Društvena istraživanja,* 7(1–2(33–34)), 127–146.

Escaler, L. N. (1999). Glavno izlaganje – Migracije danas. U Papinsko vijeće za pastoralnu skrb selilaca i putnika, *Selilaštvo na pragu trećega tisućljeća*, IV. svjetski kongres o pastoralnoj skrbi selilaca i izbjeglica, Vatikan, 5. – 10. listopada 1998. (str. 30–36). Zagreb: Kršćanska sadašnjost.

Fisković, I. (ur.) (2010). Milost susreta. *Umjetnička baština Franjevačke provincije sv. Jeronima*. Zagreb: Galerija Klovićevi dvori.

Graeme, H. (1999). Ključne teme u međunarodnoj migraciji danas: trendovi. U Papinsko vijeće za pastoralnu skrb selilaca i putnika, *Selilaštvo na pragu trećega tisućljeća*, IV. svjetski kongres o pastoralnoj skrbi selilaca i izbjeglica, Vatikan, 5. – 10. listopada 1998., (str. 37–70). Zagreb: Kršćanska sadašnjost.

Kongregacija za biskupe. (1969). *Uputa o pastoralnoj brizi za migrante*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.

Kuharić, F. (1980). Uvodna riječ. U Vijeće Biskupske konferencije za hrvatsku migraciju. *Katolička crkva i Hrvati izvan domovine.* Zagreb: Kršćanska sadašnjost.

Latković, R. (1998). Hrvatska izdavačka djelatnost u Argentini. U V. Šakić, J. Jurčević i M. Sopta (ur.), *Budućnost iseljene Hrvatske* (str. 125–136). Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.

Matanić, J. A. (1962). *Od Pazina do Kotora*. Rim – Buenos Aires.

Perić Kaselj, M. (2014). Hrvatske migrantske virtualne zajednice (HMVZ): konstruiranje identiteta u kiberprostoru (na primjeru Argentine). U C. Hornstein Tomić, I. Hrstić, F. Majetić, I. Sabotič i M. Sopta (ur.), *Hrvatsko iseljeništvo i domovina. Razvojne perspektive* (str. 113–124). Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.

Perinić, Lj. (1998). Hrvati u Argentini. U V. Šakić, J. Jurčević i M. Sopta (ur.), *Budućnost iseljene Hrvatske* (str. 275–286). Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.

Perović, I. (1980). Hrvatsko dušobrižništvo u Južnoj Americi. U Vijeće Biskupske konferencije za hrvatsku migraciju, *Katolička crkva i Hrvati izvan domovine* (str. 192–193). Zagreb: Kršćanska sadašnjost.

Sopta, J. (2011). Povijest dubrovačke franjevačke provincije. U Provincijalat franjevačke provincije sv. Jeronima, Galerija Klovićevi dvori (ur.), *Milost susreta. Umjetnička baština Franjevačke provincije sv. Jeronima* (str. 42–57). Zagreb: Provincijalat franjevačke provincije sv. Jeronima, Galerija Klovićevi dvori.

Stanković, V. (1980). *Katolička Crkva i Hrvati izvan domovine.* Zagreb: Vijeće Biskupske konferencije za hrvatsku migraciju – Kršćanska sadašnjost.

Stanković, V. (1986). *Katolička Crkva i Hrvati izvan domovine.* Bogoslovska smotra, 5(1–2), 73–98.

Stanković, V. (1998). O hrvatskoj inozemnoj pastvi. U V. Šakić, J. Jurčević i M. Sopta (ur.), *Budućnost iseljene Hrvatske* (str. 23–41). Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.

Škunca, B. (2011). Sveti i svijetli trag franjevaca na hrvatskoj obali. U Provincijalat franjevačke provincije sv. Jeronima, Galerija Klovićevi dvori (ur.), *Milost susreta. Umjetnička baština Franjevačke provincije sv. Jeronima* (str. 58–77). Zagreb: Provincijalat franjevačke provincije sv. Jeronima, Galerija Klovićevi dvori.

Škunca, fra S. J. (2011). Putovanje kroz povijest. U Provincijalat franjevačke provincije sv. Jeronima, Galerija Klovićevi dvori (ur.), *Milost susreta. Umjetnička baština Franjevačke provincije sv. Jeronima* (str. 14–27). Zagreb: Provincijalat franjevačke provincije sv. Jeronima, Galerija Klovićevi dvori.

Vijeće Biskupske konferencije za hrvatsku migraciju (1980). *Katolička crkva i Hrvati izvan domovine.* Zagreb: Kršćanska sadašnjost.

LA OBRA MISIONERA DE LOS FRANCISCANOS DE LA PROVINCIA DE SAN JERÓNIMO Y SU PAPEL EN LA PRESERVACIÓN DE LA IDENTIDAD CROATA ENTRE LOS EMIGRANTES CROATAS EN ARGENTINA

Stipe Tadić
Vine Mihaljević

Resumen

Este artículo histórico-analítico y teológico-pastoral examina la labor evangelizadora y misionera de los franciscanos de la Provincia de San Jerónimo de Zadar, con el objetivo de conservar la identidad religiosa y nacional de los emigrantes croatas en Argentina. Los franciscanos de la Provincia de San Jerónimo de Zadar desarrollaron su actividad en los ámbitos espiritual y pastoral, caritativo y social, y educativo y cultural. En particular, su considerable actividad fue reconocida en su labor misionera, la evangelización y la reevangelización de nuestros emigrantes en Argentina, contribuyendo así de manera significativa a la conservación de la identidad católica croata. La labor de los franciscanos tropezó con problemas concretos de la emigración croata, tales como la crisis de identidad religiosa y nacional, la escasez de sacerdotes católicos croatas, la dificultad de organizar el ministerio pastoral en las vastas extensiones de Argentina, la falta de recursos económicos, un nuevo entorno social, las corrientes políticas y los diferentes períodos en los que los emigrantes croatas llegaron a Argentina. La sola presencia de los franciscanos junto a los emigrantes croatas en Argentina trajo consigo un nuevo optimismo y abrió nuevas perspectivas para su vida religiosa y nacional. A través del contacto directo con los emigrantes croatas, los franciscanos los instruían en la fe y administraban los santos sacramentos, promovían la devoción mariana y organizaban peregrinaciones, y llevaban palabras de consuelo evangélico a quienes vivían dispersos por las vastas extensiones de Argentina. Los franciscanos construyeron pacientemente instituciones sagradas y educativas (iglesias, monasterios, escuelas e institutos). Prestaron especial atención a la palabra escrita, a través de la cual promovieron la instrucción religiosa y la cultura croata (folclore, canciones, entre otras), y defendieron y promovieron la integración, más que la asimilación, de los emigrantes croatas en la sociedad argentina.

Palabras clave: Provincia Franciscana de San Jerónimo de Zadar, misiones, emigración a Argentina, identidad religiosa y nacional, integración

Introducción

En la introducción, reproducimos un texto de fray Bonifacije Perović[1], que aborda la conexión entre San Francisco y los croatas y muestra el legado histórico, cultural, social, espiritual y religioso sobre el que también entendemos la relación de los franciscanos de la Provincia de San Jerónimo de Zadar y su testimonio, predicación y misión evangelizadora entre los croatas en general, y especialmente entre los emigrantes católicos croatas en Argentina, entre quienes él mismo pasó un período turbulento tras la Segunda Guerra Mundial, de 1947 a 1968.

> Quiso la Divina Providencia que San Francisco visitara solo dos países fuera de Italia, su patria, santificando así de antemano aquellas tierras que serían durante siglos patria franciscana, en las que sus hijos derramarían ríos de sangre por el Reino de Cristo. Estos dos países son Croacia y Tierra Santa; ambos lo vieron y escucharon su palabra, y esa palabra perdurará a través de sus hijos hasta el día de hoy. Croacia fue así, en cierto modo, consagrada por el propio Patriarca de Asís como tierra de apostolado franciscano. Y, de hecho, ningún otro santo, ni ningún gran espíritu, ha tenido jamás una resonancia tan grande, ha desempeñado un papel tan trascendental entre el pueblo croata, ni se ha fundido tanto con el alma de la nación croata y ha hecho tanto bien como él. Por lo tanto, podríamos, sin exagerar, llamar a San Francisco el más croata de los santos. Sin la llegada de Francisco de Asís y sus hijos a la mitad del territorio croata, la fe católica se habría asfixiado y el nombre croata habría sido borrado. No es, por lo tanto, una exageración llamar a San Francisco el mayor benefactor de Croacia. (Perović, 1953, p. 3, según Fisković, 2010, p. 13)

La atención espiritual y pastoral de la Iglesia a los emigrantes croatas en Argentina, prestada en lengua croata, ha contribuido de manera decisiva a la conservación de su identidad social y cultural.

1 Fray Bonifacije Perović, uno de los pensadores y patriotas católicos croatas más eminentes, ensayista y promotor de la reconciliación entre los croatas, intelectual croata olvidado y uno de los pioneros de la sociología croata y de la Doctrina Social de la Iglesia Católica, nació el 24 de noviembre de 1900 en Arbanasi, cerca de Zadar. Obtuvo su doctorado en el Instituto Católico de París con una tesis titulada *Radnička sredina i njezin ustroj* («El entorno laboral y su organización»). En mayo de 1945 llegó a Roma, luego se trasladó a Argentina en 1947 y en 1968 se estableció en Bolonia, donde falleció el 5 de abril de 1979 (*Glas koncila*, n.º 47, 2021). Se interesó profundamente por las cuestiones sociales, el orden justo de la sociedad y la doctrina social de la Iglesia, así como por la reconciliación de los croatas.

De hecho, la identidad de una persona, además de otros componentes, está determinada fundamentalmente por su fe y su pertenencia a una comunidad concreta de creyentes. El papel de los franciscanos de Zadar de la Provincia de San Jerónimo en la conservación de la identidad religiosa y nacional de nuestros migrantes en Argentina es el tema de esta reflexión. Los franciscanos siguen la enseñanza pastoral de la Iglesia sobre los migrantes, tal como se recoge en los documentos eclesiales sobre la migración. La segunda parte del texto trata de la Provincia Franciscana de San Jerónimo en Zadar y, finalmente, de la labor misionera de los franciscanos de dicha Provincia en Argentina, concretamente de su atención espiritual, pastoral y social a los migrantes y trabajadores croatas en Argentina. La elección de los franciscanos de la Provincia Franciscana de Zadar como tema de este artículo no fue casual. De hecho, fueron los primeros misioneros croatas en llegar a Argentina y en iniciar su fructífera labor misionera.

Existen numerosas razones por las que los católicos, marineros, agricultores y comerciantes croatas abandonaron las islas croatas, la costa adriática y la patria croata para establecerse en Argentina. Ya fuera por migración económica regular (búsqueda de una vida mejor, de un empleo más seguro, entre otras razones), migración forzada (exilio, guerra, conflictos, catástrofes naturales y similares), o «refugiados ambientales» que se vieron obligados a abandonar sus hogares debido a la destrucción y degradación medioambiental (Hinnawi, 1985; Jacobsen, 1988; Richmond, 1993, según Graeme, 1999, p. 49) o de cualquier otro tipo de migración, no es objeto de este artículo.

Breve panorama de los documentos eclesiales sobre la migración

La Iglesia católica, con su propia experiencia de persecución, dedica una atención espiritual y pastoral especial a los migrantes. El tema «La atención especial de la Iglesia a los migrantes y su relación con el cristianismo» constituyó el contenido principal de la presentación de la directora general adjunta de la Organización Internacional para las Migraciones (OIM), Narcisa L. Escaler, en el IV Congreso Mundial sobre la Pastoral de los Migrantes y Refugiados, organizado por el Pontificio Consejo para la Pastoral de los Migrantes e Itinerantes en 1998. Escaler destacó que la migración puede ser una fuerza constructiva para la paz y el desarrollo cuando se comprende y encauza adecuadamente, pero que también puede provocar inestabilidad y xenofobia. A continuación, afirmó que cuando los migrantes abandonan su patria, «la Iglesia, con sus numerosas instituciones, desempeña un papel clave a

la hora de ayudar a satisfacer sus necesidades básicas», y pidió a la Iglesia que «siga haciéndolo». Amparar a los migrantes es una capacidad de acogida, y la capacidad del corazón humano es el fundamento de la acogida de los migrantes y de su crecimiento, para lo cual fue creado el cristianismo (Escaler, 1999, p. 36).

En el siglo XX, la movilidad (migración) se convirtió en un fenómeno social general, y la Iglesia católica lo reconoció como tal en sus documentos sobre la migración. A finales del siglo XIX (en 1887), el papa León XIII comenzó a publicar documentos sobre la atención pastoral de los emigrantes católicos. Una atención más sistemática por parte de los miembros de la Iglesia católica comenzó el 15 de agosto de 1912, cuando el papa Pío X, mediante el motu proprio *De Catholicorum in exteras regiones emigratione, Cum omnes Catholicos*, dispuso que se estableciera una Oficina para la Atención Espiritual de los Emigrantes Católicos dentro de la Sagrada Congregación del Consistorio. En la constitución apostólica *Exsul Familia* («La Sagrada Familia desterrada»), la Iglesia católica estableció de forma sistemática su atención espiritual, pastoral y social a los migrantes.

En el siglo XX, la rápida evolución de la situación mundial exigió de la Iglesia nuevas respuestas y más integrales para la atención pastoral de los migrantes. Tras el Concilio Vaticano II, el papa Pablo VI, el 15 de agosto de 1969, en el motu proprio *Pastoralis Migratorum Cura*, encargó a la Congregación para los Obispos la elaboración de nuevas directrices para la atención pastoral de los migrantes, las personas en movimiento, lo que esta hizo mediante la publicación del documento fundacional para la atención pastoral de los migrantes, *La Instrucción sobre la atención pastoral de los migrantes (De pastorali migratorum cura)* del 22 de agosto de 1969 (Congregación para los Obispos, 1969). A partir de este documento, presentamos la definición del término «migrantes» y la importancia excepcional del patrimonio cultural y la lengua de los migrantes.

Según dicha *Instrucción*, la Iglesia define también el término «migrante» como «toda persona que, por cualquier motivo, abandona su patria y su propia comunidad étnica y, debido a necesidades reales, requiere una atención especial» (Congregación para los Obispos, 1969, n.º 15). La Iglesia brinda a todos los migrantes apoyo religioso y reconoce y respeta los derechos fundamentales y la dignidad de la persona humana, así como los fundamentos de la vida espiritual, pues el ser humano es el destinatario principal de la pastoral universal de la Iglesia. A continuación, en la misma *Instrucción*, la Iglesia hace hincapié en el derecho de los migrantes a conservar su lengua materna y

su propio patrimonio espiritual de pensamiento, tradición y cultura. «Este patrimonio debe tenerse en cuenta en todas partes, y debe prestarse especial atención a la lengua materna de los migrantes, mediante la cual expresan su mentalidad, sus formas de pensar y su cultura, así como el carácter mismo de su vida espiritual». (Congregación para los Obispos, 1969, n.º 11; Stanković, 1998, p. 39).

En cuanto a los principales documentos sobre migración emitidos por los obispos croatas, cabe señalar que, de conformidad con las disposiciones de la constitución apostólica *Exsul Familia* de 1952, el Dr. Vladimir Vince fue nombrado primer director nacional croata de la pastoral en el extranjero en 1966. Asimismo, estableció en Roma la Oficina de la Dirección de Atención Pastoral para los Croatas en el Extranjero (*Directio nationalis operum pro migrationibus croatis*). Con el nombramiento del primer director, se inició la organización sistemática de la pastoral croata en el extranjero, es decir, la atención pastoral de las personas desplazadas y migrantes. De conformidad con la *Instrucción sobre la atención pastoral de los migrantes*, la Conferencia Episcopal Croata estableció el 12 de noviembre de 1969 el Consejo para la Migración Croata, con sede en Zagreb. Fue nombrado presidente el obispo auxiliar de Zagreb, el Dr. Josip Lach, y monseñor Vladimir Stanković fue nombrado secretario del Consejo. Hoy en día, la Dirección de Atención Pastoral para los Croatas en el Extranjero es una oficina conjunta de la Conferencia Episcopal Croata y la Conferencia Episcopal de Bosnia y Herzegovina.

Como señaló el difunto cardenal y arzobispo de Zagreb, Franjo Kuharić:

> la atención pastoral de la emigración era una exigencia de la conciencia, la fe y el amor, que exigía que los sacerdotes croatas de la patria acompañaran a los croatas emigrados para estar con ellos y para ellos: amigos y hermanos, y un refugio y protección. Reuniéndolos como comunidad de creyentes y sirviéndoles a través del ministerio sacerdotal, conservan y desarrollan en ellos todos los valores positivos del patrimonio religioso y nacional. Lo que la fe, la presencia sacerdotal y la cercanía significaron para nuestros emigrantes permanecerá en gran medida oculto en los corazones de las personas. (1980, p. 7)

La fe figura, en efecto, entre los componentes esenciales de la identidad: la fe y el Evangelio viven en la lengua, la cultura y la tradición de la patria de una persona, señalaba el Pontificio Consejo para la Pastoral de los Migrantes e Itinerantes (1999, p. 376).

La fundación y el desarrollo de la Provincia Franciscana de San Jerónimo en Zadar

La Provincia Franciscana de San Jerónimo de Zadar[2] abarca la zona a lo largo del mar Adriático y las islas desde Kotor hasta Rovinj. Esta zona perteneció históricamente a la República de Venecia. Su nombre original era *Provincia Sclavoniae*, la Provincia de Eslavonia (Croacia), ya que esta provincia se extendía hacia el norte hasta el río Sava. El norte de Croacia pertenecía a la provincia franciscana húngara. San Francisco era el santo patrón de la primera provincia croata (S. Seraphini), que adoptó el nombre de *Provintia Dalmatiae* a partir de 1393, y cuyo santo patrón pasó a ser San Jerónimo. Esta provincia, según la lista más antigua de provincias y monasterios de Paulino de Venecia, de alrededor de 1340, se dividía en cuatro custodias[3]: Dubrovnik, Split-Zadar, Rab e Istria.

La creación de la Provincia de San Jerónimo está vinculada a las visitas de San Francisco a la costa adriática en 1212 y 1220. En 1212, San Francisco viajó a Tierra Santa, pero se vio obligado por *vientos adversos* a desembarcar en la costa de «Sklavoniae», desde donde pronto regresó a Italia. Una posible segunda llegada de Francisco a la costa adriática tuvo lugar en 1220, cuando regresaba de su segunda visita a Tierra Santa, de camino hacia Venecia. Era habitual que los barcos hicieran escala en nuestros puertos marítimos croatas (Dubrovnik, Trogir, Zadar, Split, Pula), y así lo hizo también el barco en el que navegaba San Francisco. Numerosas ciudades costeras han conservado la tradición de que fue el propio San Francisco quien fundó el monasterio franciscano en su ciudad y entre ellas destacan Dubrovnik, Trogir y Zadar.

La propia Provincia *Sklavoniae* (Croacia) fue fundada entre 1227 y 1232. San Francisco murió en 1226 y ya en 1228 fue canonizado por el papa Gregorio IX, quien envió la bula de canonización, además de a los obispos de Istria, Dalmacia y Eslavonia, al monasterio franciscano de Zadar (*ad conventum Iadrensem*). A partir de este hecho, señalan los historiadores, se puede concluir que el monasterio de Zadar ya se había convertido en el centro de la provincia franciscana a la que per-

2 Numerosos autores han escrito sobre la historia de la provincia de Dubrovnik o de la provincia de Zadar, desde el franciscano Lovro Cekinić (+1752) y sus «Historias y privilegios de la provincia de Dubrovnik» y «Breve historia de la provincia de Dubrovnik», hasta autores contemporáneos como fray Atanasio Matanić y su breve historia de la provincia de Zadar en el *Anuario de la Provincia*; hasta *Putovanje kroz povijest* («Un viaje a través de la historia») con fray Stanko Josip Škunca o *Povijest Dubrovačke provincije* («La historia de la Provincia de Dubrovnik») de fray Josip Sopta.

3 Una custodia es una unidad organizativa de la Orden Franciscana, un nivel por debajo de una provincia. Debido a la escasez de vocaciones, la Provincia Franciscana de San Jerónimo de Zadar quedó reducida a una custodia.

tenecían las provincias mencionadas, en la que se establecieron numerosos monasterios (junto con los del norte de Albania) que conforman las cuatro custodias mencionadas: Dubrovnik, Zadar-Split, Rab e Istria.

En la liberación de Dalmacia del dominio veneciano, gracias a las operaciones dirigidas por el rey Luis I de Hungría, también desempeñaron un papel importante los franciscanos de Zadar, a quienes, como muestra de gratitud, «en 1358, en el monasterio de San Francisco, en la sacristía de la iglesia, se firmó un tratado de paz entre los venecianos y el rey Luis, por el cual Venecia renuncia para siempre a Dalmacia desde Durrës hasta el Kvarner» (S. J. Škunca, 2011). La provincia, sin embargo, reducida a una estrecha franja a lo largo de la costa y las islas, ya no se denominaba Provincia de Eslavonia (Croacia), sino que en 1393 pasó a llamarse Provincia de Dalmacia bajo el patrocinio de San Jerónimo.

En el siglo XV, la provincia atravesó una grave crisis de observancia de las reglas franciscanas, lo que condujo al movimiento de la Observancia dentro de la Orden; a esto se sumó la lucha por los monasterios costeros entre el recién establecido Vicariato de Bosnia y la Provincia de Dalmacia, controlada por los conventuales, opositores a la Observancia, y finalmente la conquista otomana de Bosnia en 1463, tras la cual la población y los franciscanos encontraron refugio en las regiones y monasterios de Dalmacia.

Ante esta situación, el Vicariato de Bosnia organizó la Custodia de Ston a partir de sus monasterios del sur, y a partir de los más septentrionales estableció la Custodia de San Jerónimo, con sede en el monasterio de San Jerónimo en Ugljan. Los observantes de Zadar, que se encontraban en el monasterio de Santa Cruz, en lo que hoy es Relja, fueron trasladados al monasterio de San Francisco en Zadar debido a la amenaza otomana, donde vivían varios conventuales.

Tras la conquista de Bosnia por los otomanos, en 1464 se unificó la Provincia de Bosnia-Dalmacia con sede en Zadar. Su primer provincial fue un franciscano italiano que, tras tres años de servicio, se pronunció a favor de disolver la unificación. El Vicariato de Dubrovnik se independizó legalmente en 1484. Cabe señalar que los vicariatos, unidades administrativas monásticas, se establecieron después de que el papa Nicolás IV prohibiera la creación de nuevas provincias en 1288, de las que había 34 en aquel momento, y este número se mantuvo sin cambios hasta 1517. En consecuencia, se estableció el Vicariato de Bosnia (1340). A través de nuevas divisiones de la Orden, se crearon las Custodias de Dalmacia y Dubrovnik, que más tarde se convirtieron en vicariatos y fueron elevadas a provincias en 1517. El intento de unir

a los Observantes y a los Conventuales, es decir, de unir a todos los Frailes Menores, no tuvo éxito ni siquiera para el papa León X, quien, en 1517, en el Capítulo General de la Orden Franciscana, entregó el sello de la Orden al ministro general electo de los Observantes y ordenó a los Conventuales que eligieran un maestro general.

Tras la división de la Orden, en los siglos XVI y XVII, Venecia protegió las ciudades costeras del dominio otomano, y el Senado veneciano supervisaba y confirmaba los cargos estatales y eclesiásticos, así como a los provinciales, que eran todos venecianos. Cuando la República de Venecia liberó el interior de Dalmacia de los otomanos, los monasterios liberados, que hasta entonces habían sido administrados por los franciscanos de Bosna Srebrena, fueron tomados y ofrecidos a la Provincia de Dalmacia para su administración, la cual lo rechazó alegando diferencias de mentalidad y de estructuras pastorales. En 1735 se estableció entonces una nueva provincia, la de San Cayetano, que en 1743 pasó a llamarse Provincia del Santísimo Redentor, con sede en Sinj.

En la segunda mitad del siglo XVIII, durante la Ilustración, las autoridades venecianas suprimieron varios monasterios y, con el fin de recortar gastos, estipularon exactamente cuántos frailes podían vivir en cada monasterio y cuántos miembros religiosos podía tener la provincia. Las autoridades venecianas impusieron a los franciscanos el llamado *numerus clausus*, limitando el número de frailes. Con la llegada del dominio francés (1806 -1813), se cerraron de nuevo varios monasterios y, tras la victoria de Austria sobre Francia, además de controlar la elección de los provinciales y la administración, Austria prohibió a los franciscanos cualquier contacto con la autoridad suprema de la Orden Franciscana en Roma.

Provincias franciscanas en el siglo XX

En el siglo XV, los franciscanos observantes establecieron dos vicariatos, el Vicariato de Zadar y el Vicariato de Dubrovnik, que fueron declarados provincias en 1517, con sede en Zadar y Dubrovnik respectivamente. En 1889, estas dos provincias costeras se unificaron para formar la actual y única «Provincia de San Jerónimo», mediante un decreto del 15 de junio de 1899 del Ministro General de la Orden Franciscana, fray Aloysius Lauer, en el que se afirmaba que la unión sería «muy útil, e incluso necesaria, para una mejor vida franciscana, especialmente para una mejor y más fácil educación de la juventud» (Sopta, 2011, p. 56). El papa León XIII unificó ciertas ramas de la Orden Franciscana y fomentó la fusión de las provincias franciscanas más

pequeñas. En este contexto, se consideró también la unión de las Provincias de Dalmacia (Zadar), Dubrovnik y la Provincia del Santísimo Redentor (Sinj). Así, en 1899 la Provincia de San Jerónimo de Zadar, que contaba con 86 frailes, se unió a la Provincia de Dubrovnik, que contaba con 44 frailes, para formar una única Provincia Franciscana de San Jerónimo, con sede en Zadar.

Tras la Primera Guerra Mundial, la Provincia de Zadar perdió los monasterios que quedaron bajo administración italiana, así como el monasterio de San Francisco en Zadar, que siempre había sido el centro administrativo, educativo y cultural de la Provincia de San Jerónimo de Zadar. Durante la época de la primera Yugoslavia, la sede provincial se encontraba en Dubrovnik, y desde 1926 en Poljud, Split. En el período posterior a la Segunda Guerra Mundial, la Provincia renació tras formar a sus propios candidatos jóvenes en sus colegios de bachillerato de Badija, una pequeña isla cerca de Korčula, que había sido confiscada por las autoridades comunistas y solo fue restituida a la Provincia por las autoridades democráticas croatas, y en Dubrovnik. Tras la Segunda Guerra Mundial, la Provincia recuperó los monasterios que habían estado bajo administración italiana (Zadar, Nerezine, Rovinj y Pazin). La sede de la Provincia se encuentra ahora en Zadar. No solo no se cerraron los monasterios (Ugljan, Pašman, Orebić, Ston y Pridvorje), lo cual era la idea inicial, sino que la Provincia comenzó a expandirse al aceptar una solicitud de la Conferencia Episcopal de Yugoslavia para establecer un comisariado en Argentina para la atención pastoral de nuestros emigrantes. De hecho, los franciscanos que habían estado activos entre los croatas de Argentina en la década de 1930 se organizaron, tras la Segunda Guerra Mundial, en la Custodia del Inmaculado Corazón de María, que desde 1995 está subordinada a las instituciones de la Provincia y a la Misión de la Visitación de la Santísima Virgen María en Montenegro.

Este conciso panorama nos conduce, a grandes pasos, hacia la «gracia del encuentro»[4] con los franciscanos de la Provincia de San Jerónimo de Zadar, «las huellas franciscanas santas y luminosas en la costa croata». Así, de hecho, escribe fray Bernardin Škunca (2011, p. 59), cuyas huellas nos conducen a la gracia de su misión y al testimonio de la palabra del Evangelio, quienes fueron los primeros entre los misioneros croatas en anunciar a los migrantes católicos croatas en Argentina.

---

4 *Milost susreta. Umjetnička baština Franjevačke provincije sv. Jeronima* («La gracia del encuentro. El patrimonio artístico de la Provincia Franciscana de San Jerónimo») (I. Fisković, ed.), Zagreb, 2010, Galería Klovićevi dvori.

La migración de los croatas a Argentina y los franciscanos de la Provincia de San Jerónimo de Zadar

El siguiente texto trata sobre la labor de los franciscanos croatas de la Provincia de San Jerónimo de Zadar en Argentina (Stanković, 1980, pp. 126–130; Perović, 1980, pp. 192–193; Stanković, 1986, p. 83; 1998, p. 31). Los primeros emigrantes de la costa y las islas del Adriático fueron marineros, agricultores y comerciantes croatas que viajaron por todo el mundo y se establecieron, entre otros lugares, en Argentina.[5] A finales del siglo XIX y principios del XX se produjo una importante migración de croatas a Argentina, que inicialmente afectó a los isleños en el siglo XIX, seguida de la emigración económica tras la Primera Guerra Mundial y la emigración política tras la Segunda Guerra Mundial. Los emigrantes croatas no estaban familiarizados con el idioma ni la cultura de su país de acogida y les resultaba difícil establecer contactos incluso con la comunidad parroquial local. Así, la primera generación de emigrantes croatas en Argentina se asimiló por completo, integrándose en la sociedad y perdiendo en el proceso su vinculación con la Iglesia católica. Esta integración en la sociedad argentina condujo al surgimiento de la indiferencia religiosa, es decir, su desinterés por la fe, lo cual, según el historiador Ljubomir Antić, es difícil de explicar dado que estas familias procedían de entornos católicos tradicionales. El mismo autor señala que «hemos establecido, tras una minuciosa investigación, que hasta la Primera Guerra Mundial solo había un sacerdote entre los croatas: Ivo Sangaletti» (Antić, 2002, p. 253). Además de la asimilación, las principales razones de la indiferencia religiosa fueron, en primer lugar, la falta de sacerdotes croatas que hablaran el idioma de los emigrantes; en segundo lugar, las insuperables y enormes distancias entre los emigrantes croatas por toda la extensión de Argentina; y, en tercer lugar, la falta de recursos y el nuevo entorno. Además, en la década de 1930 se llevó a cabo una propaganda política contra la labor pastoral de los sacerdotes croatas, y entre 1939 y 1945, señala Ivo Perović, se produjo también una división dentro de la comunidad croata, lo que tuvo consecuencias negativas para la vida religiosa de los emigrantes croatas (Perović, 1980, p. 192). Todo ello evidenciaba la gran necesidad de contar con un sacerdote croata que prestara atención pastoral a nuestros emigrantes en lengua croata. La

5 Según la legislación argentina, se considera inmigrante a «todo extranjero, jornalero, artesano, agricultor o miembro de cualquier profesión que tenga menos de 60 años y acredite mediante un certificado su buena conducta y sus cualificaciones, y que llegue a Argentina en un barco de vapor como pasajero de segunda o tercera clase con la intención de establecerse allí, o cuyo pasaje haya sido pagado por el estado» (Čizmić, 1998, p. 135).

Iglesia en la patria reconoció la urgente necesidad de un sacerdote católico croata que prestara atención espiritual, pastoral y social a nuestros emigrantes. A este respecto, los obispos croatas se dirigieron a los superiores de las comunidades religiosas croatas para preguntarles si había algún miembro de sus órdenes dispuesto a dedicarse a la atención pastoral de nuestros emigrantes en Argentina. A la invitación de los obispos croatas, la Provincia Franciscana de San Jerónimo en Zadar respondió positivamente. Y, tras obtener los permisos y documentos de viaje necesarios, «el primer misionero croata en viajar a Argentina, por invitación de nuestros obispos de entonces, fue fray Leonardo Rusković. Llegó a Argentina el 27 de junio de 1929» (Matanić, 1962, pp. 81–82; Perović, 1980, p. 192; Antić, 2002, p. 253; Perić Kaselj, 2014, p. 282). Fray Rusković era miembro de la Provincia Franciscana de San Jerónimo en Zadar. Fue un gran día para los emigrantes católicos croatas, que lo *recibieron con lágrimas de alegría*. Argentina recibió el mayor número de emigrantes croatas de América del Sur, «y su capital, Buenos Aires, fue el primer lugar donde muchos croatas pusieron un pie en su viaje a través de la inmensidad de América del Sur» (Antić, 2002, p. 157).

Fray Leonardo Rusković se instaló con los franciscanos argentinos locales en la ciudad de Buenos Aires. Desde su llegada, se consagró a una labor pastoral muy exigente. Ante todo, como buen pastor, salió en busca del rebaño disperso por la inmensidad de Argentina, reuniéndola para la celebración eucarística de la Santa Misa, para lo cual tuvo que encontrar un lugar adecuado. Les predicó la alegre noticia del Evangelio. Administró los sacramentos: regularizó matrimonios, bautizó a niños, confesó a los fieles, celebró matrimonios y ofició funerales. De este modo, creó una comunidad nacional de fieles entre los emigrantes católicos croatas en Argentina, en la que se celebró el Congreso Eucarístico Internacional en Buenos Aires en 1934. A través de su labor pastoral y espiritual, fray Leonardo Rusković renovó la práctica religiosa descuidada, reavivó la fe católica (celebraciones eucarísticas, entre otras) y despertó el orgullo nacional de los emigrantes croatas por pertenecer a la comunidad croata. Los franciscanos de la Provincia de San Jerónimo atienden a la emigración croata en Argentina con el objetivo de renovar y conservar su identidad religiosa y nacional. Los franciscanos croatas reúnen y pastorean a los migrantes croatas, evangelizan y reevangelizan, tanto a los emigrantes económicos como a los políticos.

A petición de fray Leonardo Rusković, llegaron a Argentina religiosas (Perović, 1980, p. 192; Antić, 2002, p. 253), que ayudaron a fray Leonardo y a los misioneros posteriores en su labor pastoral y carita-

tiva. Se trataba de las Hermanas Escolares Franciscanas, que llegaron a Argentina en 1931; las Hermanas de la Caridad de San Vicente de Paúl, que llegaron en 1934; las Hijas de la Misericordia de Blato, en Korčula, que llegaron en 1936, y las Hermanas Franciscanas de la Inmaculada Concepción, que llegaron en 1938.

Por motivos pastorales, fray Leonardo solicitó «refuerzos» a su provincia. Solo casi una década después, en 1938, llegó fray Blaž Štefanić, quien fundó la revista religiosa *Život* («La vida») (Perović, 1980, p. 192; Stanković, 1980, p. 128) y la «Comunidad Católica Croata» en Argentina. En 1939 llegaron otros dos franciscanos, Rafael Capurso y Gabrijel Arko, a quienes siguieron otros tras la Segunda Guerra Mundial, durante la cual se rompieron todos los vínculos con la patria hasta su fin en 1945. Tras establecer una pequeña comunidad franciscana croata, abandonaron el convento franciscano argentino. Se hicieron independientes, y el párroco de Ciudadela, el padre Agustín Elizalde, les cedió la Capilla de la Santa Cruz en José Ingenieros, donde, a pesar de numerosas dificultades, la pequeña comunidad franciscana croata se instaló el 1 de abril de 1940 o, como escribe Matanić, en una «pobreza franciscana ideal» (Matanić, 1962, p. 82). La pequeña comunidad franciscana se dedicó activamente a la labor pastoral y estableció una nueva misión en la provincia de Santa Fe.

Cabe señalar que los civiles y soldados croatas que sobrevivieron a la tragedia de Bleiburg cruzaron a Austria e Italia, donde se establecieron campos de refugiados. Gracias a la intervención de fray Blaž Štefanić (Perinić, 1998, p. 277) y a un acuerdo con el presidente de Argentina, Juan Domingo Perón, mediado por su esposa, Evita Perón, Argentina acogió a decenas de miles de croatas procedentes de esos campos de refugiados. Para que Argentina los aceptara, fray Blaž tuvo que demostrar que estas personas no eran comunistas y no representaban ningún peligro para la estabilidad del Estado. Los emigrantes llegaron a Argentina de forma gratuita a través de la Organización Internacional para las Migraciones. La entrada de croatas en Argentina se coordinó mediante listas mantenidas por comités especiales, y fray Blaž los ayudó con el alojamiento y la búsqueda de trabajo, salvándolos así de una rápida asimilación.

Los aspectos pastorales, organizativos y caritativos de la labor de los franciscanos de Zadar con los migrantes en Argentina

Numerosos sacerdotes croatas llegaron a Argentina con los civiles, y los primeros franciscanos de la posguerra llegaron en 1946. Con la llegada de otros franciscanos a Argentina, fray Rafael Capurso propuso la creación de un Comisariado independiente de franciscanos croatas en Argentina. Esta idea contó con el apoyo de la Curia General de la Orden Franciscana en Roma, y el 17 de marzo de 1947 el Ministro General estableció el Comisariado del Inmaculado Corazón de María, o Comisariado de los Franciscanos Croatas en Argentina. El primer comisario nombrado fue fray Stjepan Rade, y en 1954 fue elevado al rango de Custodia.

La Capilla de la Santa Cruz se convirtió en parroquia el 9 de noviembre de 1949 y, con la llegada de numerosos emigrantes croatas, se quedó pequeña para las celebraciones eucarísticas. Por ello, los franciscanos construyeron una nueva iglesia y un monasterio. Con el aumento del número de sacerdotes, la labor espiritual, caritativa, pastoral y social se organizó mejor: se celebraban misas regularmente en lengua croata, se bendecían las casas, se visitaba a los enfermos, se oficiaban funerales y otras actividades. Fray Lino Pedišić fundó Cáritas Croata, y las colaboradoras de la organización benéfica *Irena Javor* participaban en su labor. Junto con otras actividades pastorales, cabe destacar también el servicio franciscano a los pobres en los edificios de viviendas cercanos al centro de la parroquia franciscana de José Ingenieros.

La actividad especialmente rica y activa de los franciscanos se ha puesto de manifiesto en los centros espirituales croatas. De hecho, fray Lino Pedišić, secretario del Consejo para las Migraciones de la Conferencia Episcopal Argentina y miembro distinguido de larga trayectoria del Consejo de Administración de la Comisión Católica Internacional de Migración, con sede en Ginebra, y con la ayuda y colaboración de fray Marian Zlovečera, construyó en 1976 el primer centro religioso, pastoral y cultural croata, llamado «San Nikola Tavelić», en la Avenida Tejar (Stanković, 1980, p. 130; Perović, 1980, p. 193). Este centro sigue siendo, hasta el día de hoy, el principal punto de encuentro de la comunidad croata en Buenos Aires. En otra zona de Buenos Aires, en San Just, también había un numeroso grupo de croatas que se reunía y contaba con su propio centro social y cultural. Fue aquí donde los franciscanos croatas, y en particular gracias a los esfuerzos de fray Josip Peranić, inauguraron en 1989 el centro religioso croata «San Leopold

Mandić», que se convirtió en el núcleo de la vida espiritual y pastoral de los emigrantes croatas, donde, además de satisfacer las necesidades religiosas, se cultiva la lengua materna y se enseña la historia y la cultura nacional. Cabe señalar que, en la ciudad de San Blas, situada al suroeste de la provincia de Buenos Aires, en terrenos franciscanos de Stella Maris, fray Stjepan Gregov construyó un centro espiritual, pastoral, cultural y turístico que incluye la iglesia de San Francisco de Asís, la capilla de Stella Maris, así como dormitorios, bungalós y una biblioteca. En 2012, fray Stjepan fue enterrado en los terrenos de Stella Maris, y también se puso su nombre a un barrio con 20 viviendas en la localidad de San Blas.

De hecho, los emigrantes croatas («el Bleiburg de los vivos») (Latković, 1998, p. 135) son testigos vivos por escrito del sacrificio y el anhelo de una patria libre, Croacia. Desarrollaron una vida social, cultural, económica y recreativa muy diversa, como lo demuestra la existencia de más de 50 sociedades e instituciones diferentes (Perić Kaselj, 2014, p. 283).

La cultura de la palabra escrita en el ministerio pastoral, el sistema educativo y la cultura croata

Los franciscanos croatas de la Provincia de San Jerónimo reconocieron el valor de los medios de comunicación social y, en particular, de la palabra escrita, con el fin de proclamar el Evangelio, la catequesis y la educación y formación religiosa, especialmente dada la atención pastoral de nuestros emigrantes dispersos por las inaccesibles y vastas extensiones de Argentina. Una de esas formas fue la impresión de un boletín parroquial con los principales avisos de la parroquia. Así, a su llegada a Argentina, fray Blaž Štefanić publicó el periódico parroquial *Život*; luego, en gran parte gracias a los esfuerzos de fray Paško Andrić, los franciscanos lanzaron el periódico *Glas sv. Antuna* («La voz de San Antonio»), en el que publicaban intelectuales católicos croatas (como Ivo Lendić e Ivo Bogdan), y que se editó periódicamente hasta 1956. Una década más tarde, fray Lino fundó la publicación religiosa periódica *Ognjište* («El hogar»).

Las citadas publicaciones editadas por los franciscanos croatas servían como boletines parroquiales, por un lado, para la predicación y la catequesis, pero también para conservar y fortalecer la conciencia nacional de nuestro pueblo, de modo que supiera cómo resistir la poderosa propaganda comunista sobre la vida idílica en la antigua Yugoslavia en una «vida de hermandad y unidad». Desgraciadamente,

muchos no reconocieron la trampa comunista y la propaganda de palabras bonitas, y regresaron a casa decepcionados.

Sobre el compromiso de la Iglesia católica con los emigrantes en Argentina, Antić recoge el testimonio de Marko Sinovčić sobre los periodos anterior y posterior a la guerra (la Segunda Guerra Mundial):

> La Iglesia croata, en aquellos días, no mostraba especial preocupación por nuestros emigrantes. Quizás pensaba: latín aquí, latín allá, y ya se las arreglarían de algún modo. Olvidó que, en lo que respecta a la lengua litúrgica, la mayoría de nuestros emigrantes procedían de parroquias glagolíticas. Por eso el primer sacerdote no llegó a Argentina hasta el 27 de junio de 1929, momento en el que las espinas y la maleza ya habían echado raíces profundas. A pesar de todo ello, los primeros misioneros croatas recibieron una acogida cálida y amistosa.

Además, Antić afirma:

> Todo esto fue bien mientras la conciencia croata de nuestro emigrante estaba en su apogeo. Sin embargo, cuando su conciencia nacional entró en crisis, su interés por los asuntos religiosos también comenzó a decaer, de modo que la práctica religiosa se redujo, en Buenos Aires y sus alrededores, a la misa dominical en una sala de nuestras Hermanas de la Misericordia en Dock Sud o una vez al mes en la iglesia de San Roque, una capilla lateral de la basílica de San Francisco en el centro de la ciudad. (Antić, 2002, pp. 254–255)

Los sacerdotes croatas prestaban especial atención en sus publicaciones a la creación de una conciencia religiosa y nacional. La instrucción religiosa para alumnos de secundaria y estudiantes corría a cargo de fray Bonifacije Perović, un distinguido sociólogo que escribió varios artículos académicos y una serie de valiosos libros, de los cuales destacamos dos: *Hrvatsko društvo u revolucionarnom procesu* («La sociedad croata en el proceso revolucionario») y *Hrvatski katolički pokret* («El movimiento católico croata»). Fray Blaž Štefanić visitó a nuestros emigrantes en América del Sur, proporcionándoles consuelo espiritual y desmontando las ilusiones sobre el comunismo, como atestigua su libro *Comunismo sin máscara.*

Además de periódicos y revistas, los franciscanos de la Provincia de San Jerónimo también instruían y educaban a nuestros emigrantes mediante la publicación de libros de contenido religioso y nacional. El primer franciscano croata de la Provincia de San Jerónimo de Zadar, fray Leonardo Rusković, promovió especialmente la devoción a la Santísima Virgen María y, con este fin, escribió el libro *Las apariciones de la Santísima Virgen María en Fátima*. También merece mención el prolífico fray Blaž Štefanić, quien publicó varias obras como *Comunismo sin*

máscara, cuya primera edición dedicó al presidente argentino, el general Perón, en agradecimiento por acoger a los emigrantes croatas en Argentina. Fray Blaž también redactó el *Plan anticomunista nacional* y fundó la «Liga anticomunista de los pueblos oprimidos».

Fray Blaž garantizó la llegada a Argentina de más de un centenar de huérfanos de guerra y, con gran dificultad, construyó el *Dječji dom* («Hogar S. Antoni») para ellos, mientras que en Chovet, los franciscanos croatas construyeron la iglesia de San Antonio, con un campanario que luce el escudo de armas croata a cuadros, y con pilas bautismales en la iglesia que llevan decoraciones croatas, construidas y donadas por croatas de Córdoba.

Cabe señalar que en la era (post)moderna están surgiendo comunidades virtuales de migrantes croatas, definidas por el espacio, la comunidad y la identidad (Perić Kaselj, 2014). Además del componente étnico/nacional, estas comunidades también hacen hincapié en un componente religioso vinculado al catolicismo e identificado con él, por lo que viven y dan testimonio de su fe a través de diversas prácticas religiosas, como la devoción a la Santísima Virgen María, las peregrinaciones, la asistencia virtual a la Santa Misa desde su tierra natal y similares (cf. Perić Kaselj, 2014).

Algunos aspectos del sistema educativo y las iniciativas empresariales en Argentina de los franciscanos de la Provincia de Zadar

Los franciscanos croatas de la Provincia de San Jerónimo, en su tradicional labor de atención a los emigrantes croatas en Argentina, se ocuparon asimismo de su propia cantera vocacional. Con este fin, construyeron un instituto en un barrio de Buenos Aires. En 1959, los franciscanos adquirieron una antigua propiedad en Hurlingham en la que construyeron un instituto. Los permisos necesarios fueron tramitados por fray Urban Štefanić, con la ayuda de fray Jozo Tibljaš. Gracias a los esfuerzos de fray Urban, el instituto abrió su puerta el 6 de marzo de 1961. Como el beato Alojzije Stepinac había partido a la eternidad en aquellos años, el instituto recibió su nombre: «Instituto Cardenal Stepinac». La escuela fue reconocida públicamente, obtuvo todos los permisos eclesiásticos y estatales necesarios y contó con 170 alumnos en su primer año. En 1964 se inauguró una escuela secundaria de comercio para chicos y en 1969 otra para chicas. Los sábados se celebraba en el Instituto la «Pequeña Escuela» croata, donde se enseñaban danzas y canciones croatas, se organizaban picnics familiares croatas y

el renombrado pintor croata Žarko Šimat exponía su obra. Para formar su propia cantera vocacional local, de entre los numerosos candidatos, solo tres fueron ordenados sacerdotes: fray Stjepan Gregov, hermano mayor del recientemente fallecido escultor croata Joakim Gregov, también de la misma provincia franciscana, así como otros dos hermanos cuyos padres habían logrado escapar de los partisanos de Bleiburg, fray Jordan y fray Berislav Ostojić.

Además de publicar periódicos, revistas y libros, los franciscanos también desarrollaron un sistema de asistencia social. Se dedicaron asimismo a la apicultura y a la producción de medicamentos y productos apícolas, en consonancia con la larga tradición de la Provincia de San Jerónimo de estudiar plantas y frutos medicinales, que transformaban en medicamentos. Valga recordar que la *Ljekarna Male braće* («Farmacia de los Frailes Menores») de Dubrovnik, que data del siglo XIV, es una de las más antiguas de Europa, sigue en funcionamiento hoy en día utilizando antiguas recetas franciscanas, y es probablemente la más antigua en funcionamiento ininterrumpido.

Un fraile que destacó especialmente en este ámbito fue fray Jozo Tibljaš, quien se dedicó a la apicultura; tras su muerte, esta actividad fue continuada por fray Paško Andrić. Este desarrolló la producción medicinal de la miel y fundó la empresa Melifer, que sigue en funcionamiento hoy en día. Viajó por toda Argentina difundiendo su medicina a base de miel. Los franciscanos obtenían importantes ingresos del procesamiento de la miel con fines medicinales, que utilizaban para renovar su instituto y construir nuevos centros, salones e iglesias, y también ayudaban a los centros religiosos de *San Nikola Tavelić* y *San Leopold Mandić*, y posteriormente a la casa madre de Zadar para la construcción, por ejemplo, de la magnífica iglesia y el nuevo monasterio de San Nikola en Rijeka.

Hacia finales del siglo pasado, se suscitó la cuestión del futuro de los franciscanos croatas en Argentina, ya que no podían establecer parroquias nacionales, una práctica que la Iglesia local no permitía. Los sacerdotes croatas acompañaban a los emigrantes croatas a los lugares donde se establecían, enseñándoles la lengua croata, la fe católica y su cultura para que no olvidaran su herencia y pudieran integrarse en las comunidades parroquiales existentes. Celebraban misa, predicaban el Evangelio, construían pequeñas escuelas y hogares, y organizaban sociedades nacionales. Tras los rápidos cambios sociales, la Curia General de la Orden Franciscana impulsó una iniciativa para que las pequeñas comunidades franciscanas de una determinada zona geográfica o nacional se unieran. En Argentina, se trataba de las Custodias italiana,

española, polaca y croata, con su sede en José Ingenieros. Antes de la unificación de las Custodias en una nueva provincia, el Ministro General de la Orden ya había estado formando nuevas vocaciones franciscanas en un seminario, un noviciado y un centro de estudios filosóficos y teológicos. Sin embargo, el 26 de octubre de 1989 se suprimieron todas las custodias franciscanas de carácter nacional y se estableció la tercera provincia argentina: la Viceprovincia de San Francisco de Solano, con sede en Río Cuarto, en la provincia de Córdoba. Desde entonces, la Custodia croata del Inmaculado Corazón de María dejó de existir. En las nuevas circunstancias, gracias a la perseverancia del Provincial, fray Alfonso Orlić, unos pocos sacerdotes croatas permanecieron en Argentina trabajando exclusivamente para los croatas, en dos centros religiosos: *San Nikola Tavelić* y *San Leopold Mandić*.

Conclusión

Todo lo anterior pone de manifiesto cómo los franciscanos de la Provincia de San Jerónimo de Zadar han trabajado en ámbitos importantes para conservar la identidad católica croata, principalmente a través de su labor en los ámbitos espiritual y pastoral, caritativo y social, y educativo y cultural. De hecho, su considerable labor ha sido reconocida en la reevangelización y evangelización de nuestra emigración en Argentina. Ante los problemas específicos de la emigración croata, como la crisis de identidad religiosa y nacional, la escasez de sacerdotes católicos croatas, la dificultad de organizar el ministerio pastoral en las vastas extensiones de Argentina, la falta de recursos, el nuevo entorno, las corrientes políticas y los diferentes períodos en los que los emigrantes croatas llegaron a Argentina, los franciscanos de la Provincia de San Jerónimo de Zadar respondieron en primer lugar a través de su labor pastoral y, a continuación, con gran dedicación en los frentes cultural, *nacional, identitario*, educativo y social, abordando las dificultades y los problemas a los que se enfrentaban los emigrantes croatas. La sola presencia de los franciscanos trajo consigo un nuevo optimismo y un ambiente de nuevas perspectivas para la vida religiosa y nacional. A través de encuentros directos con los emigrantes croatas, los franciscanos los instruían en la fe; recorriendo la inmensidad de Argentina, llevaron palabras de consuelo a los emigrantes croatas; con paciencia construyeron una iglesia y un monasterio; promovieron la devoción mariana y organizaron peregrinaciones; construyeron escuelas e instituciones; publicaron escritos sobre la fe y la cultura croata; organizaron encuentros nacionales de folclore, danza y canto croatas, y promovieron la integración de los emigrantes croatas en la sociedad

argentina en lugar de la asimilación. En definitiva, lo que llamamos *identidad croata* en Argentina es imposible de separar de Dios, de la Iglesia y de la labor misionera franciscana.

Teniendo en cuenta el próximo quincuagésimo aniversario de la inauguración del Centro Católico Croata de San Nikola Tavelić en 2026, así como el centenario de la llegada del primer misionero franciscano croata a Argentina en 2029, esperamos que este trabajo contribuya asimismo a esclarecer la importancia de la labor y el papel de los franciscanos de la Provincia de San Jerónimo de Zadar y su misión entre los católicos croatas de Argentina.

Bibliografía

Antić, Lj. (2002). *Hrvati i Amerika*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, Hrvatska matica iseljenika.

Blažeković, M. (1998). Hrvatski iseljenički arhiv i knjižnica u Argentini. U V. Šakić, J. Jurčević i M. Sopta (ur.), *Budućnost iseljene Hrvatske* (str. 199–206). Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.

Čizmić, I. (1998). Iseljavanje iz Hrvatske u Ameriku kao dio europskih migracijskih tijekova. *Društvena istraživanja*, *7*(1–2(33–34)), 127–146.

Escaler, L. N. (1999). Glavno izlaganje – Migracije danas. U Papinsko vijeće za pastoralnu skrb selilaca i putnika, *Selilaštvo na pragu trećega tisućljeća*, IV. svjetski kongres o pastoralnoj skrbi selilaca i izbjeglica, Vatikan, 5. – 10. listopada 1998. (str. 30–36). Zagreb: Kršćanska sadašnjost.

Fisković, I. (ur.) (2010). *Milost susreta. Umjetnička baština Franjevačke provincije sv. Jerónimo.* Zagreb: Galerija Klovićevi dvori.

Graeme, H. (1999). Ključne teme u međunarodnoj migraciji danas: trendovi. U Papinsko vijeće za pastoralnu skrb selilaca i putnika, *Selilaštvo na pragu trećega tisućljeća*, IV. svjetski kongres o pastoralnoj skrbi selilaca i izbjeglica, Vatikan, 5. – 10. listopada 1998., (str. 37–70). Zagreb: Kršćanska sadašnjost.

Kongregacija za biskupe. (1969). *Uputa o pastoralnoj brizi za migrante*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.

Kuharić, F. (1980). Uvodna riječ. U Vijeće Biskupske konferencije za hrvatsku migraciju. *Katolička crkva i Hrvati izvan domovine*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.

Latković, R. (1998). Hrvatska izdavačka djelatnost u Argentini. U V. Šakić, J. Jurčević i M. Sopta (ur.), *Budućnost iseljene Hrvatske* (str. 125–136). Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.

Matanić, J. A. (1962). *Od Pazina do Kotora*. Rim – Buenos Aires.

Perić Kaselj, M. (2014). Hrvatske migrantske virtualne zajednice (HMVZ): konstruiranje identiteta u kiberprostoru (na primjeru Argentine). U C. Hornstein Tomić, I. Hrstić, F. Majetić, I. Sabotič i M. Sopta (ur.), *Hrvatsko iseljeništvo i domovina. Razvojne perspektive* (str. 113–124). Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.

Perinić, Lj. (1998). Hrvati u Argentini. U V. Šakić, J. Jurčević i M. Sopta (ur.), *Budućnost iseljene Hrvatske* (str. 275–286). Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.

Perović, I. (1980). Hrvatsko dušobrižništvo u Južnoj Americi. U Vijeće Biskupske konferencije za hrvatsku migraciju, *Katolička crkva i Hrvati izvan domovine* (str. 192–193). Zagreb: Kršćanska sadašnjost.

Sopta, J. (2011). Povijest dubrovačke franjevačke provincije. U Provincijalat franjevačke provincije sv. Jeronima, Galerija Klovićevi dvori (ur.), *Milost susreta. Umjetnička baština Franjevačke provincije sv. Jeronima* (str. 42–57). Zagreb: Provincijalat franjevačke provincije sv. Jeronima, Galerija Klovićevi dvori.

Stanković, V. (1980). *Katolička Crkva i Hrvati izvan domovine*. Zagreb: Vijeće Biskupske konferencije za hrvatsku migraciju – Kršćanska sadašnjost.

Stanković, V. (1986). Katolička Crkva i Hrvati izvan domovine. *Bogoslovska smotra*, *5*(1–2), 73–98.

Stanković, V. (1998). O hrvatskoj inozemnoj pastvi. U V. Šakić, J. Jurčević i M. Sopta (ur.), *Budućnost iseljene Hrvatske* (str. 23–41). Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.

Škunca, B. (2011). Sveti i svijetli trag franjevaca na hrvatskoj obali. U Provincijalat franjevačke provincije sv. Jeronima, Galerija Klovićevi dvori (ur.), *Milost susreta. Umjetnička baština Franjevačke provincije sv. Jeronima* (str. 58–77). Zagreb: Provincijalat franjevačke provincije sv. Jeronima, Galerija Klovićevi dvori.

Škunca, fra S. J. (2011). Putovanje kroz povijest. U Provincijalat franjevačke provincije sv. Jeronima, Galerija Klovićevi dvori (ur.), *Milost susreta. Umjetnička baština Franjevačke provincije sv. Jeronima* (str. 14–27). Zagreb: Provincijalat franjevačke provincije sv. Jeronima, Galerija Klovićevi dvori.

Vijeće Biskupske konferencije za hrvatsku migraciju (1980). *Katolička crkva i Hrvati izvan domovine*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.

ŽIVOTNE PRIČE. HRVATSKE SELJANKE NA OTOKU HVARU I NA JUGU SANTA FEA

Cristina Solian

Sažetak

Cilj je ovog rada pokušati objasniti obiteljsku dinamiku, životna iskustva i migracijske mreže hrvatskih žena koje su migrirale južno od Santa Fea u razdoblju između dva svjetska rata. Za ovo istraživanje primijenjena je metoda biografskog pristupa. Kao rezultat ovog rada i njegova kontinuiteta očekuje se „raskid" s hegemonističkim narativom u kojem prevladava vizija migracije kao primarno muškog pothvata, a studije o ulozi žena u tome rijetke su. Pokazuje se, sudeći prema pripovijestima, da je biti ženom u tim međunarodnim migracijskim procesima, kako u Hrvatskoj tako i u mjestu odredišta u prvim desetljećima 20. stoljeća, prvenstveno značilo odvajanje i gubitak te da iznad svega prevladava androcentrična pozicija.

Ključne riječi: biografski pristup, životna priča, migracija, rod, iskustvo

Uvod

Ovaj rad pokušava objasniti obiteljsku dinamiku, životna iskustva i migracijske lance hrvatskih žena koje su migrirale s otoka Hvara na područje južno od Santa Fea u međuratnom razdoblju, a u prvom koraku ove studije važno je dati vidljivost ženama u procesima migracije u Argentinu koje su povijesno imale ulogu povezanu samo s reprodukcijom, brigom za obitelj ili demografskim doprinosom.

Hegemonistički narativ o migracijama u Argentinu odražava viziju kao o uglavnom muškom pothvatu i, iako je postignut određeni napredak u posljednjim desetljećima, napori da se migracije istraže iz gledišta rodnih odnosa još uvijek su rijetki, a tako je i u slučaju hrvatskih migracija. U većini regija Europe odakle su migranti dolazili na obale Río de la Plata prevladavala je ovakva praksa: muškarci su emigrirali, a žene su ostajale i čekale njihov povratak ili poziv. Ta situacija bila je posebno izražena u nekim područjima Španjolske i Italije i duboko je pogodila obitelji migranata (Bjerg, 2009). To se dogodilo i u nekim područjima Hrvatske kao što je otok Hvar.

U ovom radu analiziraju se migracijska iskustva dviju žena, Hvaranki, majke i kćeri (Mare i Antice) te uloga žena u zajednici podrijetla i zajednici odredišta. U slučaju iskustva prve od njih, intervjui su obavljeni 2018. s njezinim rođacima koji još žive na otoku, a za odredišnu zajednicu analizirani su intervjui obavljeni između 1998. i 2000. Kako kaže Molek (2018) u svom radu, pozivajući se na Bjerga (2009), priče migrantica nisu pobudile velik interes u istraživanjima argentinskih povjesničara, antropologa i sociologa unatoč njihovoj važnoj prisutnosti u međunarodnim migracijskim tokovima u Argentini. Razlog odabira tih dviju žena leži u činjenici da one na mnogo načina predstavljaju druge priče o razdvojenostima, nostalgiji, suzama, transnacionalnim emocionalnim odnosima i ponekoj radosti (Bjerg, 2009), čemu bismo dodali i osobna iskustva proživljena s Marom i Anticom.

Te dvije žene pripadaju društvenoj skupini koja je dio „prve imigracije", a koja se prema navedenim intervjuima općenito svrstava u jugoslavensku[1]. Kao hipotetska premisa u ovom radu podrazumijeva se da je migracijskim iskustvima hrvatskih žena između ratova „dominirao" androcentrizam koji stavlja muškarca u središte svih odluka.

Pripovijesti tih dviju žena govore o njihovu putovanju u Argentinu 1934. godine i dolasku na selo, u mjesto u kojem je Petre, Marin muž i Antičin otac, već bio nastanjen. Tu su boravili do kraja života. Odabir destinacije odgovarao je odluci „glave obitelji" jer je njegova sestra Elvira, udana za Hrvata s Hvara, već nekoliko godina ondje živjela. Korpus podataka koji potkrepljuje ovaj rad temelji se na prethodno navedenim intervjuima, relevantnoj bibliografiji i sudjelovanju na seminarima CLACSO (Latinoameričko vijeće društvenih znanosti) o sjećanjima migranata i metodološkim problemima i konstrukciji društveno-znanstvenog znanja.

Teorijsko-metodološka razmatranja

Imigracijski projekt argentinskih vođa sadržan je u Preambuli nacionalnog ustava iz 1853.[2], a izraz „velika imigracija" označio je fazu masovnog dolaska europskih imigranata u kojoj su migracijski lanci igrali važnu ulogu. Riječ je o konceptu s dugom tradicijom koji datira još od Thomasa i Znanieckog[3] i ima središnju ulogu u istraživanju i objašnjenju migracija (Arango, 2000). Migracijski lanci o kojima pričaju migranti odnose se na prijenos informacija i materijalne podrške

1 Za više vidi Solián, 2016 (poglavlje I.).

2 Odnosi se na odlomak: *za sve ljude na svijetu koji se žele naseliti na argentinskom tlu.*

3 Autori djela *Poljski seljak u Europi i Americi*, objavljenog između 1918. i 1920. u SAD-u.

koju članovi obitelji, prijatelji ili sunarodnjaci nude potencijalnim migrantima da bi se odlučili otputovati ili da bi otputovali. U tom poimanju važnima se smatraju doprinosi Devota (2009) koji ističe ulogu šire obitelji (srodstva) kao središta društvene solidarnosti, što je snažna karakteristika ne samo talijanske migracije koju analizira ovaj autor već i migracije kojom se mi bavimo. U tim lancima postoji razmjena informacija o ekonomskim, društvenim i političkim aspektima društva dolaska i oni su dio veće strukture: migracijskih mreža (Pedone, 2010)[4]. U ovoj studiji, slijedeći tu autoricu, ograničavamo migracijske lance na domaću skupinu koja, pak, prelazi granice stambene jedinice.

U odnosu na metodološki aspekt, u ovom se radu usvaja biografsku metodu koja se odnosi na širok skup postupaka ili kategorija kao što su životna priča, životna povijest, životna putanja, životni tijek, autobiografija itd., koji pridonose proizvodnji empirijskih podataka vezanih za proučavanje života pojedinaca (Meccia, 2020). Ta metoda i njezini postupci mogu se uokviriti unutar kvalitativne i kvantitativne metodologije (Meccia, 2020; Vasilachis de Gialdino, 2016). U ovom radu izabrali smo govoriti o biografskom pristupu koji se temelji na iscrpnom i širokom korištenju narativa dobivenih u okviru dubinskih intervjua.

U vezi s ovom vrstom intervjua, Alonso (1998), citiran u Piovani (2018), smatra da je to komunikacijski proces kojim istraživač iz osobe izvlači informacije, ali ne bilo kakve informacije, već one koje su sadržane u biografiji sugovornika; riječ je o načinima na koje ljudi iznose činjenice kroz vlastito sjećanje (Meccia, 2020). S obzirom na već spomenute postupke kojima se taj autor služi, važno je razlikovati neke od njih, poput životne priče primijenjene u ovoj studiji s migrantima koje su nositeljice ljudskog iskustva važnog za stjecanje znanja o toj temi. Otkrivanje tog iskustva obrađivat će se kroz životne priče koje Meccia postavlja u svoj tekst kao jedan od načina rekonstruiranja životnih iskustava[5].

---

4 Prema Pedone (2010, str. 107), migracijske mreže veće su društvene strukture koje nadilaze geografska ograničenja i imaju izrazito transnacionalni karakter, a uključuju sve one ljude i institucije koji su povezani s migracijskim događajem: državne politike (podrijetlo i odredište), migrante, poslodavce, nevladine organizacije, osoblje socijalnih službi (po mogućnosti obrazovanje i zdravstvo), vjerske institucije, udruge migranata.

5 Autor predlaže da ti načini proučavanja biografija trebaju predstavljati prozore promatranja biografskih fenomena koji zahtijevaju različite postupke: „činjenice" se odnose na problematiku činjenica koje su se dogodile, a iskustva na načine kroz koje ljudi daju značenje tim činjenicama preko vlastitog biografskog pamćenja. Općenito, činjenice se rekonstruiraju statistički i koncepti „životnog tijeka" ili „putanje" surađuju s tim, dok se konkretna iskustva rekonstruiraju kvalitativno, a pojmovi životne priče ili naracije čine to na svoj način.

Ta iskustva u igri potreba i interesa stvaraju reprezentacije i značenja, čije je poznavanje važno kao dio „činjenja" (povijesti) subjekata unutar granica i određenih uvjeta određene epohe (Achilli, 2005). Iskustvo se tada pojavljuje kao središnja točka vizije društvenog, a dolazi iz povijesti koja uspijeva uhvatiti promjene „društvenog bića" koje proizvode učinke u sferi „društvene svijesti" (Thompson, 1981; prema Achilli, 2005).

Ako se vratimo na pojam životne priče, važno je istaknuti razliku koju Bertaux (1999) pravi između životne povijesti i životne priče. Ovaj autor daje neka pojašnjenja u nazivlju nadovezujući se na prijedlog sjevernoameričkog sociologa Normana K. Denzina koji razlikuje životnu priču od životne povijesti. Ovaj sociolog prvi pojam određuje kao priču koju je ispričao netko tko ju je proživio, a drugi pojam kao konstrukciju koju istraživač pravi o životu subjekta. U svom tekstu iz 2005. Bertaux životnu priču smatra narativom, ona se materijalizira u narativu i stoga konstrukcija situacije intervjua mora biti usmjerena na njezino dobivanje.

Bertaux (1999) se drži vizije biografskog pristupa ili perspektive, ne govori o metodi i kada se pita zašto govoriti o biografskoj perspektivi, a ne o metodi životnih priča, kaže da izraz biografska perspektiva predstavlja opredjeljenje za budućnost. Izražava hipotezu: istraživač koji prikuplja životne priče, vjerujući da primjenjuje novu tehniku promatranja unutar nepromjenjivih konceptualnih okvira, postupno će biti naveden da preispita te okvire. Na kocki nije puko usvajanje nove tehnike, već progresivna izgradnja nove sociološke prakse, nove perspektive koja bi omogućila pomirenje promatranja i refleksije (Bertaux 1977, 1981b, prema Bertaux, 1999). Otuda i termin biografska perspektiva.

Socioantropološki pristup kojim se vodi ovaj rad podrazumijeva prihvaćanje kompleksnosti sociokulturnog svijeta kada se pokušava proniknuti u njegovo znanje (Achilli, 2010) i ova autorica to povezuje s onim što radije naziva „kvalitativnim", „antropološkim" perspektivama istraživanja ili pak „etnografskima". Kako bismo se pozabavili tim složenim fenomenom, obnavljamo etnografsku tradiciju antropologije, pri čemu se slažemo s Rockwellom u pogledu etnografije:

> To nije metoda nego pristup ili se može uzeti kao neutralan ili aseptičan alat koji se rabi u bilo kojem kontekstu. Kao pristup, on je prožet implicitnim koncepcijama o tome kako su reprezentacije društvenog života konstruirane i kako im se daje značenje kroz dijalog s onima koji nastanjuju neki lokalitet. (2009, str. 184)

Što se tiče središnjeg mjesta istraživača u okviru ovog pristupa, posebno je važno istaknuti da u etnografiji ne bi trebalo biti podjele

između zadatka prikupljanja podataka – putem promatranja i drugih tehnika kao što su intervjui koje dubinski koristimo u ovoj studiji – i rada na analizi, jer oboje čine neodvojive dijelove istraživačkog procesa koji preuzima ista osoba (Rockwell, 2009). Riječ je o etnografskoj orijentaciji koja uvažava subjekte nad kojim se provodi studija; na tom putu, istraživača transformira istraživačka stvarnost koju je sam proizveo: proizvedeni tekst integrira dimenzije drugog i sebe samoga.

Kada konstruiramo životnu povijest ili životnu priču, nema sumnje da je protagonist pripovjedač, ali nije tako jasno tko je autor pisanog proizvoda. Ta je točka kontroverzna jer bez intervencije istraživača takva povijest ili priča ne bi postojali u obliku koji je objektiviziran, i obrnuto, bez pripovjedača ne bismo imali priču. Čini se da je najbolja definicija tog odnosa koprodukcija (Shinji, 2012, prema Marroni, 2017).

O zajednici podrijetla migranata

Migracijski tokovi koje uglavnom čine muškarci u aktivnoj dobi, poput onih koji su u Río de la Platu stigli krajem 19. i početkom 20. stoljeća iz različitih regija Europe, svjedoče o tom da su ti iseljenici za sobom ostavili majke, očeve, supruge i u nekim slučajevima sinove i kćeri (Bjerg, 2009). U najvećem broju slučajeva nakon nekoliko godina rada u jednoj od tada najbogatijih zemalja na svijetu poslali bi karte za žene i djecu. I tako su 1930-ih, kad su Mare i Antica otišli, motorni brodovi Neptunia i Oceania linije Cosulich od 19 500 tona bili među najmodernijima svoje vrste u južnom Atlantiku. Krenule su Neptunijom iz Genove i, premda je epicentar selidbene odiseje smješten u dugim i teškim danima pomorske plovidbe koju su proživjele, peripetije za ove dvije žene počinju, kako će se kasnije vidjeti, prije odlaska, u njihovu selu Dolu na otoku Hvaru.

Hvar je drugi po veličini dalmatinski otok u Jadranskom moru, smješten između otoka Brača, Visa i Korčule. Dug je oko 68 km i ističe se velikom plodnom obalnom ravnicom i izvorima slatke vode. Njegovi obronci prekriveni su borovom šumom, s vinogradima, maslinama, voćkama i poljima lavande u poljoprivrednim područjima gdje se nalazi važan primjer grčkog poljoprivrednog sustava, sačuvan do našeg vremena. Prema radu Moškatela i Pavicicha (2012)[6], prvi val iseljenika s otoka Hvara zabilježen je do Prvog svjetskog rata.

Dol je malo mjesto na otoku Hvaru koje je u posljednjim deset-

6 Zanimljivo je navesti podatke o ovim autorima: Ivica Moškatelo (r. 1977.) diplomirani je profesor povijesti i geograf. Živi u Dolu na otoku Hvaru, a Matías Lisandro Pavicich rođen je u Guatimozinu, u argentinskoj pokrajini Córdoba. Danas živi u istoimenom gradu, djed mu je emigrirao u Argentinu iz Dola na otoku Hvaru.

ljećima 19. stoljeća imalo oko 1300 stanovnika, a sada ima nekih 310 stanovnika (Posinkovich, 1993)[7]. Ovo je selo tipično naselje poljoprivrednika koji su većinom radili u vinogradima i maslinicima, bez ribara[8] i obrtnika. Moškatelo i Pavicich (2012) smatraju da bi broj velikih obiteljskih kuća i poljoprivrednih objekata u Dolu izgrađenih prije 1880. godine mogao odražavati činjenicu da su obitelji bile vrlo velike i da je u to vrijeme postojao velik broj ljudi koji su se uglavnom bavili poljoprivredom.

Vratimo li se u 18. stoljeće kada je veći dio današnje Hrvatske, posebice Dalmacije, došao pod kontrolu Habsburškog Carstva, a proizvodnja vina cvjetala sve do kraja 19. stoljeća, mogli bismo shvatiti uzrok ovog značajnog pada stanovništva Dola koji je zahvatio i otok Hvar i cijelu Dalmaciju. Taj se prosperitet vina dramatično promijenio 1874. kada se u Europi počela pojavljivati filoksera, štetnik vinove loze, a proizvodnja vina pala, najprije u Francuskoj i Njemačkoj. Neko vrijeme hrvatski vinogradi nisu bili pogođeni i izvoz vina znatno se povećao kako bi se zadovoljila potražnja iz tih zemalja, a porasla je i cijena vina na dalmatinskom tržištu (Moškatelo i Pavicich, 2012). Tako su neke francuske tvrtke sadile vinovu lozu u Hrvatskoj kako bi proširile svoje poslovanje u zoni bez filoksere; ovakvo stanje imalo je povoljne posljedice za dalmatinske obitelji, a posebno za gradić Dol, koji je od 1857. do 1900. godine povećao broj stanovnika s 433 na 942 stanovnika (Moškatelo i Pavicich, 2012)[9].

Ali između kraja 19. i početka 20. stoljeća, uspješna hrvatska loza također je podlegla filokseri, što je dovelo do uništenja vinograda i kolapsa lokalnog gospodarstva u mnogim područjima. Tada dolazi do egzodusa dalmatinskog seljaštva, posebice muškaraca u radnoj dobi s niskom školskom spremom, niskim radnim kvalifikacijama i privrženošću poljoprivredi, koji se sele u Ameriku, posebice u Argentinu, i to južno od Santa Fea. Teško je statistički odrediti koliko ih je pristiglo jer, prema Sprljanu (2011), hrvatsko iseljeništvo ima dvije karakteristike: s jedne strane, ima između 250 000 i 400 000 Argentinaca među svojim potomcima, a, s druge strane, vrlo ga je složeno istražiti jer nema

---

7 Ovaj autor, rodom iz mjesta Dola, kaže da povijest tog gradića na otoku Hvaru seže u 4. stoljeće prije Krista; u gradu i okolici nalaze se ostaci rimskih utvrda, poznatih kao *villae rusticae*. Od te daleke povijesti poznata su dva dolska mjesta: Dol Svete Ane i Dol Svete Marije. Petre i njegova obitelj imali su svoju kuću u Dolu Svete Ane prema podacima dobivenim iz intervjua obavljenog 2018. godine s njegovom unukom Maricom koja živi u gradu Stari Grad, 3 km od Dola.

8 Dol se ne nalazi na moru.

9 Autori navode da su u toj situaciji blagostanja hvaranski seljaci „čupali" kamenje iz zemlje kako bi zasadili vinograde i tako se proširio posao i povećala proizvodnja vina.

podataka o broju Hrvata koji su stigli u Argentinu, nego postoje samo podaci pod generičkim imenom *Jugoslaveni* ili *Austro-Ugri*, između ostaloga, za otok Hvar i za cijelu Hrvatsku.

Upravo u mjestu Dol na otoku Hvaru Antica i Mare započinju peripetije putovanja. Mnogi od tih migranata nakon nekoliko bi godina poslali obitelji koja je ostala u gradu, uglavnom ženama, karte da im se pridruže. Evo što je Petre učinio prema priči Mare, njegove supruge:

> Petre je poslao karte za nas obje, a moj jadni Luka[10] morao je ostati čuvati baku i djeda i raditi u polju! (Zapisnik br. 1, 27. 11. 1998., Mare)

Petre je emigrirao oko 1927. jer je njegova mlađa sestra bila na jugu Santa Fea. Emigrirala je vrlo mlada da se po očevoj naredbi uda za mladića iz Dola koji je radio u polju. Mare nastavlja pripovijedati:

> Petre se bojao da će biti još jedan rat, borio se u prvom ratu, nije htio to više prolaziti! Budući da je moja šogorica bila ovdje, pisala mu je i on se ukrcao sam i dali su mu posao tamo na polju. (Zapisnik br. 1, 27. 11. 1998., Mare)

Narativi intervjuiranih u zajednici podrijetla 2018. godine prikazuju žene kojima je mnogo što uskraćeno, prikazuju rastanke i gubitke, ali čini se da se o tome ne govori u zemlji odredišta jer se ne pojavljuju u pričama Mare i Antice:

> Mama mi je rekla da je moj djed Petre napisao pismo koje je Mare, moja baka, ovdje u Dolu, čekala dva mjeseca, u kojem joj je prijetio: ili ti dođi s Anticom ili ću naći drugu ženu, ne mogu biti sam! Neka Luka ostane tamo! Nije htjela emigrirati, nije htjela ostaviti Luku samog, ali Petrova prijetnja bila je jača. (Zapisnik br. 38, 21. 6. 2018., Marice, unuka Mare i Petre, Stari Grad)

Narativi u zemlji odredišta govore o boli majke jer je ostavila sina adolescenta samog da se nosi sa svim seoskim poslovima koje stari djed i baka nisu mogli obavljati: da njeguje maslinike i proizvodi ulje, da obrađuje vinograde i proizvodi vino, da čuva koze i pravi sir, da suši voće na suncu i žanje lavandu.

Odredišna zajednica

Iseljenici s Hvara nastanili su se uglavnom u gradovima južnog Santa Fea, u vlažnoj argentinskoj pampi gdje su se bavili poljoprivredom (kukuruz, pšenica, lan, grašak, leća) i stočarstvom (Solián, 2016; Sprljan, 2011). Naselili su se na zemlji uglavnom prvo samo muškarci, koji su imali snažnu ulogu „glave obitelji" i odlučivali su o brakovima i ostavili su „trag" na životnim iskustvima novopridošlih žena:

10 Luka, Marin najstariji sin, Petrovom je odlukom sa samo 16 godina ostao sam da se o svemu brine. Luka je bio Petrov nećak jer se Mare, udovica Petrova brata i s malim djetetom, po nepisanom zakonu koji je u to vrijeme važio, morala udati za svog djevera.

(...) imala sam 11 godina i nikada nisam napustila Dol (...) bila sam jako razočarana kada sam stigla ovdje na polje koje je moj otac iznajmio, s kućicom od blata i slame, kada sam stigla s mamom nismo mogli spavati, bilo nas je strah od sova koje su kriještale preko stupova ograde ili od mukanja krava, to se tamo (na Hvaru, op. pr.) nije moglo čuti! Tata nam je naredio da šutimo. (…) Kao mala sam se zaljubila u susjeda Talijana, otac mi više nije dao da ga vidim! Odveli su me u posjet rođaku u drugom koljenu, sinu hvarskih zemljaka, za kojeg sam se udala. (Zapisnik br. 1, 27. 11. 1998., Antica)

Skup vrijednosti i običaja u kojima su te hvarske seljanke bile socijalizirane u kontekstu podrijetla nastavio je djelovati u zemlji odredišta:

(…) sve smo radili doma kao tamo u Dolu, kad sam se udala živjeli smo kod mojih roditelja, muž je pušio, uzgajao duhan, ostavljao je lišće da se suši na krovu, samljeo ga i tako je radio cigarete (…) mama i ja sve smo radile doma, sireve kao kozji sir ondje, a ovdje smo ga radile s kravljim mlijekom, brale smo grožđe i radile vino, iako nije ispalo isto kao tamo. Bila je jedna maslina, mi smo odabrale najbolje masline i zgnječile ih u bačvama da je izašlo ulje kao u Dolu, (…) to je bio kutak Dola u Argentini! (Zapisnik 1, 27. 11. 1998., Antica)

Pripovijesti mnogih žena iz grada Dola koje su se nastanile u ruralnim područjima vlažnih pampa također govore o migracijskim odlukama koje su donosili samo muškarci, među kojima su neki pripadali rođacima[11]:

Kad sam s majkom stigla u Argentinu, u luci su nas čekali otac i stariji brat, koji su prvi došli, jer se ondje (u Dolu, op. pr.) jako slabo živjelo, pa smo ostale same na otoku dok nam nisu poslali karte, ali mama nije htjela ići, ja sam imala 15 godina, ni ja nisam htjela!! (…) (Zapisnik br. 2, 18. 8. 1999., Dinka)

Antičino pripovijedanje u zemlji odredišta otkriva neka previranja i patnje koje nosi selidba i kazuje nam da putuje na dugo putovanje na Neptuniji prelazeći ocean koji ih je prije nekoliko godina odvojio od Petre, pri čemu se iznenada suočava sa školskim iskustvima koja su je natjerala da napusti školi:

(…) Tamo sam bila peti razred, a ovdje kad smo stigli, učitelj me stavio u prvi razred jer nisam znala govoriti španjolski, a moj rođak više mi nije htio prevoditi jer su ga njegovi kolege ismijavali, pa sam napustila školu. Za mene je izlet brodom bio zabavan, pobjegla sam na kat prve klase, koji

11 Izraz koji koristi Devoto (2009) i koji u slučaju priče o Dinki, Antičinoj sestrični, rabimo kao proširenu obitelj ne raspravljajući o različitim značenjima koja taj koncept ima. Referiramo se samo na one koji imaju zajedničku krvnu vezu i zbog prostora samo prepisujemo ovu priču, ali i kod drugih se ponavljaju te odluke muškaraca.

> je bio vrlo luksuzan, iako je to bilo zabranjeno, i igrala sam se s talijanskim dečkima gađanjem jastucima. Ali ne i mama, jadna! Cijelo putovanje provela je u kabini, vrtjelo joj se u glavi, povraćala je i primala pritužbe konobara na moje nestašluke. Plakala sam i sjetila se svog brata (...) mama nikad nije naučila govoriti španjolski, (...). (Zapisnik br. 1, 22. 7. 1999., Antica)

More i Neptunia tijekom 60 dana isto tako su značili napuštanje, muške naredbe koje su se morale izvršiti i izvršavale su se i dalje u zemlji useljenja; tu ženu su s Doljanima povezivale dvije vrlo snažne veze: jezik i sin; prva se nikad nije razriješila, a druga se razriješila onog dana kada je Mare primila pismo o Lukinoj smrti u vojsci u Srbiji, a njegova kćerkica Marica od nekoliko mjeseci ostala je siroče:

> Mama je plakala i tugovala do zadnjeg dana života! Dala je uokviriti njegovu fotografiju, držala ju je prekrivenu bijelim platnom da je svjetlost ne izblijedi i tu i tamo bi je pogledala i zaplakala (...). (Zapisnik br. 1, 22. 7. 1999., Antica)

Antičine i Maričine priče pokazuju da je Petre morao odobriti i vjenčanja koja su sklopljena u obitelji koja je ostala u Dolu:

> Tata je odavde birao pismom djevojku koju je moj brat trebao oženiti, zvala se Marija i bila je iz Dola Svete Ane, ponekad mi je diktirao pisma. A kasnije je s unučicom Maricom učinio isto. (Zapisnik br. 1, 22. 7. 1999., Antica)

> (…) Moj djed Petre poslao mi je pismo iz Argentine i rekao mi za koga se moram udati, zvao se Mate i bio je iz Dola. (Zapisnik br. 38, 21. 6. 2018., Marice)

Završni komentari

Na temelju ovog rada možemo reći da oni koji proučavaju fenomene međunarodne migracije u Argentinu, posebno iz druge polovice 19. stoljeća i prvih desetljeća 20. stoljeća, uglavnom to čine na jednoobrazan način, bez uvažavanja roda, gdje se žene pojavljuju samo u obrisima, skrivene u ulozi praćenja muškarca koji emigrira ili koji je već emigrirao. Vidi se kroz pripovijedanje da biti ženom u međunarodnim migracijskim procesima u Hrvatskoj i Argentini u prvim desetljećima 20. stoljeća prvenstveno znači odvajanje, gubitak i patnju. Žena, njezina vidljivost i njezino prepoznavanje kao migrantskog subjekta neizostavno je povezano s propitivanjem analize migracija gdje su muški subjekt i njegovo gledište bili u središtu pozornosti za objašnjenje migracijskih kretanja i njihovih uzroka; Uzroci koji se tiču samo muških problema u ovom se radu odnose na pošast koja je zahvatila dolske vinograde i ostavila mnoge muškarce bez posla koji potom

uglavnom emigriraju na jug Santa Fea. Riječ je o propitivanju androcentrične pozicije za objašnjenje migracija i možemo reći da primjenom biografske metode i jednog od njezinih značenja, životne priče, ove dvije žene, Mare i Antica, daju prikaz obiteljske dinamike i životnih iskustava i povezuju mjesta podrijetla i odredišta u kojima nam ljudsko iskustvo (individualna subjektivnost) omogućuje otkrivanje prisutnosti kolektivne memorije koja nadilazi subjekt.

Popis literature i izvora

Achilli, E. (2005). *Investigar en Antropología. Los desafíos de construir un oficio.* Rosario: Laborde Editor.

Achilli, E. (2010). *Escuela, familia y desigualdad social. Una antropología en tiempos neoliberales.* Rosario: Laborde Editor.

Arango, J. (2000). Enfoques conceptuales y teóricos para explicar la migración. *Revista internacional de ciencias sociales*, 52(3), 283–296.

Bertaux, D. (1999). El enfoque biográfico, validez metodológica y potencialidades. *Proposiciones,* 29. https://doi.org/10.22201/fcpys.24484938e.2011.56.29458

Bertaux, D. (2005). *Los relatos de vida: perspectiva etnosociólogica.* Barcelona: Bellaterra.

Bjerg, M. (2009). *Historias de la inmigración en la Argentina.* Buenos Aires: Edhasa.

Devoto, F. (2009). *Historia de la inmigración en Argentina.* Buenos Aires: Sudamericana.

Marroni M. (2017). ¿"Dar voz al Otro"? Los métodos biográficos y las narrativas de los migrantes: un debate ejemplar en ciencias sociales. *Tla-melaua,* 10(41), 202–221. http://www.scielo.org.mx/scielo.php?script=sci_arttext&pid=S1870-69162017000100202&lng=es&tlng=es.

Meccia, E. (2020). Introducción. Una ventana al mundo. U E. Meccia (ur.), *Biografías y sociedad. Métodos y perspectivas.* (25–62) Santa Fe: UNL.

Molek, N. (2018). Invisibles. Las mujeres en los procesos migratorios eslovenos a la Argentina. *Ciencia, Técnica y Mainstreaming Social,* (2), 67–81. https://doi.org/10.4995/citecma.2018.9166

Moškatelo, I. i Pavicich, M. L. (2012). Egzodus težaka iz Hvarskoga Dola. *Hrvatski iseljenički zbornik*, 266–275. https://matis.hr/images/pdf/HIZ_2012.pdf

Pedone, C. (2010). Cadenas y redes migratorias: propuesta metodológica para el análisis diacrónico-temporal de los procesos migratorios. EMPIRIA. *Revista de Metodología de las Ciencias Sociales,* (19),

101–132. https://www.redalyc.org/articulo.oa?id=297126345004
Piovani, J. I. (2018). La entrevista en profundidad. U A. Marradi, N. Archenti i J. I. Piovani (ur.), *Manual de Metodología de las Ciencias Sociales.* Buenos Aires: Siglo XXI. Capítulo 12.
Posinkovich, B. (1993). Udio Doljana s otoka Hvara u prvom grupnom iseljavanju Hrvata u Južnu Ameriku 1880. – 1914. *Migracijske i etničke teme,* 9(2), 141–152. https://hrcak.srce.hr/127251
Pujadas Muñoz, J. J. (1992). El método biográfico, el uso de las historias de vida en las ciencias sociales. *Cuadernos Metodológicos* 5. Madrid: CIS.
Rockwell, E. (2009). *La experiencia etnográfica. Historia y cultura en los procesos educativos.* Buenos Aires: Paidós.
Solián, C. (2016). *Entre Yugoslavos y croatas. Migración, voces e identidades en Rosario y localidades de la pampa húmeda.* Rosario: Laborde Editor.
Solián, C. (6. – 8. prosinca 2018.). *Experiencias migratorias, imágenes de la nación e identidades entre croatas y yugoslavos del sur santafesino en Argentina.* [Izlaganje]. Međunarodna znanstveno-stručna konferencija Migracije i identitet: kultura, ekonomija, država, Zagreb, Hrvatska.
Solián, C. (2022). Implicancias de la pandemia sobre nuevos abordajes en las metodologías de las ciencias sociales: enfoque biográfico y narrativas migrantes. U M. Gil, E. Maiolino, L. Biagetti i N. Martínez (ur), *Reflexividad sobre los procesos de investigación en pandemia* (str. 71–78). Rosario: UNR Editora – CEACU Ediciones. https://rephip.unr.edu.ar/server/api/core/bitstreams/51f4aa7b-a1aa-42c3-9973-2cd8ae4c24b7/content
Sprljan, C. (2011). Los croatas en la Argentina. Su identidad e impronta en nuestra sociedad. *Todo es historia*, 44(526), 6–26.
Vasilachis de Gialdino, I. (2006). La investigación cualitativa. U I. Vasilachis de Gialdino (ur.), *Estrategias de investigación cualitativa* (str. 23–60). Barcelona. Gedisa.

RELATOS DE VIDA. CAMPESINAS CROATAS EN LA ISLA DE HVAR Y EN EL SUR SANTAFESINO

Cristina Solian

Resumen

El objetivo del presente trabajo es dar cuenta de las dinámicas familiares, las experiencias de vida, las redes de migración de mujeres croatas que migraron al sur santafesino en el período de entreguerras mundiales. Para este estudio se adoptó la metodología del enfoque biográfico. Como resultado de este trabajo y la continuidad del mismo se espera "romper" con la narrativa hegemónica en la que prevalece una visión de las migraciones como una empresa principalmente masculina y los estudios sobre el rol de la mujer en ella son escasos. Ser mujer en estos procesos migratorios internacionales tanto en Croacia como en el lugar de destinación en las primeras décadas del siglo XX, da cuenta, a través de las narrativas, de un enfoque centrado en el desgarro y en la pérdida y donde prima una postura androcéntrica.

Palabras clave: enfoque biográfico, relato de vida, migración, género, experiencia

Introducción

El presente trabajo intenta dar cuenta de las dinámicas familiares, las experiencias de vida, y las cadenas migratorias de mujeres croatas que migraron desde la isla de Hvar al sur santafesino en el período de entreguerras mundiales. En el primer avance de este estudio se considera importante dar visibilidad a la mujer en los procesos migratorios a la Argentina que históricamente tuvo un rol únicamente ligado a la reproducción, el cuidado de la familia o a la contribución demográfica.

La narrativa hegemónica sobre las migraciones hacia la Argentina da cuenta de una visión de éstas como una empresa principalmente masculina y, aunque se han producido algunos avances en las últimas décadas, los esfuerzos para indagar las migraciones desde las relaciones de género resultan todavía escasos, particularmente en el caso de la migración croata. En la mayoría de las regiones de Europa desde donde venían los migrantes a las costas del Río de la Plata, predominó una práctica muy difundida: los hombres emigraban y las mujeres

quedaban aguardando su regreso o su llamado. Esta situación fue particularmente marcada en algunas zonas de España e Italia y esto afectó profundamente a las familias de los migrantes (Bjerg, 2009); así también ocurrió en algunas zonas de Croacia como la isla de Hvar.

Se analizan para este trabajo las experiencias migratorias de dos mujeres *Hvaranke*, es decir, oriundas de la Isla de Hvar, madre e hija (Mare y Antica) y el rol de la mujer en la comunidad de origen y de destino. Para la primera se realizaron entrevistas en 2018 a sus familiares, que aún viven en la isla, y para la comunidad de destino se analizan entrevistas realizadas entre 1998 y 2000. Tal como dice en su trabajo Molek (2018), citando a Bjerg (2009), las historias de mujeres migrantes no han despertado demasiado interés en las investigaciones que realizan tanto historiadores, antropólogos como sociólogos argentinos a pesar de su importante presencia en los flujos migratorios internacionales a la Argentina. El porqué de la elección de estas dos mujeres reside en que en muchos sentidos representan a otros relatos de separaciones, nostalgias, desgarros, de relaciones afectivas transnacionales y algunas pocas alegrías (Bjerg, 2009), a lo cual agregaríamos las experiencias personales vividas junto a Mare y Antica.

Estas dos mujeres pertenecen al conjunto social que forma parte de la "primera inmigración", que se adscribe en general como yugoslava de acuerdo con las entrevistas antes mencionadas[1]. Como anticipación hipotética, en este trabajo se entiende que las experiencias migratorias de mujeres croatas de entreguerras están "dominadas" por un androcentrismo que sitúa al hombre como centro de toda decisión.

Las narrativas de estas dos mujeres dan cuenta de su viaje a la Argentina en 1934 y de su llegada al campo, lugar donde ya estaba instalado Petre, esposo de Mare y padre de Antica. Allí residieron el resto de sus vidas; la elección del lugar de destinación respondió, por un lado, a la decisión del "jefe de familia" ya que aquí residía desde hacía algunos años, su hermana Elvira casada con un croata de Hvar. El corpus de datos que sostiene este trabajo se basa en las entrevistas ya mencionadas, en la bibliografía pertinente y en la participación en Seminarios de CLACSO (Consejo Latinoamericano de Ciencias Sociales) sobre Memorias Migrantes y Problemas metodológicos y construcción de conocimiento científico-social.

1 Para profundizar consultar Solian 2016 (Capítulo I)

Consideraciones teórico metodológicas

El proyecto migratorio de los dirigentes argentinos quedó plasmado en el Preámbulo de la Constitución Nacional de 1853[2] y la expresión "la gran inmigración" marcó una etapa de llegada masiva de inmigrantes europeos en la cual las cadenas migratorias tuvieron un papel importante. Este es un concepto con una larga tradición que se remonta a Thomas y Znaniecki[3] y tiene un papel central en la investigación y explicación de la migración (Arango, 2000). Las cadenas migratorias de las que dan cuenta las narrativas migrantes refieren a la transferencia de información y apoyos materiales que familiares, amigos o paisanos ofrecen a los potenciales migrantes para decidir o concretar su viaje. En esta noción se consideran importantes los aportes que realiza Devoto (2009) quien destaca el papel de la familia extensa (la parentela) como centros de solidaridad social que no solo es una característica fuerte en la migración italiana que analiza este autor, sino también en la migración que nos ocupa. En estas cadenas se produce un intercambio de información sobre los aspectos económicos, sociales y políticos de la sociedad de llegada y forman parte de una estructura mayor: las redes migratorias (Pedone, 2010)[4]. Siguiendo a esta autora, en este estudio restringimos las cadenas migratorias al grupo doméstico, el cual, a su vez, traspasa los límites de la unidad residencial.

En relación con lo metodológico, este trabajo adopta el método biográfico que refiere a un amplio conjunto de procedimientos o categorías como relato de vida, historia de vida, trayectoria de vida, curso de vida, autobiografía, etc., que aportan a la producción de datos empíricos relativos al estudio de la vida de los individuos (Meccia, 2020). Este método y sus procedimientos pueden enmarcarse tanto dentro de la metodología cualitativa como la cuantitativa (Meccia, 2020; Vasilachis, 2016); en este trabajo se elige hablar de enfoque biográfico que se basa en un uso exhaustivo y amplio de las narraciones obtenidas en el marco de entrevistas realizadas en profundidad.

---

2 Ello hace referencia al párrafo: *para todos los hombres del mundo que quieran habitar el suelo argentino*.

3 Autores de *El campesino polaco en Europa y América*, publicado entre 1918 y 1920 en EEUU.

4 Según Pedone (2010: 107), las redes migratorias son estructuras sociales mayores que trascienden los límites geográficos y tienen un carácter eminentemente transnacional, e involucran a todas aquellas personas e instituciones que están vinculadas al hecho migratorio: políticas de estado (origen y destino), migrantes, empleadores y empleadoras, ONGs, personal de servicios sociales (preferentemente educación y salud), instituciones religiosas, asociaciones de migrantes.

En relación a este tipo de entrevista, Alonso (1998), citado en Piovani (2018), sostiene que es un proceso comunicativo por el cual el investigador extrae una información de una persona, pero no cualquier tipo de información, sino aquella que se halla contenida en la biografía del entrevistado; formas que tiene la gente de significar los hechos por medio de su propia memoria (Meccia (2020). Retomando los procedimientos ya mencionados que distingue este autor, es importante diferenciar algunos de ellos, como el relato de vida aplicado en este estudio con migrantes que son portadoras de una experiencia humana importante para la construcción de conocimiento. La recuperación de esa experiencia será trabajada a través de relatos de vida a los cuales Meccia ubica en su texto como una de las maneras para reconstruir las experiencias de la vida[5].

Estas experiencias en el juego de necesidades e intereses van constituyendo representaciones y sentidos, cuyo conocimiento resulta importante como parte del "hacer" (la historia) de los sujetos dentro de los límites y determinadas condiciones de una época (Achilli, 2005). La experiencia aparece entonces como el punto central de una visión de lo social proveniente de la historia que logra captar los cambios del "ser social" que producen efectos en la esfera de la "conciencia social" (Thompson, 1981; citado en Achilli, 2005).

Retomando la noción de relato de vida, es importante destacar la distinción que hace Bertaux (1999). Este autor hace algunas precisiones en el vocabulario recuperando la propuesta del sociólogo norteamericano Norman K. Denzin, quien distingue entre relato de vida e historia de vida. Este sociólogo designa al primero como un relato tal como lo cuenta quien lo ha vivido, y a la segunda como la construcción que hace el investigador sobre la vida de un sujeto. En su texto de 2005, Berteaux considera al relato de vida como una narración, se materializa en una narración y, por lo tanto, la construcción de la situación de entrevista ha de estar dirigida a su obtención.

Bertaux (1999) adhiere a la visión de enfoque o perspectiva biográfica, no habla de *método* y cuando él se pregunta ¿por qué hablar de *perspectiva biográfica* y no de método de los relatos de vida? dice que la expresión *perspectiva biográfica* constituye una apuesta

5 Este autor plantea que esas formas para estudiar las biografías representan ventanas de observación de los fenómenos biográficos que requieren procedimientos distintos: los "hechos" refieren a cuestiones fácticas que sucedieron y las experiencias a las formas que tiene la gente de significar esos hechos por intermedio de su propia memoria biográfica. Generalmente los hechos se reconstruyen estadísticamente y los conceptos "curso de vida" o "trayectoria" colaboran con ello; en cambio las experiencias concretamente se reconstruyen cualitativamente y las nociones de relato de vida o narrativa hacen lo propio.

de futuro. Expresa una hipótesis: el investigador que reúne relatos de vida, creyendo que utiliza una nueva técnica de observación dentro de unos marcos conceptuales invariables, se verá paulatinamente llevado a cuestionar esos marcos. Lo que va a estar en juego no es la mera adopción de una nueva técnica, sino la construcción progresiva de una nueva práctica sociológica; una nueva *perspectiva* que permitiría reconciliar la observación y la reflexión (Bertaux 1977, 1981 b, citado en Bertaux, 1999). De ahí el término *perspectiva biográfica*.

El enfoque socio-antropológico, con el cual se encamina este trabajo, implica aceptar la complejidad del mundo sociocultural cuando se intenta incursionar en su conocimiento (Achilli, 2010). Esta autora relaciona esto con lo que prefiere denominar perspectivas de investigación "cualitativas", "antropológicas" o "etnográficas". Para abordar dicha complejidad recuperamos la tradición etnográfica de la Antropología, acordando con Rockwell respecto de la etnografía:

no es un método sino un enfoque, no se la puede tomar como una herramienta neutral o aséptica que se utiliza en cualquier contexto. Como enfoque, está impregnada de concepciones implícitas acerca de cómo se construyen representaciones de la vida social y cómo se les da sentido a partir del diálogo con quienes habitan una localidad. (2009, p. 184)

En cuanto a la centralidad del investigador en el marco de este enfoque, es especialmente relevante destacar que en la etnografía no debe haber división entre la tarea de recolección de datos —a través de la observación y de otras técnicas como la entrevista, que usamos en profundidad en este estudio— y el trabajo de análisis, ambas constituyen partes indisociables del proceso investigativo asumidas por la misma persona (Rockwell, 2009). Se trata de una orientación etnográfica comprometida con los sujetos de estudio; en este camino, el investigador también es transformado por la realidad investigativa que construyó: el texto producido integra las dimensiones del otro y las propias.

Cuando construimos una historia o un relato de vida, no cabe duda de que el protagonista es el narratario, pero no es tan claro quién es el autor del producto escrito. Este punto es polémico, porque sin la intervención del investigador no existiría tal historia o relato en la forma en que se objetiviza y, a la inversa, sin narrador no tendríamos relato. Parece que la mejor definición de esta relación es la de coproducción (Shinji, 2012, citado en Marroni, 2017).

Acerca de la comunidad de origen de las migrantes

Flujos migratorios formados mayoritariamente por hombres en edad activa, como los que llegaban al Río de la Plata hacia fines del siglo XIX y principios del XX desde distintas regiones de Europa, denota que habían dejado atrás madres, padres, esposas y, en algunos casos, hijos e hijas (Bjerg, 2009). Generalmente, luego de algunos años de trabajo en una de las tierras más ricas del mundo en ese tiempo, enviaban los pasajes para las mujeres y los niños y niñas. Y es así que en los años 30, cuando partieron Mare y Antica, los barcos a motor de 19.500 toneladas Neptunia y Oceanía de la Línea Cosulich estaban entre los más modernos de su tipo en el Atlántico Sur. Ellas partieron desde el puerto de Génova en el Neptunia y, aunque el epicentro de la odisea migratoria se sitúa en las largas y duras jornadas de travesía marítima que padecieron, las vicisitudes para estas dos mujeres comienzan antes de partir, en su propio pueblo, Dol, en la isla de Hvar como ya se verá más adelante.

Hvar es la segunda isla dálmata de mayor extensión en el Mar Adriático. Situada entre las islas de Brač, Vis y Korčula, es de aproximadamente 68 km de longitud y se destaca en la zona por tener una gran llanura costera fértil y manantiales de agua dulce. Sus laderas están cubiertas de bosques de pinos, con viñedos, olivos, frutales y campos de lavanda en las zonas agrícolas, donde hay una importante muestra del sistema agrícola griego conservado hasta nuestro tiempo. Según el trabajo de Moškatelo y Pavicich (2012)[6], la primera ola de emigrantes de la Isla de Hvar se registró hasta la Primera Guerra Mundial.

Dol es un pequeño poblado de la Isla de Hvar que llegó a tener 1.300 habitantes en las últimas décadas del siglo XIX y hoy cuenta con apenas alrededor de 310 (Posinkovich, 1993)[7]. Esta aldea era una población típicamente de labriegos que en su mayoría trabajaban en los viñedos y olivares, sin pescadores[8] ni artesanos. Moškatelo y Pavicich (2012) consideran que la cantidad de casas de familia de gran tamaño

---

6 Resulta interesante referenciar datos sobre estos autores. Ivica Moškatelo (n. 1977) es profesor graduado de historia y geógrafo y vive en Dol, en la isla de Hvar. Matías Lisandro Pavicich, nacido en Guatimozin, en la provincia argentina de Córdoba, hoy vive en el pueblo del mismo nombre y su abuelo emigró a Argentina desde Dol en la isla de Hvar.

7 Este autor, oriundo del pueblo de Dol, dice que este pequeño pueblo de la Isla de Hvar tiene una historia que data del siglo IV AC. Los vestigios de las fortificaciones romanas, conocidas con el nombre de *villae rusticae*, se encuentran en el pueblo y alrededor del mismo. Desde esa historia remota se conocen dos pueblos que llevan el nombre de Dol: Dol Santa Ana y Dol Santa María. Petre y su familia tenían su casa en Dol Santa Ana, según los datos obtenidos de la entrevista realizada en 2018 a su nieta Marice que reside en la ciudad de Stari Grad, a 3 km de Dol.

8 Dol no tiene salida al mar.

y edificios agrícolas en Dol construidos antes de 1880 podrían dar cuenta del hecho de que las familias eran muy numerosas y que había un gran número de personas que se dedicaban principalmente a la agricultura en ese tiempo.

Si nos remontamos al siglo XVIII, cuando gran parte de la actual Croacia, especialmente Dalmacia, quedó bajo el control del Imperio Habsburgo y la producción de vino floreció hasta fines del siglo XIX, se podría dar cuenta de la causa de esa importante disminución de la población de Dol que afectó también a la Isla de Hvar y a toda Dalmacia. Esa prosperidad del vino cambió drásticamente en 1874 cuando la filoxera, una plaga de la vid, comenzó a aparecer en Europa y la producción de vino cayó, primero en Francia y Alemania. Durante un tiempo, los viñedos croatas no se vieron afectados y las exportaciones de vino aumentaron considerablemente para satisfacer la demanda de aquellos países y también se incrementó el precio del vino en el marcado dálmata (Moškatelo y Pavicich, 2012). Así es como algunas empresas francesas plantaron vides en Croacia con el fin de ampliar sus operaciones en la zona libre de filoxera; esa situación trajo consecuencias favorables para las familias dálmatas y, en especial, a las del pueblo de Dol que de 1857 a 1900 incrementó su población de 433 a 942 habitantes (Moškatelo y Pavicich, 2012)[9].

Pero entre finales del siglo XIX y principios del XX, las prósperas vides croatas también sucumbieron a la filoxera, lo que provocó la destrucción de los viñedos y el colapso de la economía local en muchas áreas. Se produce entonces el éxodo del campesinado dálmata, especialmente hombres en edad activa con reducidos niveles de formación escolar, escasa calificación laboral y con apego a la labranza, que se trasladaron a América, especialmente a Argentina y el sur santafesino. Es difícil tener una estadística acerca de cuántos arribaron, ya que la inmigración croata presenta dos características, según Sprljan (2011). Por un lado, cuenta con aproximadamente entre 250.000 y 400.000 argentinos entre sus descendientes y, por otro lado, es muy compleja para investigar porque no existen registros de cuántos croatas arribaron a la Argentina, sino solo registros en los que aparecen bajo el nombre genérico de yugoslavos o austrohúngaros, entre otros, tanto para la Isla de Hvar como para toda Croacia.

Es en esta comunidad de Dol en la isla de Hvar donde Antica y Mare inician las vicisitudes del viaje. Muchos de esos hombres migran-

9 Estos autores relatan que en esa coyuntura de prosperidad los campesinos *Hvarani* "arrancaban" las piedras de la tierra para plantar viñedos y así se incrementó el trabajo y la producción vitivinícola.

tes, al cabo de algunos años, enviaban a la familia que había quedado en el pueblo, en su mayoría mujeres, los pasajes para unirse a ellos. Esto es lo que hizo Petre según el relato de Mare, su esposa:

> *Petre mandó los pasajes para las dos y a mi pobre Luka[10] le tocó quedarse a cuidar a los abuelos y trabajar en el campo!* (Registro N.º 1, 27-11-1998, Mare)

Petre había emigrado hacia 1927 porque su hermana menor estaba en el sur santafesino, ella emigró muy jovencita para casarse por mandato paterno con un joven oriundo de Dol que trabajaba en el campo. Mare sigue narrando:

> *Petre tenía miedo de que haya otra guerra, él había luchado en la Primera Guerra, no quería pasar por eso otra vez! Como mi cuñada estaba acá, le escribió y se embarcó solo y le dieron trabajo allí en el campo.* (Registro N.º 1, 27-11-1998, Mare)

Las narrativas de los entrevistados en la comunidad de origen, en 2018, dan cuenta de mujeres negadas, desgarros y pérdidas, silenciados en destinación, ya que no aparecen en los relatos de Mare y Antica:

> *A mí me contó mi madre que mi abuelo Petre había escrito una carta que tardó dos meses en recibirla Mare, mi abuela, acá en Dol, era una amenaza: ¡o venís con Antica o me busco otra mujer, no puedo estar solo! ¡Deja que se quede Luka allá! Ella no quería emigrar, no quería dejarlo solo a Luka, pero la amenaza de Petre pudo más.* (Registro N.º 38, 21-06-2018, Marice, nieta de Mare y Petre, en Stari Grad)

Las narrativas en destinación dan cuenta del dolor de una madre por haber dejado a un hijo adolescente solo frente a todas las tareas rurales que los abuelos, ya mayores, no podían realizar: atender los olivares y hacer el aceite, atender el viñedo y hacer el vino, cuidar las cabras y hacer quesos, secar frutos al sol y cosechar la lavanda.

Comunidad de destinación

Los emigrantes de Hvar se asentaron mayoritariamente en localidades del sur santafesino, en la pampa húmeda argentina dedicada a la agricultura (maíz, trigo, lino, arveja, lenteja) y ganadería (Solian, 2016; Sprljan, 2011). Se instalaron en el campo mayormente hombres solos primero, cumpliendo un fuerte rol de "jefes de familia" que decidían casamientos y dejaban su "huella" en las experiencias de vida de

10 Luka, hijo mayor de Mare, por decisión de Petre se quedó solo al cuidado de todo con sólo 16 años. Luka era sobrino de Petre, ya que Mare al quedar viuda del hermano de Petre, y con un niño pequeño, según una ley no escrita que circulaba en esos tiempos, tuvo que casarse con su cuñado.

las mujeres recién llegadas:

> *(…) tenía 11 años y nunca había salido de Dol (…) tuve mucho desengaño al llegar acá al campo que mi padre arrendaba, con un rancho de chorizos de barro y paja, cuando recién llegamos con mamá no podíamos dormir, nos asustábamos por las lechuzas que chillaban sobre los postes de los alambrados o por el balido de las vacas, allá no se escuchaba eso! Papá nos ordenaba callar.* (…) *¡De muy jovencita me enamoré de un vecino italiano, mi padre no me dejó verlo más! Me llevaron a visitar a un primo segundo, hijo de paisanos*[11] *de Hvar con el que me casé.* (Registro N.º 1, 27-11-1998, Antica)

El conjunto de valores y convenciones en los que estas campesinas *Hvaranke*, oriundas de la isla de Hvar, habían sido socializadas en su contexto de origen siguió operando en destinación:

> *(…) todo lo hacíamos en casa como allá en Dol, cuando me casé vivimos con mis padres, mi marido fumaba, sembraba tabaco, dejaba secar las hojas en el techo, las molía y así armaba sus cigarros (…) mamá y yo hacíamos todo en casa, quesos como allá, queso de cabra, acá lo hacíamos con leche de vaca, juntábamos las uvas y hacíamos el vino, aunque no nos salía igual que allá. ¡Había un olivo, elegíamos las mejores aceitunas y las triturábamos en tinas para que salga el aceite, como en Dol (…) eso era un rincón de Dol en Argentina!* (Registro N.º 1, 27-11-1998, Antica)

Las narrativas de muchas mujeres del pueblo de Dol que se asentaron en zonas rurales de la pampa húmeda también dan cuenta de decisiones migratorias tomadas solo por hombres, entre ellas algunas pertenecientes a la parentela[12]:

> *¡Cuando llegué a la Argentina con mi mamá, en el puerto nos esperaban mi papá y mi hermano mayor que se habían venido primero, porque allá la vida era muy pobre y así que nosotras nos quedamos solitas allá en la isla hasta que nos mandaron los pasajes, pero mamá no quería venir, yo tenía 15 años, tampoco quería!! (…)* (Registro N.º 2, 18-08-1999, Dinka)

Las narraciones de Antica en destinación traslucen algunos desgarros y sufrimientos que acarrea la migración y que viajan en una larga travesía en el Neptunia, atravesando un océano que las había separado de Petre hacía algunos años, chocándose de repente con experiencias escolares que forzaron al abandono:

---

11 Paisano refiere a la persona que es del mismo pueblo o región.

12 Término usado por Devoto (2009) y que en el caso del relato de Dinka, prima de Antica, usamos como familia extensa sin entrar a discutir los distintos significados que tiene el concepto. Solo nos referimos a aquellas que tienen en común un vínculo de consanguinidad y por cuestiones de espacio solo transcribimos este relato, pero en otros también se repiten esas decisiones masculinas.

(…) yo estaba en quinto grado allá y acá, cuando llegamos, la maestra me puso en primer grado porque yo no sabía hablar en español y mi primo no quería hacerme más de intérprete porque los compañeros se le burlaban, entonces abandoné la escuela. Para mí el viaje en barco fue divertido, me escapaba al piso de primera clase que era muy lujoso, aunque estaba prohibido, y jugaba con los chicos italianos a tirarnos almohadones. Mamá no, pobre! pasó todo el viaje en el camarote, mareada, vomitando y recibiendo las quejas de los camareros sobre mis travesuras. Lloraba y recordaba a mi hermano (…) mamá nunca aprendió a hablar español (...). (Registro N.º 1, 22-07-1999, Antica)

El mar y el Neptunia durante sesenta días acunaron también abandonos, órdenes masculinas que debieron cumplirse y siguieron cumpliéndose en la comunidad receptora; una esposa que se mantuvo unida al pueblo de Dol por dos lazos muy resistentes: el idioma y el hijo, el primero no se desató nunca y el segundo se desató el día que Mare recibió la carta que le anunciaba la muerte de Luka ocurrida en Serbia en el Arma dejando huérfana a su hijita de pocos meses, Marice:

¡Mamá lloró y usó luto hasta su último día de vida! Había hecho hacer un cuadro con su foto, lo mantenía cubierto con un lienzo blanco para que la luz no lo opaque y cada tanto lo miraba y lloraba (...). (Registro N.º 1, 22-07-1999, Antica).

Los relatos de Antica y Marice dan cuenta de que los matrimonios que se realizaban en la familia que había quedado en Dol también tenían que ser aprobados por Petre:

Papá eligió por carta desde acá a la chica con la que tenía que casarse mi hermano, se llamaba Marja y era de Dol Santa Ana. A veces él me dictaba las cartas. Y después con su nieta Marice hizo lo mismo. (Registro N.º 1, 22-07-1999, Antica).

(…) Mi abuelo Petre me mandó una carta de Argentina diciéndome con quien tenía que casarme, se llamaba Mate y era de Dol. (Registro N.º 38, 21-06-2018, Marice)

Comentarios finales

A través de este trabajo podemos decir que quienes estudian sobre los fenómenos migratorios internacionales en Argentina, especialmente los de la segunda mitad del siglo XIX y las primeras décadas del siglo XX, en general lo hacen de manera uniforme, desgenerizada, donde la mujer aparece desdibujada, escondida tras el rol de seguir al hombre que emigra o que ya emigró. Ser mujer en estos procesos migratorios internacionales tanto en Croacia como en Argentina en las

primeras décadas del siglo XX, da cuenta, a través de las narrativas, de un enfoque centrado en el desgarro, en la pérdida, en el sufrimiento. La mujer, su visibilización y su reconocimiento en tanto sujeto migrante está irremediablemente ligado a la puesta en cuestión de un análisis de las migraciones donde el sujeto varón y su punto de vista eran centrales para explicar qué son los movimientos migratorios y cuáles son sus causas. Causas que sólo atañen a cuestiones masculinas que en este trabajo refieren a la plaga que afectó a los viñedos de Dol y dejó sin trabajo a muchos hombres que emigraron al sur santafesino mayormente. Hablamos de una puesta en cuestión de una postura androcéntrica para explicar las migraciones y podemos decir que, aplicando el método biográfico y una de sus acepciones, el relato de vida, estas dos mujeres, Mare y Antica, dan cuenta de dinámicas familiares y experiencias de vida que conectan los lugares de origen y de destinación en las que una experiencia humana (subjetividad individual) permite descubrir la presencia de una memoria colectiva que trasciende al sujeto.

Listado de bibliografía y fuentes

Achilli, E. (2005). *Investigar en Antropología. Los desafíos de construir un oficio.* Rosario: Laborde Editor.

Achilli, E. (2010). *Escuela, familia y desigualdad social. Una antropología en tiempos neoliberales.* Rosario: Laborde Editor.

Arango, J. (2000). Enfoques conceptuales y teóricos para explicar la migración. *Revista internacional de ciencias sociales,* 52, 3, 283-296.

Bertaux, D. (1999). El enfoque biográfico, validez metodológica y potencialidades. *Proposiciones*, 29. DOI: http://dx.doi.org/10.22201/fcpys.24484938e.2011.56.29458

Bertaux, D. (2005). *Los relatos de vida: perspectiva etnosociólogica*. Barcelona: Bellaterra.

Bjerg, M. (2009). *Historias de la inmigración en la Argentina.* Buenos Aires: Edhasa.

Devoto, F. (2009). *Historia de la inmigración en Argentina*. Buenos Aires: Sudamericana.

Marroni M. (2017). ¿"Dar voz al Otro"? Los métodos biográficos y las narrativas de los migrantes: un debate ejemplar en ciencias sociales. *Tla-melaua*. 10(41), 202-221. http://www.scielo.org.mx/scielo.php?script=sci_arttext&pid=S1870-69162017000100202&lng=es&tlng=es.

Meccia, E. (2020). Introducción. Una ventana al mundo. En Meccia, E. *Biografías y sociedad. Métodos y perspectivas*. (25-62) Santa Fe: UNL.

Molek, N. (2018). Invisibles. Las mujeres en los procesos migratorios eslovenos a la Argentina. *Ciencia, Técnica y Mainstreaming Social*, (2), 67-81. https://doi.org/10.4995/citecma.2018.9166

Moškatelo, I. y Pavicich, M. L. (2012). Egzodus težaka iz Hvarskoga Dola. (El éxodo de los labriegos de Dol en la isla de Hvar). *Hrvatski iseljenički zbornik*, 266–275. https://matis.hr/images/pdf/HIZ_2012.pdf. Traducción propia.

Pedone, C. (2010). Cadenas y redes migratorias: propuesta metodológica para el análisis diacrónico-temporal de los procesos migratorios. *EMPIRIA. Revista de Metodología de las Ciencias Sociales.* (19),101-132. https://www.redalyc.org/articulo.oa?id=297126345004

Piovani, J. I. (2018). La entrevista en profundidad. En Marradi, A., Archenti N., y Piovani J. I.: *Manual de Metodología de las Ciencias Sociales*. Buenos Aires: Siglo XXI. Capítulo 12.

Posinkovich, B. (1993). Udio Doljana s otoka hvara u prvom grupnom iselja vanju hrvata u juznu Ameriku 1880-1914*. Migracijske teme* 9(2), 141-152. https://hrcak.srce.hr/127251. Traducción: Martín Banic- Herminia Sutej**.**

Pujadas Muñoz, J. J. (1992). El método biográfico, el uso de las historias de vida en las ciencias sociales. *Cuadernos Metodológicos*. 5 Madrid, CIS.

Rockwell, E. (2009). *La experiencia etnográfica. Historia y cultura en los procesos educativos*. Buenos Aires: Paidós.

Solian, C. (2016). *Entre Yugoslavos y croatas. Migración, voces e identidades en Rosario y localidades de la pampa húmeda.* Rosario: Laborde Editor.

Solian, C. (2018, Diciembre, 6-8). *Experiencias migratorias, imágenes de la nación e identidades entre croatas y yugoslavos del sur santafesino en Argentina.* [Ponencia]. Conferencia Internacional Científica Profesional Migración e Identidad: Cultura, Economía y Estado, Zagreb, Croacia.

Solian, C. (2022). Implicancias de la pandemia sobre nuevos abordajes en las metodologías de las ciencias sociales: enfoque biográfico y narrativas migrantes. En M. Gil, E. Maiolino, L. Biagetti i N. Martínez (Ed.), *Reflexividad sobre los procesos de investigación en pandemia* (pp. 71–78). Rosario: UNR Editora – CEACU Ediciones. https://rephip.unr.edu.ar/server/api/core/bitstreams/51f4aa7b-a1aa-42c3-9973-2cd8ae4c24b7/conten

Sprljan, C. (2011). Los croatas en la Argentina*, Todo es Historia* 44(526), 6-26

Vasilachis de Gualdino, I. (2006). La investigación cualitativa, en I. Vasilachis de Gualdino, (Ed.) *Estrategias de investigación cualitativa* (pp 23-60). Barcelona. Gedisa.

GDJE SU ŽIVJELI HRVATSKI PROLETERI U BRAZILU IZMEĐU 1920. I 1940. GODINE?*

Aliger dos Santos Pereira

Sažetak

Cilj je ovog rada mapirati populaciju hrvatskih imigranata koji su se naselili u četvrtima Mooca, Belém i Brás u razdoblju od 1920. do 1940. godine te odgovoriti na pitanje: zašto su se hrvatski imigranti uglavnom nastanili u tim četvrtima glavnog grada São Paula? U istraživanju je korišten kvalitativno-kvantitativni pristup, uz upotrebu triju metoda (bibliografska, dokumentarna i eksplorativna) i s primjenom metodoloških alata kao što su konkurentska inteligencija, geoprostorna obrada podataka i deskriptivna statistika. Analiza je provedena s pomoću klasterskog pregleda lokacija stanovanja hrvatskih imigranata. Kao statistički alati korišteni su grafikon raspršenja, radarski grafikon i Pearsonov koeficijent (r). Primjenom metodologije konkurentske inteligencije, analizirana su tri kvarta São Paula: Mooca, Belém i Brás. Zaključeno je da je Pearsonov koeficijent korelacije između mjesta stanovanja imigranata iz Mooce i Beléma u odnosu na društvene i kulturne mreže za razdoblje od 1920. do 1940. iznosio r = 0,98 (98 %), što ukazuje na visok stupanj korelacije. Imigranti su živjeli blizu radnih mjesta, prostora za rekreaciju i kulturnih centara, a prosječno vrijeme pješačenja iznosilo je 34,25 minuta, odnosno 2,95 km. Danas ta tri kvarta više nisu industrijska središta São Paula; industrijske aktivnosti zamijenjene su uglavnom parkiralištima ili stambenim zgradama. Međutim, dio kulture tih imigranata još je uvijek moguće naći u crkvama i u Društvu prijatelja Dalmacije (SADA).

Ključne riječi: hrvatska imigracija, proletersko stanovanje, São Paulo (Brazil)

---

1 *Ovaj rad izložen je na II. međunarodnom znanstveno-stručnom skupu Migracijski procesi između Hrvatske i Južne Amerike „Prema transnacionalnom i transdisciplinarnom polju proučavanja", a zatim objavljen na engleskom jeziku u časopisu „South Florida Journal of Development".

Zahvala: Društvo Prijatelja Dalmacije – Hrvatska (SADA), Poslijediplomski program intelektualnog vlasništva i prijenosa tehnologije za inovacije (Focal Point – IFBA), Poslijediplomski program širenja znanja (PPGDC), Odjel za humanističke znanosti (UNEB-DCH-1) – studij administracije, Organizacijski modeli i struktura istraživačke grupe na teritorijalnoj razini za održive akcije (GOALS)-(UNEB-DCH-1).

Uvod

Ovo istraživanje započelo je zbog potrebe da se pokaže kako se hrvatska populacija u Brazilu pomiješala i poistovjetila s drugim populacijama s kojima je imala veću kulturnu i komunikacijsku srodnost. Općenito gledajući, povjesničari koji se bave brazilskim povijesnim procesima usredotočuju se na dominantnije skupine, kao što su Portugalci, Španjolci, Talijani ili Japanci. Hrvati su prisutni u Brazilu od posljednjih desetljeća 19. stoljeća, no njihova povijest značajnije se istražuje tek sada, otprilike 100 godina kasnije. Razlozi za dugotrajnu nevidljivost ove zajednice brojni su i predmet su različitih znanstvenih radova. Najočitiji je razlog činjenica da se zemlja iz koje su ovi imigranti potekli mnogo puta mijenjala, kako po nazivu tako i po političkom režimu. Isprva su ti imigranti dolazili s putovnicama Austro-Ugarskog Carstva, zatim kao Jugoslaveni, pa čak i kao apatridi, a tek krajem 20. stoljeća službeno su priznati kao Hrvati (Pereira, 2022; Gavranich Camargo, 2017).

Tablica 1 sažeto prikazuje ove promjene kroz pet „unija" koje je zemlja prošla tijekom svoje povijesti, s pripadajućim razdobljima i političkim režimima. Ove su transformacije bile ključne za poticanje iseljavanja u Brazil, posebno tijekom druge i treće unije, što je fokus ovog rada, sve do formiranja suvremene multikulturalne države koja je 2013. godine postala članicom Europske unije.

Sažeti prikaz pet povijesnih unija Hrvatske

Unije	Kratak opis razdoblja
1.	Tijekom ovog razdoblja dogodile su se dvije unije: prva s Ugarskom (1102. – 1526.), a zatim savez s Austrijom radi obrane od Turaka (15. – 18. stoljeće). U oba slučaja vladavinu su provodili kraljevi.
2.	Službena unija s Austrijom između 1527. i 1918. godine.
3.	Razdoblje 1. Jugoslavije (1918. – 1941.), također povezano s krajem Austro-Ugarskog Carstva u kojem je vladao monarhijski režim.
4.	Razdoblje 2. Jugoslavije (1945. – 1991.) gdje prevladava socijalistički režim.
5.	Hrvatska postaje članicom Europske zajednice od 2013. godine do danas, uz parlamentarni režim.

Izvor: prilagođeno prema Puh (2015, 2017, 2018a, 2018b i 2019).

Cilj je ovog rada mapirati populaciju hrvatskih imigranata koji su se naselili u četvrtima Mooca, Belém i Brás u razdoblju od 1920. do 1940. godine, polazeći od sljedećeg istraživačkog pitanja: zašto su se ti hrvatski imigranti uglavnom nastanili u tim četvrtima glavnog

grada São Paula? Članak je podijeljen u pet dijelova. U uvodu se jasno definira tema i istraživački problem. Drugi dio obuhvaća metodologiju istraživanja. U trećem se dijelu analiziraju lokacije stanovanja ovih imigranata u četvrtima Mooca, Belém i Brás, uz prezentaciju statističkih rezultata. Na kraju, rad se zaključuje sumiranjem glavnih nalaza.

Metodologija

Za izradu ovog članka korišten je kvalitativno-kvantitativni pristup, uz primjenu eksplorativnog istraživanja te bibliografske i dokumentarne analize. U okviru bibliografskog istraživanja korištene su ključne riječi *hrvatska imigracija*. Dokumentarno istraživanje oslanjalo se na materijale iz dva istraživačka projekta: *Memória Dálmata* (Dalmatinsko sjećanje), pod vodstvom Kátije Gavranich Camargo, i *História da Croácia e da imigração croata no Brasil* (Povijest Hrvatske i hrvatskog useljeništva u Brazil), pod vodstvom Milana Puha. Cilj tih projekata bio je prikupljanje podataka i informativnih materijala o hrvatskoj zajednici u Brazilu, posebno u São Paulu. Ovo istraživanje predstavlja nastavak tih projekata, s posebnim naglaskom na iskorištavanje prikupljenih podataka i njihovu organizaciju u digitalno mapiranje dostupno široj javnosti, koje su realizirali Alex Franulović i Kelly Yaeko.

Za analizu podataka korišteno je geoprostorno procesiranje s pomoću programa Q-GIS, službenog projekta *Open Source Geospatial Foundation* (OSGeo). Na temelju podataka o geografskoj širini i dužini koje su istraživači prikupili i organizirali u elektroničke tablice, omogućeno je precizno lociranje hrvatskih poduzeća i naselja u četvrtima Mooca, Belém i Brás u São Paulu za razdoblje od 1920. do 1950. godine. Metodologija istraživanja temeljila se na konceptu *konkurentske inteligencije* (IC) (Pereira, 2024).

Konkurentska inteligencija (IC) koristila je primjenjive informacije dobivene u istraživanju kako bi se omogućilo planiranje, prikupljanje, interpretacija i širenje podataka i informacija. Cilj je bio na temelju toga doći do određenih rezultata. Podaci su analizirani metodom *Clustera*, odnosno identificiranjem područja najveće koncentracije pa prema područjima s manjom koncentracijom.

Za interpretaciju rezultata korišteni su alati poput grafova raspršenja, radarskih grafova i Pearsonove korelacije (Pereira, 2019; Pereira i Carvalho, 2020). Ovaj postupak omogućio je precizniju analizu i vizualizaciju prostorne raspodjele stanovništva hrvatskih imigranata u São Paulu. Korelacija određuje numeričku vrijednost koja predstavlja stupanj povezanosti unutar mreže klastera podataka. Na temelju Pearsonova koeficijenta korelacije (r) s razinom pouzdanosti od 5 %,

postavljena je matrica korelacije i klasificirana prema sljedećim pravilima:

- $0 < r < 1$: korelacija je pozitivna; što je r bliži +1, to su podaci bolje usklađeni, tj. kada Y raste, raste i X; kada Y pada, X pada također.
- $r = 1$: korelacija je savršeno pozitivna; to se događa kada su X i Y savršeno poravnani.
- $-1 < r < 0$: korelacija je linearno negativna; kada Y raste, X pada, i obrnuto.
- $r = -1$: korelacija je savršeno negativna; događa se kada su vrijednosti X i Y savršeno poravnane, ali u suprotnim smjerovima, čineći idealno poravnanje uz opadajuću liniju.
- $r = 0$: nema povezanosti između X i Y; u tom slučaju, varijable su međusobno neovisne. (Pereira, 2019, str. 169–170)

Što se tiče Pearsonova koeficijenta korelacije (r), može se zaključiti da što je vrijednost bliža 1, to je bolji odnos između promatranih varijabli. Statistika je korištena kako bi se kvantitativno potvrdilo provedeno mapiranje, a zatim došlo do zaključaka. Ovo istraživanje opravdano je inovativnom metodologijom koja se bavi hrvatskom imigracijom u Brazilu, fokusirajući se na povezivanje povijesti s deskriptivnom statistikom i geoprostornim procesiranjem.

Lokacija hrvatskih imigranata u četvrtima Mooca, Belém i Brás

Moocu su prvi naselili autohtoni „mooquences" Indijanci oko 1556. godine, u 16. stoljeću, koji su se koncentrirali blizu velike rijeke Tameateí (danas Tamanduateí) i širili se po okolnom području, koje je bilo okruženo mnogim potocima. Izgradnja mosta preko te rijeke omogućila je dolazak imigranata na to područje i povezala istočni dio grada sa župom Sé.

Na kraju imperijalnog razdoblja Brazila i početkom prve republike, područje je bilo ispunjeno velikim kućama, okruženima lijepim imanjima. 10. kolovoza 1867. godine, Gradska vijećnica São Paula, tada zvana „Câmara Régia", počela je darivati zemljišta za osnivanje naselja. Već 1869. godine, počele su se graditi male i skromne kuće, a naselje je raslo. Među glavnim infrastrukturnim čimbenicima koji su Moocu učinili jednim od glavnih naselja hrvatskih imigranata ističu se hipodrom u São Paulu, Prihvatilište za useljenike, prisutnost tramvaja i industrijski razvoj. Hipodrom São Paula (na Karti 1 – narančasti krug s natpisom „Estábulo dos Cavalos") bio je važna znamenitost za četvrt Mooca i službeno je otvoren 1876. godine. Privlačio je elite São Paula,

posebno poduzetnike iz industrije kave, i ostao je u četvrti do 1941. godine. Hipodrom je imao kapacitet za oko 1200 ljudi, što je dovelo do značajnih promjena u tom području. Njegovo postojanje potaknulo je zapošljavanje službenih i neslužbenih radnika među hrvatskim imigrantima, kao i razvoj nekretninskog sektora u okolici.

Mooca je također bila ključna ruta za dolazak imigranata u Brazil (Karta 1 – plavi romb), a posebno se ističe Prihvatilište za useljenike (port. *Hospedaria dos Imigrantes*) (otvoreno 1888. godine, a prestaje s radom 1978. godine). Danas se prostor gdje se nalazilo Prihvatilište koristi kao Useljenički muzej savezne države São Paulo (port. *Museu da Imigração do Estado de São Paulo*), a u svom digitalnom arhivu čuva dokumente koji su dostupni za istraživanja. Na početku 20. stoljeća Mooca je bila područje s dobrim infrastrukturnim uvjetima. Među značajnim infrastrukturnim projektima ističe se tramvajska linija Mooca-Centro, koja je prvotno bila pokretana životinjskom vučom, a potom ju je São Paulo Railway (1887.) zamijenio električnim tramvajima. Ovaj razvoj omogućio je dolazak imigranata i raznih industrijskih tvrtki u regiju. Mooca je bila začetnik u tekstilnoj industriji, počevši od 1880. godine.

Glavne tvrtke u kojima su hrvatski imigranti radili: 1) Lanifício Fileppo (tekstilna industrija, predenje i tkanje – Karta 1 – ružičasti romb); 2) Lanifício Bradford S/A (tvornica vune, danas stambena zgrada – Karta 1 – tamnozeleni krug); 3) Moinho Santista (tvornica tkanina, koja je danas Serviço Social do Comércio (SESC) – Karta 1 – svjetlozeleni romb); 4) Indústria de Materiais Elétricos – FAME (osnovana 1940. godine od strane Álvara Coelha Silve, koja je započela rad u dvorištu njegove kuće na adresi Rua Passos br. 220, a kasnije je premještena na Rua Júlio de Castilhos br. 471 u skladište od samo 15 m^2, gdje je isprva proizvodila aparate poput lemilica, električnih štednjaka za kuhanje i tuševe, a bila je među prvim tvrtkama u proizvodnji ovih aparata).

Škola Colégio Amadeu Amaral (Karta 1 – plavi krug) bila je mjesto gdje su prve generacije imigranata pohađale školu. Danas nosi ime Escola Estadual Amadeu Amaral. Godina 1911. označava važnu prekretnicu za filmsku industriju jer je tada otvoren prvi kino u Mooci, Cine Palácio Moderno, na Rua da Mooca (današnji broj 2241) u São Paulu. Najčešći oblik zabave za radnike u vilama bili su plesovi, kulturni nastupi i kino-projekcije. U to vrijeme najveće kinodvorane u Brazilu bile su smještene u Brásu i Belému (ističu se kina kao što su Universo, Babilônia, Rocks i Piratinica te Cine Teatro São José na Largo São José de Belém).

Većina tih prostora danas je pretvorena u parkirališta (Russel, 2013). Filmska industrija doživjela je veći rast zbog porasta broja rad-

nika i imigranata u Brásu između 1900. i 1930. godine, dok je u Mooci taj rast bio između 1940. i 1960. godine. Ta su kina bila jednostavna, velika drvena skladišta s limenim krovovima, a unutar njih nalazile su se stolice i platno za projiciranje filmova (Schvarzman, 2005, str. 164; de Assis i Rufinoni, 2015, str. 63).

> 1930-ih i 1940-ih, četvrt Belém mogla se smatrati hrvatsko-dalmatinskom četvrti s obzirom na veliku prisutnost tih imigranata koji su se okupljali u čak tri lokalne udruge. Ističe se postojanje Esporte Clube Dalmácia u tom kvartu, blokova za karneval koje su formirali isključivo mladi ljudi iz zajednice te osnivanje skupina za folklorne plesove, zbora i glazbenog ansambla. Kao što se može vidjeti, to su bila okupljanja svojstvena prvim generacijama imigranata koja su bila predodređena za nestanak s vremenom, kad unuci i praunuci, već oblikovani novom lokalnom kulturom, više ne budu osjećali da pripadaju „stranoj zemlji" odakle su njihovi djedovi i pradjedovi jednom došli. (Gavranich Camargo, 2017, str. 23)

Godine 1917. osnovana je prva Liga radnika u Mooci, prva organizacija radnika u Brazilu koja je zahtijevala povećanje plaća, uključujući korištenje novina za širenje svojih ideja. Iste godine Mooca postaje epicentar generalnog štrajka ispred tvornice Antártica, a prva tvrtka koja je stala bila je Cotonifício Rodolfo Crespi (Karta 1 – Slika 1 – Bijeli romb). Godine 1924. radnik talijanskog porijekla iz tvornice Cotonifício Rodolfo Crespi osnovao je klub „Extra São Paulo" (današnji „Clube Atlético Juventus"). Sve industrije u ta tri kvarta zapošljavale su useljeničku radnu snagu koja je tijekom razdoblja između dva svjetska rata ponovno masovno migrirala u potrazi za boljim životnim uvjetima, poput onih iz tadašnje Jugoslavije. Većina obitelji koje su dolazile ovdje iskrcavala se u luci Santos i odvozila u Prihvatilište (danas Muzej useljeništva). Danas više nema tih industrija u Mooci ni u druga dva kvarta, većina je pretvorena u parkirališta ili stambene zgrade zbog tržišta nekretnina.

Početkom 1930-ih Mooca se ustalila kao četvrt koja je primala ne samo talijanske već i španjolske, portugalske i mađarske imigrante, a ovi posljednji zapravo su označavali sve useljenike iz središnje i istočne Europe. Mnoge obitelji imigranata, uključujući Hrvate i Talijane, živjele su u Mooci u tom razdoblju zbog pogodnosti koje je pružala željeznička pruga, otvorena 1868. od strane São Paulo Railway, a koja je povezivala São Paulo s lukom Santos, uz drugu spomenutu infrastrukturu.

Jedan od razloga zašto su te obitelji bile tamo jest to što je prijevoz kave željeznicom uzrokovao promjenu ekonomskih, urbanih, prostornih i socijalnih aktivnosti tog razdoblja u São Paulu općenito. Ulaganja za prijevoz kave bila su usmjerena u željeznice zbog troškova,

pa je tako pomorski prijevoz koštao 440 reis po vreći kave, a željeznicom samo 140 reis, što je značilo 60 % manji trošak za proizvođače (Teixeira, 2002–2003, str. 125–126). Tako je kava potaknula uspon industrije u São Paulu:

> Problemi s infrastrukturom, poput željezničkog prijevoza, pomorskih luka, komunikacija i urbanizacije, istovremeno su stvarali akumulaciju vanjske ekonomije koja se koristila u industrijskom razvoju, smanjujući investicijske izdatke i proizvodne troškove. Osim toga, industrijski kompleks kave u São Paulu od početka je potaknuo razvoj nečega što nije manje važno: stvaranje i razvoj tržišta rada koje bi, s obzirom na uvjete u kojima je formirano i prošireno, dovelo do manjih pritisaka na troškove industrijske proizvodnje. Zadovoljavajući učinak poljoprivrede u São Paulu, s druge strane, osiguravao je velik dio prehrambenih potrepština za radnu snagu te jamčio opskrbu industrije sirovinama za nastajući industrijski sektor. (Cano, 2007, str. 234)

Drugi aspekt čine promjene u radnim odnosima nakon ukidanja ropstva i proglašenja Republike (Tablica 1), što je potaknulo imigracijsku politiku koja je u početku bila usmjerena na rad na plantažama kave, ali su s krizom 1929. godine prihodi od kave počeli padati, što je u São Paulu pogodovalo rastu industrijalizacije; neki imigranti koji su radili u poljoprivredi počeli su se postupno baviti industrijom u nastajanju u naseljima koja su imala željezničku prugu već početkom 20. stoljeća, a potom su se etablirali kao radna snaga u industriji ili kao poduzetnici, počevši od krize 1929. do razdoblja Drugog svjetskog rata.

Tablica 1
Slobodno i porobljeno stanovništvo u São Paulu

Godina	1854.	1872.	1886.
Slobodno stanovništvo	294 612	680 742	1 114 065
Porobljeno stanovništvo	117 238	156 612	107 329
Sveukupno	411 850	837 354	1 221 394

Izvor: Teixeira, 2002–2003, str. 126.

Cano (2007, str. 233–234) doprinosi tome kada kaže:

> Suprotno onome što se misli, proces koncentracije industrije u São Paulu predstavlja fenomen koji je krenuo već na početku 20. stoljeća. Kao što će se vidjeti (Tablica 32), oko 1905. – 1907. godine započinje ono što nazivam „velikim kvantitativnim skokom" industrije São Paula. Između 1907. i 1919. godine, ako se širenje industrije izračuna u nominalnim terminima, indu-

strija São Paula porasla je 8,5 puta, mijenjajući svoj udio u ukupnoj industriji Brazila s 15,9 % na 31,5 % u tom razdoblju. Industrija ostatka zemlje imala je znatno niže rezultate, rastući samo 3,5 puta i smanjujući svoj udio s 84,1 % na 68,5 %. 1920-e godine omogućile su novu ekspanziju industrije u unutrašnjosti São Paula, koja je tada bila u zaostatku u odnosu na rast ostatka zemlje, čime se konsolidirao ovaj proces koncentracije.

Tako su kuće koje su se ranije gradile uz rijeku u četvrti Mooca ustupile mjesto tvornicama koje se gradilo uz željezničku prugu, zbog pogodnosti u transportu sirovina, goriva i robe.

Ako je Mooca ranije bila jedna od najvažnijih četvrti u gradu, od 50-ih godina prošlog stoljeća prolazi kroz proces „deindustrijalizacije" s posljedičnim napuštanjem i degradacijom. Prije toga, Mooca je imala najveću industrijsku koncentraciju, uglavnom tekstilne i prehrambene industrije. Bilo je to naselje koje je okupljalo velike populacije imigranata, uglavnom Talijana, Španjolaca, Portugalaca i „Mađara" – kako se još i danas nazivaju imigranti iz srednjoistočne Europe, Rusije, Litve, Ukrajine, Jugoslavije i Mađarske. „Zbog ove raznolikosti podrijetla, Mooca je bila jedna od najheterogenijih četvrti u gradu São Paulu", kaže profesor povijesti Adriano Luiz Duarte sa Sveučilišta u Santa Catarini. (Fava, 2002, str. 12)

To potvrđuje Gavranich Camargo (2017, str. 187) kada kaže:

Industrijski pogoni u kojima se nalazio najveći broj Dalmatinaca bile su Cotonifício Crespi, Lanifício Fileppo, Indústrias Matarazzo, Moinho Santista, Indústria Têxtil Gasparian i Café Seleto. Danas su zgrade tih industrija ustupile mjesto drugim aktivnostima. Na primjer: Cotonifício Crespi pretvoren je u supermarket, ali je njegova fasada, u stilu industrija iz 1940-ih, sačuvana. Zgrada Café Seleto nedavno je postala velik centar za telekomunikacije, a zgrada Indústrias Gasparian preuređena da primi veliko privatno sveučilište. Stara zgrada Moinho Santista, renovirana, danas je mjesto u kojem se nalazi regionalna središnjica SESC São Paulo i SESC Belenzinho.

Također je otvoreno nogometno igralište na kojem je trenirao Esporte Clube Dalmácia (Karta 1 – krug u zelenoj boji), tim osnovan 16. ožujka 1932., službeno registriran u Saveznoj nogometnoj federaciji São Paula, i koji je bio smješten u ulici Taquari, vrlo blizu Crkve sv. Mihaela Arkanđela (Karta 1 – Slika 1 – krug sive boje). Danas je na tom mjestu parking. Nogomet je bio važan kao mjesto razonode i najpopularniji sport među useljenicima u to vrijeme, uključujući i Hrvate. Između 1920. i 1930. godine nastali su brojni nogometni timovi, kako u Mooci tako i u Belenzinhu, a nogometna igrališta Mooca bila su na livadama, dok su u Belenzinhu bila smještena na obali rijeke. Najstariji tim u tim dvama naseljima bio je Estrela de Ouro u kojem su igrali glavni igrači tog vremena koji su živjeli u obje četvrti.

> Athletica Estrela de Ouro bila je sportska udruga u gradu São Paulo. Tim Crni anil osnovan je 1. rujna 1903. godine. Sjedište je bilo u Belenzinhu, a kasnije u Brásu. U nogometu je Estrela de Ouro sudjelovala u Gradskom prvenstvu (1923. i 1925.), prvoj diviziji (1924. i 1929.) te u Državnom prvenstvu São Paula za drugu diviziju (1928.), a sva ta natjecanja organizirala je udruga sportova savezne države São Paulo (APEA). (Kussarev, 2016)

Kako u Mooci tako i u Belenzinhu, nogometne momčadi na travi bile su uobičajene u radničkim četvrtima São Paula, odgovorne za razonodu obitelji, kao i za promicanje zajedništva. Kako bismo imali bolju ideju o tome, važno je napomenuti da su Clube Atlético Juventus i Clube Leão do Norte bili važna mjesta za zabavu i ples hrvatske zajednice prije nego što je osnovano Društvo prijatelja Dalmacije (SADA). U središtu grada, okupljalište hrvatske zajednice bilo je u plesnom klubu Piratininga i kući Portugala. Karta 1 prikazuje prošireni prikaz Klastera (aglomeracije) prikazanog u četvrtima Mooca i Belenzinho (također poznatom kao Belém). U četvrti Mooca identificirano je 13 poduzeća (Karta 1), a u četvrti Belém postoji 12 organizacija (Karta 1).

Stanovništvo hrvatske zajednice nastanjivalo je područje u blizini željezničke pruge kako bi olakšalo kretanje imigranata na posao, kao i protok proizvodnje prema tržištu. Stambeno područje bilo je također u blizini osnovnih usluga, kao što su:

1) pekara Joana D´Arc (mjesto okupljanja zajednice) (Karta 1 – krug bijele boje s crnom točkom u centru) danas je mjesto sa stambenim zgradama;

2) groblje Quarta Parada (Karta 1 – krug ljubičaste boje) jedno je od najstarijih u gradu São Paulo, osnovano 6. siječnja 1893. godine; u to je vrijeme služilo stanovnicima četvrti Brás, Pari, Mooca, Belenzinho i okolnih područja;

3) Crkve, ističu se dvije u četvrti Belenzinho i jedna u Mooci. U prvom kvartu nalazi se Crkva sv. Pavla Apostola (Karta 1 – krug ružičaste boje) u kojoj se nalazi kip i obavlja se slavljenje sv. Vicence, koju štuju Hrvati-Dalmatinci, te Crkva sv. Josipa iz Beléma (Karta 1 – crveni trokut) koja je također okupljala hrvatsku zajednicu. Na drugom mjestu ističe se Crkva sv. Mihaela Arkanđela (Karta 1 – krug sive boje) u kojoj su se održavala vjenčanja, krštenja i sprovodi hrvatske zajednice. Tri crkve i dalje postoje;

4) rodilište Nossa Senhora do Belém (staro) (Karta 1 – krug tamnoplave boje), mjesto na kojem su se rađala djeca mnogih useljenika koji su radili u Brazilu, uključujući one iz bivše Jugoslavije. Danas je to bolnica Aviccena.

Karta 1
Glavne kulturne točke povezane s kulturom Hrvatske u četvrti Mooca i Belém – São Paulo. Od 1920. do 1940. godine

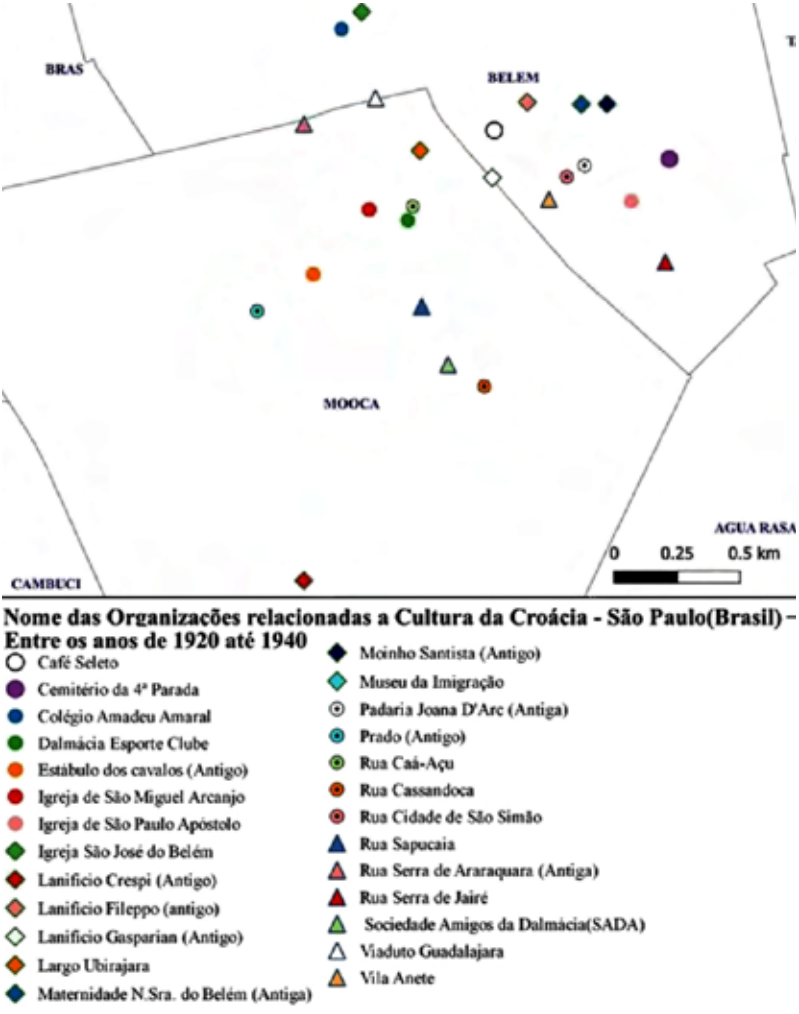

Izvor: vlastita izrada autorice, 2020.

Rezultati u vezi s lokacijom stanova hrvata: četvrti Mooca, Belém i Brás

Pri analizi vremena pješačenja uzeli su se u obzir geografski uvjeti terena. Stoga je moguće da je na nekim mjestima vrijeme pješačenja bilo duže na kraćoj udaljenosti ili kraće na većoj udaljenosti. Kao parametar koristilo se pješačenje jer su ljudi u to vrijeme puno hodali, a bilo je vrlo malo onih koji su posjedovali automobil, jer su vozila bila namijenjena samo bogatima. Tako je udaljenost pješačenja od stanovanja do industrijske zone bila otprilike 34,25 minuta (Tablica 2). Ponovno naglašavamo da su radnici živjeli u blizini svojih radnih mjesta i mjesta za zabavu; baš kao što četvrt Quarta Parada danas nosi to ime jer je bila blizu četvrte stanice na željezničkoj pruzi u četvrti Belém.

Tablica 2
Mjesta stanovanja Hrvata – São Paulo. Od 1920. – 1950. godine

Mjesto stanovanja	Četvrti danas	Vrijeme (minute)	Udaljenost
Rua Serra de Jairé	Mooca	41	3,3
Rua Cidade de São	Quarta Parada	38	3
Vila Anete	Quarta Parada	37	3
Rua Caá-Açu	Mooca	21	2,5
Prosjek		**34,25**	**2,95**

Izvor: Teixeira, 2002–2003, str. 126.

Neke su tvrtke bile smještene u blizini željezničke pruge kako bi olakšale otpremu proizvoda, primjerice, Café Seleto (Karta 1 – žuti krug). Ako se poveže lokacija kulturnih točaka prikazanih na karti 1 s prebivalištima u četvrtima Mooca i Belenzinho, Pearsonov koeficijent korelacije (r) iznosi 0,96, što znači savršenu korelaciju, jer je vrlo blizu 1, kako je prikazano u Grafikonima 1 i 2. Dakle, postoji vrlo jaka pozitivna korelacija između organizacija povezanih s hrvatskom kulturom (Karta 1) i njihova prebivališta, što pokazuje da su u tom razdoblju kuće u četvrtima Mooca i Belenzinho bile vrlo blizu mjesta kulture i njihova radnog mjesta, omogućujući pješačenje koje je u prosjeku trajalo 34,25 minuta, što odgovara 2,95 km (Tablica 1). Zbog toga su mnogi imigranti birali živjeti u blizini industrije ili promovirati kulturne aktivnosti u blizini svojih domova ili radnih mjesta, jer se u razdoblju koje se istražilo ovdje većinski podrazumijevalo pješačenje. Predstavljajući ovaj r = 0,96, prikazan je Grafikon 1 raspršenja na kojem se vidi da su

točke vrlo blizu i koncentrirane na liniji trenda, što pokazuje snažnu povezanost između prebivališta, zapošljavanja i kulture.

Grafikon 1
Grafikon raspršenja kulturnog kapitala i prebivališta Hrvata u četvrtima Mooca i Belenzinho – São Paulo – Između 1900. i 1940. godine

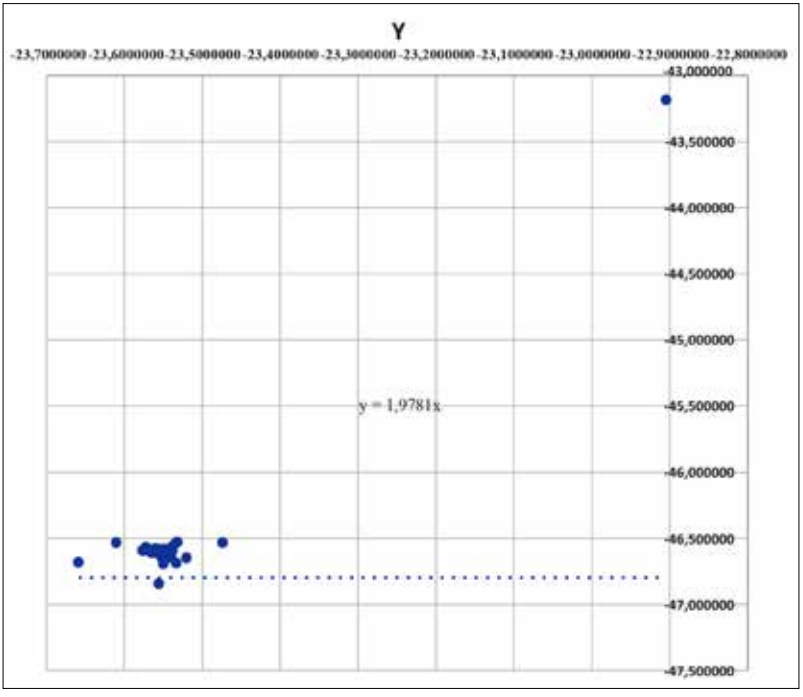

Izvor: vlastita izrada autorice, 2020.

Grafikon 2 prikazuje sve točke u središtu grada, potvrđujući da postoji umrežavanje i povezanost između tri faktora: prebivališta, zaposlenja i kulture. Kada se promatraju samo prebivališta u četvrtima Mooca i Belenzinho, uočava se da je r = 0,98, što pokazuje da je postojala društvena i kulturna mreža među stanovnicima obaju naselja.

Grafikon 2
Grafikon radijusa kulturnog kapitala Hrvata u četvrtima Mooca i Belenzinho – São Paulo. Između 1900. i 1940. godine

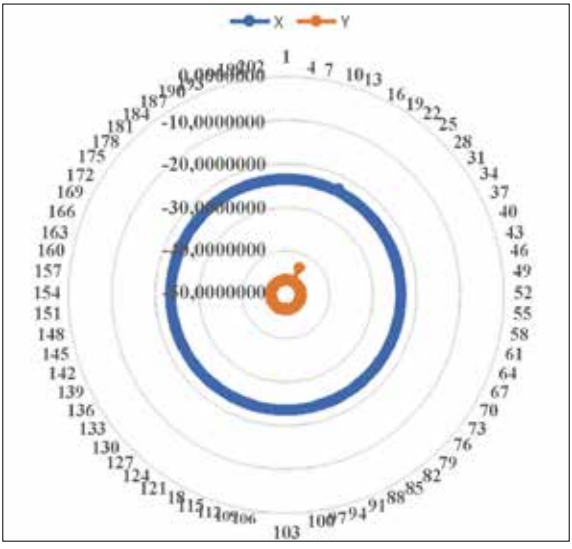

Izvor: vlastita izrada autorice, 2020.

Završne misli

Proleterska populacija podrijetlom iz Hrvatske uglavnom je živjela u tri četvrti grada São Paula: Mooca, Belenzinho i Brás. Te tri lokacije imaju važan značaj u procesu industrijalizacije São Paula, Brazila i Latinske Amerike, osobito četvrt Mooca koja se smatra industrijskim simbolom Brazila i grada São Paula. Stanovništvo je nastojalo ostati blizu i održavati mrežu povezanosti sa svojom kulturom, radnim mjestima i drugim hrvatskim useljenicima. Ovaj kvalitativni podatak može se pretvoriti u kvantitativni mjerenjem odnosa između prebivališta u četvrtima Mooca i Belenzinho, gdje je vrijednost Pearsonove korelacije (r) 0,96, što pokazuje da je povezanost i blizina između tih dviju četvrti s velikim postotkom Hrvata bila velika. Kada se kvantitativno povežu prebivališta u četvrtima Mooca i Belenzinho s društvenim i kulturnim mrežama među stanovnicima obje četvrti, uočava se da je r = 0,98, što pokazuje još jaču povezanost u odnosu na prethodne informacije, što upućuje na snažnu povezanost. Drugi način potvrde ove povezanosti

jest grafikonima 1 i 2 koji prikazuju veću koncentraciju (klaster) prebivališta imigranata u Mooci, dok se koncentracija smanjuje u četvrtima Belenzinho i Brás. Prosječno vrijeme pješačenja do tih lokacija iznosi 34,25 minuta, što je odgovaralo 2,95 km između prebivališta imigranata, njihovih društvenih i kulturnih mreža. Danas ove tri četvrti (Mooca, Belenzinho i Brás) više ne koncentriraju glavne industrijske aktivnosti São Paula, koje su uglavnom zamijenjene parkiralištima ili stambenim kompleksima, no dio kulture tih imigranata i dalje postoji, poput crkava i Društva prijatelja Dalmacije (SADA). Glavna poteškoća u istraživanju bilo je prikupljanje informacija o hrvatskom stanovništvu podrijetlom iz bivše Jugoslavije jer su u sklopu ove državne tvorevine vođeni useljenici ne samo iz Hrvatske nego i iz Bosne i Hercegovine, Crne Gore, Srbije, Makedonije, Slovenije i Kosova. U budućnosti se planira provedba novih istraživanja o Hrvatskoj i hrvatskom useljeništvu u Brazilu s pomoću metodologije IC.

Popis literature i izvora

de Assis, B. A. S. i Rufinoni, M. R. (2015). As antigas salas de cinema nos bairros do Brás e da Mooca: arquiteturas e espaços de sociabilidade. *Revista Geografia e Pesquisa*, 9(2), 58–66. http://vampira.ourinhos.unesp.br/openjournalsystem/index.php/geografiaepesquisa/article/viewFile/232/133

Cano, W. (2007). *Raízes da concentração industrial em São Paulo* (5. izdanje). Campinas, SP: Unicamp.

Fava, A. R. (2002). Memórias políticas da velha Mooca. *Jornal da Unicamp*, 17(190), 12. https://unicamp.br/unicamp/unicamp_hoje/jornalPDF/190-pag12.pdf

Gavranich Camargo, K. (2017). Na terra dos dálmatas: um mapeamento afetivo dos bairros do Belenzinho e da Mooca. *Revista do centro de Pesquisa e Formação*, (4), 183–193.

Kussarev, R. (2016). *Os Esquecidos: Arquivos do Futebol Paulista*. Campinas: Datatoro.

Pereira, A. S. i Carvalho, S. S. (2020). Cluster de Casa, Decoração e Construção e Suas Redes Locais Em Salvador (Bahia-Brasil). *Revista de Desenvolvimento Econômico* (tiskano izdanje), 2, 103–133.

Pereira, A. S. (2019). *Clusters de veículo em Salvador: geoprocessamento e gestão de negócio para micro, pequenas e médias empresas* (MPMEs). Salvador: EDUFBA; EDUNEB.

Pereira, A. S. (2022). *Os croatas...? presentes!*. Salvador: EDUFBA. https://repositorio.ufba.br/handle/ri/35114

Pereira, A. S. (2024). *Inteligência competitiva: micro, pequenas e médias*

empresas Salvador (Brasil) e Bragança (Portugal). Salvador: EDUNEB.
Puh, M. (2015). *A Croácia no Brasil: Histórias de uma Imigração*. São Paulo: Croatia Sacra Paulistana.
Puh, M. (2017). *A Croácia no Brasil até 1918: primeira fase da imigração*. São Paulo: Croatia Sacra Paulistana.
Puh, M. (2018a). *A Croácia no Brasil entre 1918 e 1941: segunda fase da imigração.* São Paulo: Croatia Sacra Paulistana.
Puh, M. (2018b). Imigração como relato: experiências de viajantes croatas. *Epígrafe*, 5(5), 139–172. https://doi.org/10.11606/issn.2318-8855.v5i5p111-142
Puh, M. (2019). *A Croácia no Brasil após 1941: terceira fase da imigração.* São Paulo: Croatia Sacra Paulistana.
Russel, J. (3. svibnja 2013.). *Belém – História do bairro de São Paulo / SP* [Video]. YouTube. https://www.youtube.com/watch?v=FvXEAJLyt9w&ab_channel=JefersonRussel
Schvarzman, S. (2005). Ir ao cinema em São Paulo nos anos 20. *Revista Brasileira de História,* 25(49), 153–174. https://doi.org/10.1590/S0102-01882005000100008
Teixeira, P. P. (2002/2003). A ferrovia São Paulo Railway (SPR) e a industrialização da cidade de São Paulo. *Anuário del CEH*, 2(2–3), 125–134.
Tv câmara São Paulo. (18. travnja 2016.). GUIA SP – Praça da República [Video]. YouTube. https://www.youtube.com/watch?v=5Kk1g_eFAZU

¿DÓNDE VIVÍAN LOS PROLETARIOS CROATAS ENTRE 1920 Y 1940 EN BRASIL?[1*]

Aliger dos Santos Pereira

Resumen

El objetivo de este trabajo es mapear la población de inmigrantes croatas que se establecieron en los barrios de Mooca, Belém y Brás entre los años 1920 y 1940, a través de la siguiente pregunta: ¿Por qué estos inmigrantes residían principalmente en estos barrios de la capital de São Paulo? Para llevar a cabo esta investigación se utilizó un abordaje cualitativo-cuantitativo, y un diseño de investigación exploratorio (investigación bibliográfica y documental), que contó con los siguientes instrumentos metodológicos: el geoprocesamiento y la estadística descriptiva, que fueron analizados a partir del análisis de clúster (aglomeración) de las localizaciones de las residencias croatas. Como instrumentos estadísticos se utilizaron: gráfico de dispersión, gráfico de radar y coeficiente de Pearson (r). Para el análisis se evaluaron tres barrios de la ciudad de São Paulo (Mooca, Belém y Brás), asociando a estos los dos instrumentos metodológicos mencionados. Se concluye que el coeficiente de Pearson entre el lugar de residencia de los inmigrantes de Mooca y Belenzinho en relación con las redes sociales y culturales entre los años 1920 y 1940 fue de r = 0,98, es decir, 98 %, lo que indica un alto índice de correlación. Los inmigrantes residían cerca de los lugares de trabajo, de ocio y de cultura, y el desplazamiento a pie era en promedio de 34,25 minutos, lo que correspondía a 2,95 km. Actualmente, estos tres barrios ya no concentran (Clúster) las principales actividades industriales de São Paulo, y estas han sido sustituidas en su gran mayoría por estacionamientos o complejos residenciales, pero una parte de la cultura de estos inmigrantes permanece allí, como las iglesias y la Sociedad de Amigos de Dalmacia (SADA).

1[*]Este trabajo fue presentado en el *II Encuentro Internacional Científico Profesional Procesos Migratorios entre Croacia y América del Sur. Hacia un campo de estudios transnacional y transdisciplinar* y, posteriormente, publicado en inglés en la revista *South Florida Journal of Development*.

Agradecimientos: Sociedad de Amigos de Dalmacia - Croacia (SADA), Programa de Posgrado en Propiedad Intelectual y Transferencia de Tecnología para la Innovación (Punto Focal - IFBA), Programa de Posgrado en Difusión del Conocimiento (PPGDC), Departamento de Humanidades (UNEB-DCH-1) - Estudios Administrativos, Modelos Organizacionales y Estructura del Grupo de Investigación Territorial para Acciones Sostenibles (GOALS)-(UNEB-DCH-1).

Palabras clave: inmigración croata, residencia proletaria. São Paulo (Brasil).

Introducción

Esta investigación surgió de la necesidad de mostrar cómo la población croata en Brasil se mezcló e identificó con otras poblaciones con las que tenía mayor afinidad cultural y comunicativa. En general, los historiadores que estudian los procesos históricos brasileños se centran en los grupos más dominantes, como los portugueses, españoles, italianos o japoneses. Los croatas han estado presentes en Brasil desde las últimas décadas del siglo XIX, pero su historia se está estudiando con mayor detalle apenas ahora, aproximadamente 100 años después. Las razones de la prolongada invisibilidad de esta comunidad son numerosas y son objeto de diversos trabajos académicos. La más evidente es que el país de origen de estos inmigrantes cambió muchas veces, tanto de nombre como de régimen político. Al principio, estos inmigrantes llegaron con pasaportes del Imperio austrohúngaro, luego como yugoslavos, e incluso como apátridas, y solo a finales del siglo XX fueron reconocidos oficialmente como croatas (Pereira, 2022; Gavranich Camargo, 2017).

El Cuadro resume estos cambios a través de las cinco "Uniones" que el país ha experimentado a lo largo de su historia, con sus respectivos períodos y regímenes políticos. Estas transformaciones fueron cruciales para fomentar la emigración a Brasil, especialmente durante la Segunda y Tercera Unión, que son el tema central de este trabajo, hasta convertirse en un país multicultural e integrado en la Comunidad Europea a partir del año 2013.

Cuadro 1. Breve resumen de las cinco Uniones Históricas de Croacia

Uniones	Breve descripción del período
1ª	En esta primera etapa se produjeron dos uniones: la primera con Hungría, entre los años 1102 y 1526 y luego hubo una alianza con Austria, con el objetivo de luchar contra los turcos, entre los siglos XV y XVIII. En ambos casos, el gobierno fue ejercido por reyes.
2ª	Unión oficial con Austria que tuvo lugar entre los años 1527 y 1918.
3ª	El período de la Primera Yugoslavia (1918-1941), también asociado con el fin del Imperio austrohúngaro, que estuvo gobernado por un régimen monárquico.
4ª	Se define como la época de la Segunda Yugoslavia, que tuvo lugar entre los años 1945 y 1991, donde prevaleció un régimen socialista.
5ª	Croacia se incorporó a la Comunidad Europea en 2013 y, hasta la fecha, cuenta con un régimen parlamentario.

Fuente: Adaptación de Puh (2015, 2017, 2018, 2019, 2020).

El objetivo de este trabajo es trazar un mapa de la población de inmigrantes croatas que se establecieron en los barrios de Mooca, Belém y Brás entre los años 1920 y 1940, partiendo de la siguiente pregunta de investigación: ¿Por qué estos inmigrantes croatas se asentaron principalmente en estos barrios de la capital de São Paulo? El capítulo está dividido en cinco partes. La introducción, donde se define claramente el tema y el problema de investigación. La segunda parte, que comprende la metodología de investigación. Posteriormente, viene la parte del estudio referente a la localización residencial de estos inmigrantes en los barrios de Mooca, Belém y Brás, presentando los resultados estadísticos. Finalmente, el trabajo concluye resumiendo los principales hallazgos.

Metodología

Para la elaboración de este trabajo se utilizó un abordaje cualitativo-cuantitativo y un diseño de investigación exploratorio que se basó en la investigación bibliográfica y documental. La investigación bibliográfica utilizó las palabras clave *inmigración croata*. Por su parte, la investigación documental se basó en materiales de dos proyectos de investigación: *Memoria Dálmata*, coordinado por Katia Gavranich Ca-

margo, e *Historia de Croacia y de la inmigración croata en Brasil*, coordinado por Milan Puh, cuyo objetivo era recopilar datos y materiales informativos sobre la comunidad croata en Brasil y, especialmente, en São Paulo. En este sentido, esta investigación da continuidad a dichos proyectos, con el fin de aprovechar la recopilación de datos y su organización inicial en un mapeo digital disponible para el público en general, realizado por Alex Franulović y Kelly Yaeko.

Para el análisis de datos se utilizó el procesamiento geoespacial mediante el programa Q-GIS, un proyecto oficial de *Open Source Geospatial Foundation* (OSGeo). A partir de datos de latitud y longitud recopilados y organizados en hojas de cálculo electrónicas por los investigadores, fue posible ubicar con precisión negocios y asentamientos croatas en los barrios de Mooca, Belém y Brás de São Paulo durante el período comprendido entre los años 1920 y 1950. La metodología de investigación se basó en el concepto de *inteligencia competitiva* (IC) (Pereira, 2024).

La *Inteligencia Competitiva* (IC) utilizó la información aplicable obtenida en la investigación para planificar, recopilar, interpretar y difundir datos e información. El objetivo fue obtener resultados específicos a partir de esta información. Los datos se analizaron mediante el método de clústeres, identificando primero las áreas de mayor aglomeración y luego las de menor concentración.

Para la interpretación de los resultados se utilizaron herramientas como gráficos de dispersión, gráficos de radar y la correlación de Pearson (Pereira, 2019; Pereira y Carvalho, 2020). Este procedimiento permitió un análisis y visualización más precisos de la distribución espacial de la población de inmigrantes croatas en São Paulo. La correlación determina un valor numérico que representa una medida cuantitativa del grado de conectividad o relación encontrado dentro de la red de clústeres de datos. Con base en el coeficiente de correlación de Pearson (r), con un nivel de confianza del 5%, se estableció la matriz de correlación y se la clasificó según los siguientes criterios:

- $0 < r < 1$ es una correlación positiva; en este caso, cuanto más se acerque r a +1, más cercanos estarán los puntos de ajuste, es decir, cuando Y crece, X también crece; cuando Y disminuye, X también disminuye;
- $r = 1$ es una correlación perfectamente positiva; en este caso, ocurre cuando X e Y están perfectamente alineados;
- $-1 < r < 0$ es una correlación lineal negativa; cuando esto ocurre, Y aumenta, X disminuye y viceversa;

- r = -1 es una correlación perfectamente negativa; ocurre cuando los valores de X e Y están perfectamente alineados, pero en sentido contrario; así, los puntos de ajuste estarán más cerca de una recta descendente;
- r = 0 ocurre si no hay relación entre X e Y; así, las variables se producen de manera independiente (PEREIRA, 2019, p. 169-170).

Respecto al coeficiente de correlación de Pearson (r), se puede resumir que cuanto más cercano a 1 sea el valor, mejor será la relación entre las variables observadas. Esta estadística se utilizó para confirmar de manera cuantitativa el mapeo realizado, con el fin de extraer posteriormente las conclusiones. Este estudio se justifica por la metodología innovadora que aborda la inmigración croata en Brasil, desde una perspectiva que utiliza la historia, combinada con un estudio de estadística descriptiva y el procesamiento geoespacial.

Ubicación de los inmigrantes croatas en los barrios Mooca, Belém i Brás

Los primeros habitantes de Mooca fueron los indígenas "Mooquences", quienes alrededor del año 1556, en el siglo XVI, se concentraban cerca de un gran río –el Tameateí o Tometeri, hoy Tamanduateí– y se extendían por toda la región circundante, que estaba rodeada de numerosos arroyos. La construcción de un puente sobre este río facilitó la llegada de inmigrantes a la zona y conectó la parte oriental de la ciudad con la parroquia de Sé.

Con la finalización de la época imperialista de Brasil y el inicio de la Primera República, la región contaba con enormes casas, rodeadas de hermosas fincas. El 10 de agosto de 1867, la Cámara Municipal de São Paulo, entonces llamada Cámara Regia, comenzó a donar tierras para la formación de un poblado. En 1869 ya se observaban muchas casas pequeñas y pobres y, así, el asentamiento fue creciendo. Entre los principales factores infraestructurales que transformaron el barrio de Mooca en uno de los principales lugares de residencia de los inmigrantes croatas se destacan el hipódromo de São Paulo, el Albergue para Inmigrantes, la presencia de tranvías y el desarrollo de la industria. El hipódromo de São Paulo (Mapa 1, círculo de color naranja con la inscripción "Estábulo dos Cavalos") fue un hito importante para el barrio de Mooca y se inauguró oficialmente en este barrio en el año 1876. Contribuyó a dinamizar la sociedad paulista, en especial a los empresarios del café. El hipódromo permaneció en este barrio hasta el año 1941 y tenía una capacidad media de 1200 personas, lo que provocó cambios en la localidad, ya que impulsó la creación de empleos forma-

les e informales para los inmigrantes croatas, así como la construcción inmobiliaria en sus alrededores.

Mooca fue también la vía de recepción de inmigrantes en Brasil (Mapa 1, rombo de color azul), pudiendo a este respecto destacarse el Albergue para Inmigrantes (*Hospedaria dos Imigrantes*), que fue inaugurado en 1888, cerrando sus puertas después de 1978. Hoy en día, este lugar se ha transformado en el Museo de la Inmigración del Estado Federal de São Paulo (*Museu da Imigração do Estado de São Paulo*) y en su Archivo Digital guarda documentos disponibles para la investigación. A comienzos del siglo XX, Mooca era una localidad que contaba con una buena infraestructura. Entre los proyectos de infraestructura significativos, cabe destacar la Línea de tranvías Mooca-Centro, inicialmente impulsada por tracción animal y luego sustituida por tranvías eléctricos de la São Paulo Railway (1887). Este desarrollo facilitó la llegada de inmigrantes y de diversas empresas de carácter industrial a la región. Se puede decir que Mooca fue pionera en la industria textil, a partir del año 1880.

Las principales empresas donde trabajaron los inmigrantes fueron: 1) Lanifício Fileppo (Industria textil, de hilado y tejido. Mapa 1, rombo de color rosa); 2) Lanifício Bradford S/A (Industria de tejidos de lana, hoy predio residencial. Mapa 1, círculo de color verde oscuro); 3) Moinho Santista (Empresa de tejido que corresponde al actual Servicio Social del Comercio (SESC). Mapa 1, rombo de color verde claro); 4) Industria de Materiales Eléctricos - FAME (Fundada en 1940 por el señor Álvaro Coelho Silva, inicia sus actividades en los fondos de su casa, en la calle Passos N.º 220, y luego se traslada a Júlio de Castilhos N.º 471, en un galpón de apenas 15 m^2, produciendo inicialmente soldadores, pequeñas cocinas eléctricas de 1 y 2 fogones, y duchas eléctricas, siendo una de las empresas pioneras en la fabricación de estos aparatos).

La escuela Colégio Amadeu Amaral (Mapa 1, círculo de color azul) fue el lugar donde estudiaron las primeras generaciones de inmigrantes. Actualmente es la Escuela Estatal Amadeu Amaral. El año 1911 marca un punto de inflexión importante para la industria cinematográfica, ya que fue entonces cuando se inauguró el primer cine de Mooca, el Cine Palácio Moderno, en la calle Mooca, en el actual número 2241, en la ciudad de São Paulo. Las formas de entretenimiento más comunes para los trabajadores de las villas eran los bailes, los espectáculos de danzas culturales y las proyecciones de cine. En aquella época, las salas de cine más grandes de Brasil se encontraban en Brás y en Belém (entre los que destacan cines como Universo, Babilônia, Rocks, Piratinica y el Cine Teatro São José, en la plaza São José de Belém).

La mayoría de estos espacios se ha convertido en estacionamientos en la actualidad. (Russel, 2013). La industria cinematográfica experimentó un mayor crecimiento debido al aumento de la población de obreros e inmigrantes en Brás entre 1900 y 1930, mientras que en el barrio de Mooca ese incremento tuvo lugar entre los años 1940 y 1960. Eran salas bastante sencillas, con amplios cobertizos de madera y techo de zinc, sillas y una pantalla para la proyección (Schvarzman, 2005, p. 164; de Assis y Rufinoni, 2015, p. 63).

> En los años 30 y 40, el barrio de Belém podía considerarse un barrio croata-dálmata, dada la importante presencia de estos inmigrantes, agrupados en hasta tres asociaciones locales. Se destaca la existencia en el barrio, en aquella época, del *Esporte Clube Dalmácia*, los grupos de carnaval formados exclusivamente por jóvenes de la comunidad y la creación de grupos de danzas folclóricas, un coro y un conjunto musical típico de cuerdas. Como se puede apreciar, se trata de agrupaciones características de las primeras generaciones de inmigrantes, destinadas a desaparecer con el tiempo, cuando los nietos y bisnietos, ya parte de una nueva cultura local, dejaran de sentir que estaban ante la tierra extraña que sus abuelos y bisabuelos habían encontrado un día ante sí. (Gavranich Camargo, 2017, p. 23)

En el año 1917 se creó la primera Liga Obrera de Mooca, la primera organización de trabajadores formada en Brasil para reivindicar aumentos salariales, inclusive mediante el uso de periódicos para difundir sus ideas. Ese mismo año, Mooca fue el epicentro de la Huelga General realizada frente a la fábrica Antártica, y la primera empresa en paralizar sus actividades fue Cotonifício Rodolfo Crespi (Mapa 1, figura 1, rombo de color blanco). Ya en 1924 fue inaugurado por un funcionario de esta Fábrica de Algodón Rodolfo Crespi el club "Extra São Paulo" (actual "Clube Atlético Juventus"), de origen italiano. Todas las industrias de estos tres barrios utilizaban mano de obra inmigrante, que en el período de entreguerras emigró masivamente una vez más, en busca de mejores condiciones de vida, como los yugoslavos. La mayoría de las familias que llegaban aquí desembarcaban en Santos y eran trasladadas a la Casa de la Inmigración (hoy Museo de los Inmigrantes). Actualmente, estas industrias ya no existen en Mooca ni en los otros dos barrios, la mayoría fue transformada en estacionamientos o predios residenciales debido a la especulación inmobiliaria.

A principios de la década de 1930, Mooca se había consolidado como un barrio que acogía no solo a inmigrantes italianos, sino también españoles, portugueses y húngaros, como se llamaba entonces a todos los inmigrantes procedentes de Europa Central y Oriental.

Muchas familias inmigrantes, entre ellas croatas e italianas, vivieron en Mooca durante este período debido a la comodidad que ofrecía el ferrocarril, instalado en 1868 por la empresa São Paulo Railway, que unía São Paulo con el puerto de Santos, entre otras infraestructuras ya mencionadas.

Una de las razones por las que estas familias se establecieron allí fue que el transporte ferroviario de café, a través de estas líneas férreas (São Paulo Railway), fue fundamental para impulsar la transformación de las actividades económicas, urbanas, espaciales y sociales de este período en São Paulo en general. Las inversiones en el transporte de café se dirigieron al ferrocarril debido a cuestiones de costo, dado que mientras que el transporte marítimo costaba 440 reales (*réis*) por arroba de café, el ferroviario costaba 140, lo que significó una reducción del 60% en los costos para los productores (Teixeira, 2002–2003, pp. 125–126).

Así, el café impulsó la implantación de la industria en São Paulo, ya que:

> los problemas de infraestructura, como los del transporte ferroviario, los puertos marítimos, las comunicaciones y la urbanización, generaron simultáneamente una acumulación de las economías externas que beneficiarían la formación industrial, reduciendo los gastos de inversión y los costos de producción. Además, el complejo cafetero paulista precipitó desde sus inicios la gestación de algo no menos importante: la creación y el desarrollo de un mercado laboral que, dadas las condiciones en las que se formó y expandió, resultaría en menores presiones sobre los costos de la producción industrial. El satisfactorio desempeño de la agricultura paulista, por otro lado, cubría gran parte de las necesidades alimentarias de la fuerza de trabajo y garantizaba el suministro local de materias primas a la industria naciente. (CANO, 2007, p. 234).

Otro aspecto son los cambios en las relaciones laborales tras la abolición de la esclavitud y el advenimiento de la República (Tabla 1), que impulsaron una política migratoria inicialmente centrada en el trabajo en las plantaciones de café. Sin embargo, con la crisis de 1929, el café también entró en declive, favoreciendo en São Paulo el crecimiento de la industrialización. Algunos inmigrantes que se dedicaban a la agricultura comenzaron gradualmente a participar en la industria emergente en los barrios que ya contaban con vías férreas. Esto ocurrió a principios del siglo XX, pero desde la crisis de 1929 hasta el período de la Segunda Guerra Mundial los migrantes se fueron estableciendo en la industria, ya fuese como mano de obra o como empresarios.

Tabla 1
Población Libre y Esclava de São Paulo

Años	1854	1872	1886
Población libre	294.612	680.742	1.114.065
Población esclava	117.238	156.612	107.329
Total	411.850	837.354	1.221.394

Fuente: Texeira, 2002-2003, p.126.

Cano (2007, pp. 233-234) corrobora esto cuando afirma:

> Contrariamente a lo que se cree, el proceso de concentración industrial en São Paulo es un fenómeno que tiene su origen ya a principios del siglo XX. Como se verá (Tabla 32), es alrededor de 1905-1907 cuando se produce el inicio de lo que denomino "gran salto cuantitativo" de la industria paulista. Entre 1907 y 1919, calculando la expansión industrial en términos nominales, la industria de São Paulo crecería 8,5 veces, alterando su participación en el total de la industria brasileña, del 15,9 % al 31,5 % en ese período. La industria del resto del país presentaría resultados bastante inferiores, creciendo solo 3,5 veces y reduciendo su participación del 84,1 % al 68,5 %. La década de 1920 traería una nueva expansión de la industria de São Paulo, igualmente desfasada respecto al crecimiento del resto del país, consolidando así el proceso de concentración.

Así, las casas que antes se construían a orillas del río en el barrio de Mooca dieron paso a las fábricas que comenzaron a levantarse junto a la vía férrea, debido a la conveniencia que ofrecía para transportar materias primas, combustibles y mercancías.

> Si bien Mooca fue en su momento uno de los barrios más importantes de la ciudad, a partir de la década de 1950 sufrió un proceso de "desindustrialización" que conllevó su abandono y degradación. Sin embargo, antes de eso, Mooca albergaba la mayor concentración industrial, principalmente textil y alimentaria. Era un barrio que concentraba grandes poblaciones de inmigrantes italianos (la mayoría), españoles, portugueses y "hungareses" —como se sigue llamando hoy en día a los inmigrantes procedentes de Europa centro-oriental, rusos, lituanos, ucranianos, yugoslavos y húngaros—. "Debido a esta diversidad de orígenes, Mooca fue uno de los barrios más heterogéneos de la ciudad de São Paulo", afirma el profesor de Historia Adriano Luiz Duarte, de la Universidad Federal de Santa Catarina. (Fava, 2002, p. 12)

Así lo confirma también Gavranich Camargo (2017, p. 187) cuando sostiene que:

> Las industrias que concentraban un mayor número de dálmatas eran Cotonifício Crespi, Lanifício Fileppo, Indústrias Matarazzo, Moinho Santista, Indústria Têxtil Gasparian y Café Seleto. Hoy en día, los predios de estas fábricas han dado paso a otras actividades. Por ejemplo: la Fábrica de Algodón Crespi fue transformado en supermercado, pero se conservó su fachada, al estilo de las fábricas de la década de 1940. El edificio del Café Seleto se ha convertido recientemente en un gran centro de telemarketing, y el edificio de Indústrias Gasparian fue remodelado para albergar una gran universidad privada. El antiguo edificio del Moinho Santista, remodelado, alberga hoy las sedes regionales del SESC São Paulo y el SESC Belenzinho.

También se instaló un campo de fútbol donde entrenaba el *Esporte Clube Dalmácia* (Mapa 1, círculo de color verde), un equipo fundado el 16 de marzo de 1932, oficialmente registrado en la Federación Paulista de Fútbol, y que se ubicaba en la calle Taquari, muy cerca de la iglesia de San Miguel Arcángel (Mapa 1, Figura 1, círculo de color gris). Hoy en día hay un estacionamiento en su lugar. El fútbol era una gran diversión y el deporte más popular entre los inmigrantes de la época, incluidos los croatas. Entre las décadas de 1920 y 1930 surgieron varios equipos de fútbol, tanto en Mooca como en Belenzinho, y los campos de fútbol de Mooca se encuentran en el prado, mientras que los del barrio de Belenzinho están en las riberas de los ríos. El equipo más antiguo de estas dos localidades es el *Estrela de Ouro*, donde jugaban las principales figuras de la época, que vivían en ambos barrios.

> La Asociación Atlética *Estrela de Ouro* fue un club de la ciudad de São Paulo (SP). El equipo *azul y negro* se fundó el 1 de septiembre de 1903. Su sede se encontraba en Belenzinho y posteriormente en Brás. En el ámbito futbolístico, el Estrela de Ouro participó en el *Campeonato Municipal (1923 y 1925*), en la *División Principal (1924 y 1929)* y en el Campeon*ato Paulista de Segunda División (1928)*; todas esas competiciones fueron organizadas por la Asociación Paulista de Deportes Atléticos (APEA) (Kussarev, 2016).

En términos generales, tanto en Mooca como en Belenzinho, los equipos de fútbol sobre césped, aficionados, eran comunes en los barrios fabriles de São Paulo, y proporcionaban entretenimiento familiar, además de promover el compañerismo. Para poder hacerse una mejor idea sobre su importancia como espacios de sociabilidad, baste mencionar que el *Clube Atlético Juventus* y el *Clube Leão do Norte* eran importantes puntos de encuentro para las fiestas y los bailes de la co-

munidad croata antes de la creación de la Sociedad Amigos de Dalmacia (SADA). Ya en la región central, el punto de encuentro de la población croata era el *Clube de Danças Piratininga* y la *Casa de Portugal*. El Mapa 1 muestra de forma ampliada el Clúster (Aglomeración) correspondiente a los barrios de Mooca y Belenzinho (también denominado Belém). Se percibe que en el barrio de Mooca fueron identificados 13 emprendimientos y en el barrio de Belém, 12 organizaciones.

La zona de residencia de la población croata estaba ubicada cerca de las vías del tren para facilitar el desplazamiento de los inmigrantes al trabajo, así como el transporte de la producción al mercado de consumo. Esa zona residencial también se encontraba cerca de servicios básicos para la población, tales como:

1) la panadería *Joana D'Arc* (lugar de reunión) (Mapa 1, círculo de color blanco con un punto negro en el centro), actualmente es un lugar con varias casas;

2) el cementerio *Quarta Parada* (Mapa 1, círculo de color morado), es uno de los más antiguos de la ciudad de São Paulo, fundado el 6 de enero de 1893, en aquel entonces servía a la población de los barrios Brás, Pari, Mooca, Belenzinho y Regiones cercanas;

3) las Iglesias, cabe desatacar dos en el barrio de Belenzinho y una en Mooca. En el primer barrio se encuentra la Iglesia de San Pablo Apóstol (Mapa 1, círculo de color rosa), donde existe la imagen y celebración de Santa Vicença, venerada por los croatas-dálmatas, y la Iglesia de San José de Belém (Mapa 1, triángulo de color rojo), que también reunía a la comunidad croata para los cultos católicos. En el segundo barrio, se desataca la Iglesia de San Miguel Arcángel (Mapa 1, círculo de color gris) donde se celebraban bodas, bautizos y funerales de la comunidad croata. Las tres iglesias siguen existiendo.

4) la antigua Maternidad *Nossa Senhora do Belém* (Mapa 1, círculo de color azul marino), donde nacieron los hijos de muchos extranjeros que trabajaban en Brasil, incluidos los Ex-Yugoslavos. Hoy corresponde al Hospital Avicena.

Mapa 1 - Principales puntos de interés cultural relacionados con la cultura croata en los barrios de Mooca y Belém, en São Paulo (Brasil), entre los años 1920 y 1940

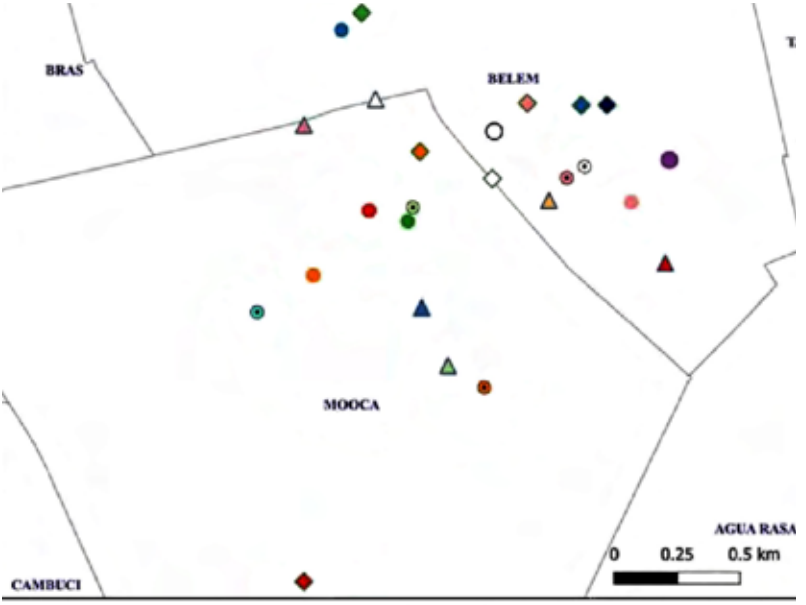

Fuente: elaboración propia, 2020

Resultados relativos a la ubicación de las residencias de los croatas: barrios de Mooca, Belém i Brás

Al analizar el tiempo de desplazamiento a pie, se tuvieron en cuenta las características geográficas del terreno. Por eso, en algunos lugares puede ocurrir que se tarde más tiempo en un trayecto más corto o menos tiempo en una distancia mayor. Se utilizó el desplazamiento a pie como parámetro porque en aquella época la gente caminaba mucho y eran pocas las personas que tenían automóvil, pues este tipo de vehículo era solo para los ricos. Así, la distancia a pie desde las viviendas hasta la zona industrial era de aproximadamente 34,25 minutos (Tabla 2). Subrayamos nuevamente que los trabajadores vivían cerca de sus lugares de trabajo y de entretenimiento, tanto es así que el barrio de Quarta Parada lleva ese nombre hoy en día porque estaba cerca de la cuarta estación de la línea de ferrocarril en el barrio de Belenzinho.

Tabla 2. Lugares de residencia de los croatas en São Paulo entre los años 1920 y 1950

Lugares de residencia	El barrio en la actualidad	Tiempo (minutos)	Distancia (kilómetros)
Rua Serra de Jairé	Mooca	41	3,3
Rua Cidade de São	Quarta Parada	38	3
Vila Anete	Quarta Parada	37	3
Rua Caá-Açu	Mooca	21	2,5
Promedio		**34,25**	**2,95**

Fuente: Elaboración propia, 2020.

Algunas empresas se ubicaban cerca de la línea del tren con el objetivo de distribuir su producción, como, por ejemplo, el Café Seleto (Mapa 1, círculo de color amarillo). Si se asocia la ubicación de los puntos culturales presentes en el Mapa 1 con las residencias de los barrios de Mooca y Belenzinho, el coeficiente de correlación de Pearson (r) es de 0,96, lo que significa una correlación perfecta, ya que está muy cerca de 1, como se muestra en los Gráficos 1 y 2. Así, existe una correlación positiva muy fuerte entre las organizaciones relacionadas con la cultura croata (Mapa 1) y su lugar de residencia, lo que demuestra que durante este período las viviendas en los barrios de Mooca y Belenzinho estaban tan cerca de los puntos culturales y de sus lugares de trabajo, que era posible recorrer a pie la distancia que los separaba,

lo cual demandaba un promedio de 34,25 minutos, que corresponde a 2,95 km (Tabla 1). Por eso, muchos inmigrantes optaban por vivir cerca de las zonas industriales o promover actividades culturales cerca de donde residían o trabajaban, sobre todo porque en el período estudiado la mayor parte de los desplazamientos se realizaban a pie. Al hacer la representación de este valor r = 0,96 se obtiene el Gráfico 1 de dispersión, en el que se percibe que los puntos están muy próximos y concentrados en la línea de tendencia, mostrando una fuerte red entre la vivienda y los sectores laboral y cultural; así como el Gráfico 2 de radar, que muestra todos los puntos en la parte central del gráfico, lo que evidencia que existe una cooptación/ asociación/ interconexión / interrelación y una sólida red entre tres factores: residencia, empleo y cultura. Al considerar únicamente las residencias en los barrios de Mooca y Belenzinho, se observa que r = 0,98, lo que indica la existencia de una red social y cultural entre los habitantes de ambos barrios.

Gráfico 1. Gráfico de dispersión del capital cultural y las viviendas croatas en los barrios de Mooca y Belenzinho, en São Paulo, entre 1900 y 194

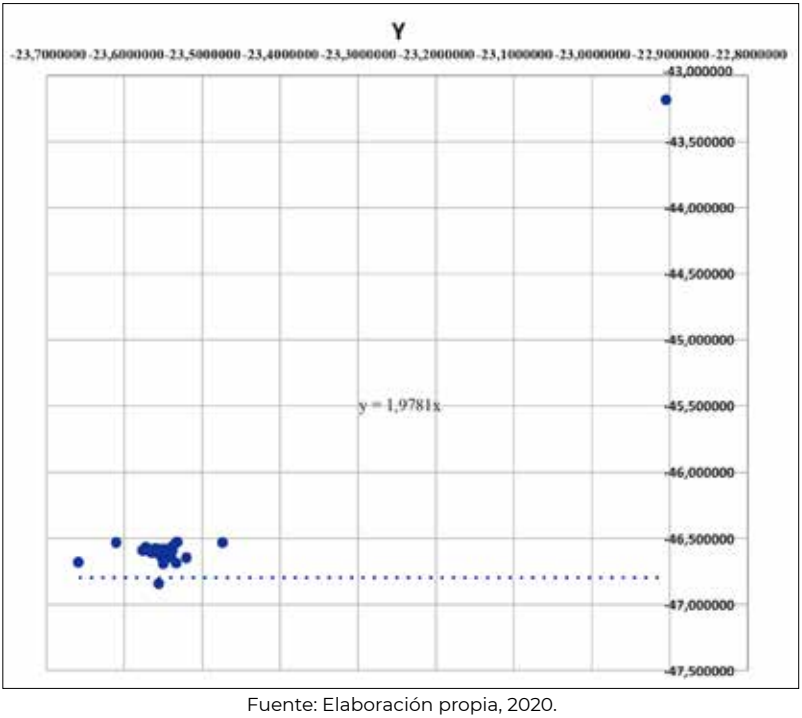

Fuente: Elaboración propia, 2020.

Gráfico 2. Gráfico de radar del capital cultural de los croatas en los barrios de Mooca y Belenzinho, en São Paulo, entre 1900 y 1940

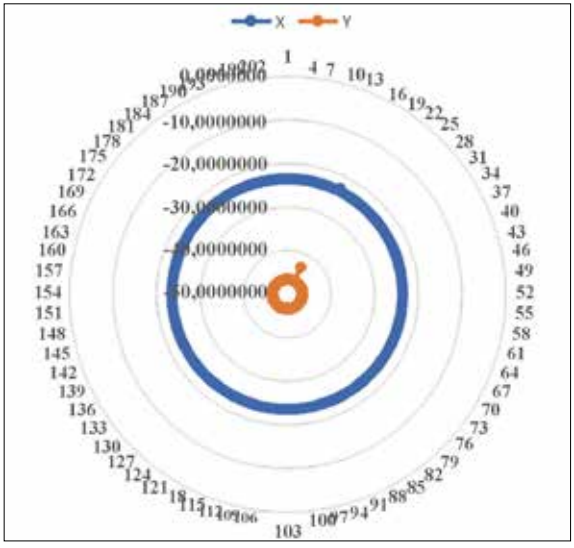

Fuente: Elaboración propia, 2020.

Conclusiones

La población proletaria de origen croata residía principalmente en tres barrios: Mooca, Belenzinho y Brás. Estas tres localidades revisten gran importancia en el proceso de industrialización de São Paulo, Brasil y Latinoamérica, especialmente el barrio de Mooca, considerado un referente industrial de Brasil y de la ciudad de São Paulo. La población buscaba mantenerse unida y conservar una red de conocimiento basada en su cultura, su trabajo y su vinculación con otros inmigrantes croatas. Estos datos cualitativos pueden transformarse en cuantitativos al medir la relación entre las viviendas de los barrios de Mooca y Belenzinho, donde el valor de la correlación de Pearson (r) es de 0,96, lo que demuestra la gran conexión y proximidad entre ambos, en los que existía una marcada predominancia croata. Al establecer la relación cuantitativa entre las viviendas en los barrios de Mooca y Belenzinho y las redes sociales y culturales entre sus residentes, se observa que r = 0,98, lo que representa un aumento de 0,02 con respecto a la información anterior, evidenciando una correlación aún más fuerte. Otra forma de comprobar esta relación es a través de los gráficos 1 y 2, que muestran una mayor concentración (clúster) de residencias

de inmigrantes en Mooca y una dispersión hacia los barrios de Belenzinho y Brás. El tiempo promedio de desplazamiento a pie es de 34,25 minutos, lo que correspondía a 2,95 km entre las viviendas de los inmigrantes y sus redes sociales y culturales. Actualmente, estos tres barrios (Mooca, Belenzinho y Brás) ya no concentran (clúster) las principales actividades industriales de São Paulo, las cuales han sido sustituidas en su gran mayoría por estacionamientos o complejos residenciales. Sin embargo, parte de la cultura de estos inmigrantes permanece allí, como las iglesias y la Sociedad de Amigos de Dalmacia (SADA). La principal dificultad de la investigación fue recopilar información sobre la población croata originaria de la antigua Yugoslavia, ya que en el marco de esta creación estatal arribaron inmigrantes no sólo de Croacia, sino también de Bosnia y Herzegovina, Montenegro, Serbia, Macedonia, Eslovenia y Kosovo. En el futuro está previsto realizar nuevas investigaciones sobre Croacia y la inmigración croata en Brasil utilizando la metodología IC.

Listado de bibliografía y fuentes

de Assis, B. A. S. y Rufinoni, M. R. (2015). As antigas salas de cinema nos bairros do Brás e da Mooca: arquiteturas e espaços de sociabilidade. *Revista Geografia e Pesquisa*, 9(2), 58–66. http://vampira.ourinhos.unesp.br/openjournalsystem/index.php/geografiaepesquisa/article/viewFile/232/133

Cano, W. (2007). *Raízes da concentração industrial em São Paulo* (quinta edición). Campinas, SP: Unicamp.

Fava, A. R. (2002). Memórias políticas da velha Mooca. *Jornal da Unicamp*, 17(190), 12. https://unicamp.br/unicamp/unicamp_hoje/jornalPDF/190-pag12.pdf

Gavranich Camargo, K. (2017). Na terra dos dálmatas: um mapeamento afetivo dos bairros do Belenzinho e da Mooca. *Revista do centro de Pesquisa e Formação*, (4), 183–193.

Kussarev, R. (2016). *Os Esquecidos: Arquivos do Futebol Paulista*. Campinas: Datatoro.

Pereira, A. S. y Carvalho, S. S. (2020). Cluster de Casa, Decoração e Construção e Suas Redes Locais Em Salvador (Bahia-Brasil). *Revista de Desenvolvimento Econômico* (edición impresa), 2, 103–133.

Pereira, A. S. (2019). *Clusters de veículo em Salvador: geoprocessamento e gestão de negócio para micro, pequenas e médias empresas* (MPMEs). Salvador: EDUFBA; EDUNEB.

Pereira, A. S. (2022). *Os croatas...? presentes!* Salvador: EDUFBA. https://repositorio.ufba.br/handle/ri/35114

Pereira, A. S. (2024). *Inteligência competitiva: micro, pequenas e médias empresas Salvador (Brasil) e Bragança (Portugal).* Salvador: EDUNEB.
Puh, M. (2015). *A Croácia no Brasil: Histórias de uma Imigração*. São Paulo: Croatia Sacra Paulistana.
Puh, M. (2017). *A Croácia no Brasil até 1918: primeira fase da imigração*. São Paulo: Croatia Sacra Paulistana.
Puh, M. (2018a). *A Croácia no Brasil entre 1918 e 1941: segunda fase da imigração*. São Paulo: Croatia Sacra Paulistana.
Puh, M. (2018b). Imigração como relato: experiências de viajantes croatas. *Epígrafe*, 5(5), 139–172. https://doi.org/10.11606/issn.2318-8855.v5i5p111-142
Puh, M. (2019). *A Croácia no Brasil após 1941: terceira fase da imigração.* São Paulo: Croatia Sacra Paulistana.
Russel, J. (3 de mayo de 2013). *Belém – História do bairro de São Paulo / SP* [Video]. YouTube. https://www.youtube.com/watch?v=FvXEAJLyt9w&ab_channel=JefersonRussel
Schvarzman, S. (2005). Ir ao cinema em São Paulo nos anos 20. *Revista Brasileira de História*, 25(49), 153–174. https://doi.org/10.1590/S0102-01882005000100008
Teixeira, P. P. (2002/2003). A ferrovia São Paulo Railway (SPR) e a industrialização da cidade de São Paulo. *Anuário del CEH*, 2(2–3), 125–134.
Tv câmara São Paulo. (18 de abril de 2016). GUIA SP – Praça da República [Video]. YouTube. https://www.youtube.com/watch?v=5Kk1g_eFAZU

ABSTRACT

The objective of this work is to map the population of Croatian immigrants who settled in the neighborhoods of Mooca de Belém and Brás from 1920 to 1940, through the following: Because these Croatian immigrants mainly resided in these neighborhoods in the capital of São Paulo? To carry out this research, a quali-quanti approach was used, with the use of exploratory research (Bibliographic and documentary research), which had as methodological instruments: Geoprocessing and Descriptive Statistics, which were analyzed from the analysis of the Cluster (Agglomeration) of the locations of Croatian residences. As statistical instruments were used: scatter plot, radar plot, and Pearson coefficient (r) . For the analysis, 3 neighborhoods in the city of São Paulo (Mooca, Belém and Brás) were evaluated, associating these 2 methodological instruments mentioned above. It is concluded that the Pearson coefficient between the place of residence of immigrants from

Mooca and Belenzinho in relation to social and cultural networks between the years 1920 and 1940 was r = 0.98, ie 98%, with an index of high correlation. They live close to places of work, leisure and culture, and the average distance on foot was 34.25 minutes, which corresponded to 2.95 km. Currently, these 3 neighborhoods do not concentrate (Cluster) anymore the main industrial activities of São Paulo, and these were mostly replaced by parking lots or residential complexes, but a part of the culture of these immigrants remains there, such as the Churches, the Sociedade Amigos da Dalmatia-SADA.

Keywords: Croatian Immigration. Proletarian Residence. São Paulo Brazil)

DUG PUT POVRATKA? ANALIZA ISKUSTAVA JUŽNOAMERIKANACA U ZEMLJI PREDAKA

María Florencia Luchetti

Sažetak

Otprilike tri stotine Južnoamerikanaca godišnje dolazi u Hrvatsku kako bi pohađali Program učenja hrvatskog jezika u Republici Hrvatskoj. Oni su potomci hrvatskih iseljenika koji su svoju domovinu napuštali od kraja 19. do sredine 20. stoljeća, ali su krenuli suprotnim putem od onog kojim su išli njihovi preci. Bilo da se radi o dugoročnom projektu ili privremenom iskustvu, potraga za korijenima zajednički je nazivnik u životnim iskustvima ovih mladih potomaka druge, treće, četvrte i pete generacije koji su dio više od 750 000 ljudi hrvatskog podrijetla koji žive u Latinskoj Americi. Cilj je ovog izlaganja prikazati preliminarne rezultate dobivene u okviru projekta „Od dolaska do ostanka: udruženja i umrežavanje kao oblik integracije Hrvata izvan Republike Hrvatske u hrvatsko društvo", s fokusom na razumijevanje motivacije koju imaju ti potomci Hrvata i na otkrivanje čimbenika i situacija koje ograničavaju ili pridonose njihovu tranzitu i ostanku u zemlji svojih predaka. Da bi se to postiglo, izvršit će se statistički opis populacije s podacima dobivenima iz ankete, koji će biti dopunjeni kvalitativnom analizom temeljenom na promatranju sudionika.

Ključne riječi: Hrvatska, Latinska Amerika, povratak, integracija, životna iskustva

Uvod

Već više od deset godina, svakog novog semestra, znatna skupina Latinoamerikanaca putuje u Hrvatsku s ciljem proučavanja materinskog jezika svojih predaka. Posljednjih pet godina broj mladih koji pohađaju Program učenja hrvatskoga jezika u Republici Hrvatskoj postupno raste, od godišnjeg prosjeka od sto pedeset (150) korisni-

ka do brojke koja se u posljednje vrijeme udvostručila[1]. To povećanje doživjelo je dva važna vrhunca u natječajima koji odgovaraju akademskim godinama 2022./2023. i 2023./2024. u kojima je kvota ponuđenih stipendija porasla na 450 odnosno 500[2]. Otprilike 90 % tih stipendista potomci su Hrvata iseljenih u Južnu Ameriku, a dolaze uglavnom iz Argentine, Čilea, Perua i Bolivije, ali ih ima iz gotovo svih zemalja Latinske Amerike. Potraga za njihovim korijenima predstavlja važan emocionalan i identitetski element i obično takvo putovanje djeluje kao katalizator za druga iskustva koja ih povezuju s prošlošću i obiteljskom poviješću (Luchetti i Gadze, 2022). Neki od njih odrastali su u želji da upoznaju kuću u kojoj su rođeni njihovi djedovi, pradjedovi, prapradjedovi ili čak dalji rođaci, kao dio priče integrirane u sjećanje koje se prenosi s koljena na koljeno. Druge privlači dosad neistraženi osjećaj pripadnosti koji počinje dobivati oblik s posjetom. Ima i onih koji svoj dolazak u Hrvatsku vide kao vrata za obećanu bolju budućnost u Europi.

Ove višestruke težnje latinskoameričkih povratnika ili imigranata[3] vremenski se poklapaju s dva konvergentna procesa. S jedne strane konvergiraju s aktivnostima koje provode organizacije dijasporskih zajednica (Brah, 2011), osobito nakon procesa rekroatizacije zadnjih desetljeća[4], a s druge strane nadopunjuju strateške ciljeve demografske revitalizacije Republike Hrvatske. Ti usporedni procesi izražavaju se u stvaranju programa i institucija te transformaciji onih postojećih, kako u Hrvatskoj tako i u inozemstvu, a njihovi su središnji ciljevi promicanje povratka i integracije potomaka te očuvanje i promicanje kulture i hrvatskog identiteta. U oba procesa ključno je bilo širenje korištenja interneta i formiranje transnacionalnih dijasporskih zajednica (Misetich i Dujovne, 2003; Colic-Peisker, 2011; Perić Kaselj,

1 Od 2012. do 2024. godine program se razvijao u okviru Središnjega državnog ureda za Hrvate izvan Republike Hrvatske (u daljnjem tekstu: SDUHIRH). Prethodnih dvanaest godina stipendije je dodjeljivalo Ministarstvo vanjskih poslova (Luchetti i Gadze, 2022). Od sredine 2024. za njegovu provedbu zaduženo je potpuno novo Ministarstvo demografije i useljeništva (MDU).

2 Razlika u broju stipendija i korisnika objašnjava se činjenicom da se stipendije dodjeljuju polugodišnje te da neki stipendisti pohađaju samo jedan semestar, a drugi oba. Do danas je dodijeljeno više od tri tisuće (3000) stipendija za više od dvije tisuće (2000) korisnika.

3 Iako postoji rasprava o tome je li opravdano nazivati ovu vrstu migracije povratkom, moguće ju je uzeti u obzir kao domaću kategoriju ili kategoriju prakse (Bourdieu, 2007), odnosno kategoriju kojom se društveni akteri služe kako bi mogli pojmiti svoje svakodnevno iskustvo. Naširoko ga koriste dužnosnici i javne institucije, a posljednjih je godina postao složeniji.

4 Detaljnije o procesu rekroatizacije iseljeničkih zajednica u Čileu i Argentini u poglavlju ove knjige autorice Marine Perić Kaselj.

2014; Grbić Jakopović, 2014; Gadze, 2017), zbog čega dolazi do toga da se sve češće i sve lakše dolazi do informacija, što omogućuje razvoj i/ili produbljivanje osjećaja pripadnosti. Mnogi ljudi koji do tada nisu aktivno sudjelovali u hrvatskim zajednicama (ponovno) su otkrili novu dimenziju svoje identitetske pripadnosti (Luchetti i dr., 2022).

Dvije od institucija stvorenih za unapređenje i jačanje odnosa Republike Hrvatske s iseljeništvom, u kojima je zgusnuta javna politika posljednjeg desetljeća, jesu Savjet Vlade Republike Hrvatske za Hrvate izvan Republike Hrvatske i već spomenuti SDUHIRH (Luchetti, 2024)[5]. U okviru programa i projekata koje financira ova organizacija, IMIN koordinira projekt „Od dolaska do ostanka: udruženja i umrežavanje kao oblik integracije Hrvata izvan Republike Hrvatske u hrvatsko društvo", u okviru kojeg je i uokvireno ovo istraživanje, a njegov je cilj razumjeti motivacije koje pokreću te potomke Hrvata te identificirati čimbenike i situacije koje ograničavaju ili pridonose njihovu tranzitu i ostanku u zemlji svojih predaka. Predstavljanje rezultata tog istraživanja svrha je ovog rada.

Hrvatska i Južna Amerika u perspektivi međunarodnih migracija

Kao što je poznato, migracijski procesi čine važan dio hrvatske povijesti, koja je iznjedrila ono što se smatra jednom od najvećih dijaspora u svijetu (Winland, 2004; Čapo i dr., 2014). Prema najnovijim istraživanjima, otprilike trećina ove dijaspore naseljena je na američkom jugu, uglavnom u Argentini i Čileu, ali i u Peruu, Brazilu, Boliviji, Urugvaju, Venezueli, Paragvaju i Ekvadoru (Luchetti i Perić Kaselj, 2022). Povijest hrvatskog iseljeništva slična je povijesti drugih europskih zemalja (Čizmić i dr., 2008), posebice s obzirom na masovne migracije koje su se dogodile između druge polovice 19. stoljeća i prve polovice 20. stoljeća, a za koje su zemlje Latinske Amerike bile važni primatelji. Više od jedanaest milijuna ljudi stiglo je na obale južnog Atlantika i imali su važan utjecaj na konfiguraciju društava domaćina (Villa i Martínez, 2001; Pellegrino, 2003; Castillo Fernández i Martínez Pizarro, 2007). Kriza 1930. i ograničenja ekonomskog liberalizma, zajedno s usponom nacionalističkih struja mišljenja, ponekad ksenofobnih i rasističkih, koje su zagovarale ograničenja useljeničke politike, uzrokovali su značajan pad europskih migracija, a masovnost je ustu-

5 Od sredine 2024. godine dio zadaća koje je dotad imao SDUHIRH prešao je u orbitu nekadašnjeg Središnjega državnog ureda za demografiju i mlade, kojem su ugradnjom ovih novih funkcija promijenjeni naziv i rang, od upravnog tijela u Ministarstvo demografije i useljeništva (MDU).

pila mjesto fokaliziranijim migracijskim kretanjima. U poslijeratnom razdoblju pristigle su posljednje migracijske struje koje su dolazile iz južne Europe i uglavnom su ih činili izbjeglice iz političkih ili etničkih razloga (Pellegrino, 2003).

Od sredine prošlog stoljeća, a posebno u njegovim posljednjim desetljećima, doba masovnih migracija, koje je počelo europskom ekspanzijom početkom 16. stoljeća, zamijenjeno je novom epohom koja nam daje sliku raznolikih globalnih tokova i povezivanja. Ako su u prošlosti najveće američke zemlje činile svojevrsne prekomorske produžetke Europe, koje su primale većinu njezinih iseljenika i integrirale ih, iako ne bez sukoba, u svoje mlade nacionalne tvorevine, u novoj eri međunarodnih migracija tokovi se kreću uglavnom od periferije prema središtu, generirajući multikulturalna i multietnička društva (Arango, 2003a; Pellegrino, 2003). Na taj se način europske zemlje, koje karakterizira iseljenička prošlost i ekskluzivističke tradicije u poimanju nacionalnosti, suočavaju s izazovom potpune integracije i uključivanja imigranata u svoja društva (Arango, 2003a). U mnogima od njih dolazi do pojave osjećaja straha pred onim što se percipira kao gubitak homogenosti, društvene kohezije i/ili kao slabljenje nacionalnog identiteta, k tomu i kao prijetnju funkcioniranju tržišta rada ili socijalne sigurnosti, što rezultira promjenama u stavovima prema imigraciji, koju se doživljava kao neugodnost koja zahtijeva državno upravljanje ili intervenciju, a javljaju se i stavovi otvorenog odbijanja (Arango, 2003a; Huysmans, 2000; Álvarez de Lima Depieri, Ferolla i Seoane, 2022).

Ova zabrinutost za upravljanje i kontrolu migracijskih tokova (Masseroni, 2018; O'Reilly, 2023) ponekad se povezuje s konstrukcijom migracije kao sigurnosnog problema u političkom i medijskom diskursu, koji se obično oslanja na retoriku o obrani običaja, tradicije i načina života lokalnog stanovništva (Huysmans, 2000; Álvarez de Lima Depieri, Ferolla i Seoane, 2022). S druge strane, tehnološki i komunikacijski napredak u posljednjim desetljećima pogodovao je stvaranju i širenju transnacionalnih društvenih prostora koji utječu na proces integracije migranata, koji održavaju snažne veze sa svojim mjestima podrijetla i pokazuju potrebu za stvaranjem novih modela integracije koji ne uključuju asimilaciju. Dvosmislenost i fragmentacija koju ovi migranti doživljavaju u pogledu svog osjećaja pripadnosti dovode u pitanje ideju potpune učinkovite integracije ili uključivanja u društva primatelja i pokazuju potrebu za produbljivanjem kritičkih analiza i pronalaženjem rješenja drugačijih od onih iz prošlosti (Massae Sasaki i de Oliveira Assis, 2000; Criado, 2000; Arango, 2003a, 2003b; Karakoulaki i dr., 2018; Faggiani, 2021; Álvarez de Lima Depieri, Ferolla i Seoane, 2022).

U sklopu tih promjena koje su se dogodile u međunarodnim migracijskim tokovima posljednjih desetljeća[6], a posebice nakon ulaska u Europsku uniju, narušen je status Hrvatske kao tradicionalne zemlje iseljavanja. Iako iseljavanje nije prestalo, sve veći ulazak stranih radnika kako bi se nadomjestio nedostatak radne snage u raznim sektorima gospodarstva preokreće negativnu migracijsku bilancu posljednjih desetljeća. Imigracija se u političkim i medijskim diskursima počela formulirati kao pitanje nacionalne sigurnosti, a povratak ili useljavanje Južnoamerikanaca hrvatskog podrijetla kao zgodnije rješenje demografskog problema jer se dijaspora te regije predstavlja kao svojevrsna pričuva kulturnih vrijednosti i nacionalnog identiteta, pri čemu se često zanemaruje zemljopisna, jezična i kulturna heterogenost migracijskih kontingenata, kao i dinamična, kontekstualna i adaptivna priroda identiteta (Radovich, 2016, 2020).

Esencijalistički pristup identitetu (Brubaker i Cooper, 2001) prevladao je u većini povijesnih istraživanja koja su se bavila hrvatskim migracijama u Južnu Ameriku. Kao što je istaknuto u prethodnim radovima (Perić Kaselj i dr., 2017; Luchetti i Sesnich, 2021; Luchetti i Perić Kaselj, 2022), ova vrsta istraživanja dominantna je, a u posljednjem desetljeću bilježi se porast antropološkog i sociološkog istraživačkog rada, zbog čega se taj pristup počeo dovoditi u pitanje (Perić Kaselj, 2010; Colic-Peisker, 2011; Grbić Jakopović, 2014; Čapo i dr., 2014; Radovich, 2016, 2020; Luchetti i Gadze, 2022; Gadze, 2017, 2024). Međutim, pojava povratne migracije koja povezuje ta posebna mjesta podrijetla i odredišta do sada je dobila manje pažnje. Među najvažnijim prethodnicima možemo spomenuti rad kojim su koordinirali Čapo i suradnici 2014., u kojem se proučavaju povratnička iskustva potomaka iz Argentine i Brazila, te istraživanje Gadze i Rajković Ivete. Prva od spomenutih priprema doktorski rad o povratnim migracijama argentinskih potomaka (Gadze, 2024) i obje su zajednički analizirale motive koji su neke Argentince hrvatskog podrijetla naveli na povratak nakon 1991., poteškoće s kojima su se morali suočiti i proces prilagodbe na novo mjesto stanovanja (Rajković i Gadze, 2014; Gadze i Rajković, 2016). Rajković Iveta (2019) također je analizirala povratnička iskustva Venezuelanaca i istaknula je potrebu zauzimanja sveobuhvatne perspektive za suočavanje s tim pitanjem. Na kraju, treba istaknuti

6 Na temelju posljednja četiri popisa stanovništva, pad stanovništva između 1991. i 2021. iznosio je gotovo 20 %, prema sljedećem desetogodišnjem detalju: 4 784 265 (1991.), 4 437 460 (2001.), 4 284 889 (2011.) i 3 871 833 (2021.) (Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske [DZS], 2021). Međutim, od 2018. godine migracijska se bilanca stabilizirala, a od 2021. godine bilježi se stalni porast izdanih boravišnih i radnih dozvola stranim radnicima: 48 455 (2021.), 109 241 (2022.), 160 445 (2023.) i 180 734 (2024.) (Hrvatski zavod za zapošljavanje [HZZ], 2024).

istraživanje koje je izravna prethodnica ovoj studiji, u kojem su analizirani neki motivacijski, aspiracijski i integrativni procesi u povratnoj migraciji mladih Latinoamerikanaca (Luchetti i Gadze, 2022).

Kao što je objašnjeno u prethodnim radovima, iako se povratak obično odnosi na povratak u mjesto podrijetla, također se može shvatiti i kao kulturni ili simbolički povratak u kojem osoba koja se vraća nije nužno ona koja je emigrirala, već potomak (Luchetti i Gadze, 2022). Fenomen je konceptualiziran kao povratak u zemlju predaka (King, 2000), transgeneracijski povratak (Durand, 2004 u Ruiz-Vallejo i Ceballos, 2009), korijenske migracije (Wessendorf, 2007) ili etničke povratne migracije (Tsuda, 2009), dok postoje nekoliko autora koji ističu potrebu njegove analize kao dijela šireg procesa migracijskog iskustva. Posljednjih je godina stekao sljedbenike takav pristup koji se nalazi unutar transnacionalne paradigme i stavlja naglasak na društvene prostore koji nisu teritorijalno usidreni, već su generirani djelovanjem društvenih aktera i višestrukim društvenim odnosima koje oni ispreplićу, čime se propituju pristupi koji se koncentriraju na polove podrijetla ili odredišta migracijskog kretanja te se obuhvaća cijeli proces kao višestran, višefaktorski, složen i heterogen fenomen. Na taj način, zamišljen kao još jedan trenutak unutar ukupne dinamike, povratak je zamišljen uzimajući u obzir migrantsko iskustvo, kontekst te očekivanja i percepcije aktera (Čapo Žmegač, 2005, 2010; Vertovec, 1999; Tsuda, 2009; Brah, 2011; Cataño Pulgarín i Morales Mesa, 2015). Uzimajući u obzir postulate tog pristupa, u nastavku su prikazana provedena sociološka istraživanja i dobiveni rezultati.

Od dolaska do ostanka

Kao što je navedeno, ovaj rad rezultat je istraživanja provedenog u okviru projekta „Od dolaska do ostanka". S kontinuitetom od najmanje četiri godine, zamišljen je kao skup aktivnosti različitih vrsta koje bi zainteresiranima ponudile prostor za druženje, kruženje informacija i razmjenu iskustava, što bi pogodovalo procesu integracije u hrvatsko društvo onih stipendista koji su odlučili ostati živjeti u zemlji. Razgovori, radionice, savjetodavni i orijentacijski sastanci, edukativno-kulturne ekskurzije, formiranje mreže umjetnika i provođenje istraživačkih praksi dio su popisa predloženih aktivnosti za primatelje projekta koji su, kako je rečeno, potomci Hrvata koji su emigrirali od kraja 19. do sredine 20. stoljeća.[7]

7 Započet je u listopadu 2021., a zasad je dovršetak osiguran do sredine 2025. Njegov detaljniji opis, kao i javna politika u kojoj je uokviren, bili su prethodno obrađeni (Luchetti, 2024).

S namjerom upoznavanja tih primatelja odnosno ciljne skupine, razumijevanja njihove motivacije i detektiranja elemenata i situacija koje pogoduju ili otežavaju njihov dolazak i ostanak, izrađen je *online* upitnik s 33 zatvorena i 17 otvorenih pitanja, koji je proveden e-porukom među polaznicima Programa tijekom akademske godine 2021./2022. Tom prilikom u projektu je sudjelovalo samo 127 stipendista[8] s područja grada Zagreba. Anketu je dobrovoljno ispunilo 70 osoba, čime je obuhvaćeno 55 % ispitivane populacije (korisnika projekta) i 40 % ukupnog broja stipendista. Kako se radi o slučajnom uzorku, a ne o reprezentativnom, rezultati se ne mogu generalizirati. Međutim, velik postotak dobivenih odgovora, kao i metodološki dizajn temeljen na artikulaciji kvantitativnih i kvalitativnih tehnika, omogućuje nam da ove rezultate smatramo značajnima, a tematsku i interpretativnu analizu otvorenih pitanja pogodnima za postizanje predloženih ciljeva. Promatranje sudionika i provedeni neslužbeni intervjui omogućili su nam da preciziramo i produbimo podatke dobivene anketom. Najvažniji rezultati analizirani su u nastavku.

Kad pogledamo statistički opis, vidljivo je da su 65 % ispitanika žene, a 35 % muškarci. Isto tako, veliku većinu čine mladi do 40 godina (85 %), a ističu se rasponi godina od 25 do 29 (25 %) i od 30 do 34 (23 %). Mlađi od 25 godina čine 22 %, a raspon od 35 do 39 godina čini 15 % ispitanih[9]. Dvije trećine uzorka su samci, a od preostale trećine gotovo svi su u vezi. Većina je završila preddiplomski (41,3 %) ili poslijediplomski (magistarski) studij (22,2 %), trećina (30,2 %) je započela sveučilišni studij, a tek 6,3 % ima završenu samo srednju školu. Što se tiče dominantnih zanimanja, možemo istaknuti ona vezana uz gospodarstvo (poslovna administracija, biznis, međunarodni menadžment ili turizam), inženjerstvo u njegovim različitim granama (građevinsko, ekološko, komercijalno, proizvodno, energetsko, kemijsko, automobilsko, u elektroničkim sustavima), umjetnost, pravo, zanimanja povezana s jezicima (kao što su učitelji ili prevoditelji s engleskog ili dvojezični asistenti), turizam, pedagogija, društvena komunikacija, medicina, stomatologija i psihologija, kemija, marketing, dizajn i dizajn odjeće, između ostaloga. Većina sudjeluje na tečajevima početne (64,3 %) i srednje (28,6 %) razine Croaticuma.

---

8 Tijekom te akademske godine koristi je imalo 170 ljudi iz 16 zemalja. Polovica je završila oba semestra, 30 % samo zimski semestar i 20 % samo ljetni semestar. S obzirom na dob, otprilike 25 % bilo je mlađe od 25 godina, 30 % između 25 i 29, 30 % između 30 i 39 i 15 % starije od 40 godina.

9 Uspoređujući dobnu distribuciju cjelokupne populacije stipendista, u uzorku su nadzastupljeni oni stariji od 30 godina, a podzastupljeni oni mlađi od 30 godina.

Hrvatskog je podrijetla 90 % ispitanika, a u najvećem se postotku radi o praunucima (44,4 %) ili unucima (24,2 %) iseljenika. Svaki deseti je dijete (11 %) ili prapraunuk (10 %). Neki su supružnici Hrvata (8 %) ili prijatelji hrvatskog naroda (4,4 %). Što se tiče godine i mjesta iseljavanja, vidimo da je 14 % iselilo u 19. stoljeću (1850. – 1899.), 15 % početkom 20. stoljeća (1900. – 1913.), 22 % u 1920-im godinama, 8 % 1930-ih, 14 % u 1940-ima, samo 3 % u 1950-ima i 8 % od 1960-ih do danas. Ukupno 17 % izjasnilo se da ne zna trenutak emigracije. Najviše ih je bilo s područja Dalmacije (51 %) i nešto iz središnje Hrvatske (14 %), dok dvoje od deset ne zna točno.

Nešto više od polovice ima hrvatsko državljanstvo (52 %), a ostali ga planiraju steći. Uzme li se u obzir njihova nacionalna pripadnost (definirana samoodređenjem), može se zaključiti da je kumulativna, a ne isključiva, s obzirom na to da se velika većina (85 %) definira tako da pripada mjestu rođenja i hrvatskom narodu (49,2 %), hrvatskom narodu i mjestu rođenja (14,3 %) ili mjestu rođenja s hrvatskim korijenima (20,6 %). S obzirom na mjesto rođenja, 92 % stipendista dolazi iz zemalja Latinske Amerike, najviše iz Čilea (27 %), Argentine (22 %), Bolivije (15 %), Perua (11 %), Venezuele (6,5 %), Paragvaja (3,5 %), Brazila (3,5 %) i Kolumbije (2,3 %)[10]. Velika većina (75,8 %) u Hrvatskoj je kraće od godinu dana, polovica je u prvom semestru, a otprilike troje od deset je u drugom semestru. Što se tiče planova za ostanak, nešto više od polovice izrazilo je želju ostati živjeti u Hrvatskoj, što nam omogućuje sa sigurnošću tvrditi da se najmanje 20 % polaznika Programa planira nastaniti u zemlji. Budući da je ovaj program stipendiranja jedan od glavnih pokretača dolaska Latinoamerikanaca (Luchetti i Gadze, 2022), stečeno znanje o karakteristikama ove populacije može pomoći u poboljšanju učinkovitosti samog programa ili čak, kao što će biti objašnjeno kasnije, u tome da se razmisli bi li bilo korisno nadopuniti ga s drugima.

Što se tiče socijalizacije i života koji vode u Hrvatskoj, nešto manje od polovice kontaktira s hrvatskom rodbinom, trećina ne, a dvoje od deset kaže da nema rodbinu ovdje. Većina ispitanih komunicira s poznanicima (67 %), kolegama iz Croaticuma (60 %) i prijateljima (54 %), a rjeđi su kontakti s užom obitelji (32 %), kolegama s fakulteta

10 U istraživanju su nadzastupljeni oni rođeni u Argentini (gotovo 30 %) i oni rođeni u Čileu (20 %), dok su za ostale zemlje razlike manje, kreću se između 1 i 3 %. Međutim, analizirajući sastav korisnika programa u dužem razdoblju, može se vidjeti da od 2017. Argentina, Čile, Bolivija i Peru predstavljaju između 80 i 87 % latinskoameričkih primatelja stipendija i između 65 i 75 % ukupnog broja stipendista. S iznimkom godine koju analiziramo, Argentina i Čile čine oko 30 % odnosno 20 % ukupnog iznosa u svakom razdoblju.

(17,5 %) ili posla (12,7 %). Što se tiče vremena koje provode s ljudima iz Hrvatske, to su uglavnom poznanici ili prijatelji (40 %), obitelj (22 %), kolege s fakulteta (14 %) ili kolege s posla (6 %). Ukupno 22 % ispitanika obično ne provodi vrijeme s ljudima iz Hrvatske. Gotovo svi su izrazili želju za susretima i druženjem s lokalnim stanovništvom.

Što se tiče čimbenika koji su bili uključeni u odluku o dolasku u Hrvatsku, iako postoji raznolikost individualnih i obiteljskih motivacija, analiza nam omogućuje identificirati neke istaknute elemente. Uz učenje jezika ili studiranje, što je izravno navela trećina anketiranih, prevladava interes za poznavanje zemlje svojih predaka, kulture i povijesti zemlje, obitelji, mjesta (kuće, grada) na kojem je predak rođen i općenito nečega što se smatra svojim ili dijelom sebe, iako nije navedeno o čemu se točno radi. S tim u vezi ističu osjećaj pripadnosti, važnost obitelji, temu korijena, ostavštine i emocionalnog naboja (emotivna povezanost ili osjećaj dužnosti prema precima). S druge strane, ističe se ideja novog iskustva u težnji za zadovoljenjem očekivanja[11], uz namjeru da se iskoristi prilika ili proživi iskustvo, kao i povoljan stav o načinu života u Hrvatskoj[12], što ponekad izričito označava suprotnost (lošoj) situaciji u zemlji podrijetla. Naposljetku, ljubav prema domovini, želja da se slijedi partnera, dobivanje državljanstva, posla ili poslovne mogućnosti ili jednostavna znatiželja neki su od dodatnih razloga koji mobiliziraju ispitane.[13]

Povratak ili prilagodba? Percepcije i iskustva u zemlji predaka

Odgovori su također bili prilično različiti kada su upitani da ocijene svoje najbolje i najgore iskustvo u Hrvatskoj, no mogu se izdvojiti pojedini zajednički elementi koji omogućuju donošenje preliminarnih zaključaka. Čini se da je ideja povratka više pretpostavka javne politike

11 Poglavito u izrazima kao što su „traženje novog početka", „izgradnja novog života", „nove mogućnosti" ili „isprobavanje nečeg novog".

12 Izraženo frazama poput „sviđa mi se život ovdje" ili, specifičnije, kao „kvaliteta života", „mir" ili „sigurnost".

13 Neki od primjera analiziranih motivacija su sljedeće izjave: 1. „U mojoj obitelji nitko nije imao podatke o mom hrvatskom pradjedu, pa sam odlučio krenuti u potragu ispočetka. Bila je to godina u kojoj sam osjetio povezanost sa svojim precima, bila je to potraga s puno emotivnog naboja. Zato sam se odlučio prijaviti za ovu stipendiju. Osjećam se kao da sam im to dužan, svom djedu i pradjedu."; 2. „Odlučio sam doći jer sam se završetkom postupka dobivanja državljanstva počeo više povezivati sa svojim korijenima i želio sam iz prve ruke upoznati kulturu i zemlju iz koje potječu moji preci."; 3. „San koji sam oduvijek imao, moj pradjed koji je došao u Čile ostavio nam je zavjet. Ja sam prvi koji ga ispunjava. Osjećam se dijelom Hrvatske i motivirala me prilika da dođem studirati, učiti i živjeti ovamo."; 4. „Zato što je moja baka uvijek željela da dođemo u Hrvatsku, a taj san nije mogla ispuniti."; 5. „Jer su mi baka i djed, svi rođeni u Hrvatskoj, rekli da sam Hrvatica."; 6. „Svaka ptica svome jatu leti."; 7. „Zavolio sam zemlju i njene ljude prvi put kad sam došao."

nego kategorija koju koriste korisnici te politike. Iako neki to čine, nije uobičajeno da potomci sebe doživljavaju kao povratnike, već kao useljenike u zemlju svojih predaka. Kao što smo vidjeli, iako je uobičajeno da kulturološka i emocionalna dimenzija igraju važnu ulogu u objašnjenjima motiva za ostanak u Hrvatskoj (opetovana ideja o potrazi za korijenima i kontaktu s obitelji, ljubavi prema zemlji, njezinu kulturnom i povijesnom bogatstvu), igraju je i ekonomska i materijalna dimenzija (prisutna u vrednovanju kvalitete života, mira, reda, sigurnosti, čistoće i traženja dobrih prilika). Od najvažnijih prepreka ili izazova glavna je prepreka ostanku, pored učenja jezika, dobivanje kvalitetnog posla izvan turističke sezone u skladu s prethodnim obrazovanjem.

Isto tako, birokracija, nepoznavanje korisnih zakonodavstva, procedura i prava te otežan pristup relevantnim, sažetim i ažuriranim informacijama elementi su koji se najčešće identificiraju kao problematični. Mnogi smatraju da su neophodni veća ljubaznost, učinkovitost, strpljenje i empatija onih koji rade u službi za korisnike, kao i bolji tretman, usmjeravanje u javnim institucijama i agilnost u postupcima. Postoje i prijedlozi za stvaranje posebnih institucija[14]. Neki ističu nedostatak posla, investicija i industrije, niske plaće ili iseljavanje kao simptomatske poteškoće ili elemente koji ometaju ili ne pogoduju procesu integracije. Isto tako, postoje neke reference na prisutnost onoga što bi se moglo smatrati „prošlošću u sadašnjosti", uočljivo kako u političkoj kulturi i administraciji tako i u određenim općim kulturnim obrascima koji se karakteriziraju kao konzervativizam[15]. Naposljetku, postoji i percepcija o poteškoćama integracije koja bi se mogla sažeti u izraz „pogled drugoga", a koja se jasno izdvaja u sljedećoj tvrdnji: „Najgore je kako me doživljavaju kad doznaju da sam strankinja". U skladu s potonjim, ima i onih koji smatraju da je potrebno bolje postupanje sa strancima kako bi politika privlačenja bila uspješna.[16]

Ti elementi utvrđeni anketom potvrđeni su i u slučajevima intervjua i sastanaka na kojima je provedeno promatranje uz sudjelovanje. Iz njih možemo općenito zaključiti da su ovi Latinoamerikanci

---

14 Kao, na primjer, u sljedećoj izjavi: „Kreirati ured za uključivanje povratnika u hrvatsko društvo, uz olakšanje potrage rada i uključivanje u društvene inicijative poput župa, zaklada itd."

15 Ponekad se problemi izravno pripisuju onome što se smatra „ostacima iz Jugoslavije: sporost države, političari bez interesa za Hrvatsku (...) Iskreno, teško je poboljšati taj aspekt, sve dok cijela hrvatska država radi po logici jugoslavenskog komunizma". U drugim slučajevima, kao negativni elementi spominju se tradicionalizam ili konzervativizam ili čak postojanje „konzervativnog i seksističkog mišljenja".

16 „Trebao bi biti prijateljskiji prema strancima", „pomoći strancima ili potomcima da posluju ili stvaraju tvrtke ovdje."

hrvatskog podrijetla koji pokušavaju obnoviti svoje živote u zemlji svojih predaka presijecani nizom pitanja koja se vrte oko četiri analitičke osi, koje se u nekim slučajevima mogu zamisliti kao dijade između dva pola napetosti. Prvi je povezan s osi očekivanja i stvarnosti. Proces integracije ovih imigranata obično je popraćen refleksivnim pogledom na očekivanja koja su nastala prije početka putovanja i usporedbom sa stvarnošću svakodnevnog života u novoj zemlji. U mnogim slučajevima obično postoji idealizacija ili romantični pogled na ono što ih je čekalo po dolasku. Kako se izrazio jedan od sugovornika: „Govore nam da žele da dođemo, čak i da im trebamo, ali kad smo mi ovdje, nije tako lako."

Druga os uključuje procjenu onoga što se dobiva i što se gubi tijekom migracije. Obično postoji značajno ulaganje materijalnih i simboličkih resursa, a povrat od toga ne očituje se tako brzo kako ljudi pretpostavljaju ili očekuju da bi trebalo. Ova situacija, kao i prethodna, može dovesti do frustracije ako nije popraćena stalnim pregledom i procesom podrške. Treća analitička os, nedvojbeno povezana s prethodnom, povezana je s profesionalnom karijerom, a posebice s napetošću između njezina prekida uzrokovanog migracijskim kretanjem i želje i potrebe da se ona što prije nastavi ili ponovno započne po onom kako to zahtijeva dinamika tržišta rada. Proces prilagodbe novoj sredini i učenja jezika obično traje duže od onoga što tržište rada zahtijeva. Stoga ostanak u domovini svojih predaka često podrazumijeva svojevrsno preuranjeno „starenje" pred potražnjom radne snage, što nerijetko preusmjerava migracijski proces prema ugodnijim ili manje neprijateljskim i zahtjevnijim jezičnim odredištima.

Posljednja identificirana analitička os odnosi se na kulturnu dimenziju i izazove koje donosi integracija (u mnogim slučajevima tumačena kao prilagodba) društvu i kulturi koja nije vlastita. To je vidljivo u različitim kulturnim praksama koje su naučene u društvu podrijetla i u potrebi da se one ponovno prilagode kako bi se poklopile s onima u društvu primatelja. Isto tako, to postaje vidljivo u identificiranju potrebe (a ponekad i poteškoća) izgradnje prostora društvenosti i mreža pripadnosti. U određenom smislu riječ je o tome, kako se izrazio jedan sugovornik, da se „nauči biti Hrvat". Sve ovo iznosi na vidjelo postojeću napetost oko potrebe za stvaranjem novih poveznica i težinu već stečenih obrazaca i percepcija, koji su dio vlastitog identiteta i čine vidljivim postojanje ili formiranje kulturnih ili simboličkih skupina koje se doživljavaju kroz kontrast između „nas" i „drugih". Zalaženje dublje u ovu os analize bit će predmet budućih istraživanja.

Preliminarni zaključci i preporuke

Demografski izazov s kojim se Republika Hrvatska suočava te osmišljavanje i provedba javnih politika kao odgovor na njega pretvorili su hrvatsku dijasporu u Latinskoj Americi u mogućeg strateškog saveznika. Programi poput ovog analiziranog predstavljaju važan alat koji može pogodovati migraciji potomaka koji iz afektivnih i emocionalnih razloga, kao i ekonomskih i materijalnih razloga, sve više dolaze u zemlju. Međutim, da bi se moglo govoriti o uspješnim programima, potrebno je raditi na stvaranju politike povratka koja jamči potpunu integraciju migranata u društveni, gospodarski i kulturni život. Ta politika mora biti rezultat bolje koordinacije postojećih programa, uz provedbu novih, što predstavlja izazove za zainteresirane institucije. One bi, preuzimajući brigu za novopridošlice, trebale biti u stanju stvoriti programe obuke i informiranja prilagođene posebnim potrebama tih migranata ili povratnika. Kako bi se to postiglo, od presudne je važnosti poznavanje populacije kojoj je namijenjena politika. Analiza percepcija i iskustava predstavljenih u radu pruža informacije o preprekama s kojima se suočavaju i omogućuje nam da predložimo neke ideje za njihovo otklanjanje.

Prvo, učenje jezika moglo bi se nadopuniti programima stručne prakse koji bi otvorili vrata hrvatskog društva na nov i inkluzivan način. Uz to bi se mogli provoditi programi mentorstva ili vršnjačke pratnje koji bi jamčili neposredan odnos s domaćim stanovništvom i pogodovali razmjeni iskustava i znanja te razvijanju osjećaja pripadnosti. Isto tako, bila bi poželjna promjena mentaliteta u pogledu načina percepcije ovih migranata koji, osim što su spremni ugraditi nove vrijednosti i kulturne obrasce, imaju i mnogo toga za ponuditi društvu u koje se žele uključiti. Poteškoće u izražavanju na hrvatskom jeziku u mnogim slučajevima predstavljaju nemogućnost potpunog prenošenja svih potencijala koje imaju u sebi, što može dovesti do osjećaja infantiliziranosti koji se mora izbjeći ako se želi promicati inkluzija.

S druge strane, preporučljivo je osmisliti, implementirati i promicati realistične programe koji predlažu integraciju postupno ili u fazama, kako bi se neutralizirala frustracija koju stvaraju visoka očekivanja brzog ispunjenja želja. Nadalje, potrebno je da se proces integracije ne pretvori u puku prilagodbu. Odnosno, to bi trebao biti istinski dijaloški proces u kojem se uvažava ono novo što migrant nudi tako da generiranje osjećaja pripadnosti ne znači nužno odustajanje od onog vlastitog ili postojećeg, nego da postoji mogućnost da se to integrira s onim novim koje se uči i inkorporira u sebe. Nijedan integracijski proces koji zahti-

jeva brisanje nečijeg identiteta ne može se smatrati dugoročno uspješnim. Čovjek mora biti svjestan, kao društvo primatelja, da je novi član društva biće formirano u kulturnoj mreži koja mora biti artikulirana s vlastitom od ranije, ako se želi postići uključivanje ovih ljudi.

Konačno, provedba specifičnih programa za olakšavanje povratka mora uzeti u obzir različite dimenzije uključene u proces prilagodbe, uključujući političko-pravna, ekonomska, socijalna i kulturna pitanja. Potrebno je pružiti odgovarajuće i ažurirane savjete o radnim, obrazovnim, zdravstvenim, stambenim i financijskim pitanjima, o zakonodavstvu i uvjetima rada, dobivanju prvog posla ili samozapošljavanja, provođenju svih vrsta postupaka i razvoju poslovanja. Bilo bi optimalno kada bi sve te informacije bile dostupne na materinskom jeziku migranata koji se nastoje integrirati u novo društvo. Na temelju predstavljenih rezultata karakteristike planiranih programa mogle bi se dodatno razraditi u budućim istraživanjima kako bi se ostvarila bolja veza između potreba migracijskog stanovništva i demografskih izazova u državi.

Popis literature i izvora

Álvarez de Lima Depieri, M., Ferolla, C. i Seoane, J. (ur.). (2022). *Derribando muros. Migraciones, políticas y luchas migrantes en América.* Observatorio de América Latina y el Caribe, Observatorio Internacional de Migraciones y Derechos Humanos, Instituto Tricontinental de Investigación Social. https://thetricontinental.org/wp-content/uploads/2022/08/20220508_OBSAL_Cuaderno-Migraciones_Web.pdf

Arango, J. (2003a). Inmigración y diversidad humana. Una nueva era en las migraciones internacionales, *Revista de Occidente*, (268), 5–21.

Arango, J. (2003b). La Explicación teórica de las migraciones: Luz y sombra. *Migración y Desarrollo*, 1, 1–31. http://www.redalyc.org/articulo.oa?id=66000102

Brah, A. (2011). *Cartografías de la diáspora. Identidades en cuestión*. Madrid: Traficantes de sueños.

Bourdieu, P. (2007). *El sentido práctico.* Buenos Aires: Siglo XXI.

Brubaker, R. i Cooper F. (2001). Más allá de „identidad". *Apuntes de Investigación del CECyP*, 7.

Castillo Fernández, D. i Martínez Pizarro, J. (2007). Migraciones. U E. Sader, I. Jinkings, C. E. Martins i R. Nobile (ur.), *Enciclopedia Latinoamericana Contemporánea de América Latina y el Caribe* – Portal Contemporáneo de América Latina y el Caribe. Programa Interunidades de Posgrado Integración de América Latina (PROLAM/USP). https://

sites.usp.br/portalatinoamericano/es/es-espanol-migraciones
Cataño Pulgarín, S V. i Morales Mesa, S. A. (2015). La migración de retorno. Una descripción desde algunas investigaciones latinoamericanas y españolas. *Revista Colombiana de Ciencias Sociales,* 6(1), 89–112. https://doi.org/10.21501/22161201.1424
Colic-Peisker, V. (2011). Diáspora croata, emociones, intereses y lo que hay por medio. *Revista Culturas,* (9), 108–122. http://revistaculturas.org/diaspora-croata-emociones-intereses-y-lo-que-hay-por-medio/
Criado, M. J. (2000). Vieja y nueva migración. Rasgos, supuestos y evidencias. *Revista Internacional de Sociología,* 58(26), 159–183. https://revintsociologia.revistas.csic.es/index.php/revintsociologia/article/view/799/1011
Čapo Žmegač, J. (2005). Ethnically privileged migrants in their new homeland. *Journal of refugee studies*, 18(2), 199–215.
Čapo Žmegač, J. (2010). Različiti pristupi povratnim migracijama: primjer Hrvatske. *Studia ethnologica Croatica*, 22(1), 11–38. https://hrcak.srce.hr/62238
Čapo, J., Hornstein Tomić, C. i Jurčević, K. (2014). *Didov san. Transgranična iskustva Hrvatskih iseljenika.* Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku. Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.
Čizmić, I., Sopta, M. i Šakić, V. (2007). Hrvati u svjetskom migracijskomu kontekstu. U V. Kukavica (ur.), *Hrvatski iseljenički zbornik 2008.* (str. 11–24). Zagreb: Hrvatska matica iseljenika.
Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske (2021). „Doseljeno i odseljeno stanovništvo u/iz Republike Hrvatske", Hrvatska u brojkama. https://web.dzs.hr/Hrv_Eng/CroInFig/croinfig_2021.pdf
Faggiani, M. M. (2021). Migraciones en movimiento: la necesidad de una perspectiva crítica. *Relaciones Internacionales,* (46), 185–193. https://revistas.uam.es/relacionesinternacionales/article/view/13270
Gadze, P. (2017). Uloga medija u očuvanju identiteta Hrvata u Buenos Airesu i Rosariju. U V. Kukavica (ur.), *Hrvatski iseljenički zbornik 2008.* (str. 226–240). Zagreb: Hrvatska matica iseljenika.
Gadze, P. (2024). Panorama de las experiencias de los migrantes sudamericanos en Croacia. U M. Puh (ur.), *Guía para repatriados e inmigrantes a la República de Croacia* (str. 116–125). São Paulo: Svalbard. https://www.imin.hr/wp-content/uploads/2024/05/esGuia_RepatriadoseImigrantes_Croaacia.pdf
Gadze, P. i Rajković Iveta, M. (2016). Los croatas de Argentina. U J. C. Radovich (ur.), *Etnicidad y migraciones en Argentina* (str. 197–224). Buenos Aires: Sociedad Argentina de Antropología.

Grbić Jakopović, J. (2014). *Multipliciranje zavičaja i domovina. Hrvatska dijaspora: kronologija, destinacije i identitet.* Zagreb: Filozofski fakultet u Zagrebu. Odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju. FF-press.

Hrvatski zavod za zapošljavanje (2024). Statistika usluga, Test tržišta rada i Radne dozvole. https://www.hzz.hr/statistika/statistika-usluga-test-trzista-rada-i-radne-dozvole/

Huysmans, J. (2000). The European Union and the Securitization of Migration. *Journal of Common Market Studies,* 38(5), 751–777.

Karakoulaki, M., Southgate L. i Steiner, J. (ur.). (2018). *Critical perspectives on migration in the twenty-first century.* Bristol: E-International Relations.

King, R. (2000). Generalizations from the History of *Return Migration. U B. Ghosh (ur.), Return Migration: Journey of Hope or Despair?* (str. 7–55). Ženeva: International Organization for Migration.

Luchetti, M. F. (2024). De la llegada a la permanencia. Medidas de política pública, programas y proyectos de apoyo para el proceso de retorno o inmigración de latinoamericanos descendientes de croatas. U M. Puh (ur.), *Guía para repatriados e inmigrantes a la República de Croacia* (str. 105–115). São Paulo: Svalbard. https://www.imin.hr/wp-content/uploads/2024/05/esGuia_RepatriadoseImigrantes_Croaacia.pdf

Luchetti, M. F. i Gadze, P. (2022). Hrvati iz Latinske Amerike ili Latinoamerikanci u Hrvatskoj? Iskustva povratničke migracije mladih Latinoamerikanaca u Hrvatsku. U M. F. Luchetti i M. Perić Kaselj (ur.), *Migracijski procesi između Hrvatske i Južne Amerike* (str. 365–378). Zagreb: IMIN. https://www.imin.hr/wp-content/uploads/2023/11/MPHJA.-PKD-dvojezic%CC%8Cna-knjiga.pdf

Luchetti, M. F. i Sesnich Diomeda, M. A. (2021). From the Mediterranean to „La Plata" River: A state of the question about Migratory Processes between Croatia and Argentina. U K. Jurčević, L. Kaliterna Lipovčan, R. Medić i O. Ramljak (ur.), Mediterranean Issues, Book 3. *Mediterranean. Impressions, Concepts, Stories* (str. 209–220). Zagreb: Institute of Social Sciences Ivo Pilar. VERN Group. Scientific Council of Anthropological Research (HAZU).

Luchetti, M. F. i Perić Kaselj, M. (2022). *Migracijski procesi između Hrvatske i Južne Amerike.* Zagreb: IMIN. https://www.imin.hr/wp-content/uploads/2023/11/MPHJA.-PKD-dvojezic%CC%8Cna-knjiga.pdf

Luchetti, M. F., Perić Kaselj, M. i Jurčević, K. (2022). Zamišljena domovina. Dijasporske zajednice i identiteti Južnoamerikanaca hrvatskoga podrijetla. U M. Perić Kaselj (ur.), *Zbornik radova Međunarodne*

znanstveno-stručne konferencije Migracije i identitet: kultura, ekonomija, država (2). Kulturni i demografski aspekti migracija (str. 424–442). Zagreb: IMIN. https://www.imin.hr/wp-content/uploads/2022/11/KNJIGA-1-Demografski-i-kulturni-2021-FINAL-6.pdf

Massae Sasaki, E. i de Oliveira Assis, G. (2000). Teorias das migrações internacionais. U *Anais do XII Encontro Nacional de Estudos Populacionais.* Caxambu: Associação Brasileira de Estudos Populacionais. https://proceedings.science/encontro-abep/abep-2000/trabalhos/teorias-das-migracoes-internacionais?lang=pt-br

Masseroni, S. (2018). Los estudios sobre migraciones y la formación de investigadores en Argentina. *e-Migrinter. Enseigner les migrations internationales,* (17), 61–75. https://doi.org/10.4000/e-migrinter.1253

Misetich, L. i Dujovne, A. (2003, julio). *Entre Zagreb y Jerusalem. Prácticas y memorias de la diáspora* [Izlaganje]. Congreso Internacional América Latina: Identidad, Integración y Globalización, Córdoba, Argentina.

O'Reilly, K. (2023). Migration theories: a Critical Overview. U A. Triandafyllidou (ur.), *Routledge Handbook of Immigration and Refugee Studies* (str. 3–12). London: Routledge.

Pellegrino, A. (2003). *La migración internacional en América Latina y el Caribe: tendencias y perfiles de los migrantes.* Santiago de Chile: ONU-CEPAL. https://repositorio.cepal.org/server/api/core/bitstreams/69570949-142f-4ec2-be87-5724023f0da7/content

Perić Kaselj, M. (2010). *Komparativni prikaz transformacije identiteta hrvatskih iseljenika u Čileu i Argentini* [Doktorska disertacija]. Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet.

Perić Kaselj, M. (2014). Dijasporske zajednice u kiberprostoru: virtualni identiteti hrvatskih etničkih zajednica u Čileu i Argentini. *Studia ethnologica Croatica,* (26), 91–119.

Perić Kaselj, M., Vukić, A. i Luchetti, M. F. (2017). Povijest istraživanja hrvatskih dijasporskih zajednica u Južnoj Americi: od arhiva do World Wide Web-a. U M. Sopta, V. Lemić, M. Korade, I. Rogić i M. Perić Kaselj (ur.), *Hrvatska izvan domovine II. Zbornik radova predstavljenih na Drugom hrvatskom iseljeničkom kongresu u Šibeniku* (str. 349–360). Zagreb: Centar za istraživanje hrvatskog iseljeništva. Centar za kulturu i informacije Maksimir.

Radovich, J. C. (2016). El proceso migratorio de los croatas de Konavle en la Argentina. U J. C. Radovich (ur.), *Etnicidad y migraciones en Argentina* (str. 169–196). Buenos Aires: Sociedad Argentina de An-

tropología.
Radovich, J. C. (2020). Neka usputna pitanja u vezi s identitetskim procesima hrvatskih iseljenika i njihovih potomaka u Argentini. U M. Perić Kaselj (ur.), *Zbornik radova Međunarodne znanstveno-stručne konferencije Migracije i identitet: kultura, ekonomija, država* (str. 956–963). Zagreb: IMIN. https://www.imin.hr/wp-content/uploads/2021/03/zbornik-radova-Migracije-i-identitet.pdf
Rajković Iveta, M. (2019). Državljanstvo vs. integracija: iskustva visokoobrazovanih Hrvata iz Venezuele i Roma nogometaša. *Studia ethnologica Croatica,* 31(1), 157–184.
Rajković Iveta, M. i Gadze, P. (2014). Hrvati u Buenos Airesu i Rosariju, Latinosi u Zagrebu. U J. Grbić Jakopović (ur.), *Multipliciranje zavičaja i domovina. Hrvatska dijaspora: kronologija, destinacije i identitet* (str. 133–153). Filozofski fakultet u Zagrebu, Odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju.
Ruiz-Vallejo, F. i Ceballos, A. (2009). Dinámicas y respuestas frente al retorno en Bogotá. Elementos para su análisis. *Diálogos migrantes,* (4), 52–58. http://observatoriodemigraciones.org/dialogos.shtml?apc=o-xx-1-&x=395
Tsuda, T. (2009). *Diasporic Homecomings. Ethnic return migration in comparative perspective.* Stanford University Press.
Vertovec, S. (1999). Conceiving and Researching Transnationalism. *Ethnic and Racial Studies,* 22(2), 447–462.
Villa, M. i Martínez, J. (2001). Tendencias y patrones migratorios en las Américas. U J. Martínez Pizarro (ur.), *La migración internacional y el desarrollo en las Américas* (str. 21–81). Santiago de Chile: ONU-CEPAL. https://www.cepal.org/sites/default/files/publication/files/6532/S0111941_es.pdf
Wessendorf, S. (2007). „Roots-Migrants": Transnationalism and 'Return' among Second-generation Italians in Switzerland. *Journal of Ethnic and Migration Studies,* 33(7), 1083–1102. https://doi.org/10.1080/13691830701541614
Winland, D. N. (2004). Croatian Diaspora. U M. Ember, C. R. Ember i I. Skoggard (ur.), *Encyclopaedia of Diasporas. Immigrant and Refugee Cultures around the World* (str. 76–84). Kluwer Academic. Plenum Publishers.

UN LARGO VIAJE DE ¿REGRESO? ANÁLISIS DE EXPERIENCIAS DE SUDAMERICANOS EN LA TIERRA DE SUS ANCESTROS

María Florencia Luchetti

Resumen

Aproximadamente trescientos sudamericanos llegan anualmente a Croacia para asistir al Programa de aprendizaje del idioma croata en la República de Croacia. Son descendientes de emigrantes croatas que dejaron su tierra entre fines del siglo XIX y mediados del XX y que recorren el camino inverso al realizado por sus antepasados. Ya sea que se trate de un proyecto a largo plazo o de una experiencia temporal, la búsqueda de sus raíces constituye un denominador común de las experiencias vitales de estos jóvenes descendientes de segunda, tercera, cuarta y quinta generación que hacen parte de las más de 750.000 personas de origen croata que viven en América Latina. El objetivo de esta ponencia es presentar los resultados preliminares obtenidos en el marco del proyecto "De la llegada a la permanencia: socialización y establecimiento de redes como forma de integración de los croatas fuera de la República de Croacia a la sociedad croata", haciendo foco en la comprensión de las motivaciones que animan a estos descendientes de croatas y la detección de los factores y situaciones que restringen o coadyuvan su tránsito y permanencia en el país de sus antepasados. Para ello se realizará una descripción estadística de la población con los datos obtenidos a partir de una encuesta, que será complementada con un análisis cualitativo basado en observación participante.

Palabras clave: Croacia, América Latina, retorno, integración, experiencias de vida

Introducción

Desde hace más de diez años, cada nuevo semestre un grupo considerable de latinoamericanos viaja a Croacia con el objetivo de estudiar el idioma nativo de sus ancestros. En el último quinquenio la cantidad de jóvenes que asiste al Programa de aprendizaje del idioma croata en la República de Croacia se ha ido incrementando paulatina-

mente, desde un promedio anual de ciento cincuenta (150) beneficiarios hasta una cifra que se ha duplicado recientemente.[1] Este aumento muestra dos picos importantes en las convocatorias correspondientes a los años académicos 2022/2023 y 2023/2024, momentos en que el cupo de becas ofrecidas subió a 450 y 500 respectivamente.[2] Aproximadamente el 90 % de estos becarios son descendientes de croatas emigrados a Sudamérica y provienen mayoritariamente de Argentina, Chile, Perú y Bolivia, pero hay los hay de prácticamente todos los países latinoamericanos. La búsqueda de sus raíces constituye un importante elemento emocional e identitario y habitualmente ese viaje funciona a modo de catalizador de otras experiencias que los conectan con el pasado y la historia familiar (Luchetti & Gadze, 2022). Algunos de ellos crecieron añorando conocer la casa donde nacieron sus abuelos, bisabuelos, tatarabuelos o, incluso, familiares más lejanos, como parte de un relato integrado en una memoria transmitida de generación en generación. Otros se sienten atraídos por un hasta entonces inexplorado sentimiento de pertenencia que comienza a tomar cuerpo con la visita. Existen, también, aquellos que ven su llegada a Croacia como la puerta de entrada a una promesa de un futuro mejor en Europa.

Esas múltiples búsquedas de los retornados o inmigrantes latinoamericanos son contemporáneas de dos procesos convergentes.[3] Por un lado, confluyen con las actividades desarrolladas por las organizaciones de las comunidades diaspóricas (Brah, 2011), especialmente luego del proceso de recroatización de las últimas décadas (Perić Kaselj, 2014), y, por el otro, se complementan con el trazado de objetivos estratégicos de revitalización demográfica por parte de la República de Croacia. Estos procesos concurrentes se expresan en la creación de programas e instituciones y la transformación de otras ya existentes, tanto en Croacia como en el exterior, cuyos objetivos centrales son el fo-

1 Entre 2012 y 2024 el programa se desarrolló en el marco de la Oficina Central Estatal para los Croatas en el Exterior (Središnji državni ured za Hrvate izvan Republike Hrvatske, en adelante SDUHIRH). Los doce años anteriores el Ministerio de Relaciones Exteriores era quien otorgaba becas (Luchetti & Gadze, 2022). Desde mediados de 2024 su implementación está a cargo del flamante Ministerio de Demografía e Inmigración (MDU).

2 La diferencia entre cantidad de becas y beneficiarios se explica por el hecho de que las primeras se asignan semestralmente y algunos becarios asisten solo en uno de los semestres, en tanto que otros lo hacen en ambos. Hasta el momento se han concedido más de tres mil (3000) becas a más de dos mil (2000) beneficiarios.

3 Si bien existe un debate acerca de la pertinencia de llamar retorno a este tipo de migración, es posible tomarla en cuenta como categoría nativa o categoría de la práctica (Bourdieu, 2007), es decir, una categoría utilizada por los actores sociales para concebir su experiencia cotidiana. De extendido uso por parte de funcionarios e instituciones públicas, está siendo complejizada en los últimos años.

mento del retorno e integración de los descendientes y la preservación y promoción de la cultura e identidad croatas. En ambos procesos fue crucial la expansión del uso de Internet y la formación de comunidades diaspóricas transnacionales (Misetich & Dujovne, 2003; Colic-Peisker, 2011; Perić Kaselj, 2014; Grbić Jakopović, 2014; Gadze, 2018), haciendo más frecuente y sencillo el acceso a la información y posibilitando el desarrollo y/o profundización de un sentido de pertenencia. Muchas personas que hasta entonces no habían tenido una participación activa en las comunidades croatas (re)descubrieron una nueva dimensión de su pertenencia identitaria (Luchetti et al., 2022).

Dos de las instituciones creadas para mejorar y fortalecer las relaciones de la República de Croacia con su diáspora, en las que se condensa la política pública del último decenio, son el Consejo de Gobierno de la República de Croacia para los Croatas en el Exterior (Savjet Vlade Republike Hrvatske za Hrvate izvan Republike Hrvatske) y el ya mencionado SDUHIRH (Luchetti, 2024).[4] Como parte de los programas y proyectos financiados por este organismo, el IMIN coordina el proyecto "De la llegada a la permanencia: socialización y establecimiento de redes como forma de integración de los croatas fuera de la República de Croacia a la sociedad croata", dentro del cual se enmarca la presente investigación cuyo objetivo es comprender las motivaciones que animan a estos descendientes de croatas e identificar los factores y situaciones que restringen o coadyuvan su tránsito y permanencia en el país de sus antepasados. Presentar los resultados de esa investigación es el propósito de este trabajo.

Croacia y América del Sur en la perspectiva de las migraciones internacionales

Como es sabido, los procesos migratorios constituyen una parte importante de la historia croata, que ha dado lugar a lo que se considera una de las diásporas más grandes del mundo (Winland, 2004; Čapo et al. 2014). Según las investigaciones más recientes, aproximadamente un tercio de esa diáspora se encuentra asentada en el sur americano, principalmente en Argentina y Chile, pero también en Perú, Brasil, Bolivia, Uruguay, Venezuela, Paraguay y Ecuador (Luchetti & Perić Kaselj, 2022). La historia de la emigración croata es similar a la de otros

4 Desde mediados de 2024, parte de las tareas antes adjudicadas al SDUHIRH ha sido subsumida en la órbita de la otrora Oficina Central Estatal de Demografía y Juventud (Središnji državni ured za demografiju i mlade), que con la incorporación de esas nuevas funciones ha cambiado su nombre y rango de órgano administrativo a Ministerio de Demografía e Inmigración (MDU).

países europeos (Čizmić et al., 2008), especialmente en lo referente a las migraciones masivas acontecidas entre la segunda mitad del siglo XIX y la primera del siglo XX, de las cuales los países latinoamericanos fueron importantes receptores. Más de once millones de personas arribaron a las costas del Atlántico sur y tuvieron una importante influencia en la configuración de las sociedades de acogida (Villa & Martínez, 2001; Pellegrino, 2003; Castillo Fernández & Martínez Pizarro, 2007). La crisis del 30 y las limitaciones del liberalismo económico, junto con el auge de corrientes de pensamiento nacionalistas, en ocasiones xenófobas y racistas, que propugnaban restricciones en la política inmigratoria, ocasionaron una merma significativa en la migración europea y la masividad dio paso a movimientos migratorios más focalizados. En la posguerra llegaron las ultimas corrientes migratorias, provenientes del sur europeo y conformadas esencialmente por refugiados por motivos políticos o étnicos (Pellegrino, 2003).

Desde mediados del siglo pasado, y sobre todo en sus últimas décadas, la era de las migraciones masivas, heredera de la expansión europea iniciada en el siglo XVI, ha sido sustituida por una nueva época que nos devuelve una cartografía de flujos y conexiones globales y diversificadas. Si antaño los países americanos más grandes conformaban una suerte de extensiones ultramarinas de Europa que recibían a la mayor parte de sus emigrantes y los integraban, aunque no sin conflictos, dentro de sus jóvenes formaciones nacionales, en la nueva era de las migraciones internacionales los flujos se mueven mayormente de la periferia al centro generando sociedades multiculturales y pluriétnicas (Arango, 2003a; Pellegrino, 2003). De esta manera, los países europeos caracterizados por pasados de emigración y tradiciones exclusivistas en sus concepciones de la nacionalidad se enfrentan al desafío que supone la integración e inclusión plena de los inmigrantes a sus sociedades (Arango, 2003a). En muchos de ellos, la aparición de sentimientos de temor ante lo que se percibe como pérdida de homogeneidad, cohesión social y/o debilitamiento de la identidad nacional, así como amenazas al funcionamiento del mercado laboral o la seguridad social deriva en modificaciones de las actitudes hacia la inmigración viéndola como un inconveniente que reclama gestión o intervención estatal, cuando no posiciones de abierto rechazo (Arango, 2003a; Huysmans, 2000; AAVV, 2022).

Esta preocupación por la gestión y control de los flujos migratorios (Masseroni, 2018; O'Reilly, 2023) en ocasiones se halla ligada a la construcción de la migración como un problema de seguridad en el discurso político y mediático, que suele apoyarse en retóricas sobre la

defensa de costumbres, tradiciones y modos de vida de la población local (Huysmans, 2000; AAVV, 2022). Por otra parte, los avances tecnológicos y comunicacionales de las últimas décadas han favorecido la creación y proliferación de espacios sociales transnacionales que repercuten en el proceso de integración de los migrantes, quienes mantienen fuertes lazos con sus lugares de origen y muestran la necesidad de crear nuevos modelos de integración que no suponga la asimilación. La ambigüedad y fragmentación que experimentan esos migrantes respecto a su sentido de pertenencia ponen en cuestión la idea de una integración o inclusión plenamente efectiva a las sociedades receptores y evidencian la necesidad de profundizar los análisis críticos y de encontrar soluciones diferentes a las del pasado (Massae Sasaki & de Oliveira Assis, 2000; Criado, 2000; Arango, 2003a, 2003b; Karakoulaki et al., 2018; Faggiani, 2021; AAVV, 2022).

Como parte de esas modificaciones acaecidas en los flujos migratorios internacionales en las últimas décadas, y sobre todo luego de su entrada en la Unión Europea, el estatus de Croacia como país tradicional de emigración se ha trastocado. Si bien la emigración no se ha detenido, el ingreso creciente de trabajadores extranjeros para suplir la falta de mano de obra en varios sectores de la economía está revirtiendo el saldo migratorio negativo de las últimas décadas.[5] En discursos políticos y mediáticos ha comenzado a formularse la inmigración como una cuestión de seguridad nacional y el retorno o inmigración de sudamericanos descendientes de croatas como una solución más conveniente al problema demográfico, presentando a la diáspora de esa región como una suerte de reserva de los valores culturales y la identidad nacional, muchas veces desconociendo la heterogeneidad geográfica, lingüística y cultural de los contingentes migratorios, así como el carácter dinámico, contextual y adaptativo de la identidad (Radovich, 2016, 2020).

El enfoque esencialista de la identidad (Burbarker & Cooper, 2001) ha prevalecido en la mayoría de las investigaciones de índole histórica que han abordado la migración croata hacia América del Sur. Como ha sido señalado en trabajos previos (Perić Kaselj et al., 2017; Luchetti & Sesnich, 2021; Luchetti & Perić Kaselj, 2022), ese tipo de investigaciones ha sido el predominante y la última década ha visto

5 Atendiendo a los últimos cuatro censos, el descenso poblacional entre 1991 y 2021 fue de casi el 20 %, según el siguiente detalle decenal: 4.784.265 (1991), 4.437.460 (2001), 4.284.889 (2011) y 3.871.833 (2021) (Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske [DZS], 2021). Sin embargo, desde 2018 el saldo migratorio se ha estabilizado y a partir de 2021 se evidencia un aumento constante de los permisos de residencia y trabajo otorgados a trabajadores extranjeros: 48.455 (2021), 109.241 (2022), 160.445 (2023) y 180.734 (2024) (Hrvatski zavod za zapošljavanje [HZZ], 2024).

prosperar trabajos antropológicos y sociológicos en los que se ha comenzado a cuestionar dicho enfoque (Perić Kaselj, 2010; Colic-Peikser, 2011; Grbić Jakopović, 2014; Čapo et al., 2014; Radovich, 2016, 2020; Luchetti & Gadze, 2022; Gazde, 2018, 2024). Sin embargo, el fenómeno de la migración de retorno que enlaza estos particulares lugares de origen y destino ha recibido hasta el momento menos atención. Entre los antecedentes más importantes se pueden mencionar el trabajo coordinado por Čapo (et al., 2014) en el que se estudian experiencias de retorno de descendientes provenientes de Argentina y Brasil, y las investigaciones de Gadze y Rajković Iveta. La primera prepara su tesis de doctorado sobre la migración de retorno de descendientes argentinos (Gadze, 2024) y ambas han analizado en conjunto las motivaciones que llevaron a varios argentinos descendientes de croatas a retornar luego de 1991, las dificultades que debieron hacer frente y el proceso de adaptación al nuevo lugar de residencia (Rajković & Gadze, 2014; Gadze & Rajković, 2016). Por su parte, Rajković Iveta (2019) analizó también las experiencias de retorno de venezolanos y destacó la necesidad de asumir una perspectiva integral para el tratamiento de la temática. Por último, se debe destacar la investigación que constituye un antecedente directo del presente estudio, en la cual se analizaron algunos procesos motivacionales, aspiracionales e integrativos en la migración de retorno de jóvenes latinoamericanos (Luchetti & Gadze, 2022).

Tal como se ha explicado en trabajos precedentes, aunque el retorno refiere comúnmente al regreso al lugar de origen, también puede ser entendido como un retorno cultural o simbólico, en el cual la persona que regresa no necesariamente es aquella que había emigrado, sino un descendiente (Luchetti & Gadze, 2022). El fenómeno ha sido conceptualizado como retorno ancestral (King, 2000), retorno transgeneracional (Durand, 2004 en Ruiz-Vallejo & Ceballos, 2009), migraciones por las raíces (Wessenford, 2007) o migraciones étnicas de retorno (Tsuda, 2009), en tanto que son varios los autores que destacan la necesidad de analizarlo como parte de un proceso más amplio de experiencia migratoria. Los últimos años ha ganado adeptos este último enfoque, que se sitúa dentro del paradigma transnacional y que pone el acento en espacios sociales no anclados territorialmente, sino generados a partir de la acción de los actores sociales y las múltiples relaciones sociales que entretejen, cuestionando los enfoques que se concentran en los polos de origen o destino del movimiento migratorio y abarcando todo el proceso como un fenómeno multifacético, polifactorial, complejo y heterogéneo. De esta manera, pensado como un momento más dentro de la dinámica total, el retorno se concibe tomando

en consideración la experiencia migrante, el contexto y las expectativas y percepciones del actor (Čapo Žmegač, 2005; 2010; Vertovec, 1999; Tsuda, 2009; Brah, 2011; Cataño Pulgarín & Morales Mesa, 2015). Retomando los postulados de ese enfoque, a continuación se presentan la investigación sociológica realizada y los resultados obtenidos.

De la llegada a la permanencia

Como se ha mencionado, este trabajo es fruto de una investigación realizada en el marco del proyecto "De la llegada a la permanencia". Con una continuidad de al menos cuatro años, fue concebido como un conjunto de actividades de diverso tipo que ofreciera a los interesados un espacio de socialización, circulación de información e intercambio de experiencias que favoreciera el proceso de integración a la sociedad croata de aquellos becarios que decidieran quedarse a vivir en el país. Charlas, talleres, reuniones de asesoramiento y orientación, excursiones educativo-culturales, la formación de una red de artistas y la realización de prácticas de investigación forman parte de la propuesta que reciben los destinatarios del proyecto que son, como se ha mencionado, descendientes de croatas emigrados entre fines del siglo XIX y mediados del XX.[6]

Con la intención de conocer a esos destinatarios o grupo objetivo, comprender sus motivaciones y detectar los elementos y situaciones que favorecen u obstaculizan su tránsito y permanencia se confeccionó un cuestionario en línea con 33 preguntas cerradas y 17 abiertas que fue administrado por correo electrónico entre los asistentes al Programa durante el año académico 2021/2022. En aquella oportunidad sólo participaron del proyecto los 127 becarios situados en la ciudad de Zagreb. La encuesta fue completada de modo voluntario por 70 personas, lo que cubre un 55 % de la población estudiada (los destinatarios del proyecto) y un 40 % del total de becarios.[7] Al tratarse de una muestra incidental y no de una representativa no pueden generalizarse los resultados. Sin embargo, el gran porcentaje de respuestas obtenidas, así como el diseño metodológico basado en la articulación de técnicas cuantitativas y cualitativas, permite considerar esos resultados como significativos y el análisis temático e

6 Iniciado en octubre de 2021, por el momento su realización está asegurada hasta mediados de 2025. Una descripción más detallada del mismo, así como de la política pública en la que se enmarca fueron abordados previamente (Luchetti, 2024).

7 Durante ese año académico fueron beneficiadas 170 personas provenientes de 16 países. La mitad completó los dos semestres, el 30 % sólo el de invierno y el 20 % sólo el de verano. Respecto de sus edades, aproximadamente el 25 % era menor de 25 años, el 30 % tenía entre 25 y 29, el 30 % entre 30 y 39 y el 15% más de 40.

interpretativo de las preguntas abiertas como conducente a la consecución de los objetivos propuestos. La observación participante y las entrevistas informales realizadas permitieron precisar y profundizar los datos obtenidos a través de la encuesta. A continuación se analizan los resultados más importantes.

Recurriendo a la descripción estadística se puede observar que el 65 % de los encuestados son mujeres y el 35 % hombres. Asimismo, la gran mayoría son jóvenes menores de 40 años (85 %), destacándose los intervalos 25-29 (25 %) y 30-34 (23%). Los menores de 25 constituyen el 22 % y el intervalo 35-39 está comprendido por el 15 % de los encuestados.[8] Dos tercios de la muestra están solteros y del tercio restante casi todos en pareja. La mayor parte terminó sus estudios universitarios de grado (41,3 %) o posgrado (maestría) (22,2 %), un tercio (30,2 %) ha iniciado estudios universitarios y apenas un 6,3 % tiene completado solamente el colegio secundario. Respecto de las profesiones dominantes se pueden destacar aquellas vinculadas con la economía (administración de empresas, de negocios, de gestión internacional o turismo), la ingeniería en sus diversas ramas (civil, ambiental, comercial, de la producción, en energía, química, automotriz, en sistemas electrónicos), las artes, el derecho, aquellas vinculadas a los idiomas (como profesorado o traductorado de inglés o auxiliar bilingüe), el turismo, la pedagogía, la comunicación social, la medicina, la odontología y también la psicología, la química, el marketing, el diseño de indumentaria y la construcción, entre otras. La mayoría se encuentra cursando los niveles iniciales (64,3 %) e intermedios (28,6 %) del Croaticum.

El 90 % tiene origen croata, siendo la mayoría bisnieta (44,4 %) o nieta (24,2 %) de emigrantes. Uno de cada diez es hijo (11 %) o tataranieto (10 %). Algunos son cónyuges de croatas (8 %) o amigos del pueblo croata (4, 4 %). En cuanto al año y lugar de emigración, podemos ver que el 14 % emigró en el siglo XIX (1850-1899), el 15 % a comienzos del siglo XX (1900-1913), el 22 % en la década de 1920, el 8% en la década de 1930, el 14 % en la década de 1940, apenas un 3 % en la de 1950 y un 8 % desde la década de 1960 hasta la fecha. El 17 % declara no saber el momento de emigración. La mayoría eran de la región de Dalmacia (51 %) y algunos de Croacia central (14 %), en tanto que dos de cada diez no lo saben con exactitud.

8 Comparando con la distribución de edad del conjunto de la población de becarios, en la muestra se encuentran sobrerrepresentados los mayores de 30 y subrepresentados los menores de 30.

Algo más de la mitad cuenta con la ciudadanía (52 %) y el resto planea hacerla. Si se toma en cuenta su nacionalidad (definida por autoadscripción) se puede concluir que la misma es de carácter acumulativo y no excluyente, dado que la gran mayoría (85 %) se define como perteneciente al lugar de nacimiento y croata (49,2 %), croata y del lugar de nacimiento (14,3 %) o del lugar de nacimiento con raíces croatas (20,6 %). Sobre el lugar de nacimiento, el 92 % de los becarios proviene de países latinoamericanos, mayormente de Chile (27 %), Argentina (22 %), Bolivia (15 %), Perú (11 %), Venezuela (6,5 %), Paraguay (3,5 %), Brasil (3,5 %) y Colombia (2,3 %).[9] La gran mayoría (75,8 %) lleva en Croacia menos de un año, la mitad cursa su primer semestre y aproximadamente tres de cada diez cursan su segundo semestre. En cuanto a sus planes de permanencia, algo más de la mitad expresó su deseo de quedarse a vivir en Croacia, lo que permite afirmar con certeza que al menos el 20 % de los asistentes al Programa planea instalarse en el país. Siendo este programa de becas uno de los motores principales del arribo de latinoamericanos (Luchetti & Gadze, 2022), el conocimiento obtenido acerca de las características de esta población puede ayudar a mejorar la efectividad del propio programa o incluso, como será expuesto más adelante, considerar la utilidad de complementarlo con otros.

Respecto de la socialización y la vida que llevan en Croacia, algo menos de la mitad está en contacto con sus familiares croatas, un tercio no lo hace y dos de cada diez manifiestan no tener familiares aquí. La mayoría de los encuestados se relaciona con conocidos (67 %), compañeros del Croaticum (60 %) y amigos (54 %) y son menos frecuentes los contactos con la familia estrecha (32 %), compañeros de facultad (17,5 %) o de trabajo (12,7%). Sobre el tiempo que pasan con gente de Croacia, se trata mayormente de conocidos o amigos (40 %), familiares (22 %), compañeros de facultad (14 %) o de trabajo (6 %). El 22 % no suele pasar tiempo con gente de Croacia. Prácticamente todos manifestaron su deseo de conocer y socializar con gente del lugar.

Sobre los factores que intervienen en la decisión de venir a Croacia, si bien existe una diversidad de motivaciones individuales y familiares, el análisis permite identificar algunos elementos sobresa-

9 En la encuesta aparecen sobrerrepresentados los nacidos en Argentina (casi 30 %) y sobrerrepresentados los nacidos en Chile (20 %), mientras que para el resto de los países las diferencias son menores, oscilando entre el 1 % y el 3 %. Sin embargo, analizando la composición de los beneficiarios del programa en un periodo más amplio se puede observar que desde 2017 Argentina, Chile, Bolivia y Perú representan entre el 80 % y 87 % de los becarios latinoamericanos y entre el 65 % y 75 % del número total de becarios. A excepción del año que estamos analizando, Argentina y Chile rondan en cada periodo el 30 % y 20 % del total, respectivamente.

lientes. Además del aprendizaje del idioma o el estudio, señalado de modo directo por un tercio de los consultados, predominan el interés por conocer la tierra de los ancestros, la cultura e historia del país, la familia, el lugar (la casa, la localidad) donde nació el antepasado y, de modo general, algo que se considera propio o parte de sí mismo, aunque no se especifique qué es exactamente. En relación con ello, resaltan el sentimiento de pertenencia, la importancia de la familia, el tema de las raíces, el legado y la carga afectiva (una conexión emocional o sensación de deber hacia los predecesores). Por otra parte, se destaca la idea de la novedad en pos de la satisfacción de expectativas,[10] junto con la intención de aprovechar la oportunidad o vivir una experiencia, así como el beneplácito con la forma de vida,[11] en ocasiones marcando un contrapunto explícito con la (mala) situación en el país de origen. Por último, el amor al país, el deseo de acompañar a la pareja, la obtención de la ciudadanía, posibilidades de trabajo o negocios o simple curiosidad son algunas de las razones adicionales que movilizan a los encuestados.[12]

¿Retorno o adaptación? Percepciones y experiencias en la tierra de los ancestros

Las respuestas también fueron bastante variadas al pedirles una evaluación sobre lo mejor y lo peor de su experiencia en Croacia, pero se pueden identificar ciertos elementos comunes que permiten establecer algunas conclusiones preliminares. La idea del retorno parece ser más un presupuesto de la política pública que una categoría utilizada por los beneficiarios de la política. Aunque algunos lo hacen, no es común que los descendientes se perciban como retornados, sino

10 Notable en expresiones como "en busca de un nuevo comienzo", "construir una nueva vida", "nuevas oportunidades" o "intentar algo nuevo".

11 Expresado a través de frases como "me gusta la vida acá" o más específicamente como "calidad de vida", "tranquilidad" o "seguridad".

12 Algunos ejemplos de las motivaciones analizadas son las siguientes afirmaciones: 1. "En mi familia nadie tenía datos sobre mi bisabuelo croata, por lo que me propuse realizar la búsqueda desde cero. Fue un año en el que sentí una conexión hacia mis antepasados, fue una búsqueda con mucha carga emocional. Es por ello que decidí aplicar para esta beca. Siento que se los debía a ellos, a mi abuelo y bisabuelo"; 2. "Me decidí a venir porque al hacer los trámites de la ciudadanía, me empecé a conectar más con mis raíces y quería conocer en primera persona la cultura y el país de donde vino mi ancestro"; 3. "Un sueño que siempre he tenido, mi bisabuelo quien llego a Chile nos dejó un legado. Soy la primera en cumplirlo. Me siento parte de Croacia y la oportunidad de venir a estudiar, conocer y vivir acá fue lo que me motivó; 4. "Porque mi abuela siempre quiso que vengamos a Croacia, es un sueño que no pudo cumplir"; 5. porque mis abuelos, todos nacidos en Croacia, me dijeron que yo soy croata; 6. "*Svaka ptica svome jatu leti*"; 7. "Me encantó el país y su gente la primera vez que vine".

más bien como inmigrantes en el país de sus antepasados. Tal como se ha visto, si bien es frecuente que la dimensión cultural y emocional juegue un papel importante en las explicaciones sobre las motivaciones de la elección para permanecer e Croacia (la idea recurrente sobre la búsqueda de las raíces y el contacto familiar, el amor por el país, su riqueza cultural e histórica), también lo es la dimensión económica y material (presente en la apreciación de la calidad de vida, la tranquilidad, el orden, la seguridad, la limpieza y la búsqueda de oportunidades). Sobre los obstáculos o desafíos más importantes, junto con el aprendizaje del idioma, conseguir un empleo de calidad más allá de la temporada turística y en consonancia con la formación previa constituye el principal obstáculo para la permanencia.

Asimismo, la burocracia, el desconocimiento sobre la legislación, los procedimientos y los derechos que los asisten y la dificultad de acceso a la información pertinente, concisa y actualizada son los elementos más frecuentemente identificados como problemáticos. Muchos consideran imprescindible una mayor cortesía, eficiencia, paciencia y empatía de quienes trabajan en atención al público, así como un mejor trato, guía en las instituciones públicas y agilidad en los trámites. Existen, también, propuestas de creación de instituciones específicas.[13] Algunos señalan la falta de trabajo, de inversiones y de industrias, los bajos salarios o la emigración como dificultades sintomáticas o elementos que obstaculizan o no favorecen el proceso de integración. Asimismo, hay algunas referencias a la presencia de lo que podría considerarse el "pasado en el presente", perceptible tanto en la cultura política y la administración, como en ciertas pautas culturales generales caracterizadas como conservadurismo.[14] Por último, existe también una percepción sobre las dificultades de la integración que podría sintetizarse en la expresión "la mirada del otro" y que se distingue claramente en la siguiente afirmación: "lo peor es como me ven cuando escuchan que soy extranjera". En consonancia con esto último, hay quienes plantean que es necesario brindar un mejor trato a los extranjeros para que las políticas de atracción sean exitosas.[15]

---

13 Como por ejemplo en la siguiente afirmación: „*Kreirati ured za uključivanje povratnika u hrvatsko društvo, uz olakánje protrage rada i uključivanje u društvene inicijative poput župa, zaklada itd.*".

14 En ocasiones los problemas se atribuyen directamente a lo que se consideran „*ostaci iz Jugoslavije: sporost države, političari bez interesa za Hrvatsku (...) Iskreno, teško je poboljšati ovaj aspekt, sve dok cijela hrvatska država radi po logici jugoslavenskog komunizma*". En otros casos se menciona el tradicionalismo o conservadurismo o, incluso, la existencia de un "pensamiento conservador y machista" como elementos negativos.

15 "Debe ser más amigable con los extranjeros", "ayudar a los extranjeros o a los des-

Esos elementos identificados a través de la encuesta se confirmaron también en las instancias de entrevistas y encuentros en los que se realizó la observación participante. A partir de ellos podemos establecer, de modo general, que estos latinoamericanos descendientes de croatas que intentan rehacer sus vidas en la tierra de sus ancestros están atravesados por una serie de interrogantes que giran en torno a cuatro ejes analíticos, en algunos casos susceptibles de ser pensados como diadas entre dos polos en tensión. El primero tiene que ver con el eje expectativas-realidad. El proceso de integración de estos inmigrantes suele ir acompañado de una mirada reflexiva sobre las expectativas planteadas antes de iniciar su viaje y la comparación con la realidad de la vida cotidiana en el nuevo país. En muchos casos, suele haber una idealización o mirada romántica sobre lo que les esperaba al llegar. Como lo expresó uno de los entrevistados: "Nos dicen que quieren que vengamos, incluso que nos necesitan, pero cuando estamos acá no es tan fácil".

El segundo eje conlleva una evaluación acerca de lo que se gana y lo que se pierde al migrar. Suele haber una importante inversión de recursos materiales y simbólicos cuyas rentabilidades no se manifiestan con la rapidez que las personas suponen o esperan. Esta situación, como la anterior, puede dar lugar a la frustración si no es acompañada por un proceso de revisión y apoyo constante. El tercer eje analítico, vinculado sin duda con el anterior, está relacionado con la carrera profesional y, particularmente, con la tensión entre la interrupción de la misma que supone el movimiento migratorio y el deseo y la necesidad de continuarla o reanudarla lo antes posible que requiere la propia dinámica del mercado laborar. El proceso de adaptación al nuevo entorno y el aprendizaje del idioma suelen tener tiempos más demorados que los que el mercado laboral exige. Por lo tanto, quedarse en el país de los ancestros supone muchas veces una suerte de "envejecimiento" prematuro frente a las demandas de fuerza de trabajo, lo cual en numerosas ocasiones redirige el proceso migratorio hacia destinos lingüísticos más amenos o menos hostiles y demandantes.

El último eje analítico que se ha podido identificar tiene que ver con la dimensión cultural y los desafíos que supone la integración (en muchos casos interpretada como adaptación) a una sociedad y una cultura que no es la propia. Esto se evidencia en las diferentes prácticas culturales que se han aprendido en la sociedad de origen y en la necesidad de readaptarlas para hacerlas coincidir con las de la sociedad receptora. Asimismo, se hace visible en la identificación de la

cendientes a hacer negocios o crear empresas acá".

necesidad (y en ocasiones de la dificultad) de construir espacios de sociabilidad y redes de pertenencia. En cierto sentido se trata, tal como expresó una entrevistada, de "aprender a ser croata". Todo ello pone de manifiesto la tensión existente en torno a la necesidad de generar nuevos vínculos y el peso de los patrones y percepciones ya adquiridas que forman parte de la propia identidad y hacen visible la existencia o conformación de colectivos culturales o simbólicos que se vivencian a través de una contraposición entre "nosotros" y "los otros". Profundizar este eje de análisis será objeto de futuras investigaciones.

Conclusiones preliminares y recomendaciones

El desafío demográfico que enfrenta la República de Croacia y el diseño e implementación de políticas públicas para darle respuestas ha convertido a la diáspora croata de América Latina en un posible aliado estratégico. Los programas como el analizado constituyen una herramienta importante que puede favorecer la migración de descendientes que, tanto por motivos afectivos y emocionales como económicos y materiales, llegan de modo creciente al país. Sin embargo, para poder hablar de programas exitosos es preciso trabajar en la creación de una política de retorno que garantice la inserción plena de los migrantes en la vida social, económica y cultural. Esa política debe ser resultado de una mejor coordinación de los programas existentes, junto con la implementación de otros nuevos, lo cual plantea desafíos a las instituciones interesadas. Estas, poniéndose en lugar de los recién llegados, deberían ser capaces de generar programas de capacitación e información adaptados a las necesidades particulares de estos migrantes o retornados. Para ello, conocer a la población destinataria de la política resulta de crucial importancia. El análisis de las percepciones y experiencias expuesto en el trabajo brinda información acerca de los obstáculos que enfrentan y permite sugerir algunas ideas para contrarrestarlos.

En primer lugar, el aprendizaje del idioma podría complementarse con programas de prácticas profesionales que abrirían las puertas a la sociedad croata de un modo novedoso e integrador. Junto con ello, podrían implementarse programas de tutorías o acompañamientos por pares que garantizarían la inmediata puesta en relación con la población nativa y favorecerían el intercambio de experiencias y saberes y el desarrollo de un sentimiento de pertenencia. Asimismo, sería deseable un cambio de mentalidad en cuanto al modo de percibir a estos migrantes que, además de estar dispuestos a incorporar nuevos valores y pautas culturales, tienen también mucho para ofrecer

a la sociedad a la que ansían incluirse. La dificultad para expresarse en idioma croata representa en muchos casos una imposibilidad de transmitir cabalmente todo el potencial que tienen para dar, lo cual puede llevar a una sensación de infantilización que debe ser evitada si se quiere promover la inclusión.

Por otra parte, es recomendable diseñar, implementar y promover programas realistas que propongan la integración de modo paulatino o por etapas, para desalentar la frustración que generan las expectativas altas y de satisfacción inmediata. Además, es preciso que el proceso de integración no se traduzca en mera adaptación. Es decir, que sea un verdadero proceso dialógico en el cual se recupere aquello novedoso que el migrante ofrece, de modo tal que la generación del sentimiento de pertenencia no signifique necesariamente renunciar a lo propio o lo anterior, sino poder integrarlo con lo nuevo que se aprende e incorpora. Ningún proceso de integración que requiera el borramiento de la propia identidad puede considerarse exitoso en el largo plazo. Se debe estar consciente, como sociedad receptora, de que el nuevo miembro de la sociedad es un ser formado en una red cultural que debe ser articulada con la propia si se pretende lograr la inclusión de esas personas.

Para terminar, la implementación de programas específicos para facilitar el retorno debe tener en cuenta las variadas dimensiones involucradas en el proceso de adaptación, incluyendo cuestiones político-legales, económicas, sociales y culturales. Se debe brindar asesoramiento apropiado y actualizado sobre cuestiones laborales, educativas, sanitarias, habitacionales y financieras, sobre legislación y condiciones de trabajo, la obtención del primer empleo o autoempleo, la realización de todo tipo de trámites y el desarrollo de emprendimientos. Sería óptimo que toda esa información estuviese disponible en la lengua materna de los migrantes que procuran integrarse a la nueva sociedad. Futuras investigaciones

Popis literatura i izvora

AAVV. (2022). *Derribando muros. Migraciones, políticas y luchas migrantes en América.* Observatorio de América Latina y el Caribe, Observatorio Internacional de Migraciones y Derechos Humanos, Instituto Tricontinental de Investigación Social. https://thetricontinental.org/wp-content/uploads/2022/08/20220508_OBSAL_Cuaderno-Migraciones_Web.pdf

Arango, J. (2003a). Inmigración y diversidad humana. Una nueva era en las migraciones internacionales, *Revista de Occidente*, (268), 5-21.

Arango, J. (2003b). La Explicación teórica de las migraciones: Luz y sombra. *Migración y Desarrollo*, 1, 1-31. http://www.redalyc.org/articulo.oa?id=66000102

Brah, Avtar. (2011). *Cartografías de la diáspora. Identidades en cuestión*. Madrid: Traficantes de sueños.

Bourdieu, P. (2007). *El sentido práctico*. Buenos Aires: Siglo XXI

Burbarker-Cooper, Mas allá de identidad. *Apuntes de Investigación del CECyP*, Nº 7 (2001).

Castillo Fernández, D. & Martínez Pizarro, J. (2007). Migraciones. U: E. Sader, I. Jinkings, C. E. Martins i R. Nobile (Ur.), *Enciclopedia Latinoamericana Contemporánea de América Latina y el Caribe - Portal Contemporáneo de América Latina y el Caribe*. Programa Interunidades de Posgrado Integración de América Latina (PROLAM/USP). https://sites.usp.br/portalatinoamericano/es/es-espanol-migraciones

Cataño Pulgarín, S V. & Morales Mesa, S. A. (2015). La migración de retorno. Una descripción desde algunas investigaciones latinoamericanas y españolas. *Revista Colombiana de Ciencias Sociales, 6*(1), 89-112. https://doi.org/10.21501/22161201.1424

Colic-Peisker, V. (2011). Diáspora croata, emociones, intereses y lo que hay por medio. *Revista Culturas*, (9), 108-122. http://revistaculturas.org/diaspora-croata-emociones-intereses-y-lo-que-hay-por-medio/

Criado, M. J. (2000). Vieja y nueva migración. Rasgos, supuestos y evidencias. *Revista Internacional de Sociología*, 58(26), 159-183. https://revintsociologia.revistas.csic.es/index.php/revintsociologia/article/view/799/1011

Čapo Žmegač, J. (2005). Ethnically privileged migrants in their new homeland. J*ournal of refugee studies*, *18*(2), 199-215.

Čapo Žmegač, J. (2010). Različiti pristupi povratnim migracijama: primjer Hrvatske. *Studia ethnologica Croatica, 22*(1), 11-38. https://hrcak.srce.hr/62238

Čapo, J., Hornstein Tomić, C. & Jurčević, K. (2014). *Didov san. Transgranična iskustva Hrvatskih iseljenika.* Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku. Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.

Čizmić, I. Sopta, M. & Šakić, V. (2007). Hrvati u svjetskom migracijskomu kontekstu U V. Kukavica (ur.) *Hrvatski iseljenički zbornik 2008* (str. 11-24). Zagreb: Hrvatska matica iseljenika.

Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske (2021). "Doseljeno i odseljeno stanovništvo u/iz Republike Hrvatske", Hrvatska u brojkama. https://web.dzs.hr/Hrv_Eng/CroInFig/croinfig_2021.pdf

Faggiani, M. M. (2021). Migraciones en movimiento: la necesidad de una perspectiva crítica. *Relaciones Internacionales*, (46), 185–

193. https://revistas.uam.es/relacionesinternacionales/article/view/13270

Gadze, P. (2017). Uloga medija u očuvanju identiteta Hrvata u Buenos Airesu i Rosariju. U V. Kukavica (ur.) *Hrvatski iseljenički zbornik 2008* (str. 226-240). Zagreb: Hrvatska matica iseljenika.

Gadze, P. (2024). Panorama de las experiencias de los migrantes sudamericanos en Croacia. U M. Puh (ur.). *Guía para repatriados e inmigrantes a la República de Croacia* (str. 116-125) São Paulo: Svalbard. https://www.imin.hr/wp-content/uploads/2024/05/esGuia_RepatriadoseImigrantes_Croaacia.pdf

Gadze P. & Rajković Iveta, M. (2016). Los croatas de Argentina. En: J. C. Radovich (Comp.), *Etnicidad y migraciones en Argentina* (str. 197-224). Buenos Aires: Sociedad Argentina de Antropología.

Grbić Jakopović, J. (2014). *Multipliciranje zavičaja i domovina. Hrvatska dijaspora: kronologija, destinacije i identitet.* Zagreb: Filozofski fakultet u Zagrebu. Odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju. FF-press.

Hrvatski zavod za zapošljavanje (2024). Statistika usluga Test tržišta rada i Radne dozvole. https://www.hzz.hr/statistika/statistika-usluga-test-trzista-rada-i-radne-dozvole/

Huysmans, J. (2000). The European Union and the Securitization of Migration. *Journal of Common Market Studies*, 38(5), 751–777.

Karakoulaki, M., Southgate L. & Steiner, J. (Eds.). (2018). *Critical perspectives on migration in the twenty-first century*. Bristol: E-International Relations.

King, R. (2000). Generalizations from the History of Return Migration, u B. Ghosh (ur.), *Return Migration: Journey of Hope or Despair?* (str. 7-55). Ginebra: International Organization for Migration, Ginebra

Luchetti, M. F. (2024). De la llegada a la permanencia. Medidas de política pública, programas y proyectos de apoyo para el proceso de retorno o inmigración de latinoamericanos descendientes de croatas. U M. Puh (ur.). *Guía para repatriados e inmigrantes a la República de Croacia* (str. 105-115). São Paulo: Svalbard. https://www.imin.hr/wp-content/uploads/2024/05/esGuia_RepatriadoseImigrantes_Croaacia.pdf

Luchetti, M. F. & Gadze, P. (2022). Hrvati iz Latinske Amerike ili latinoamerikanci u Hrvatskoj? Iskustva povratničke migracije mladih latinoamerikanaca u Hrvatsku. U: M. F. Luchetti & M. Perić Kaselj (ur.) *Migracijski procesi između Hrvatske i Južne Amerike* (str. 365-378). Zagreb: IMIN. https://www.imin.hr/wp-content/uploads/2023/11/MPHJA.-PKD-dvojezic%CC%8Cna-knjiga.pdf

Luchetti, M. F. & Sesnich Diomeda, M. A. (2021). From the Mediterranean to "La Plata" River: A state of the question about Migratory Processes between Croatia and Argentina. U K. Jurčević, L. Kaliterna Lipovčan, R. Medić y Ramljak, Ozana (ur.). *Mediterranean Issues, Book 3. Mediterranean. Impressions, Concepts, Stories* (str. 209-220). Zagreb: Institute of Social Sciences Ivo Pilar. VERN Group. Scientific Council of Anthropological Research (HAZU).

Luchetti, M. F. & Perić Kaselj, M. (2022). *Migracijski procesi između Hrvatske i Južne Amerike*. Zagreb: IMIN https://www.imin.hr/wp-content/uploads/2023/11/MPHJA.-PKD-dvojezic%CC%8Cna-knjiga.pdf

Luchetti, M. F., Perić Kaselj, M. & Jurčević, K. (2022). Zamišljena domovina. Dijasporske zajednice i identiteti Južnoamerikanaca hrvatskoga podrijetla. U M. Perić Kaselj (ur.) *Zbornik radova Međunarodne znanstveno-stručne konferencije Migracije i identitet: kultura, ekonomija, država (2). Kulturni i demografski aspekti migracija* (str. 424-442). Zagreb: IMIN. https://www.imin.hr/wp-content/uploads/2022/11/KNJIGA-1-Demografski-i-kulturni-2021-FINAL-6.pdf

Massae Sasaki, E. & de Oliveira Assis, G. (2000). Teorias das migrações internacionais. U *Anais do XII Encontro Nacional de Estudos Populacionais*. Caxambu: Associação Brasileira de Estudos Populacionais. https://proceedings.science/encontro-abep/abep-2000/trabalhos/teorias-das-migracoes-internacionais?lang=pt-br

Masseroni, S. (2018). Los estudios sobre migraciones y la formación de investigadores en Argentina. *e-Migrinter*. *Enseigner les migrations internationales*, (17), 61-75. https://doi.org/10.4000/e-migrinter.1253

Misetich, L. & Dujovne, A. (2003, julio). *Entre Zagreb y Jerusalem. Prácticas y memorias de la diáspora* [Izlaganje]. Congreso Internacional América Latina: Identidad, Integración y Globalización, Córdoba, Argentina.

O'Reilly, K. (2023). Migration theories: a Critical Overview. U: A. Triandafyllidou (Ur.). *Routledge Handbook of Immigration and Refugee Studies* (str. 3-12). London: Routledge.

Pellegrino, A. (2003). *La migración internacional en América Latina y el Caribe: tendencias y perfiles de los migrantes*. Santiago de Chile: ONU-CEPAL. https://repositorio.cepal.org/server/api/core/bitstreams/69570949-142f-4ec2-be87-5724023f0da7/content

Perić Kaselj, M. (2010). *Komparativni prikaz transformacije identiteta hrvatskih iseljenika u Čileu i Argentini* [Doktorska disertacija]. Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet

Perić Kaselj, M. (20014). Dijasporske zajednice u kiberprostoru: virtualni identiteti hrvatskih etničkih zajednica u Čileu i Argentini. *Studia ethnologica Croatica*, 26: 91-119.

Perić Kaselj, M., Vukić, A. & Luchetti, M. F. (2017). Povijest istraživanja hrvatskih dijasporskih zajednica u Južnoj Americi: od arhiva do World Wide Web-a. U M. Sopta, V. Lemić, M. Korade, I. Rogić & M. Perić Kaselj (ur.), *Hrvatska izvan domovine II. Zbornik radova predstavljenih na Drugom hrvatskom iseljeničkom kongresu u Šibeniku* (str. 349-360). Zagreb: Centar za istraživanje hrvatskog iseljeništva. Centar za kulturu i informacije Maksimir.

Radovich, J. C. (2016). El proceso migratorio de los croatas de Konavle en la Argentina, u J. C. Radovich (ur.), *Etnicidad y migraciones en Argentina* (str. 169-196). Buenos Aires: Sociedad Argentina de Antropología.

Radovich, J. C. (2020). Neka usputna pitanja u vezi s identitetskim procesima hrvatskih iseljenika i njihovih potomaka u Argentini, u M. Perić Kaselj (ur.) *Zbornik radova Međunarodne znanstveno-stručne konferencije Migracije i identitet: kultura, ekonomija, država* (str. 956-963). Zagreb: IMIN. https://www.imin.hr/wp-content/uploads/2021/03/zbornik-radova-Migracije-i-identitet.pdf

Rajkovič Iveta, M. (2019). Državljanstvo vs. integracija: iskustva visokoobrazovanih Hrvata iz Venezuele i Roma nogometaša. *Studia ethnologica Croatica*, *31*(1), 157-184.

Rajkovič Iveta, M. & Gadze, P. (2014). Hrvati u Buenos Airesu i Rosariju, Latinosi u Zagrebu. En J. Grbić Jakopović (ur.), *Multipliciranje zavičaja i domovina*. *Hrvatska dijaspora: kronologija, destinacije i identitet* (pp. 133–153). Filozofski fakultet u Zagrebu, Odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju.

Ruiz-Vallejo, F. & Ceballos, A. (2009). Dinámicas y respuestas frente al retorno en Bogotá. Elementos para su análisis. *Diálogos migrantes,* (4), 52-58. http://observatoriodemigraciones.org/dialogos.shtml?apc=o-xx-1-&x=395

Tsuda, T. (2009). *Diasporic Homecomings. Ethnic return migration in comparative perspective*. Stanford University Press.

Vertovec, S. (1999). Conceiving and Researching Transnationalism. *Ethnic and Racial Studies, 22*(2), 447-462.

Villa, M. & Martínez, J. (2001). *Tendencias y patrones migratorios en las Américas*. U: J. Martínez Pizarro (ur.) La migración internacional y el desarrollo en las Américas (str. 21-81). Santiago de Chile: ONU-CEPAL. https://www.cepal.org/sites/default/files/publication/files/6532/S0111941_es.pdf

Wessendorf, S. (2007). "Roots-Migrants": Transnationalism and 'Return' among Second-generation Italians in Switzerland. *Journal of Ethnic and Migration Studies, 33*(7), 1083-1102. https://doi.org/10.1080/13691830701541614

Winland, D. N. (2004). Croatian Diaspora. En M. Ember, C. R. Ember & I. Skoggard (ur.). *Encyclopaedia of Diasporas. Immigrant and Refugee Cultures around the World* (pp. 76-84). Kluwer Academic. Plenum Publishers.

IZVORI INFORMIRANJA MEĐU HRVATIMA U JUŽNOJ AMERICI I NJIHOVI STAVOVI I MIŠLJENJA O HRVATSKOJ

Ivan Balabanić

Sažetak

U radu se analiziraju izvori informiranja i stavovi i mišljenja o Hrvatskoj među hrvatskim iseljenicima u Južnoj Americi na temelju rezultata dobivenih u okviru opsežnog anketnog istraživanja. Rezultati ukazuju na snažnu povezanost iseljenika s domovinom, pri čemu mnogi svakodnevno prate informacije iz Hrvatske. Također se pokazuje da Hrvati iz Južne Amerike preferiraju izravne metode komunikacije, kao što su osobne interakcije, umjesto praćenja vijesti iz Hrvatske putem medija ili interneta. Rad ističe i aspekte Hrvatske koje Hrvati iz Južne Amerike iznimno cijene, kao što su prirodne ljepote, kulturna baština i povijest. S druge strane, mišljenje je Hrvata iz Južne Amerike da Hrvatska ima neadekvatnu međunarodnu promidžbu te probleme u ekonomiji. Opći stavovi i mišljenja o Hrvatskoj među Hrvatima u Južnoj Americi pozitivna su, ali se naglašava potreba za sveobuhvatnijim pristupom u promidžbi zemlje, uključujući i među hrvatskom dijasporom u Južnoj Americi.

Ključne riječi: Hrvati u Južnoj Americi, konzumacija medija, stavovi i mišljenja o Hrvatskoj, hrvatska ekonomija, promidžba Hrvatske

Uvod

Hrvati su se počeli iseljavati u države Južne Amerike u 19. stoljeću (Antić, 1991). Iseljavanje u Južnu Ameriku odvijalo se u nekoliko valova. Prvi val trajao je od 1880. godine do Prvoga svjetskog rata, a drugi veliki val uslijedio je neposredno nakon Drugoga svjetskog rata (Obućina, 2022). Značajan broj Hrvata emigrirao je u Južnu Ameriku neposredno nakon Drugoga svjetskog rata, posebno zbog propasti Nezavisne Države Hrvatske i stvaranja socijalističke Jugoslavije. Do stvaranja samostalne Hrvatske 1991. godine veze Hrvata s domovinom bile su otežane, a službena politika SFRJ-a nije poticala odnose između Hrvata iz Hrvatske i Hrvata iz Južne Amerike. Veze su se počele obnav-

ljati neposredno nakon osnivanja samostalne Hrvatske države 1991. godine i od tada se sve više unapređuju. Iste valove iseljavanja ističe i Zovko (2022) koji smatra da možemo pratiti dva različita vala iseljavanja i to prvi od 1886. do 1901. i drugi od 1902. do 1929. godine. Prvi je pojedinačni, većinom iz urbanih središta i u njemu katolici čine zanemariv broj. Drugi je masovniji i iseljenici su iz ruralnih sredina, uglavnom muškarci i to neoženjeni, a katolici čine većinu. Prema podacima Središnjega državnog ureda za Hrvate izvan Republike Hrvatske, u Južnoj Americi danas živi 550 000 ljudi koji se izjašnjavaju kao Hrvati: 250 000 u Argentini, 70 000 u Brazilu, 200 000 u Čileu, 4000 u Ekvadoru, 5000 u Paragvaju, 6000 u Peruu, 5000 u Urugvaju i 5000 u Venezueli (Središnji državni ured za Hrvate izvan Republike Hrvatske, [SDUHIRH], bez dat.).

Nesumnjivo se radi o izuzetno velikom broju građana koji posjeduju velik socijalni kapital u državama u kojima žive, što može biti od velikog interesa za Republiku Hrvatsku. Njihovo gospodarsko, kulturno ili bilo koje drugo djelovanje ovisit će u velikoj mjeri i o njihovim stavovima i mišljenjima o Hrvatskoj te o mogućnostima koje današnja Hrvatska nudi svojoj dijaspori. Kako nemaju osobno iskustvo svakodnevnog života u Hrvatskoj, stavovi i mišljenja o životu u našoj državi prvenstveno se oblikuju kroz razne kanale komunikacije u javnoj ili privatnoj sferi, među kojima uobičajeno prevladavaju mediji.

Društveni život očituje se na dvije razine koje se u većoj ili manjoj mjeri isprepliću. Jedna je javna razina, dostupna svima ili većem broju članova društva, a druga je razina individualnog života, koja je uglavnom vezana uz pojedinca i njegov uži krug ljudi. Putem javne sfere pojedinci ili skupine pokušavaju javnosti prenijeti fenomene za koje smatraju da su od javnog ili njihova privatnog interesa te tako formirati javno mnijenje koje će reflektirati njihovo viđenje ili stavove i mišljenja o stvarnosti. Komunikacija u javnoj sferi sve je donedavno bila privilegij medijskih kuća, često zbog toga nazivanih i „četvrtom vlašću". Međutim, s pojavom velikih korporacija koje upravljaju digitalnim platformama s društvenim mrežama poput Facebooka (Meta), Twittera, TikToka i slično, taj privilegij upravljanja javnom komunikacijom raspršio se među razne aktere. Kroz komunikaciju u javnoj sferi oblikuju se različite javnosti. Javnost možemo definirati kao neformalni, labavo organizirani kolektivitet koji nastaje i koji se mijenja u tijeku rasprave o nekom spornom i/ili relevantnom društvenom pitanju oko predmeta od zajedničkog interesa (Lamza-Posavec, 1995). U našem radu analizira se javnost Hrvata koji žive u Južnoj Americi i koji, u većoj ili manjoj mjeri, prate informacije iz Hrvatske i o Hrvatskoj pa na temelju tih in-

formacija konstruiraju određene stavove i mišljenja o Hrvatskoj. Svakako treba uzeti u obzir to da je današnje povjerenje u izvore informacija znatno niže nego što je to bilo prije snažnoga razvoja informacijske i komunikacijske tehnologije (IKT). Ova tehnologija omogućila je jeftiniju proizvodnju vijesti, što je potaknulo proizvodnju vijesti od raznih aktera, a ne samo od profesionalnih novinara i medijskih kuća (Grbeša Zenzerović i Nenadić, 2022). Hrvatska javnost u Južnoj Americi sukladno tome organizirala je virtualne etničke zajednice za komunikaciju i interakciju u virtualnom prostoru, koje Perić Kaselj (2014) naziva virtualnim dijasporskim zajednicama koje grade virtualni dijasporski identitet. Osim toga, možemo razlikovati aktivnu i pasivnu javnost. Aktivna javnost definirana je aktivnim odnosom prema određenoj pojavi, događaju, procesu ili osobi, dok se pasivna javnost može okarakterizirati načelnom odsutnošću interesa za djelovanje (Čaldarović, 1995), u našem slučaju – informiranje oko života u Hrvatskoj.

Kakvo je stanje s povjerenjem u medije u Južnoj Americi prikazat ćemo na primjeru Argentine, u kojoj živi najveći broj Hrvata. Prema Reutersovu institutu (2023), 2017. godine 77 % Argentinaca bilo je izrazito zainteresirano za vijesti i informacije koje su primali iz medija. Do 2023. godine taj je postotak pao za više od 30 % te je tada samo 43 % njih bilo izrazito zainteresirano za vijesti i informacije koje su primali iz medija. Još je više poražavajući podatak da 9 % Argentinaca 2023. godine, u posljednjem tjednu prije anketiranja, nije koristilo nikakav izvor medijskih informacija, a skoro je polovica njih u anketi izjavila da često ili ponekad namjerno izbjegava vijesti.

Nadalje, što se tiče korištenja pojedine vrste medija, prema istraživanjima Reutersova instituta (2023) možemo istaknuti da je 2023. godine 77 % Argentinaca preferiralo *online* medije (internetske portale), 61 % društvene mreže, 57 % televizijski program i samo 15 % tiskane medije. Očito se i u Argentini dogodio pomak od tradicionalnih medija prema internetskim medijima. Na prethodno spomenuto namjerno izbjegavanje vijesti i informacija iz *mainstream* ili tradicionalnih medija zasigurno je utjecao snažan proboj društvenih mreža u javnu sferu. Što se tiče hrvatske dijaspore u Južnoj Americi, ali i općenito, te odnosa prema Hrvatskoj, društvene mreže mogu se smatrati posebno važnima. Razlog tomu može se naći u pretpostavci da u virtualnim zajednicama dijasporski i nacionalni/domovinski prostor postaju jednim socijalnim prostorom te tako hrvatski iseljenici i njihovi potomci, utjecajem preko društvenih mreža, izgrađuju nove odnose prema Hrvatskoj, jer je ona virtualno blizu (Perić Kaselj, 2014).

Valja istaknuti koje društvene medije najviše koriste u Argentini, a realna je pretpostavka da iste društvene medije onda koriste i Hrvati koji žive u Argentini. Prema istom istraživanju Reutersova instituta (2023), Argentinci najviše koriste Facebook, i to 48 % njih za vijesti, a 70 % za sve ostale potrebe. Druga najkorištenija mreža je Instagram, koju za vijesti koristi 32 % Argentinaca, a za sve ostalo 61 % njih. Treća najkorištenija društvena platforma je WhatsApp, koju za vijesti koristi 31 % Argentinaca, a za sve ostalo čak njih 78 %. YouTube, kao četvrti najkorišteniji društveni medij, za vijesti koristi 27 % Argentinaca, a za sve ostalo njih 68 %.

Naravno, osim samog korištenja medija, izuzetno je važno i povjerenje koje publika pridaje sadržaju koji pročita, čuje ili vidi na određenom mediju. Općenito govoreći, medij kojem se najviše vjeruje jest radio, koji tu titulu drži već godinama. Nakon radija, prosječno se najviše vjeruje televiziji i tisku, zatim internetu, a najmanje društvenim mrežama (Grbeša Zenzerović i Nenadić, 2022). Također, prema Reutersovu institutu (2023), oko 30 % građana vjeruje medijima općenito, a njih 36 % vjeruje medijima koje prate. Treba istaknuti da povjerenje u medije pada i u Argentini. Tako je 2017. godine oko 39 % građana imalo povjerenje u medije općenito, dok ih je danas, kako smo spomenuli, 30 %. Dakle, velik broj građana prati medije i društvene mreže te ima interes za informacije, ali sve manji broj građana ima povjerenja u te iste informacije. Nema razloga sumnjati da i Hrvati koji žive u Južnoj Americi također imaju niže povjerenje u informacije koje čitaju, slušaju ili gledaju o Hrvatskoj – što svakako utječe i na njihove stavove i mišljenja o Hrvatskoj.

U radu polazimo od pretpostavke da je medijsko izvještavanje o Hrvatskoj te komunikacija preko društvenih mreža u većoj ili manjoj mjeri utjecala na stavove i mišljenja koja o Hrvatskoj imaju Hrvati koji žive u Južnoj Americi. Važnost uloge medija u stavovima i mišljenjima glede neke pojave široko je proučavana tema u području komunikologije, medijskih studija i sociologije. Za potvrdu teze o važnosti medija u socijalnoj konstrukciji zbilje, a samim tim i o stavovima i mišljenjima prema nekom fenomenu, događaju, osobi, instituciji ili cijeloj državi, oslonit ćemo se na tvrdnje Marshalla McLuhana koje je iznio u svojoj knjizi „Understanding Media: The Extensions of Man" iz 1964. godine i na tvrdnje Niklasa Luhmanna i njegovu knjigu „The Reality of the Mass Media" iz 1995. godine. Luhmann istražuje kako mediji konstruiraju stvarnost kroz vlastite operacije i komunikacijske strukture. Sukladno svim navedenim pretpostavkama, u radu smo postavili sljedeće istraživačko pitanje, koje smo specificirali kroz ciljeve istraživanja: *koji je*

najčešći izvor informiranja Hrvata u Južnoj Americi te kako je taj izvor informiranja pretpostavljeno utjecao na stavove i mišljenja Hrvata o Republici Hrvatskoj?

U skladu s navedenim glavnim istraživačkim pitanjem, postavljamo glavni cilj istraživanja, tj. *ustanoviti koji su najčešći izvori informiranja Hrvata u Južnoj Americi o Hrvatskoj* i analizirati kakvi su njihovi stavovi i mišljenja o današnjoj Hrvatskoj. Na temelju glavnog cilja postavili smo i sljedeće specificirane ciljeve istraživanja: ustanoviti glavne izvore informiranja Hrvata iz Južne Amerike i koliko često Hrvati prate vijesti iz Hrvatske; ustanoviti prevladava li među Hrvatima u Južnoj Americi pretežno pozitivno, negativno ili neutralno mišljenje o Republici Hrvatskoj; identificirati atribute koje Hrvati u Južnoj Americi povezuju s Republikom Hrvatskom te istražiti mišljenja Hrvata iz Južne Amerike o prednostima koje Republika Hrvatska posjeduje.

Metodologija

Istraživanje je provedeno u okviru projekta „zaJEDNO srce, jedna duša, jedna HRVATSKA". Projekt se provodio u okviru Tematske mreže za društveno-ekonomski razvoj te promicanje socijalnog dijaloga u kontekstu unapređivanja uvjeta rada, a financirao ga je Europski socijalni fond (ESF). Projekt je realiziran u razdoblju od 2020. do 2023. godine, a nositelj projekta bila je Humanitarna udruga „Fra Mladen Hrkać" u suradnji s nizom projektnih partnera. U okviru projekta provedeno je opsežno anketno istraživanje koje je obuhvatilo 1663 ispitanika. Populaciju istraživanja činili su svi pripadnici hrvatske dijaspore stariji od 15 godina. Pod pripadnicima hrvatske dijaspore podrazumijevani su Hrvati koji kao svoje primarno mjesto prebivanja imaju inozemnu državu. Populacijom su obuhvaćeni hrvatski iseljenici prve, druge i treće generacije iseljeništva. Realiziranim uzorkom obuhvaćeno je 434 Hrvata iz Sjeverne Amerike, 927 Hrvata iz Europe, 122 Hrvata iz Australije, 179 Hrvata iz Južne Amerike te 1 Hrvat iz Azije. U našem radu obradit ćemo rezultate 179 Hrvata iz Južne Amerike obuhvaćenih uzorkom. Regrutacija ispitanika u uzorak vršila se metodom snježne grude putem društvenih mreža, osobnih poznanstava te preko zajednica u kojima se okupljaju Hrvati u dijaspori. Anketni upitnik ukupno je sadržavao 127 varijabli koje možemo podijeliti u sljedeće tematske blokove: pitanja o praćenju medija, pitanja o imidžu Hrvatske među Hrvatima i njihovim prijateljima, poznanicima i kolegama, pitanja o prednostima i nedostacima Hrvatske, pitanja o prepoznatljivosti Hrvatske u svijetu, pitanja o važnosti hrvatskog identiteta u dijaspori, pitanja o aktivnostima u hrvatskim zajednicama u dijaspori, pitanja ve-

zana uz spremnost za pomoć Hrvatskoj te sklop socio-demografskih pitanja. Kako je vidljivo iz ciljeva istraživanja, u ovom radu koristit ćemo blokove pitanja koji se tiču praćenja medija, imidža Hrvatske među Hrvatima i njihovim prijateljima, poznanicima i kolegama, prednosti i nedostataka Hrvatske te prepoznatljivosti Hrvatske u svijetu. Prilikom tumačenja rezultata treba voditi računa o tome da u istraživanju nismo koristili probabilistički uzorak, pa se rezultati ne mogu bez zadrške generalizirati s uzorka na populaciju. Ovaj segment možemo istaknuti i kao glavni nedostatak istraživanja.

Rezultati i rasprava

Kroz tablice u ovom poglavlju prikazat ćemo odgovore na pitanja iz anketnog upitnika te prokomentirati svaki od njih.

Tablica 1. Učestalost praćenja vijesti iz Hrvatske među Hrvatima iz Južne Amerike

Koliko često pratite vijesti iz Hrvatske?	f	%
Nikad	10	5,6
Nekoliko puta godišnje	45	25,1
Nekoliko puta mjesečno	44	24,6
Nekoliko puta tjedno	45	25,1
Dnevno	35	19,6
Ukupno	179	100,0

Iz Tablice 1. vidljivo je da 5,6 % ispitanika nikada ne prati vijesti iz Hrvatske, što ukazuje na relativno mali broj Hrvata iz Južne Amerike koji su potpuno neinformirani o događajima u Hrvatskoj. S druge strane, 25,1 % ispitanika prati vijesti ili informacije iz Hrvatske nekoliko puta godišnje, što implicira da ova skupina ostaje povremeno informirana o važnijim događajima. Značajno veći postotak, 24,6 %, prati vijesti nekoliko puta mjesečno, što sugerira redovitiji, ali ne svakodnevni interes za vijesti iz Hrvatske. Osobe koje prate vijesti ili informacije nekoliko puta tjedno čine 25,1 % uzorka. 19,6 % prati vijesti iz Hrvatske svakodnevno. Ovi podaci ukazuju na izuzetno visoku razinu interesa i angažiranosti među Hrvatima u Južnoj Americi kada je riječ o događajima u Hrvatskoj.

Tablica 2. Izvori informiranja o Hrvatskoj među Hrvatima iz Južne Amerike

Koji je Vaš najčešći izvor informiranja o Hrvatskoj?		f	%
Televizija	Ne	164	91,6
	Da	15	8,4
Tisak	Ne	163	91,1
	Da	16	8,9
Radio	Ne	174	97,2
	Da	5	2,8
Internet	Ne	177	98,9
	Da	2	1,1
Razgovori s rodbinom	Ne	110	61,5
	Da	69	38,5
Hrvatska zajednica, hrvatski klub, Crkva i druga udruženja hrvatskih iseljenika	Ne	119	66,5
	Da	60	33,5

Većina Hrvata iz Južne Amerike ne koristi televiziju kao glavni izvor informacija o događajima u Hrvatskoj, s visokih 91,6 %, dok samo 8,4 % njih to čini. Slično tome, ni tisak nije popularan izvor informiranja, s 91,1 % Hrvata iz Južne Amerike koji ga ne koriste i 8,9 % koji ga koriste. Radio je još manje korišten, s 97,2 % ispitanika koji ga ne koriste i samo 2,8 % koji to čine. Internet pokazuje sličan trend. Gotovo svi ispitanici (98,9 %) odgovorili su da ne koriste internet kao svoj primarni izvor informiranja o događajima u Hrvatskoj, dok samo 1,1 % njih to čini. Međutim, razgovori s rodbinom značajniji su izvor informacija, s 38,5 % ispitanika koji ih koriste, dok 61,5 % ne koristi ovaj način komunikacije za informiranje o Hrvatskoj. Kada se pogledaju rezultati, uočava se kako najvažniju ulogu u informiranju Hrvata o događajima iz Hrvatske imaju hrvatske zajednice, klubovi, Crkva i druga udruženja iseljenika. 33,5 % ispitanika koriste ove kanale za informiranje o Hrvatskoj, a njih 66,5 % ne koristi ove izvore.

Tablica 3. Imidž Hrvatske prema Hrvatima iz Južne Amerike

Kako biste Vi opisali trenutačni imidž Hrvatske?		f	%
Privlačna turistička destinacija	Ne	49	27,4
	Da	130	72,6
Europska država (članica Europske unije)	Ne	76	42,5
	Da	103	57,5
Srednjoeuropska država	Ne	159	88,8
	Da	20	11,2
Mediteranska država	Ne	146	81,6
	Da	33	18,4
Balkanska država	Ne	163	91,1
	Da	16	8,9
Bivša jugoslavenska socijalistička republika	Ne	160	89,4
	Da	19	10,6

Kako je vidljivo iz Tablice 3., većina Hrvata iz Južne Amerike, 72,6 %, vidi Hrvatsku kao privlačnu turističku destinaciju, dok 27,4 % ne dijeli to mišljenje. Kada je riječ o stavovima i mišljenjima o Hrvatskoj kao o članici Europske unije, 57,5 % ispitanika tako percipira Hrvatsku, nasuprot 42,5 % koji je ne percipiraju primarno kao članicu EU-a. Samo 11,2 % Hrvata iz Južne Amerike smatra Hrvatsku srednjoeuropskom državom, a njih 88,8 % ne misli tako.

Poimanje Hrvatske kao mediteranske države također je niska. 18,4 % Hrvata iz Južne Amerike smatra da je pripadnost Hrvatske mediteranskom krugu jedno od glavnih obilježja Hrvatske, a 81,6 % ne vidi Hrvatsku kao mediteransku državu. Što se tiče viđenja Hrvatske kao balkanske države, samo 8,9 % ispitanika slaže se s tom tvrdnjom, dok 91,1 % smatra da tomu nije tako. Naposljetku, 10,6 % ispitanika vidi Hrvatsku kao bivšu jugoslavensku socijalističku republiku, dok većina, 89,4 %, ne dijeli to mišljenje.

Tablica 4. Najveće prednosti Hrvatske prema mišljenju Hrvata iz Južne Amerike

Što biste Vi ocijenili kao najveću prednost Hrvatske?		f	%
More i prirodni krajolici	Ne	32	17,9
	Da	147	82,1
Kulturna baština, običaji i tradicija	Ne	54	30,2
	Da	125	69,8
Bogata i zanimljiva povijest	Ne	83	46,4
	Da	96	53,6
Kvalitetna ekonomija	Ne	152	84,9
	Da	27	15,1
Visoka razina demokracije i političke kulture	Ne	153	85,5
	Da	26	14,5
Članstvo u važnim međunarodnim političkim organizacijama (npr. EU, NATO)	Ne	137	76,5
	Da	42	23,5
Umjetnost (glazbena, književna, arhitektonska itd.)	Ne	133	74,3
	Da	46	25,7
Srdačnost i gostoljubivost ljudi	Ne	87	48,6
	Da	92	51,4

Najveća prednost Hrvatske prema mišljenju Hrvata iz Južne Amerike jesu more i prirodni krajolici. Takvo mišljenje dijeli visok broj ispitanika, tj. njih 82,1 %. Kulturna baština, običaji i tradicija također se visoko cijene, sa 69,8 % ispitanika koji ih smatraju velikom prednošću Hrvatske. Bogata i zanimljiva povijest Hrvatske također je prepoznata kao značajna, pri čemu 53,6 % Hrvata iz Južne Amerike navedeni element smatra prednošću.

Kvaliteta ekonomije i visoka razina demokracije i političke kulture ne percipiraju se kao prednosti Hrvatske. Samo 15,1 % odnosno 14,5 % ispitanika slažu se s tvrdnjama da su ti segmenti prednosti Hrvatske. Članstvo u važnim međunarodnim političkim organizacijama kao što su EU i NATO prednošću smatra 23,5 % ispitanika.

Umjetnost, uključujući glazbu, književnost, arhitekturu i slično, kao prednost ističe 25,7 % ispitanika. Srdačnost i gostoljubivost ljudi također se cijene, s 51,4 % ispitanika koji to vide kao jednu od prednosti Hrvatske.

Tablica 5. Najveći nedostaci Hrvatske

Što biste Vi ocijenili kao najveći nedostatak Hrvatske?		f	%
Neuređeni okoliš	Ne	174	97,2
	Da	5	2,8
Loša geografska pozicija	Ne	177	98,9
	Da	2	1,1
Vidljiva nasljeđa komunizma	Ne	128	71,5
	Da	51	28,5
Slaba ekonomija	Ne	138	77,1
	Da	41	22,9
Niska razina demokracije i političke kulture	Ne	169	94,4
	Da	10	5,6
Neučinkovita politička vlast	Ne	145	81,0
	Da	34	19,0
Siromašna umjetnost (glazbena, književna, arhitektonska itd.)	Ne	178	99,4
	Da	1	0,6
Nedostatak zajedništva među ljudima	Ne	163	91,1
	Da	16	8,9
Nedovoljna promocija u svijetu	Ne	96	53,6
	Da	83	46,4

Nedovoljna promidžba u svijetu najveći je nedostatak Hrvatske. Takvo mišljenje dijeli 46,4 % ispitanika koji se slažu s tom tvrdnjom. Vidljiva nasljeđa komunizma također se smatraju značajnim nedostatkom, s 28,5 % ispitanika koji ih ističu. Slaba ekonomija prepoznata je kao nedostatak među 22,9 % ispitanika. Neučinkovita politička vlast ocijenjena je kao nedostatak u slučaju 19,0 % ispitanika, dok nedostatak zajedništva među ljudima kao nedostatak vidi 8,9 % ispitanika.

S druge strane, neuređeni okoliš (2,8 %), lošu geografsku poziciju (1,1 %), nisku razinu demokracije i političke kulture (5,6 %) ili siromašnu umjetnost (0,6 %) vrlo mali postotak Hrvata iz Južne Amerike vidi kao najveće nedostatke Hrvatske. Ovi rezultati ukazuju na to da ispitanici vide Hrvatsku kao zemlju s potencijalom koji nije dovoljno iskorišten na međunarodnoj sceni te da postoji potreba za unapređenjem ekonomske situacije i političke vlasti.

Tablica 6. Mišljenje Hrvata iz Južne Amerike po čemu je Hrvatska prepoznatljiva

Prema Vašem mišljenju, po čemu je Hrvatska najviše prepoznatljiva u zemlji u kojoj živite?		f	%
Turizam	Ne	62	34,6
	Da	117	65,4
Jadransko more i otoci	Ne	71	39,7
	Da	108	60,3
Lijepa priroda i okoliš	Ne	88	49,2
	Da	91	50,8
Sportski uspjesi	Ne	76	42,5
	Da	103	57,5
Bogata kulturna baština	Ne	140	78,2
	Da	39	21,8
Socijalistička prošlost	Ne	152	84,9
	Da	27	15,1
Ratna prošlost	Ne	106	59,2
	Da	73	40,8
Poznati ljudi (npr. izumitelji, sportaši)	Ne	114	63,7
	Da	65	36,3
Hrvatska šahovnica	Ne	119	66,5
	Da	60	33,5
Kravata	Ne	138	77,1
	Da	41	22,9

Hrvati iz Južne Amerike smatraju kako je Hrvatska najviše prepoznata po turizmu. Takvo mišljenje dijeli 65,4 % ispitanika. Jadransko more i otoci slijede sa 60,3 %, dok lijepu prirodu i okoliš naglašava 50,8 % ispitanika. Sportski uspjesi također su značajni, s 57,5 % ispitanika koji ističu i ovaj aspekt.

Bogata kulturna baština prepoznata je među 21,8 % ispitanika, dok 15,1 % smatra socijalističku prošlost prepoznatljivom karakteristikom Hrvatske. Ratnu prošlost kao prepoznatljivost Hrvatske u svijetu ističe 40,8 % ispitanika. Poznate ljude, kao što su izumitelji i sportaši, kao važne promotore Hrvatske u svijetu ističe 36,3 % ispitanika.

33,5 % ispitanika smatra kako je hrvatska šahovnica prepoznatljiv element u svijetu, a 22,9 % ispitanika smatra da je kravata vrlo važan znak prepoznatljivosti Hrvatske.

Tablica 7. Mišljenje Hrvata iz Južne Amerike o ukupnom dojmu Hrvatske

Kakav je ukupni dojam o Hrvatskoj u zemlji u kojoj živite?	f	%
Izrazito negativan	2	1,1
Negativan	1	0,6
Ni pozitivan ni negativan	40	22,3
Pozitivan	91	50,8
Izrazito pozitivan	44	24,6
Ukupno	179	100,0

Ukupni dojam o Hrvatskoj u zemlji iz koje dolaze ispitanici pretežno je pozitivan. 50,8 % ispitanika ima pozitivan dojam o Hrvatskoj, a k tome dodatnih 24,6 % ispitanika ima izrazito pozitivan dojam. 22,3 % ispitanika izjavilo je kako nema ni pozitivan ni negativan dojam o Hrvatskoj. Vrlo mali broj ispitanika ima negativan (0,6 %) ili izrazito negativan (1,1 %) dojam o Hrvatskoj.

Zaključak

Zaključno, ovo istraživanje nudi uvid u stavove i mišljenja o Hrvatskoj među Hrvatima iz Južne Amerike, ističući značajnu povezanost iseljenika s matičnom zemljom. Visok postotak ispitanika koji često ili svakodnevno prati vijesti iz Hrvatske svjedoči o njihovoj dubokoj povezanosti i interesu za događaje u zemlji. Rezultati istraživanja također pokazuju sklonost iseljenika izravnijim, tj. osobnim oblicima komunikacije, kao što su interakcije s rodbinom i angažman u hrvatskim zajednicama, umjesto korištenja tradicionalnih medija ili interneta.

Osim toga, istraživanje ukazuje na aspekte Hrvatske koji su posebno cijenjeni među Hrvatima u Južnoj Americi. Prirodne ljepote, kulturna baština i povijest Hrvatske ističu se kao njezine najveće prednosti. S druge strane, ekonomski i politički aspekti zemlje nisu percipirani povoljno. Zabrinutost je izražena u vezi s nedovoljnom promocijom Hrvatske u svijetu, nasljeđem komunizma, slabom ekonomijom i neučinkovitom političkom vlašću.

Iako su neuređeni okoliš, geografska pozicija, razina demokracije i političke kulture te umjetnost percipirani kao manje značajni nedostaci, oni ipak ukazuju na potrebu za daljnjim unapređenjem Hrvatske i u tim područjima. Ovaj zaključak ukazuje na to da Hrvati iz Južne Amerike smatraju kako Hrvatska ima potencijal koji nije u potpunosti iskorišten, posebice na međunarodnoj sceni.

Ukupno gledano, rezultati istraživanja sugeriraju da su opći stavovi i mišljenja o Hrvatskoj među Hrvatima iz Južne Amerike većinom pozitivni. Naglašava se važnost turizma, prirodnih ljepota, sportskih uspjeha i kulturne baštine u stvaranju pozitivne slike o Hrvatskoj. Međutim, istraživanje također ukazuje na potrebu za sveobuhvatnijim pristupom u promidžbi zemlje koji bi obuhvatio i ekonomske te političke aspekte, naravno, nakon što bi ih se poboljšalo. Budući napor trebao bi biti usmjeren na ispravljanje stavova i mišljenja te unapređenje aspekata koji su trenutačno percipirani kao nedostatni, kako bi se Hrvatska među Hrvatima u Južnoj Americi mogla u potpunosti profilirati kao zemlja bogate i složene kulturne, povijesne i društvene baštine.

Popis literature i izvora

Antić, Lj. (1991). *Hrvati u Južnoj Americi do godine 1914*. Zagreb: Stvarnost i Institut za migracije i narodnosti.

Čaldarović, O. (1995). *Socijalna teorija i hazardni život: rizici i suvremeno društvo*. Zagreb: Hrvatsko sociološko društvo.

Grbeša Zenzerović, M. i Nenadić, I. (2022). *Jačanje otpornosti društva na dezinformacije: analiza stanja i smjernice za djelovanje*. Zagreb: Agencija za elektroničke medije. https://www.aem.hr/wp-content/uploads/2022/09/Studija_dezinformacije_2-izdanje.pdf

Lamza-Posavec, V. (1995). *Javno mnijenje: teorije i istraživanja*. Zagreb: Alinea.

Luhmann, N. (1995). *The Reality of the Mass Media*. Stanford, CA: Stanford University Press.

McLuhan, M. (1964). *Understanding Media: The Extensions of Man*. London i New York: McGraw-Hill.

Mitchelstein, E. i Boczkowski, P. J. (14. lipnja 2023.). *Argentina*. Reuters Institute. https://reutersinstitute.politics.ox.ac.uk/digital-news-report/2023/argentina

Obućina, V. (8. rujna 2022.). *Koliko smo spremni za povratak Hrvata iz Južne Amerike?* Matica hrvatska. https://www.matica.hr/vijenac/743%20-%20744/koliko-smo-spremni-za-povratak-hrvata-iz-juzne-amerike-33544/

Perić Kaselj, M. (2014). Dijasporske zajednice u kiberprostoru: virtualni identiteti hrvatskih etničkih zajednica u Čileu i Argentini. *Studia ethnologica Croatica*, 26(1), 91-119. https://doi.org/10.17234/SEC.26.5

Središnji državni ured za Hrvate izvan Republike Hrvatske. (bez dat.). Hrvatsko iseljeništvo: https://hrvatiizvanrh.gov.hr/hrvati-izvan-rh/hrvatsko-iseljenistvo/86

Zovko, T. (2022). Migracijski procesi između Hrvatske i Južne Amerike povijest, kultura i društvo. U M. F. Luchetti i M. P. Kaselj (ur.), *Iseljavanje Hrvata iz Hercegovine u Južnu Ameriku* (str. 35-46). Zagreb: Institut za migracije i narodnosti. https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:270:447516

Sources of Information Among Croatians in South America and Their Perception of Croatia

This paper analyzes the sources of information and attitudes and opinions about Croatia among Croatian emigrants in South America, based on the results obtained through an extensive survey. The findings indicate a strong connection of the emigrants with their homeland, with many following news from Croatia on a daily basis. It also reveals that Croats from South America prefer direct methods of communication, such as personal interactions, over following news from Croatia through media or the internet. The paper highlights aspects of Croatia that are highly valued by Croats from South America, such as natural beauty, cultural heritage, and history. On the other hand, the opinion among Croats from South America is that Croatia suffers from inadequate international promotion and economic challenges. The general attitudes and opinions about Croatia among Croats in South America are positive, but there is an emphasized need for a more comprehensive approach in promoting the country, including among the Croatian diaspora in South America.

Keywords: Croatians in South America, media consumption, attitudes and opinions about Croatia, Croatian economy, promotion of Croatia

FUENTES DE INFORMACIÓN ENTRE LOS CROATAS DE AMÉRICA DEL SUR Y SUS ACTITUDES Y OPINIONES SOBRE CROACIA

Ivan Balabanić

Resumen

En este trabajo se analizan las fuentes de información y las actitudes y opiniones sobre Croacia entre los emigrantes croatas en América del Sur, en base a los resultados obtenidos a partir de la realización de una encuesta. Los resultados indican una fuerte conexión entre los emigrantes y su país de origen y también que muchos de ellos siguen a diario las noticias procedentes de Croacia. Además, se muestra que prefieren métodos de comunicación directos, como las interacciones personales, en lugar de seguir las noticias a través de los medios de comunicación o de Internet. Se destacan, asimismo, aspectos de Croacia que los croatas de Sudamérica valoran especialmente, como su belleza natural, su patrimonio cultural y su historia. Por otra parte, ellos tienden a creer que Croacia tiene una promoción internacional inadecuada y problemas en su economía. Las actitudes y opiniones generales sobre Croacia son positivas, pero se hace hincapié en la necesidad de un enfoque más integral para promocionar el país, inclusive entre la diáspora croata en América del Sur.

Palabras clave: croatas en América del Sur, consumo de medios, actitudes y opiniones sobre Croacia, economía croata, promoción de Croacia

Introducción

Los croatas comenzaron a emigrar a países de América del Sur en el siglo XIX (Antić, 1991). Desde entonces, la emigración se desarrolló en varias oleadas. La primera se extendió desde 1880 hasta la Primera Guerra Mundial, y una segunda ola importante ocurrió inmediatamente después de la Segunda Guerra Mundial (Obućina, 2022), cuando un número significativo de croatas emigró a Sudamérica, debido particularmente al colapso del Estado Independiente de Croacia y la creación de la Yugoslavia socialista. Hasta la creación de una Croacia independiente en 1991, los vínculos entre los croatas y la patria eran complicados, y la política oficial de la República Federativa Socialista de Yugoslavia no fomentaba las relaciones entre los croatas de Croacia y los de América del Sur. Los vínculos comenzaron a

restablecerse inmediatamente después de la creación del Estado independiente en 1991 y se han desarrollado cada vez más desde entonces. Zovko (2022) también destaca estas oleadas de emigración, argumentando que se pueden identificar dos oleadas distintas, la primera de 1886 a 1901 y la segunda de 1902 a 1929. La primera fue individual, principalmente desde centros urbanos y en ella los católicos constituían un número insignificante. La segunda fue más masiva y los emigrantes procedían de zonas rurales, principalmente eran hombres solteros y los católicos constituían la mayoría. Según datos de la Oficina Central Estatal para los Croatas en el Exterior, 550.000 personas que viven hoy en el sur del continente americano se identifican como croatas: 250.000 en Argentina, 70.000 en Brasil, 200.000 en Chile, 4.000 en Ecuador, 5.000 en Paraguay, 6.000 en Perú, 5.000 en Uruguay y 5.000 en Venezuela (Središnji državni ured za Hrvate izvan Republike Hrvatske [SDUHIRH], s. f.).

No cabe duda de que se trata de un número excepcionalmente elevado de ciudadanos que poseen un gran capital social en los países donde residen, lo que puede ser de gran interés para la República de Croacia. Su actividad económica, cultural o de cualquier otro tipo dependerá en gran medida también de sus actitudes y opiniones sobre Croacia y de las oportunidades que la Croacia actual ofrezca a su diáspora. Dado que carecen de experiencia personal en cuanto a la vida cotidiana en nuestro país, sus actitudes y opiniones sobre la vida en él se forman principalmente a través de diversos canales de comunicación en la esfera pública o privada, entre los que suelen predominar los medios de comunicación. La vida social se manifiesta en dos niveles que están más o menos entrelazados. Uno es el nivel público, accesible a todos o a un gran número de miembros de la sociedad, y el otro es el nivel de la vida individual, que está vinculado principalmente al individuo y a su círculo cercano de personas. A través de la esfera pública, los individuos o grupos intentan transmitir al público fenómenos que consideran de interés público o personal, moldeando así la opinión pública para que refleje su propia visión, actitudes y opiniones sobre la realidad. Hasta hace poco, la comunicación en la esfera pública era dominio exclusivo de los medios de comunicación, a menudo denominados el "cuarto poder" por esta razón. Sin embargo, con la llegada de las grandes corporaciones que gestionan plataformas de redes sociales digitales como *Facebook* (Meta), *Twitter*, *TikTok* y similares, este privilegio de gestionar la comunicación pública se ha dispersado entre diversos actores. A través de la comunicación en la esfera pública, se forman diferentes públicos. Un público puede definirse como una colectividad informal y poco estructurada que surge y cambia durante un debate sobre un tema social controvertido y/o relevante relacionado con un asunto de interés común

(Lamza-Posavec, 1995). En este trabajo se analiza el público conformado por los croatas que viven en Sudamérica y que, en mayor o menor medida, siguen la información procedente de y sobre Croacia y, sobre la base de esta información, construyen ciertas actitudes y opiniones sobre Croacia. Sin duda, hay que tener en cuenta que la confianza en las fuentes de información es hoy considerablemente menor de lo que era antes del importante desarrollo de las tecnologías de la información y la comunicación (TIC). Este desarrollo ha permitido una producción más económica de noticias, lo que ha fomentado la producción de noticias por parte de diversos actores, no solo de periodistas profesionales y medios de comunicación (Grbeša Zenzerović y Nenadić, 2022). En consecuencia, el público croata en Sudamérica ha organizado comunidades étnicas virtuales para la comunicación y la interacción en el espacio virtual, lo que Perić Kaselj (2014) denomina comunidades diaspóricas virtuales que construyen una identidad diaspórica virtual. Además, podemos distinguir entre un público activo y uno pasivo. Una audiencia activa se define por una actitud activa hacia un fenómeno, evento, proceso o persona en particular, mientras que una audiencia pasiva se caracteriza por una falta general de interés en tomar medidas (Čaldarović, 1995), en nuestro caso, mantenerse informado sobre la vida en Croacia.

Ilustraremos el estado de la confianza en los medios de comunicación en Sudamérica utilizando el ejemplo de Argentina, donde reside el mayor número de croatas. Según el Instituto Reuters (2023), en 2017, el 77 % de los argentinos mostraba un gran interés por las noticias y la información que recibían de los medios de comunicación. Para 2023, ese porcentaje había caído en más de un 30 %, y solo el 43 % de ellos mostraba entonces un gran interés por las noticias y la información que recibían de los medios de comunicación. Aún más devastador es que el 9 % de los argentinos no había utilizado ninguna fuente de información de los medios de comunicación en la semana anterior a la encuesta, y casi la mitad de ellos afirmó en la encuesta que a menudo o a veces evitaba deliberadamente las noticias.

Además, en cuanto al uso de tipos específicos de medios, según una investigación del Instituto Reuters (2023), se observa que en 2023 el 77 % de los argentinos prefería los medios en línea (portales de Internet), el 61 % las redes sociales, el 57 % los programas de televisión y solo el 15 % los medios impresos. Es evidente que en Argentina también se ha producido un cambio de los medios tradicionales a los medios en línea. La mencionada evitación deliberada de las noticias y la información de los medios de comunicación *mainstream* o tradicionales se vio sin duda influida por la fuerte irrupción de las redes sociales en la esfera pública. En cuanto a la diáspora croata en Sudamérica y su relación con Croacia, pero también de manera más general, las redes sociales pueden considerarse particularmen-

te importantes. La razón de esto puede encontrarse en el presupuesto según el cual, en las comunidades virtuales los espacios diaspóricos y nacionales/patrióticos se convierten en un único espacio social y, de ese modo, los emigrantes croatas y sus descendientes, a través de la influencia en las redes sociales, construyen nuevas relaciones hacia Croacia, ya que esta se encuentra virtualmente cerca (Perić Kaselj, 2014).

Vale la pena destacar cuáles son las plataformas de redes sociales más utilizadas en Argentina, ya que es razonable suponer que las mismas plataformas son utilizadas por los croatas que viven en Argentina. Según el mismo estudio del Instituto Reuters (2023), los argentinos utilizan *Facebook* en mayor medida, con un 48 % de ellos usándolo para noticias y un 70 % para todos los demás fines. La segunda red más utilizada es *Instagram*, que el 32 % de los argentinos usa para informarse y el 61 % para todo lo demás. La tercera plataforma social más utilizada es *WhatsApp*, que el 31 % de los argentinos usa para informarse y un 78 % para todo lo demás. *YouTube*, como la cuarta plataforma de redes sociales más utilizada, es usada para informarse por el 27 % de los argentinos, y para todo lo demás por el 68 % de ellos.

Por supuesto, además del uso que se hace de un medio también es de extrema importancia la confianza que el público deposita en el contenido que lee, escucha o ve en un medio en particular. En términos generales, el medio que genera mayor confianza es la radio, que ha mantenido este título durante años. Después de la radio, la televisión y la prensa escrita son los que generan mayor confianza en promedio, seguidos por Internet, mientras que las redes sociales son las que generan menos confianza (Grbeša Zenzerović y Nenadić, 2022). Además, según el Instituto Reuters (2023), alrededor del 30 % de los ciudadanos confía en los medios de comunicación en general, mientras que el 36 % confía en los medios que sigue. Cabe señalar que la confianza en los medios de comunicación también está disminuyendo en Argentina. Así, en 2017, alrededor del 39 % de los ciudadanos confiaba en los medios de comunicación en general, mientras que hoy, como hemos mencionado, esa cifra es del 30 %. Por lo tanto, un gran número de ciudadanos sigue los medios de comunicación y las redes sociales y está interesado en la información, pero un número cada vez menor de ciudadanos confía en esa misma información. No hay razón para dudar de que los croatas que viven en Sudamérica también tengan menos confianza en la información que leen, escuchan o ven sobre Croacia, lo que sin duda afecta sus actitudes y opiniones sobre el país.

Este trabajo parte del supuesto de que la cobertura mediática acerca de Croacia y la comunicación a través de las redes sociales han influido, en mayor o menor medida, en las actitudes y opiniones de los croatas que vi-

ven en Sudamérica sobre Croacia. La importancia del papel de los medios de comunicación en las actitudes y opiniones respecto a un fenómeno es un tema ampliamente estudiado en el campo de la comunicación, los estudios mediáticos y la sociología. Para confirmar la tesis sobre la importancia de los medios de comunicación en la construcción social de la realidad y, con ello, en las actitudes y opiniones hacia un fenómeno, evento, persona, institución o un país entero, nos basaremos en las afirmaciones de Marshall McLuhan, tal como las expone en su libro *Understanding Media: The Extensions of Man*, de 1964, y en las afirmaciones de Niklas Luhmann su texto *La realidad de los medios de comunicación*, de 1995. Luhmann explora cómo los medios construyen la realidad a través de sus propias operaciones y estructuras de comunicación. En consonancia con todas las premisas mencionadas, en este trabajo hemos planteado la siguiente pregunta de investigación, que hemos desagregado a través de los objetivos específicos: *¿Cuál es la fuente de información más habitual entre los croatas de Sudamérica y cómo se supone que esa fuente de información ha influido en las actitudes y opiniones de los croatas respecto a la República de Croacia?*

De acuerdo con la pregunta principal mencionada, se ha fijado como objetivo principal de esta investigación *determinar cuáles son las fuentes de información más comunes utilizadas por los croatas de América del Sur para saber sobre Croacia* y *analizar cuáles son sus actitudes y opiniones respecto de la Croacia actual*. A partir del objetivo principal, también se han precisado los siguientes objetivos específicos: establecer las principales fuentes de información de los croatas de América del Sur y la frecuencia con la que siguen las noticias sobre Croacia; determinar si entre esos croatas prevalece una opinión predominantemente positiva, negativa o neutral sobre la República de Croacia; identificar los atributos que ellos asocian con la República de Croacia e investigar sus opiniones sobre las ventajas que posee la República de Croacia.

Metodología

La investigación se llevó a cabo como parte del proyecto "Juntos por un corazón, un alma, una CROACIA" ("zaJEDNO srce, jedna duša, jedna HRVATSKA") que se desarrolló en el marco de la Red Temática para el Desarrollo Socioeconómico y la Promoción del Diálogo Social en el contexto de la mejora de las condiciones laborales, y fue financiado por el Fondo Social Europeo (ESF). El proyecto fue implementado entre 2020 y 2023 y estuvo a cargo de la Asociación Humanitaria "Fra Mladen Hrkać", en cooperación con una serie de instituciones asociadas. Como parte del mismo, se realizó una encuesta de gran alcance, en la que participaron 1.663 personas. La población objeto de estudio estuvo compuesta por to-

dos los miembros de la diáspora croata mayores de 15 años. Por miembros de la diáspora croata se entiende a los croatas cuyo lugar de residencia principal sea un país extranjero. La población incluyó a emigrantes croatas de primera, segunda y tercera generación. La muestra estuvo conformada por 434 croatas de América del Norte, 927 croatas de Europa, 122 croatas de Australia, 179 croatas de América del Sur y 1 croata de Asia. En este escrito, presentaremos los resultados correspondientes a los 179 croatas de América del Sur incluidos en la muestra. La selección de participantes de la muestra se llevó a cabo utilizando el método de muestreo de bola de nieve, a través de las redes sociales, contactos personales y comunidades donde se reúnen los croatas de la diáspora. El cuestionario de la encuesta contenía un total de 127 variables, que pueden dividirse en los siguientes bloques temáticos: preguntas sobre seguimiento de medios de comunicación, preguntas sobre la imagen de Croacia entre los croatas y sus amigos, conocidos y colegas, preguntas sobre las ventajas y desventajas de Croacia, preguntas sobre el reconocimiento de Croacia en el mundo, preguntas sobre la importancia de la identidad croata en la diáspora, preguntas sobre las actividades en las comunidades croatas en la diáspora, preguntas relacionadas con la disposición a ayudar a Croacia y un conjunto de preguntas sociodemográficas. Como se desprende de los objetivos de la investigación, en este trabajo se incluyen los bloques de preguntas relativas al seguimiento de medios, la imagen de Croacia entre los croatas y sus amigos, conocidos y colegas, las ventajas y desventajas de Croacia, y el reconocimiento del país en el mundo. Al interpretar los resultados, se debe tener en cuenta que en el estudio no fue utilizada una muestra probabilística, por lo que los hallazgos no pueden generalizarse de la muestra a la población sin reservas. Este aspecto también puede indicarse como la principal limitación del estudio.

Resultados y discusión

A través de las siguientes tablas, en esta sección presentaremos las respuestas a las preguntas del cuestionario y comentaremos cada una de ellas.

Tabla 1. Frecuencia de seguimiento de noticias sobre Croacia entre los croatas de América del Sur

¿Qué tan seguido sigue las noticias sobre Croacia?	f	%
Nunca	10	5,6
Varias veces al año	45	25,1
Varias veces al mes	44	24,6
Varias veces a la semana	45	25,1
Diariamente	35	19,6
Total	179	100,0

A partir de los resultados presentados en la Tabla 1 se puede apreciar que el 5,6 % de los encuestados nunca sigue las noticias de Croacia, lo que indica que hay un número relativamente pequeño de personas que desconocen por completo los acontecimientos que tienen lugar en Croacia. Por otro lado, el 25,1 % de los encuestados sigue las noticias o la información de Croacia varias veces al año, lo que implica que este grupo se mantiene ocasionalmente informado sobre los acontecimientos más importantes. Un porcentaje significativamente mayor, el 24,6 %, sigue las noticias varias veces al mes, lo que sugiere un interés más regular, pero no diario, en las noticias de Croacia. Aquellos que siguen las noticias o la información varias veces a la semana constituyen el 25,1 % de la muestra. El 19,6 % sigue las noticias de Croacia a diario. Estas cifras indican un nivel extremadamente alto de interés y compromiso entre los croatas de Sudamérica en lo que respecta a los acontecimientos en Croacia.

Tabla 2. Fuentes de información sobre Croacia entre los croatas de América del Sur

¿Cuál es su fuente de información más habitual sobre Croacia?		f	%
Televisión	No	164	91,6
	Sí	15	8,4
Prensa	No	163	91,1
	Sí	16	8,9
Radio	No	174	97,2
	Sí	5	2,8
Internet	No	177	98,9
	Sí	2	1,1
Conversaciones con familiares	No	110	61,5
	Sí	69	38,5
Comunidad croata, club croata, Iglesia y otras asociaciones de emigrantes croatas	No	119	66,5
	Sí	60	33,5

La mayoría de los croatas de América del Sur no utiliza la televisión como principal fuente de información sobre los acontecimientos en Croacia, con un elevado porcentaje del 91,6 %, mientras que solo el 8,4 % sí lo hace. De manera semejante, la prensa no es una fuente de información popular, con un 91,1 % de encuestados que no la utiliza y un 8,9 % que sí. La radio se utiliza aún menos, ya que el 97,2 % no la utiliza y solo el 2,8 % sí lo hace. Internet muestra una tendencia similar. Casi todos los encuestados (98,9 %) respondieron que no utilizan Internet como su principal fuente de información sobre los acontecimientos en Croacia, mientras que solo el 1,1 % de ellos sí lo hace. Sin embargo, las conversaciones con familiares son la fuente de información más significativa, ya que el 38,5 % de los encuestados las utiliza, mientras que el 61,5 % no lo hace. Al observar los resultados, resulta claro que las comunidades croatas, los clubes, la Iglesia y otras asociaciones de emigrantes desempeñan el papel más importante a la hora de informar sobre los acontecimientos en Croacia. El 33,5% de los encuestados utiliza estos canales para obtener información sobre Croacia, mientras que el 66,5% de ellos no utiliza esas fuentes.

Tabla 3. Imagen de Croacia según los croatas de América del Sur

¿Cómo describiría la imagen actual de Croacia?		f	%
Un destino turístico atractivo	No	49	27,4
	Sí	130	72,6
País europeo (miembro de la Unión Europea)	No	76	42,5
	Sí	103	57,5
País centroeuropeo	No	159	88,8
	Sí	20	11,2
País mediterráneo	No	146	81,6
	Sí	33	18,4
País balcánico	No	163	91,1
	Sí	16	8,9
Ex República Socialista Yugoslava	No	160	89,4
	Sí	19	10,6

Como se puede observar en la Tabla 3, la mayoría de los croatas de América del Sur, el 72,6 %, considera que Croacia es un destino turístico atractivo, mientras que el 27,4 % no comparte esta opinión. En cuanto a las actitudes y opiniones sobre Croacia como miembro de la Unión Europea, el 57,5 % de los encuestados percibe a Croacia de esta manera, en comparación con el 42,5 % que no la ve principalmente como miembro de la UE. Solo el 11,2 % de los encuestados considera que Croacia es un país de Europa Central, mientras que el 88,8 % no lo ve así.

La percepción de Croacia como un país mediterráneo también es baja. El 18,4 % de los croatas de América del Sur considera que la pertenencia de Croacia a la esfera mediterránea es una de sus principales características, mientras que el 81,6 % no ve a Croacia como un país mediterráneo. En cuanto a considerar a Croacia como un Estado balcánico, solo el 8,9 % de los encuestados está de acuerdo con esta afirmación, mientras que el 91,1 % considera que no es así. Por último, el 10,6 % de los encuestados ve a Croacia como una ex República Socialista Yugoslava, mientras que la mayoría, el 89,4 %, no comparte esta opinión.

Tabla 4. Principales ventajas de Croacia según los croatas de América del Sur

¿Cuál considera que es la mayor ventaja de Croacia?		f	%
Mar y paisajes naturales	No	32	17,9
	Sí	147	82,1
Patrimonio cultural, costumbres y tradiciones	No	54	30,2
	Sí	125	69,8
Historia rica e interesante	No	83	46,4
	Sí	96	53,6
Economía de calidad	No	152	84,9
	Sí	27	15,1
Alto nivel de democracia y cultura política	No	153	85,5
	Sí	26	14,5
Membresía en importantes organizaciones políticas internacionales (p. ej. UE, OTAN)	No	137	76,5
	Sí	42	23,5
Arte (musical, literario, arquitectónico, etc.)	No	133	74,3
	Sí	46	25,7
Cordialidad y la hospitalidad de la gente	No	87	48,6
	Sí	92	51,4

La mayor ventaja de Croacia, según los croatas de América del Sur, son el mar los paisajes naturales. Esta opinión la comparte un gran número de encuestados, concretamente el 82,1 %. El patrimonio cultural, las costumbres y las tradiciones también son muy valorados, ya que el 69,8 % de los encuestados los considera una ventaja importante de Croacia. La rica e interesante historia de Croacia también se reconoce como significativa, ya que el 53,6 % de los croatas de Sudamérica considera que este elemento es una ventaja.

La calidad de la economía y el alto nivel de democracia y cultura política no se perciben como ventajas de Croacia. Solo el 15,1 % y el 14,5 % de los encuestados, respectivamente, están de acuerdo con las afirmaciones de que estos aspectos son ventajas para Croacia. La pertenencia a importantes organizaciones políticas internacionales, como la UE y la OTAN, es considerada una ventaja por el 23,5 % de los encuestados.

El arte, incluyendo la música, la literatura, la arquitectura y similares, es destacada como una ventaja por el 25,7 % de los encuestados.

La cordialidad y hospitalidad de la gente también son valoradas, con el 51,4 % de los encuestados que considera esto como una de las ventajas de Croacia.

Tabla 5. Principales inconvenientes de Croacia

¿Cuál considera que es el mayor inconveniente de Croacia?		f	%
Medioambiente descuidado	No	174	97,2
	Sí	5	2,8
Mala posición geográfica	No	177	98,9
	Sí	2	1,1
Legado visible del comunismo	No	128	71,5
	Sí	51	28,5
Economía débil	No	138	77,1
	Sí	41	22,9
Bajo nivel de democracia y cultura política	No	169	94,4
	Sí	10	5,6
Sistema político ineficaz	No	145	81,0
	Sí	34	19,0
Arte pobre (musical, literario, arquitectónico, etc.)	No	178	99,4
	Sí	1	0,6
Falta de comunidad entre la gente	No	163	91,1
	Sí	16	8,9
Promoción insuficiente en el mundo	No	96	53,6
	Sí	83	46,4

La insuficiente promoción en el mundo es el mayor inconveniente de Croacia. Esta opinión la comparte el 46,4 % de los encuestados, quienes están de acuerdo con esta afirmación. El legado visible del comunismo también se considera un inconveniente significativo, y el 28,5 % de los encuestados lo destaca. La economía débil es reconocida como una desventaja por el 22,9 % de los encuestados. La existencia de un sistema político ineficiente está evaluada como una desventaja en el caso del 19,0 % de los encuestados, mientras que la falta de un sentimiento de comunidad entre la gente es vista como un inconveniente por el 8,9 % de los encuestados.

Por otro lado, un medioambiente descuidado (2,8 %), una mala ubicación geográfica (1,1 %), un bajo nivel de democracia y cultura política (5,6 %) o un arte pobre (0,6 %) son vistos por un porcentaje muy pequeño de croatas de América del Sur como las mayores desventajas de Croacia. Estos resultados indican que los encuestados ven a Croacia como un país con un potencial que no se ha aprovechado lo suficiente en la escena internacional, y que existe la necesidad de mejorar la situación económica y el sistema político.

Tabla 6. Opinión de los croatas de América del Sur sobre lo que hace reconocible a Croacia

En su opinión, ¿qué es lo que hace más reconocible a Croacia en el país en el que vive?		f	%
Turismo	No	62	34,6
	Sí	117	65,4
Mar Adriático e islas	No	71	39,7
	Sí	108	60,3
Naturaleza y medio ambiente	No	88	49,2
	Sí	91	50,8
Éxitos deportivos	No	76	42,5
	Sí	103	57,5
Riqueza del patrimonio cultural	No	140	78,2
	Sí	39	21,8
Pasado socialista	No	152	84,9
	Sí	27	15,1
Pasado bélico	No	106	59,2
	Sí	73	40,8
Personas conocidas (p. ej. inventores, deportistas)	No	114	63,7
	Sí	65	36,3
El ajedrezado croata (escudo)	No	119	66,5
	Sí	60	33,5
Corbata	No	138	77,1
	Sí	41	22,9

Los croatas de América del Sur consideran que Croacia es más reconocida por el turismo. El 65,4 % de los encuestados comparte esta opinión. Le siguen el mar Adriático y las islas, con un 60,3 %, mientras

que la belleza de su naturaleza y medioambiente son destacados por el 50,8 % de los encuestados. Los éxitos deportivos también son significativos, y el 57,5 % de los encuestados destaca este aspecto.

La riqueza del patrimonio cultural es reconocida por el 21,8 % de los encuestados, en tanto que el 15,1 % considera que el pasado socialista es una característica reconocible de Croacia. El pasado bélico como recognoscibilidad de Croacia en el mundo es destacado por el 40,8 % de los encuestados. Personajes famosos, como inventores y deportistas, en tanto que importantes promotores de Croacia en el mundo es destacado por el 36,3 % de los encuestados.

El 33,5 % de los encuestados considera que el ajedrezado croata del escudo es un elemento reconocible en el mundo, y el 22,9 % opina que la corbata es un símbolo muy importante de la recognoscibilidad de Croacia.

Tabla 7. Opinión de los croatas de América del Sur sobre la impresión general de Croacia

¿Cuál es la impresión general que se tiene de Croacia en el país donde vive?	f	%
Sumamente negativa	2	1,1
Negativa	1	0,6
Ni positiva ni negativa	40	22,3
Positiva	91	50,8
Sumamente positiva	44	24,6
Total	179	100,0

La impresión general que se tiene sobre Croacia en el país donde viven los encuestados es predominantemente positiva. El 50,8 % de los encuestados tiene una impresión positiva, y otro 24,6 % tiene una impresión sumamente positiva. El 22,3 % de los encuestados afirmó no tener una impresión positiva ni negativa sobre el país. Un número muy reducido de encuestados tiene una impresión negativa (0,6 %) o sumamente negativa (1,1 %) sobre Croacia.

Conclusión

En conclusión, esta investigación ofrece un panorama acerca de las actitudes y opiniones que sobre Croacia tienen los croatas de América del Sur, poniendo de relieve la importante conexión existente entre los emigrantes y su país de origen. El alto porcentaje de encuesta-

dos que sigue con frecuencia o a diario las noticias de Croacia atestigua su profunda conexión e interés por los acontecimientos en el país. Los resultados de la investigación también muestran una preferencia entre los emigrantes por formas de comunicación más directas y personales, como la interacción con familiares y la participación en comunidades croatas, en lugar del uso de los medios tradicionales o de Internet.

Además, la investigación señala aspectos de Croacia que son particularmente valorados entre los croatas de América del Sur. La belleza natural, el patrimonio cultural y la historia se destacan como sus mayores fortalezas. Por otra parte, los aspectos económicos y políticos del país no se perciben de manera favorable. Se expresaron preocupaciones respecto de la insuficiente promoción de Croacia en el mundo, el legado del comunismo, una economía débil y un sistema político ineficiente.

Aunque el descuido del medioambiente, la posición geográfica, el nivel de democracia y de cultura política y el arte se perciben como desventajas menos significativas, ellas indican, no obstante, la necesidad de que Croacia mejore aún más en estas áreas también. Esta conclusión pone de manifiesto que los croatas de América del Sur consideran que el país tiene un potencial sin desarrollar, particularmente en la escena internacional.

En resumen, los resultados de la investigación sugieren que las actitudes y opiniones generales sobre Croacia entre los croatas de América del Sur son en su mayoría positivas. Se subraya la importancia del turismo, las bellezas naturales, los logros deportivos y el patrimonio cultural para crear una imagen positiva de Croacia. Sin embargo, la investigación también indica la necesidad de un enfoque más integral para promover el país, que también incluya aspectos económicos y políticos, una vez que estos hayan sido mejorados. Los esfuerzos futuros deberían estar dirigidos a corregir las actitudes y opiniones y a optimizar los aspectos que actualmente se perciben como deficientes, de modo que Croacia pueda perfilarse entre los croatas de Sudamérica plenamente como un país con un rico y complejo patrimonio cultural, histórico y social.

Listado de bibliografía y fuentes

Antić, Lj. (1991). *Hrvati u Južnoj Americi do godine 1914*. Zagreb: Stvarnost i Institut za migracije i narodnosti.

Čaldarović, O. (1995). *Socijalna teorija i hazardni život: rizici i suvremeno društvo*. Zagreb: Hrvatsko sociološko društvo.

Grbeša Zenzerović, M. y Nenadić, I. (2022). *Jačanje otpornosti društva na dezinformacije: analiza stanja i smjernice za djelovanje*. Zagreb: Agencija za elektroničke medije. https://www.aem.hr/wp-content/uploads/2022/09/Studija_dezinformacije_2-izdanje.pdf

Lamza-Posavec, V. (1995). *Javno mnijenje: teorije i istraživanja*. Zagreb: Alinea.

Luhmann, N. (1995). *The Reality of the Mass Media.* Stanford, CA: Stanford University Press.

McLuhan, M. (1964). *Understanding Media: The Extensions of Man*. London y New York: McGraw-Hill.

Mitchelstein, E. y Boczkowski, P. J. (14 de junio de 2023). *Argentina.* Reuters Institute. https://reutersinstitute.politics.ox.ac.uk/digital-news-report/2023/argentina

Obućina, V. (8 de septiembre de 2022). *Koliko smo spremni za povratak Hrvata iz Južne Amerike?* Matica hrvatska. https://www.matica.hr/vijenac/743%20-%20744/koliko-smo-spremni-za-povratak-hrvata-iz-juzne-amerike-33544/

Perić Kaselj, M. (2014). Dijasporske zajednice u kiberprostoru: virtualni identiteti hrvatskih etničkih zajednica u Čileu i Argentini. *Studia ethnologica Croatica*, *26*(1), 91-119. https://doi.org/10.17234/SEC.26.5

Središnji državni ured za Hrvate izvan Republike Hrvatske. (s. f.). Hrvatsko iseljeništvo: https://hrvatiizvanrh.gov.hr/hrvati-izvan-rh/hrvatsko-iseljenistvo/86

Zovko, T. (2022). Iseljavanje Hrvata iz Hercegovine u Južnu Ameriku. En M. F. Luchetti i M. P. Kaselj (Ed.). *Migracijski procesi između Hrvatske i Južne Amerike. Povijest, kultura i društvo*. (pp. 35-46). Zagreb: Institut za migracije i narodnosti. https://imin.hr/wp-content/uploads/2025/09/10MPHJA.PKDdvojezicnaknjiga.pdf?lang

Sources of Information Among Croatians in South America and Their Perception of Croatia

Abstract

This paper analyzes the sources of information and attitudes and opinions about Croatia among Croatian emigrants in South America, based on the results obtained through an extensive survey. The findings indicate a strong connection of the emigrants with their homeland, with many following news from Croatia on a daily basis. It also reveals that Croats from South America prefer direct methods of communication, such as personal interactions, over following news from Croatia through media or the internet. The paper highlights aspects of Croatia

that are highly valued by Croats from South America, such as natural beauty, cultural heritage, and history. On the other hand, the opinion among Croats from South America is that Croatia suffers from inadequate international promotion and economic challenges. The general attitudes and opinions about Croatia among Croats in South America are positive, but there is an emphasized need for a more comprehensive approach in promoting the country, including among the Croatian diaspora in South America.

Keywords: Croatians in South America, media consumption, attitudes and opinions about Croatia, Croatian economy, promotion of Croatia

ORGANIZIRANJE ISELJENIČKOG HSS-A U JUŽNOJ AMERICI POSLIJE ZAVRŠETKA DRUGOG SVJETSKOG RATA

Ivan Tepeš

Sažetak

Cilj je ovoga rada na osnovi relevantne literature, arhivskih izvora i iseljeničkog tiska analizirati organiziranje pristaša Hrvatske seljačke stranke u Južnoj Americi u prvom desetljeću nakon završetka Drugoga svjetskog rata. Završetkom rata i propašću Nezavisne Države Hrvatske, u emigraciju odlaze deseci tisuća ljudi, među kojima i jedan dio dužnosnika i članova Hrvatske seljačke stranke, predvođeni predsjednikom Vladkom Mačekom. Počevši od ljeta 1947., jedan dio istaknutih HSS-ovaca dolazi na prostor Južne Amerike, gdje je već živio velik broj prijeratnih hrvatskih iseljenika, od kojih su neki bili pristaše HSS-a. Dolaskom dužnosnika HSS-a, njihov se rad ponovno aktivirao, a u prvom desetljeću aktivnost se najviše razvila na području Argentine, Čilea i Urugvaja. HSS-ovci su na području Južne Amerike imali i političku konkurenciju, odnosno ustašku emigraciju, koja je u velikom broju došla u Argentinu, te pristaše komunizma i novouspostavljene jugoslavenske vlasti, redom starijih iseljenika. Uspostavljanje iseljeničkih organizacija HSS-a odvijalo se u prvom poslijeratnom desetljeću, stoga je bilo teško i nije postiglo zadovoljavajuće rezultate u odnosu na Sjevernu Ameriku i europske zemlje. Cilj je rada, posredstvom analize djelovanja članova Hrvatske seljačke stranke, pridonijeti boljem razumijevanju povijesti hrvatskog iseljeništva na području Južne Amerike, prvenstveno njegova političkog dijela.

Ključne riječi: Južna Amerika, hrvatsko iseljeništvo, Argentina, Urugvaj, Čile

Uvod

Djelovanje organizacija Hrvatske seljačke stranke (HSS) na području Južne Amerike (JA) u prvim poslijeratnim godinama do sada je slabo istraženo. Određeni podaci, prvenstveno kronološki bez detaljnije obrade, nalaze se u knjizi posvećenoj djelovanju emigrantskog HSS-a tijekom Hladnog rata (Tepeš, 2021a).

U ovom će se radu stoga iznijeti novi podaci te prikazati i analizirati načini i metode koje su HSS-ovi dužnosnici koristili u radu s iseljenicima, njihovi kontakti s HSS-ovim iseljeničkim organizacijama u drugim dijelovima svijeta, struktura i brojnost članstva te odnos s drugim političkim skupinama u hrvatskom iseljeništvu u JA-u. HSS-ovci su svoje napore za organiziranjem iseljenika na području JA-a u promatranom razdoblju uložili najviše prema Čileu, Argentini i Urugvaju, pa se i rad temelji na prikazu, analizi i usporedbi djelovanja među iseljeništvom u navedenim trima državama.

Vremenski okvir rada započinje 1947. godine, kada su iz Europe na prostor JA-a pristigli istaknuti dužnosnici HSS-a, a završava sredinom 1950-ih godina. Do tada iz JA-a odlaze neki istaknuti HSS-ovci, a 1955. dolazi i do svrgavanja argentinskog predsjednika Juana Peróna, što je također označilo jednu prekretnicu u djelovanju HSS-ovaca, čija je aktivnost tada dobila jednu novu dimenziju. Tada je započela druga, aktivnija etapa djelovanja ne samo HSS-ovaca nego i drugih hrvatskih političkih emigranata. S obzirom na specifičnosti svake od južnoameričkih država u kojima su HSS-ovci djelovali, u radu će se zasebno obraditi HSS-ovo organiziranje iseljenika u Čileu, Argentini i Urugvaju.

Rad se uz relevantnu literaturu i arhivsku građu iz fonda Matice iseljenika Hrvatske i jugoslavenske tajne službe prvenstveno temelji na novinskim člancima iz HSS-ova službenog iseljeničkog glasila *Hrvatski glas* iz Kanade te *Američkog hrvatskog glasnika* iz Chicaga. Korišteni su i novinski članci iz lista *Hrvatska* iz Buenos Airesa i *Danice* iz Chicaga, koji su bili skloniji emigrantima bivšim ustašama.

Hrvatski iseljenici počeli su u JA dolaziti već koncem 19. stoljeća i početkom 20. stoljeća. Bez obzira na veliku udaljenost od matične domovine, vodili su brigu i o političkim prilikama u njoj i nastojali pomoći. Tako su se hrvatski iseljenici iz Čilea snažno uključili u pomoć Jugoslavenskom odboru u Londonu tijekom Prvoga svjetskog rata (Antić, 1987), a tijekom 1930-ih godina veliku aktivnost, prvenstveno u Argentini, ostvario je domobransko-ustaški pokret putem organizacije Hrvatski domobran (M. Jareb, 2007; J. Jareb, 1982). HSS, koji je 30-ih godina u domovini bio najjača hrvatska politička stranka, s plebiscitarnom podrškom hrvatskog naroda, organiziranje po JA-u započeo je 1935. godine. Tada je u Montevideu, glavnom gradu Urugvaja, osnovana organizacija HSS-a pod nazivom Stjepan Radić, a iste godine u Rosariju u Argentini održana je i prva Konvencija južnoameričkih organizacija HSS-a, na kojoj su izabrani Upravni i Nadzorni odbor HSS-a[1]

1 Bivšim narodnim zastupnicima nazivali su se oni HSS-ovci koji su na posljednjim održanim demokratskim izborima 1938. izabrani u jugoslavensku skupštinu.

za cijeli JA, a činili su ih predstavnici iz Argentine, Urugvaja i Brazila (Tepeš, 2021a). Već su tada HSS-ovci nailazili na poteškoće sa svojim političkim konkurentima iz Ustaško-domobranskog pokreta, koji je bio razvijeniji i nije dopuštao razvoj konkurencije (Prpić, 2004). HSS-ovci u JA-u završetak rata dočekali su samo sa službeno aktivnom organizacijom u Montevideu i neorganiziranim starim pristašama u Rosariju u Argentini (Prpić, 2004). Iako raspršeni po cijelom svijetu i u poratnim prilikama, HSS-ovci nisu smjeli stvarati nove organizacije niti obnavljati stare bez službene suglasnosti vodstva stranke. Vodstvo HSS-a smatralo je da jedino tako mogu imati kontrolu da im se ne dogodi da im „kojekakvi tipovi" podmetnu novu organizaciju i onda preko nje prave razdor i neslogu među postojećim organizacijama. Sukladno tome ni u JA-u nitko nije smio napraviti ništa na svoju ruku (Prpić, 2004). Zbog toga je u prvim poslijeratnim godinama stvar bila još teža, jer je predsjednik Maček od 1945. do 1947. boravio u Parizu, a od 1947. do smrti u Washingtonu, dok je glavni tajnik Juraj Krnjević još od 1941. živio u Londonu, u koji je pristigao s izbjegličkom jugoslavenskom vladom nakon početka rata. S obzirom na to, postojala je uobičajena praksa da vodstvo opunomoći nekoga od bivših narodnih zastupnika HSS-a ili nekog drugog istaknutog dužnosnika HSS-a za organiziranje iseljenika po državama u kojima su živjeli. Tako je bio i slučaj u JA-u, u koji su prvi istaknuti HSS-ovci pristigli 1947., i to brodovima iz Italije.

U razdoblju između 1945. i 1947. bivši narodni zastupnici HSS-a i drugi istaknuti članovi preko izbjegličkih su logora u Austriji stigli u Italiju, prvenstveno u Rim. U tom razdoblju razvili su politički i humanitarni rad među desecima tisuća izbjeglih Hrvata po talijanskim izbjegličkim logorima, a odigrali su i značajnu ulogu u stvaranju tzv. Zagrebačke menze, koja je djelovala pri Zavodu Sv. Jeronima u Rimu, koji je bio utočište mnogim hrvatskim emigrantima u to vrijeme (Tepeš, 2021c). HSS-ovci koji su ostali privrženi predsjedniku Mačeku tijekom rata i koji nisu bili kompromitirani suradnjom s nacistima i fašistima mogli su slobodnije djelovati i otvoreno surađivati s međunarodnim humanitarnim organizacijama, koje su se bavile skrbi za izbjeglice i za njihovo slanje iz Italije u druge dijelove svijeta. Među njima prednjačio je Ivan Pernar koji je, uz rektora Zavoda Sv. Jeronima u Rimu dr. Jurja Mađerca, u studenome 1946. napisao „Predstavku" Perónu, sa zamolbom za prihvat hrvatskih izbjeglica u Argentinu. U Predstavci su od Peróna zatražili dozvolu useljenja po etapama, u grupama od barem pet tisuća Hrvata, te su ga zamolili da za njihov prijevoz stavi na raspolaganje izvjesna sredstva, ako je moguće i argentinske brodove. S obzirom na to da hrvatski izbjeglice nisu imali nikakva materijalna

sredstva, prema prijedlogu Pernara i Mađerca useljeni Hrvati obvezali bi se da će kasnije u ratama otplatiti putne troškove („Predstavka Hrvata", 1947).

Apeli prema Perónu urodili su plodom. Hrvatima je na raspolaganje stavljeno i argentinsko veleposlanstvo u Rimu koje je izdavalo vize. Prva grupa otplovila je 29. prosinca 1946., a od 1. ožujka do 1. lipnja 1947. za Argentinu je otplovilo 30 tisuća Hrvata. Među njima se nalazio i dio bivših narodnih zastupnika HSS-a, kao što su Josip Reberski i Josip Torbar s obiteljima (Tepeš, 2021c). Predsjednik Maček zahtijevao je od više istaknutih HSS-ovaca koji su boravili u Italiji da se upute u Argentinu, a među njima su bili Pernar i Božidar Vučković. Međutim, oni su to odbili s obrazloženjem da je ondje snažna ustaška dijaspora koja bi HSS-u bila snažna oporba, pa su bili skloniji odlasku u Kanadu gdje su postojale brojne i financijski moćne HSS-ove organizacije (Tepeš, 2021c).

Osim HSS-ovaca koji su bili upućeni u Argentinu, Maček je, godinu dana ranije, u lipnju 1946., poslao stranačkog izaslanika Eugena Laxu u Brazil sa zadaćom organiziranja HSS-a, ali osim prve vijesti o njegovu odlasku, više o njemu po tom poslu nije bilo podataka sve do 1963. kada je dočekao Krnjevića na njegovu putovanju po zemljama JA-a (Tepeš, 2021a).

Aktivnosti slanja HSS-ovaca prema JA-u registrirala je i jugoslavenska tajna služba koja je u ožujku 1948. zabilježila podatak da je Maček u JA poslao nekoliko svojih suradnika sa zadaćom razvijanja akcije oko širenja ideja HSS-a i pridobivanja tamošnjih Hrvata za te ideje (*Aktivnost jugoslavenske emigracije,* 1948).

Organiziranje HSS-a u Čileu

U Čileu je, prema procjenama, u to vrijeme živjelo oko 20 tisuća hrvatskih iseljenika, podrijetlom iz Dalmacije, i to s otoka Brača, Hvara i Korčule. Polovina njih bili su radnici u poljima salitre, a druga polovina bili su dobro situirani ugledni ljudi, privrednici i bogati zemljoradnici (*Iseljenička naselja – Južna Amerika II,* 1964). U Čileu je hrvatsko iseljeništvo završetak Drugoga svjetskog rata dočekalo velikim dijelom još uvijek pod utjecajem ideologije koju su zastupali tijekom Prvoga svjetskog rata, zanemarujući kasnije političko raspoloženje u Hrvatskoj koje je bilo priklonjeno HSS-u („Osnovano je povjereništvo HSS", 1949). Stoga HSS u međuratnom razdoblju u Čileu nije uhvatio dubljih korijena. Nadajući se boljem političkom uspjehu i uzdajući se u drugačije okolnosti nastale poslije rata, vodstvo HSS-a odlučilo je u Čile poslati Božidara Vučkovića koji je u Čile doputovao iz Belgije, gdje

je prethodnu godinu uspješno obavio zadatak oživljavanja HSS-ovih organizacija. Vučković je bio mlađi HSS-ov kadar i aktivan u toj stranci u domovini još u predratno vrijeme. U čileansku luku Valparaiso Vučković je stigao početkom studenoga 1948. talijanskim brodom „Marco Polo", a putovanje mu je organizirala Međunarodna organizacija za izbjeglice[2], od koje je dobio pomoć kao žrtva rata („Dolazak istaknutog hrvatskog", 1948). Njegov dolazak u Čile uslijedio je nakon poziva njegovih prijatelja iz te zemlje i po želji predsjednika Mačeka, s ciljem buđenja i jačanja hrvatske narodne svijesti i okupljanja brojčano, i ugledom, jake skupine hrvatskih iseljenika za pomoć u borbi „protiv ugnjetavačke i nenarodne komunističke vladavine u staroj domovini" („Dolazak istaknutog hrvatskog", 1948). Vučković je u Čileu imao dosta svojih prijatelja još iz školskih dana s obzirom na to da je, poput većine iseljenika iz Čilea, dolazio iz Dalmacije. Stoga su HSS-ovci smatrali da će on moći lakše razumjeti svoje uže zemljake i lakše pridobiti njihovo povjerenje („Dolazak istaknutog hrvatskog", 1948).

HSS-ovcima je prilikom njegova dolaska bilo prilično važno opisati njegov put iz Europe u JA, i to objaviti u jednom od najčitanijih hrvatskih iseljeničkih tiskovina, *Hrvatskom glasu*, koji je izlazio u Kanadi još od 1929. i koji se distribuirao diljem svijeta. Upravo je putem priče o Vučkovićevu putovanju u Čile bila istaknuta i uloga tog HSS-ova lista u širenju stranačkih ideja po zemljama JA-a. S obzirom na slikovit opis, Vučkovićev put može dočarati kako je u to vrijeme moglo izgledati jedno putovanje hrvatskog iseljenika iz Europe u JA. Vučković je na put krenuo iz Belgije, a na brod se ukrcao u Genovi u Italiji. Prilikom prvog pristajanja u Napulju došli su ga pozdraviti stranački prijatelji i suradnici iz izbjegličkog logora Bagnoli, koji se nalazio u blizini tog talijanskog grada. Iza toga je slijedila duga plovidba do obala JA-a, u čijim je lukama nailazio na hrvatske iseljenike. U venezuelanskoj luci La Guaira, u blizini glavnog grada Caracasa, susreo je novonastanjene hrvatske izbjeglice. U Panamskoj luci Colón svratio je u jedan slučajno odabrani lokal u kojemu je, na njegovo iznenađenje, ugledao izložene brojeve *Hrvatskoga glasa*. Ubrzo je tu upoznao i poslovođu koji je bio Hrvat i „stari Radićevac" pa se vrlo brzo oko „neočekivanog gosta" okupilo društvo ondje naseljenih Hrvata. Dalje na putu, tijekom pristajanja u Limi u Peruu, Vučković je posjetio tamošnju naseobinu hrvatskih iseljenika u kojoj je uspio prikupiti dvije nove pretplate za *Hrvatski glas*. Dalje ga je put, prije konačnog odredišta, vodio i kroz luku u čileanskom gradu Antofagasti u kojemu se nalazila vrlo jaka i brojna hrvatska

2 Engl. *International Refugee Organization* (IRO) bila je organizacija koja je djelovala između 1946. i 1952. sa zadaćom brige za izbjeglice koje je prouzročio Drugi svjetski rat.

iseljenička zajednica. Ondje ga je u društvu nekoliko iseljenika dočekao školski prijatelj koji ga je proveo po gradu i pokazao tamošnji vrlo reprezentativni Dom hrvatskih iseljenika. Naposljetku se iskrcao u luci Valparaiso i otputovao u glavni čileanski grad Santiago de Chile u koji se smjestio i iz kojeg je dalje djelovao („Dolazak istaknutog hrvatskog", 1948). Vrlo se brzo Vučković zaposlio u svojoj struci kao agronom u Haciendi Chacabuco, gdje je radio do kraja svog boravka u Čileu 1951. („Odlazak ing. Božidara Vučkovića", 1951).

Po dolasku se Vučković odmah primio i stranačkog posla koji je donio određene rezultate. Dana 12. travnja 1949. osnovano je Povjereništvo HSS-a za Čile sa sjedištem u Santiagu de Chile, a za predsjednika je izabran Feručo Babarović, član ugledne i poznate obitelji u Čileu i u domovini („Osnovano je povjereništvo HSS", 1949). Jedan od glavnih ciljeva Povjereništva bilo je informiranje iseljenika o ratnim događajima i poslijeratnoj situaciji u domovini kako bi mogli imati jasniju predodžbu o događajima, pojavama i ljudima na političkoj sceni te dati potporu jedinom legitimnom narodnom vodstvu za predstavljanje hrvatskih težnji, za što se predstavljao HSS. HSS-ovci su se nadali ponovno aktivirati ljude koji su se zasitili politikom i razočarali se u nju, ali i one koji su se pod utjecajem promidžbe priklonili novoj jugoslavenskoj vlasti („Osnovano je povjereništvo HSS", 1949). HSS-ovci su oko sebe sljedećih mjeseci zajedno okupili stare i novopridošle iseljenike, pojedine istaknute hrvatske umjetnike, poput Fedora Kabalina i glumice Nives Janković, čija je majka Magdalena bila domaćica humanitarnih okupljanja (Vučković, 1949). Također su na sebe vezali i novoosnovani Hrvatski klub, čiji su članovi prisustvovali HSS-ovim okupljanjima. U ljeto 1949. HSS-ovce u Santiagu obišao je Josip Torbar mlađi, koji je s ocem živio u Argentini (Vučković, 1949).

HSS-ovci su se odmah povezali s kanadskim organizacijama, šaljući im brzojave u kojima su izražavali svoje političke stavove protiv ustaštva i komunizma, deklarirajući se kao demokrati-antifašisti. Pritom su se upuštali i u međusobne obračune sjevernoameričkih Hrvata i pri tome kritizirali djelovanje hrvatskih franjevaca iz Chicaga, koji su bili u sukobu s tamošnjim HSS-ovcima i Mačekom („Poruka Povjereništva HSS", 1949).

Slijedeći tradiciju drugih HSS-ovih organizacija u svijetu, od svog su osnutka obilježavali obljetnice lipanjskih mučenika[3] i rođendane predsjednika Mačeka, koji su se obilježavali u srpnju. Obilježavanja

3 Odnosilo se na zastupnike HSS-a koji su poginuli u atentatu u beogradskoj skupštini Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 20. lipnja 1928., kao i na Stjepana Radića koji je od zadobivenih rana preminuo 8. kolovoza 1928.

su se sastojala od Svetih misa i kasnijeg druženja u župnoj dvorani na kojemu bi Vučković držao političke govore i objašnjavao događaje iz povijesti stranačkog djelovanja, a sve bi bilo dekorirano detaljima s hrvatskom trobojnicom. Zanimljivo je bilo kako su, bez obzira na ranije navedene napade na hrvatske franjevce u Chicagu, u Santiagu s hrvatskim franjevcima održavali dobre veze. Fra Marko Čalušić iz Santiaga je prigodom HSS-ovih obljetnica služio Svete Mise u crkvi La Asunción i bio domaćin druženja („Velebna manifestacija Hrvatstva", 1949). Čileanski HSS-ovci vodili su brigu i o stranačkim prijateljima iz drugih dijelova svijeta pa je zabilježeno da su prilikom sastajanja u povodu Mačekovih rođendana 1949. i 1950. sakupljali novac za HSS-ovce u Belgiji, i to za tamošnje hrvatske studente i list *Hrvatska riječ* („Sjajna proslava rođendana", 1949; „Svečano su proslavili", 1950). Nakon dvije i pol godine aktivnosti u Čileu, Vučković je u travnju 1951. napustio tu zemlju i otputovao u SAD, gdje je nastavio djelovati („Odlazak ing. Božidara", 1951). Nakon Vučkovićeva odlaska djelovanje HSS-a u Čileu se ugasilo i nije se više obnavljalo (Tepeš, 2021a).

Organiziranje HSS-a u Argentini

Argentina je bila zemlja u koju se, u odnosu na druge južnoameričke zemlje, doselio najveći broj poslijeratnih hrvatskih emigranata, a u njoj su boravili i iseljenici djelatni u prijeratnom Hrvatskom domobranu, pa je time bila plodnije tlo za snažnije organiziranje bivših ustaša. U Argentini je prema procjenama živjelo oko 60 tisuća Hrvata, od čega najveći broj u predgrađu Buenos Airesa Dock Sudu ([Iseljenička naselja – Argentina], 1964). HSS-ovci su u Argentini pokušali napraviti značajniju aktivnost, koja je bila uspješnija u odnosu na HSS-ovce u Urugvaju i Čileu, ali daleko od zadovoljavajuće za vodstvo stranke (Prpić, 2004). U Argentini su djelovale dvije grupe HSS-ovaca, i to grupa starijih predratnih iseljenika u Rosariju te grupa u Buenos Airesu koja se okupljala oko novopridošlih narodnih zastupnika HSS-a. Poslije 1947. u Argentini su se smjestile dvije grupe takvih zastupnika, jedna koja je tijekom rata slijedila Mačekovu pasivnu „liniju čekanja" i druga grupa koja se tijekom rata priklonila Ustaškom pokretu. U poslijeratni rad HSS-a priključila se grupa lojalna Mačeku, i to Josip Reberski, Žiga Šol i Josip Torbar, koji je tijekom svog dvogodišnjeg boravka u Argentini bio i predstavnik vodstva HSS-a u toj zemlji, i koji je, uz Buenos Aires u kojem je živio, često obilazio i Rosario („Hrvatski seljački pokret", 1948). U Torbarovu prisustvu u Rosariju je reorganiziran Glavni odbor HSS-a u Južnoj Americi na skupštini održanoj 16. svibnja 1948. u prostorijama Hrvatskog i kulturnog društva Stjepan Radić, a u vodstvo

Odbora ušli su predratni iseljenici, pristaše HSS-a iz Rosarija i jedan iz Urugvaja („Reorganiziran glavni odbor", 1948). Druga grupa bivših zastupnika bila je brojnija, a činilo ju je njih šest (Tepeš, 2021a). Jugoslavenska služba je pak u lipnju 1948. zabilježila da je na okupljanju HSS-a u Argentini uz Torbara zadužen i hrvatski slikar Jozo Kljaković, koji je također živio u Buenos Airesu (*Hrvatska emigracija,* 1948).

S obzirom na to da je u vrijeme predsjednika Peróna bilo zabranjeno djelovanje neargentinskih političkih stranaka, HSS-ovci su se okupljali u kulturnim društvima (Prpić, 2004). Tako su HSS-ovci predvođeni Žigom Šolom u Buenos Airesu 1949. pokrenuli Kulturno društvo dr. Antuna i Stjepana Radića („Skupština Hrv. kult.", 1956), koje se u razdoblju 1951./52. zbog tadašnjih argentinskih propisa moralo priključiti kao kulturno-prosvjetna sekcija postojećem Hrvatskom kulturnom i Pripomoćnom Društvu, koje je djelovalo u Hrvatskom domu na Dock Sudu („Svečani ‚Te Deum'", 1951). Takva je situacija bila do 21. kolovoza 1955., od kada je zbog novih argentinskih propisa uslijed političkih prevrata i puča protiv Peróna HSS-ovo Društvo moglo samostalno djelovati („Skupština Hrv. kult.", 1956). Jedina brojka članova koja je navedena u izvješćima rada Društva bilo je prisustvo 40 pristaša HSS-a prilikom druženja u listopadu 1953. („Rad HSS", 1953). Prema tomu možemo zaključiti da je to bio broj članova kojim su HSS-ovci u tom gradu raspolagali, što je zanemarivo mali broj ljudi u odnosu na nekoliko desetaka tisuća hrvatskih iseljenika u toj zemlji i daleko manji broj ljudi u odnosu na one koji su prisustvovali skupovima koje je bila organizirala emigracija sastavljena od bivših ustaša.

U međuvremenu je Josip Torbar sa sinovima u svibnju 1951. iz Argentine preselio u Kanadu zbog posla svojih sinova, pa su tako argentinski HSS-ovci ostali bez jedne značajne figure za ponovnu aktivaciju svog rada („Oprosni objed", 1951). Jedan od sinova, Josip Torbar mlađi, u Buenos Airesu je bio zaposlen kao činovnik kod poznatog američkog brodarskog poduzeća Mac Cormick (Vučković, 1949).

HSS-ovci iz Rosarija često su se družili u restoranu u samom centru grada koji je držao njihov predsjednik Pavle Beg, a zanimljiv je podatak iz jednog izvješća s takvog druženja u kolovozu 1951. u kojemu se navodi da su se tijekom druženja jednako pjevale pjesme iz Dalmacije i iz unutrašnjosti Hrvatske te da su na druženju bili podjednako zastupljeni stari i novopridošli iseljenici koje su sve nabrojali poimence („Zadušnice za Stjepana", 1951). Isto tako su imali potrebu naglasiti da se glavni govornik tijekom druženja morao obratiti na španjolskom jeziku, sukladno „naredbi argentinskih vlasti" („Zadušnice za Stjepana", 1951), a isticanje obraćanja na španjolskom jeziku imali su i u izvješću

godinu dana ranije („Zadušnice za Lipanjske", 1950). U tom izvješću iz 1950. istaknuti su i izrazi poštovanja prema novoj domovini Argentini, što su pokazali polaganjem cvijeća na trg oca argentinske slobode Joséa de San Martína, pred čijim će spomenikom „hrvatski sinovi i kćeri naći nove pobude u borbi za oslobođenje svoje porobljene domovine Hrvatske", a u govorima su isticali gostoljubivost argentinskog naroda i veze Hrvata i Argentinaca. Također su naglasili prisutnost medija i „braće Čeha i Slovenaca" („Zadušnice za Lipanjske", 1950). Ni argentinski HSS-ovci nisu propuštali naglašavati važnost *Hrvatskog glasa* za djelovanje HSS-a među iseljenicima, a kao slikoviti primjer naveli su u srpnju 1950. veliki interes za *Hrvatski glas* u Argentini zbog romana o Stepincu autora Pavla Jesiha, jednog od najbližih suradnika tada zatvorenog nadbiskupa Stepinca. Tada su napisali: „Teško očekivani brojevi Hrvatskog glasa, kojima treba mjesec dana dok se spuste ovamo na jug idu iz ruke u ruku, posuđuju se i grabe i među rasklimanim redovima bivšeg ustaškog pokreta" („Vijesti iz Argentine", 1950).

Grupe HSS-ovaca iz Buenos Airesa i Rosarija su, poput drugih HSS-ovih organizacija po svijetu, redovito obilježavale spomendane na lipanjske mučenike i Stjepana Radića te Mačekove rođendane u srpnju (Tepeš, 2021a). U Buenos Airesu su tijekom obilježavanja navedenih spomendana franjevci redovno služili Svete Mise i s HSS-ovcima održavali dobre odnose („Proslava rođendana", 1950; „Zadušnice za Lipanjske", 1951; „Svečani Te Deum", 1953), dok su se s druge strane argentinski HSS-ovci, poput onih iz Čilea, priključili razmiricama na sjevernoameričkom kontinentu i znali kritizirati franjevce iz Chicaga zbog njihova kritiziranja Mačekove politike („Pozdrav glav. Odbora", 1949).

HSS-ovci su u Argentini imali redovne prepirke s emigracijom proisteklom iz ustaškog pokreta. Kritizirali su pisanje lista *Hrvatska* iz Buenos Airesa, kao i sve vezano za NDH i emigrante koji su bili bivši visoki ustaški dužnosnici („Naši u Argentini", 1949). Takve emigrante nazivali su nacifašističkim ostacima „koji su podmuklo izbjegli iz domovine" („Pozdrav glav. Odbora", 1949). Kljaković je također putem HSS-ova *Hrvatskog glasa* u lipnju 1948. dobio prostor za žestoku kritiku Pavelića, njegove tadašnje Poruke domovini i osnutka Hrvatskog narodnog odbora (Kljaković, 1948). Možda je najzanimljiviji bio sukob između dviju struja bivših narodnih zastupnika. Na kritike onih koji su ostali lojalni Mačeku prema onima koji su se svrstali uz Pavelića tijekom rata stizali su žestoki odgovori, i to najčešće putem lista *Hrvatska* iz Buenos Airesa koji su kontrolirali bivši ustaški dužnosnici. Kritičan prema Šolu bio je Stjepan Hefer, ali i Stipe Matijević koji je u rujnu 1950. vrlo

žestoko izvrijeđao Šola, spočitavajući mu čak i tuđinsko, a ne hrvatsko podrijetlo. Osim Šola, Matijević je tada izvrijeđao i Vučkovića („Otvoreno pismo", 1950).

Osim Pavelića, HSS-ovci su napadali i komuniste te jugoslavensku vlast („Prigodom 70 godišnjice", 1949). U Argentini su po pitanju komunista HSS-ovci u kolovozu 1948. očekivali otvorenje novog velikog polja rada nakon tadašnje zabrane djelovanja slavenskih komunističkih organizacija u Argentini („Proslava rođendana", 1949).

HSS u Urugvaju

U Urugvaju je živjelo nešto manje od 10 tisuća hrvatskih iseljenika, i gotovo svi su bili smješteni u glavnom gradu Montevideu i njegovoj bližoj okolici. Većinom su to bili radnici, a manjim dijelom trgovci, s time da su iseljenici druge generacije radili i visokokvalificirane poslove ([Iseljenička naselja – Južna Amerika], 1964).

HSS-ovci u Urugvaju ostali su jedini aktivni kroz cijelo vrijeme od svog osnivanja 1935., a za razliku od Čilea i Argentine u njihovu sredinu nije došao živjeti nitko od istaknutih dužnosnika. Izvješća o aktivnostima u Montevideu pojavljuju se već u ljeto 1946., a odnose se na obilježavanja obljetnice smrti Stjepana Radića („Zadušnice i komemoracija", 1946).

HSS-ovci iz Montevidea, za razliku od ostalih, imali su većih problema s pristašama jugoslavenskih komunista koji su ih napadali i kritizirali ih, lijepeći im etiketu fašista. Trn u oku komunistima bilo je nepolitičko hrvatsko kulturno Društvo iz Montevidea, koje je imalo svoje zemljište i dvoranu za održavanje sastanaka i zabava, a koje je od 1936. bilo blisko HSS-u („Stalni pristaše tiranije", 1946). Pisma pristaša nove jugoslavenske vlasti iz Urugvaja protiv HSS-ovaca iz te zemlje objavljivala su se čak i u tisku u Hrvatskoj. U njima se tvrdilo kako se HSS u Urugvaju poslije rata raspao na tri struje i da se jedna veća struja priklonila Narodnooslobodilačkom pokretu, a da je druga manja prišla „ustašama" te da uz Mačeka nije ostao gotovo nitko (Tepeš, 2021a). Očito je u tim podacima bilo i određene istine, jer je u prvom poslijeratnom razdoblju bilo očito da organizacija u Montevideu, unatoč kontinuitetu iz predratnog razdoblja i posjedovanja zemljišta i doma, nije razvila posebno značajnu aktivnost. No urugvajski HSS-ovci su se 1949. zato naslađivali podjelom među iseljenicima komunistima koja je bila odraz raskola između Josipa Broza Tita i Josifa Staljina u lipnju 1948. („Proslava 70-god.", 1949). Navedeni raskol djelovao je toliko demoralizirajuće na mnoge komunistički orijentirane hrvatske iseljenike da su prekinuli sve veze s domovinom ([Analiza iseljeništva], 1964).

Glavne aktivnosti urugvajskih HSS-ovaca bile su okupljanja u povodu Mačekova rođendana i obljetnica lipanjskih mučenika. U tim svojim okupljanjima i izvješćima s njih kritički su se osvrtali na bivše ustaške dužnosnike iz Argentine koji su napadali Mačeka, a komuniste su izjednačavali s ustašama, nazivajući ih crvenim i crnim fašistima („Proslava 70-god.", 1949).

U Urugvaju je članstvo većinom bilo sastavljeno od iseljenika podrijetlom iz Dalmacije i Hercegovine. Većina članova u međuraću se bavila poljoprivredom kao vlasnici imanja, ali su zbog izbijanja krize izgubili poslove i otišli kao najamnici obrađivati zemlju (Tepeš, 2021b). Početkom 50-ih članovi u Montevideu većinom su bili radnici slabijeg imovnog stanja. Iz jednog pisma Ante Pehara, glavnog tajnika HSS-a iz Montevidea, iz srpnja 1953. može se uočiti tadašnja situacija. U njemu se nalazi podatak o poslanih 50 dolara u Kanadu za pretplatu *Hrvatskom glasu*, s time da je naznačeno kako ima i jedna nova pretplata, uz obećanje da će se do ožujka 1954. sakupiti još i više. Pehar se požalio da je ekonomska situacija u Urugvaju teža nego ranije i da je velik broj nezaposlenih. Istaknuo je poskupljenja i veliku inflaciju, navodeći da su ranije američki dolar i urugvajski peso bili izjednačeni, a sada za jedan dolar moraju dati tri pesa, s time da je dnevna plaća radnika od 8 do 9 pesa, odnosno oko 3 dolara. U pismu je istaknuo kako primaju dosta zahtjeva za pomoć od ljudi iz domovine. Na kraju se Pehar požalio kako je većina hrvatskih iseljenika u Montevideu u zrelim godinama bez obitelji, a onaj manji broj oženjen je većinom ženama drugih narodnosti, jer je Hrvatica bilo jako malo („Glas iz Urugvaja", 1953). Na osnovi ovoga pisma može se shvatiti zašto je stranački rad bio slab.

Tijekom 50-ih godina Krnjević je kao glavni stranački tajnik molio Šola da se spoji s HSS-ovcima u Montevideu. Po Krnjevićevu svjedočenju, to nije bilo nimalo lagano provesti u vrijeme predsjednika Peróna, jer se na granici pazilo na svako kretanje u Urugvaj koji je uvijek bio demokratska država, pa je svaki prelazak kod argentinskih vlasti budio sumnju. U početku je rezultat takvog rada bio slab, ali su s vremenom, nakon boljeg upoznavanja počeli i aktivnije surađivati (Prpić, 2004).

Padom Peróna otvorila se mogućnost za stvaranje novog, reorganiziranog Glavnog odbora HSS-a za Južnu Ameriku. Nakon sukoba između organizacija iz Rosarija i Buenos Airesa za primat u vođenju južnoameričkog HSS-a, pobijedila je struja iz Buenos Airesa, kojoj je bio sklon HSS-ov glavni tajnik Krnjević, pa je njihov predstavnik Žiga Šol izabran za predsjednika Odbora. Reorganizirani Glavni odbor utemeljen je u Montevideu u veljači 1956., prilikom čega je održan i

prvi Hrvatski narodni dan po uzoru na manifestacije koje su HSS-ovci održavali po SAD-u, Kanadi i Belgiji i koji je bio jedna od značajnih HSS-ovih manifestacija u iseljeništvu (Tepeš, 2021b). U siječnju 1956. u Buenos Airesu je počeo izlaziti i list *Slobodna riječ*, koji je bio sklon HSS-u i u kojem su HSS-ovci dobivali prostora za promidžbu. Od tada su sve HSS-ove organizacije snažno pojačale svoju aktivnost.

Zaključak

Organiziranje HSS-a u zemljama Južne Amerike aktivnije je počelo 1947., dolaskom istaknutih stranačkih dužnosnika. U Čileu je ono bilo kratkotrajno, jer HSS nije imao tradiciju djelovanja od ranije, niti se uspjela stvoriti grupacija koja bi odlaskom Božidara Vučkovića 1951. nastavila taj rad. U Argentini je djelovanje bilo otežano zbog prisustva brojne ustaške emigracije koja je još iz predratnog vremena imala svoje organizacije. S njima su HSS-ovci bili u stalnom sukobu. Na ruku im nije išla ni vladavina Juana Peróna koji nije dopuštao političko djelovanje neargentinskih stranaka. U Urugvaju je bio najveći potencijal za dobro stranačko djelovanje, prvenstveno zbog solidne prijeratne infrastrukture, ali se u prvom poratnom desetljeću to nije ostvarilo. Slabo materijalno stanje članstva i tadašnja ekonomska kriza u toj zemlji zasigurno su odigrali veliku ulogu u slabim stranačkim rezultatima, a u to vrijeme im nisu mogli dati veći poticaj ni istaknuti HSS-ovci iz Buenos Airesa zbog Perónove politike. U Urugvaju su HSS-ovci konkurenciju imali u iseljenicima komunistima, čija je opasnost prestala nakon sukoba Tita i Staljina 1948. godine. Stranačka aktivnost u sve tri države tako se svela na sastajanje prilikom stranačkih obljetnica posvećenih žrtvama atentata u beogradskoj skupštini i rođendanima predsjednika Vladka Mačeka. Svi su također nastojali ostati povezani s drugim HSS-ovim iseljeničkim organizacijama po svijetu. Veliku ulogu u tome odigralo je službeno stranačko glasilo *Hrvatski glas* koje je među iseljeništvom bilo prihvaćeno. HSS-ovci iz Južne Amerike u njemu su objavljivali izvješća o svom radu i time povećavali vidljivost. Svoj dug prema uredništvu lista nastojali su vratiti prikupljanjem pretplata. Slali su i brzojave organizacijama HSS-ovaca iz Sjeverne Amerike, upuštajući se i u njihove sukobe s drugim hrvatskim skupinama na tom kontinentu. Unatoč trudu i nastojanju za okupljanjem starih i novopridošlih iseljenika, bivših ustaša i komunista, HSS nije polučio željeni uspjeh. Svaka organizacija HSS-a uspjela je okupiti tek nekoliko desetaka članova, što je bio zanemariv broj u odnosu na brojnost hrvatskog iseljeništva u tim južnoameričkim državama. Bolje razdoblje za djelovanje HSS-ovaca u Južnoj Americi započelo je padom predsjednika Peróna 1955. godine.

Nakon toga, pravo na samostalno djelovanje dobilo je HSS-ovo Društvo iz Buenos Airesa, dolazi do snažnijeg povezivanja članova iz Rosarija, Buenos Airesa i Montevidea koji stvaraju zajednički Odbor, a od 1956. počinje u Buenos Airesu izlaziti list *Slobodna riječ*, koji je ostavio zapaženi trag među iseljenicima, a slijedio je HSS-ovu politiku.

Popis literature i izvora

[Analiza iseljeništva] (15. 9. 1964.). Fond Matice iseljenika Hrvatske (1614/5-Povijest iseljeništva, kutija 142), Hrvatski državni arhiv, Zagreb.

Aktivnost jugoslavenske emigracije (1948). Fond Službe državne sigurnosti Republičkog Sekretarijata za unutrašnje poslove Socijalističke Republike Hrvatske (1516, 10.1/5, str. 16), Hrvatski državni arhiv, Zagreb.

Antić, Lj. (1987). *Naše iseljeništvo u Južnoj Americi i stvaranje jugoslavenske države*. Zagreb: Školska knjiga.

„Dolazak istaknutog hrvatskog javnog radnika inž. Vučkovića u Chile" (23. 11. 1948.). *Hrvatski glas,* 2.

„Glas iz Urugvaja" (13. 7. 1953.). *Hrvatski glas,* 2.

Hrvatska emigracija (3. 6. 1948.). Fond Službe državne sigurnosti Republičkog Sekretarijata za unutrašnje poslove Socijalističke Republike Hrvatske (1516, 10.13/2, str. 43), Hrvatski državni arhiv, Zagreb.

„Hrvatski seljački pokret u J. Americi" (22. 6. 1948.). *Hrvatski glas*, 4.

Iseljenička naselja – Argentina (1964). Fond Matice iseljenika Hrvatske (1614/5-Povijest iseljeništva, kutija 142, str. 1), Hrvatski državni arhiv, Zagreb.

Iseljenička naselja – Južna Amerika (1964). Fond Matice iseljenika Hrvatske (1614/5-Povijest iseljeništva, kutija 142, str. 1), Hrvatski državni arhiv, Zagreb.

Iseljenička naselja – Južna Amerika II (1964). Fond Matice iseljenika Hrvatske (1614/5- Povijest iseljeništva, kutija 142, str. 1), Hrvatski državni arhiv, Zagreb.

Jareb, J. (1982). *Političke uspomene i rad dra Branimira Jelića*. Cleveland: Izdavač Mirko Šamija.

Jareb, M. (2007). *Ustaško-domobranski pokret: od nastanka do travnja 1941. godine.* Zagreb: Školska knjiga.

Kljaković, J. (8. 6. 1948.). Ljudima dobre volje. Hrvatski glas, 2.

„Naši u Argentini" (14. 6. 1949.). *Hrvatski glas,* 7.

„Odlazak ing. Božidara Vučkovića u USA" (8. 5. 1951.). *Hrvatski glas*, 4.

„Oprosni obied u počast dr. Torbara" (24. 7. 1951.). *Hrvatski glas*, 2.

„Osnovano je povjereništvo HSS u Republici Chile" (17. 5. 1949.). *Hrvatski glas*, 2.
„Otvoreno pismo g. dru. Žigi Scholl-u" (2. 9. 1950.). *Hrvatska*, 4.
„Poruka Povjereništva HSS u Čile Konvenciji u Hamiltonu" (13. 7. 1949.). *Američki hrvatski glasnik*, 3.
„Pozdrav glav. Odbora HSS iz Argentine" (26. 7. 1949.). *Hrvatski glas*, 2.
„Predstavka Hrvata na predsjednika Republike Argentine g. Perona" (22. 1. 1947.). *Danica*, 3.
„Prigodom 70 godišnjice rođendana Dra Vladka Mačeka" (17. 8. 1949.). *Američki hrvatski glasnik*, 3.
„Proslava 70-god. dr. Mačeka u Montevideo" (23. 8. 1949.). *Hrvatski glas*, 4.
„Proslava rođendana dr. V. Mačeka u Rosario-u" (23. 8. 1949.). *Hrvatski glas*, 7.
„Proslava rođendana dra Vladka Mačeka u Buenos Airesu" (8. 8. 1950.). *Hrvatski glas*, 4.
Prpić, N. (2004). Dr. Juraj Krnjević – Tri emigracije I: razgovori-pisma-prilozi. Zagreb: Udruga za promicanje hrvatske političke povijesti Neda Prpić-Gamiršek.
„Rad HSS u Argentini" (2. 11. 1953.). *Hrvatski glas*, 2.
„Sjajna proslava rođendana predsjednika dr. Mačeka u Santiago de Chile" (23. 8. 1949.). *Hrvatski glas*, 7.
„Skupština Hrv. kult. i prosvj. društva dr. A. i S. Radića" (30. 1. 1956.). *Hrvatski glas*, 2.
„Stalni pristaše tiranije hvale je i sada" (3. 9. 1946.). *Hrvatski glas*, 5.
„Svečani ‚Te Deum' za dr. V. Mačeka u Buenos Aires-u" (11. 9. 1951.). *Hrvatski glas*, 2.
„Svečani Te Deum za Stepinca u Buenos Aires-u" (20. 7. 1953.). *Hrvatski glas*, 2.
„Svečano su proslavili rođendan pred. Mačeka" (8. 8. 1950.). *Hrvatski glas*, 2.
Tepeš, I. (2021a). *Hrvatska politička emigracija* – HSS. Zagreb: AGM d.o.o.
Tepeš, I. (2021b). Hrvatski narodni dan – društveni događaj u hrvatskom iseljeništvu. *Časopis za suvremenu povijest*, 53(2), 517-547. https://doi.org/10.22586/csp.v53i2.16531
Tepeš, I. (2021c). Croatian Peasant Party in Italy from 1945 to 1947. *Review of Croatian History*, 17(1), 425-461. https://doi.org/10.22586/review.v17i1.19694

„Velebna manifestacija Hrvatstva u Chile" (19. 7. 1949.). *Hrvatski glas*, 5.
„Vijesti iz Argentine" (4. 7. 1950.). *Hrvatski glas*, 4.
Vučković, B. (22. 6. 1949.). Vijesti iz Čilea. Američki hrvatski glasnik, 3.
„Zadušnice i komemoracija za blagopok. S. Radića" (3. 9. 1946.). *Hrvatski glas*, 5.
„Zadušnice za Lipanjske Mučenike u B. Airesu" (24. 7. 1951.). *Hrvatski glas*, 5.
„Zadušnice za Lipanjske žrtve" (23. 7. 1950.). *Hrvatski glas*, 2.
„Zadušnice za Stjepana Radića" (28. 8. 1951.). *Hrvatski glas*, 2.

LA ORGANIZACIÓN DEL HSS EN AMÉRICA DEL SUR TRAS EL FINAL DE LA SEGUNDA GUERRA MUNDIAL

Ivan Tepeš

Resumen

El objetivo de este artículo es analizar, a partir de la bibliografía pertinente, fuentes de archivo y la prensa emigrante, la organización de los partidarios de la *Hrvatska seljačka stranka* (Partido Campesino Croata, HSS) en América del Sur durante la primera década tras el final de la Segunda Guerra Mundial. Al término de la guerra y con el colapso de la *Nezavisna Država Hrvatska* (Estado Independiente de Croacia, NDH), decenas de miles de personas emigraron, entre ellas varios funcionarios y miembros de la *Hrvatska seljačka stranka*, encabezados por su presidente, Vladko Maček. A partir del verano de 1947, varios miembros destacados del HSS llegaron a América del Sur, donde ya residía un gran número de emigrantes croatas de antes de la guerra, algunos de los cuales eran simpatizantes del HSS. Con la llegada de los dirigentes del HSS, se reactivó su labor y, durante la primera década, la actividad se desarrolló principalmente en Argentina, Chile y Uruguay. En América del Sur, los miembros del HSS también se enfrentaron a la competencia política de la emigración ustacha, que había llegado a Argentina en gran número, así como a la de los partidarios del comunismo y de las autoridades yugoslavas recién establecidas, en su mayoría emigrantes ya asentados. El establecimiento de las organizaciones emigrantes del HSS tuvo lugar en la primera década de la posguerra, por lo que resultó difícil y no logró resultados satisfactorios en comparación con América del Norte y los países europeos. El objetivo del artículo es, a través del análisis de las actividades de los miembros de la *Hrvatska seljačka stranka*, contribuir a una mejor comprensión de la historia de la emigración croata en América del Sur, principalmente en su dimensión política.

Palabras clave: América del Sur, emigración croata, Argentina, Uruguay, Chile

Introducción

La actividad de las organizaciones de la *Hrvatska seljačka stranka* (HSS) en América del Sur durante los años inmediatamente

posteriores a la guerra ha sido hasta ahora escasamente investigada. Algunos datos, principalmente cronológicos y sin análisis detallado, figuran en el libro dedicado a las actividades del HSS emigrante durante la Guerra Fría (Tepeš, 2021a).

Por ello, este artículo presentará nuevos datos y expondrá y analizará las formas y métodos que los dirigentes del HSS emplearon en su trabajo con los emigrantes, sus contactos con las organizaciones emigrantes del HSS en otras partes del mundo, la estructura y el número de sus miembros, y su relación con otros grupos políticos de la emigración croata en América del Sur. Durante el período estudiado, los miembros del HSS centraron sus esfuerzos en organizar a la emigración en Chile, Argentina y Uruguay, por lo que este trabajo presenta, analiza y compara sus actividades en estos tres países.

El marco temporal del trabajo comienza en 1947, cuando destacados dirigentes del HSS llegaron a América del Sur desde Europa, y termina a mediados de la década de 1950. Para entonces, algunos miembros destacados del HSS habían abandonado América del Sur, y en 1955 tuvo lugar el derrocamiento del presidente argentino Juan Perón, lo que marcó también un punto de inflexión en las actividades de los miembros del HSS, cuyo trabajo adquirió entonces una nueva dimensión. Fue entonces cuando comenzó una segunda fase de actividad, más intensa, no solo para los miembros del HSS, sino también para otros emigrantes políticos croatas. Dado que cada uno de los países sudamericanos en los que operaba el HSS tenía características específicas, el artículo examinará por separado la organización de la emigración por parte del HSS en Chile, Argentina y Uruguay.

El trabajo se basa, además de en la bibliografía pertinente y el material de archivo de la *Matica iseljenika Hrvatske* («Fundación para la Emigración Croata») y del servicio secreto yugoslavo, principalmente en artículos de prensa del órgano oficial del HSS emigrante, el *Hrvatski glas* («La voz croata»), publicado en Canadá, y del *Američki hrvatski glasnik* («El mensajero croata americano») de Chicago. También se utilizaron artículos periodísticos de *Hrvatska* («Croacia») de Buenos Aires y *Danica* de Chicago, publicaciones más favorables hacia los emigrantes exustachas.

Los emigrantes croatas comenzaron a llegar a América del Sur ya a finales del siglo XIX y principios del XX. A pesar de la gran distancia que los separaba de su patria, se mantuvieron informados sobre la situación política en ella y trataron de ayudar. Así, los emigrantes croatas de Chile participaron activamente en la ayuda al Comité Yugoslavo de Londres durante la Primera Guerra Mundial (Antić, 1987),

y durante la década de 1930, el movimiento *Ustaša-Domobran* desarrolló una gran actividad, principalmente en Argentina, a través de la organización *Hrvatski domobran* («Guardia Nacional Croata») (M. Jareb, 2007; J. Jareb, 1982). El HSS, que en la década de 1930 era el partido político croata más fuerte en la patria, con el apoyo plebiscitario del pueblo croata, comenzó a organizarse en América del Sur en 1935. Fue entonces cuando se fundó la organización del HSS «Stjepan Radić» en Montevideo, la capital de Uruguay, y ese mismo año se celebró en Rosario, Argentina, la primera Convención de las organizaciones sudamericanas del HSS, en la que se eligió el Consejo Ejecutivo y de Supervisión del HSS para toda América del Sur, compuesto por representantes de Argentina, Uruguay y Brasil (Tepeš, 2021a). Ya entonces, los miembros del HSS se enfrentaban a dificultades con sus rivales políticos del movimiento *Ustaša-Domobran*, que estaba más desarrollado y no permitía el surgimiento de competencia (Prpić, 2004). Al final de la guerra, los miembros del HSS en América del Sur solo contaban con una organización oficialmente activa en Montevideo y antiguos simpatizantes desorganizados en Rosario, Argentina (Prpić, 2004). Aunque dispersos por todo el mundo y en circunstancias de posguerra, a los miembros del HSS no se les permitía crear nuevas organizaciones ni reactivar las antiguas sin el consentimiento oficial de la dirección del partido. La dirección del HSS consideraba que era la única manera de mantener el control e impedir que «todo tipo de individuos» crearan una nueva organización y la utilizaran para sembrar la discordia y la desunión entre las ya existentes. En consecuencia, a nadie en América del Sur se le permitía actuar por iniciativa propia (Prpić, 2004). Esto dificultó aún más la situación en los primeros años de la posguerra, ya que el presidente Maček había estado en París desde 1945 hasta 1947, y desde 1947 hasta su muerte en Washington, mientras que el secretario general, Juraj Krnjević, había vivido en Londres desde 1941, adonde había llegado con el gobierno yugoslavo en el exilio al inicio de la guerra. Por ello, era práctica habitual que la dirección autorizara a uno de los antiguos diputados nacionales del HSS[1], o a otro destacado dirigente del HSS, para organizar a los emigrantes en los países donde residían. Así ocurrió también en América del Sur, adonde los primeros miembros destacados del HSS llegaron en 1947 en barco desde Italia.

Entre 1945 y 1947, antiguos diputados nacionales del HSS y otros miembros destacados llegaron a Italia, principalmente a Roma,

1 A los miembros del HSS que fueron elegidos para la Asamblea Yugoslava en las últimas elecciones democráticas celebradas en 1938 se les denominaba «antiguos diputados nacionales».

a través de los campos de refugiados de Austria. Durante este período, desarrollaron una labor política y humanitaria entre decenas de miles de croatas desplazados en los campos de refugiados italianos, y también desempeñaron un papel significativo en la creación de la denominada *Cantina de Zagreb*, que operaba desde el *Instituto de San Jerónimo* en Roma, refugio para muchos emigrantes croatas en aquella época (Tepeš, 2021c). Los miembros del HSS que permanecieron leales al presidente Maček durante la guerra y que no se vieron comprometidos por la colaboración con los nazis y los fascistas pudieron actuar con mayor libertad y cooperar abiertamente con las organizaciones humanitarias internacionales dedicadas a atender a los refugiados y a enviarlos desde Italia a otras partes del mundo. El más destacado entre ellos fue Ivan Pernar, quien, junto con el rector del *Instituto de San Jerónimo* en Roma, el Dr. Juraj Mađerec, redactó una «Representación» para Perón en noviembre de 1946, solicitando la acogida de refugiados croatas en Argentina. En ella, solicitaron a Perón permiso para una inmigración por etapas, en grupos de al menos cinco mil croatas, y le pidieron que pusiera a su disposición ciertos fondos para su transporte y, si era posible, barcos argentinos. Como los refugiados croatas carecían de recursos materiales, a sugerencia de Pernar y Mađerec, los inmigrantes croatas se comprometerían a reembolsar los gastos de viaje a plazos (*Predstavka Hrvata*, 1947).

Las peticiones a Perón dieron sus frutos. También se puso a disposición de los croatas la embajada argentina en Roma, que les expidió visados. El primer grupo zarpó el 29 de diciembre de 1946, y del 1 de marzo al 1 de junio de 1947, 30 000 croatas zarparon hacia Argentina. Entre ellos se encontraban algunos antiguos diputados nacionales del HSS, como Josip Reberski y Josip Torbar con sus familias (Tepeš, 2021c). El presidente Maček exigió a varios miembros destacados del HSS residentes en Italia que se dirigieran a Argentina, entre ellos Pernar y Božidar Vučković. Sin embargo, se negaron, alegando que allí existía una fuerte emigración ustacha que habría supuesto una fuerte oposición al HSS, por lo que preferían trasladarse a Canadá, donde existían numerosas organizaciones del HSS económicamente poderosas (Tepeš, 2021c).

Además de los miembros del HSS enviados a Argentina, Maček había mandado un año antes, en junio de 1946, al emisario del partido Eugen Laxa a Brasil con la tarea de organizar el HSS, pero, aparte de la noticia inicial de su partida, no hubo más información sobre él en relación con esta misión hasta 1963, cuando dio la bienvenida a Krnjević en su viaje por los países de América del Sur (Tepeš, 2021a).

El servicio secreto yugoslavo también registró las actividades de envío de miembros del HSS a América del Sur; en marzo de 1948 dejó constancia de que Maček había enviado a varios de sus colaboradores a América del Sur con la misión de difundir las ideas del HSS y atraer a los croatas allí residentes (*Aktivnost jugoslavenske emigracije*, 1948).

Organización del HSS en Chile

En Chile, se calcula que en aquella época había unos 20 000 emigrantes croatas, originarios de Dalmacia, concretamente de las islas de Brač, Hvar y Korčula. La mitad de ellos eran trabajadores en los campos de salitre, y la otra mitad eran empresarios acomodados y respetados, así como prósperos terratenientes (*[Iseljenička naselja – Južna Amerika II]*, 1964). En Chile, la emigración croata permanecía en gran medida bajo la influencia de la ideología que había defendido durante la Primera Guerra Mundial, ignorando el clima político posterior en Croacia, que era favorable al HSS (*Osnovano je povjereništvo HSS*, 1949). Por ello, el HSS no echó raíces más profundas en Chile durante el período de entreguerras. La dirección del HSS, con la esperanza de obtener un mayor éxito político y aprovechando las nuevas circunstancias surgidas tras la guerra, decidió enviar a Chile a Božidar Vučković, quien había viajado hasta allí desde Bélgica, donde el año anterior había completado con éxito la tarea de reactivar las organizaciones del HSS. Vučković era un cuadro joven del HSS y había estado activo en el partido en la patria desde antes de la guerra. Vučković llegó al puerto chileno de Valparaíso a principios de noviembre de 1948 a bordo del barco italiano «Marco Polo», y su viaje fue organizado por la *Organización Internacional de Refugiados*[2], de la que recibió asistencia como víctima de la guerra (*Dolazak istaknutog hrvatskog*, 1948). Llegó a Chile por invitación de sus amigos en ese país y a petición del presidente Maček, con el objetivo de despertar y fortalecer la conciencia nacional croata y reunir, tanto en número como en prestigio, un sólido grupo de emigrantes croatas para ayudar en la lucha «contra el régimen comunista opresivo y antipopular en la antigua patria» (*Dolazak istaknutog hrvatskog*, 1948). Vučković tenía muchos amigos en Chile desde sus días de escuela, dado que, como la mayoría de los emigrantes de Chile, procedía de Dalmacia. Por ello, los miembros del HSS creían que él sería capaz de comprender más fácilmente a sus compatriotas y ganarse su confianza (*Dolazak istaknutog hrvatskog*, 1948).

2 En inglés: *International Refugee Organization* (IRO) fue una organización que operó entre 1946 y 1952 con la misión de atender a los refugiados de la Segunda Guerra Mundial.

Los miembros del HSS consideraban muy importante describir su viaje de Europa a América del Sur y publicarlo en una de las publicaciones emigrantes croatas más leídas, el *Hrvatski glas*, que se editaba en Canadá desde 1929 y se distribuía por todo el mundo. Fue a través del relato del viaje de Vučković a Chile como se puso de relieve el papel de este periódico del HSS en la difusión de las ideas del partido por los países de América del Sur. Gracias a su vívida descripción, el viaje de Vučković ilustra cómo podría haber sido el de un emigrante croata desde Europa a América del Sur en aquella época. Vučković partió de Bélgica y embarcó en Génova, Italia. En su primera parada en Nápoles, fue recibido por amigos del partido y compañeros del campo de refugiados de Bagnoli, situado cerca de esa ciudad italiana. A esto le siguió un largo viaje hasta las costas de América del Sur, donde se encontró con emigrantes croatas en sus puertos. En el puerto venezolano de La Guaira, cerca de la capital, Caracas, conoció a refugiados croatas recién instalados. En el puerto panameño de Colón, se detuvo en un local elegido al azar donde, para su sorpresa, vio ejemplares del *Hrvatski glas* expuestos. Pronto conoció allí a un encargado que era croata y «viejo seguidor de Radić», por lo que un grupo de croatas locales se reunió rápidamente en torno al «invitado inesperado». Más adelante en su viaje, durante una escala en Lima, Perú, Vučković visitó el asentamiento croata local, donde consiguió dos nuevas suscripciones al *Hrvatski glas*. Su viaje lo llevó entonces, antes de llegar a su destino final, al puerto de Antofagasta, en Chile, donde se asentaba una comunidad de emigrantes croatas muy fuerte y numerosa. Allí, acompañado por varios emigrantes, se encontró con un amigo de la infancia que le enseñó la ciudad y el representativo *Dom hrvatskih iseljenika* («Hogar de los Emigrantes Croatas»). Finalmente, desembarcó en el puerto de Valparaíso y viajó a Santiago de Chile, la capital del país, donde se estableció y desde donde continuó su labor (*Dolazak istaknutog hrvatskog*, 1948). Muy pronto, Vučković encontró empleo en su profesión de agrónomo en la Hacienda Chacabuco, donde trabajó hasta el final de su estancia en Chile en 1951 (*Odlazak ing. Božidara Vučkovića*, 1951).

A su llegada, Vučković también se dedicó de inmediato al trabajo del partido, lo que dio algunos resultados. El 12 de abril de 1949 se constituyó la Delegación del HSS para Chile, con sede en Santiago de Chile, y Feručo Babarović, miembro de una familia distinguida y conocida tanto en Chile como en la patria, fue elegido presidente (*Osnovano je povjereništvo HSS*, 1949). Uno de los principales objetivos de la Delegación era informar a los emigrantes sobre los acontecimientos de la guerra y la situación de la posguerra en la patria, para que pudieran

formarse una imagen más clara de los acontecimientos, los fenómenos y las figuras de la escena política, y apoyar al único liderazgo popular legítimo que representaba las aspiraciones croatas, para lo cual se presentaba el HSS. Los miembros del HSS esperaban volver a atraer a las personas que se habían cansado de la política y se habían desilusionado con ella, así como a aquellas que, bajo la influencia de la propaganda, se habían puesto del lado de las nuevas autoridades yugoslavas (*Osnovano je povjereništvo HSS*, 1949). En los meses siguientes, los miembros del HSS reunieron a emigrantes antiguos y recién llegados, así como a algunos artistas croatas destacados, como Fedor Kabalin y la actriz Nives Janković, cuya madre, Magdalena, era la anfitriona de las reuniones humanitarias (Vučković, 1949). También atrajeron a su órbita al recién creado *Hrvatski klub* («Club Croata»), cuyos miembros asistían a las reuniones del HSS. En el verano de 1949, Josip Torbar hijo, que vivía en Argentina con su padre, visitó a los miembros del HSS en Santiago (Vučković, 1949).

Los miembros del HSS se pusieron inmediatamente en contacto con organizaciones canadienses, enviándoles telegramas en los que expresaban sus opiniones políticas contra el ustachismo y el comunismo, declarándose demócratas antifascistas. Al mismo tiempo se vieron envueltos en disputas internas entre los croatas de América del Norte, criticando las acciones de los franciscanos croatas de Chicago, que estaban en conflicto con los miembros locales del HSS y con Maček (*Poruka Povjereništva HSS*, 1949).

Siguiendo la tradición de otras organizaciones del HSS en todo el mundo, desde sus inicios conmemoraron los aniversarios de los Mártires de Junio[3] y los cumpleaños del presidente Maček, que se celebraban en julio. Las conmemoraciones consistían en misas y una reunión posterior en el salón parroquial, donde Vučković pronunciaba discursos políticos y explicaba acontecimientos de la historia del partido, todo ello decorado con detalles que incluían la tricolor croata. Es significativo que, a pesar de los mencionados ataques contra los franciscanos croatas de Chicago, se mantuvieron buenas relaciones con los franciscanos croatas de Santiago. Fray Marko Čalušić, de Santiago, celebraba misas en la iglesia de La Asunción con motivo de los aniversarios del HSS y actuaba como anfitrión de los encuentros (*Velebna manifestacija Hrvatstva*, 1949). Los miembros chilenos del HSS también se ocupaban de los amigos del partido de otras partes del mundo,

3 Se refería a los diputados del HSS que murieron en el atentado perpetrado en la Asamblea del Reino de los Serbios, Croatas y Eslovenos en Belgrado el 20 de junio de 1928, así como a Stjepan Radić, quien falleció a causa de sus heridas el 8 de agosto de 1928.

y con motivo de las celebraciones del cumpleaños de Maček en 1949 y 1950 recaudaron fondos para los miembros del HSS en Bélgica, para los estudiantes croatas allí residentes y para la publicación *Hrvatska riječ* («La palabra croata») (*Sjajna proslava rođendana*, 1949; *Svečano su proslavili*, 1950). Tras dos años y medio de actividad en Chile, Vučković abandonó el país en abril de 1951 y viajó a EE. UU., donde continuó con sus actividades (*Odlazak ing. Božidara*, 1951). Tras la partida de Vučković, las actividades del HSS en Chile cesaron y nunca se reanudaron (Tepeš, 2021a).

Organización del HSS en Argentina

Argentina fue el país en el que, en comparación con otras naciones sudamericanas, se había establecido el mayor número de emigrantes croatas de la posguerra, y también acogía a emigrantes que habían servido en el *Hrvatski domobran* antes de la guerra, lo que la convertía en el terreno más propicio para una organización más sólida de los antiguos ustachas. Se estimaba que alrededor de 60 000 croatas vivían en Argentina, la mayoría de los cuales se encontraban en el barrio de Dock Sud, en Buenos Aires (*[Iseljenička naselja – Argentina]*, 1964). El HSS intentó en Argentina desarrollar una actividad más significativa, que tuvo más éxito que la de sus homólogos en Uruguay y Chile, pero que distaba mucho de ser satisfactoria para la dirección del partido (Prpić, 2004). En Argentina había dos grupos activos de miembros del HSS: un grupo de emigrantes más antiguos de la preguerra en Rosario, y un grupo en Buenos Aires que se reunía en torno a los diputados nacionales del HSS recién llegados. A partir de 1947, dos grupos de estos diputados se establecieron en Argentina: uno que había seguido la «línea de espera» pasiva de Maček durante la guerra y otro que se había alineado con el movimiento *Ustaša* durante el conflicto. Al trabajo de posguerra del HSS se incorporó el grupo leal a Maček, integrado por Josip Reberski, Žiga Šol y Josip Torbar, quien, durante su estancia de dos años en Argentina, fue también el representante de la dirección del HSS en ese país y quien, además de Buenos Aires, donde residía, visitaba con frecuencia Rosario (*Hrvatski seljački pokret*, 1948). En presencia de Torbar, el Comité Principal del HSS en América del Sur se reorganizó en Rosario en una asamblea celebrada el 16 de mayo de 1948 en las instalaciones del *Hrvatsko i kulturno društvo Stjepan Radić* («Sociedad Croata y Cultural Stjepan Radić»), y a la dirección del Comité se incorporaron emigrantes de la preguerra, simpatizantes del HSS de Rosario y uno de Uruguay (*Reorganiziran glavni odbor*, 1948). El segundo grupo de antiguos diputados era más numeroso, compuesto

por seis miembros (Tepeš, 2021a). El servicio yugoslavo, por su parte, señaló en junio de 1948 que en la reunión del HSS en Argentina, junto a Torbar, estaba a cargo el pintor croata Jozo Kljaković, quien también vivía en Buenos Aires (*Hrvatska emigracija*, 1948).

Como durante la presidencia de Perón estaban prohibidas las actividades de los partidos políticos no argentinos, los miembros del HSS se reunían en sociedades culturales (Prpić, 2004). Así, en 1949, los miembros del HSS encabezados por Žiga Šol fundaron en Buenos Aires el *Kulturno društvo dr. Antuna i Stjepana Radića* («Sociedad Cultural Dr. Antun y Stjepan Radić») (*Skupština Hrv. kult.*, 1956), que en 1951/52, debido a la normativa argentina de la época, tuvo que integrarse como sección cultural y educativa del ya existente *Hrvatsko kulturno i Pripomoćno Društvo* («Sociedad Croata Cultural y de Socorros Mutuos») que operaba desde el *Hrvatski dom* («Hogar Croata») en Dock Sud (*Svečani ‚Te Deum'*, 1951). Esta situación se mantuvo hasta el 21 de agosto de 1955, cuando, debido a las nuevas normativas argentinas a raíz de los disturbios políticos y el golpe contra Perón, la Sociedad del HSS pudo operar de forma independiente (*Skupština Hrv. kult.*, 1956). La única cifra de afiliados mencionada en los informes de actividades de la Sociedad fue la asistencia de 40 simpatizantes del HSS a una reunión en octubre de 1953 (*Rad HSS*, 1953). Podemos concluir, por tanto, que ese era el número de miembros con los que contaba el HSS en esa ciudad, cifra insignificante en comparación con las varias decenas de miles de emigrantes croatas en ese país y mucho menor que la de quienes asistían a las reuniones organizadas por la emigración ustacha.

Mientras tanto, en mayo de 1951, Josip Torbar se trasladó con sus hijos de Argentina a Canadá por razones laborales de sus hijos, por lo que los miembros argentinos del HSS se quedaron sin una figura clave para reactivar su labor (*Oprosni objed*, 1951). Uno de sus hijos, Josip Torbar hijo, trabajaba en Buenos Aires como empleado de la conocida empresa naviera estadounidense Mac Cormick (Vučković, 1949).

Los miembros del HSS de Rosario solían reunirse en un restaurante del centro de la ciudad regentado por su presidente, Pavle Beg, y merece destacarse un dato curioso de un informe sobre una de esas reuniones, celebrada en agosto de 1951. Según dicho informe, durante la reunión se cantaron por igual canciones de Dalmacia y del interior de Croacia, y a ella asistieron tanto emigrantes más antiguos como recién llegados, todos ellos enumerados por su nombre (*Zadušnice za Stjepana*, 1951). Del mismo modo, consideraron necesario subrayar que el orador principal tuvo que dirigirse a los asistentes en español, en cumplimiento de la «orden de las autoridades argentinas» (*Zadušnice*

za Stjepana, 1951), y esta mención del discurso en español también figuraba en el informe del año anterior (*Zadušnice za Lipanjske*, 1950). El informe de 1950 destacaba también las muestras de respeto hacia su nueva patria, Argentina, manifestadas con la ofrenda floral en la plaza del padre de la libertad argentina, José de San Martín, ante cuyo monumento «los hijos e hijas croatas encontrarán nueva inspiración en la lucha por la liberación de su patria esclavizada, Croacia», y en sus discursos destacaron la hospitalidad del pueblo argentino y los lazos entre croatas y argentinos. También mencionaron la presencia de los medios de comunicación y de «los hermanos checos y eslovenos» (*Zadušnice za Lipanjske*, 1950). Los miembros argentinos del HSS también se esforzaban por subrayar la importancia del *Hrvatski glas* para la labor del HSS entre los emigrantes, y citaron como ejemplo ilustrativo el gran interés que suscitó el *Hrvatski glas* en Argentina en julio de 1950, debido a la novela sobre Stepinac de Pavao Jesih, uno de los colaboradores más cercanos del entonces encarcelado arzobispo Stepinac. En aquel momento, escribieron: «Los tan esperados números del Hrvatski glas, que tardan un mes en llegar hasta aquí, pasan de mano en mano, se piden prestados y se disputan ávidamente, incluso entre las desmoronadas filas del antiguo movimiento Ustaša» (*Vijesti iz Argentine*, 1950).

Los grupos del HSS de Buenos Aires y Rosario, al igual que otras organizaciones del HSS en todo el mundo, conmemoraban regularmente los aniversarios de los Mártires de Junio y de Stjepan Radić, así como los cumpleaños de Maček en julio (Tepeš, 2021a). En Buenos Aires, durante la conmemoración de los citados aniversarios, los franciscanos celebraban regularmente misas y mantenían buenas relaciones con los miembros del HSS (*Proslava rođendana*, 1950; *Zadušnice za Lipanjske*, 1951; *Svečani Te Deum*, 1953), mientras que los miembros argentinos del HSS, al igual que los de Chile, se sumaron a las disputas en el continente norteamericano y solían criticar a los franciscanos de Chicago por sus críticas a la política de Maček (*Pozdrav glav. Odbora*, 1949).

Los miembros del HSS en Argentina mantenían enfrentamientos habituales con la emigración procedente del movimiento *Ustaša*. Criticaban los artículos del periódico *Hrvatska* de Buenos Aires, así como todo lo relacionado con el NDH y los emigrantes que habían sido altos dirigentes ustachas (*Naši u Argentini*, 1949). A dichos emigrantes los calificaban de remanentes nazi-fascistas «que habían huido traicioneramente de la patria» (*Pozdrav glav. Odbora*, 1949). Kljaković también obtuvo, a través del *Hrvatski glas* del HSS en junio de 1948, espacio para una dura crítica de Pavelić, su *Poruka domovini* («Mensaje a la patria») de entonces y la fundación del *Hrvatski narodni odbor* («Comité

Nacional Croata») (Kljaković, 1948). Quizás lo más interesante fue el conflicto entre dos facciones de antiguos diputados nacionales. Las críticas de quienes se mantuvieron leales a Maček hacia quienes se habían alineado con Pavelić durante la guerra recibían respuestas furibundas, a menudo a través del periódico *Hrvatska* de Buenos Aires, controlado por antiguos dirigentes ustachas. Stjepan Hefer se mostró crítico con Šol, al igual que Stipe Matijević, quien en septiembre de 1950 insultó duramente a Šol, reprochándole incluso un origen foráneo y no croata. Además de a Šol, Matijević también insultó a Vučković en aquella época (*Otvoreno pismo*, 1950).

El HSS dirigía sus ataques no solo contra Pavelić, sino también contra los comunistas y las autoridades yugoslavas (*Prigodom 70 godišnjice*, 1949). En cuanto a los comunistas, el HSS esperaba en agosto de 1948 en Argentina la apertura de un nuevo y amplio campo de acción tras la prohibición de las actividades de las organizaciones comunistas eslavas en Argentina (*Proslava rođendana*, 1949).

El HSS en Uruguay

En Uruguay había algo menos de 10 000 emigrantes croatas, y casi todos ellos se habían establecido en la capital, Montevideo, y sus inmediaciones. Eran en su mayoría trabajadores y, en menor medida, comerciantes, aunque los emigrantes de segunda generación también desempeñaban trabajos altamente cualificados (*[Iseljenička naselja – Južna Amerika]*, 1964).

El HSS en Uruguay fue el único que se mantuvo activo de forma ininterrumpida desde su fundación en 1935 y, a diferencia de lo ocurrido en Chile y Argentina, ningún dirigente destacado se instaló en su seno. Los informes sobre las actividades en Montevideo aparecen ya en el verano de 1946, en relación con las conmemoraciones del aniversario de la muerte de Stjepan Radić (*Zadušnice i komemoracija*, 1946).

Los miembros del HSS de Montevideo, a diferencia de los demás, tuvieron mayores problemas con los partidarios de los comunistas yugoslavos, que los atacaban y criticaban, tachándolos de fascistas. Una espina clavada para los comunistas era la Sociedad Cultural Croata de Montevideo, de carácter apolítico, que contaba con terrenos propios y un salón para celebrar reuniones y actos sociales, y que había mantenido una estrecha relación con el HSS desde 1936 (*Stalni pristaše tiranije*, 1946). En la prensa croata se publicaron incluso cartas de simpatizantes de las nuevas autoridades yugoslavas en Uruguay contra los miembros del HSS en ese país. Afirmaban que el HSS en Uruguay se había dividido tras la guerra en tres corrientes: la mayoritaria se había suma-

do al Movimiento de Liberación Nacional, una segunda más pequeña se había pasado a los «ustachas», y casi nadie había permanecido con Maček (Tepeš, 2021a). Estos informes contenían algo de verdad, pues en el período inmediatamente posterior a la guerra era patente que la organización de Montevideo, a pesar de su continuidad desde el período anterior a la guerra y de ser propietaria de terrenos y un local social, no había desarrollado una actividad particularmente significativa. Sin embargo, los miembros uruguayos del HSS se complacían en 1949 con la escisión entre los emigrantes comunistas, lo cual era un reflejo de la ruptura entre Josip Broz Tito y Stalin en junio de 1948 (*Proslava 70-god.*, 1949). Dicha escisión tuvo un efecto tan desmoralizador en muchos emigrantes croatas de orientación comunista que rompieron todos los lazos con su patria ([Análisis de la emigración], 1964).

Las principales actividades de los miembros uruguayos del HSS eran las reuniones con motivo del cumpleaños de Maček y los aniversarios de los Mártires de Junio. En estas reuniones y en los informes que de ellas se redactaban, reflexionaban críticamente sobre los antiguos dirigentes ustachas de Argentina que atacaban a Maček, y equiparaban a los comunistas con los ustachas, llamándolos fascistas rojos y negros (*Proslava 70-god.*, 1949).

En Uruguay, los miembros eran en su mayoría emigrantes originarios de Dalmacia y Herzegovina. La mayoría se había dedicado a la agricultura como propietarios de tierras en el período de entreguerras, pero al estallar la crisis perdieron sus propiedades y pasaron a trabajar la tierra como jornaleros (Tepeš, 2021b). A principios de la década de 1950, los miembros de Montevideo eran en su mayoría trabajadores de escasos recursos. Una carta de julio de 1953 de Ante Pehar, secretario general del HSS en Montevideo, permite conocer la situación de entonces. En ella se indica que se habían enviado 50 dólares a Canadá para una suscripción al *Hrvatski glas*, señalándose que había también una nueva suscripción, con la promesa de recaudar aún más para marzo de 1954. Pehar se quejaba de que la situación económica en Uruguay era más difícil que antes y de que había un gran número de desempleados. Destacó el aumento de los precios y la elevada inflación, afirmando que el dólar estadounidense y el peso uruguayo estaban antes a la par, pero que ahora tenían que dar tres pesos por un dólar, mientras que el salario diario de un trabajador era de 8 a 9 pesos, es decir, unos 3 dólares. En la carta señaló que recibían muchas peticiones de ayuda de personas de la patria. Por último, Pehar se quejó de que la mayoría de los emigrantes croatas en Montevideo eran de edad madura y solteros, mientras que el reducido número de casados lo estaba en su mayoría

con mujeres de otras nacionalidades, ya que había muy pocas mujeres croatas (*Glas iz Urugvaja*, 1953). Esta carta permite entender por qué el trabajo del partido era tan escaso.

Durante la década de 1950, Krnjević, como secretario general del partido, pidió a Šol que uniera fuerzas con los miembros del HSS en Montevideo. Según el testimonio de Krnjević, esto no fue nada fácil de lograr durante la presidencia de Perón, ya que cualquier movimiento hacia Uruguay, que siempre había sido un país democrático, era vigilado de cerca en la frontera, por lo que cada cruce despertaba las sospechas de las autoridades argentinas. Al principio, los resultados de este trabajo fueron escasos, pero con el tiempo, tras conocerse mejor, comenzaron a cooperar más activamente (Prpić, 2004).

La caída de Perón abrió la posibilidad de crear un nuevo Comité Principal reorganizado del HSS para América del Sur. Tras un conflicto entre las organizaciones de Rosario y Buenos Aires por la supremacía en la dirección del HSS sudamericano, la corriente de Buenos Aires, a la que se inclinaba el secretario general del HSS, Krnjević, salió victoriosa, y su representante, Žiga Šol, fue elegido presidente del Comité. El Comité Principal reorganizado se estableció en Montevideo en febrero de 1956, con ocasión de lo cual se celebró también la primera Fiesta Nacional Croata, a imagen de las manifestaciones que los miembros del HSS habían estado organizando en EE. UU., Canadá y Bélgica, y que fue uno de los actos más significativos del HSS en la emigración (Tepeš, 2021b). En enero de 1956, comenzó a publicarse en Buenos Aires el periódico *Slobodna riječ* («Palabra libre»), favorable al HSS y que ofrecía a sus miembros un espacio para la difusión de sus ideas. A partir de entonces, todas las organizaciones del HSS intensificaron significativamente sus actividades.

Conclusión

La organización del HSS en los países de América del Sur se intensificó a partir de 1947, con la llegada de destacados dirigentes del partido. En Chile, esta actividad fue efímera, ya que el HSS no tenía tradición previa de actuación, ni se pudo formar un grupo que continuara esta labor tras la partida de Božidar Vučković en 1951. En Argentina, la actividad se vio obstaculizada por la presencia de una numerosa emigración ustacha, que contaba con sus propias organizaciones desde antes de la guerra, con la que los miembros del HSS estaban en constante conflicto. Tampoco les fue favorable el gobierno de Juan Perón, que no permitía la actividad política de partidos no argentinos. Uruguay tenía el mayor potencial para una actividad partidaria efectiva, principal-

mente debido a su sólida infraestructura de preguerra, pero esto no se materializó en la primera década de la posguerra. La precaria situación económica de los miembros y la crisis económica que atravesaba el país en aquel momento influyeron sin duda de manera decisiva en los escasos resultados del partido, y durante este período los destacados miembros del HSS de Buenos Aires no pudieron darles un mayor impulso debido a las políticas de Perón. En Uruguay, el HSS se enfrentó a la competencia de los emigrantes comunistas, cuya amenaza cesó tras la ruptura entre Tito y Stalin en 1948. La actividad del partido en los tres países se redujo así a reuniones en los aniversarios dedicados a las víctimas del atentado en la Asamblea de Belgrado y en los cumpleaños del presidente Vladko Maček. Todos trataron también de mantenerse en contacto con otras organizaciones emigrantes del HSS en todo el mundo. En esto desempeñó un papel importante el órgano oficial del partido, el *Hrvatski glas*, que tuvo buena acogida entre los emigrantes. Los miembros del HSS de América del Sur publicaban en este informes de su labor, aumentando así su visibilidad. Intentaban saldar su deuda con el equipo editorial del periódico recaudando suscripciones. También enviaron telegramas a las organizaciones del HSS en América del Norte, participando en sus disputas con otros grupos croatas de ese continente. A pesar del esfuerzo y los intentos por reunir a emigrantes antiguos y recién llegados, a antiguos ustachas y a comunistas, el HSS no logró el éxito deseado. Cada organización del HSS logró reunir solo unas pocas decenas de miembros, cifra insignificante en comparación con el volumen de la emigración croata en esos países de América del Sur. El período más favorable para las actividades del HSS en América del Sur comenzó con la caída del presidente Perón en 1955. A partir de entonces, se concedió a la Sociedad del HSS de Buenos Aires el derecho a actuar de forma independiente, se intensificó la vinculación entre los miembros de Rosario, Buenos Aires y Montevideo, que constituyeron un Comité conjunto, y desde 1956 comenzó a publicarse en Buenos Aires *Slobodna riječ,* que dejó una huella notable entre los emigrantes y siguió la línea política del HSS.

Bibliografía

[Analiza iseljeništva] (15. 9. 1964.). Fond Matice iseljenika Hrvatske (1614/5-Povijest iseljeništva, kutija 142), Hrvatski državni arhiv, Zagreb.

Aktivnost jugoslavenske emigracije (1948). Fond Službe državne sigurnosti Republičkog Sekretarijata za unutrašnje poslove Socijalističke

Republike Hrvatske (1516, 10.1/5, str. 16), Hrvatski državni arhiv, Zagreb.
Antić, Lj. (1987). *Naše iseljeništvo u Južnoj Americi i stvaranje jugoslavenske države*. Zagreb: Školska knjiga.
„Dolazak istaknutog hrvatskog javnog radnika inž. Vučkovića u Chile" (23. 11. 1948.). *Hrvatski glas*, 2.
„Glas iz Urugvaja" (13. 7. 1953.). *Hrvatski glas*, 2.
Hrvatska emigracija (3. 6. 1948.). Fond Službe državne sigurnosti Republičkog Sekretarijata za unutrašnje poslove Socijalističke Republike Hrvatske (1516, 10.13/2, str. 43), Hrvatski državni arhiv, Zagreb.
„Hrvatski seljački pokret u J. Americi" (22. 6. 1948.). *Hrvatski glas*, 4.
Iseljenička naselja – Argentina (1964). Fond Matice iseljenika Hrvatske (1614/5-Povijest iseljeništva, kutija 142, str. 1), Hrvatski državni arhiv, Zagreb.
Iseljenička naselja – Južna Amerika (1964). Fond Matice iseljenika Hrvatske (1614/5-Povijest iseljeništva, kutija 142, str. 1), Hrvatski državni arhiv, Zagreb.
Iseljenička naselja – Južna Amerika II (1964). Fond Matice iseljenika Hrvatske (1614/5- Povijest iseljeništva, kutija 142, str. 1), Hrvatski državni arhiv, Zagreb.
Jareb, J. (1982). *Političke uspomene i rad dra Branimira Jelića*. Cleveland: Izdavač Mirko Šamija.
Jareb, M. (2007). *Ustaško-domobranski pokret: od nastanka do travnja 1941. godine*. Zagreb: Školska knjiga.
Kljaković, J. (8. 6. 1948.). Ljudima dobre volje. *Hrvatski glas*, 2.
„Naši u Argentini" (14. 6. 1949.). *Hrvatski glas*, 7.
„Odlazak ing. Božidara Vučkovića u USA" (8. 5. 1951.). *Hrvatski glas,* 4.
„Oprosni objed u počast dr. Torbara" (24. 7. 1951.). *Hrvatski glas*, 2.
„Osnovano je povjereništvo HSS u Republici Chile" (17. 5. 1949.). *Hrvatski glas*, 2.
„Otvoreno pismo g. dru. Žigi Scholl-u" (2. 9. 1950.). *Hrvatska*, 4.
„Poruka Povjereništva HSS u Čile Konvenciji u Hamiltonu" (13. 7. 1949.). *Američki hrvatski glasnik*, 3.
„Pozdrav glav. Odbora HSS iz Argentine" (26. 7. 1949.). *Hrvatski glas*, 2.
„Predstavka Hrvata na predsjednika Republike Argentine g. Perona" (22. 1. 1947.). *Danica*, 3.
„Prigodom 70 godišnjice rođendana Dra Vladka Mačeka" (17. 8. 1949.). *Američki hrvatski glasnik*, 3.
„Proslava 70-god. dr. Mačeka u Montevideo" (23. 8. 1949.). Hrvatski glas, 4.

„Proslava rođendana dr. V. Mačeka u Rosario-u" (23. 8. 1949.). *Hrvatski glas*, 7.
„Proslava rođendana dra Vladka Mačeka u Buenos Airesu" (8. 8. 1950.). *Hrvatski glas*, 4.
Prpić, N. (2004). *Dr. Juraj Krnjević – Tri emigracije I: razgovori-pisma-prilozi*. Zagreb: Udruga za promicanje hrvatske političke povijesti Neda Prpić-Gamiršek.
„Rad HSS u Argentini" (2. 11. 1953.). *Hrvatski glas*, 2.
„Sjajna proslava rođendana predsjednika dr. Mačeka u Santiago de Chile" (23. 8. 1949.). *Hrvatski glas*, 7.
„Skupština Hrv. kult. i prosvj. društva dr. A. i S. Radića" (30. 1. 1956.). *Hrvatski glas*, 2.
„Stalni pristaše tiranije hvale je i sada" (3. 9. 1946.). *Hrvatski glas*, 5.
„Svečani ‚Te Deum' za dr. V. Mačeka u Buenos Aires-u" (11. 9. 1951.). *Hrvatski glas*, 2.
„Svečani Te Deum za Stepinca u Buenos Aires-u" (20. 7. 1953.). *Hrvatski glas*, 2.
„Svečano su proslavili rođendan pred. Mačeka" (8. 8. 1950.). *Hrvatski glas*, 2.
Tepeš, I. (2021a). *Hrvatska politička emigracija – HSS*. Zagreb: AGM d.o.o.
Tepeš, I. (2021b). Hrvatski narodni dan – društveni događaj u hrvatskom iseljeništvu. *Časopis za suvremenu povijest*, *53*(2), 517-547. https://doi.org/10.22586/csp.v53i2.16531
Tepeš, I. (2021c). Croatian Peasant Party in Italy from 1945 to 1947. *Review of Croatian History, 17*(1), 425-461. https://doi.org/10.22586/review.v17i1.19694
„Velebna manifestacija Hrvatstva u Chile" (19. 7. 1949.). *Hrvatski glas*, 5.
„Vijesti iz Argentine" (4. 7. 1950.). *Hrvatski glas*, 4.
Vučković, B. (22. 6. 1949.). Vijesti iz Čilea. *Američki hrvatski glasnik*, 3.
„Zadušnice i komemoracija za blagopok. S. Radića" (3. 9. 1946.). *Hrvatski glas*, 5.
„Zadušnice za Lipanjske Mučenike u B. Airesu" (24. 7. 1951.). *Hrvatski glas*, 5.
„Zadušnice za Lipanjske žrtve" (23. 7. 1950.). *Hrvatski glas*, 2.
„Zadušnice za Stjepana Radića" (28. 8. 1951.). *Hrvatski glas*, 2.

POLITIČKA OPREDJELJIVANJA HRVATA U URUGVAJU NAKON DRUGOG SVJETSKOG RATA

Wollfy Krašić

Sažetak

Cilj je ovoga rada prikazati u glavnim crtama ideološko-političke podjele u hrvatskoj zajednici u Urugvaju nakon Drugog svjetskog rata. Odjeci domovinskih političkih zbivanja manifestirali su se i u relativno malenoj hrvatskoj zajednici u Urugvaju još u međuratnom razdoblju, kao i turbulentna zbivanja iz vremena Drugog svjetskog rata. Ubrzo nakon završetka rata, projugoslavenski korpus hrvatskih iseljenika podijelio se na one koji su iz raznih motiva podržavali jugoslavenski režim i one koji su ostali vjerni Moskvi. Uz to, u Urugvaj je stigao omanji broj političkih izbjeglica povezanih s režimom Nezavisne Države Hrvatske. Unatoč malobrojnosti, podjelama te raznim teškoćama, sve su organizacije urugvajskih Hrvata razvile različite oblike djelovanja, boreći se za svoje proklamirane ciljeve i odupirući se istodobno asimilaciji. Rad je napisan na temelju knjige *Hrvatska i Hrvati u Urugvaju* Edouarda Antonicha, dokumenata jugoslavenskih obavještajnih i diplomatskih službi te nekoliko hrvatskih emigrantskih časopisa.

Ključne riječi: hrvatsko iseljeništvo, Hrvatski dom, Hrvatska katolička zajednica, Hrvatski domobran, Bratstvo, Urugvaj

Uvod

Hrvatsko iseljeništvo izrazito je heterogena populacija po nizu karakteristika, pa tako i po političkim opredjeljenjima tijekom gotovo cijelog 20. stoljeća. Potonje razlike bile su posljedica činjenice da se iseljavanje odvijalo tijekom postojanja različitih režima i država kojima su pripadale hrvatske zemlje, ali i utjecaja domovinskih političkih strujanja na već iseljene Hrvate. Organizacije i skupine različitih ideološko-političkih orijentacija, među kojima su vladale tenzije, pa i sukobi, postojale su kako u državama u koje je odselio velik broj Hrvata (npr. Sjedinjene Američke Države, Kanada, Australija ili pak Argentina) tako i u onim hrvatskim zajednicama koje su brojale samo nekoliko tisuća pripadnika, kao što je, među ostalim, bio slučaj i s Urugvajem (Čizmić,

Sopta i Šakić, 2005). Odjeci domovinskih političkih zbivanja manifestirali su se i u relativno malenoj hrvatskoj zajednici u Urugvaju još u međuratnom razdoblju, kada je osnovan ogranak najutjecajnije hrvatske političke opcije – Hrvatske seljačke stranke (HSS), ali i Hrvatskog domobrana, koji je bio dio nacionalističkog i revolucionarnog Ustaškog pokreta. Osim toga, i turbulentna zbivanja iz vremena Drugog svjetskog rata odjeknula su među urugvajskim Hrvatima, koji su u znatnome broju podržali Narodnooslobodilački pokret (NOP) koji je predvodila Komunistička partija Jugoslavije (KPJ). Ubrzo nakon završetka rata među hrvatskim iseljenicima koji su podržavali drugu Jugoslaviju došlo je do podjele na one koji su nastavili podupirati jugoslavenski režim pod vodstvom Josipa Broza Tita te one koji su podržali Savez Sovjetskih Socijalističkih Republika (SSSR). Naime, radilo se o još jednom slučaju preslikavanja političkih prilika iz domovine na Hrvate u Urugvaju jer je koncem 1940-ih došlo do ideološko-državnog sukoba na relaciji dotadašnjih srčanih saveznika – Jugoslavije i SSSR-a. Hrvati u Urugvaju koji su još u međuraću zagovarali stvaranje samostalne hrvatske države dobili su pojačanje u vidu političkih emigranata koji su napustili domovinu 1945. godine, a radilo se o pristašama te civilnim i vojnim dužnosnicima režima Nezavisne Države Hrvatske (NDH) (Antonich, 2021).

U članku će se rekonstruirati ideološko-politički stavovi pojedinih hrvatskih organizacija u Urugvaju nakon Drugog svjetskog rata, načini njihova djelovanja, ali i odnosi s jugoslavenskim veleposlanstvom u Montevideu. Također, potonje će biti stavljeno u širi kontekst odnosa komunističke Jugoslavije i hrvatskog iseljeništva, uključujući hrvatsku političku emigraciju. Iako se radilo o brojčano malenoj i financijski nejakoj zajednici u državi koja nije nudila mogućnosti za prosperitet kao što je to npr. bio slučaj sa zapadnom i sjevernom Europom, Sjevernom Amerikom te Australijom i Novim Zelandom, iskusivši i teške političke potrese (državni udar 1973. i vlast vojne hunte do 1985. godine), urugvajski Hrvati ne samo da su se uspjeli othrvati asimilacijskim procesima i organizirati niz društvenih, kulturnih i športskih aktivnosti već su se i politički opredjeljivali o stanju u svojoj domovini, a onda u tome smislu i djelovali.

Rad se znatnim dijelom temelji na knjizi urugvajskog Hrvata Edouarda Antonicha *Hrvatska i Hrvati u Urugvaju*, koja je izdana na španjolskom jeziku 2005., a hrvatsko izdanje objavljeno je 2021. godine. Antonich je minuciozno u knjizi opisao politička opredjeljivanja Hrvata od konca 1920-ih do sredine 1960-ih, osvrnuvši se opširnije i na razdoblje stvaranja samostalne Republike Hrvatske i posljedice toga

događaja na urugvajske Hrvate, a koji je gotovo u potpunosti ujedinio do tada podijeljenu hrvatsku zajednicu.

Nadalje, autor ovoga članka koristio se dokumentima koji se čuvaju u Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu. Konkretnije, onima koji se čuvaju u fondu 1561 Službe državne sigurnosti Republičkog sekretarijata za unutrašnje poslove Socijalističke Republike Hrvatske, odnosno materijalom koji je nastao na temelju djelovanja jugoslavenskih obavještajnih službi prema hrvatskim političkim emigrantima. Koristio se i onima iz fonda 1409 Savjeta za odnose s inozemstvom Izvršnog vijeća Sabora Socijalističke Republike Hrvatske (SRH), pri čemu je riječ o izvještajima jugoslavenskog veleposlanstva u urugvajskom glavnom gradu Montevideu koji se odnose na razdoblje druge polovice 1960-ih i početka 1970-ih godina. Govoreći o dokumentima jugoslavenskih obavještajnih službi, radi se o osobnim dosjeima troje ljudi koji su bili posebno istaknuti među antijugoslavenskom i antikomunističkom emigracijom u Urugvaju – Zvonimiru Dugonjiću, Ljubi Skrivaneliju i fra Bonifaciju Šipiću. Za ostale emigrante spomenute ideološko-političke provenijencije nisu pronađeni osobni dosjei. Materijal je vrlo oskudan i najvećim se dijelom odnosi na podatke koji se tiču razdoblja NDH-a. Nešto je opširniji u fra Šipićevu slučaju, ali samo zato što se on koncem 1969. godine kao urugvajski državljanin vratio u Jugoslaviju, pa su ga u vezi njegova djelovanja za vrijeme NDH-a te u političkom izbjeglištvu u Južnoj Americi ispitivale jugoslavenske sigurnosne službe.

Isto tako, ne postoji ni osobni dosje najistaknutijeg prokomunistički orijentiranog iseljenika koji je nakon izbacivanja Jugoslavije iz istočnog bloka podržavao moskovski stav o Jugoslaviji kao otpadnici od pravovjernog komunizma – Pedra Kurtića. Zaključno, hrvatska republička obavještajna služba, za razliku od većine zapadnoeuropskih, pa i nekih prekomorskih zemalja, kao što su Kanada, Sjedinjene Američke Države ili Australija, nije imala mogućnosti za nadziranje hrvatskih političkih emigranata u Urugvaju. Bila je to posljedica činjenice da su jugoslavenske obavještajne službe većinu doušnika regrutirale među mlađim političkim emigrantima, a u zapadnoj Europi posebno među tzv. radnicima na privremenom radu, popularno zvanima gastarbajterima. U Urugvaj je neposredno nakon rata došao omanji broj hrvatskih političkih emigranata te se on nakon poratnog razdoblja gotovo i nije povećavao. Tako je mogućnost za nadgledanje hrvatske zajednice u Urugvaju prvenstveno imalo jugoslavensko veleposlanstvo u Montevideu, a onda i za djelovanje protiv onih Hrvata koji su istupali kao protivnici beogradskog režima. Stoga daljnja istraživanja ove teme valja provoditi na materijalima jugoslavenske diplomatske službe.

Za pisanje rada korištene su i novine *Hrvatska*, glavno glasilo antikomunističke i antijugoslavenske organizacije hrvatskih političkih emigranata koja se zvala Hrvatski oslobodilački pokret (HOP) i koja je imala svoju podružnicu i u Urugvaju, kao i diljem zapadnoga svijeta. Na njezinim stranicama često su se objavljivale vijesti o raznim okupljanjima i proslavama, posebno dana osnutka NDH-a (10. travnja), a među njima ima i izvještaja o takvim aktivnostima u Urugvaju. Kako je već rečeno, antijugoslavenski i antikomunistički orijentirani dio hrvatske zajednice datirao je još iz međuratnog te dijelom poratnog razdoblja, tako da je broj tako opredijeljenih urugvajskih Hrvata s vremenom opadao (smrt, starenje, asimilacija potomaka), a time i njihovo djelovanje. To se vidi i na stranicama Hrvatske, pa je posljednji izvještaj o aktivnosti Hrvata u Urugvaju koji su bili dio HOP-a iz 1978., dok je posljednji broj tih novina izašao u prosincu 1986. godine. Na temelju nekoliko članaka iz emigrantskog časopisa *Drina*, koji je izlazio u Španjolskoj, te časopisa Danica, koji je izlazio u Chicagu, prikazani su napori antijugoslavenski orijentiranih Hrvata u Urugvaju da održe živim sjećanje na masovne masakre koje su nad zarobljenim vojnicima NDH-a i hrvatskim civilima na koncu rata izveli jugoslavenski komunisti.

Međuratno razdoblje

Slično kao i u nizu prekomorskih država u koje su Hrvati iselili u većem broju, i u Urugvaju su se Hrvati već u međuraću izjašnjavali za različite političke opcije nastale u domovini. Nezadovoljstvo hegemonističkom politikom monarhističkog Beograda prema hrvatskim zemljama u prvoj jugoslavenskoj državi, Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, kod dijela urugvajskih Hrvata dosegnulo je vrhunac atentatom na zastupnike iz redova Hrvatske seljačke stranke u Narodnoj skupštini 1928. godine, a rezultiralo je stvaranjem organizacije Hrvatski dom. Potonja je podržavala politiku HSS-a koja je podrazumijevala temeljit preustroj države tada već s novim imenom – Kraljevina Jugoslavija – koji je valjalo ostvariti pacifističkim i demokratskim sredstvima. Članovi Hrvatskoga doma osnovali su i podružnicu te stranke u Urugvaju (Antonich, 2021). Slično kao i u domovini te iseljeništvu, dio Hrvata nakon gorkih iskustava u jugoslavenskoj državnoj zajednici zaključio je da jedini izlaz iz tako teške situacije predstavlja stvaranje samostalne hrvatske države. Stoga je već u travnju 1931. godine u Urugvaju osnovana podružnica organizacije Hrvatski domobran, koja je pak bila dio Ustaško-domobranskog pokreta koji je imao izrazito revolucionarnu, antisrpsku i antijugoslavensku notu (Antonich, 2021).

Hrvatski iseljenici u Urugvaju, iako daleko malobrojniji od hrvatskih zajednica u nekim drugim južnoameričkim državama, kao što su Čile, Argentina i Brazil te onima u Sjevernoj Americi, sudjelovali su u trendu stvaranja podružnica HSS-a, u međuraću daleko najsnažnije hrvatske stranke čiji su ogranci niknuli u zapadnoj Europi (najorganiziraniji su bili u Belgiji), SAD-u i Kanadi, gdje su HSS-ove organizacije bile posebno snažne i brojne, a onda i u Južnoj Americi. Štoviše, HSS-ov politički pravac ulovio je toliko snažan korijen među dijelom urugvajskih Hrvata da je upravo podružnica u Urugvaju, uz dvije u Argentini, kontinuirano djelovala i nakon Drugog svjetskog rata. Pokušaji prenošenja aktivnosti HSS-a u Čile i Brazil datiraju tek iz razdoblja nakon 1945. godine i bili su kratkotrajne prirode (Tepeš, 2021).

Domobranski dio Ustaško-domobranskog pokreta, kako to ističe povjesničar Mario Jareb, često neopravdano pada u drugi plan u odnosu na ustašku sastavnicu spomenutoga pokreta, odnosno Ustašu: Hrvatsku revolucionarnu organizaciju (UHRO). Naime, potonja je bila malobrojna politička i poluvojna organizacija koja je postala poznata i u Hrvatskoj i Jugoslaviji, kao i Europi i svijetu zbog svojih akcija, u prvome redu organizacije atentata na jugoslavenskog kralja Aleksandra I. Karađorđevića 1934. godine u Marseilleu. No, za razliku od UHRO-a, ogranci Hrvatskog domobrana u Sjevernoj i Južnoj Americi bile su, kako to opisuje Jareb, masovne iseljeničke organizacije koje nisu bile ograničene u djelovanju kao organizacije pokreta u Europi. Štoviše, Hrvatski domobran u Argentini i Urugvaju nadživio je i UHRO te Ustaški pokret u razdoblju postojanja NDH-a (Jareb, 2020).

Jedan dio hrvatskog korpusa u Urugvaju nastavio je s pružanjem podrške jugoslavenskom kraljevskom režimu. Kod dijela takvih bila je to posljedica prihvaćanja trenutačne političke stvarnosti, odnosno činjenice da je njihova domovina bila dio države dinastije Karađorđević, a kod dijela vjere u ideju zajedništva Južnih Slavena. Ti su Hrvati najvećim dijelom bili organizirani u udrugu koja je nekoliko puta mijenjala ime, no za cijelog razdoblja postojanja bila je poznata pod skraćenim nazivom Bratstvo (Antonich, 2021). Ovome valja dodati da je dio Hrvata prihvatio i socijalističke ideje, ali i da je dio u izrazito sekularnom urugvajskom društvu pri organiziranju stavio naglasak na religijski plan, stvarajući Hrvatsku katoličku zajednicu 1936. godine (Antonich, 2021).

Drugi svjetski rat

Za vrijeme Drugog svjetskog rata, baš kao i u domovini, i među Hrvatima u dalekome Urugvaju došlo je do političkih previranja. Manji dio Hrvata okupljen u Hrvatskome domobranu podržao je nasta-

nak NDH-a, dok je velika većina hrvatske zajednice u Urugvaju odbacivala i osuđivala ustaški režim. Na sličan su način reagirala vodstva većine hrvatskih organizacija i društava u Sjevernoj i Južnoj Americi. Hrvatski dom i Hrvatska katolička zajednica bili su vezani uz HSS te u NDH-u nisu vidjeli ostvarenje Radićeve vizije o humanoj i mirotvornoj republici, dok je Bratstvo podržalo kraljevsku vladu u izgnanstvu (Antonich, 2021). Od 1943. godine većina Hrvata iskazivala je potporu Narodnooslobodilačkom pokretu (NOP) na čelu s Josipom Brozom Titom, ali kao borcu protiv fašizma i nacizma, a ne vodećem čovjeku KPJ-a te komunističkoj ideologiji (Antonich, 2021). Brojni Hrvati u iseljeništvu također su odlučili pružiti podršku Titovu partizanskom pokretu, odabirući ga kao svojevrsno „manje zlo". Naime, nisu željeli restauraciju kraljevske, centralističke Jugoslavije na čelu s dinastijom Karađorđević, dok je Tito obećavao republiku ravnopravnih naroda, u situaciji kada je vodstvo stranke koju su mnogi podržavali – HSS-a – bilo pasivno (Čizmić, Sopta i Šakić, 2005). Valja dodati i to da je među dijelom Hrvata na pozitivnu recepciju naišla ideologija slavenskog jedinstva, znatnim dijelom potaknuta nacističkom invazijom na slavenske zemlje, pa je za vrijeme rata stvorena organizacija Slavenska zajednica u Urugvaju čiji je član bilo Bratstvo (Antonich, 2021).

Nakon Drugog svjetskog rata

Nakon rata redovi Hrvatskoga domobrana pojačani su s malobrojnim političkim izbjeglicama koji su napustili domovinu po uspostavi vlasti jugoslavenskih komunista. Domobranu je pošlo za rukom preuzeti Hrvatsku katoličku zajednicu, pa je i ona, kao deklarirano nepolitička organizacija, od početka 1950-ih stajala na radikalno antikomunističkim i antijugoslavenskim pozicijama (Antonich, 2021). Jugoslavensko orijentirani hrvatski korpus doživio je nove podjele zbog izbacivanja Jugoslavije iz istočnog bloka pod vodstvom SSSR-a. Naime, Bratstvo, pogotovo njegov utjecajni predsjednik Pedro Kurtić, podržalo je sovjetski stav, dok se Hrvatski dom svrstao uz Titov režim. Na orijentaciju Bratstva znatnim je dijelom utjecalo članstvo u Slavenskoj zajednici koja je bila pod sovjetskim utjecajem. Dok je do zatopljavanja odnosa SSSR-a i Jugoslavije došlo već sredinom 1950-ih, nakon Staljinove smrti, do približavanja Bratstva ostalim projugoslavenski orijentiranim organizacijama hrvatskih iseljenika te jugoslavenskom veleposlanstvu došlo je tek 1966. godine (Antonich, 2021). Političko djelovanje spomenutih organizacija prvenstveno se manifestiralo kroz organiziranje raznih svečanosti i priredbi, odnosno proslava praznika. Domobran je obilježavao dan stvaranja NDH-a 10. travnja, a Hrvatski

dom i Bratstvo jugoslavenski Dan Republike i Dan mladosti, njegujući Titov kult ličnosti. Ostali oblici djelovanja podrazumijevali su izdavanje novina i informativnih biltena, uređivanje radijskih emisija, ali i druge oblike promidžbenih aktivnosti (dijeljenje letaka, objava članaka u urugvajskim novinama) kojima su se hrvatske organizacije obraćale svojim članovima, ali i urugvajskim vlastima i javnosti (Antonich, 2021).

Dokumenti jugoslavenskog veleposlanstva u Montevideu potvrđuju Antonichevo pisanje o načinima političkog djelovanja hrvatske antijugoslavenske i antikomunističke političke emigracije u Urugvaju – od obilježavanja 10. travnja svečanim ručkom i polaganjem vijenca pred kipom urugvajskog nacionalnog junaka generala Artigasa do uređivanja tjedne radijske emisije *Vječna Hrvatska.* Također, Antonicheve informacije potvrđuju kako je jugoslavensko veleposlanstvo interveniralo kod urugvajskih vlasti s ciljem onemogućavanja ili barem ograničavanja djelovanja hrvatske političke emigracije, što je jugoslavenska diplomacija činila diljem zapadnoga svijeta. Učinak je, kao i u nizu drugih zemalja, bio polovičan. Osim nekoliko Molotovljevih koktela koji su bačeni na zgradu veleposlanstva u studenome 1963. godine, nije bilo sličnih antijugoslavenskih akcija, a i ocrnjivanje Jugoslavije i Tita u javnoj promidžbi znatno je smanjeno zbog spomenutih intervencija. Štoviše, prema dokumentima s početka 1970-ih, urugvajske su vlasti zaprijetile antijugoslavenski orijentiranim Hrvatima da će ih deportirati iz Urugvaja u slučaju da poduzmu bilo kakvu nasilnu akciju protiv jugoslavenskog veleposlanstva. S druge strane, proslave 10. travnja odvijale su se i dalje (Antonich, 2021; HR-HDA-1409-SOI IVS SRH, kutija 107, Rad s iseljeničkom kolonijom u Urugvaju, 26. ožujka 1970.; HR-HDA-1409-SOI IVS SRH, kutija 109, Ambasada u Montevideu: informacija o aktivnosti neprijateljske emigracije, 18. prosinca 1972.).

Drugi tip manifestacije koji je za hrvatske političke izbjeglice i njihove potomke diljem svijeta, pa tako i u Urugvaju, imao iznimno važno mjesto u zajedničkom sjećanju te samoidentificiranju bile su komemoracije za žrtve događaja uglavnom poznatog pod nazivom Bleiburška tragedija. Hrvatski politički emigranti na spomenutim su okupljanjima žalili za više od sto tisuća zarobljenih i masakriranih vojnika NDH-a i hrvatskih civila na koncu rata od strane jugoslavenskih komunista, a znatan dio ujedno i zbog propasti NDH-a. Na komemoracijama se osnaživao osjećaj zajedništva i potvrđivala spremnost da se nastavi raditi u pravcu stvaranja samostalne hrvatske države, da se više nikada ne ponovi sličan događaj. Također, s njih se odašiljala i poruka državnim dužnosnicima, političarima, intelektualcima, novinarima i javnosti

u državama imigracije da je komunistička Jugoslavija država sazdana na masovnom zločinu nad Hrvatima i da će zbog toga propasti prije ili kasnije. Spomenute poruke bile su duboko prožete antikomunizmom, što je onda nailazilo na pozitivnu recepciju kod niza utjecajnih osoba u državama Južne Amerike (Krašić, 2022).

Govoreći o spominjanju i komemoriranju žrtava Bleiburške tragedije u Urugvaju, spomenuto je zabilježeno vrlo rano, već sredinom 1950-ih godina. Tako je časopis *Drina*, glasilo Hrvatskog narodnog otpora, donio informaciju da je Mato Mesarić, jedan od najstarijih članova ogranka Hrvatskog domobrana, prigodom desete obljetnice Bleiburške tragedije o svojem trošku izradio i umnožio letak na španjolskom jeziku, u kojem je upoznao Urugvajce sa spomenutim događajem. Letak je prenio i jedan od najvećih listova u Montevideu – *La Plata* („Sjećanje na dane borbe, pobjede i slave", lipanj 1955). Jedan od najutjecajnijih hrvatskih emigrantskih časopisa – čikaška *Danica*, koji su izdavali tamošnji hercegovački franjevci, objavio je 1963. godine vijest da je fra Šipić održao misu za stradale u Bleiburškoj tragediji. Propovijed je održao na španjolskom jeziku jer su misi prisustvovali i Urugvajci, a među ostalim govorio je o hrvatskoj borbi za neovisnost te pokoljima koje su nad zarobljenim Hrvatima izveli „srpski komunisti" („Vijesti iz Urugvaja", 22. svibnja 1963., str. 5). U istome listu objavljen je izvještaj s glavne godišnje skupštine Hrvatske katoličke zajednice u svibnju 1971. godine, u kojem stoji da se održala i komemoracija za „svibanjske žrtve" – kako se dugo uobičavalo nazivati stradale u Bleiburškoj tragediji („Glavna godišnja skupština Hrvatske katoličke zajednice u Uruguay-u", 12. svibnja 1971.).

Godine 1985. hrvatski državotvorno orijentirani emigranti čak su organizirali niz promidžbenih akcija u okviru manifestacije koju su nazvali „Bleiburški tjedan u Urugvaju". U njoj su sudjelovala i dva argentinska Hrvata – Radovan Latković i Ljeposlav Perinić. Latković je bio predsjednik Hrvatsko-latinskoameričkog kulturnog instituta, organizacije koja je okupljala hrvatske intelektualce u Južnoj Americi te urednik časopisa *Studia Croatica* koji je ona izdavala, a koji je izlazio na španjolskom jeziku. Perinić je bio tajnik uredništva toga časopisa. Također, Latković je bio i sabornik Hrvatskog narodnog vijeća, krovne organizacije većeg dijela hrvatske političke emigracije, koja je nastala sredinom 1970-ih. Uz Ivana Čovića, urugvajskog Hrvata koji je preživio Bleiburšku tragediju, nastupili su u jednoj radijskoj emisiji u Montevideu, o čemu je pisalo nekoliko urugvajskih novina. Ratković i Perinić održali su i sastanke s lokalnim Hrvatima, kao i s nekim urugvajskim javnim radnicima. U tome tjednu dijeljeni su po Montevideu letci na

španjolskom jeziku koji su govorili o navodno 300 000 ubijenih Hrvata u poraću („Bleiburška tragedija na radiju i u tisku Urugvaja", 7. srpnja 1985.).

Jugoslavensko veleposlanstvo s pravom je skupinu antijugoslavenski orijentiranih Hrvata u Urugvaju ocjenjivalo brojčano malenom, neutjecajnom i siromašnom. Stoga je u dokumentu iz 1968. godine procijenjeno da će se njihove organizacije ugasiti unutar nekoliko godina (HR-HDA-1409-SOI IVS SRH, kutija 106, Ustaška emigracija u Urugvaju, 19. travnja 1968.). Međutim, bez obzira na postupno umiranje starijih, najaktivnijih članova, zatim siromaštvo, teškoće izazvane državnim udarom u Urugvaju koji se zbio 1973. godine te činjenicu da cjelokupna hrvatska politička emigracija, a posebno njezin maleni dio u dalekom Urugvaju nije mogao znatnije utjecati na stanje u Hrvatskoj dok je jugoslavenski komunistički režim bio relativno stabilan i imao potporu hladnoratovskih blokova, organizacije koje su se zalagale za stvaranje samostalne hrvatske države uspjele su egzistirati do početka 1990-ih kada je i došlo do toga procesa (HR-HDA-1409-SOI IVS SRH, kutija 106, Ustaška emigracija u Urugvaju, 19. travnja 1968.; HR-HDA-1409-SOI IVS SRH, kutija 107, Rad s iseljeničkom kolonijom u Urugvaju, 26. ožujka 1970.). Unatoč brojnim teškoćama, radijska emisija *Vječna Hrvatska* emitirala se sve do svibnja 1985. godine (Antonich, 2021). Ono što također valja spomenuti jest da je 1990. godine jedan od čelnih ljudi Hrvatskog domobrana i Hrvatske katoličke zajednice – dr. Zvonimir Dugonjić – postao predsjednik urugvajskog ogranka novoosnovane Hrvatske demokratske zajednice. Zajedno s predstavnicima ostalih hrvatskih organizacija koje su prihvatile političke promjene u domovini, zatražio je kod urugvajskog ministra vanjskih poslova da se pokrene postupak za diplomatsko priznanje Republike Hrvatske što se i zbilo dana 16. siječnja 1992. godine (Antonich, 2021).

Značajnu ulogu u nastavku djelovanja ogranka Hrvatskog domobrana u Urugvaju imali su mlađi članovi, osobe rođene u Urugvaju koje nisu bile zahvaćene asimilacijskim procesima. Tako izvještaj o proslavi 10. travnja 1975. godine navodi da su posebno istaknutu ulogu u različitim manifestacija koje su trajale od 6. do 27. travnja imali mladi članovi: Imelda i Ema Smolčić, Vida Čović i Ante Skrivaneli („Proslava dana hrvatske državnosti u Montevideu – Uruguay", lipanj 1975.). Antonich piše da su u stvaranju programa spomenute radijske emisije *Vječna Hrvatska* sudjelovali i potomci Hrvata koji su se doselili u Urugvaj (Antonich, 2021). Unutar HOP-a djelovala je i organizacija naziva Savez hrvatske ujedinjene mladeži svijeta (SHUMS), koja je okupljala mlađe HOP-ovo članstvo. Njega su u prvome redu činila djeca

starijih političkih emigranata. Drugi kongres organizacije i ujedno peta glavna skupština održali su se od 18. do 20. kolovoza 1978. u brazilskome gradu Sao Paolu. Imelda Smolčić tom je prilikom izabrana za predsjednicu kongresa te dopredsjednicu za Južnu Ameriku Središnjeg odbora SHUMS-a („Drugi svjetski kongres Hrvatske mladeži", listopad 1978.). Nije naodmet prenijeti informaciju koju donosi Antonich, a to je da je prvi kongres ove organizacije godine 1961. održan upravo u Montevideu (Antonich, 2021).

Pored tvrdnje da će se organizacije hrvatske političke emigracije ugasiti unutar nekoliko godina, veleposlanstvo je također ocijenilo da je sa smrću starijih članova i snažnijom djelatnošću mladih ogranak Hrvatskog domobrana izgubio hrvatski nacionalni karakter te se pretvorio u podružnicu antikomunističkog pokreta u Urugvaju (HR-HDA-1409-SOI IVS SRH, kutija 106, Ustaška emigracija u Urugvaju, 19. travnja 1968.). Naime, u Urugvaju je djelovao Narodni odbor za borbu protiv komunizma, čiji je predsjednik bio novinar José Pedro Martínez Bersetche, a koji se redovito pojavljivao na proslavama 10. travnja („Proslava dana hrvatske državnosti u Montevideu – Uruguay", lipanj 1975.). HOP je zaista imao radikalan antikomunistički karakter i nije ga promijenio ni nakon što je dio hrvatske političke emigracije u vrijeme Hrvatskog proljeća počeo izražavati stanovitu podršku hrvatskim reformno orijentiranim komunistima i posebno onima koji su bili izbačeni iz Saveza komunista Jugoslavije. Uostalom, jedan od takvih, Franjo Tuđman, postao je prvi predsjednik samostalne i demokratske Republike Hrvatske. Nadalje, HOP je bio član i dvije svjetske antikomunističke organizacije – Antiboljševičkog bloka naroda te Svjetske antikomunističke lige (Krašić, 2018). Bez obzira na spomenuto te činjenicu da su mladi članovi Hrvatskog domobrana u Urugvaju imali drugačiju percepciju Hrvatske, jer nisu bili u njoj rođeni kao njihovi roditelji, drugi izvori, kao što su novine *Hrvatska*, ilustriraju da je ideja stvaranja samostalne i demokratske hrvatske države dominirala u istupima članova SHUMS-a („Rezolucija br. 2 Drugog svjetskog kongresa Hrvatske mladeži", listopad 1978.). Također, valja znati da je jugoslavenski komunistički režim nastojao diskreditirati hrvatske političke emigrante, pored širenja promidžbe da su svi fašisti, zločinci i teroristi, na način da je tvrdio da su sluge obavještajnih službi zapadnih zemalja, kao i različitih „kontrarevolucionarnih" i „antiprogresivnih" snaga u svijetu (Krašić, 2018). Takva politika bila je na tragu promidžbe KPJ-a iz vremena Drugoga svjetskog rata, kada je potonja sve svoje protivnike nazivala „slugama okupatora" i „domaćim izdajnicima" (Radelić, 2011, str. 77).

Jugoslavensko veleposlanstvo procijenilo je 1970. godine da u

Urugvaju živi oko 3500 ljudi podrijetlom iz Jugoslavije te da se ponajviše radi o predratnim ekonomskim iseljenicima (HR-HDA-1409-SOI IVS SRH, kutija 107, Rad s iseljeničkom kolonijom u Urugvaju, 26. ožujka 1970.). Antonich pak navodi kako su Hrvati činili preko 80 % iseljenika iz Jugoslavije u Urugvaju (Antonich, 2021). Nadalje, prema informacijama veleposlanstva, nakon Drugoga svjetskog rata u Urugvaj je stiglo između 250 i 300 osoba, „od kojih su 150 nove izbeglice". Potonji termin očito se odnosi na političku emigraciju, ponovno u prvome redu onu hrvatsku. Režim ju je, među ostalim, nazivao hrvatskom neprijateljskom emigracijom, a ta je populacija početkom 1970-ih brojala između 100 i 200 osoba i bila podijeljena u četiri društva: Hrvatski domobran, Hrvatska katolička zajednica, Slobodan hrvatski domobran i HSS-Stjepan Radić (HR-HDA-1409-SOI IVS SRH, kutija 107, Rad s iseljeničkom kolonijom u Urugvaju, 26. ožujka 1970., str. 1 i 3).

Kao jednog od istaknutih članova Hrvatskog domobrana Antonich izdvaja ranije spomenutog Zvonimira Dugonjića, koji je 1923. godine rođen u Zagrebu. Prema podatcima iz osobnog dosjea koji je o njemu vodila obavještajna služba SRH-a, Dugonjić je za vrijeme NDH-a bio student prava, ali je isto tako radio u Ustaškoj nadzornoj službi te Ravnateljstvu za javni red i sigurnost kao obavještajni djelatnik. Što se tiče razdoblja nakon rata, obavještajna je služba saznala da je kratko boravio u Rimu pa preselio u Urugvaj. O njegovoj tamošnjoj djelatnosti imala je minimalne spoznaje, primjerice, da je 1964. godine sudjelovao u proslavi 10. travnja u Montevideu (HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH, Osobni dosje 211099 Dugonjić Zvonko).

Osobni dosje obavještajna služba SRH-a vodila je i za Ljubu Skrivanelija, čiji je životni put u svojoj knjizi skicirao i Antonich. Naveo je da je Skrivaneli rođen u Igranama kod Makarske 1924. godine te da je sa samo 18 godina unovačen u oružane snage NDH-a. I on je bio jedan od preko sto tisuća vojnika NDH-a i hrvatskih civila koji su se na kraju Drugoga svjetskog rata povlačili prema Austriji, želeći se predati zapadnim saveznicima. No, Britanci su odbili primiti njihovu predaju, na što su bili prisiljeni predati se jedinicama Jugoslavenske armije koje su nad njima počinile brojne masovne zločine. Dio tih ljudi natjeran je u duge marševe kroz Jugoslaviju, tijekom kojih su se nastavila ubijanja i zlostavljanja. Skrivaneli je tako došao do jugoslavensko-grčke granice, no uspio je pobjeći, dospjevši najprije u Italiju i konačno u Urugvaj (Antonich, 2021; Bleiburg; križni put). Slično kao i u Dugonjićevu slučaju, saznanja obavještajne službe SRH-a o Skrivaneliju bila su vrlo štura, odnosno da je kratko vrijeme boravio u Italiji, a da je u Urugvaju član Hrvatskog domobrana (HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH, Osobni dosje

90109 Skrivaneli Ljubo).

U korpusu antijugoslavenski i antikomunistički orijentiranih Hrvata u Urugvaju svakako se izdvaja fra Bonifacije Šipić, koji je bio prvi stalni hrvatski misionar u toj zemlji. Stigao je 1948. godine kao politički emigrant. Prema Antonichu, Šipić je imao važnu ulogu u davanju ideološko-političke dimenzije Hrvatskoj katoličkoj zajednici u smislu antikomunizma i antijugoslavenstva, što ju je onda odvojilo od projugoslavenski orijentiranih Hrvata u Urugvaju. Dok su neki negodovali zbog takvog trenda, većina ga je članova prihvatila (Antonich, 2021). Prema podatcima iz Šipićeva osobnog dosjea koji je vodila obavještajna služba SRH-a, rođen je 1908. godine u selu Vedrine pokraj Trilja. Za vrijeme rata bio je župnik u mjestu Tučepi kraj Makarske. Prema nedatiranoj izjavi stanovitog Frane Šimića iz Tučepa, Šipić je na čelu paravojne organizacije HSZ-a, odnosno Hrvatske seljačke zaštite, sudjelovao u razoružavanju jugoslavenske kraljevske vojske u prvim danima rata. Dalje je svjedočio da je Šipić sudjelovao u osnivanju lokalnog ogranka Ustaške mladeži, omladinske organizacije Ustaškog pokreta, zatim da je u propovijedima govorio protiv komunizma i NOP-a, a u prilog obrani NDH-a. Na koncu, Šimić je prenio da su ga nove jugoslavenske komunističke vlasti zbog tog „protunarodnog rada" odlučile likvidirati, no on je uspio pobjeći (HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH, Osobni dosje 917840 Šipić – Šime Bonifacije). Iz spomenute izjave vidljivo je da je Šipić bio ideološki protivnik jugoslavenskih komunista, zbog čega je trebao biti ubijen. Jugoslavenske su vlasti nastojale što više svojih ideološko-političkih protivnika prikazati fašistima, ustašama i zločincima, tako da je u preglednom dokumentu iz 1960. godine o Šipićevoj djelatnosti za razdoblje rata dodano da je organizirao akcije protiv partizana te da je proglašen za ratnog zločinca. Indikativno, potonjoj informaciji dodana je opaska – „ali odluka o tome ne postoji u materijalima" (HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH, Osobni dosje 917840 Šipić – Šime Bonifacije, str. 3).

I o Šipićevu djelovanju u Urugvaju u njegovu osobnom dosjeu, kao i u Dugonjićevu i Skrivanelijevu slučaju, gotovo da i nema podataka. Ipak, kako je rečeno u uvodu, Šipić se kao urugvajski državljanin 1969. godine vratio u Jugoslaviju pa je bio podvrgnut detaljnim ispitivanjima o djelovanju među urugvajskim Hrvatima. Šipić je bio vrlo škrt na riječima po pitanju svoje emigrantske djelatnosti, nekoliko puta ponavljajući da je star i bolestan te da se vratio u domovinu da umre u njoj. Priznao je da je prisustvovao pojedinim manifestacijama koje su organizirali politički emigranti jer kao svećenik nije mogao odbiti prisustvovanje takvim događajima. Isto tako, potvrdio je da je pisao članke za neke iseljeničke hrvatske katoličke novine, ističući da se radilo

o tekstovima vjerskog karaktera, s elementima hrvatskog rodoljublja. Spomenuti se članci nalaze u Šipićevu osobnom dosjeu i takva ocjena odgovara istini. Potvrdio je da je bio i jedan od 143 potpisnika Memoranduma hrvatskih katoličkih svećenika američkom predsjedniku Eisenhoweru 1954. godine u kojem se zastupala potreba stvaranja samostalne hrvatske države. Šipić je kao strani državljanin smio boraviti u Jugoslaviji samo tri mjeseca, no iz dokumenata u osobnom dosjeu nije jasno na koji je način riješena njegova molba za trajnim povratkom, a onda ni gdje je i kada preminuo (HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH, Osobni dosje 917840 Šipić – Šime Bonifacije).

Pišući o djelovanju HSS-a u Južnoj Americi nakon Drugoga svjetskog rata, povjesničar Ivan Tepeš navodi da je Glavni odbor HSS-a za taj kontinent reorganiziran 1948. godine, a jedan od potpredsjednika bio je i Ante Pehar iz Montevidea. Potonji je bio jedan od osnivača urugvajskog ogranka HSS-a 1935. godine i njegov dugogodišnji tajnik. Od 1956. godine vršio je i tajničku dužnost Glavnog odbora HSS-a za Južnu Ameriku. Ogranak je osnovao Petar Radić kao domovinski izaslanik. Do početka 1950-ih godina predsjednik ogranka bio je Jure Stanić, a naslijedio ga je Ambroz Čuvalo, koji je na njegovu čelu ostao sve do 1973. godine. Kao članove ogranka početkom 1960-ih godina spominje se osamnaest osoba uključujući Pehara. Nakon Čuvalove smrti čelnu je dužnost kratko vršio Ivan Sabljić, a od 1974. do smrti 1980. godine Mate Slišković. Nakon njega predsjednik je bio Vice Mišetić. U Montevideu se nalazio i Hrvatski seljački dom, u kojem je bilo sjedište HSS-ove organizacije, a ulica u kojoj se dom nalazio nazvana je Hrvatska ulica, odnosno *Calle Croacia*. Prema Tepešu, ulica je dobila takav naziv na inicijativu HSS-ove organizacije i nosi to ime od 1969. godine.

Dotičući se informacija jugoslavenskog veleposlanstva o projugoslavenskom dijelu urugvajskih Hrvata, one posebno zanimljive odnose se na organizaciju Bratstvo. Naime, dok je potonja, kako je istaknuto, podržala SSSR u osudi Jugoslavije i Tita koncem 1940-ih, a zatopljavanje odnosa s veleposlanstvom nastupilo je tek 1966., već 1970. godine ono se ocjenjuje kao „naše najveće i najvitalnije društvo", aktivnije od svih ostalih zajedno, a najinteresantnija je sljedeća ocjena: „Na njih se uvek možemo osloniti i biti sigurni da će izvršiti svoje obaveze". Ne samo da je Bratstvo ocijenjeno kao lojalno Jugoslaviji, nego i ideološki blisko jugoslavenskom komunističkom režimu. Navodi se da se na njihovim sastancima raspravlja o raznim pitanjima u Jugoslaviji „kao na nekom sastanku naše partiske organizacije". Ipak, kako je bila riječ o starijim ljudima, o mnogim se pitanjima razmišljalo po sovjetskom modelu, dodano je (HR-HDA-1409-SOI IVS SRH, Rad s iseljenič-

kom kolonijom u Urugvaju, kutija 107, 26. ožujka 1970., str. 6). Ovakva ocjena Bratstva važna je i u kontekstu postavljanja posebno utjecajne organizacije Hrvatski dom, koja je podržavala ideju federativno uređene Jugoslavije i surađivala s jugoslavenskim veleposlanstvom, ali se nije poistovjećivala s komunističkom ideologijom, kako je to zaključio Antonich (2021).

Antonich je u svojoj knjizi posvetio jedno poglavlje odnosu jugoslavenske diplomacije prema Hrvatima u Urugvaju znakovitog naslova – „Diplomacija vreba". Dokumenti jugoslavenskog veleposlanstva u Montevideu potvrđuju ne samo da je ono nastojalo djelovati protiv antijugoslavenski nastrojenog dijela hrvatske zajednice nego i utjecati na društva koja su bila lojalna Jugoslaviji. Govoreći o radijskim emisijama Bratstva, Hrvatskog doma, Kulturno-umjetničkog društva „Naša tamburica" te Prvog slovenačkog prekomurskog društva, dana je sljedeća ocjena, ali i prijedlog:

> Mi možemo i vršimo utjecaj na sadržaj emisija, ali nemožemo tražiti da se poveća vreme namjenjeno vestima iz Jugoslavije ako ne pomažemo materijalno. Bilo bi dobro kada bi ovi radio satovi umesto društvenih, postajali sve više jugoslovenski, odnosno pojačavali jugoslovensku propagandu. (HR-HDA-1409-SOI IVS SRH, kutija 95, Ambasada SFRJ u Urugvaju – radio satovi iseljeničkih društava u Argentini i Urugvaju, 20. kolovoza 1973., str. 3)

Zaključak

Na hrvatsku zajednicu u Urugvaju, najvećim dijelom stvorenu u međuraću, vrlo su se brzo odrazile političke prilike iz daleke im domovine, a takav se trend nastavio za vrijeme Drugoga svjetskog rata, nakon njega, a onda i početkom 1990-ih. Bila je to, uz društvene, kulturne, športske i vjerske aktivnosti, manifestacija činjenice da se dio urugvajskih Hrvata uspješno odupirao asimilaciji te da je, bez obzira na nemogućnost znatnijeg utjecaja na političku situaciju u domovini, ipak, i to vrlo decidirano, zauzimao određene ideološko-političke stavove. Hrvati u Urugvaju posebno su duboko bili podijeljeni za postojanja komunističke Jugoslavije. Primjerice, Hrvatski domobran zauzimao je antikomunistički i antijugoslavenski stav, zalažući se za samostalnu hrvatsku državu. Hrvatski dom podržavao je federativno uređenu Jugoslaviju, ali se nije poistovjećivao s komunističkom ideologijom beogradskog režima. Bratstvo je za razliku od Hrvatskog doma u međuraću daleko snažnije podupiralo ideju jugoslavenskog jedinstva, no ubrzo nakon rata našlo se u opoziciji Titovu režimu, podržavajući SSSR, dok su prekinute veze sanirane koncem 1960-ih godina i postale vrlo

srdačne. Samoinicijativna nastojanja urugvajskih Hrvata, obilježena mnogim odricanjima, da utječu na zbivanja u Hrvatskoj tijekom većine 20. stoljeća, u situaciji njihova načelnog jedinstva danas te postojanja samostalne i demokratske Republike Hrvatske, u 21. stoljeću trebala bi naslijediti nastojanja hrvatskih vlasti da podupru aktivnosti koje idu u pravcu očuvanja svijesti o hrvatskom podrijetlu potomaka hrvatskih iseljenika u Istočnoj Republici Urugvaj.

Popis literature i izvora

Antonich, E. (2021). *Hrvatska i Hrvati u Urugvaju*. Zagreb: AGM, Hrvatska matica iseljenika.

Bleiburg. (bez dat.). *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje.* Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. – 2025. https://www.enciklopedija.hr/clanak/bleiburg

„Bleiburška tragedija na radiju i u tisku Urugvaja". (7. srpnja 1985.). *Danica*, 4.

Čizmić, I., Sopta, M. i Šakić, V. (2005). *Iseljena Hrvatska*. Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga.

„Drugi svjetski kongres Hrvatske mladeži". (Listopad 1978.). *Hrvatska*, 1.

„Glavna godišnja skupština Hrvatske katoličke zajednice u Uruguay-u". (12. svibnja 1971.). *Danica*, 4.

Jareb, M. (2020). Hrvatsko domobranstvo u objema Amerikama kao sastavni dio Ustaško-domobranskog pokreta od 1931. godine do Drugog svjetskog rata. U M. Sopta, V. Lemić i M. Benić Penava (ur.), *Povijest hrvatske političke emigracije u 20. stoljeću* (str. 77-94). Zagreb: Centar za istraživanje hrvatskog iseljeništva.

Krašić, W. (2018). *Hrvatsko proljeće i hrvatska politička emigracija*. Zagreb: Školska knjiga.

Krašić, W. (2022). Bleiburg and Croatian Political Emigration – Commemorations, Interpretations and Use in Anti-Yugoslav Propaganda. *Studia Środkowoeuropejskie i Bałkanistyczne*, XXXI, 47-79. https://doi.org/10.4467/2543733XSSB.22.003.16705

Križni put. (bez dat.). *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje.* Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. – 2025. http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=34099

„Proslava dana hrvatske državnosti u Montevideu – Uruguay". (Lipanj 1975.). *Hrvatska*, 2.

Radelić, Z. (2011.) *Križari: gerila u Hrvatskoj: 1945. – 1950*. Zagreb: Alfa; Hrvatski institut za povijest.

„Rezolucija br. 2 Drugog svjetskog kongresa Hrvatske mladeži". (Listopad 1978.). *Hrvatska*, 3.

„Sjećanje na dane borbe, pobjede i slave". (Lipanj 1955.). *Drina*, 282.
Tepeš, I. (2021). *Hrvatska politička emigracija* – HSS. Zagreb: AGM.
„Vijesti iz Urugvaja". (22. svibnja 1963.). *Danica*, 5.

Arhivski izvori

HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH, Osobni dosjei: Hrvatska, Hrvatski državni arhiv, Zagreb, fond 1561, Služba državne sigurnosti Republičkog sekretarijata za unutrašnje poslove Socijalističke Republike Hrvatske.

HR-HDA-1409-SOI IVS SRH: Hrvatska, Hrvatski državni arhiv, Zagreb, fond 1409, Savjet za odnose s inozemstvom Izvršnog vijeća Sabora Socijalističke Republike Hrvatske.

ORIENTACIONES POLÍTICAS DE LOS CROATAS EN URUGUAY DESPUÉS DE LA SEGUNDA GUERRA MUNDIAL

Wollfy Krašić

Resumen

El objetivo de este artículo es esbozar las divisiones ideológicas y políticas dentro de la comunidad croata en Uruguay tras la Segunda Guerra Mundial. Los ecos de los acontecimientos políticos nacionales también se manifestaron en la relativamente pequeña comunidad croata de Uruguay durante el período de entreguerras, al igual que los turbulentos acontecimientos de la Segunda Guerra Mundial. Poco después del fin de la guerra, el sector proyugoslavo de la emigración croata se dividió entre quienes, por diversas razones, apoyaban al régimen yugoslavo y quienes permanecieron leales a Moscú. Además, un pequeño número de refugiados políticos vinculados al régimen de la *Nezavisna Država Hrvatska* (Estado Independiente de Croacia, NDH) llegó a Uruguay. A pesar de su escaso número, de las divisiones y de otras dificultades, todas las organizaciones croatas en Uruguay desarrollaron diversas formas de actividad, luchando por sus objetivos declarados y resistiéndose al mismo tiempo a la asimilación. El artículo se basa en el libro *Hrvatska i Hrvati u Urugvaju* («Croacia y los croatas en Uruguay»), de Eduardo Antonich, en documentos de los servicios de inteligencia y diplomáticos yugoslavos, y en varias publicaciones emigrantes croatas.

Palabras clave: emigración croata, *Hrvatski dom*, *Hrvatska katolička zajednica***,** *Hrvatski domobran*, *Bratstvo*, Uruguay

Introducción

La emigración croata es una población extremadamente heterogénea en relación con una serie de características, entre ellas los posicionamientos políticos a lo largo de casi todo el siglo XX. Estas diferencias fueron consecuencia del hecho de que la emigración tuvo lugar durante la existencia de diferentes regímenes y estados a los que pertenecían los territorios croatas, así como de la influencia de las corrientes políticas de la patria sobre los croatas que ya vivían en el extranjero.

Existían organizaciones y grupos de diferentes orientaciones ideológicas y políticas, entre los que reinaban tensiones, e incluso conflictos, tanto en los países a los que emigró un gran número de croatas (por ejemplo, Estados Unidos, Canadá, Australia o Argentina) como en aquellas comunidades croatas que solo contaban con unos pocos miles de miembros, como fue, entre otros, el caso de Uruguay (Čizmić, Sopta y Šakić, 2005). Los ecos de los acontecimientos políticos de la patria también se manifestaron en la relativamente pequeña comunidad croata de Uruguay ya en el período de entreguerras, cuando se estableció una rama de la opción política croata más influyente, la *Hrvatska seljačka stranka* (Partido Campesino Croata, HSS), así como el *Hrvatski domobran* («Guardia Nacional Croata»), que formaba parte del movimiento nacionalista y revolucionario Ustaša. Además, los turbulentos acontecimientos de la Segunda Guerra Mundial también tuvieron repercusión entre los croatas de Uruguay, un número significativo de los cuales apoyó el *Narodnooslobodilački pokret* (Movimiento de Liberación Nacional, NOP) liderado por la *Komunistička partija Jugoslavije* (Partido Comunista de Yugoslavia, KPJ). Poco después del fin de la guerra, se produjo una escisión entre los emigrantes croatas partidarios de la segunda Yugoslavia, entre quienes continuaron apoyando al régimen yugoslavo bajo la dirección de Josip Broz Tito y quienes apoyaban a la Unión de Repúblicas Socialistas Soviéticas (URSS). De hecho, se trataba de un nuevo caso en el que la situación política de la patria se reflejaba entre los croatas de Uruguay, ya que a finales de la década de 1940 había surgido un conflicto ideológico y estatal entre los que hasta entonces habían sido acérrimos aliados: Yugoslavia y la URSS. Los croatas de Uruguay que ya en el período de entreguerras habían defendido la creación de un estado croata independiente recibieron refuerzos en forma de exiliados políticos que habían abandonado su patria en 1945, y se trataba de simpatizantes y funcionarios civiles y militares del régimen de la *Nezavisna Država Hrvatska* (Antonich, 2021).

En el artículo se reconstruirán los posicionamientos ideológicos y políticos de las distintas organizaciones croatas en Uruguay tras la Segunda Guerra Mundial, sus métodos de actuación y sus relaciones con la embajada yugoslava en Montevideo. Además, dicho contexto se ampliará para abarcar las relaciones entre la Yugoslavia comunista y la emigración croata, incluida la emigración política croata. Aunque se trataba de una comunidad numéricamente pequeña y financieramente débil en un país que no ofrecía las mismas oportunidades de prosperidad que, por ejemplo, Europa occidental y septentrional, América del Norte, Australia y Nueva Zelanda, y que además había experimentado

graves convulsiones políticas (el golpe de Estado de 1973 y el régimen de la junta militar hasta 1985), los croatas uruguayos no solo lograron resistir la asimilación y organizar una serie de actividades sociales, culturales y deportivas, sino que también adoptaron posicionamientos políticos sobre la situación en su patria y actuaron en consecuencia.

El artículo se basa en gran medida en el libro del croata uruguayo Eduardo Antonich, *Croacia y los croatas en Uruguay*, publicado en español en 2005, cuya edición croata salió a la luz en 2021. Antonich describió meticulosamente en su libro los posicionamientos políticos de los croatas desde finales de la década de 1920 hasta mediados de la de 1960, ofreciendo asimismo una visión más detallada del período de la creación de la República croata independiente y las consecuencias de este acontecimiento para la comunidad croata en Uruguay, que unificó casi por completo a una comunidad hasta entonces dividida.

Además, el autor de este artículo utilizó documentos conservados en el Archivo Estatal de Croacia en Zagreb. Más concretamente, los del fondo 1561 del Servicio de Seguridad del Estado de la Secretaría Republicana de Asuntos Internos de la República Socialista de Croacia, es decir, material procedente de las actividades de los servicios de inteligencia yugoslavos contra los emigrantes políticos croatas. También utilizó los del fondo 1409 del Consejo de Relaciones Exteriores del Consejo Ejecutivo de la Asamblea de la República Socialista de Croacia (SRH), que comprende informes de la embajada yugoslava en Montevideo, la capital de Uruguay, relativos al período de finales de la década de 1960 y principios de la de 1970. En cuanto a los documentos de los servicios de inteligencia yugoslavos, se trata de los expedientes personales de tres personas que destacaron especialmente en la emigración antiyugoslava y anticomunista en Uruguay: Zvonimir Dugonjić, Ljubo Skrivaneli y fray Bonifacije Šipić. No se encontraron expedientes personales de otros emigrantes con el mencionado trasfondo ideológico-político. El material es muy escaso y se refiere, en su mayor parte, a información relativa al período del NDH. El expediente es algo más extenso en el caso de fray Šipić, pero solo porque regresó a Yugoslavia a finales de 1969 como ciudadano uruguayo y fue interrogado por los servicios de seguridad yugoslavos sobre sus actividades durante el NDH y su exilio político en América del Sur.

Del mismo modo, no existe expediente personal sobre el emigrante de orientación procomunista más destacado que, tras la expulsión de Yugoslavia del bloque del Este liderado por la URSS, apoyó la postura de Moscú respecto a Yugoslavia, como renegada del comunismo ortodoxo: Pedro Kurtić. En definitiva, el servicio de inteligencia

de la República Socialista de Croacia, a diferencia de la mayoría de los países de Europa Occidental e incluso de algunos países de ultramar, como Canadá, Estados Unidos o Australia, no tenía capacidad para vigilar a los emigrantes políticos croatas en Uruguay. Esto se debía a que los servicios de inteligencia yugoslavos reclutaban a la mayoría de sus informantes entre los emigrantes políticos más jóvenes y, en Europa Occidental, especialmente entre los llamados trabajadores temporales, conocidos popularmente como *gastarbeiter*. Un reducido número de emigrantes políticos croatas llegó a Uruguay inmediatamente después de la guerra y apenas se incrementó en el período de posguerra. Por ello, fue principalmente la embajada yugoslava en Montevideo la que tuvo la posibilidad de vigilar a la comunidad croata en Uruguay y, posteriormente, de actuar contra aquellos croatas que se oponían abiertamente al régimen de Belgrado. Por tanto, las investigaciones futuras sobre este tema deberán basarse en los materiales del servicio diplomático yugoslavo.

Para la redacción del artículo también se utilizó el periódico *Hrvatska* («Croacia»), principal órgano de la organización anticomunista y antiyugoslava de emigrantes políticos croatas denominada *Hrvatski oslobodilački pokret* (Movimiento Liberador Croata, HOP), que tenía su filial también en Uruguay, así como en todo el mundo occidental. En sus páginas se publicaban a menudo noticias de diversas reuniones y celebraciones, en particular con motivo del aniversario de la fundación del NDH (10 de abril), entre las que se encuentran informes de tales actividades en Uruguay. Como ya se ha señalado, la fracción de la comunidad croata de orientación antiyugoslava y anticomunista se remonta al período de entreguerras y, en parte, a la posguerra, por lo que el número de croatas uruguayos comprometidos con estas causas disminuyó gradualmente con el tiempo (por fallecimiento, envejecimiento o asimilación de los descendientes) y, con ello, sus actividades. Ello se aprecia también en las páginas de *Hrvatska*, por lo que el último informe sobre las actividades de los croatas en Uruguay que formaban parte del HOP data de 1978, mientras que el último número de ese periódico se publicó en diciembre de 1986. A partir de varios artículos de la revista de emigrantes *Drina*, publicada en España, y de la revista *Danica*, publicada en Chicago, se muestran los esfuerzos de los croatas antiyugoslavos en Uruguay por mantener viva la memoria de las masacres perpetradas por los comunistas yugoslavos al final de la guerra contra los soldados capturados del NDH y los civiles croatas.

El período de entreguerras

Al igual que en varios países de ultramar a los que los croatas emigraron en gran número, también en Uruguay, durante el período de entreguerras, los croatas ya expresaban su apoyo a las diversas opciones políticas que habían surgido en su patria. El descontento con la política hegemónica de la Belgrado monárquica hacia las tierras croatas en el primer estado yugoslavo, el Reino de los Serbios, Croatas y Eslovenos, alcanzó su punto álgido entre algunos croatas uruguayos con el atentado contra los diputados del HSS en la Asamblea Nacional en 1928. Se fundó la organización *Hrvatski dom* («Hogar Croata»), que apoyaba la política del HSS de una reestructuración profunda del estado, por entonces rebautizado como Reino de Yugoslavia, que debía lograrse por medios pacifistas y democráticos. Los miembros del Hogar Croata también establecieron una filial del partido en Uruguay (Antonich, 2021). Tanto en la patria como en la emigración, algunos croatas, tras sus amargas experiencias dentro del estado yugoslavo, llegaron a la conclusión de que la única salida a una situación tan difícil era la creación de un estado croata independiente. Por ello, ya en abril de 1931 se estableció en Uruguay una filial de la organización *Hrvatski domobran*, que formaba parte del movimiento *Ustaša-Domobran*, el cual tenía un marcado carácter revolucionario, antiserbio y antiyugoslavo (Antonich, 2021).

Los emigrantes croatas en Uruguay, a pesar de ser mucho menos numerosos que las comunidades croatas en otros estados sudamericanos, como Chile, Argentina y Brasil, y las de América del Norte, participaron en la tendencia de crear filiales del HSS, el partido croata más fuerte del período de entreguerras, cuyas filiales surgieron en Europa Occidental (las mejor organizadas se encontraban en Bélgica), Estados Unidos y Canadá, donde las organizaciones del HSS eran especialmente fuertes y numerosas, y posteriormente también en América del Sur. Además, la orientación política del HSS caló tan hondo entre algunos croatas uruguayos que fue precisamente la filial de Uruguay, junto con dos de Argentina, la que siguió operando después de la Segunda Guerra Mundial. Los intentos de extender las actividades del HSS a Chile y Brasil datan solo del período posterior a 1945 y fueron de corta duración (Tepeš, 2021).

El componente *Domobran* dentro del movimiento *Ustaša-Domobran*, como señala el historiador Mario Jareb, suele quedar injustamente en un segundo plano frente al componente ustacha de dicho movimiento, es decir, la *Ustaša*: *Hrvatska revolucionarna organizacija* (Organización Revolucionaria Croata, UHRO). Esta última era una pe-

queña organización política y paramilitar conocida en Croacia y Yugoslavia, así como en Europa y el mundo entero, por sus acciones, principalmente la orquestación del asesinato del rey yugoslavo Alejandro I Karađorđević en Marsella en 1934. Sin embargo, a diferencia de la UHRO, las filiales del *Hrvatski domobran* en América del Norte y América del Sur eran, tal y como las describe Jareb, organizaciones masivas de emigrantes cuyas actividades no estaban tan restringidas como las de las organizaciones del movimiento en Europa. Además, el *Hrvatski domobran* en Argentina y Uruguay sobrevivió tanto a la UHRO como al movimiento *Ustaša* durante la existencia del NDH (Jareb, 2020).

Una parte de la comunidad croata en Uruguay siguió apoyando al régimen monárquico yugoslavo. Para algunos, esto no era más que una consecuencia de aceptar la realidad política del momento, a saber, que su patria formaba parte del estado de la dinastía Karađorđević, mientras que para otros se trataba de una creencia en la idea de la unidad de los eslavos del sur. Estos croatas se organizaron en su mayor parte en una asociación que cambió de nombre varias veces, pero que a lo largo de su existencia fue conocida por el nombre abreviado de *Bratstvo* («Fraternidad») (Antonich, 2021). Cabe añadir que algunos croatas también abrazaron las ideas socialistas, mientras que otros, en una sociedad uruguaya altamente laica, pusieron el énfasis en la dimensión religiosa a la hora de organizarse, fundando la *Hrvatska katolička zajednica* («Comunidad Católica Croata») en 1936 (Antonich, 2021).

La Segunda Guerra Mundial

Durante la Segunda Guerra Mundial, al igual que en su patria, se produjeron convulsiones políticas entre los croatas en el lejano Uruguay. Un grupo más reducido de croatas, reunidos en el *Hrvatski domobran*, apoyó la creación del NDH, mientras que la gran mayoría de la comunidad croata en Uruguay rechazó y condenó el régimen ustacha. Los dirigentes de la mayoría de las organizaciones y sociedades croatas de América del Norte y América del Sur reaccionaron de manera similar. *Hrvatski dom* y *Hrvatska katolička zajednica* se alinearon con el HSS y no consideraban que el NDH fuera la materialización de la visión de Radić de una república humana y amante de la paz, mientras que el *Bratstvo* apoyó al gobierno monárquico en el exilio (Antonich, 2021). A partir de 1943, la mayoría de los croatas expresó su apoyo al Movimiento de Liberación Nacional (NOP) liderado por Josip Broz Tito, pero como luchador contra el fascismo y el nazismo, más que como líder del KPJ y de la ideología comunista (Antonich,

2021). Numerosos emigrantes croatas también decidieron apoyar el movimiento partisano de Tito, optando por él como una especie de «mal menor». Esto se debió a que rechazaban la restauración de la Yugoslavia monárquica y centralista bajo la dinastía Karađorđević, mientras que Tito prometía una república de naciones iguales, en un momento en el que la dirección del partido que muchos apoyaban, el HSS, se mostraba pasiva (Čizmić, Sopta y Šakić, 2005). Asimismo, entre algunos croatas se produjo una acogida positiva de la ideología de la unidad eslava, impulsada en gran medida por la invasión nazi de los países eslavos, de modo que durante la guerra se creó la organización *Slavenska zajednica* («Comunidad Eslava») en Uruguay, de la que *Bratstvo* era miembro (Antonich, 2021).

Después de la Segunda Guerra Mundial

Tras la guerra, las filas del *Hrvatski domobran* se reforzaron con un pequeño número de refugiados políticos que había abandonado su patria tras el establecimiento del régimen comunista yugoslavo. El *Hrvatski domobran* logró hacerse con el control de la *Hrvatska katolička zajednica*, por lo que esta, como organización declaradamente apolítica, adoptó desde principios de la década de 1950 posiciones radicalmente anticomunistas y antiyugoslavas (Antonich, 2021). El sector croata de orientación yugoslava sufrió nuevas divisiones debido a la expulsión de Yugoslavia del bloque del Este liderado por la URSS. Concretamente, el *Bratstvo*, y en particular su influyente presidente Pedro Kurtić, apoyó la posición soviética, mientras que el *Hrvatski dom* se alineó con el régimen de Tito. La orientación del *Bratstvo* se vio significativamente influenciada por su pertenencia a la *Slavenska zajednica*, que se encontraba bajo la influencia soviética. Aunque las relaciones entre la URSS y Yugoslavia se habían normalizado ya a mediados de la década de 1950, tras la muerte de Stalin, el acercamiento del *Bratstvo* con otras organizaciones proyugoslavas de emigrantes croatas y con la embajada yugoslava no se produciría hasta 1966 (Antonich, 2021). La actividad política de las mencionadas organizaciones se expresaba principalmente mediante la organización de diversas ceremonias y actos, es decir, la celebración de festividades. El *Hrvatski domobran* conmemoraba el día de la creación del NDH, el 10 de abril, mientras que el *Hrvatski dom* y el *Bratstvo* celebraban el Día de la República Yugoslava y el Día de la Juventud, fomentando el culto a la personalidad de Tito. Otras formas de actividad incluían la publicación de periódicos y boletines informativos, la edición de programas de radio, así como otras formas de actividad propagandística (distribución de folletos,

publicación de artículos en periódicos uruguayos), a través de las cuales las organizaciones croatas se dirigían a sus miembros, así como a las autoridades uruguayas y al público (Antonich, 2021).

Los documentos de la embajada yugoslava en Montevideo confirman el relato de Antonich sobre los métodos de actividad política de la emigración política croata antiyugoslava y anticomunista en Uruguay, desde la conmemoración del 10 de abril con un almuerzo ceremonial y la ofrenda de una corona de flores ante la estatua del héroe nacional uruguayo, el general Artigas, hasta la edición del programa de radio semanal *Vječna Hrvatska* («Croacia Eterna»). Además, la información de Antonich confirma que la embajada yugoslava intervino ante las autoridades uruguayas con el objetivo de impedir o, al menos, limitar las actividades de la emigración política croata, práctica habitual de la diplomacia yugoslava en todo el mundo occidental. El resultado, como en otros muchos países, fue solo parcial. Aparte de unos pocos cócteles molotov lanzados contra el edificio de la embajada en noviembre de 1963, no hubo acciones antiyugoslavas similares, y la denigración de Yugoslavia y Tito en la propaganda pública se redujo significativamente debido a las intervenciones mencionadas. Además, según documentos de principios de la década de 1970, las autoridades uruguayas amenazaron a los croatas antiyugoslavos con la deportación de Uruguay en caso de que llevaran a cabo cualquier acción violenta contra la embajada yugoslava. Por otra parte, las conmemoraciones del 10 de abril continuaron celebrándose (Antonich, 2021; HR-HDA-1409-SOI IVS SRH, kutija 107, Rad s iseljeničkom kolonijom u Urugvaju, 26 de marzo de 1970; HR-HDA-1409-SOI IVS SRH, kutija 109, Ambasada u Montevideu: informacija o aktivnosti neprijateljske emigracije, 18 de diciembre de 1972).

Otro tipo de acto de excepcional importancia en la memoria colectiva y la autoidentificación de los emigrantes políticos croatas y sus descendientes en todo el mundo, y en Uruguay en particular, fueron las conmemoraciones de las víctimas del acontecimiento conocido popularmente como la Tragedia de Bleiburg. En estas reuniones, los emigrantes políticos croatas lamentaban la pérdida de más de cien mil soldados del NDH y civiles croatas capturados y masacrados al final de la guerra a manos de los comunistas yugoslavos y, en gran medida, también la caída del NDH. En las conmemoraciones se fomentaba el sentimiento de unidad y se reafirmaba la determinación de seguir trabajando por la creación de un estado croata independiente, para impedir que se repitiera un acontecimiento similar. De tal manera, enviaban un mensaje a los funcionarios gubernamentales, políticos,

intelectuales, periodistas y al público de los países de emigración de que la Yugoslavia comunista era un estado fundado sobre un crimen masivo contra los croatas y que, por ello, inevitablemente se derrumbaría tarde o temprano. Los mensajes mencionados estaban profundamente impregnados de anticomunismo, lo que fue acogido positivamente por varias figuras influyentes en los países de América del Sur (Krašić, 2022).

Las conmemoraciones de las víctimas de la Tragedia de Bleiburg en Uruguay se registraron muy pronto, ya a mediados de la década de 1950. Así, la revista *Drina*, órgano del *Hrvatski narodni otpor* («Movimiento de Resistencia Nacional Croata»), informó de que Mato Mesarić, uno de los miembros más veteranos de la filial del *Hrvatski domobran*, con motivo del décimo aniversario de la Tragedia de Bleiburg, elaboró y reprodujo por cuenta propia un folleto en español en el que informaba a los uruguayos sobre dicho acontecimiento. El folleto fue difundido también por uno de los periódicos más importantes de Montevideo, *La Plata* (*Sjećanje na dane borbe, pobjede i slave*, junio de 1955). Una de las publicaciones de emigrantes croatas más influyentes, la *Danica* de Chicago, editada por los franciscanos herzegovinos de allí, publicó en 1963 la noticia de que fray Šipić había celebrado una misa por las víctimas de la Tragedia de Bleiburg. Pronunció el sermón en español, ya que también había uruguayos presentes en la misa, y, entre otras cosas, habló de la lucha croata por la independencia y de las masacres perpetradas contra los croatas capturados por los «comunistas serbios» (*Vijesti iz Urugvaja*, 22 de mayo de 1963, p. 5). El mismo periódico publicó un informe de la asamblea general anual de la *Hrvatska katolička zajednica* en mayo de 1971, en el que se afirma que también se celebró una conmemoración por las «víctimas de mayo», como se solía llamar desde hacía tiempo a quienes perecieron en la Tragedia de Bleiburg (*Glavna godišnja skupština Hrvatske katoličke zajednice u Urugvaj-u*, 12 de mayo de 1971).

En 1985, los emigrantes croatas favorables a la creación de un estado croata independiente organizaron incluso una serie de actividades de difusión como parte de un evento que denominaron *Semana de Bleiburg en Uruguay*. También participaron dos croatas argentinos: Radovan Latković y Ljeposlav Perinić. Latković era el presidente del *Hrvatsko-latinskoamerički kulturni institut* («Instituto Cultural Croata-Latinoamericano»), una organización que reunía a intelectuales croatas en América del Sur, y editor de la revista *Studia Croatica*, publicada en español. Perinić era el secretario editorial de la revista. Latković era además delegado del *Hrvatsko narodno vijeće* («Consejo Nacional Croata»), la organización coordinadora de gran parte de la emigración política croata, formada a mediados de la década de

1970. Junto a Ivan Čović, un croata uruguayo que sobrevivió a la Tragedia de Bleiburg, participaron en un programa de radio en Montevideo, del que se hicieron eco varios periódicos uruguayos. Latković y Perinić también mantuvieron reuniones con croatas locales, así como con algunas figuras públicas uruguayas. Esa semana se distribuyeron en Montevideo folletos en español que afirmaban que supuestamente 300 000 croatas habían sido asesinados tras la guerra (*Bleiburška tragedija na radiju i u tisku Urugvaja*, 7 de julio de 1985).

La embajada yugoslava consideró acertadamente que el grupo de croatas antiyugoslavos en Uruguay era numéricamente pequeño, sin influencia ni recursos. Por ello, un documento de 1968 estimaba que sus organizaciones se extinguirían en unos pocos años (HR-HDA-1409-SOI IVS SRH, kutija 106, Ustaška emigracija u Urugvaju, 19 de abril de 1968). Sin embargo, a pesar de la muerte gradual de los miembros más veteranos y activos, la pobreza, las dificultades causadas por el golpe de estado de 1973 en Uruguay y el hecho de que toda la emigración política croata, y en particular su pequeña sección en el lejano Uruguay, no pudiera influir de manera significativa en la situación en Croacia mientras el régimen comunista yugoslavo fuera relativamente estable y contara con el apoyo de los bloques de la Guerra Fría, las organizaciones que abogaban por la creación de un estado croata independiente lograron sobrevivir hasta principios de la década de 1990, cuando dicho proceso se materializó efectivamente (HR-HDA-1409-SOI IVS SRH, kutija 106, Ustaška emigracija u Urugvaju, 19 de abril de 1968; HR-HDA-1409-SOI IVS SRH, kutija 107, Rad s iseljeničkom kolonijom u Urugvaju, 26 de marzo de 1970). A pesar de numerosas dificultades, el programa de radio *Vječna Hrvatska* se emitió hasta mayo de 1985 (Antonich, 2021). Cabe mencionar también que, en 1990, una de las figuras destacadas del *Hrvatski domobran* y de la *Hrvatska katolička zajednica*, el Dr. Zvonimir Dugonjić, asumió la presidencia de la sección uruguaya de la recién creada *Hrvatska demokratska zajednica* (Unión Democrática Croata, HDZ). Junto con representantes de otras organizaciones croatas que habían aceptado los cambios políticos en la patria, solicitó al ministro de Relaciones Exteriores de Uruguay que iniciara el procedimiento para el reconocimiento diplomático de la República de Croacia, lo cual tuvo lugar el 16 de enero de 1992 (Antonich, 2021).

Un papel significativo en la continuación de las actividades de la filial del *Hrvatski domobran* en Uruguay lo desempeñaron los miembros más jóvenes, personas nacidas en Uruguay que no habían sido alcanzadas por los procesos de asimilación. Así, un informe sobre la celebración del 10 de abril de 1975 señala que los miembros jóvenes, Imelda y Ema Smolčić, Vida Čović y Ante Skrivaneli desempeñaron un papel especialmente des-

tacado en las diversas manifestaciones que tuvieron lugar del 6 al 27 de abril (*Proslava dana hrvatske državnosti u Montevideu – Uruguay*, junio de 1975). Antonich escribe que los descendientes de croatas que se habían establecido en Uruguay también participaron en la creación del programa de la emisora de radio *Vječna Hrvatska* (Antonich, 2021). Dentro del HOP existía también una organización llamada *Savez hrvatske ujedinjene mladeži svijeta* (Alianza de la Juventud Croata Unida del Mundo, SHUMS), que reunía a los miembros más jóvenes del HOP, integrados principalmente por los hijos de los emigrantes políticos de mayor edad. El segundo congreso de la organización, y su quinta asamblea general, se celebraron del 18 al 20 de agosto de 1978 en la ciudad brasileña de São Paulo. En esa ocasión, Imelda Smolčić fue elegida presidenta del Congreso y vicepresidenta para América del Sur del Comité Central de SHUMS (*Drugi svjetski kongres Hrvatske mladeži*, octubre de 1978). Cabe mencionar, siguiendo a Antonich, que el primer congreso de esta organización se celebró en Montevideo en 1961 (Antonich, 2021).

Además de afirmar que las organizaciones de la emigración política croata se extinguirían en unos pocos años, la embajada también consideró que, con la muerte de los miembros de más edad y la actividad más intensa de los jóvenes, la filial del *Hrvatski domobran* había perdido su carácter nacional croata y se había convertido en una rama del movimiento anticomunista en Uruguay (HR-HDA-1409-SOI IVS SRH, kutija 106, Ustaška emigracija u Urugvaju, 19 de abril de 1968). De hecho, en Uruguay actuaba el *Narodni odbor za borbu protiv komunizma* («Comité Nacional de Lucha contra el Comunismo»), cuyo presidente era el periodista José Pedro Martínez Bersetche, y que participaba regularmente en las celebraciones del 10 de abril (*Proslava dana hrvatske državnosti u Montevideu – Uruguay*, junio de 1975). El HOP tenía, en efecto, un carácter anticomunista radical y no lo alteró ni siquiera después de que una parte de la emigración política croata, durante el *Hrvatsko proljeće* («Primavera Croata»), comenzara a expresar cierto apoyo a los comunistas croatas orientados a las reformas y, especialmente, a aquellos que habían sido expulsados del *Savez komunista Jugoslavije* («Liga de los Comunistas de Yugoslavia»). De hecho, uno de ellos, Franjo Tuđman, se convirtió en el primer presidente de la República de Croacia independiente y democrática. Además, el HOP era miembro de dos organizaciones anticomunistas mundiales: el *Antiboljševički blok naroda* («Bloque Antibolchevique de los Pueblos») y la *Svjetska antikomunistička liga* («Liga Anticomunista Mundial») (Krašić, 2018). No obstante lo anterior, y el hecho de que los miembros más jóvenes del *Hrvatski domobran* en Uruguay tuvieran una percepción diferente de Croacia, ya que no habían nacido allí como sus

padres, otras fuentes, como el periódico *Hrvatska*, ilustran que la idea de la creación de un estado croata independiente y democrático predominaba en las declaraciones de los miembros de la SHUMS (*Rezolucija br. 2 Drugog svjetskog kongresa Hrvatske mladeži*, octubre de 1978.). Cabe señalar asimismo que el régimen comunista yugoslavo trató de desacreditar a los emigrantes políticos croatas, difundiendo propaganda según la cual todos ellos eran fascistas, criminales y terroristas, afirmando que eran agentes de los servicios de inteligencia occidentales, así como de diversas fuerzas «contrarrevolucionarias» y «antiprogresistas» en el mundo (Krašić, 2018). Dicha política estaba en consonancia con la propaganda del KPJ durante la Segunda Guerra Mundial, cuando este tildaba a todos sus oponentes de «lacayos de los ocupantes» y «traidores de la propia tierra» (Radelić, 2011, p. 77).

La embajada yugoslava estimó en 1970 que en Uruguay vivían unas 3500 personas de origen yugoslavo, y que se trataba predominantemente de emigrantes económicos de antes de la guerra (HR-HDA-1409-SOI IVS SRH, kutija 107, Rad s iseljeničkom kolonijom u Urugvaju, 26 de marzo de 1970). Antonich, sin embargo, afirma que los croatas constituían más del 80 % de los emigrantes de Yugoslavia a Uruguay (Antonich, 2021). Además, según la información de la embajada, tras la Segunda Guerra Mundial llegaron a Uruguay entre 250 y 300 personas, «150 de las cuales eran nuevos refugiados». Este último término se refiere claramente a la emigración política, de nuevo principalmente la croata. El régimen, entre otras cosas, la denominaba «emigración hostil croata», y esta población ascendía a entre 100 y 200 personas a principios de la década de 1970 y se dividía en cuatro sociedades: *Hrvatski domobran*, *Hrvatska katolička zajednica*, *Slobodan hrvatski domobran* («Guardia Nacional Croata Libre») i HSS-Stjepan Radić (HR-HDA-1409-SOI IVS SRH, kutija 107, Rad s iseljeničkom kolonijom u Urugvaju, 26 de marzo de 1970, pp. 1 y 3).

Entre los miembros destacados del *Hrvatski domobran*, Antonich señala al ya mencionado Zvonimir Dugonjić, nacido en Zagreb en 1923. Según la información del expediente personal que el servicio de inteligencia de la SRH tenía sobre él, Dugonjić era estudiante de derecho durante el NDH, pero también trabajó para el Servicio de Supervisión Ustacha y la Dirección para el Orden Público y la Seguridad como oficial de inteligencia. Respecto al período de posguerra, el servicio de inteligencia de la SRH supo que había permanecido brevemente en Roma antes de trasladarse a Uruguay. Sus conocimientos sobre su actividad allí eran mínimos; por ejemplo, que en 1964 participó en la celebración del 10 de abril en Montevideo (HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH, Osobni dosje 211099 Dugonjić Zvonko).

El servicio de inteligencia de la SRH también mantenía un expediente personal sobre Ljubo Skrivaneli, cuya trayectoria vital fue esbozada también por Antonich en su libro. Según Antonich, Skrivaneli había nacido en Igrane, cerca de Makarska, en 1924 y, con tan solo 18 años, fue reclutado por las fuerzas armadas del NDH. También fue uno de los más de cien mil soldados del NDH y civiles croatas que, al final de la Segunda Guerra Mundial, se retiraban hacia Austria con la intención de rendirse a los Aliados occidentales. Sin embargo, los británicos se negaron a aceptar su rendición, lo que los obligó a entregarse a unidades del Ejército yugoslavo, que cometió numerosos crímenes masivos contra ellos. A algunas de estas personas se las obligó a realizar largas marchas a través de Yugoslavia, durante las cuales continuaron los asesinatos y los abusos. Skrivaneli llegó así a la frontera yugoslavo-griega, pero logró escapar, llegando primero a Italia y finalmente a Uruguay (Antonich, 2021; Bleiburg; križni put). Al igual que en el caso de Dugonjić, la información del servicio de inteligencia de la SRH sobre Skrivaneli era muy escasa: que había pasado un breve período de tiempo en Italia y que era miembro del *Hrvatski domobran* en Uruguay (HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH, Osobni dosje 90109 Skrivaneli Ljubo).

Entre los croatas antiyugoslavos y anticomunistas de Uruguay destaca sin duda fray Bonifacije Šipić, que fue el primer misionero croata permanente en ese país. Llegó en 1948 como emigrante político. Según Antonich, Šipić desempeñó un papel importante al dotar a la *Hrvatska katolička zajednica* de una dimensión ideológica y política en términos de anticomunismo y antiyugoslavismo, lo que la separó de los croatas de orientación proyugoslava en Uruguay. Aunque algunos se opusieron a esta tendencia, la mayoría de sus miembros la aceptó (Antonich, 2021). Según la información del expediente personal de Šipić conservado por el servicio de inteligencia de la SRH, este nació en 1908 en el pueblo de Vedrine, cerca de Trilj. Durante la guerra, fue párroco en la localidad de Tučepi, cerca de Makarska. Según una declaración sin fecha de un tal Frane Šimić, de Tučepi, Šipić, al frente de la organización paramilitar *Hrvatska seljačka zaštita* (Protección Campesina Croata, HSZ), participó en el desarme del Ejército Real Yugoslavo en los primeros días de la guerra. Testificó además que Šipić había participado en la creación de una sección local de la *Ustaška mladež* («Juventud Ustacha»), la organización juvenil del movimiento *Ustaša*, y que en sus sermones se pronunciaba en contra del comunismo y del NOP, y a favor de la defensa del NDH. Por último, Šimić informó de que las nuevas autoridades comunistas yugoslavas habían decidido liquidarlo por esta «labor antipopular», pero logró escapar (HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH, Osobni dosje 917840 Šipić – Šime Bonifacije). De la declaración antes mencionada se desprende claramente que Šipić era un opositor ideológico de los comunistas yugoslavos, razón por la

cual debía ser asesinado. Las autoridades yugoslavas trataban de presentar al mayor número posible de sus oponentes ideológicos y políticos como fascistas, ustachas y criminales, por lo que un documento de revisión de 1960 sobre las actividades de Šipić durante la guerra añadía que había organizado acciones contra los partisanos y había sido declarado criminal de guerra. Significativamente, a esta última información se añadió la siguiente nota: «pero no existe ninguna decisión al respecto en los materiales» (HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH, Osobni dosje 917840 Šipić – Šime Bonifacije, p. 3).

También sobre la actividad de Šipić en Uruguay, al igual que en los casos de Dugonjić y Skrivaneli, prácticamente no consta información en su expediente personal. Sin embargo, como se indica en la introducción, Šipić regresó a Yugoslavia en 1969 como ciudadano uruguayo y fue sometido a un interrogatorio minucioso sobre sus actividades entre los croatas uruguayos. Šipić se mostró muy parco en palabras respecto a sus actividades como emigrante, repitiendo varias veces que era anciano y estaba enfermo y que había regresado a su patria para morir en ella. Admitió que había asistido a algunas manifestaciones organizadas por emigrantes políticos porque, como sacerdote, no podía negarse a asistir a tales eventos. También confirmó que había escrito artículos para algunas publicaciones católicas croatas emigrantes, haciendo hincapié en que se trataba de textos de carácter religioso, con elementos de patriotismo croata. Los artículos mencionados se encuentran en el expediente personal de Šipić y esta valoración es acertada. También confirmó que fue uno de los 143 firmantes del *Memorando de los sacerdotes católicos croatas* dirigido al presidente estadounidense Eisenhower en 1954, que abogaba por la creación de un estado croata independiente. Como ciudadano extranjero, a Šipić solo se le permitió permanecer en Yugoslavia durante tres meses, pero de los documentos de su expediente personal no queda claro cómo se resolvió su solicitud de retorno permanente, ni dónde o cuándo falleció (HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH, Osobni dosje 917840 Šipić – Šime Bonifacije).

En su estudio sobre las actividades del HSS en América del Sur tras la Segunda Guerra Mundial, el historiador Ivan Tepeš afirma que el Comité Principal del HSS para ese continente se reorganizó en 1948, y que uno de los vicepresidentes era Ante Pehar, de Montevideo. Pehar fue uno de los fundadores de la sección uruguaya del HSS en 1935 y su secretario durante muchos años. A partir de 1956, también ocupó el cargo de secretario del Comité Principal del HSS para América del Sur. La sección fue fundada por Petar Radić como enviado de la patria. Hasta principios de la década de 1950, el presidente de la sección fue Jure Stanić, a quien sucedió Ambroz Čuvalo, quien permaneció al frente de esta hasta 1973. A principios de la década de 1960 se mencionan dieciocho personas como miembros

de la filial, incluido Pehar. Tras la muerte de Čuvalo, Ivan Sabljić ocupó brevemente el cargo de presidente, seguido por Mate Slišković desde 1974 hasta su muerte en 1980. Lo sucedió Vice Mišetić. En Montevideo existía también el *Hrvatski seljački dom* («Casa del Campesino Croata»), que servía de sede para la organización del HSS, y la calle en la que se encontraba recibió el nombre de Calle Croacia. Según Tepeš, la calle recibió este nombre por iniciativa de la organización del HSS y lo conserva desde 1969.

En cuanto a la información de la embajada yugoslava sobre el sector proyugoslavo de los croatas uruguayos, lo más relevante atañe a la organización *Bratstvo*. De hecho, aunque este, como se ha señalado, apoyó a la URSS en su condena de Yugoslavia y Tito a finales de la década de 1940, y el acercamiento con la embajada no se produjo hasta 1966, en 1970 se lo consideraba «nuestra sociedad más grande y vital», más activa que todas las demás juntas, y la valoración más interesante es la siguiente: «Siempre podemos confiar en ellos y estar seguros de que cumplirán con sus obligaciones». No solo se consideraba al *Bratstvo* leal a Yugoslavia, sino ideológicamente cercano al régimen comunista yugoslavo. Se señaló que en sus reuniones se debatían diversos asuntos de Yugoslavia «como si se tratara de una reunión de nuestra organización del partido». Sin embargo, al tratarse de hombres de edad avanzada, muchos temas se veían a través del prisma del modelo soviético, se añadía en el documento (HR-HDA-1409-SOI IVS SRH, Rad s iseljeničkom kolonijom u Urugvaju, kutija 107, 26 de marzo de 1970, p. 6). Esta valoración del *Bratstvo* es importante también en el contexto de la contraposición con la especialmente influyente organización *Hrvatski dom*, que apoyaba la idea de una Yugoslavia organizada federalmente y colaboraba con la embajada yugoslava, pero no se identificaba con la ideología comunista, tal y como concluyó Antonich (2021).

En su libro, Antonich dedicó un capítulo a la actitud de la misión diplomática yugoslava hacia los croatas en Uruguay, con el revelador título «La diplomacia acecha». Los documentos de la embajada yugoslava en Montevideo confirman no solo que esta buscaba actuar contra el sector antiyugoslavo de la comunidad croata, sino también influir en las sociedades leales a Yugoslavia. Al referirse a las emisiones de radio del *Bratstvo*, el *Hrvatski dom*, la Sociedad Cultural y Artística *Naša tamburica* y el *Prvo slovenačko prekomursko društvo* («Primera Sociedad Eslovena de Prekmurje»), se hizo la siguiente valoración y propuesta:

> Podemos influir, y de hecho lo hacemos, en el contenido de las emisiones, pero no podemos pedir que se dedique más tiempo a las noticias de Yugoslavia a menos que aportemos apoyo financiero. Sería conveniente que estas horas de radio, en lugar de tener un carácter social, se centraran cada vez más en Yugoslavia, es decir, que intensificaran la

propaganda yugoslava. (HR-HDA-1409-SOI IVS SRH, kutija 95, Ambasada SFRJ u Urugvaju – radio satovi iseljeničkih društava u Argentini i Urugvaju, 20 de agosto de 1973, p. 3)

Conclusión

La comunidad croata en Uruguay, establecida en gran parte durante el período de entreguerras, acusó muy pronto el impacto de los acontecimientos políticos en su lejana patria, y esta tendencia continuó durante la Segunda Guerra Mundial, después de esta y de nuevo a principios de la década de 1990. Además de las actividades sociales, culturales, deportivas y religiosas, fue expresión del hecho de que una parte de los croatas uruguayos resistió con éxito la asimilación y que, a pesar de no poder ejercer ninguna influencia significativa en la situación política de su patria, adoptaron, no obstante, y de manera muy decidida, determinados posicionamientos ideológicos y políticos. Los croatas de Uruguay estuvieron especialmente divididos durante la existencia de la Yugoslavia comunista. Por ejemplo, el *Hrvatski domobran* adoptó una postura anticomunista y antiyugoslava, abogando por un estado croata independiente. El *Hrvatski dom* apoyó la idea de una Yugoslavia federal, pero no se identificaba con la ideología comunista del régimen de Belgrado. A diferencia del *Hrvatski dom*, el *Bratstvo* apoyó con mucha más firmeza la idea de la unidad yugoslava en el período de entreguerras, pero poco después de la guerra se encontró en oposición al régimen de Tito, apoyando a la URSS, mientras que las relaciones se restablecieron a finales de la década de 1960 y se volvieron muy cordiales. Los esfuerzos por iniciativa propia de los croatas uruguayos, marcados por numerosos sacrificios, para influir en los acontecimientos de Croacia a lo largo de la mayor parte del siglo XX, dado su unidad general actual y la existencia de una República de Croacia independiente y democrática, deberían ser heredados en el siglo XXI por los esfuerzos de las autoridades croatas para apoyar actividades destinadas a preservar la conciencia de los orígenes croatas entre los descendientes de los emigrantes croatas en la República Oriental del Uruguay.

Bibliografía

Antonich, E. (2021). *Hrvatska i Hrvati u Urugvaju*. Zagreb: AGM, Hrvatska matica iseljenika.

Bleiburg. (bez dat.). *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. – 2025. https://www.enciklopedija.hr/clanak/bleiburg

„Bleiburška tragedija na radiju i u tisku Urugvaja". (7. srpnja 1985.). *Danica*, 4.
Čizmić, I., Sopta, M. i Šakić, V. (2005). *Iseljena Hrvatska*. Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga.
„Drugi svjetski kongres Hrvatske mladeži". (Listopad 1978.). *Hrvatska*, 1.
„Glavna godišnja skupština Hrvatske katoličke zajednice u Uruguay-u". (12. svibnja 1971.). *Danica*, 4.
Jareb, M. (2020). Hrvatsko domobranstvo u objema Amerikama kao sastavni dio Ustaško-domobranskog pokreta od 1931. godine do Drugog svjetskog rata. U M. Sopta, V. Lemić i M. Benić Penava (ur.), *Povijest hrvatske političke emigracije u 20. stoljeću* (str. 77-94). Zagreb: Centar za istraživanje hrvatskog iseljeništva.
Krašić, W. (2018). *Hrvatsko proljeće i hrvatska politička emigracija*. Zagreb: Školska knjiga.
Krašić, W. (2022). Bleiburg and Croatian Political Emigration – Commemorations, Interpretations and Use in Anti-Yugoslav Propaganda. *Studia Środkowoeuropejskie i Bałkanistyczne*, *XXXI*, 47-79. https://doi.org/10.4467/2543733XSSB.22.003.16705
Križni put. (bez dat.). *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. – 2025. http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=34099
„Proslava dana hrvatske državnosti u Montevideu – Uruguay". (Lipanj 1975.). *Hrvatska*, 2.
Radelić, Z. (2011.) *Križari: gerila u Hrvatskoj: 1945. – 1950*. Zagreb: Alfa; Hrvatski institut za povijest.
„Rezolucija br. 2 Drugog svjetskog kongresa Hrvatske mladeži". (Listopad 1978.). *Hrvatska*, 3.
„Sjećanje na dane borbe, pobjede i slave". (Lipanj 1955.). *Drina*, 282.
Tepeš, I. (2021). *Hrvatska politička emigracija – HSS*. Zagreb: AGM.
„Vijesti iz Urugvaja". (22. svibnja 1963.). *Danica*, 5.

Fuentes de archivo

HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH, Osobni dosjei: Hrvatska, Hrvatski državni arhiv, Zagreb, fond 1561, Služba državne sigurnosti Republičkog sekretarijata za unutrašnje poslove Socijalističke Republike Hrvatske.
HR-HDA-1409-SOI IVS SRH: Hrvatska, Hrvatski državni arhiv, Zagreb, fond 1409, Savjet za odnose s inozemstvom Izvršnog vijeća Sabora Socijalističke Republike Hrvatske.

NEKE CRTICE O UREĐIVAČKOJ POLITICI *HRVATSKE REVIJE* U KONTEKSTU EMIGRANTSKIH PREVIRANJA

Ante Delić

Sažetak

Nezaobilazan izvor u istraživanju hrvatske političke emigracije predstavlja, do sada nedovoljno istražena, ostavština urednika *Hrvatske revije* Vinka Nikolića koja se nalazi u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu. S obzirom na to da je Hrvatska revija od početka svoga poslijeratnog izlaženja imala značajan utjecaj na emigrantska previranja, u izlaganju će se na nekim primjerima prikazati na koji je način oblikovana uređivačka politika *Hrvatske revije* u kontekstu poslijeratnih emigrantskih organiziranja i nezaobilaznih opredjeljenja u odnosu na zbivanja u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Nastojat će se prikazati na koji se način Vinko Nikolić kao urednik *Hrvatske revije* odnosio prema autorima čije je priloge objavljivao s obzirom na njihovo političko opredjeljenje unutar hrvatskih emigrantskih organizacija i društava. Jednako tako, pokušat će se rasvijetliti do sada neistražen odnos V. Nikolića s drugim osnivačem *Hrvatske revije* Antunom Bonifačićem do prekida njihove suradnje 1954. te dati odgovor na pitanje koji su uzroci njihova sukoba.

Ključne riječi: Vinko Nikolić, Antun Bonifačić, Eugen Dido Kvaternik, Hrvatska revija, Ante Pavelić

Uvod

Argentinske su vlasti poslije Drugoga svjetskog rata širom otvorile vrata hrvatskim političkim emigrantima, a u Argentini je prostor slobode pronašao pretežiti dio hrvatske inteligencije (Sinovčić, 1991). Međutim, i prije Drugoga svjetskog rata u Argentini se nalazila brojna hrvatska zajednica, a jedan dio iseljenika koji je bio okupljen oko organizacije Hrvatski domobran osnovane 1931. godine izdavao je istoimeni tjednik odnosno „prve hrvatske novine domobransko-ustaškog pokreta u prvoj emigraciji" (Čizmić, Sopta i Šakić, 2005, str. 330; Jareb, 2006, str. 347-364). U Argentini djeluju i brojna druga hrvatska društva i organizacije (Sinovčić, 1991).

U studenome 1948. Ante Pavelić prebacio se u Argentinu te je mnogima „još uvijek bio personifikacijom hrvatske državnosti", a njegova „pojava u tamošnjoj hrvatskoj javnosti povećava nostalgiju i oživljava osjećaj lojalnosti prema bivšemu državnom poglavaru" (Jonjić, 1997, str. 10).

Nikolić je bio u vezi s Pavelićevom obitelji od trenutka njihova dolaska u Argentinu. Naime, Ivica Krilić zamolio je Nikolića 29. lipnja 1948. da mu javi u kakvim uvjetima živi „M. Flego" (Pavelićev sin Velimir) koji je nedavno stigao u Argentinu:

> Poznajući njegovu narav vjerujem, da bi on tamo i gladovao i spavao negdje u kakvoj čekaonici, a da ne bi nikoga ništa upitao ili zamolio. Molim Te liepo, pogledaj makar iz daleka, kako živi i treba li što. Molim Te, sve o tome mi javi, pa ću se nekako pobrinuti, da mu se dostave sredstva potrebna za živjeti. Budući se radi o zbilja prijateljskoj usluzi, molim Te za potrebnu diskreciju, kako prema njemu, tako još više i prema svakomu drugomu. (NSK, R 7971, Bb)

Nikolić je u Argentinu stigao 8. lipnja 1947., a nedugo po svom dolasku u Buenos Aires postao je jednim od urednika lista *Hrvatska* s Franjom Nevistićem koji je obnašao i dužnost glavnog tajnika Hrvatskog domobrana (Katalinić, 2001). Prvi broj *Hrvatske* izašao je 1. studenoga 1947., a u političkom smislu *Hrvatska* je zastupala ideju hrvatske državne nezavisnosti. Međutim, sredinom 1950. godine došlo je do promjene u uredništvu *Hrvatske* te su Nikolić i Nevistić smijenjeni. Okolnosti njihove smjene još nisu do kraja razjašnjene (Delić, 2016; Katalinić, 2017).

Iduće godine Nikolić iz Buenos Airesa s Antunom Bonifačićem koji je živio u Brazilu obnavlja izlaženje književnog časopisa koji je kao mjesečnik izlazio u Zagrebu od 1928. do 1945. kao glasilo Matice hrvatske. S obzirom na sve veći utjecaj koji će *Revija* kao „kulturno-književni tromjesečnik" u narednim godinama ostvarivati na emigrantskoj pozornici, ovdje ćemo na nekim primjerima, koliko nam ograničenost prostorom dopušta, prikazati uređivačku politiku *Hrvatske revije* u kontekstu raslojavanja među emigrantskim skupinama osobito u prvim godinama *Revijina* izlaženja. Tu u prvom redu mislimo na članke Eugena Dide Kvaternika. Naime, iako je u dosadašnjim istraživanjima utvrđeno da Kvaternik nije osobito pouzdan izvor, Kvaternikovi su članci imali velikoga odjeka ne samo u Argentini i ne samo u vremenu njihova objavljivanja već i u narednim godinama i desetljećima.

Uzroci Kvaternikovih poslijeratnih članaka prvenstveno su osobne prirode i izviru iz činjenice da je Pavelić 1942. smijenio s dužnosti glavnog ravnatelja za javni red i sigurnost Didu Kvaternika kao i

njegova oca vojskovođu Slavka Kvaternika te, što se nerijetko previđa, i velikog župana Ljubomira Kvaternika, Slavkova brata. Okolnosti njihove smjene prelaze okvire ovoga rada i zahtijevaju zasebnu raspravu (Krizman, 1983; Kovačić, 2005). Poslije smjene Dido Kvaternik otišao je početkom 1943. godine u Slovačku, gdje je teško preživljavao pa je „Pavelić odobrio 20.000 švicarskih franaka za Didu" (SDS RSUP SRH, 013.2.25a, str. 80). Kvaternikov tajnik, Drago Jilek tvrdi da je „Didu poznavao kao vrlo osobna čovjeka, koji se voli svetiti i ne zaboravlja ako mu neko nešto krivo napravi" (SDS RSUP SRH, 013.2.25a, str. 82).

Dido Kvaternik između Nikolića i Bonifačića

Okolnosti svibanjske katastrofe 1945. godine postavljale su brojna pitanja i tražile odgovore koji će u konačnici oblikovati buduće djelovanje preživjelih dužnosnika Nezavisne Države Hrvatske. Stijepo Perić, nekadašnji prvi poslanik NDH-a u Rimu, uzroke sloma NDH-a vidio je u hrvatsko-talijanskim odnosima odnosno Pavelićevoj servilnoj politici prema Italiji, o čemu je pisao u novopokrenutom buenosaireškom mjesečniku *Sloboda* 1949. Na njegovo pisanje odgovorio je Marko Sinovčić, kao osoba bliska Paveliću, knjigom NDH u *svietlu dokumenata* iz 1950. godine, što je očito ponukalo Didu Kvaternika da se uključi u tu raspravu.

Nikolićeva ostavština pokazuje da je njegova veza s Kvaternikom postojala i prije izlaska prvog broja *Revije*, a poradi Kvaternikova uključivanja u krug suradnika koji bi na stranicama *Revije* iznosio svoja sjećanja o događajima iz povijesti ustaškog pokreta i Nezavisne Države Hrvatske, što je za posljedicu imalo dogovor oko objavljivanja prvoga Kvaternikova članka 1952. godine.

Naime, Nikolić 15. lipnja 1952. obavještava Bonifačića da je Kvaternik spreman napisati članak „Hrvatska emigracija i 10. travnja" te ističe iznimnu vrijednost članka koji je „senzacionalni prilog povijesti" jer je Kvaternik „jedini svjedok" tih događaja (NSK, R 7971, Ba). Bonifačić mu odgovara 11. srpnja „da je bolje ne plesti se u ‚obiteljske svadje', u kojima mi nismo sudjelovali nego kao statisti" (NSK, R 7971, Bb). Nikolić mu šalje članak na čitanje uz napomenu:

> Pročitajte, razmislite (prespavajte) pa onda vratite i odgovorite, što mislite. Svakako, to je ne ulje nego benzin. Ali dokument, senzacija, stvarni prilog povijesti. Ja sam se ugodno (potcrtao V. N.) iznenadio, jer sam se bojao (kao i Vi) da će biti više osobno, ali istina je dokumentirana i strašna. Činjenice same govore. Pisano je lijepo i pametno. (NSK, R 7971, Ba, 28. 7. 1952.)

Dodaje da je Kvaternik spreman u slučaju objave platiti polovicu

troškova tiska njegova članka. Nakon što ga je pročitao Bonifačić pristaje da se Kvaternikov članak objavi, ali upozorava Nikolića da ne smije primiti novac koji mu Kvaternik nudi za dio troškova tiskanja (NSK, R 7971, Bb, 3. 8. 1952.). Na koncu je članak objavljen pod naslovom „Ustaška emigracija u Italiji i 10. travnja 1941. Jedan prilog našoj najnovijoj povijesti" u *Hrvatskoj reviji* br. 3. iz rujna 1952.

Objava Kvaternikova članka za Pavelića je bila višestruko bolna. Naime, ne samo da mu nekadašnji bliski suradnik zauzima otvoreni neprijateljski stav već se radi o tome da je Dido Kvaternik bio osoba bliska Paveliću i njegovoj obitelji još iz razdoblja prve emigracije, što je nesumnjivo posljedica zajedničkog tamnovanja u Torinu, kao i nakon izlaska na slobodu, te ga se smatralo dijelom obitelji. Osim te privatne dimenzije, Kvaternikov članak bio je još nezgodniji i opasniji u aktualnom političkom kontekstu. Ne samo da je objavljen u trenutku kada se u iseljeništvu polako organizirao politički život u stranačkom smislu (Jonjić, 2020), a kojem je Pavelić bio nezaobilaznim dionikom, već je godinu dana ranije jugoslavenska vlada objavila zahtjev argentinskim vlastima za izručenjem Pavelića. Nedugo zatim bilo je zatraženo i izručenje bivšeg ministra Andrije Artukovića od strane SAD-a (Delić, 2016), pa nastojanja oko objave Kvaternikova članka u novopokrenutoj Hrvatskoj reviji treba promatrati i u tom vanjskopolitičkom kontekstu.

Bonifačić u pismu od 5. lipnja 1952. navodi da je Pavelić od njega preko posrednika tražio da se Revija odrekne pisanja o politici, „ali ja mu uopće nisam odgovorio na to" (NSK, R 7971, Bb). Treba naglasiti da je u ovom razdoblju i Bonifačić iznimno kritičan prema Paveliću. U pismu Nikoliću od 19. listopada 1951. piše da:

> Uza sav kriminal stari [Pavelić] je protuteža srpskom i komu.[nističkom] kriminalu, pa može da posluži kao hrvatski krvnik, pošto nema države na svijetu bez krvnika. Ne smije samo biti „vodja". Kako raja reagira na to? Nalazimo se potpuno šah mat, kada bi morali biti aktivni. Netko je Meštrovića ukočio, fratri ne mogu naprijed od svoje jezgre, Maček je crknut, a njegova okolina vjerojatno radi samo po narudžbi gazda. (NSK, R 7971, Bb)

Vladko Maček i Ivan Meštrović dosljedno su odbijali zauzeti odlučan stav „protiv bilo koje i bilo kakve Jugoslavije" (Katalinić, 2017, str. 149-154).

Niz istaknutih pojedinaca u emigraciji, među kojima su i oni koje ne ubrajamo u Pavelićeve sljedbenike, negativno je ocijenilo Nikolićevu objavu Kvaternikova članka. Primjerice, Dominik Mandić u pismu Nikoliću 24. prosinca 1952. iznosi mišljenje „da je Hrv. Revija morala stati daleko od ličnih i političkih obračunavanja izmegju zavagjenih hrvatskih prvaka. Uza sve svoje nedostatke Dr Pavelić može odigrati korisnu

ulogu u našoj skoroj budućnosti. Svijet treba, i traži vogja" (Ostavština D. Mandića, sv. 12, m. 3, f. 16.). Mandić je i u idućem pismu Nikoliću (8. 2. 1953.) isticao da „nije nigda bila potrebnija sloga i zajednički nastup nego danas" te da bi *Revija* „najviše usluga učinila Hrv. Narodu, kada bi držala nepolitički i vanstranački stav". Također je izrazito negativno ocijenio Kvaternikovu osobu (NSK, R 7971, Bb).

Tijekom 1953. godine narasle nesuglasice sve su vidljivije u Nikolićevim i Bonifačićevim pismima. One nisu bile samo političke prirode kad je riječ o odnosu prema nekim emigrantskim skupinama i pojedincima već su se očitovale i u raspodjeli uredničkih dužnosti od recenzija rukopisa do prodaje i distribucije same *Revije*. Nikolić u pismu Bonifačiću (14. 2. 1953., str. 1) ističe da ni on sam nije svjestan „da ‚*Hrvatska Revija' ne izlazi za volju Vašega ni mojega novčanog priloga, nego samo zahvaljujući žrtvama i radu Nikolića* (ist. V. N.). Revija je imala sve uvjete, da davno propadne, što nije, zahvaliti se ima samo mojim naporima" (NSK, R 7971, Ba).

S obzirom na to da Bonifačić nije živio u Argentini nego u Brazilu, predložio je osobu koja se nalazi u Buenos Airesu da u njegovo ime pregleda *Revijine* blagajničke knjige, što je Nikolić odbio odgovarajući da predložena osoba nije njegov prijatelj, „ali je zato prijatelj dra Vrančića i ostalih mojih protivnika i neprijatelja. Tako bi jedna posve strana osoba ušla u naše tajne: pretplatnici, naklada, dobrotvori i dr, što nikako nije zgodno." Osim toga, nastavlja Nikolić, vi se *„ponašate prema meni, kao ravnatelj prema dobro plaćenom namješteniku,* i samo mi lifrate ideje, da ja onda teglim kao magare. Ja više to *ne mogu, ne želim niti hoću* (ist. V. N.). Ne ću raditi kao životinja, i onda još morati dokazivati svoje poštenje" (NSK, R 7971, Ba, 14. 2. 1953., str. 2-4).

U međuvremenu je Dido Kvaternik poslao novi rukopis, a urednik upravo pokrenutog časopisa *Hrvatska misao* Marko Sinovčić poslao je reagiranje na Kvaternikov prvi članak. Poslije početnog taktiziranja Nikolić je odbio objaviti reagiranje „jer Sinovčić niti zna niti može odgovoriti Kvaterniku". Međutim, kad je primio Sinovčićev rukopis, Nikolić ga je proslijedio Kvaterniku želeći čuti njegovo mišljenje. Kvaternik se složio da Sinovčićev članak „nije za H.R., jer ne odgovara nivou H.R. da donaša članke za iskrivljenim prevodima napisane sa tendencijom osobnih obračunavanja (sic!)". Kvaternik završava rečenicom: „Prilažem jednu kopiju za prof. A. Bonifačića" (NSK, R 7971, Bb, 22. 3. 1953., str. 2). Spomenuta kopija uistinu se nalazi u Nikolićevoj ostavštini, ali u izvorniku pisma ta je rečenica prekrižena do nečitljivosti. Može se pretpostaviti da to nije Kvaternikovo djelo jer je ranije u istom pismu križao riječi služeći se pisaćim strojem, a i boja tinte kojom je to učinje-

no razlikuje se od one kojom je pismo potpisao. Na isti način prekrižena je i prva rečenica, pa je njezin sadržaj vidljiv iz kopije pisma u kojoj Kvaternik kaže da mu je „prijatelj Rakovac" predao Sinovčićev odgovor na njegov tekst (NSK, R 7971, Bb, 22. 3. 1953., str. 1). S obzirom na to da se izvornik i kopija nalaze u Nikolićevoj ostavštini, možemo pretpostaviti da Bonifačić svoj primjerak nije dobio te da je sve navedeno posljedica naraslog nepovjerenja i neslaganja oko uređivanja časopisa.

Nikolić je Sinovčiću odgovorio kako Kvaternikov članak nije objavljen „da nekoga napadne, nego kao svjedočanstvo", jer urednici ne žele „da iz Revije itko ikoga napada". Jednako tako, kod objave Kvaternikova članka urednike je „vodila samo ljubav prema Hrvatskoj i ‚raščišćavanju prilika koje stoje u vezi 10. travnja'" (NSK, R 7971, Ba, 26. 12. 1952., str. 1).

Nikolićevo obrazloženje Sinovčiću zašto njegov članak „Osvrt na članak Eugena Kvaternika" neće biti objavljen bilo je da je „doista prekasno stigao". S druge strane, kako je Sinovčiću za potrebe članka Pavelić dao posebnu izjavu, Nikolić je pokušao uvući Pavelića u polemiku s Kvaternikom na *Revijinim* stranicama: „Stoga ti u prilogu vraćam Tvoj članak i molim Te, da nam od g. dra Ante Pavelića pribaviš dokaz, da je taj razgovor vjerno i točno reproduciran. To može napisati na samom rukopisu, a može i posebnim pismom" (NSK, R 7971, Ba, 27. 3. 1953., str. 1).

U *Revijinoj* uredničkoj napomeni kao objašnjenje za neobjavljivanje reagiranja će stajati:

> Premda g. Sinovčić niti je znao niti je mogao odgovoriti na pitanja, koja se u članku „Ustaška emigracija u Italiji i 10. travnja 1941." nameću dru Paveliću, uredništvo „Hrvatske Revije" bilo bi ipak donijelo njegov osvrt. Evo zašto ga nije donijelo: Uredništvo „Hrvatske Revije" najavilo je već u br. 4. 1952. (izišlom 10. XII. 1952.), da suradnju za slijedeći broj prima „najkasnije do 15. siječnja 1953." Osvrt g. Sinovčića stigao je istom 7. veljače. (Jareb, 1995, str. 69)

Međutim, u ranijem pismu Sinovčiću Nikolić je odredio dulji rok, tj. „najkasnije do konca siječnja" (NSK, R 7971, Ba, 26. 12. 1952., str. 1). Sinovčić ni početkom ožujka nije dobio Nikolićev odgovor na pitanje hoće li članak biti uvršten, pa mu je isto pitanje ponovio u pismu od 6. ožujka ističući da mu je 3. veljače poslao članak „kojeg si ti primitak brzoglasno potvrdio" (NSK, R 7971, Bb, 6. 3. 1953.). Na koncu je Sinovčić svoj odgovor objavio u *Hrvatskoj*, glasilu bliskom Paveliću, pod naslovom „Osvrt na članak Eugena Kvaternika" (Sinovčić, 1953).

U spomenutoj uredničkoj napomeni još jednom je istaknuta spremnost na objavu Pavelićeva odgovora Kvaterniku, jer „samo on može stvarno odgovoriti na dotična pitanja" (Jareb, 1995, str. 69).

Odnos dvojice urednika sve više se narušavao pa Nikolić 11. ožujka 1953. piše Bonifačiću da ga ne želi izbaciti iz Revije, „ali još manje, da se sam dadem izigrati" (NSK, R 7971, Ba). Nadalje, u pismu od 20. travnja 1953. Nikolić piše da mu je Sinovčić rekao „da kad bih ja znao, što ste Vi o meni pisali, da bih odmah prekinuo svaku vezu s Vama" (NSK, R 7971, Ba). Bonifačić je pak isticao da se radi „o važnoj stvari da ne postanemo list ili organ Di.[de] Kv.[aternika] već da ispadnemo ono što jesmo: HR, iznad svih grupa u borbi za Hrv. Državu i Vječnu Hrvatsku". Kako bi izbjegli optužbe za strančarenje i pristranost, Bonifačić kaže „da kada smo kašu skuhali, da je moramo i jesti" te predlaže „da preštampamo Sinovčićev odgovor s našom napomenom, da mi to nismo odbili i da u isti mah štampamo i odgovor Di. [de] Kv.[aternika]" uz objašnjenje „da smo tiskali ovu polemiku zbog potrebe demokratskog raščišćavanja nedavne hrvatske prošlosti kao što to rade svi narodi svijeta" (NSK, R 7971, Bb, 7. 5. 1953., str. 1). Također, poziva na prekid razbijanja emigrantskih redova:

> Do sada su svi crkli, koji su se posvetili borbi sa Minotaurusom (ovo se očito odnosi na Pavelića, op.a.), pa je bolje ograničiti naše polemike, da govorimo o temama, koje otvaraju horizonte i daju zraka ljudima. (…) Mjesto sloge povećavamo i mi hrvatske svađe, a Tito i njegovi sve deblji i staloženiji. (NSK, R 7971, Bb, 25. 6. 1953.)

Bonifačićevi argumenti nisu naišli na plodno tlo, pa i par dana kasnije proziva Nikolića da provodi „svoju volju bez mene što se tiče članka DKV". Na kraju pisma, osvrćući se na stanje u emigraciji Bonifačić, rezignirano zaključuje:

> Sada vidim, da fratri vode rat čak sa Svetim Pismom u svoja dva lista, mi smo postali drugo ratište, da o Hrvatskoj i radićevcima i ne govorim. Čini mi se, kadgod, da je bolje povući se nego raditi kad nas je već Bog prokleo. (NSK, R 7971, Bb, 28. 6. 1953.)

Smatrao je da Dido Kvaternik treba napisati knjigu u kojoj će „potpuno iskreno i u cjelini dati zaokruženu sliku, a ovako bi samo štetili reviji i hrvatskim interesima u svijetu" (NSK, R 7971, Bb, 12. 10. 1953.). Na ovo pismo Nikolić je odgovorio dva mjeseca kasnije, a u narednom razdoblju korespondencija postaje sve rjeđa.

Osim niza suvremenika u iseljeništvu, i u znanstvenoj je literaturi ranije upozoravano na iznimnu nepouzdanost članaka Dide Kvaternika (Jonjić, 2000, 2014; Delić, 2016). Međutim, u Nikolićevoj ostavštini nalazi se njegova korespondencija s Kvaternikovom suprugom Marijom koja nam dodatno osvjetljava odnos Nikolića i Kvaternika i pozadinu Nikolićeva nastojanja na objavi Kvaternikovih članaka u *Hrvatskoj reviji*, što je na ovom mjestu potrebno posebno istaknuti. Naime, 1988. godine u po-

vodu pripreme za tisak Kvaternikovih članaka, njegova supruga traži od Nikolića da joj pošalje dokument o kojem Dido Kvaternik u svom članku od 2. svibnja 1960. u časopisu *Hrvatski glas* piše: „Kako je imalo biti sa dr. Mačekom i drugim prvacima HSS već u travnju 1941. točno sam opisao u jednoj ispravi, koja se nalazi dobro pohranjena u pismohrani Hrvatske Revije" (NSK, R 7971, Bb, 15. 2. 1988.). Nikolić je odgovorio: *„Ne postoji* (istaknuo V. N.) nikakav dokumenat, nikakva ‚isprava', o kojoj pišete. To je pok. Dido napisao, sporazumno sa mnom, da djeluje uvjerljivo. Možda je i namjeravao napisati takvu ‚ispravu', ali je nije nikad napisao, niti je meni dao u pohranu" (NSK, R 7971, Ba., 27. 4. 1988., str. 1).

Ovo Nikolićevo priznanje Kvaternikovoj udovici ima višestruku vrijednost te nužno potiče na postavljanje pitanja. Naime, desetljećima nakon njihova objavljivanja pa sve do našega vremena Kvaternikovi su članci, osobito kada je riječ o hrvatsko-talijanskim odnosima, nebrojeno puta korišteni kao relevantan izvor u različitim radovima i na različitim stranama, od novinskih napisa preko publicistike do historiografije, kako jugoslavenske tako i postjugoslavenske. Jedan od paradigmatskih primjera kako je jugoslavenska historiografija koristila Kvaternikove članke radi dodatnog snaženja tadašnje službene interpretacije o „prodaji Dalmacije" nalazimo i kod Fikrete Jelić-Butić:

> Tako bivši ustaški funkcioneri E. D. Kvaternik (članak: Ustaška emigracija u Italiji i 10. travnja 1941, Hrvatska revija, Buenos Aires 1952. br. 3) i S. Perić (članak: Hrvatsko-talijanski odnosi za vrieme drugog svjetskog rata, Sloboda, Buenos Aires, 1949, br. 1 i 2) izjavljuju da je Pavelić prije 1941. priznao prava fašističke Italije na aneksiju hrvatskih krajeva, što će se kasnije Rimskim ugovorima i ostvariti. (1969, str. 73)

Svrha ovoga rada nije ulaziti u detaljan prikaz hrvatsko-talijanskih odnosa vezano za pitanje razgraničenja o čemu već postoje temeljita istraživanja (Jonjić, 2000; Barić, 2012). Međutim, danas znamo da Pavelić nije prešućivao svoje kontakte s talijanskim dužnosnicima (Davanzati i, kasnije, Ciano) ni prije objave talijanskih diplomatskih dokumenata. Odnosno, danas vidimo da Pavelićevo svjedočanstvo o tim kontaktima u biti odgovara onomu što možemo vidjeti u talijanskim izvorima. Istini za volju treba reći da se talijanska strana ni kasnije, poslije kapitulacije Italije, kod tzv. note Tamburini nije mogla

> pozvati ni na kakve „obaveze" koje je Pavelić „preuzeo" još prije proglašenja NDH, a koje bi talijanskoj strani davale pravo na istočnu obalu Jadrana. I to govori da su Rimski ugovori iz svibnja 1941. bili posljedica talijanske prisile, a ne prethodnog dogovora Mussolinija i Pavelića. (Barić, 2012, str. 459)

Slijedom toga logično je zaključiti da se ni drugi Pavelićevi opisi nekih događaja ne mogu načelno i *a priori* diskvalificirati, dok ih ne podvrgnemo znanstvenoj kritici.

Nikolić će i dalje ustrajati na tome kako je potrebna „stvarna i istinita kritika naše današnje emigracije, specijalno Pavelićevaca koji bezočno guraju naprijed Poglavnika, koji je opet spreman predati obalu i tri zone za svoju vlast od Maksimira do Črnomerca" (NSK, R 7971, Ba, 15. 1. 1954.). S druge strane, vrijeme zajedničkog uređivanja *Revije* došlo je svome kraju. Bonifačić se krajem 1954. seli u SAD i o tome ni ne obavještava Nikolića, što je bila očita posljedica ranijih sve lošijih odnosa. Nikolić je obrisao Bonifačićevo ime iz uredništva *Hrvatske revije*. Time je razdoblje zajedničkog uređivanja *Hrvatske revije* završeno, a u Nikolićevoj ostavštini nalazi se još nekoliko pisama koje su razmijenili. U jednome od njih iz listopada 1960. Nikolić poziva Bonifačića da kao „prvi hrvatski književnik" surađuje u „jedinom književnom listu u tuđini", a njihov prekid suradnje nazvao je „nesporazumkom" kojem su „mnogo doprinijeli i treći" te na koncu moli Bonifačića da mu *„odmah"* (ist. V. N.) pošalje svoj prilog za HR (NSK, R 7971, Ba). Međutim, na to pismo Bonifačić nije odgovorio.

Nikolić i Draganović o Paveliću

U kontekstu ove teme valja spomenuti i jedan drugi zapravo srodan slučaj koji također osvjetljava Nikolićevu uređivačku politiku. Naime, pripremajući rukopis za prvo izdanje II. sveska knjige *Pred vratima domovine*, u poglavlju „Španjolska – Madrid" Nikolić opisuje svoj navodni posjet Pavelićevu grobu i piše o „kratkom razgovoru" s Pavelićem koji se „odvio" u njegovim „mislima". Korespondencija Draganovića i Nikolića, prije objave knjige, pokazuje nam da je taj „razgovor" zapravo rezultat Nikolićevih i Draganovićevih kontinuiranih nastojanja oko stvaranja željene percepcije Pavelićeva lika i djela prema ostatku hrvatskog iseljeništva, ali i pokušaj daljnjeg vlastitog političkog pozicioniranja u postojećim emigrantskim okolnostima, između ostalog, i kroz preoblikovanje vlastite prošlosti. Naime, Draganović je na određenim mjestima, koja je očito držao važnima, ispravljao Nikolićev rukopis i prema potrebi ga dotjerivao sugerirajući izmjene. To se u najvećoj mjeri odnosi na zamišljeni „razgovor" s Pavelićem na groblju:

> U općoj hrvatskoj katastrofi Ti si se spasio... Ali, Hrvatske nisi spašavao! (...) Nije meni žao, što si se Ti onda spasio, ne, nego me u dno duše boli, što si tako moralno umro već pred dvadeset godina... (...) Na sva Tvoja djela povijest će gledati kroz Bleiburg! (Nikolić, 1995, str. 444-445)

Taj tekst u najvećoj je mjeri sukladan sugestijama iz Draganovićeva pisma Nikoliću od 16. lipnja 1967. Međutim, Draganović je u pismu naveo i da treba „radi pravednosti, i radi boljeg efekta onih teških riječi", reći i sljedeće:

> Ti si bio zadobio simpatije cijelog naroda. Ostvario iza osam stotina godina hrvatsku Državu. Ušao u hrvatsku povijest. I da je bila sama ta činjenica, ostao bi u nju upisan zlatnim slovima. Ali ti si ostao i na čelu te države. Utisnuo joj svoj pečat. Vodio je. Ti nisi samo bio običan proizvod tadašnjih prilika, to bi bilo Tebe nedostojno. Ti si te prilike i stvarao. Bile su one veličanstvene, ali i strašne. Čitav jedan narod davao je od sebe sve, što nikad u našoj mučnoj povijesti nije dao. Ali uza sav svoj nadčovječni napor i svoje plemenite, neopisive žrtve ostao je pred licem svjetske javnosti okaljan, ozloglašen, proglašen nedostojnim svoje slobode. Pripisana su mu djela izvjesnih pojedinaca, kakvih je bilo u svim narodima, u svim njegovim protivnicima, a koje on nije nikada odobrio. Što si Ti učinio, da do takvih prilika ne dođe? (NSK, R 7971, Bb, 16. 6. 1967., str. 1-2)

Od ovih pak Draganovićevih sugestija Nikolić je preuzeo dvije rečenice. Treba spomenuti i da je u *Hrvatskoj reviji* 1990. objavljen članak o navodnom zadnjem razgovoru Pavelića i Draganovića 1948. (Delić, 2016), a urednik uvodno ističe kako je u predgovoru knjige *Tragedija se dogodila u svibnju* spomenuo dokument koji se, kao i u Kvaternikovu slučaju, „nalazi u pismohrani Uredništva HR-a":

> Riječ je o dokumentu prof. Krunoslava Draganovića (ist. V. N.), u kojem je on opisao svoj zadnji razgovor s drom Antom Pavelićem, u Napulju, Italija, u listopadu 1948. Ovaj je dokument iz godine 1967., poslan iz Pressbauma kod Beča (Draganovićevo dugogodišnje boravište), 24. srpnja 1967. U posljednje vrijeme pojavilo se više fotokopija istog dokumenta, uglavnom djelomičnih, mjestimično nejasnih (jer su, sigurno, kopije kopijâ). Pojavljuju se često i različiti prikazi odnosa dra Pavelića i prof. Draganovića, razni prikazi odlaska dra Pavelića iz Europe, i ostaloga, posebno u vezi tragedije prof. Draganovića. Zato smo odlučili dati u javnost cjeloviti original (ist. V. N.) dokumenata prof. Draganovića, kako bismo točno odredili vrijednost pojedinih prijepisa i kopija ovog dokumenta, a također i unijeli više svjetla u međusobne odnose dra Pavelića i prof. Draganovića – sve to kao prilog povijesti (ist. V. N.), a ne polemici, jer oni obojica sada spadaju u povijest. („Zadnji razgovor", 1990, str. 899)

Ovdje vidimo istu metodologiju koja podrazumijeva konfabulaciju o originalnim dokumentima koji se nalaze u pismohrani uredništva, s ciljem navodnog rasvjetljavanja povijesnih pitanja. S druge strane, Draganović je svoju kritiku Pavelića „začinio i takvim kvalifika-

cijama dojučerašnjih idola, koje je već na prvi pogled bilo moguće prepoznati kao izmišljotine, naknadna domišljanja i natege" (Jonjić, 2010, str. 255; Akmadža, 2010).

Zaključak

Ostavština Vinka Nikolića pruža nam slojeviti pogled kako na samu Nikolićevu osobu tako i na uređivačku politiku *Hrvatske revije*. Nekim člancima objavljenima u *Hrvatskoj reviji* treba pristupati s posebnim oprezom s obzirom na činjenicu da su imali za cilj u kontekstu emigrantskih raslojavanja prije svega obračunati se s političkim neistomišljenicima, pri tome ne birajući sredstva, odnosno služeći se i krivotvorinama. Navedeno je potrebno imati na umu ako želimo bolje razumjeti ne samo neke pojedinačne epizode već i hrvatsku političku emigraciju općenito. Kad je riječ o Nikolićevoj ulozi u tom kontekstu, zanimljivu ocjenu dao je jedan od njegovih suvremenika:

> Doista, to je bilo pravo Nikolićevo zvanje i u tome je imao velik uspjeh. S nacionalnog bi stanovišta taj njegov rad, koji je bio itekako koristan, bio još i mnogo korisniji da nije bilo onoga negativnog osjećaja mržnje, koji je dolazio do izražaja između ostalog u politički i osobno odveć pristranu uređivanju časopisa. Na žalost, na političkom polju – na koje se je on, usprkos prije navedenih njegovih riječi ipak rado zalijetao – nije bio iste sreće i nije polučivao iste uspjehe. (Katalinić, 2017, str. 188)

Nikolićev primjer još jednom pokazuje kako je važno u ocjenjivanju prošlog djelovanja pojedinaca uvijek iznova i bez predrasuda tragati za izvornim dokumentima i na njima temeljiti zaključke, jer je to jedini put ka cjelovitom razumijevanju prije svega uzroka i motiva, a zatim i posljedica djelovanja pojedinaca.

Popis literature i izvora

Akmadža, M. (2010). *Krunoslav Draganović – Iskazi komunističkim istražiteljima*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest. Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje.

Barić, N. (2012). *Ustaše na Jadranu. Uprava Nezavisne Države Hrvatske u jadranskoj Hrvatskoj nakon kapitulacije Kraljevine Italije*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest.

Čizmić, I., Sopta, M. i Šakić, V. (2005). *Iseljena Hrvatska*. Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga; Institut za društvena istraživanja Ivo Pilar.

Delić, A. (2016). *Djelovanje Ante Pavelića od 1945. do 1953*. godine [Neobjavljena doktorska disertacija]. Sveučilište u Zadru.

Jareb, J. (ur.). (1995). *Eugen Dido Kvaternik, Sjećanja i zapažanja 1925. – 1945*. Zagreb: Nakladničko društvo Starčević.

Jareb, M. (2006). *Ustaško-domobranski pokret od nastanka do travnja 1941. godine*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest – Školska knjiga.

Jonjić, T. (1997). Razgovor s Milanom Blažekovićem. *Politički zatvorenik,* 60, 7-10. https://www.tomislavjonjic.iz.hr/IV_blazekovic.html

Jonjić, T. (2010). Miroslav Akmadža: Krunoslav Draganović – Iskazi komunističkim istražiteljima (Krunoslav Draganović – Testimony to Communist Interrogators). Zagreb: Hrvatski institut za povijest. Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Slavonski Brod. *Review of Croatian History*, 6(1), 253-259. https://www.tomislavjonjic.iz.hr/Draganovicprikaz.pdf

Jonjić, T. (2014). Mandićevo hrvatstvo i jugoslavenstvo. U R. Jolić (ur.), Dr. fra Dominik Mandić (1889. – 1973.). *Zbornik radova sa znanstvenog simpozija u prigodi 40. obljetnice smrti*. Mostar – Zagreb: Hercegovačka franjevačka provincija – Hrvatski institut za povijest. https://www.bib.irb.hr:8443/1072063/download/1072063.JONJIC-Mandievo_hrvatstvo_i_jugoslavenstvo.pdf

Jonjić, T. (2020). Organiziranje prvih političkih stranaka u hrvatskome iseljeništvu nakon Drugoga svjetskog rata. U Marina Perić Kaselj (ur.), *Društveno-povijesni kontekst političkog djelovanja u iseljeništvu: organizacije, stranke, pokreti (zbornik radova)*. Zagreb: IMIN. https://www.bib.irb.hr:8443/1090768/download/1090768.JONJIC-Hrvatska_politicka-emigracija-Zbornik.pdf

Katalinić, K. (2001). Osnutak Hrvatske republikanske stranke. *Republika Hrvatska*, 51(208). Zagreb.

Katalinić, K. (2017). *Od poraza do pobjede. Povijest hrvatske političke emigracije 1945. – 1990. Svezak I.: 1945. – 1959*. Zagreb: Naklada Trpimir.

Kovačić, D. (2005). Uspostava i djelovanje policijskog i sigurnosno-obavještajnog sustava Nezavisne Države Hrvatske od 1941. do 1943. godine. *Časopis za suvremenu povijest*, 37(1). https://hrcak.srce.hr/file/12736

Krizman, B. (1983). *Pavelić između Hitlera i Mussolinija*. Zagreb: Globus.

Kvaternik, E. D. (1952). Ustaška emigracija u Italiji i 10. travnja 1941. Jedan prilog našoj najnovijoj povijesti. Hrvatska revija, 2(3).

Kvaternik, E. D. (1953). Još nešto o Rimskim ugovorima. *Hrvatska revija*, 2(3).

Nikolić, V. (1984). *Tragedija se dogodila u svibnju*… I. Barcelona/München: Knjižnica Hrvatske revije.

Nikolić, V. (1995). *Pred vratima domovine. Susreti s hrvatskom emigracijom 1965. Dojmovi i razgovori*. Knjiga druga. Zagreb.
Sinovčić, M. (1953). Osvrt na članak Eugena Kvaternika. *Hrvatska*, 7(127-128).
Sinovčić, M. (1991). *Hrvati u Argentini i njihov doprinos Hrvatskoj kulturi: pregled hrvatskog tiska objavljenog u Argentini od godine 1946. do 1990*. Buenos Aires.
„Zadnji razgovor dra Ante Pavelića i prof. Krunoslava Draganovića u Napulju, u listopadu 1948." (1990). *Hrvatska revija*, 40(4).

Arhivski izvori

Arhiv franjevačkog samostana, Široki Brijeg, Ostavština Dominika Mandića
HR-HDA-1561. SDS RSUP SRH, 013.2.25a, Podaci o Dragi Jileku
Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu (NSK), Ostavština Vinka Nikolića

ALGUNOS COMENTARIOS SOBRE LA POLÍTICA EDITORIAL DE LA REVISTA *HRVATSKA REVIJA* EN EL CONTEXTO DE LAS DIVERGENCIAS DE LA EMIGRACIÓN

Ante Delić

Resumen

Una fuente indispensable para el estudio de la emigración política croata es el legado, aún insuficientemente estudiado, del director de la *Hrvatska revija*, Vinko Nikolić, que se conserva en la Biblioteca Nacional y Universitaria de Zagreb. Dado que la *Hrvatska revija* tuvo una influencia significativa en las turbulencias del exilio desde el inicio de su publicación en la posguerra, la presentación utilizará algunos ejemplos para ilustrar cómo se configuró la política editorial de la *Hrvatska revija* en el contexto de las organizaciones de exiliados de la posguerra y los inevitables posicionamientos respecto a los acontecimientos en la *Nezavisna Država Hrvatska* (Estado Independiente de Croacia, NDH). Se intentará mostrar cómo Vinko Nikolić, como director de la *Hrvatska revija*, se relacionaba con los autores cuyas colaboraciones publicaba en lo que respecta a su orientación política dentro de las organizaciones y sociedades de exiliados croatas. Del mismo modo, se intentará esclarecer la hasta ahora inexplorada relación de V. Nikolić con el otro fundador de la *Hrvatska revija*, Antun Bonifačić, hasta el final de su colaboración en 1954, y dar respuesta a la cuestión de las causas de su conflicto.

Palabras clave: Vinko Nikolić, Antun Bonifačić, Eugen Dido Kvaternik, *Hrvatska revija*, Ante Pavelić

Introducción

Tras la Segunda Guerra Mundial, las autoridades argentinas abrieron ampliamente sus puertas a los exiliados políticos croatas, y la mayor parte de la intelectualidad croata encontró un espacio de libertad en Argentina (Sinovčić, 1991). Sin embargo, incluso antes de la Segunda Guerra Mundial, Argentina albergaba una gran comunidad

croata, y una parte de los exiliados, organizada en torno al *Hrvatski domobran* («Guardia Nacional Croata»), fundado en 1931, publicaba un semanario con el mismo nombre, considerado «los primeros periódicos croatas del movimiento *Ustaša-Domobran* en la primera emigración» (Čizmić, Sopta y Šakić, 2005, p. 330; Jareb, 2006, pp. 347-364). En Argentina también estaban activas numerosas otras sociedades y organizaciones croatas (Sinovčić, 1991).

En noviembre de 1948, Ante Pavelić se trasladó a Argentina y, para muchos, seguía siendo «la personificación de la soberanía croata», y su «aparición ante el público croata local aumenta la nostalgia y reaviva el sentimiento de lealtad hacia el antiguo jefe del estado» (Jonjić, 1997, p. 10).

Nikolić estuvo en contacto con la familia de Pavelić desde el momento de su llegada a Argentina. En efecto, el 29 de junio de 1948, Ivica Krilić pidió a Nikolić que lo informara de las condiciones en las que vivía «M. Flego» (Velimir, el hijo de Pavelić), quien había llegado recientemente a Argentina:

> Conociendo su carácter, creo que allí se estará muriendo de hambre y durmiendo en alguna sala de espera, sin preguntar ni pedir nada a nadie. Por favor, echa un ojo, aunque sea de lejos, a cómo vive y si necesita algo. Cuéntame todo al respecto, y me las arreglaré para que se le hagan llegar los medios necesarios para vivir. Como se trata de un favor verdaderamente amistoso, te pido discreción, tanto hacia él como, más aún, hacia todos los demás. (NSK, R 7971, Bb)

Nikolić llegó a Argentina el 8 de junio de 1947 y, poco después de su llegada a Buenos Aires, se convirtió en uno de los redactores del periódico *Hrvatska* («Croacia») junto a Franjo Nevistić, quien también ocupaba el cargo de secretario general del *Hrvatski domobran* (Katalinić, 2001). El primer número de *Hrvatska* se publicó el 1 de noviembre de 1947 y, políticamente, el periódico defendía la idea de la independencia estatal croata. Sin embargo, a mediados de 1950 se produjo un cambio en la redacción de *Hrvatska* y Nikolić y Nevistić fueron cesados. Las circunstancias de su cese aún no se han aclarado del todo (Delić, 2016; Katalinić, 2017).

Al año siguiente, Vinko Nikolić, desde Buenos Aires, junto con Antun Bonifačić, que vivía en Brasil, reanudó la publicación de la revista literaria que se había editado mensualmente en Zagreb entre 1928 y 1945 como órgano de la *Matica hrvatska*. Dada la creciente influencia que la *Revija*, como «revista cultural y literaria trimestral», ejercería en el ámbito de los exiliados en los años venideros, aquí intentaremos, con algunos ejemplos y en la medida en que el espacio lo permita, es-

bozar la política editorial de la *Hrvatska revija* en el contexto de las divisiones entre los grupos de exiliados, especialmente en los primeros años de la revista. Nos referimos principalmente a los artículos de Eugen Dido Kvaternik. De hecho, aunque en investigaciones anteriores se ha establecido que Kvaternik no es una fuente especialmente fiable, dado que había sido un antiguo colaborador cercano de Ante Pavelić, sus artículos tuvieron una gran repercusión no solo en Argentina y no solo en el momento de su publicación, sino también en los años y décadas posteriores.

Las razones de los artículos de posguerra de Kvaternik son de naturaleza principalmente personal y se derivan del hecho de que Pavelić, en 1942, destituyó a Dido Kvaternik de su cargo de director general de Orden Público y Seguridad, así como a su padre, el comandante militar Slavko Kvaternik, y, algo que con frecuencia se omite, al gobernador de condado Ljubomir Kvaternik, hermano de Slavko. Las circunstancias de su destitución quedan fuera del alcance de este artículo y requieren un análisis aparte (Krizman, 1983; Kovačić, 2005). Tras su destitución, Dido Kvaternik se trasladó a Eslovaquia a principios de 1943, donde malvivía, por lo que «Pavelić aprobó 20 000 francos suizos para Dido» (SDS RSUP SRH, 013.2.25a, p. 80). El secretario de Kvaternik, Drago Jilek, afirma que «conocía a Dido como un hombre muy reservado, al que le gusta vengarse y que no olvida si alguien le hace daño» (SDS RSUP SRH, 013.2.25a, p. 82).

Dido Kvaternik entre Nikolić y Bonifačić

Las circunstancias del hundimiento de mayo de 1945 plantearon numerosas preguntas y exigieron respuestas que, en última instancia, darían forma a las acciones futuras de los dirigentes supervivientes del NDH. Stijepo Perić, el antiguo primer representante diplomático del NDH en Roma, vio las causas del colapso del NDH en las relaciones croato-italianas, o más bien en la política servil de Pavelić hacia Italia, sobre lo cual escribió en la recién fundada revista mensual de Buenos Aires *Sloboda* («Libertad») en 1949. A su artículo respondió Marko Sinovčić, una persona cercana a Pavelić, en su libro de 1950, *NDH u svietlu dokumenata* («El NDH a la luz de los documentos»), lo que al parecer indujo a Dido Kvaternik a sumarse al debate.

El legado de Nikolić pone de manifiesto que su relación con Kvaternik existía incluso antes de que se hubiera publicado el primer número de la *Revija*, y que dicha relación tenía que ver con la incorporación de Kvaternik a un círculo de colaboradores que expondrían sus recuerdos sobre los acontecimientos de la historia del movimiento *Us-*

taša y del NDH en las páginas de la *Revija*, lo que dio lugar a un acuerdo para publicar el primer artículo de Kvaternik en 1952.

De hecho, el 15 de junio de 1952, Nikolić comunica a Bonifačić que Kvaternik está dispuesto a escribir el artículo «La emigración croata y el 10 de abril» y destaca el valor excepcional del artículo, que constituye una «contribución sensacional a la historia», ya que Kvaternik es el «único testigo» de aquellos acontecimientos (NSK, R 7971, Ba). Bonifačić le responde el 11 de julio que «es mejor no involucrarse en «peleas familiares», en las que no participamos sino como meros figurantes» (NSK, R 7971, Bb). Nikolić le remite el artículo para su lectura con la nota:

> Léalo, piénselo (consúltelo con la almohada), luego devuélvalo y dígame qué le parece. En cualquier caso, no es aceite, sino gasolina. Pero un documento, una sensación, una verdadera contribución a la historia. Me llevé una grata sorpresa (subrayado de V. N.), pues temía (al igual que usted) que fuera más personal, pero la verdad está documentada y es terrible. Los hechos hablan por sí solos. Está escrito con elegancia e inteligencia. (NSK, R 7971, Ba, 28 de julio de 1952)

Nikolić añade que Kvaternik está dispuesto, en caso de publicación, a sufragar la mitad de los gastos de impresión de su artículo. Tras leerlo, Bonifačić accede a publicar el artículo de Kvaternik, pero advierte a Nikolić que no acepte el dinero que Kvaternik ofrece para costear parte de los gastos de impresión (NSK, R 7971, Bb, 3 de agosto de 1952). Finalmente, el artículo se publicó con el título «Ustaška emigracija u Italiji i 10. travnja 1941. Jedan prilog našoj najnovijoj povijesti» («La emigración ustacha en Italia y el 10 de abril de 1941. Una contribución a nuestra historia más reciente») en la *Hrvatska revija*, n.º 3, septiembre de 1952.

La publicación del artículo de Kvaternik resultó dolorosa para Pavelić por varios motivos. No solo que un antiguo colaborador cercano adoptara una postura abiertamente hostil, sino que Dido Kvaternik había sido una persona cercana a Pavelić y a su familia desde la época del primer periodo de exilio, como consecuencia del tiempo que pasaron juntos encarcelados en Turín, así como tras su liberación, y se le consideraba parte de la familia. Más allá de esta dimensión personal, el artículo de Kvaternik resultaba aún más incómodo y peligroso en el contexto político de la época. No solo se publicó en un momento en que la vida política en la emigración se estaba organizando lentamente en clave partidista (Jonjić, 2020), de la que Pavelić era un actor indispensable, sino que un año antes el gobierno yugoslavo también había solicitado la extradición de Pavelić a las autoridades argentinas. Poco

después, Estados Unidos también solicitó la extradición del exministro Andrija Artuković (Delić, 2016), por lo que los esfuerzos en torno a la publicación del artículo de Kvaternik en la recién fundada *Hrvatska revija* también deben considerarse en este contexto de política exterior.

En una carta fechada el 5 de junio de 1952, Bonifačić afirma que Pavelić le había pedido, a través de un intermediario, que la *Revija* renunciara a escribir sobre política, «pero no le respondí en absoluto» (NSK, R 7971, Bb). Cabe destacar que, durante este periodo, Bonifačić también se mostró extremadamente crítico con Pavelić. En una carta a Nikolić fechada el 19 de octubre de 1951, escribe lo siguiente:

> A pesar de toda su criminalidad, el viejo [Pavelić] es un contrapeso a los crímenes serbios y comu[nistas], y por lo tanto puede servir de verdugo croata, ya que no hay ningún estado en el mundo sin verdugo. Pero no debe ser solo un «líder». ¿Cómo reacciona la gente ante esto? Estamos completamente en jaque mate, cuando deberíamos estar activos. Alguien ha paralizado a Meštrović, los frailes no pueden salir de su propio círculo, Maček ha muerto y su círculo probablemente solo esté trabajando por encargo de sus patrones. (NSK, R 7971, Bb)

Vladko Maček e Ivan Meštrović se negaron consistentemente a adoptar una postura decidida «contra todas y cada una de las Yugoslavias» (Katalinić, 2017, pp. 149-154).

Varias personalidades destacadas de la comunidad de exiliados, incluidas aquellas que no se contaban entre los seguidores de Pavelić, juzgaron negativamente la publicación por parte de Nikolić del artículo de Kvaternik. Por ejemplo, en una carta dirigida a Nikolić con fecha del 24 de diciembre de 1952, Dominik Mandić expresó la opinión de «que la Hrvatska revija debía mantenerse al margen de los ajustes de cuentas personales y políticos entre los dirigentes croatas enfrentados. A pesar de todos sus defectos, el Dr. Pavelić puede desempeñar un papel útil en nuestro futuro próximo. El mundo necesita y busca un líder» (Ostavština D. Mandića, sv. 12, m. 3, f. 16.). En una carta posterior a Nikolić (8 de febrero de 1953), Mandić también subrayó que «nunca ha sido tan necesaria la unidad y un frente común como hoy» y que la *Revija* «rendiría mayor servicio al pueblo croata si mantuviera una postura apolítica y apartidista». También hizo una valoración extremadamente negativa del carácter de Kvaternik (NSK, R 7971, Bb).

A lo largo de 1953, las crecientes discrepancias se hicieron cada vez más patentes en las cartas de Nikolić y Bonifačić. Estas discrepancias no solo eran de naturaleza política en lo que respecta a la actitud hacia ciertos grupos e individuos emigrados, sino que también se manifestaban en el reparto de las tareas editoriales, desde la revisión de

manuscritos hasta la venta y distribución de la propia *Revija*. En una carta a Bonifačić (14 de febrero de 1953, p. 1), Nikolić señala que él no parece ser consciente «de que la *Hrvatska revija* no se publica gracias a su contribución económica ni a la mía, sino únicamente gracias a los sacrificios y al trabajo de Nikolić (subrayado de V. N.). La Revija tenía todos los motivos para haber desaparecido hace mucho tiempo, cosa que no ha ocurrido, y esto se debe únicamente a mis esfuerzos» (NSK, R 7971, Ba).

Dado que Bonifačić no vivía en Argentina sino en Brasil, propuso a una persona de Buenos Aires para que revisara los libros de cuentas de la *Revija* en su nombre, a lo que Nikolić se negó, respondiendo que la persona propuesta no era amiga suya, «sino amiga del Dr. Vrančić y de mis otros oponentes y enemigos. De este modo, se permitiría a un completo extraño acceder a nuestros asuntos privados: suscriptores, tirada, benefactores, etc., lo cual no es en absoluto conveniente». Además, continúa Nikolić, usted «me trata como un director trata a un empleado bien pagado, y se limita a proporcionarme ideas que luego tengo que sacar adelante a duras penas. Ya no puedo hacerlo, no quiero, ni lo haré (subrayado de V. N.). No trabajaré como un animal para luego tener que demostrar también mi honestidad» (NSK, R 7971, Ba, 14 de febrero de 1953, p. 2-4).

Mientras tanto, Dido Kvaternik envió un nuevo manuscrito, y el director de la recién fundada revista *Hrvatska misao* («El pensamiento croata»), Marko Sinovčić, envió una respuesta al primer artículo de Kvaternik. Tras algunas dilaciones iniciales, Nikolić se negó a publicar la respuesta «porque Sinovčić ni sabe ni puede responder a Kvaternik». Sin embargo, cuando recibió el manuscrito de Sinovčić, Nikolić se lo remitió a Kvaternik para conocer su parecer. Kvaternik coincidió en que el artículo de Sinovčić «no era apropiado para H.R., ya que no corresponde al nivel de H.R. publicar artículos escritos con traducciones falseadas y una tendencia a los ajustes de cuentas personales (sic!)». Kvaternik concluye con la frase: «Adjunto una copia para el profesor A. Bonifačić» (NSK, R 7971, Bb, 22 de marzo de 1953, p. 2). La copia mencionada se encuentra efectivamente en el legado de Nikolić, pero en la carta original esa frase está tachada hasta el punto de resultar ilegible. Cabe suponer que esto no fue obra del propio Kvaternik, ya que anteriormente había tachado palabras en la misma carta sirviéndose de una máquina de escribir, y la tinta utilizada para ello también es diferente de la empleada para firmar la carta. La primera frase fue tachada de la misma manera, por lo que su contenido es visible en la copia de la carta en la que Kvaternik afirma que su «amigo

Rakovac» le había entregado la respuesta de Sinovčić a su texto (NSK, R 7971, Bb, 22 de marzo de 1953, p. 1). Dado que el original y la copia se encuentran en el legado de Nikolić, podemos suponer que Bonifačić no recibió su copia y que todo lo anterior es consecuencia de la creciente desconfianza y el desacuerdo en torno a la dirección de la revista.

Nikolić respondió a Sinovčić que el artículo de Kvaternik no se había publicado «para atacar a alguien, sino como testimonio», ya que los directores no quieren «que nadie ataque a nadie en la Revija». Del mismo modo, al publicar el artículo de Kvaternik, los directores se «guiaron únicamente por el amor a Croacia y por *aclarar las circunstancias relacionadas con el 10 de abril*» (NSK, R 7971, Ba, 26 de diciembre de 1952, p. 1).

La explicación de Nikolić a Sinovčić de por qué su artículo, *Osvrt na članak Eugena Kvaternika* («Valoración del artículo de Eugen Kvaternik»), no se publicaría fue que «efectivamente había llegado demasiado tarde». Por otra parte, dado que Pavelić había hecho una declaración especial a Sinovčić para los fines del artículo, Nikolić intentó implicar a Pavelić en una polémica con Kvaternik en las páginas de la *Revija*: «Por lo tanto, te devuelvo tu artículo adjunto y te ruego que obtengas del Dr. Ante Pavelić una prueba de que esta conversación ha sido reproducida fiel y exactamente. Puede escribirlo en el propio manuscrito o en una carta aparte» (NSK, R 7971, Ba, 27 de marzo de 1953, p. 1).

En la nota editorial de la *Revija*, como explicación de la no publicación de las respuestas, se indicará:

> Aunque el Sr. Sinovčić ni sabía ni podía responder a las preguntas que el artículo «Ustaška emigracija u Italiji i 10. travnja 1941.» («La emigración ustacha en Italia y el 10 de abril de 1941») dirige al Dr. Pavelić, la redacción de la Hrvatska revija habría publicado, no obstante, su réplica. He aquí el motivo por el que no lo hizo: la redacción de la *Hrvatska revij*a ya había anunciado en el n.º 4 de 1952 (publicado el 10 de diciembre de 1952) que aceptaría colaboraciones para el número siguiente «a más tardar el 15 de enero de 1953». La réplica del Sr. Sinovčić no llegó hasta el 7 de febrero. (Jareb, 1995, p. 69)

Sin embargo, en una carta anterior dirigida a Sinovčić, Nikolić había fijado un plazo más amplio, concretamente «a más tardar a finales de enero» (NSK, R 7971, Ba, 26 de diciembre de 1952, p. 1). A principios de marzo, Sinovčić aún no había recibido la respuesta de Nikolić a su pregunta de si el artículo se incluiría, por lo que repitió la misma pregunta en una carta fechada el 6 de marzo, señalando que había enviado el artículo el 3 de febrero «cuya recepción tú confirmaste por

teléfono» (NSK, R 7971, Bb, 6 de marzo de 1953). Al final, Sinovčić publicó su respuesta en *Hrvatska*, órgano cercano a Pavelić, bajo el título «Osvrt na članak Eugena Kvaternika» («Una valoración del artículo de Eugen Kvaternik») (Sinovčić, 1953).

En la mencionada nota editorial, se volvió a hacer hincapié en la disposición a publicar la réplica de Pavelić a Kvaternik, ya que «solo él puede responder verdaderamente a las preguntas en cuestión» (Jareb, 1995, p. 69).

La relación entre los dos directores se deterioraba progresivamente, por lo que el 11 de marzo de 1953 Nikolić escribió a Bonifačić que no quería excluirlo de la Revija, «pero menos aún dejarme engañar» (NSK, R 7971, Ba). Además, en una carta fechada el 20 de abril de 1953, Nikolić escribe que Sinovčić le dijo que «si supiera lo que ha escrito sobre mí, rompería inmediatamente toda relación con usted» (NSK, R 7971, Ba). Bonifačić, por su parte, subrayó que era «importante que no nos convirtiéramos en el órgano de Di.[do] Kv.[aternik], sino que apareciéramos como lo que somos: HR, por encima de todos los grupos en la lucha por un estado croata y una Croacia eterna». Para evitar acusaciones de faccionalismo y parcialidad, Bonifačić dice que «una vez cocida la papilla, hay que comérsela», y propone «que reimprimamos la respuesta de Sinovčić con nuestra nota, indicando que no la rechazamos, y que al mismo tiempo imprimamos también la respuesta de Di. [do] Kv.[aternik]» con la explicación de «que publicamos esta polémica por la necesidad de una aclaración democrática del pasado reciente de Croacia, como hacen todos los pueblos del mundo» (NSK, R 7971, Bb, 7 de mayo de 1953, p. 1). Además, hace un llamamiento para poner fin a la fractura en las filas de los exiliados:

> Hasta ahora, todos los que se han entregado a la lucha contra el Minotauro han caído (referencia clara a Pavelić, N. del A.), por lo que es preferible limitar nuestras polémicas y hablar de temas que abran horizontes y den aliento a la gente. (…) En lugar de unidad, también estamos contribuyendo a las disputas croatas, mientras que Tito y los suyos se muestran cada vez más compactos y serenos. (NSK, R 7971, Bb, 25 de junio de 1953)

Los argumentos de Bonifačić cayeron en saco roto, y unos días más tarde recrimina a Nikolić por imponer «su voluntad sin consultarme en lo que respecta al artículo de DKV». Al final de la carta, reflexionando sobre el estado de la comunidad de exiliados, Bonifačić concluye con resignación:

> Ahora veo que los frailes están librando una guerra incluso contra las Sagradas Escrituras en sus dos órganos; nos hemos convertido en un

> segundo frente, por no hablar de Croacia y los radićevci. Me parece que a veces es mejor retirarse que trabajar cuando Dios ya nos ha maldecido. (NSK, R 7971, Bb, 28 de junio de 1953)

Creía que Dido Kvaternik debería escribir un libro en el que «ofreciera una imagen completamente honesta y exhaustiva, mientras que, al hacerlo de esta manera, solo estarían perjudicando a la revista y a los intereses croatas en el mundo» (NSK, R 7971, Bb, 12 de octubre de 1953). Nikolić respondió a esta carta dos meses después, y en el período posterior la correspondencia se volvió cada vez más esporádica.

Además de varios contemporáneos de la emigración, la historiografía también ha advertido anteriormente sobre la escasa fiabilidad de los artículos de Dido Kvaternik (Jonjić, 2000, 2014; Delić, 2016). Sin embargo, en el legado de Nikolić se encuentra su correspondencia con la esposa de Kvaternik, Marija, que ilustra mejor la relación entre Nikolić y Kvaternik y el trasfondo de los esfuerzos de Nikolić por publicar los artículos de Kvaternik en la *Hrvatska revija*, un punto que debe destacarse especialmente aquí. De hecho, en 1988, con motivo de la preparación de los artículos de Kvaternik para su publicación, su esposa pidió a Nikolić que le enviara un documento sobre el que Dido Kvaternik escribe en su artículo del 2 de mayo de 1960 en la revista *Hrvatski glas* («La voz croata»): «Cómo estaban las cosas con el Dr. Maček y los demás dirigentes del HSS ya en abril de 1941, lo describí con precisión en un documento, que se conserva a buen recaudo en los archivos de la Hrvatska revija» (NSK, R 7971, Bb, 15 de febrero de 1988). Nikolić respondió: «No existe (subrayado de V. N.) ningún documento, ningún «acta», sobre la que usted escribe. Lo escribió el difunto Dido, de acuerdo conmigo, para que resultara convincente. Puede que tuviera la intención de redactar tal «acta», pero nunca lo hizo, ni me la entregó jamás para que la guardara» (NSK, R 7971, Ba., 27 de abril de 1988, p. 1).

Esta confesión de Nikolić a la viuda de Kvaternik tiene un valor multifacético y plantea inevitablemente interrogantes. De hecho, durante décadas desde su publicación y hasta nuestros días, los artículos de Kvaternik, en particular los relativos a las relaciones croato-italianas, se han utilizado en repetidas ocasiones como fuente relevante en diversas obras y en diferentes contextos, desde artículos de prensa y ensayos periodísticos hasta historiografía, tanto yugoslava como posyugoslava. Un ejemplo paradigmático de cómo la historiografía yugoslava utilizó los artículos de Kvaternik para apuntalar la interpretación entonces oficial de la «venta de Dalmacia» también puede encontrarse en Fikreta Jelić-Butić:

> Así, los antiguos funcionarios ustachas E. D. Kvaternik (artículo: «Ustaška emigracija u Italiji i 10. travnja 1941.» [«La emigración ustacha en Italia y el 10 de abril de 1941»], Hrvatska revija, Buenos Aires, 1952, n.º 3) y S. Perić (artículo: «Hrvatsko-talijanski odnosi za vrieme drugog svjetskog rata» [«Las relaciones croato-italianas durante la Segunda Guerra Mundial»], Sloboda, Buenos Aires, 1949, n.º 1 y 2) afirman que Pavelić había reconocido, antes de 1941, los derechos de la Italia fascista a la anexión de territorios croatas, lo que más tarde se materializaría mediante los Tratados de Roma. (1969, p. 73)

El objetivo de este artículo no es entrar en un relato detallado de las relaciones entre Croacia e Italia en torno a la cuestión de la delimitación, sobre la que ya existen investigaciones exhaustivas (Jonjić, 2000; Barić, 2012). Sin embargo, hoy sabemos que Pavelić no silenció sus contactos con funcionarios italianos (Davanzati y, más tarde, Ciano) ni siquiera antes de la publicación de los documentos diplomáticos italianos. En otras palabras, hoy podemos ver que el testimonio de Pavelić sobre estos contactos se corresponde en lo esencial con lo que puede encontrarse en las fuentes italianas. Cabe señalar, en honor a la verdad, que la parte italiana, incluso con posterioridad, tras la capitulación italiana, en la llamada nota Tamburini, no pudo

> invocar ninguna «obligación» que Pavelić hubiera «asumido» incluso antes de la proclamación del NDH, la cual habría otorgado a la parte italiana un derecho sobre la costa oriental del Adriático. De ello se desprende que los Tratados de Roma de mayo de 1941 fueron el resultado de la coacción italiana, y no de un acuerdo previo entre Mussolini y Pavelić. (Barić, 2012, p. 459)

En consecuencia, es lógico concluir que ninguna de las otras descripciones de Pavelić sobre ciertos acontecimientos puede descartarse por principio ni *a priori*, hasta que sean sometidas a la crítica académica.

Nikolić seguirá insistiendo en que «se necesita una crítica real y veraz de nuestra emigración actual, especialmente de los pavelićistas que empujan descaradamente al *Poglavnik*, quien a su vez está dispuesto a ceder la costa y tres zonas a cambio de su propio poder, desde Maksimir hasta Črnomerec» (NSK, R 7971, Ba, 15 de enero de 1954). Por otra parte, el período de coedición de la *Revija* había llegado a su fin. A finales de 1954, Bonifačić se trasladó a los Estados Unidos sin siquiera informar de ello a Nikolić, lo cual fue una consecuencia obvia de su relación anterior, cada vez más deteriorada. Nikolić borró el nombre de Bonifačić de la redacción de la *Hrvatska revija*. Así, el período de edi-

ción conjunta de la *Hrvatska revija* llegó a su fin, y en el legado de Nikolić se conservan varias cartas más que intercambiaron. En una de ellas, de octubre de 1960, Nikolić invita a Bonifačić, como «primer escritor croata», a colaborar en «la única revista literaria en el exilio», y califica el fin de su colaboración como un «malentendido» al que «muchos otros también contribuyeron» y, finalmente, le pide a Bonifačić que le envíe «inmediatamente» (subrayado de V. N.) su contribución para la HR (NSK, R 7971, Ba). Sin embargo, Bonifačić no respondió a esa carta.

Nikolić y Draganović sobre Pavelić

En el contexto de este tema, cabe mencionar asimismo otro caso, estrechamente relacionado, que también arroja luz sobre la política editorial de Nikolić. Concretamente, mientras preparaba el manuscrito para la primera edición del segundo volumen del libro *Pred vratima domovine* («Ante las puertas de la patria»), en el capítulo *Španjolska – Madrid* («España – Madrid»), Nikolić describe su presunta visita a la tumba de Pavelić y escribe sobre una «breve conversación» con Pavelić que «tuvo lugar» en sus «pensamientos». La correspondencia entre Draganović y Nikolić, antes de la publicación del libro, nos muestra que esta «conversación» fue, de hecho, el resultado de los esfuerzos continuados de Nikolić y Draganović por crear una percepción deseada del carácter y la obra de Pavelić entre el resto de la emigración croata, pero también un intento de posicionamiento político en el contexto emigrante, entre otras cosas mediante la reformulación de su propio pasado. De hecho, Draganović, en ciertos puntos que claramente consideraba importantes, corrigió el manuscrito de Nikolić y lo modificó según fuera necesario, sugiriendo cambios. Esto se aprecia con mayor claridad en la «conversación» imaginaria con Pavelić en el cementerio:

> En el desastre general croata, tú te salvaste... ¡Pero no salvaste a Croacia! (...) No lamento que te salvaras entonces, no, pero me duele en lo más hondo del alma que murieras así moralmente hace veinte años... (...) ¡La historia juzgará todos tus actos bajo el prisma de Bleiburg! (Nikolić, 1995, pp. 444-445)

Este texto coincide en gran medida con las sugerencias de la carta de Draganović a Nikolić del 16 de junio de 1967. Sin embargo, en la carta, Draganović también afirmaba que «en aras de la justicia, y para que esas duras palabras tuvieran mayor impacto», también debía decirse lo siguiente:

> Te habías granjeado la simpatía de toda la nación. Habías fundado el estado croata después de ochocientos años. Habías entrado en la histo-

> ria de Croacia. Y aunque ese hubiera sido el único hecho, habrías quedado inscrito en ella con letras de oro. Pero también permaneciste al frente de ese estado. Lo marcaste con tu propio sello. Lo dirigiste. No fuiste un mero producto de las circunstancias de la época; eso habría sido indigno de ti. Fuiste tú quien creó esas circunstancias. Fueron magníficas, pero también terribles. Toda una nación lo dio todo, algo que nunca había hecho en nuestra dolorosa historia. Sin embargo, con todo su esfuerzo sobrehumano y sus nobles e indescriptibles sacrificios, permaneció, a los ojos del mundo, mancillada, infame, declarada indigna de su libertad. A la nación se le atribuyeron las acciones de ciertos individuos, como los que había en todas las naciones, en todos sus oponentes, que él jamás había aprobado. ¿Qué hiciste para impedir que surgieran tales circunstancias? (NSK, R 7971, Bb, 16 de junio de 1967, pp. 1-2)

De todas ellas, sin embargo, Nikolić adoptó únicamente dos frases de Draganović. Cabe mencionar también que en 1990 la *Hrvatska revija* publicó un artículo sobre la presunta conversación final entre Pavelić y Draganović en 1948 (Delić, 2016), y el director señala en su introducción que en el prefacio del libro *Tragedija se dogodila u svibnju* («La tragedia ocurrió en mayo») mencionó un documento que, al igual que en el caso Kvaternik, «se encuentra en los archivos de la Redacción de HR»:

> Este es el *documento del profesor Krunoslav Draganović* (subrayado de V. N.), en el que describe su última conversación con el Dr. Antun Pavelić en Nápoles, Italia, en octubre de 1948. Se trata de un documento de 1967, enviado desde Pressbaum, cerca de Viena (residencia de Draganović durante mucho tiempo), el 24 de julio de 1967. Recientemente han aparecido varias fotocopias del mismo documento, en su mayoría parciales y en algunos puntos poco claras (ya que, por supuesto, son copias de copias). A menudo aparecen diversos relatos sobre la relación entre el Dr. Pavelić y el profesor Draganović, al igual que diversos relatos sobre la salida del Dr. Pavelić de Europa y otros asuntos, especialmente en lo que respecta a la tragedia del profesor Draganović. Por lo tanto, hemos decidido hacer público *el original completo* (subrayado de V. N.) de los documentos del profesor Draganović, con el fin de establecer con precisión el valor de las diversas transcripciones y copias de este documento, y también para arrojar más luz sobre la relación mutua entre el Dr. Pavelić y el profesor Draganović, como *contribución a la historia* (subrayado de V. N.), y no a la polémica, ya que ambos pertenecen ahora a la historia. (*Zadnji razgovor*, 1990, p. 899)

Aquí vemos la misma metodología, consistente en fabricar relatos sobre documentos originales conservados en el archivo editorial, con el pretexto de arrojar luz sobre cuestiones históricas. Por otra parte, Draganović «aderezó» su crítica a Pavelić «con tales caracterizaciones de antiguos ídolos, que podían reconocerse a primera vista como invenciones, ocurrencias de última hora y falsedades» (Jonjić, 2010, p. 255; Akmadža, 2010).

Conclusión

El legado de Vinko Nikolić nos ofrece una imagen más matizada tanto del carácter de Nikolić como de la política editorial de la *Hrvatska revija*. Algunos artículos publicados en la *Hrvatska revija* deben abordarse con especial cautela, dado que su objetivo, en el contexto del faccionalismo de los exiliados, era principalmente saldar cuentas con los adversarios políticos, valiéndose de cualquier medio necesario, incluidos documentos falsificados. Esto debe tenerse en cuenta si queremos comprender mejor no solo ciertos episodios concretos, sino también la emigración política croata en general. En cuanto al papel de Nikolić en este contexto, uno de sus contemporáneos ofreció una interesante valoración:

> De hecho, esta era la verdadera misión de Nikolić, y en ella tuvo mucho éxito. Desde una perspectiva nacional, su labor, que fue de gran utilidad, lo habría sido aún más de no ser por el sentimiento negativo de odio, que se manifestaba, entre otras cosas, en la edición de la revista, marcada por sesgos políticos y personales. Por desgracia, en la arena política, en la que, no obstante, se lanzó con entusiasmo, a pesar de sus palabras antes mencionadas, no tuvo tanta suerte y no logró los mismos éxitos. (Katalinić, 2017, p. 188)

El ejemplo de Nikolić demuestra una vez más lo importante que es, a la hora de evaluar las acciones pasadas de las personas, buscar repetida y objetivamente los documentos originales y basar las conclusiones en ellos, ya que esta es la única manera de lograr una comprensión cabal de las causas y los motivos, y luego de las consecuencias, de las acciones de una persona.

Bibliografía

Akmadža, M. (2010). *Krunoslav Draganović – Iskazi komunističkim istražiteljima*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest. Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje.

Barić, N. (2012). *Ustaše na Jadranu. Uprava Nezavisne Države Hrvatske u jadranskoj Hrvatskoj nakon kapitulacije Kraljevine Italije.* Zagreb: Hrvatski institut za povijest.

Čizmić, I., Sopta, M. i Šakić, V. (2005). *Iseljena Hrvatska*. Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga; Institut za društvena istraživanja Ivo Pilar.

Delić, A. (2016). *Djelovanje Ante Pavelića od 1945. do 1953. godine* [Neobjavljena doktorska disertacija]. Sveučilište u Zadru.

Jareb, J. (ur.). (1995). *Eugen Dido Kvaternik, Sjećanja i zapažanja 1925. – 1945.* Zagreb: Nakladničko društvo Starčević.

Jareb, M. (2006). *Ustaško-domobranski pokret od nastanka do travnja 1941. godine*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest – Školska knjiga.

Jonjić, T. (1997). Razgovor s Milanom Blažekovićem. *Politički zatvorenik*, *60,* 7-10. https://www.tomislavjonjic.iz.hr/IV_blazekovic.html

Jonjić, T. (2010). Miroslav Akmadža: Krunoslav Draganović – Iskazi komunističkim istražiteljima (Krunoslav Draganović – Testimony to Communist Interrogators). Zagreb: Hrvatski institut za povijest. Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Slavonski Brod. *Review of Croatian History, 6*(1), 253-259. https://www.tomislavjonjic.iz.hr/Draganovicprikaz.pdf

Jonjić, T. (2014). Mandićevo hrvatstvo i jugoslavenstvo. U R. Jolić (ur.), *Dr. fra Dominik Mandić (1889. – 1973.). Zbornik radova sa znanstvenog simpozija u prigodi 40. obljetnice smrti*. Mostar – Zagreb: Hercegovačka franjevačka provincija – Hrvatski institut za povijest. https://www.bib.irb.hr:8443/1072063/download/1072063.JONJIC-Mandievo_hrvatstvo_i_jugoslavenstvo.pdf

Jonjić, T. (2020). Organiziranje prvih političkih stranaka u hrvatskome iseljeništvu nakon drugoga svjetskog rata. U Marina Perić Kaselj (ur.), *Društveno-povijesni kontekst političkog djelovanja u iseljeništvu: organizacije, stranke, pokreti (zbornik radova)*. Zagreb: IMIN. https://www.bib.irb.hr:8443/1090768/download/1090768.JONJIC-Hrvatska_politicka-emigracija-Zbornik.pdf

Katalinić, K. (2001). Osnutak Hrvatske republikanske stranke. *Republika Hrvatska*, *51*(208). Zagreb.

Katalinić, K. (2017). *Od poraza do pobjede. Povijest hrvatske političke emigracije 1945. – 1990. Svezak I.: 1945. – 1959*. Zagreb: Naklada Trpimir.

Kovačić, D. (2005). Uspostava i djelovanje policijskog i sigurnosno-obavještajnog sustava Nezavisne Države Hrvatske od 1941. do 1943. godine. *Časopis za suvremenu povijest, 37*(1). https://hrcak.srce.hr/file/12736

Krizman, B. (1983). *Pavelić između Hitlera i Mussolinija.* Zagreb: Globus.
Kvaternik, E. D. (1952). Ustaška emigracija u Italiji i 10. travnja 1941. Jedan prilog našoj najnovijoj povijesti. *Hrvatska revija*, *2*(3).
Kvaternik, E. D. (1953). Još nešto o Rimskim ugovorima. *Hrvatska revija*, *2*(3).
Nikolić, V. (1984). *Tragedija se dogodila u svibnju… I.* Barcelona/München: Knjižnica Hrvatske revije.
Nikolić, V. (1995). *Pred vratima domovine. Susreti s hrvatskom emigracijom 1965. Dojmovi i razgovori*. Knjiga druga. Zagreb.
Sinovčić, M. (1953). Osvrt na članak Eugena Kvaternika. *Hrvatska*, *7*(127-128).
Sinovčić, M. (1991). *Hrvati u Argentini i njihov doprinos Hrvatskoj kulturi: pregled hrvatskog tiska objavljenog u Argentini od godine 1946. do 1990.* Buenos Aires.
„Zadnji razgovor dra Ante Pavelića i prof. Krunoslava Draganovića u Napulju, u listopadu 1948." (1990). *Hrvatska revija*, *40*(4).

Fuentes de archivo

Arhiv franjevačkog samostana, Široki Brijeg, Ostavština Dominika Mandića
HR-HDA-1561. SDS RSUP SRH, 013.2.25a, Podaci o Dragi Jileku
Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu (NSK), Ostavština Vinka Nikolića

DOPRINOS BRAZILSKE SPISATELJICE ZORE SELJAN U SUOČAVANJU S VJERSKIM RASIZMOM

Priscila de Azevedo Souza Mesquita

Sažetak

Ovaj članak ima za cilj osvijetliti stvaralaštvo brazilske spisateljice Zore Seljan (1918. – 2006.), nedovoljno proučavane autorice, kroz analitički pregled njezinih djela usmjerenih na širenje i isticanje znanja o religijama afričkog podrijetla. Članak se temelji na znanstvenom istraživanju provedenom u osobnom arhivu Zore Seljan, koji je pohranjen u arhivskom muzeju brazilske književnosti zaklade Casa de Rui Barbosa, smještene u gradu Rio de Janeiru, kao i na kazališnim komadima koje je autorica objavila (Seljan, 1978) te na dokumentima iz drugih arhivskih izvora, kao što su zaklada Pierre Verger, digitalna hemeroteka Nacionalne knjižnice i digitalni arhiv Nacionalnog centra za folklor i narodnu kulturu. Na temelju objavljenih radova i neobjavljenih dokumenata, u tekstu se analizira kazališne komade, folklorni ansambl Teatro de Oxumarê, koji je Seljan osnovala 1956. godine u Rio de Janeiru, novinske članke, projekte knjiga i radijskih emisija, čime se ukazuje na vezu spisateljice s religijama afričkog podrijetla i njezinu posvećenost borbi protiv vjerskog rasizma.

Ključne riječi: Zora Seljan, brazilska spisateljica, osobni arhiv, afro-brazilske religije, vjerski rasizam

Moj kume Exu, zakoniti gospodaru prvih obaveza. Moj kume Exu, radosti ljubavi, darivatelju djece, čuvaru grada i domova, moj moćni kume, tražim tvoje dopuštenje da govorim.
(Zora Seljan, 1993)

Sredinom 1950-ih brazilska spisateljica Zora Seljan (1918. – 2006.) napisala je i objavila niz kazališnih komada koji stavljaju u središte pozornice aspekte religija afričkog podrijetla. Ti su komadi objedinjeni u zbirci *3 Mulheres de Xangô e outras peças afro-brasileiras* (Seljan, 1978), koja se sastoji od sedam kazališnih djela, uključujući dvije trilogije: *3 Mulheres de Xangô* s dramama *Oxum Abalô, Iansan, Mulher de Xangô* i *A Orelha de Obá* te *Os Negrinhos* s dramama *Negrinho*

do Pastoreio, Negrinha de Iemanjá i *Negrinhos das Folhas* te, na kraju, drama *A Festa do Bomfim*[1].

Unatoč njezinu značajnom dramaturškom opusu (Seljan, 1952, 1959, 1978 i 1993), Zora Seljan nije dobila mnogo pažnje u istraživanjima iz polja dramaturgije. S obzirom na tu prazninu, moj doktorski istraživački rad u dramskim umjetnostima (Mesquita, 2022) imao je za cilj osvijetliti kazališno stvaralaštvo ove autorice, istovremeno pokušavajući razumjeti razloge zaborava njezina djela u povijesti dramske umjetnosti. Osim činjenice da je bila dramaturginja i žena, moja je hipoteza da je ovaj zaborav povezan s temama koje je obrađivala – kulturnim aspektima koji su često bili zanemareni – te s potrebom za specifičnom umjetničkom izobrazbom kako bi se njezina djela mogla prikazati na sceni.

U istraživanju se kao glavni izvor koristio osobni arhiv Zore Seljan, koji se čuva u arhivskom muzeju brazilske književnosti zaklade Casa de Rui Barbosa (FCRB) u Rio de Janeiru. U trenutku mog istraživanja, institucija još nije bila provela katalogizaciju tog arhiva, pa je za pronalazak dokumenata povezanih s kazališnom produkcijom bilo potrebno pregledati arhiv u cijelosti. Time sam otkrila raznolike aspekte autorice i bogatstvo njezine stvaralačke produkcije. Za dopunu i usporedbu podataka iz ovog arhiva konzultirani su i drugi arhivski izvori, poput zaklade Pierre Verger u Salvadoru, digitalne hemeroteke Nacionalne knjižnice i digitalnog arhiva Nacionalnog centra za folklor i narodnu kulturu.

Analizom različitih materijala, poput objavljene kazališne zbirke (Seljan, 1978) i dokumenata iz arhiva, kao što su članak *A mitologia dos orixás no teatro* (Seljan, [199-?]) i pismo poslano francuskom fotografu i antropologu Pierreu Vergeru (Seljan, 14. ožujka 1956.), bilo je moguće razumjeti koji su bili ciljevi autorice prilikom stvaranja njezinih afro-brazilskih kazališnih djela (Seljan, 1978).

Proučavajući grčku mitologiju i tragediju, Seljan je smatrala da, ako se ta mitologija proširila zahvaljujući epu i kazalištu, afro-brazilska mitologija također može postati poznatija kroz dramsku umjetnost. Tako je, unoseći u svoja kazališna djela priče inspirirane mitologijom orixása te liturgijom candombléa i umbande, jedan od njezinih ciljeva bio širenje znanja o tim religijama i isticanje afričkog kulturnog nasljeđa. Međutim, njezin cilj bio je i stvaranje kazališta s nacionalnim obilježjima. U tom kontekstu, u svoju je dramaturgiju uključila elemente različitih afro-brazilskih i autohtonih performativnih praksi, prema

1 Autorica piše „Bomfim" umjesto „Bonfim", stoga ću poštovati način pisanja kojim se koristila.

konceptu koji je razvio Zeca Ligiéro (2011), poput maracatua, capoeire, sambe i reisada.

U arhivu Zore Seljan nalazi se značajan broj dokumenata koji obuhvaćaju teme vezane uz duhovnost i religioznost. Unatoč raznolikosti religijskih tema kojima se autorica bavila, uočava se posebna pažnja posvećena religijama afro-brazilskog podrijetla, posebno candombléu i svetištu *terreiro* Ilê Axé Opô Afonjá, smještenom u gradu Salvadoru u saveznoj državi Bahia. Među tim dokumentima nalaze se i objavljeni radovi – poput knjiga (Seljan, 1967, 1978 i 1993) te članaka iz novina i časopisa – kao i skice, istraživački materijali, osobne bilješke, prepiske i scenariji za radijske emisije koje je autorica sama napisala.

S obzirom na publikacije i projekte Zore Seljan koji se fokusiraju na religije afro-brazilskog podrijetla, tijekom istraživanja počela sam se pitati u kojoj se mjeri to stvaralaštvo može smatrati sredstvom za suprotstavljanje vjerskom rasizmu. Iako autorica nije koristila taj pojam, s obzirom na razdoblje u kojem je stvarala, taj koncept tumačim prema objašnjenju profesora i babalorixa Sidneija Nogueire (2020) u njegovoj knjizi *Intolerância Religiosa*. Prema ovom autoru, „kategorija ‚netolerancije' ne omogućuje nam da prepoznamo rasizam kao ključni element u razumijevanju progona religija afro-brazilskog podrijetla" (Nogueira, 2020, str. 30). To je zato što rasizam predstavlja osnovu za takvu vrstu progona, a koja je, pritom, i oblik održavanja ropstva, sustava koji je opravdavao dominaciju jedne ljudske skupine nad drugom kroz rasnu i kulturnu hijerarhizaciju.

U tekstu koji slijedi, kako bih razmotrila gore navedeno pitanje, ukratko obrađujem kakav je bio odnos autorice prema religijama afro-brazilskog podrijetla. Zatim predstavljam primjere Seljanine obimne produkcije – u scenskim umjetnostima, radijskim i televizijskim medijima – koja je imala za cilj promicati i vrednovati teme vezane uz tradicionalne religijske zajednice, tj. svetišta poznata kao terreiro, kako ih definira Nogueira (2020). Uzimam u obzir ne samo autoričine objavljene radove već i neobjavljene dokumente iz njezina arhiva koji otkrivaju projekte koji, iz razloga koji nisu uvijek jasni, vjerojatno nisu bili realizirani.

Autorica Axéa

U provedenom istraživanju postupno se otkrivalo da je Zora Seljan imala duhovnu vezu s *terreirom* Ilê Axé Opô Afonjá, što potvrđuju dokumenti koji ukazuju na njezino sudjelovanje u svetkovinama, izučavanje prakse bacanja školjki (*jogo de búzios*) i financijske dopri-

nose (Olinto, 9. srpnja 1962.), da spomenemo samo neke od aspekata. Seljanina povezanost s ovim *terreirom* započinje 1940-ih godina, kada ju je Pierre Verger upoznao s Marijom Bibianom do Espírito Santo, poznatom kao Mãe Senhora, Oxum Muiwà, trećom Iyalorixá svetišta *terreiro* Ilê Axé Opô Afonjá. Iz njezinih čestih posjeta Bahiji i odnosa s Opô Afonjá počela su se rađati njezina dramska djela, kako sama opisuje u jednom tekstu pronađenom u njezinu arhivu (Seljan, [198-]).

U tom smislu, možemo smatrati Zoru Seljan autoricom axéa, koja je stvarala književnost axéa, kako navode profesor brazilske književnosti Gildeci de Oliveira Leite i istraživačica Taisa Maria Souza u člancima *O Exu de Zora Seljan* (Leite, 2020) i *Zora Seljan e sua „Festa do Bomfim": uma conexão de axé* (Souza i Leite, 2021). Koncept koji je predložila Leite (2018) najbolje je objašnjen u njezinu drugom članku *Autores e Autoras de AXÉ:*

> Kao prijatelji i/ili članovi, djeca terreira, s pristupom sredstvima kanonizacije i masovne komunikacije, na njima je također bilo da se ne dopuštaju omalovažavati. Briga o onome što se kaže i piše iskazuje predanost istini, očuvanju tajni i poštovanju prema istraživanom objektu. Identiteti axéa sada su i njih identificirali, pa su pokreti za promicanje i vrednovanje umjetnosti i mitologije axéa, višestruko prisutnih u produkcijama tih novih članova, služili i služe za pokret oslobođenja koji predlaže Fanon (prema Munanga, 2013): oslobođenje od omalovažavajućih slika o samima sebi. (Leite, 2018, str. 137–138)

Leite (2018, str. 138) naglašava da, kako bi se pisalo s autoritetom i izvrsnošću, nije dovoljno samo ući u religiju, već je potrebno „dopustiti da religija uđe u vas". Drugim riječima, prema Leite (2018), razumijevanje se može postići jedino ako koncepti i kultura axéa uđu i usade se u vas same. Budući da je to kultura koja se u velikoj mjeri prenosi usmeno, potrebno je dobiti dopuštenje za primanje tih znanja, što je odobreno samo onima koji imaju „određeni stupanj inicijacije, bilo liturgijske ili afektivne" (Leite, 2018, str. 139).

Kako pokazuje Leite (2018), u praksi autora axéa ističe se stav koji se ne ograničava na distanciranu i hladnu objektivnost, već je prožet osjećajima, osjećajem srodstva, zajedništva i poštovanja, što odražava ponašanja i odnose među narodom axéa. Ova praksa dodaje novu perspektivu njihovoj produkciji, koja nije lišena rigoroznosti, ali se oblikuje kao „drugačiji rigor" (Leite, 2018, str. 143). Uzimajući ove uvide u obzir, u nastavku predstavljam nekoliko primjera Seljanina stvaralaštva.

Kazalište

S obzirom na vezu Zore Seljan s Opô Afonjáom, jasno je da su drame iz zbirke *3 Mulheres de Xangô* (1978), koje detaljno opisuju ritualne geste, odjeću, glazbu i plesove, osmišljene iz perspektive „iznutra". Pri postavljanju svojih komada, Seljan od kazališnih umjetnika zahtijeva specifično znanje u skladu s konceptom koji je zamislila, što se može vidjeti kako u didaskalijama drama tako i u uputama za postavljanje komada *Oxum Abalô* (Seljan, 1978). Također, Seljan objašnjava da u svoje drame ne uključuje religijske tajne *terreirosa*, već koristi isključivo elemente javnih ceremonija, odnosno ono što bilo koja osoba, bila inicirana ili ne, može vidjeti na javnim candomblé svetkovinama. Autorica ističe ovo upozorenje kako bi se izbjeglo da „drama poprimi senzacionalistički karakter" (Seljan, 1978, str. 20).

Smatram da je autorica bila svjesna da, općenito gledajući, kazališni umjetnici nisu imali dovoljno znanja o afro-brazilskim izvedbenim praksama te stoga ne bi mogli postaviti njezine tekstove na scenu kako ih je ona zamislila. Kako bi okupila i obrazovala umjetnike s tim znanjem te eksperimentirala s izvedbama svojih drama, Seljan je 1956. godine s koreografom Antoniom Novaisom[2] osnovala folklorni ansambl Teatro de Oxumarê u Rio de Janeiru (Seljan, 1978). Tijekom određenog razdoblja glazbenica Eunice Katunda također je surađivala s ovim ansamblom. Važno je napomenuti da su i Katunda i Novais imali blisku vezu s Ilê Axé Opô Afonjáom, što potvrđuju članak etnomuzikologinje Angele Lühning (2020) i pismo koje je Seljan uputila Katundi (Seljan, 28. studenoga 1956.).

Povijest tog folklornog ansambla djelomično je rekonstruirana zahvaljujući autobiografskom tekstu *Da Escola do Povo para as capitais do mundo* Edsona de Souze „Edyja" (Souza, [198-?]), u kojem brazilski glumac i autor opisuje svoj umjetnički put, uključujući sudjelovanje u tom ansamblu. Umjetnici su se okupljali u Escola do Povo, školi povezanoj s Komunističkom partijom, koju je politička policija zatvorila 1957. iz ideoloških razloga, što je rezultiralo preranim prestankom aktivnosti ansambla (Arte, 16. ožujka 1957.). Tijekom svog kratkog postojanja, folklorni ansambl izvodio je plesne i glazbene prizore iz drame *Oxum Abalô* na proslavama u Rio de Janeiru, uključujući i one u Seljaninu stanu, gdje je prisustvovala i Mãe Senhora kojoj se tom prigodom odala posebna počast (Seljan, 14. ožujka 1956.; Souza, [198-

2 O Antoniju Novaisu malo je informacija dobiveno kombinacijom podataka prikupljenih iz određenih dokumenata Seljaninih arhiva. Antonio Novais bio je koreograf, redatelj i glumac. Pismo Seljan (14. ožujka 1956.) Pierreu Vergeru navodi Novaisa kao jednog od glumaca u filmu Rio 40 Graus (1955.) Nelsona Pereire dos Santosa.

?]). Ansambl je također održao 18-dnevnu sezonu predstave *Batucajé* u kazalištu Maria Della Costa u São Paulu, u veljači 1957., s 30 izvođača pod režijom Antonija Novaisa (*Arte*, 16. ožujka 1957.; *Atabaques*, 31. siječnja 1957.).

Radijski program

U arhivu Zore Seljan nalazi se mapa s ručno i daktilografski pisanim dokumentima koji se tiču radijskog programa pod nazivom *Ao som dos Atabaques* (Seljan, [195-]). Taj se program spominje i pod nazivom *Os atabaques batem*, no nema preciznih podataka o datumu. Na temelju informacija iz dokumenata pretpostavljam da je napisan sredinom 1950-ih godina. Među dokumentacijom nalaze se tipkani zapisi projekta programa i scenariji, ručno pisani tekstovi pjesama *(pontos*[3]*)*, podjela zadataka između Zore Seljan i Antonija Novaisa te numerički plan sadržaja programa.

U tipkanom dokumentu pod nazivom O Programa: *Os atabaques batem* (Seljan, [195-]), koji se čini kao projekt programa, autorica na tri stranice objašnjava svrhu rada. Program bi se provodio u suradnji s Antonijem Novaisom, a cilj mu je bio upoznati publiku s raznolikošću religija afričkog podrijetla prisutnih u Brazilu, temeljen na terenskim istraživanjima, intervjuima te istraživanjima „priznatih folklorista poput Câmare Cascuda i Edsona Carneira" (Seljan, [195-]). Autorica naglašava autentičnost i znanstveni karakter programa, koji je trebao biti predstavljen „jednostavnim jezikom" i s „živom tehnikom", kako bi povećao „interes široke publike" (Seljan, [195-]).

U jednoj skici scenarija pod nazivom *Ao som dos Atabaques – Abertura (do 1º programa)* (Seljan, [195-]) ispod naslova stoji „Rádio Mundial", što sugerira da je program trebao biti emitiran na toj postaji ili da je prijedlog programa bio predstavljen toj radijskoj kući. U scenariju se uvodni govor voditelja ističe novitetom programa:

> VODITELJ: Danas započinjemo folklorni program koji je organizirala i režirala književnica Zora Seljan u suradnji sa svojim asistentom Antonijem Novaisom, temeljen na etnografskim istraživanjima u *terreiros* narodnih liturgija. Glazbu i ritmove izvode istinski sljedbenici vjere. Rekonstrukcija ceremonija i proslava autentična je, uz sudjelovanje *babá, babalaôs, cambonos i filhos de santo*. Prvi put u povijesti radija moguće je predstaviti ovakav program zahvaljujući bratskoj suradnji intelektualaca i vjernika koji su posvećeni proučavanju obreda i običaja koji su dio tradicije brazilske narodne kulture. (Seljan, [195-])

3 Obredne pjesme.

Na temelju skica scenarija može se zaključiti da se planiralo u program uključiti novinske priloge, intervjue s predstavnicima različitih religija, dramatizacije u formatu radio-drame, izvođenje liturgijske glazbe i pitanja slušatelja. Scenariji su strukturirani u obliku dijaloga – s govorima voditelja, naratora, književnice, reportera, intervjuiranih osoba i likova – uz pratnju ritmova *atabaques* i *agogô*, kao i solo i zborskog pjevanja. Postoji i prijedlog za uključivanje orkestra, koji bi nakon izvođenja *pontos* u interpretaciji Novaisa svirao skladbe inspirirane tim pjesmama, kao demonstracija „mogućnosti koje folklorna glazba može ponuditi klasičnoj glazbi" (Seljan, [195-]).

Scenarij prvog programa donosi reportažu o ceremoniji otvaranja *terreiros* umbande nakon korizme. U tom tekstu autorica opisuje svoj posjet *terreiru*, počevši od dolaska, dočeka od strane *mãe de santo*, pa sve do prinosa, ritualnih pokreta i pjesama (*pontos*). Tijekom reportaže, Seljan postavlja pitanja „Joãu Angoli, *cambonu* školovanom u Bahiji" (Seljan, [195-]), o značenju svakog elementa. Na taj način nastoji razjasniti ritualne aspekte koji su često promatrani s predrasudama, poput religijskog žrtvovanja[4].

U fasciklu posvećenom radijskom programu nalazi se i tekst, djelomično tipkan, a djelomično ručno pisan, na sedam stranica, koji ponovno opisuje ceremoniju „otvaranja kuća" i donosi informacije pod sljedećim podnaslovima: *Žrtvovanje; Ogum – kralj umbande; Xangô – kralj umbande; Podizanje stola s poda; Ispraćaj Exua; Hrana Orixása; Zatvaranje; Pravda naroda; Podrijetlo terreirosa*. Tekst je prožet stihovima pontos, a na kraju nudi rječnik korištenih termina. Na početku teksta koji, sudeći po sadržaju, predstavlja reportažu pripremljenu za radijski program piše:

> [...] Unatoč stalnim policijskim progonima, „terreiros" se šire i razvijaju, čuvajući mitske tradicije naroda koji su oblikovali brazilski narod, utječući na običaje i pružajući nacionalne teme za umjetnost i književnost.
>
> Naša popularna glazba uvelike potječe iz svetih ritmova Afrikanaca; regionalna jela država Bahija i Pará liturgijska su jela; velike proslave katoličke apostolske crkve upravo su one posvećene najpopularnijim svecima, jer su sinkretizirane s afričkim orixás. Plesovi, mitologija i glazba inspiriraju domaće i strane koreografe poput Massinea, skladatelje poput Villa-Lobosa,

4 Što se tiče vjerskog žrtvovanja, Sidnei Nogueira (2020, str. 51) napisao je: „Židovi i muslimani imaju vjersko žrtvovanje, ali nisu zbog toga demonizirani, što naglašava rasistički sadržaj iza ovog progona prakse Candombléa. Osnovna informacija koju su mediji demantirali jest činjenica da je religijsko žrtvovanje u Candombléu dio tradicionalne prehrane terreiro zajednica, a ne sadistički čin mučenja životinja." S ciljem dekolonizacije rasističkog imaginarija o vjerskom žrtvovanju, autor nastavlja svoj tekst rasvjetljavanjem ove tradicije u Candombléu i primjerom kako se to događa

> slikare poput Portinarija, pisce poput Jorgea Amada, kipare poput Maria Crava itd. U tom kontekstu rađa se novo kazalište. Teme Narodnog kazališta Solana Trindadea i Conjunta Brasiliane, koje su izazvale toliko zanimanja na europskim pozornicama, sada se počinju koristiti ne samo kao pojedinačni elementi u raznim repertoarima već i u strukturi i ambijentu predstava koje izvodi Eksperimentalno crnačko kazalište. Izvor je neiscrpan. Svaka proslava u „terreiru" ima svoje posebne karakteristike. Svaki entitet ima svoju osobnost. Svaki ples ima svoje duboko povijesno značenje. [...] [...] Moj prijatelj Antonio Novais, brazilski filmski glumac, *cambono* školovan u Bahiji, pomaže mi u izradi ove reportaže. On je redoviti posjetitelj kuće. (Seljan, [195-])

Skrećem pozornost na ovaj odlomak u kojem autorica naglašava otpor terreiros i ponovno se osvrće na prisutnost afričkog nasljeđa u različitim umjetničkim jezicima i u brazilskom kulturnom kontekstu općenito. Prisutnost tih nasljeđa u gastronomiji, primjerice, naglašena je u scenariju prvog programa kroz dramatizaciju u brazilskoj kuhinji, gdje likovi razgovaraju o toj temi.

Nastavak ove reportaže napisan je rukom, a pod naslovom *Podrijetlo terreirosa* autorica pripovijeda priču koju je čula u terreiru od gospodina Francisca de Almeide u gradu Belém do Pará: „Koliko god da su njihovi kultovi izmiješani, terreiros [vole?] [istaknuti?][5] svoje afričko podrijetlo. Istraživači uvijek nailaze na priču o djedu, vlasniku kuće, koji je bio rob" (Seljan, [195-]).

Zatim nastavlja govoriti o Ani Jansen:

> [...] Zemljoposjednica koja je živjela u São Luísu do Maranhão, poznata po svojoj okrutnosti. Legenda kaže da se pojavljuje usred noći bez mjeseca, jecajući, u svojoj kočiji koju vuku vatreni konji. [...] U *terreiru* u Belému do Pará (32)[6], koji štuje orixás, caboclos i sva legendarna bića amazonske šume, ispričali su mi da je kult stigao iz Maranhãoa. [Tvrdili su?] da potječu od robova Ane Jansen (33). Ova je bila okrutna bjelkinja. Kada bi izašla iz čamca, natjerala bi robove da se bace u blato kako bi [...?]. Svakom crncu bio je utisnut broj užarenim željezom na leđa[7]. Onaj koji bi se pomaknuo dok bi ona prolazila bio bi mučen. Jednom prilikom naredila je da kliještima izvade sve zube jednom crnčiću koji se usudio smijati pred njom. Noću bi crnci bježali u šumu i tamo prakticirali svoje religijske obrede. Bjelkinja je to otkrila i pitala svoju sluškinju što to rade. – To su naše afričke pobožnosti,

5 Ulomci u zagradama odnose se na riječi koje su teško razumljive zbog podosta nerazumljivog rukopisa autorice.

6 Ovi su brojevi bilješke koje se pojavljuju na kraju teksta. (32) se odnosi na „gospodina Francisca de Almeidu", 33) na „veleposjednik koji je živio u São Luizu; 34) na „trg ispred velike kuće".

7 U rukopisu je prekrižen dio „vrućim željezom".

> Sinhá. Zaželjela je vidjeti izbliza. Ako joj se svidi, dopustit će im da plešu u *terreiru* (34) na imanju. Ako joj se ne svidi, naredit će da pobiju one koji [...?] slavlje. Orixás, sažalivši se nad patnjama tih robova, oduzeli su snagu bjelkinji, i ona je [...?]. Tako su oni mogli prakticirati svoju religiju u terreiru samog imanja i prenijeti je svojim unucima. (Seljan, [195-])

Ista se priča nalazi zapisana rukom u jednoj od bilježnica iz Seljanina arhiva, gdje je skiciran nacrt za dramu *Um navio desce o Amazonas* (Seljan, [1954]), kao i dnevnik putovanja u Pará, gdje autorica, između ostalih iskustava, opisuje posjet *terreiru* u Belému.

Konzultirajući novine iz 1950-ih, često sam nailazila na članke u kojima su afro-brazilske religije prikazivane s predrasudama i senzacionalističkim tonom. Stoga se ovaj radijski program, s obzirom na kontekst u kojem je nastao, čini kao projekt koji se nastojao razlikovati od onoga što je tada bilo prezentirano u medijima. Naime, Seljan je, oslanjajući se na vlastita iskustva, vlastita istraživanja i istraživanja drugih stručnjaka, kao i na intervjue i sudjelovanja onih koji su prakticirali afro-brazilske religije, predstavila program kao još jedan medij putem kojeg je nastojala pružiti znanje o različitim aspektima tih religija.

Budući da je radio u to vrijeme bio komunikacijsko sredstvo velikog dosega, čini se da je ovaj Seljanin prijedlog mogao dosegnuti mnogo širu publiku od kazališnih predstava, pogotovo s obzirom na poteškoće s kojima se suočila kako bi njezine drame bile izvedene.

Ne mogu reći je li u to vrijeme postojao neki drugi radijski program sa sličnom idejom kao ovaj Seljanin projekt. Također nisam uspjela otkriti je li program emitiran, niti je li prijedlog programa bio predstavljen radijskoj postaji. Ako je program realiziran, je li moguće pronaći radijski zapis? A ako program nije realiziran i ako je Seljan uopće predstavila prijedlog postaji, koji bi mogli biti razlozi odbijanja tog prijedloga?

Teme iz novina

Iako Seljanini kazališni projekti iz 1950-ih nisu imali uspjeh koji je očekivala u vrijeme kada su bili osmišljeni i iako njezin radijski program možda nije realiziran, Seljan je nastavila sa svojim projektom vrednovanja i promocije afričkih religija. Osim objavljivanja drame *Exu, Cavaleiro da Encruzilhada* (Seljan, 1993), koja je izvedena u Londonu 1992. godine i koja je postigla uspjeh među publikom, Seljan je objavila brojne novinske članke u prethodnim godinama, promovirajući važne događaje vezane uz tradicionalne vjerske zajednice *terreiro*.

Među tim člancima, spomenut ću nekoliko primjera, uključujući tipkane tekstove za koje nemam informacija o objavi, poput teksta *Ade-*

us Mãe Senhora (Seljan, [196-]), čije zaglavlje ukazuje na to da je napisan za rubriku *Sempre aos Domingos*, koju je autorica vodila u novinama *O Dia*. Iako nema podataka o datumu, u tom članku autorica opisuje axexê (proslavu) Mãe Senhore[8], koja je preminula 1967. Seljan je isto tako obradila izbor nasljednice Mãe Senhora u tekstu *A confirmação de uma ialorixá* (Seljan, [1968].). Ni ovaj tekst ne sadrži podatke o datumu ili objavi, no vjerojatno je napisan 1968. godine, kada je ceremonija održana, 22. siječnja. U vrlo poetskom tonu, Seljan opisuje svetkovinu potvrde Ondine Pimentel, Mãezinha, kao iyalorixá *Ilê Axé Opô Afonjá*.

Već 22. ožujka 1976. godine, Seljan piše za novine *A Tarde* da je putovala iz Londona u Salvador, posebno kako bi „prisustvovala ceremonijama oproštaja i nasljeđivanja Mãezinha, Iyalorixá Ondine, u *Ilê do Opô Afonjá*, tradicionalnoj kući Xangô Afonjá u São Gonçalu do Retiru" (Seljan, 22. ožujka 1976.). Te su ceremonije kulminirale izborom Marije Stelle de Azevedo Santos, poznate kao Mãe Stella de Oxóssi, za novu iyalorixá ovog *terreira*, temeljenog na igri *búzios* koju je izveo oluô Agenor Miranda Rocha, događaj koji je Seljan opisala u izvještaju.

U svojoj kolumni „Pelo Mundo" u novinama *O Dia*, Seljan je objavila *A investidura de um obá de Xangô* (Seljan, 9./10. srpnja 1978.). U tom tekstu opisuje kako je putovala iz Londona u Salvador posebno kako bi sudjelovala u Festa de Xangô u *Ilê Axé Opô Afonjá,* koja se održava svake godine na dan Sv. Petra – 29. lipnja – te potom opisuje tu proslavu. Seljan hvali Mãe Stella de Oxóssi zbog njezina vođenja *terreira* i potpune kontrole nad obvezama kuće. Autorica također spominje (i odaje počast) prethodnicama Mãe Stelle: Mãe Ondini, Mãe Senhori i Mãe Aninhi. Ceremonija potvrde Obá Aré, koja se održala tog istog dana, također je opisana od strane Seljan, koja objašnjava da je to specifično mjesto u Opô Afonjá, implementirano od strane Mãe Aninhe. Iako tekst ne spominje ime novog Obá Aré, radi se o piscu Antoniu Olintu, Seljaninu mužu (Seljan, [198-]).

Uz isječak iz novina koji sadrži gore spomenuti članak, nalazi se i tipkani tekst pod istim nazivom, no s različitim sadržajem, a koji potpisuje Elza Mattos ([1978]). Nisam uspjela identificirati tko je Elza Mattos, ali tekst, koji je eksplicitno rasistički, čini se kao pismo/odgovor na članak Seljan jer kritizira činjenicu da je pisala o religijama crnaca. Taj tekst nije prikladno citirati, ali smatram važnim spomenuti ga kako bi se pokazalo da napadi poput onog Elze Mattos, koji nisu ostali u prošlosti, još uvijek čine relevantnost Seljaninih objavljenih članaka još očiglednijom. Ovdje sam spomenula samo nekoliko primjera tih

8 Pogrebna ceremonija održana bez Candombléa.

članaka kako bih ukazala na to da ovaj rad zaslužuje detaljniju analizu u budućim istraživanjima.

Zaključne misli

Zora Seljan bila je autorica koja je bila prisutna u hegemonijskim prostorima kulturnog stvaralaštva, ali i u prostorima kulture otpora. Iako njezini spisi otkrivaju kontradikcije koje su utemeljene u samom društvu i povijesnom razdoblju u kojem je pisala, prelazeći između tih prostora, odigrala je važnu ulogu kao intelektualka koja je povezivala ta dva svijeta. Tražila je različite jezike i sredstva kako bi njezin glas mogao doprijeti do široke publike, a time i glasove onih s kojima je bila u dijalogu.

Seljan je dobila potrebne dozvole, održavala dijalog, obvezu i poštovanje prema zajednici i borbi koju je nastojala predstavljati. Tako se, prema pristupu Leite (2018), može razumjeti da se Seljan, kao autorica axé, inspirirala drugima i inspirirala druge. Drugim riječima, parafrazirajući Leite (2018, str. 143), Seljan je ponovno „nahranila" afrodijasporične zajednice kojima se divila, ponovno je nahranila „kulturu, život, čime je učinila svojevrstan axé".

Popis literature i izvora

„Arte folclórica honesta feita por homens do povo" (16. ožujka 1957.). *Imprensa Popular*, Rio de Janeiro, str. 1–2.

„Atabaques e pandeiros na estreia do Teatro Oxumarê" (31. siječnja 1957.). *Diário da Noite*, São Paulo, str. 1–13.

Leite, G. O. (2018). Autores e autoras de AXÉ. U M. A. Luz i N. C. P. Luz (ur.), *Pensamento insurgente: direito à alteridade, comunicação e educação* (str. 135–145). Salvador: Edufba.

Leite, G. O. (2020). O Exu de Zora Seljan. U R. T. Ramos, E. S. Oliveira, F. F. Saraiva i G. O. Leite (ur.), *Afrobrasilindades* (str. 229–239). Rio de Janeiro: Editora Litere-se.

Ligiéro, Z. (2011). *Corpo a corpo: Estudo das performances brasileiras.* Rio de Janeiro: Garamond.

Lühning, A. (2020). Eunice Katunda e Pierre Verger: documentações pessoais, processos criativos e diálogos afro-brasileiros nos anos 1950 e 1960. *Opus*, 26(1), 1–29. http://dx.doi.org/10.20504/opus2020a2609

Mattos, E. [1978]. *A investidura de um obá de Xangô*. [Tiskano strojem, Rio de Janeiro]. Rio de Janeiro: Osobni arhiv Zore Seljan, AMLB/FCRB, PI 3.

Mesquita, P. A. S. (2018). Zora Seljan e o Conjunto Folclórico Teatro de Oxumarê: um primeiro olhar sobre o arquivo pessoal de Zora Seljan. *Anais Abrace*, 19(1), str. 1–18. https://www.iar.unicamp.br/publionline/abrace/hosting.iar.unicamp.br/publionline/index.php/abrace/article/download/3972/3972-Texto%20do%20artigo-11192-1-10-20190418.pdf

Mesquita, P. A. S. (2021). Um breve retrato de Zora Seljan. *U Causos, contos e pesquisas sobre a Croácia: 1º concurso acadêmico e literário da SADA* (str. 113–139). São Paulo: Svalbard Edições. https://www.comunidadecroata.com.br/wp-content/uploads/2021/03/Livro-Concursos-SADA.pdf

Mesquita, P. A. S. (2022). *Zora Seljan: arquivo, projeto estético e dramaturgia* [Doktorska disertacija, Universidade Federal do Estado do Rio de Janeiro].

Nogueira, S. (2020). *Intolerância religiosa*. São Paulo: Sueli Carneiro; Pólen.

Olinto, A. (9. srpnja 1962.). [Pismo za Seljan, A. (Momy), Rio de Janeiro]. Rio de Janeiro: Osobni arhiv Zore Seljan, AMLB/FCRB, PI 5B.

Seljan (Braga), Z. i Melo, I. B. (1952). *João Minhoca: A história dos bonecos contadores de histórias.* São Paulo: Editora do Brasil S/A.

Seljan, Z. [195-]. *Ao som dos atabaques / Programa de Rádio.* [Mapa s raznim dokumentima, Rio de Janeiro]. Rio de Janeiro: Osobni arhiv Zore Seljan, AMLB/FCRB, PI 9 África.

Seljan, Z. [1954]. *Um navio desce o Amazonas.* [Bilježnica s rukopisima]. Rio de Janeiro: Osobni arhiv Zore Seljan, AMLB/ FCRB, PI 11.

Seljan, Z. (14. ožujka 1956.). [Pismo za Vergera, P., Rio de Janeiro]. Salvador: Fundação Pierre Verger (FPV).

Seljan, Z. (28. studenoga 1956.). [Pismo za Katundu, E., Rio de Janeiro]. Salvador: Fundação Pierre Verger (FPV).

Seljan, Z. (1959). *As Moças do Corpo Cheiroso e A Donzela Teodora.* Rio de Janeiro: Serviço Nacional de Teatro/ Ministério da Educação e Cultura.

Seljan, Z. [196-]. *Adeus Mãe Senhora.* [Tiskano strojem]. Kolumna „Sempre aos Domingos". Rio de Janeiro: Osobni arhiv Zore Seljan, AMLB/FCRB, PI 13.

Seljan, Z. (1967). *Iemanjá e suas lendas.* Rio de Janeiro: Record.

Seljan, Z. [1968]. *A confirmação de uma ialorixá.* [Tiskano strojem]. Rio de Janeiro: Osobni arhiv Zore Seljan, AMLB/FCRB, PI 2.

Seljan, Z. (1976, 22 mar.). Stella de Oxossi é a nova Yalorixá do Opô Afonjá. [Novinski isječak]. *A Tarde*, Salvador. Rio de Janeiro: Osobni arhiv Zore Seljan, AMLB/FCRB, PI 2 e PI 14.

Seljan, Z. (9./10. srpnja 1978.). A investidura de um obá de Xangô. [Novinski isječak]. *O Dia,* Rio de Janeiro. Kolumna „Pelo Mundo". Rio de Janeiro: Osobni arhiv Zore Seljan, AMLB/FCRB, PI 14.

Seljan, Z. (1978). *3 mulheres de Xangô e outras peças afro-brasileiras.* São Paulo: Ibrasa; Brasília: INL.

Seljan, Z. [198-]. [Bez naslova]. Rio de Janeiro: Osobni arhiv Zore Seljan, AMLB/FCRB, PI 5A.

Seljan, Z. [199-?]. A mitologia dos orixás no teatro. [Novinski isječak]. *Jornal da Cidade.* Rio de Janeiro: Osobni arhiv Zore Seljan, AMLB/FCRB, Caixa PIM 21.

Seljan, Z. (1993). *Exu, o Cavaleiro da Encruzilhada.* Rio de Janeiro: Grafline.

Souza, E. („Edy"). [198-?] *Da Escola do Povo para as capitais do Mundo.* [Tiskano strojem]. Rio de Janeiro: Osobni arhiv Zore Seljan, AMLB/FCRB, PI 5B.

Souza, T. M. i Leite, G. O. (2021). Zora Seljan e sua „Festa do Bomfim": uma conexão de axé. *Cadernos do CNFL*, 24(2), 956–964. http://www.filologia.org.br/xxiv_CNLF/completos/zora_TAISA.pdf

CONTRIBUCIONES DE LA ESCRITORA BRASILEÑA ZORA SELJAN PARA ENFRENTAR EL RACISMO RELIGIOSO

Priscila de Azevedo Souza Mesquita

Resumen

El objetivo de este trabajo es arrojar luz sobre la producción de la escritora brasileña Zora Seljan (1918-2006), una autora poco estudiada, mediante una revisión analítica de aquellas obras destinadas a difundir y destacar el conocimiento sobre las religiones de origen africano. El mismo es resultado de una investigación científica realizada en su archivo personal, conservado en el Archivo-Museo de Literatura Brasileña de la Fundación Casa de Rui Barbosa, ubicado en la ciudad de Río de Janeiro, así como en las obras de teatro publicadas por la autora (Seljan, 1978) y en documentos de otras instituciones archivísticas, como la Fundación Pierre Verger, la Hemeroteca Digital de la Biblioteca Nacional y el Acervo Digital del Centro Nacional de Folclore y Cultura Popular. A partir de trabajos publicadas y documentos inéditos, en el texto se analizan obras de teatro, el grupo folclórico Teatro de Oxumarê, fundado por Seljan en 1956 en Río de Janeiro, artículos periodísticos, proyectos de libros y emisiones de radio, evidenciando así la conexión de la escritora con religiones de origen africano y su dedicación a la lucha contra el racismo religioso.

Palabras clave: Zora Seljan, escritora brasileña, archivo personal, religiones afrobrasileñas, racismo religioso

Mi compadre Exu, legítimo dueño de las primeras obligaciones. Mi compadre Exu, alegría de los amores, dador de hijos, guardián de la ciudad y los hogares, mi poderoso compadre, te pido permiso para hablar.
(Zora Seljan, 1993)

A mediados de la década de 1950, la escritora brasileña Zora Seljan (1918-2006) escribió y publicó una serie de obras teatrales que sitúan en el centro de la escena aspectos religiosos de matriz africana. Estas obras se encuentran reunidas en la antología *3 Mulheres de Xangô e outras peças afro-brasileiras* (Seljan, 1978), compuesta por siete obras teatrales, dos de las cuales son trilogías: *3 Mulheres de Xangô*

–con las piezas *Oxum Abalô; Iansan, Mulher de Xangô; A Orlha de Obá*– y *Os Negrinhos* –con las piezas *Negrinho do Pastoreio; Negrinha de Iemanjá; Negrinhos das Folhas*– y, por último, la obra *Festa do Bomfim*[1].

A pesar de su considerable producción dramatúrgica (Seljan, 1952, 1959, 1978 y 1993), Zora Seljan no ha recibido mucha atención en los estudios teatrales. Ante este vacío, mi tesis doctoral en Artes Escénicas (Mesquita, 2022) tuvo como objetivo arrojar luz sobre la producción teatral de esta autora, al tiempo que buscaba comprender por qué su obra había caído en el olvido en la historia del teatro. Además del hecho de que se trata de una dramaturga, una mujer, mi hipótesis es que este olvido está relacionado con los temas que abordó –aspectos culturales invisibilizados– y con la necesidad de una formación artística específica para poder presentar sus obras en escena.

La investigación realizada tuvo como fuente principal el archivo personal de Zora Seljan, conservado en el Archivo-Museo de Literatura Brasileña de la Fundación Casa de Rui Barbosa (FCRB), ubicado en Río de Janeiro. En el momento de mi investigación, este archivo aún no había sido catalogado por la institución y, para poder encontrar documentos relacionados con la producción teatral, fue necesario consultar el archivo en su totalidad. De esta manera, conocí las diversas facetas de la autora y la riqueza de su producción. Para complementar y contrastar los datos obtenidos en este archivo, se consultaron otras fuentes archivísticas, tales como la Fundación Pierre Verger en Salvador (BA), la Hemeroteca Digital de la Biblioteca Nacional y el Acervo Digital del Centro Nacional de Folclore y Cultura Popular.

Mediante el análisis de diversos materiales, como la colección de teatro publicada (Seljan, 1978) y documentos de archivo, como el artículo *A mitologia dos orixás no teatro* (Seljan, [199-?]) y una carta enviada al fotógrafo y antropólogo francés Pierre Verger (Seljan, 14 de marzo de 1956), fue posible comprender los objetivos de la autora al crear sus obras de teatro afrobrasileño (Seljan, 1978).

Habiendo estudiado la mitología griega y la tragedia griega, Zora Seljan consideró que, si aquella mitología se había difundido gracias a la epopeya y al teatro, la mitología afrobrasileña también podría darse a conocer a través del arte dramático. De este modo, incluyendo en sus textos teatrales historias inspiradas en la mitología de los *orixás* y en la liturgia del *candomblé* y la *umbanda*, uno de sus objetivos era difundir el conocimiento sobre estas religiones y destacar el legado cultural africano. Sin embargo, su objetivo era también crear un teatro

1 La autora escribe "Bomfim" en lugar de "Bonfim", por lo que respetaré la grafía por ella utilizada.

con características nacionales y, en ese sentido, incluyó en su dramaturgia elementos de diversas prácticas *performativas afrobrasileñas e indígenas*, para utilizar el concepto elaborado por Zeca Ligiéro (2011), como por ejemplo, el *maracatu*, la *capoeira*, la *samba* y el *reisado*.

En el archivo de Zora Seljan se encuentra un número considerable de documentos que abarcan temas relacionados con la espiritualidad y la religiosidad. A pesar de la diversidad religiosa abordada por la autora, se observa una atención especial a las religiones de origen africano, particularmente al *candomblé* y al *terreiro* Ilê Axé Opô Afonjá, ubicado en la ciudad de Salvador, en el estado federal de Bahía. Entre estos documentos, hay tanto trabajos que fueron publicados –tales como libros (Seljan, 1967; 1978; 1993) y artículos de periódicos y revistas– como borradores, materiales de investigación, anotaciones personales, correspondencia y guiones de programas de radio de su autoría.

Teniendo en cuenta las publicaciones y los proyectos de Zora que se centran en las religiones de origen africano, a lo largo de la investigación comencé a preguntarme en qué medida esta producción puede considerarse un medio para hacer frente al racismo religioso. Aunque la autora no utilizara este término, dado el período de su producción, entiendo este concepto a partir de la explicación del profesor y *babalorixá* Sidnei Nogueira (2020), en su libro *Intolerancia religiosa*. Según este autor, "la categoría "intolerancia" no nos permite percibir el racismo como un elemento central en la comprensión de la persecución de las religiones de origen africano" (Nogueira, 2020: 30). Esto se debe a que el racismo es el pilar de estas persecuciones, constituyendo una forma de dar continuidad a un sistema esclavista que justificó la dominación de un grupo humano sobre otro a partir de la jerarquización racial y cultural.

En el texto que sigue, para reflexionar sobre la cuestión planteada anteriormente, abordo brevemente cuál era la relación de la autora con las religiones de origen africano. A continuación, presento ejemplos de producciones de Zora –en las artes escénicas, en los medios radiofónicos y televisivos– que tenían como objetivo divulgar y valorizar temas relacionados con las comunidades religiosas tradicionales (Comunidades Tradicionales de Terreiros) es decir, los santuarios conocidos como *terreiros*, según la denominación empleada por Nogueira (2020). Tomo en consideración no solo las publicaciones de la autora, sino también documentos inéditos de su archivo, los cuales revelan proyectos que, por motivos no siempre evidentes, probablemente no se llevaron a cabo.

Autora de Axé

La investigación llevada a cabo fue revelando poco a poco que Zora tenía un vínculo espiritual con el *terreiro* Ilê Axé Opô Afonjá, como lo confirman documentos que indican su participación en ceremonias, su aprendizaje de la práctica del lanzamiento de conchas (*jogo de búzios*) y sus contribuciones económicas (Olinto, 9 de julio de 1962), por mencionar solo algunos aspectos. La relación de Zora con este santuario se remonta a la década de 1940, cuando Pierre Verger le presentó a María Bibiana do Espírito Santo, conocida como Mãe Senhora, Oxum Muiwà, la tercera *Iyalorixá* del *terreiro* Ilê Axé Opô Afonjá. De sus frecuentes visitas a Bahía y su relación con el Opô Afonjá, comenzaron entonces a surgir sus obras teatrales, como ella misma relata en un texto mecanografiado consultado en su archivo (Seljan, [198-]).

En este sentido, podemos considerar a Zora Seljan como una *autora de axé*, que produjo una literatura de *axé*, tal como sostienen el profesor de literatura brasileña Gildeci de Oliveira Leite y la investigadora Taisa Maria Souza, en los artículos *O Exu de Zora Seljan* (Leite, 2020) y *Zora Seljan e sua „Festa do Bomfim": uma conexão de axé* (Souza y Leite, 2021). El concepto propuesto por Leite (2018) queda mejor ejemplificado en su otro artículo, *Autores y autoras de AXÉ*:

> Como amigos y/o miembros, hijos de la casa, y con acceso a los medios de canonización y de comunicación de masas, les correspondía también a ellos no dejarse menospreciar. El cuidado con lo dicho y lo escrito mantiene el compromiso con la verdad, la preservación del secreto y el respeto hacia el objeto investigado. Las identidades del *axé* ahora también los identificaban, por lo que los movimientos de difusión y valorización de las artes y las mitologías del *axé*, multifacéticas en las producciones de estos nuevos miembros, servían y sirven al movimiento de liberación propuesto por Fanon (apud Munanga, 2013): la liberación de las imágenes despectivas de sí mismos (Leite, 2018: 137, 138).

Leite (2018: 138) destaca que, para escribir con rigor y excelencia, no basta con adentrarse en la religión, sino que es necesario "dejarse penetrar por ella". Es decir, según Leite (2018), solo se puede alcanzar la comprensión permitiendo que los conceptos y la cultura del *axé* se interioricen. Y, al tratarse de una cultura predominantemente oral, es necesario contar con autorización para recibir los conocimientos, lo cual solo se concede a quienes poseen "algún grado de iniciación, ya sea litúrgica o afectiva" (Leite, 2018:139).

Como demuestra Leite (2018), en la praxis del autor de *axé* se destaca una postura que no se limita a una objetividad distanciada y

fría, sino que se impregna de sentimientos, de un sentido de parentesco, de comunión y de respeto, que reflejan los comportamientos y las relaciones entre el pueblo de *axé*. Esta praxis le da una nueva perspectiva a su producción, que no carece de rigor, pero que se configura como "un rigor diferente" (Leite, 2018: 143). Dicho esto, a continuación presento algunos ejemplos de las producciones de Seljan.

Teatro

Teniendo en cuenta la relación de Zora con Opô Afonjá, se comprende que las obras que componen la antología *3 Mulheres de Xangô* (1978), con detalles sobre gestos rituales, vestimentas, músicas y danzas, fueron concebidas desde una perspectiva interna. Para la puesta en escena de sus obras, Zora exige al artista escénico un conocimiento específico, acorde con el proyecto que ella concibió, proyecto este que se indica tanto en las rúbricas de las obras como en las orientaciones para la puesta en escena de *Oxum Abalô* (Seljan, 1978). Además, explica que no incluye en su dramaturgia los secretos religiosos de los *terreiros*, sino que solo utiliza elementos de las ceremonias públicas, es decir, aquello que cualquier persona, iniciada o no, puede presenciar en una fiesta pública de candomblé. La autora hace esta salvedad como una advertencia para que no se le dé a la "obra un carácter sensacionalista" (Seljan, 1978: 20).

Entiendo que la autora percibía que, en general, los artistas teatrales no poseían conocimiento de las prácticas performativas afrobrasileñas y, por lo tanto, no serían capaces de llevar a cabo la puesta en escena de sus textos teatrales de la manera en que ella imaginaba. Así, para reunir y formar artistas con conocimiento de estas prácticas y experimentar sus obras en escena, Zora y el coreógrafo Antonio Novais[2] fundaron en 1956 el Conjunto Folclórico Teatro de Oxumarê en la ciudad de Río de Janeiro (Seljan, 1978), que también contó, durante un tiempo, con la colaboración de la música Eunice Katunda. Es importante destacar que tanto Katunda como Novais también tenían una relación cercana con el Ilê Axé Opô Afonjá, como lo demuestran el artículo de la etnomusicóloga Angela Luhning (2020) y una carta de Zora a Katunda (Seljan, 28 de noviembre de 1956), respectivamente.

---

2 Sobre Antonio Novais se ha obtenido poca información, a partir de la recopilación de datos extraídos de algunos documentos del archivo de Zora Seljan. Antonio Novais era coreógrafo, director y actor. Una carta de Seljan (14 de marzo de 1956) dirigida a Pierre Verger menciona a Novais como uno de los actores de la película *Rio 40 Graus* (1955), de Nelson Pereira dos Santos.

La recuperación de la historia de este Conjunto Folclórico fue posible gracias al texto autobiográfico *Da Escola do Povo para as capitais do mondo*, de Edson de Souza "Edy" (Souza, [198-?]), en el que el actor y autor de Espírito Santo relata su trayectoria artística, que incluye la participación en este Conjunto. Los artistas se reunían en la Escuela del Pueblo, una escuela vinculada al Partido Comunista, que fue cerrada por la policía política en 1957 por motivos ideológicos, lo que puso fin prematuramente a las actividades del Conjunto (*Arte*, 16 de marzo de 1957). Durante su breve existencia, el Conjunto Folclórico presentó escenas de danzas y cantos de la obra *Oxum Abalô* en fiestas en Río de Janeiro, incluso en el propio apartamento de Seljan, ocasión en la que Mãe Senhora estuvo presente y fue homenajeada (Seljan, 14 de marzo de 1956; Souza, [198-?]). También realizó una temporada de 18 días del espectáculo *Batucajé*, en el Teatro Maria Della Costa, en São Paulo, en febrero de 1957, con 30 actores y bajo la dirección de Antonio Novais (*Arte*, 16 de marzo de 1957; *Atabaques*, 31 de enero de 1957).

Programa de radio

En el archivo de Zora Seljan hay una carpeta con documentos mecanografiados y manuscritos relacionados con un programa de radio titulado *Al son de los atabaques* (Seljan, [195-]). Este programa también aparece con el título *Os atabaques batem* y no hay información sobre la fecha, pero por la información contenida en los documentos, supongo que fue escrito a mediados de la década de 1950. Entre esta documentación, hay textos mecanografiados del proyecto del programa y guiones, manuscritos con letras de canciones (*pontos*[3]), división de tareas entre Zora Seljan y Antonio Novais y un esquema numerado de lo que incluirá el programa.

En el documento mecanografiado con el nombre *O programa: Os atabaques batem* (Seljan, [195-]), que parece ser el borrador del programa, la autora explica de qué trata el trabajo en un texto discursivo de tres páginas. El programa se llevaría a cabo con la colaboración de Antonio Novais y tenía como objetivo presentar al público la diversidad de las religiones de origen africano existentes en Brasil, a partir de investigaciones de campo, entrevistas y valiéndose también de las investigaciones realizadas *"por reconocidos folcloristas, tales como Câmara Cascudo ou Edson Carneiro"* (Seljan, [195-]). La autora destaca el carácter de autenticidad y también de investigación científica del programa, presentado en "lenguaje

3 Canciones rituales.

sencillo" y con una "técnica viva", a fin de aumentar el "interés popular" (Seljan, [195-]).

En uno de los borradores del guion, titulado *Ao som dos Atabaques – Abertura (do 1º programa)* (Seljan, [195-]), debajo del título aparece escrito "Rádio Mundial", lo que sugiere que el programa se emitiría en esta emisora, o bien que la propuesta del programa se presentó a esta emisora. En este guion el locutor destaca la originalidad del programa:

> LOCUTOR – Hoy damos inicio a un programa folclórico, organizado y dirigido por la escritora Zora Seljan en colaboración con su asistente Antonio Novais, que recoge investigaciones etnográficas en los "*terreiros*" de la liturgia popular. La música y los toques son interpretados por legítimos hijos de la fe. La reconstrucción de las ceremonias y las fiestas es auténtica, con la participación de *babás*, *babalaôs*, *cambonos* e *filhos de santo*. Por primera vez en la historia de la radio es posible presentar un programa de esta envergadura, gracias a la colaboración fraternal de intelectuales y creyentes comprometidos con el estudio de los ritos y costumbres que forman parte de la tradición de la cultura popular brasileña (Seljan, [195-]).

A partir de los borradores de los guiones, se percibe que el programa pretendía incluir reportajes periodísticos, entrevistas con representantes de las diferentes religiones tratadas, dramatizaciones en formato de radioteatro, interpretaciones de música litúrgica y preguntas de los oyentes. De este modo, están estructurados en forma de diálogos —con intervenciones del locutor, el narrador, la escritora, el reportero, los entrevistados y los personajes— intercalados con toques de *atabaques* y *agogô*, cantos solistas y corales. También se sugiere una orquesta que, tras los *pontos* que cantaría Novais, interpretaría composiciones inspiradas en esos *pontos*, como una demostración "de las posibilidades que la música folclórica puede ofrecer a la música erudita" (Seljan, [195-]).

El guion del primer programa incluye un reportaje que aborda la ceremonia de apertura de los *terreiros* de *umbanda* después de la Cuaresma. En este texto, la autora describe su visita al *terreiro*, desde su llegada, la recepción por parte de la *mãe de santo*, hasta las ofrendas, los gestos rituales y los puntos (*pontos*) cantados. A lo largo del reportaje, Zora va preguntando a "João Angola, *cambono* formado en Bahía" (Seljan, [195-]), sobre los significados de cada elemento. De esta manera, busca aclarar aspectos rituales vistos con prejuicio, como por ejemplo, el sacrificio religioso[4].

4 Sobre el sacrificio religioso, Sidnei Nogueira (2020: 51) escribió: "Los judíos y los musulmanes practican el sacrificio religioso, pero no se les demoniza por ello, lo que pone de manifiesto el contenido racista que subyace a esta persecución de la práctica del *Candomblé*. Un dato básico que los medios de comunicación ocultan es el hecho de

En la carpeta correspondiente al programa de radio, también hay un texto de siete páginas, en parte mecanografiado y en parte manuscrito, que describe nuevamente la ceremonia de "apertura de las casas" y además incluye información bajo los siguientes subtítulos: *Matança*; *Ogum-Rei de Umbanda*; *Xangô-Rei de Umbanda*; *Levantamento da mesa do chão*; *O despacho de Exu*; *A comida dos Orixás*; *Encerramento*; *A justiça do povo*; *A origem dos terreiros*. El texto está permeado por letras de *pontos* y, al final, ofrece un glosario de los términos utilizados. Al comienzo de este texto, que según indica el contenido, se trata de un reportaje escrito para el programa de radio, Zora escribe:

> [...] A pesar de las constantes persecuciones policiales, los "terreiros" proliferan y se desarrollan, conservando las tradiciones míticas de los pueblos que formaron al pueblo brasileño, influyendo en las costumbres y proporcionando temas nacionales para el arte y la literatura.
>
> Nuestra música popular deriva en gran parte de los ritmos sagrados de los africanos; las comidas regionales de Bahía y Pará son comidas litúrgicas; las grandes fiestas de la Iglesia Católica Apostólica Romana son precisamente las de los santos más populares, por haberse sincretizado [sic] con los *orixás* africanos.
>
> Las danzas, la mitología y la música inspiran a coreógrafos nacionales y extranjeros, tales como Massine, a compositores como Villa-Lobos, a pintores como Portinari, a escritores como Jorge Amado, a escultores como Mario Cravo, etc.
>
> Un nuevo teatro está naciendo. Los temas del Teatro del Pueblo, de Solano Trindade y del Conjunto Brasiliana, que despertaron tanto interés en los escenarios europeos, comienzan ahora a utilizarse [sic], no solo como elementos dispersos de un repertorio de variedades, sino también con la propia estructura y ambiente de las obras presentadas por el Teatro Experimental Negro.
>
> La fuente es inagotable. Cada fiesta de "terreiro" tiene sus características especiales. Cada entidad tiene su propia personalidad. Cada danza tiene su profundo significado histórico. [...]
>
> [...] Mi amigo Antonio Novais, actor de cine brasileño, es un "cambono" formado en Bahía y me ayuda a hacer este reportaje. Es asiduo de la casa (Seljan, [195-]).

---

que el sacrificio religioso en el *Candomblé* forma parte de la alimentación tradicional de las comunidades de *terreiro*, y no es un acto sádico de tortura a los animales". Con el objetivo de descolonizar el imaginario racista sobre el sacrificio religioso, el autor continúa su texto explicando esta tradición en el *Candomblé* y dando ejemplos de cómo se lleva a cabo.

Quiero llamar la atención sobre este fragmento en el que la autora resalta la resistencia de los *terreiros* y retoma el tema de la presencia de las herencias africanas en los diversos lenguajes artísticos y en la cultura brasileña en general. La presencia de estas herencias en la gastronomía, por ejemplo, se pone de relieve en el guion del primer programa, a través de una dramatización en una cocina brasileña en la que los personajes hablan sobre este asunto.

La continuación de este reportaje está escrita a mano y, bajo el título *El origen de los terreiros*, la autora cuenta una historia que escuchó en el *terreiro* del señor Francisco de Almeida, en Belém do Pará: "Por más mixturados que sean sus cultos, a los *terreiros* [¿les gusta?] [¿afirmar?][5] su origen africano. Los investigadores encuentran siempre la historia de un abuelo dueño de la casa que fue esclavo» (Seljan, [195-]). Y continúa contando la historia de Ana Jansen:

> [...] una terrateniente que vivía en São Luís do Maranhão, famosa por sus crueldades. Cuenta la leyenda que aparece en las noches sin luna, gimiendo, en su carruaje tirado por caballos de fuego. [...]
>
> En el *terreiro* de Belém do Pará (32)[6], donde se venera a los *orixás*, los *caboclos* y todos los seres legendarios de la selva amazónica, me contaron que el culto provenía de Maranhão. [¿Afirmaban?] ser descendientes de los esclavos de Ana Jansen (33). Esta era una mujer blanca perversa. Cuando bajaba de la canoa, obligaba a los cautivos a tirarse al lodo para [...?]. Cada hombre negro tenía un número grabado con hierro candente en la piel de la espalda.[7] El que se moviera [sic] mientras ella pasaba era torturado. En una ocasión ordenó que le arrancasen con tenazas todos los dientes a un niño negro que había osado reírse en su cara.
>
> Por la noche, los negros huían al bosque y allí practicaban sus cultos religiosos.
>
> La mujer blanca los descubrió y le preguntó a su criada qué era aquello. — Esas son nuestras devociones de África, señora.
>
> Ella quiso verlas de cerca. Si le gustaban, consentiría que bailaran en el *terreiro* (34) de la hacienda. Si no le gustaban, mandaría matar a quienes [...?] la fiesta.
>
> Los *orixás*, compadecidos del sufrimiento de aquellos cautivos, le quitaron el poder a la mujer blanca y esta [...?]. Así pudieron practicar su religión en el *terreiro* de la propia finca y transmitirla a sus nietos (Seljan, [195-]).

---

5 Los fragmentos entre corchetes se refieren a palabras que son difíciles de entender debido a la letra bastante ilegible de la autora.

6 Estos números son notas que aparecen al final del texto. (32) se refiere al "señor Francisco de Almeida", 33) a "un gran terrateniente que vivía en São Luís"; 34) a "la plaza frente a la casa grande".

7 En el manuscrito está tachada la parte que dice "hierro candente".

Esa misma historia se encuentra manuscrita en un cuaderno del archivo de Seljan, donde figura un borrador de la obra *Um navío desce o Amazo*nas (Seljan, [1954]) y un diario de viaje a Pará, en el que, entre otras experiencias, la autora relata su visita al *terreiro* de Belém.

Al consultar periódicos de la década de 1950, a menudo me topé con artículos en los que las religiones afrobrasileñas eran retratadas con prejuicios y en un tono sensacionalista. Este programa de radio, considerando el contexto en el que fue producido, contiene formas de decir que a veces refuerzan el exotismo y naturalizan los procesos de dominación. Sin embargo, parece ser un proyecto que buscaba diferenciarse de lo que se presentaba en los medios de comunicación de la época. Esto se debe a que Seljan, al basarse en sus propias experiencias, su propia investigación y la de otros expertos, así como en entrevistas y la participación de practicantes de las religiones afrobrasileñas, hizo que el programa se presentara como un medio más a través del cual brindar conocimiento sobre diversos aspectos de estas religiones.

Dado que la radio en ese período era un medio de comunicación de gran alcance, esta propuesta de Seljan podría llegar a un público mucho más amplio que los espectáculos teatrales, sobre todo teniendo en cuenta las dificultades que encontró para que sus obras se pusieran en escena.

No sabría decir si hubo en ese período algún programa de radio con una propuesta similar a este proyecto. Tampoco pude averiguar si el programa llegó a salir al aire, ni si la propuesta del programa fue presentada a la emisora de radio. Si el programa se realizó, ¿sería posible encontrar la grabación radiofónica? Y, si el programa no se realizó, y si por casualidad Zora presentó el proyecto a la emisora, entonces, ¿cuáles podrían ser los motivos por los que la propuesta fue rechazada?

Artículos periodísticos

Aunque los proyectos teatrales de Zora Seljan de la década de 1950 no tuvieron el éxito que ella esperaba en la época en que fueron concebidos, y aunque su programa de radio tal vez nunca se llevara a cabo, siguió adelante con su proyecto de valorizar y difundir las religiones africanas. Además de la publicación de *Exu, Cavaleiro da Encruzilhada* (Seljan, 1993), obra representada en Londres en 1992 y que obtuvo éxito de público, publicó diversos artículos periodísticos en los años anteriores, dando a conocer acontecimientos importantes relacionados con las Comunidades Tradicionales de *Terreiros*.

Entre estos artículos, mencionaré algunos ejemplos, incluyendo escritos mecanografiados que no cuentan con información de publicación, como el texto *Adeus Mãe Senhora* (Seljan, [196-]), cuyo encabe-

zado indica que fue hecho para la columna *Sempre aos Domingos*, que la autora mantenía en el periódico *O Dia*. Aunque no esté fechado, en este artículo la autora describe el *axexê*[8] de Mãe Senhora, que falleció en 1967. La elección de la sucesora de Mãe Senhora también fue un tema tratado en un texto mecanografiado que lleva por título *La confirmación de una ialorixá* (Seljan, [1968]). Allí tampoco se proporciona información sobre la fecha ni la publicación, pero probablemente fue escrito en 1968, año en que tuvo lugar la ceremonia, el 22 de enero. En un tono bastante poético, Seljan aborda la ceremonia de confirmación de Ondina Pimentel, la *Mãezinha*, como *iyalorixá* del *Ilê Axé Opô Afonjá*.

Ya el 22 de marzo de 1976, Seljan escribe al periódico *A Tarde* que había viajado de Londres a Salvador, especialmente para "asistir a las ceremonias de despedida y sucesión de *Mãezinha*, la *Iyalorixá* Ondina, en *Ilê do Opô Afonjá*, la tradicional casa de *Xangô Afonjá* en São Gonçalo do Retiro" (Seljan, 22 de marzo de 1976). Dichas ceremonias culminaron con la elección de Maria Stella de Azevedo Santos, conocida como Mãe Stella de Oxóssi, como nueva *iyalorixá* de este *terreiro*, a partir del *jogo de búzios* realizado por el *oluô* Agenor Miranda Rocha, evento descrito por Seljan en el reportaje publicado.

En su columna *Pelo Mundo*, del periódico *O Dia*, Seljan publicó *A investidura de um obá de Xangô* (Seljan, 9-10 de julio de 1978). En este texto relata que fue de Londres a Salvador especialmente para participar de la Fiesta de *Xangô* en *Ilê Axé Opô Afonjá*, que se celebra todos los años el día de San Pedro –29 de junio– y luego describe la celebración. Seljan elogia a Mãe Stella de Oxossi por la dirección del *terreiro* y por el dominio total que tiene de las obligaciones de la casa. La autora también hace referencia (y rinde homenaje) a las antecesoras de Mãe Stella: Mãe Ondina, Mãe Senhora y Mãe Aninha, relata la ceremonia de confirmación de *Obá Aré* que tuvo lugar ese mismo día, y explica, además, que este es un cargo específico del *Opô Afonjá*, implementado por Mãe Aninha. Aunque el artículo no menciona el nombre del nuevo *Obá Aré*, se trata del escritor Antonio Olinto, esposo de Zora (Seljan, [198-]).

Junto al recorte de periódico del artículo antes mencionado hay un texto mecanografiado cuyo título lleva el mismo nombre que el artículo de Zora, pero con un contenido diferente y firmado por Elza Mattos ([1978]). No pude identificar quién es Elza Mattos, pero el texto, con contenido explícitamente racista, parece ser una carta/respuesta al artículo de Zora, ya que critica el hecho de que ella escriba sobre las religiones negras. No conviene citar este texto, pero considero importante mencionarlo para mostrar que ataques como el de Elza Mattos,

8 Ceremonia fúnebre celebrada en el *Candomblé*.

que no quedaron en el pasado, hacen aún más evidente la relevancia de los artículos publicados por Zora Seljan. Aquí mencioné algunos ejemplos de estos artículos, con el fin de indicar que esta producción merece ser analizada más a fondo en futuras investigaciones.

Consideraciones finales

Zora Seljan fue una autora que estuvo inmersa en espacios hegemónicos de producción cultural y, al mismo tiempo, en espacios de producción cultural de resistencia. Si bien sus escritos revelan contradicciones inherentes a la propia sociedad y al período histórico en el que escribía, al transitar entre estos espacios, ejerció un papel relevante como articuladora intelectual entre estos dos polos. Buscó diferentes lenguajes y medios para que su voz pudiese llegar a un público amplio y, consecuentemente, a las voces de aquellos con quienes estaba dialogando.

Zora obtuvo los permisos necesarios, mantuvo el diálogo, el compromiso y el respeto por la comunidad y la lucha que buscó representar. Así, retomando el abordaje de Leite (2018), se entiende que, en tanto autora de *axé*, nutrió y fue nutrida. Es decir, parafraseando a Leite (2018: 143), Zora Seljan realimentó a las comunidades afrodescendientes que admiraba, realimentó "la cultura, la vida y, por lo tanto, haciendo una especie de *axé*".

Listado de bibliografia y fuentes

"Arte folclórica honesta feita por homens do povo" (1957, 16 mar.) *Imprensa Popular*, Río de Janeiro, p.1-2.

"Atabaques e pandeiros na estreia do Teatro Oxumarê" (1957, 31 jan.) *Diário da Noite*, São Paulo, p. 1,13.

Leite, G. O. (2018). Autores e autoras de AXÉ. In: LUZ, M. A. y LUZ, N. C. P. (Eds.). *Pensamento insurgente: direito à alteridade, comunicação e educação* (p. 135-145). Salvador: Edufba.

Leite, G. O. (2020) O Exu de Zora Seljan. In Ramos, R. T.; Oliveira, E. S.; Saraiva, F. F.; Leite, G. O. (Eds.). *Afrobrasilindades* (p. 229-239). Río de Janeiro: Editora Litere-se.

Ligiéro, Z. (2011) *Corpo a corpo: Estudo das performances brasileiras*. Río de Janeiro: Garamond.

Luhning, A. (2020). Eunice Katunda e Pierre Verger: documentações pessoais, processos criativos e diálogos afro-brasileiros nos anos 1950 e 1960. *Opus*, 26/1, págs. 1-29. doi: 10.20504/opus2020a2609.

Mattos, E. [1978]. *A investidura de um obá de Xangô* [Mecanografiado, Río de Janeiro]. Río de Janeiro: Arquivo pessoal de Zora Seljan, AMLB/FCRB, PI 3.

Mesquita, P. A. S. (2018). Zora Seljan e o Conjunto Folclórico Teatro de Oxumarê: um primeiro olhar sobre o arquivo pessoal de Zora Seljan. *Anais Abrace*, 19/1. Artigo apresentado no X Congresso da Abrace: celebrando a diversidade, 2018, Natal/ RN, 15-20 out. 2018, (p. 1-18) Natal: Associação Brasileira de Pesquisa e Pós-Graduação em Artes Cênicas.

Mesquita, P. A. S. (2021). Um breve retrato de Zora Seljan. En *Causos, contos e pesquisas sobre a croácia: 1º concurso acadêmico e literário da SADA* (p. 113-139). São Paulo: Svalbard Edições. E-book. Disponible en: https://www.comunidadecroata.com.br/wp-content/uploads/2021/03/Livro-Concursos-SADA.pdf.

Mesquita, P. A. S. (2022). *Zora Seljan: arquivo, projeto estético e dramaturgia*. [Tesis Doctoral, Universidade Federal do Estado do Río de Janeiro].

Nogueira, S. (2020). *Intolerância religiosa*. São Paulo: Sueli Carneiro; Pólen.

Olinto, A. (1962, 9 jul.). [*Carta* para Seljan, A. (Momy), Río de Janeiro]. Río de Janeiro: Archivo personal de Zora Seljan, AMLB/FCRB, PI 5B.

Seljan (Braga), Z. y Melo, I. B. (1952) *João Minhoca: A história dos bonecos contadores de histórias*. São Paulo: Editora do Brasil S/A.

Seljan, Z. [195-]. Ao som dos atabaques / Programa de Rádio. [Carpeta con diversos documentos, Río de Janeiro]. Río de Janeiro: Archivo personal de Zora Seljan, AMLB/FCRB, PI 9 África.

Seljan, Z. [195-]. *Ao som dos atabaques/ Programa de Rádio* [Carpeta con diversos documentos, Río de Janeiro]. Río de Janeiro: Arquivo pessoal de Zora Seljan, AMLB/FCRB, PI 9 África.

Seljan, Z. [1954]. *Um navio desce o Amazonas* [Cuaderno de manuscritos]. Río de Janeiro: Arquivo pessoa de Zora Seljan, AMLB/ FCRB, PI 11.

Seljan, Z. (1956, 14 mar.) [*Carta* para Verger, P., Río de Janeiro]. Salvador: Fundação Pierre Verger (FPV).

Seljan, Z. (1956, 28 nov.). [*Carta* para Katunda, E., Río de Janeiro]. Salvador: Fundação Pierre Verger (FPV).

Seljan, Z. (1959). *As Moças do Corpo Cheiroso e A Donzela Teodora*. Río de Janeiro: Serviço Nacional de Teatro/ Ministério da Educação e Cultura.

Seljan, Z. [196-]. *Adeus Mãe Senhora* [Mecanografiado]. Columna "Sempre aos Domingos". Río de Janeiro: Archivo personal de Zora Seljan, AMLB/FCRB, PI 13.

Seljan, Z. (1967). *Iemanjá e suas lendas*. Río de Janeiro: Record.

Seljan, Z. [1968]. *A confirmação de uma ialorixá* [Mecanografiado]. Río de Janeiro: Archivo personal de Zora Seljan, AMLB/FCRB, PI 2.

Seljan, Z. (1976, 22 mar.). Stella de Oxossi é a nova Yalorixá do Opô Afonjá [Recorte de periódico]. *A Tarde*, Salvador. Río de Janeiro: Archivo personal de Zora Seljan, AMLB/FCRB, PI 2 e PI 14.

Seljan, Z. (1978*). 3 mulheres de Xangô e outras peças afro-brasileiras*. São Paulo: Ibrasa; Brasília: INL.

Seljan, Z. (1978, 9/10 jul.) A investidura de um obá de Xangô [Recorte de periódico]. *O Dia*, Río de Janeiro. Coluna "Pelo Mundo". Río de Janeiro: Archivo personal de Zora Seljan, AMLB/FCRB, PI 14.

Seljan, Z. [198-]. [*Sin título*]. Río de Janeiro: Archivo personal de Zora Seljan, AMLB/FCRB, PI 5A.

Seljan, Z. [199-?]. A mitologia dos orixás no teatro. [Recorte de periódico]. *Jornal da Cidade*. Río de Janeiro: Archivo personal de Zora Seljan, AMLB/ FCRB, Caixa PIM 21

Seljan, Z. (1993). *Exu, o Cavaleiro da Encruzilhada*. Río de Janeiro: Grafline.

Souza, E ("Edy"). [198-?] *Da Escola do Povo para as capitais do Mundo.* [Mecanografiado]. Río de Janeiro: Archivo personal de Zora Seljan, AMLB/FCRB, PI 5B.

Souza, T. M. y Leite, G. O. (2021) Zora Seljan e sua "Festa do Bomfim": uma conexão de axé. *Cadernos do CNFL*, XXIV (2), 956-964. Disponible en: http://www.filologia.org.br/xxiv_CNLF/completos/zora_TAISA.pdf.

RAT, DJETINJSTVO I IZGUBLJENI RAJ. RATNI SUKOB U PRIPOVIJEDANJU HRVATSKIH SPISATELJICA

Pablo D. Arraigada

Stručni rad

Sažetak

Ovaj rad temelji se na čitanju dviju hrvatskih autorica: Marise Madieri i Dubravke Ugrešić. Obje grade narativ u kojem se može pronaći mjesto iz prošlosti kojeg više nema, kao i raskid s tradicijom i zemljom podrijetla. Polazeći od ideje o Jugoslaviji kao o utopističkom prostoru u ovim narativima, autorice se analiziraju na temelju svoje prošlosti, djetinjstva i onoga što je iza njih ostalo kao posljedica rata. Obje govore iz položaja udaljenosti od mjesta rođenja jer više nisu dio tog mjesta. Kroz koncept heterotopije kod Foucaulta i pojam nemjesta kod M. Augéa, bolje će se razviti prostorni aspekti i teritorijalna konstrukcija romana kako bi se razumjela mješavina nostalgije i udaljenosti od mjesta podrijetla Madieri i Ugrešić, nasuprot stranom svijetu i jeziku kojim pišu. Kod obje autorice prisutna je ideja – osjećaj – egzila s obzirom na koji će se razmišljati o ratovima na jugoslavenskom prostoru (Drugi svjetski rat u slučaju prve i rat u Bosni kod druge autorice) i o tome kako se napuštaju dom i domovina i promišlja se nanovo sam pojam teritorijalnosti. Prema čitanju Deleuza, prethodne postavke kombinirat će se s idejom „zemlje" koja ide ruku pod ruku sa ženama, kako s obzirom na ono što su ostavile iza sebe tako i glede njihovih novih prostora (Italija – Nizozemska), do čega je došlo kao posljedica ratnih migracijskih procesa.

Ključne riječi: književnost, rat, progonstvo, Marisa Madieri, Dubravka Ugrešić

Rat, djetinjstvo i izgubljeni raj. Ratni sukob u pripovijedanju hrvatskih književnica

Maria Wuz zatvara oči, dok vjetar i snijeg zatamnjuju prozor, i preplavljuje led s livada slikom proljeća; već kao odrasla večernje sate provodi rekapitulirajući svoje djetinjstvo, a posebno one trenutke kada je kao dijete u zanosu zatvarala oči dok joj je majka spremala večeru.

Zanos se podiže na četvrtu, a svjetlo svijetli u sjećanju na drugu potenciju, kada se sjeća trenutaka u kojima je zamišljala ili sanjala sreću; ona se povlači u prostor izvan vremena, u mračnu šupljinu ispod stubišta gdje su ostale igračke i smeće iz djetinjstva, a zelenilo tog djetinjstva, za Wuz, sjaji pod snijegom koji ga je prekrivao tolike godine.
Claudio Magris*, Dunav*

Ovaj rad temelji se na čitanju dviju autorica hrvatskog podrijetla: Marise Madieri i Dubravke Ugrešić. Obje grade narativ u kojem se može pronaći mjesto iz prošlosti kojeg više nema, kao i raskid s tradicijom i zemljom podrijetla. Posebnost koju pak obje imaju upravo je njihovo nepripadanje, nedostatak identifikacije s tim podrijetlom. Nijedna se ne identificira kao hrvatska spisateljica nakon rata. Dok se jedna smatra Talijankom, druga brani svoj status jugonostalgičarke. Prva, Madieri, piše o svom iskustvu nakon završetka Drugog svjetskog rata; druga, Dubravka Ugrešić, sastavlja djelo o ratu, raspadu identiteta i egzilu zbog onog što se devedesetih događalo u bivšoj Jugoslaviji. Obje grade narativ u kojem se može pronaći mjesto iz prošlosti kojeg više nema, kao i raskid s tradicijom i zemljom podrijetla.

Polazeći od ideje o Jugoslaviji kao o utopističkom prostoru u ovim narativima, autorice se analiziraju na temelju svoje prošlosti, djetinjstva i onoga što je iza njih ostalo kao posljedica rata. Obje se nalaze na distanci od mjesta rođenja, više nisu dio tog mjesta. Kako bismo, dakle, prostorno sagledali konstrukciju djetinjstva, perspektivu egzila/progonstva – i onoga što je iza njega ostalo – kao i heterotopiju i koncept nemjesta u njihovim narativima povezanima s prostorom zvanim Jugoslavija, težište ovog rada bit će na samo jednom dijelu njihovih opusa. U slučaju Madieri uzima se roman *Zelena voda*, dok se glede Ugrešić razmatraju romani *Ministarstvo boli* i *Lisica*. S druge strane, navode se teorijski autori kao što su Foucault i Augé radi obrade koncepata koji ispripliću obje priče, kao i bliska – i osobna – perspektiva Claudija Magrisa, dosta blisko povezanoga s dvjema spisateljicama.

Za početak, uzmimo ideju o domu. Pitanje koje treba postaviti jest kako djetinjstva predočavaju dom, stoga vrijedi potražiti kako se pojavljuje u radu svake od njih. U slučaju Marise Madieri nalazi se već u prvom ulomku njezina teksta:

> Godine provedene u ulici Angheben, nakon rata pretvorenoj u Zagrebačku ulicu, bile su godine neobuzdane igre, sreće, slobode. Moj vrt, koji sam ponovno vidjela kao odrasla osoba i koji sam smatrala jadnim i tijesnim, za moje djetinje oči bio je cijeli svijet, bio je avantura. Njegove žive ograde bile su šuma, mačke koje su se ondje skrivale, vrapci, mravi i gušteri, sve su bile

> životinje Edena; kamenje i obojeno staklo razbacano po podu bili su blago i drago kamenje; stepenice koje su vodile do vratareve kuće bile su stepenice palače. (Madieri, 2014, str. 21)

U ovom kratkom odlomku može se vidjeti razlika kada se sjećanju – prostornom i vremenskom – pristupa s udaljenosti. U toj daljini nevina početna perspektiva zamagljena je. Drugim riječima, dolazi do gubitka te prošlosti, nije više ono što je bila (ili se činila). Ovaj zapis u njezinu autobiografskom romanu / osobnom dnevniku datiran je 18. siječnja 1982., ali je od prije gotovo četrdeset godina. To je proces u kojem (re)konstruira svoju prošlost i svoje iskustvo s obzirom na protok vremena. Prostorna rekonfiguracija ili bolje rečeno nova percepcija mjesta u kojem je netko živio u djetinjstvu djeluje kao alat, sredstvo za razumijevanje sadašnjeg identiteta. Kada govori o bakinoj kući, otkrivanju tog „doma" i kako se taj prostor konstituira dodirom (igrom prstima), to je vježba tipična za njezin narativ. Vidimo to i kada bakinu blagovaonicu opisuje kao mjesto iz snova, kao prostor do kojeg se može doći. Blagovaonica je bila zatvoren prostor, koji joj je bio uskraćen zbog godina: „Kroz ključanicu sam, znatiželjna, pokušavala otkriti njezine tajne. Tamo je vladala tama, kao da i svjetlost može poremetiti pristojnost i kontemplaciju" (Madieri, 2014, str. 18). Ovdje se možemo pozvati na koncepciju utopijskog prostora, konstrukcije napravljene od djetinjstva, gdje ono predstavlja nešto drugo od onoga što jest. Madieri dodaje u *Zelenoj vodi*: „Jabuke, šljive, kruške i prepuni grozdovi sugerirali su mi daleka i nevjerojatna bogatstva. Ta soba uvijek će biti mitska i neistražena zemlja, Atlantida mog djetinjstva."

Vizija djetinjstva artikulirana je u kućnom okruženju, manjem, osobnom i poznatom. Kroz način na koji vidi svoju rodbinu, u anegdotama i sjećanjima, ona konstruira tu prošlost. Navodim samo nekoliko slučajeva da ne pretjeram u opisima, ali komentari i iskustva Anke, djedove družice nakon što je postao udovac, pokazuju određene stereotipne poglede na socijalističku Jugoslaviju (Madieri, 2014, str. 34–36); slučaj ujaka Jure, nećaka djeda Constanta, koji im je dao kuću na Rabu i koji joj je bio vrlo važan, zbog čega je postala ljubomorna kad ga je vidjela kako u kuću u kojoj su živjeli dolazi s jednom ženom; kao i epizode bake i djeda s Kvarnera, gdje se vidi iskustvo života u Rijeci u njezinu djetinjstvu – sve to služi kao različiti načini pripovijedanja o prošlosti. Drugim riječima, daje se drugi glas, kroz razne se osobe pokazuje vizija društvene i političke klime koja je tih godina vladala na tom području. Naglašavam ono što se javlja u trenutku egzila, osjećaja egzila, kod njezine obitelji (Madieri, 2014, str. 55). No zaključna točka ove teme javlja se kod bake spisateljice Madieri i njezina iskustva s pro-

gonstvom, u dihotomiji:

> Baka je strastveno pratila sve komplicirane gradske peripetije tih godina. „Život mi se trese", ponavljala je masirajući srce kad je na radiju slušala izjave predsjednika vlade Pelle, homilije biskupa Santina, vijesti o masovnim prosvjedima građana i krvavim represijama generala Wintertona. Sudjelovala je u svim prosvjedima za talijanstvo u Trstu, naoružana velikim trobojnim kokardama, obično u pratnji moje majke, a ona je spasila staru zastavu iz kovčega, krišom donesenu iz Rijeke s najdražim stvarima.
>
> I ja sam sudjelovala u studentskim štrajkovima i usred domoljubnog zanosa prvi put sam se osjećala kao nemarginalni član zajednice.
>
> Dana 5. listopada 1954. u Londonu je potpisan Memorandum o razumijevanju, kojim je zona A Slobodnog Teritorija Trsta privremeno povjerena Italiji, a zona B Jugoslaviji.
>
> Ulazak talijanskih trupa u Trst značio je posljednji bljesak entuzijazma u životu moje bake i velik izvor sreće za moje roditelje. I ja sam bila dirnuta, ali možda više refleksno i bez pune spoznaje povijesne važnosti događaja koji mi se činio očiglednim. Nisam mogla zamisliti drugačije rješenje jer inače odiseja moje obitelji i tolikih drugih ljudi ne bi imala smisla. (Madieri, 2014, str. 173)

Podjela Slobodnog Teritorija Trsta u osjećaju mnogih prognanika predstavlja razdjelnicu. Od tada, kako nastavlja autorica, slijedi novo progonstvo (uglavnom u Australiju), odnosno ponovni rastanak, kraj ideje o tome da će se obitelj skrasiti. Obitelji se moraju preseliti ili se, inače, mogu nastaniti u toj zemlji, ali pod novom geopolitičkom konstelacijom. U ovom slučaju, ostavljanje svega za sobom ponavljanje je iskustva iz djetinjstva, a pripovjedačica postaje aktivna akterica društvenog zbivanja. Osovina se pomiče, a Monmanyjino razmišljanje o tome što se događa u djetinjstvu ima mnogo jači odjek. Može se uspostaviti izolirano, izdvojeno i neokaljano vrijeme: djetinjstvo. Drugi prostor, trenutak i utopijsko mjesto (Monmany, 2001, str. 2).

Prijeđimo onda na viđenje djetinjstva kod spisateljice Ugrešić. Kroz njezin roman *Ministarstvo boli* uočava se da je djetinjstvo prikazano iz dvostruke perspektive: baš kao što je to sjećanje na eru koja je već završila, ono također podrazumijeva regresiju za odrasle. Iskustvo izgnanstva povlači za sobom gubitak zemlje, što je u skladu s nedostatkom majke. Pripovjedačica kaže da njezini učenici sugeriraju da se u seobi brzo stari, a pritom dugo ostaje mlad. Vraćaju se strahovi iz djetinjstva, njezini učenici su infantilizirani. A na tom istom tragu je i odnos pripovjedačice s vlastitom majkom: kad se vrati iz Nizozemske u rodnu Hrvatsku, pred majkom se osjeća kao dijete; ali onda majka po-

stupno postaje sve više i više ovisna o svojoj kćeri. Postoje epizode nakon dolaska poput creske kolibe (Ugrešić, 2006, str. 123–124), gdje je odsutnost iz domovine udaljavanje od majke. Po riječima Ugrešić, riječ je o „projekciji obiteljske idile". Kao i kod Madieri, percepcija prošlog vremena zamagljena je, pogrešna, ona izmišlja vlastitu priču (djetinjstvo, bolji prošli trenutak) kako bi izbjegla razočaranje stvarnošću. Djetinjstvo je uvijek obilježeno zemljom i nekim čudnim infantiliziranim osjećajem, nečim prošlim i nostalgičnim, tužnim, nečim što vraća loš trenutak i traumu. To se događa kada se vraća vidjeti Goranove roditelje, roditelje svojega zaručnika s kojim se rastala kad su se odselili, prema kojima osjeća naklonost, ali i određeno sažaljenje. Pod stare dane ostaju joj samo sjećanja i prijeratna iskustva, njezina prošlost, veze s djetinjstvom (Ugrešić, 2006, str. 123–124). U slučaju romana *Lisica*, radi se o epizodi o nasljedstvu, iz financijske i obiteljske perspektive (Ugrešić, 2019, str. 252–256). Nailazimo na još jedno oživljavanje djetinjstva nasuprot ratu – po dvije osi, po nasljeđu jednog obožavatelja tijekom rata u Hrvatskoj i nasljeđu/sjećanju na oca partizana tijekom Drugog svjetskog rata – i opet je zemlja povezana s prošlošću. Povratak u taj prostor povratak je na drugo mjesto, odnosno heterotopija. Otuda njezine sumnje i sjećanja, iz toga onda djetinjstvo donosi određenu ideju o „izgubljenom raju", u usporedbi s trenutačnom situacijom i rekonfiguracijom balkanske regije, koja ide ruku pod ruku s novom paradigmom.

S obzirom na ovaj uvod iz djetinjstva, potrebno je razmišljati o prostoru u kojem se odvija. Zajednički nazivnik je Jugoslavija, sa svim semantičkim opterećenjem koje taj naziv ima. Madierina Jugoslavija koju jedva poznaje (njezino obrazovanje, prve godine života bile su u talijaniziranoj Rijeci, gdje se na komunizam gledalo kao na nešto negativno) nije ista kao ona na koju se referira Ugrešić, koja se distancira od nacionalističkih perspektiva i ne poriče svoj jugonostalgični duh. Kako bih ovo bolje razumio, vraćam dio epiloga koji je Claudio Magris napisao za roman *Zelena voda*:

> Ne samo u Jugoslaviji, nego i u Italiji, drama egzodusa dugo je bila prešućivana i falsificirana; nacionalisti su to razglašavali kako bi ponovno rasplamsali antislavenski resantiman, demokrati su to izostavili iz glupog straha da ih ne proglase nacionalistima. S ove točke gledišta, „Zelena voda" također je bila – s diskretnom, plašljivom, ali nepopustljivom i tvrdoglavom čvrstoćom koja je karakterizirala Marisu Madieri – knjiga raskida. Sjećam se rasprave u Zagrebu, još u vrijeme ujedinjene Jugoslavije, u povodu hrvatskog prijevoda „Zelene vode", kada je Predrag Matvejević intervenirao na izvanredan način rekavši da se tada, u prostorijama udruge književnika, po prvi put o

> egzodusu govori tim riječima te da je ova knjiga i Jugoslavene naučila da u svom pobjedničkom ratu razlikuju oslobođenje od okupacije. Nije slučajno da je knjiga s posebnim intenzitetom primljena – i da je posebno prisutna – u Hrvatskoj. (Madieri, 2014, str. 265)

Egzodus, protjerivanje, prisilni egzil bila je i ostala tabu tema na jugoslavenskom području. Madieri (2014) u svom romanu pripovijeda o strahu od OZNE, jugoslavenske tajne policije. Ta specifična epizoda odražava ono što je značajno u djetinjstvu: svjedočanstvo djevojčice uzeto je s dozom humora. Odraslima se to ne događa. Opet, djetinjstva prekrivaju situacije idealnom nijansom. No, strahovi od sjećanja zbog onoga što ona stvaraju, onako kako to Magris iznosi govoreći o Madieri, pojavljuju se i u pripovijesti Ugrešić. Ona pojašnjava rizik zabrane: kada se nešto ne smije učiniti, postaje privlačnijim. Sjećanje ima zlatnu auru, kaže nam učiteljica koja podučava te iseljenike, ali pokušaj da se to povrati samo ugasi i zasivi sjaj. To je središnja točka nostalgije za *jugom*: sjećanje na ono čega više nema, što je izblijedjelo omogućuje nam da vidimo pukotine i nedostatke. Upravo u idiličnoj prošlosti ono sjaji, ali pokušaj vraćanja uništava idiličnu perspektivu koja je postojala o objektu.

Prije nego što završimo s aspektima povezanima s egzilom, bolje je razjasniti heterotopiju i značaj koncepta drugog mjesta. Za to se oslanjam na Michela Foucaulta i Marca Augéa, na koje se ovaj rad oslanja u razmišljanju o prostornosti djetinjstva. U svojoj knjizi o nemjestima, Augé nam govori:

> Ako se mjesto može definirati kao mjesto identiteta, relacijskog i povijesnog, prostor koji se ne može definirati ni kao prostor identiteta ni kao relacijski ni kao povijesni prostor, definirat će se kao nemjesto. Hipoteza koja se ovdje brani jest da je nadmodernost proizvođač nemjesta, to jest prostora koji sami po sebi nisu antropološka mjesta i koji, suprotno bodlerijanskoj modernosti, ne integriraju drevna mjesta: ova, katalogizirana, klasificirana i promaknuta u kategoriju mjesta „sjećanja", zauzimaju određeno i specifično mjesto. (Augé, 2000, str. 44)

Ne zvuči li ta definicija kao nešto što bi Jugoslavija mogla biti u oba narativa? Ova djetinjstva koja su oprimjerena nekolikim citatima pokazuju kako izgleda prikaz jedne prostornosti iz djetinjstva. Prateći *Utopijsko tijelo* može se vidjeti perspektiva koju dijete ima o krevetu roditelja (Foucault, 2010, str. 20–21). Djetinjstvo, reinterpretiramo li francuskog teoretičara, služi za izmišljanje muškaraca. Ili žena, ako uzmemo u obzir da analiziramo dvije autorice. Rekonstrukcija djetinjstva omogućuje i Madieri i Ugrešić da prikažu vlastite „Jugoslavije". To je daleko, to je drugo, to je izmišljotina, to je nešto ukalupljeno iz pogleda

odrasle osobe, ali obavijeno aureolom nevinosti i idiličnog duha. Tako se spajaju dvije definicije koje sam Foucault daje o pojmu heterotopije: s jedne strane, „heterotopija ima pravilo jukstaponiranja na stvarnom mjestu nekoliko prostora koji bi, inače, bili, trebali biti nekompatibilni" (Foucault, 2010, str. 25), a s druge strane „Heterotopija je otvoreno mjesto, ali ima mogućnost da vas zadrži vani" (Foucault, 2010, str. 28). Prostor koji grade u svom djetinjstvu, to mjesto održava obje logike, što nam omogućuje afirmaciju ideje da je Jugoslavija, koja je sada nešto što više ne postoji, nešto udaljeno u vremenu, zapravo heterotopija. Jer za Madieri je to bio prodor nečeg stranog, strano mjesto, prostor koji je njezina obitelj kritizirala i iz kojeg je bježala, a za Dubravku daleka, nepostojeća, raspadnuta i zaraćena zemlja, ali u koju se žudi vratiti, znajući da je to nemoguće. Ako parafraziramo Foucaulta, Jugoslavija (kao heterotopija) je osporavanje svih drugih prostora.

Međutim, osim što predstavljaju taj heterotopijski lik, oba romana prikazuju Jugoslaviju kao nemjesto. Osim toga, u romanima se može pronaći još primjera Augéova koncepta. Čak zastajem i razmišljam o odnosu između djetinjstva i mjesta, koristeći se riječima tog mislioca: „prakticirati prostor, piše Michel de Certeau, znači ‚ponoviti radosno i tiho iskustvo djetinjstva; to je, na jednom mjestu biti drugi i prijeći na drugo mjesto'" (Augé, 2000, str. 47). Ova je ideja u skladu s esejem po kojemu je knjiga *Prognani jezik* mađarskog nobelovca Imra Kertésza dobila naziv. Tu imamo njegovo iskustvo iz djetinjstva s gradom Berlinom, a dopuštam to povezati s iskustvima koja se javljaju kod obje hrvatske spisateljice. Kao što se ponovno otkriće Berlina za Kertésza dogodilo desetljećima kasnije, u njegovoj odrasloj dobi, tako i kod Madieri i Ugrešić postoje heterotopijski prostori koji se (ponovno) otkrivaju. Jugoslavija je već spomenuta, ali u *Zelenoj vodi* možemo vidjeti još nekoliko slučajeva toga. Jedan je kasino, prostor koji Madierina baka mrzi jer je u njemu njezin muž izgubio sve. No, to se mjesto rekonfigurira i prostor ovisnosti njezina muža o kockanju postaje prilika za posao, rad u garderobi. Tako ona stječe i ekonomski prihod i položaj poštovanja među mnogima jer upravlja tim područjem i društveno se uzdiže tim položajem. Školsko okruženje također je heterotopijsko, kao što je već spomenuto u slučaju Goranovih roditelja. Ali takva je i škola časnih sestara u kojoj ona uči, kao i njezina percepcija mjesta (Madieri, 2014, str. 84). Čak se i rat pretvara u prostor heterotopije i za taj opis dobiva oči i djetinjstvo, u toj posebnoj percepciji svijeta.

> Čak je i ratna tragedija za mene bila čudna pustolovina: bombardiranja, požari, uzbune, trke u skloništa činili su mi se neodgonetljivim epizodama koje nisu prijetile, nego samo mobilizirale moj život. Svi vojnici činili su mi

> se dobri jer je, pred kraj rata, mladi njemački vojnik, zaljubljen u djevojku koja je živjela u našoj zgradi, došao da nas potajno upozori kako bismo mogli poduzeti mjere opreza jer su sutradan planirali minama raznijeti luku Baroš. (Madieri, 2014, str. 23)

Ima još primjera, ali da upotpunim ovu misao, spomenut ću samo još jednog, koji dolazi od Ugrešić. Učionica je za nju drugi prostor, mjesto gdje se odrasli pojavljuju kao djeca, mjesto gdje nastava ili ispiti nisu bitni, već pružaju utočište. Ona nije učiteljica, nastavnica, nego je predstavljena kao majka, zaštitnica. Građanstvo i identitet zamagljeni su među studentima, kao i načini na koje se odnose, ništa ne slijedi logiku klasične sveučilišne učionice. I opet, suočena s različitim događajima koji su doveli do promjene stava učiteljice i njezina oštrijeg i hladnijeg ponašanja, pokušava učiniti da ta učionica postane nastavno okruženje, s pravilima i ocjenama. To nije moguće, već se pokušajem povratka svojoj izvornoj funkciji samo uništava zajedništvo koje je postojalo između učenika i nastavnika, kao što je već rečeno u vezi s idejom da se ta prošlost s posebnim, ali izgubljenim sjajem prenese u sadašnjost. Vrsta srpsko-hrvatskog jezika koja spaja likove odnosi se na Augéovu logiku nemjesta: „Ovim prostorno-vremenskim jedinicama, tim prostor-vremenima zajedničko je da su mjesta gdje jesam i nisam, poput ogledala ili groblja; ili gdje sam drugi, poput javne kuće (...). Oni ritualiziraju rascjepe, pragove, odstupanja i lociraju ih" (Augé, 2000, str. 38). Vidljiva je, na ovom mjestu, distanca s mjestom njihova podrijetla, na kojem su autorice rođene, ali više nisu dio tog mjesta. Predstavljena čitanja Foucaulta i Augéa omogućuju nam da razjasnimo kako se formira ono teritorijalno, izvorni i daleki prostor zemlje, izgubljeni raj, kako bismo razumjeli mješavinu nostalgije i udaljenosti od mjesta podrijetla kod Madieri i Ugrešić nasuprot svijetu. Naravno, ostaje još jedan detalj: udaljenost jezika – stranog – od njegove književne produkcije.

Ovaj će rad završiti, dakle, s pojmovima jezika i egzila, koji u jednom trenutku idu ruku pod ruku. Citirat ću, načelno, sebe:

> U članku „Rat u Bosni: glasovi o njemu i šutnja" (Arraigada, 2018) postavlja se ova ideja egzila. Prilazeći liku prognanika, prije svega moramo shvatiti da se zemlja i jezik ostavljaju za sobom. „U tuđoj zemlji jezik je stran, dalek je poput domovine, sam glas blijedi, tišina postaje novi način izražavanja u rekonfiguriranom svijetu, jednom ‚drugom svijetu'" (Arraigada, 2018, str. 1). Kako bismo pak bolje razumjeli definiciju onoga što se smatra egzilom, rad se oslanja na Barthesa kada razmišlja o ovoj temi. On razmišlja u tri faze: putovanje, boravak i naturalizacija (Barthes, 2003, str. 240–242). Baš u drugoj od ovih triju faza zadržava se težište ovog rada: u boravljenju – mjestu

> boravka – novi prostor se asimilira. Nemogućnost razmišljanja o sebi kao turistu, s obzirom na nedostatak etičke odgovornosti – parafrazirajući Barthesa – ono je što se nalazi u romanu Ugrešić. Ona nije turist, ali to ne znači da se o njoj – odnosno o pripovjedaču knjige ne može razmišljati – kao o građanki. Nije dio same strukture zemlje u koju dolazi, ili kako Judith Butler kaže: „može biti unutar granica države (‚izbjeglica'), ali ne kao građanin […]. Prihvaćena je, ali nije uključena u skup zakonskih prava i obveza koje definiraju državljanstvo" (Butler, 2009, str. 46). Život Ugrešić u izbjeglištvu pokazuje novu stvarnost koja se oblikuje. Iz ove nove zemlje ima idiličnu perspektivu prošlosti, ali iz prve ruke trpi izdaju svojih sunarodnjaka. Tako ona trpi izuzetak, biva izostavljena iz novog života, ali je isto tako spriječena da se vrati u prijašnji život. (Arraigada, 2021, str. 184)

I nastavljam s nekoliko riječi Claudija Magrisa o Zelenoj vodi:

> Potonji je također ženski egzil, „atopija", nemjesto žene u Povijesti. I „Zelena voda" je – diskretno ponovno prisvajanje ženstvenosti, putovanje prema Povijesti kroz ahističnost potlačenog ženskog stanja, koje podrazumijeva neviđenu perspektivu vlastitog ja, epsko prihvaćanje uzorne sudbine i, u isto vrijeme, smireni prkos kojim ga pobija. (Madieri, 2014, str. 232)

Oba teksta predstavljaju pitanje egzila u ženskim narativima. Očito je da su uvjeti progonstva različiti, ali postoji nešto što ih povezuje: ženski glas, djetinjstvo i napuštanje matičnog hrvatskog prostora. Hrvatska (o Jugoslaviji da i ne govorimo) također upada u logiku nemjesta, heterotopijskog prostora, prema dosad rečenom. Ne postoji jasno definiran identitet Hrvata, stoga se Madieri osjeća Talijankom, a Ugrešić „Jugoslavenkom". Problem je i jezik: Madieri se školovala na talijanskom, dok je potonja govorila srpsko-hrvatski, jezik kojem i dalje podučava izbjeglice, iako on više ne postoji. Ujedno je profesorica i govori strane jezike. Jezik, identitet i egzil često idu ruku pod ruku. Vraćam se razmišljanjima Imra Kertésza o jeziku:

> Prije sam, govoreći o svom materinskom jeziku, mađarskom, spomenuo afirmativnu funkciju i pravo na objektivnost općeg subjekta nacije, koji kao metabolizam svijesti, da tako kažem, filtrira i eliminira činjenice, oblike i probleme koji su mu nepoželjni. Ovo pravo na objektivnost, ili nazovimo to jednostavno pitanjem točke gledišta, u nekom je smislu odluka moći. Svaki jezik, svaki narod, svaka civilizacija ima dominantno Sebstvo koje bilježi, dominira i opisuje svijet. Ovo trajno aktivno kolektivno Sebstvo subjekt je s kojim se opća javnost – nacija, narod ili kultura – općenito može identificirati, manje ili više uspješno. (Kertész, 2001, str. 125)

Identifikacije mnogih likova u oba djela javljaju se s jezicima kao što su talijanski ili srpsko-hrvatski. Odnosno, kolektivno ja nije hrvatsko, nego drugo. One, autorice, odselile su se iz svog mjesta boravka i

podrijetla. Čak se, kako pripovijeda u jednom od svojih dnevničkih zapisa (Madieri, 2014, str. 23), djevojčica pripovjedačica sjeća da je znala govoriti nešto hrvatskog jer su u školi bila slavenska djeca, ali je onda zaboravila jezik. Jezik je također označen kao mogućnost: upravo je govoreći nekoliko jezika Madierina baka dobila posao u kasinu. Učiteljica i pripovjedačica *Ministarstva boli* ima poseban karakter u odnosu na druge izbjeglice jer zna jezike, jer ih može naučiti. Egzil postaje činjenica koja se bilježi i pokušava komunicirati, ali se u tome ne uspijeva. Budući da se cilja na vraćanje u djetinjstvo, traži se glas djeteta. Izmišljanje ljudi u njihovim odraslim životima oslanja se na nedužnost djetinjstva, kojom daje poruku, gledište, kojom izgrađuje prošlost koja je idilična.

> Kroz priču o prošlosti ocrtava se priča žene duboko uvučene u današnje probleme – u nekoj udubljenosti, sjeni, poput skrivenog lica mjeseca; žene koja lagano putuje kroz teritorije boli i tame (u „Zelenoj vodi" ima toliko tame i toliko svjetla, puno patnje i puno sreće, suza i glasnog smijeha radosti, sva težina i lakoća postojanja). Istarski egzodus tada postaje iskustvo univerzalne neizvjesnosti sudbine i jednog većeg, ambivalentnog i kompleksnog egzodusa, tog egzila iz cijele Obećane zemlje koja je uvjet življenja. Izlazak, uči Biblija, znači gubitak ali i spasenje; napuštanje i ponovno sađenje vlastitih korijena, smrt i ponovno rođenje (ne slučajno, metamorfoza je još jedna velika tema Marise Madieri, primjerice u njezinu možda poetski najuzvišenijem djelu, nasmiješenoj i strašnoj bajci za nekadašnju djecu „La radura" [Proplanak]). Svaka Eneida, čak i najkraća, govori nam da izgradnja kraljevstva pretpostavlja izgnanstvo. (Madieri, 2014, str. 229–230)

Smatram da su te riječi Magrisa, supruga Marise Madieri, dobar završetak ove ideje o egzilima, protjerivanjima i iskustvima iskorijenjenosti. Obje autorice predstavljaju nam izgubljeni raj, prošlost koju je presijecao rat na prostoru kojeg više nema. Taj prostor vraća se u viziji djetinjstva, sa svojim sjajem, ali ne može doći do nas jer bi se raspao na komadiće. To je izmišljotina odraslih, ili iz nostalgije ili da manje patimo za onim što smo ostavili za sobom.

Popis literature i izvora

Arraigada, P. D. (2021). Dubravka Ugrešić: el exilio en la voz femenina. Pasado, presente… ¿y futuro?. U F. Škiljan i V. Kudra Beroš (ur.), *Migracije i identiteti u Južnoj Americi i Jugoistočnoj Europi: povijesni, kulturni i politički aspekti* (str. 182–193). Zagreb: Institut za migracije i narodnosti.

Augé, M. (2000). *Los „no lugares". Espacios del anonimato. Una antropología de la sobremodernidad* (Prijevod Margarite Mizraji). Barcelona: Gedisa.

Foucault, M. (2010). *El cuerpo utópico. Las heterotopías.* Buenos Aires: Nuevo visión.

Kertész, I. (2001). *La lengua exiliada* (Prijevod Adana Kovacsicsa). Barcelona: Taurus.

Madieri, M. (2014). *Verde agua* (Prijevod Valerije Bergalli). Barcelona: Minúscula.

Monmany, M. (1. svibnja 2001.). *Una historia del tiempo.* Revista de libros. https://www.revistadelibros.com/verde-agua-de-marisa-madieri/

Ugrešić, D. (2006). *El ministerio del dolor* (Prijevod Luise Fernande Garrido i Tihomira Pišteleka). Barcelona: Anagrama.

Ugrešić, D. (2019). *Zorro* (Prijevod Luise Fernande Garrido i Tihomira Pišteleka). Madrid: Impedimenta.

GUERRA, INFANCIA Y PARAÍSO PERDIDO. EL CONFLICTO BÉLICO EN LA NARRATIVA DE ESCRITORAS CROATAS

Pablo. D. Arraigada

Resumen

El presente trabajo se propone una lectura de dos autoras croatas: M. Madieri y D. Ugrešić. Ambas construyen una narrativa donde se puede encontrar un lugar del pasado que ya no está, un quiebre con la tradición y con su tierra de origen. Partiendo de la idea de Yugoslavia como espacio utópico en estas narrativas, se analiza a las autoras en base a su pasado, su infancia y lo que queda atrás como consecuencia de la guerra. Ambas presentan una distancia con su lugar de nacimiento, ya no son parte de ese lugar. Mediante el concepto de heterotopía en Foucault y la noción de no-lugar de M. Auge, se van a desarrollar mejor los aspectos espaciales y la construcción territorial de las novelas, para así entender la mezcla entre nostalgia y distancia con el lugar de origen de Madieri y Ugrešić frente al mundo –y al lenguaje– extranjero desde el que escriben. En las dos autoras está presente la idea –sentimiento– de exilio, por lo que se va a pensar en guerras en el territorio yugoslavo (la Segunda Guerra Mundial, en el caso de la primera, y la Guerra de Bosnia, en la segunda) y cómo se abandona el hogar, la patria, y se repiensa la noción misma de territorialidad. Desde una lectura de Deleuze, se van a aunar las propuestas anteriores con una idea de "tierra" que va de la mano con las mujeres, tanto en lo que dejaron atrás como en sus nuevos espacios respectivos (Italia - Países Bajos), consecuencia de procesos migratorios bélicos.

Palabras clave: literatura, guerra, exilio, Marisa Madieri, Dubravka Ugrešić

María Wuz cierra los ojos, mientras el viento y la nieve oscurecen la ventana, e inunda el hielo de los prados con la imagen de la primavera; ya adulto, pasa las horas vespertinas haciendo recapitulación de su infancia y sobre todo de aquellos momentos en que, de niño, cerraba los ojos extasiado mientras su madre preparaba la cena. La sustracción se sube al cuadrado, la luz brilla en una memoria a la segunda potencia,

cuando se acuerda de los momentos en que recordaba o soñaba la felicidad; esta se repliega a un espacio fuera del tiempo, al oscuro hueco de la escalera donde han quedado los juguetes y los trastos de la infancia, y el verdor de esa infancia, para Wuz, brilla bajo la nieve que durante tantos años la ha cubierto.
Claudio Magris, *El Danubio*

El presente trabajo se propone una lectura de dos autoras de origen croata: Marisa Madieri y Dubravka Ugrešić. Ambas construyen una narrativa donde se puede encontrar un lugar del pasado que ya no está, un quiebre con la tradición y con su tierra de origen. Ahora bien, la particularidad que encierran ambas es su no pertenencia, su falta de identificación con este origen. Ninguna se identifica como escritora croata tras una guerra. Mientras que una se considera italiana, la otra defiende su condición de yugonostálgica. La primera, Madieri, escribe su experiencia tras el fin de la Segunda Guerra Mundial; la segunda, Dubravka Ugrešić, compone una obra sobre la guerra, la desintegración de una identidad y el exilio con lo sucedido en la ex Yugoslavia en la década del noventa. Ambas construyen una narrativa donde se puede encontrar un lugar del pasado que ya no está, un quiebre con la tradición y con su tierra de origen.

Partiendo de la idea de Yugoslavia como espacio utópico en estas narrativas, se analiza a las autoras en base a su pasado, su infancia y lo que queda atrás como consecuencia de la guerra. Ambas presentan una distancia con su lugar de nacimiento, ya no son parte de ese lugar. Para poder ver, entonces, la construcción de la infancia desde lo espacial, la perspectiva de exilio/destierro –y lo que se deja atrás– así como lo heterotópico y el concepto de no lugar en sus narrativas con respecto al espacio llamado Yugoslavia, el foco del presente trabajo va a versar sobre un recorte de sus obras. En el caso de Madieri, se toma su novela *Verde agua*, mientras que para Ugrešić las novelas a pensar son *El ministerio del dolor* y *Zorro*. A su vez, se retoman autores teóricos como Foucault y Auge para abordar los conceptos que entrelazan ambas narrativas, así como la perspectiva cercana –y personal– de Claudio Magris, tan de la mano con las dos escritoras.

Para iniciar, tomemos la idea de hogar. Una pregunta a hacerse es cómo las infancias representan lo hogareño, y para eso se puede ver cómo aparece en la obra de cada una de ellas. En el caso de Marisa Madieri, se lo encuentra ya en la primera entrada de su texto:

> Los años transcurridos en la calle Angheben, transformada después de la guerra en Zagrebačka Ulica, fueron años de juegos desenfrenados, de

> felicidad, de libertad. Mi jardín, que volví a ver ya adulta y que encontré miserable y angosto, a mis ojos infantiles era el mundo entero, era la aventura. Sus setos de ligustro eran un bosque, los gatos que allí se escondían, los gorriones, las hormigas y las lagartijas, todos los animales del Edén; las piedras y los vidrios de colores diseminados por el suelo, tesoros y piedras preciosas; los escalones que llevaban a la casa de la portera, la escalinata de un palacio. (Madieri, 2014, p. 21)

En este breve extracto se ve la diferencia al abordar un recuerdo –espacial y temporal– a la distancia. En esta lejanía, se desdibuja una perspectiva inicial inocente. Es decir, hay una pérdida de ese pasado, ya no es lo que era (o parecía). Esta entrada en su novela autobiográfica / diario personal está fechada el 18 de enero de 1982, pero es de hace casi cuarenta años atrás. Así es el proceso en el que (re)construye su pasado y su experiencia con respecto al paso del tiempo. La reconfiguración espacial o, mejor dicho, la nueva percepción de aquel lugar en el que vivió en su infancia funciona como una herramienta, un medio para entender su identidad actual. Cuando habla acerca de la casa de la abuela, del descubrimiento de ese "hogar", y cómo se constituye ese espacio por el tacto (dedos jugando), es un ejercicio propio de su narrativa. También lo vemos cuando describe el comedor de la abuela como lugar soñado, como espacio a alcanzar. El comedor era un espacio cerrado, negado a ella por su edad: "Por el ojo de la cerradura intentaba, curiosa, averiguar sus secretos. Allí reinaba la penumbra, como si también la luz pudiese perturbar el decoro y el recogimiento" (Madieri, 2014, p. 18). Aquí se puede apelar a la concepción de un espacio utópico, una construcción hecha desde las infancias, donde representa otra cosa de lo que es. Agrega Madieri en *Verde agua*: "Las manzanas, las ciruelas, las peras y los rebosantes racimos de uvas me sugerían lejanas y fabulosas opulencias. Aquella habitación será siempre una tierra mítica e inexplorada, la Atlántida de mi infancia."

La visión de su infancia se articula en un ámbito hogareño, más pequeño, personal y familiar. Es a través de su forma de ver a sus parientes, en anécdotas y recuerdos, que construye este pasado. Sólo nombro un par de casos por no excederme en descripciones, pero los comentarios y vivencias de Anka, la pareja del abuelo tras enviudar, muestran cierto estereotipo de la perspectiva que hay sobre la Yugoslavia socialista (Madieri, 2014, pp. 34-36); el caso del tío Jure, sobrino del abuelo Constante, que les dio casa en Arbe y fue muy importante para ella, llegando a despertar celos cuando lo vio, en su momento, llegar a la casa donde vivían con una mujer; así como los episodios de les abueles Quaratonno, donde se ve la experiencia de vivir en Fiume en

su niñez, sirven como otras formas de narrar el pasado. Dar otra voz, mostrar una visión en muchas personas sobre el clima social y político que se vivía en esos años en esa región. Hago hincapié en lo que se plantea al momento del exilio, de la sensación de destierro, por parte de su familia (Madieri, 2014, p. 55). Pero el punto para cerrar con esto se da en la abuela de Madieri y su experiencia con respecto al destierro, en una dicotomía:

> La abuela siguió con pasión todas las complicadas vicisitudes de la ciudad en aquellos años. "Me tiembla la vida", repetía, masajeándose el corazón, cuando oía en la radio las declaraciones del presidente del consejo Pella, las homilías del obispo Santin, las noticias de las multitudinarias manifestaciones ciudadanas y de las sangrientas represiones del general Winterton. Asistía a todas las manifestaciones a favor de la italianidad de Trieste, provista de grandes escarapelas tricolores, haciéndose acompañar por lo general por mi madre, que había rescatado de un baúl una vieja bandera traída a escondidas de Fiume con las cosas más queridas.
>
> También yo participé en las huelgas estudiantiles y, en medio del entusiasmo patriótico, por primera vez me sentí un miembro no marginal de una comunidad.
>
> El 5 de octubre de 1954 se firmó en Londres el Memorándum d'Intesa, que confiaba, provisionalmente, la zona A del Territorio Libre de Trieste a Italia y la zona B a Yugoslavia.
>
> La entrada de las tropas italianas en Trieste significó la última llamarada roja de entusiasmo en la vida de la abuela y un gran motivo de felicidad para mis padres. Yo también me emocioné, pero quizá más por reflejo y sin percibir completamente la importancia histórica del acontecimiento, que me parecía obvio. No lograba imaginar una solución diferente, puesto que de lo contrario la odisea de mi familia y de tantas otras personas no habría tenido sentido alguno. (Madieri, 2014, p. 173)

La partición del Territorio Libre de Trieste implica un cierre en la sensación de muches desterrades. A partir de ahí, como continúa diciendo la autora, se da un nuevo exilio (a Australia, en general), es decir que otra vez se da un adiós, un final a la idea de afincamiento. Las familias han de trasladarse o, de lo contrario, se van a establecer en esa tierra, pero bajo un nuevo lineamiento geopolítico. En esta oportunidad, el dejar atrás es una repetición de la experiencia de las infancias, la narradora se vuelve una actora activa en el acontecimiento social. El eje se mueve, y tiene un eco mucho más fuerte la reflexión de Monmany sobre lo que sucede en las infancias. Se puede establecer un

tiempo aislado, secuestrado e incontaminado: la infancia. Un espacio otro, un momento y un lugar utópico (Monmany, 2001, p.2).

Pasemos entonces a la visión de Ugrešić acerca de las infancias. A lo largo de su novela *El ministerio del dolor*, se observa que la niñez se representa desde una perspectiva doble: así como es el recuerdo de una época ya acabada, también implica una regresión para les adultes. La experiencia del exilio lleva aparejada una pérdida de la tierra, que se condice con una falta de madre. La narradora dice que sus alumnos plantean que, en la migración, se envejece rápido y, a la vez, se es joven mucho tiempo. Regresan los miedos infantiles, sus alumnes están infantilizades. Y en esta misma línea, está la relación de la narradora con su propia madre: cuando vuelve desde Países Bajos a su Croacia natal, ella se siente una niña frente a su madre; pero luego, la madre se vuelve de manera paulatina cada vez más dependiente de su hija. Hay episodios tras su llegada como el chalet de Cres (Ugrešić, 2006, p. 123-124), donde su ausencia de la tierra natal es un alejamiento de su madre. En palabras de Ugrešić, se habla de "proyección de un idilio familiar". Como en el caso de Madieri, la percepción del tiempo pasado está desdibujada, errónea, se inventa una propia historia (una infancia, un momento pasado mejor) para no caer en la desilusión de la realidad. Las infancias están siempre marcadas por la tierra y una rara sensación infantilizada, de algo pasado y nostálgico, triste, algo que retrotrae un mal momento y un trauma. Esto se da cuando vuelve a ver a les padres de Goran –quien fue su novio y se separaron una vez que emigraron–, por quienes siente cariño, pero también cierta lástima. En su vejez, sólo quedan recuerdos y sus experiencias previas a la guerra, su pasado, su lazo a la infancia (Ugrešić, 2006, pp. 123-124). En el caso de la novela *Zorro*, hay un episodio con respecto a una herencia, desde lo financiero y desde lo familiar (Ugrešić, 2019, pp. 252-256). Aquí se da otra recuperación de las infancias frente a la guerra –desde dos ejes, la herencia de un admirador durante la Guerra de Croacia, y la herencia/recuerdo del padre partisano durante la Segunda Guerra Mundial–, y nuevamente está ligada la tierra a un pasado. Volver a ese espacio es un regreso hacia un lugar otro, es decir, es una heterotopía. De ahí sus dudas y sus recuerdos, de ahí que las infancias traigan determinada idea de "paraíso perdido", frente a la actualidad y la reconfiguración de la región balcánica, que va de la mano con un nuevo paradigma.

Ante esta introducción desde las infancias, se precisa pensar sobre el espacio en que las mismas trascurren. El denominador común es Yugoslavia, con toda la carga semántica que dicho nombre propio tiene. Porque no es igual la Yugoslavia de Madieri, esa que casi no co-

noce (su educación, sus primeros años de vida eran en una Rijeka italianizada, donde el comunismo era visto como algo negativo), que la de Ugrešić, quien se aleja de las perspectivas nacionalistas y no niega su espíritu yugonostálgico. Para comprender mejor esto, recupero parte del epílogo que escribió Claudio Magris para la novela *Verde agua*:

> No solo en Yugoslavia, sino también en Italia se silenció y falsificó durante largo tiempo el drama del éxodo; los nacionalistas lo exhibían para reavivar el rencor antieslavo, los demócratas lo omitían por necio temor a que los tomaran por nacionalistas. Desde este punto de vista, *Verde agua* fue también –con la discreta, tímida pero inapelable y terca firmeza que caracterizaba a Marisa Madieri– un libro de ruptura. Recuerdo el debate en Zagreb, todavía en tiempos de la Yugoslavia unida, con ocasión de la traducción croata de *Verde agua*, cuando Predrag Matvejević, en una intervención extraordinaria, dijo que era la primera vez que se hablaba en esos términos, en aquel local de la unión de los escritores, del éxodo, y que ese libro enseñaba también a los yugoslavos la necesidad de distinguir, en su guerra victoriosa, las liberaciones de las ocupaciones. No es casual que el libro haya sido acogido con particular intensidad –y que esté particularmente presente– en Croacia. (Madieri, 2014, p. 265)

El éxodo, el destierro, el exilio forzoso era –y sigue siendo– un tema tabú en territorio yugoslavo. Madieri relata en su novela (Madieri, 2014, p. 58) el temor que se tenía ante la OZNA, la policía secreta yugoslava. Ese episodio puntual hace eco de lo significativo de la infancia: el testimonio de una niña es tomado con un dejo de humor. No pasa a mayores. Nuevamente, las infancias cubren las situaciones de un matiz ideal. Pero los temores a recordar por lo que genera, tal como lo plantea Magris en Madieri, también aparecen en la narrativa de Ugrešić. Ella aclara el riesgo de la prohibición: cuando algo no se puede hacer, resulta más atractivo. Recordar tiene un aura dorada, nos dice la maestra que enseña a esos emigrados, pero intentar recuperar esto sólo hace que el brillo se opaque y se vuelva gris. Eso es un punto central en la nostalgia por lo *yugo*: recordar lo que ya no está, lo que se desvaneció, permite ver las grietas y defectos. Es en el pasado idílico que brilla con fuerza, pero intentar traerlo de regreso arruina una perspectiva idílica que había sobre el objeto.

Antes de cerrar con los aspectos ligados al exilio, es mejor dejar en claro lo heterotópico y la significación del concepto de lugar otro. Para esto, recupero a Michel Foucault y Marc Augé, en quienes el presente trabajo se apoya para pensar la espacialidad de las infancias. En su libro sobre los no lugares, Augé nos dice:

> Si un lugar puede definirse como lugar de identidad, relacional e histórico, un espacio que no puede definirse ni como espacio de identidad ni como relacional ni como histórico, definirá un no lugar. La hipótesis aquí defendida es que la sobremodernidad es productora de no lugares, es decir, de espacios que no son en sí lugares antropológicos y que, contrariamente a la modernidad baudeleriana, no integran los lugares antiguos: éstos, catalogados, clasificados y promovidos a la categoría de lugares "de memoria", ocupan allí un lugar circunscripto y específico. (Augé, 2000, p. 44)

¿Esta definición, acaso, no suena a lo que puede ser Yugoslavia en ambas narrativas? Estas infancias que se han ejemplificado con unas pocas citas muestran cómo es la representación de una espacialidad desde la niñez. Al seguir *El cuerpo utópico*, se puede ver la perspectiva que un niño tiene de la cama de los padres (Foucault, 2010, pp. 20-21). Las infancias, podemos reinterpretar al teórico francés, sirven para la invención de los hombres. O mujeres, pensando en que analizamos dos autoras. La reconstrucción de sus años de niñez permite tanto a Madieri como a Ugrešić la posibilidad de mostrar su propia "Yugoslavia". La misma es lejana, es otra, es una invención, es algo moldeado desde una vista adulta pero revestido del halo de inocencia y de un espíritu idílico. Es así como se mancomunan dos definiciones que da el mismo Foucault sobre la noción de heterotopía: por un lado, "la heterotopía tiene por regla yuxtaponer en un lugar real varios espacios que, normalmente, serían, deberían ser incompatibles" (Foucault, 2010, p. 25), y también "La heterotopía es un lugar abierto, pero que tiene esa posibilidad de mantenerte afuera" (Foucault, 2010, p. 28). El espacio que construyen en su infancia, ese lugar, mantiene ambas lógicas, lo que permite afirmar la idea de que Yugoslavia, ahora algo que ya no existe, algo lejano en el tiempo, es una heterotopía. Porque en Madieri era una irrupción, un lugar ajeno, un espacio que su familia criticaba y del que huía, y para Dubravka es un país lejano, inexistente, desintegrado y en guerra, pero al que anhela regresar, sabiendo que eso es una imposibilidad. Si se parafrasea a Foucault, Yugoslavia (como heterotopía) es la impugnación de todos los otros espacios.

Pero además de representar este carácter heterotópico, ambas novelas plantean a Yugoslavia como un no lugar. E incluso, pueden rastrearse en las novelas varios ejemplos más del concepto de Augé. Incluso hago una pausa y pienso la relación de niñez y no lugar, usando las palabras de este pensador: practicar el espacio, escribe Michel de Certeau, es "repetir la experiencia alegre y silenciosa de la infancia; es, en el lugar, ser otro y pasar al otro" (Augé, 2000, p. 47). Esta idea

se condice con el ensayo que da nombre al libro *La lengua exiliada*, del premio Nobel húngaro Imre Kertész. Ahí tenemos una experiencia propia de su niñez con la ciudad de Berlín, y me permito ligarlo a las experiencias que aparecen en ambas novelistas croatas. Así como el redescubrimiento de Berlín para Kertész se da décadas después, en su adultez, en Madieri y en Ugrešić también hay espacios heterotópicos que se (re)descubren. Ya se nombró a Yugoslavia, pero en *Verde agua* podemos ver varios casos más. Uno es el casino, espacio que la abuela de Madieri detesta porque fue donde su esposo lo perdió todo. Sin embargo, este lugar se reconfigura y el espacio de adicción al juego del marido se torna una oportunidad laboral para ella, trabajando en el guardarropas. Es así que adquiere tanto un ingreso económico como una posición de respeto entre muches, llegando a dirigir esta área y ascendiendo socialmente con dicho cargo. También el ámbito escolar es heterotópico, como ya se mencionó el caso de les padres de Goran. Pero también está el colegio de monjas donde estudia y su percepción del lugar (Madieri, 2014, p. 84). Incluso, la guerra se vuelve un espacio de la heterotopía, y para dicha descripción se vale de los ojos y la niñez, en esa percepción especial del mundo:

> Incluso la tragedia de la guerra fue para mí una extraña aventura: los bombardeos, los incendios, las alarmas, las carreras hacia los refugios me resultaban episodios indescifrables que no amenazaban sino solo movilizaban mi vida. Los soldados me parecían todos buenos desde que, hacia el final de la guerra, un joven militar alemán, enamorado de una chica que vivía en nuestro edificio, vino a avisarnos a escondidas para que pudiésemos tomar precauciones, ya que al día siguiente iban a hacer saltar por los aires, con las minas, el puerto Baross. (Madieri, 2014, p. 23)

Son más los ejemplos, pero para completar esta idea voy a pensar sólo en uno más, por parte de Ugrešić. El salón de clases es para ella un espacio otro, un lugar donde adultes aparecen como niñes, un lugar donde no importan las clases o los exámenes, sino dar un refugio. Ella no es la maestra, la docente, sino que se le prefigura como una madre, una protectora. La ciudadanía y la identidad se desdibuja entre les estudiantes, los modos en que se relacionan, nada sigue la lógica de un clásico salón de clases universitario. Y nuevamente, ante distintos sucesos que llevaron a un cambio de actitud de la maestra y a volverse más dura y fría, ella intenta que ese salón se vuelva un ámbito d enseñanza, con reglas y calificaciones. Eso no es posible, al tratar de volver a su función original, sólo se destroza la unión que había entre estudiantes y maestras, como ya se dijo con respecto a la idea

de traer ese pasado con un brillo particular, pero perdido, al presente. La clase de serbo-croata que reúne a los personajes aplica a la lógica del no lugar de Augé: "Esas unidades espacio-temporales, esos espacios-tiempos tienen en común ser lugares donde yo soy y no soy, como el espejo o el cementerio; o bien donde soy otro, como el prostíbulo (…). Ellos ritualizan escisiones, umbrales, desviaciones, y los localizan" (Augé, 2000, p. 38). Es visible, llegado a este punto, la distancia con su lugar de origen, donde nacieron las autoras, y del que ya no son parte. Las lecturas presentadas de Foucault y Augé permiten esclarecer cómo se conforma lo territorial, el espacio de tierra originario y lejano, el paraíso perdido, para así entender la mezcla entre nostalgia y distancia con el lugar de origen de Madieri y Ugrešić frente al mundo. Claro que queda un detalle más: la distancia del lenguaje –extranjero– de su producción literaria.

Se va a cerrar este trabajo, entonces, con las nociones de lengua y de exilio, que en algún punto van de la mano. Voy a citarme, en principio, a mí mismo:

> En el artículo *La guerra de Bosnia: sus voces y su silencio* (Arraigada, 2018), se plantea esta idea de exilio. Al abordar la figura del exiliado, hay que comprender ante todo que se deja atrás país y lengua. "En otra tierra, la lengua es ajena, es lejana como la patria, la voz misma se desvanece, los silencios pasan a ser una nueva forma de expresarse en un mundo reconfigurado, un "mundo otro" (Arraigada, 2018, p. 1). Ahora bien, para comprender mejor la definición que se piensa para exilio, el trabajo se apoya en Barthes cuando reflexiona sobre esta temática. Él piensa en tres etapas: viaje, estadía y naturalización (Barthes, 2003, p. 240-242). Es en la segunda de estas etapas donde se detiene el foco del presente trabajo: en la estadía –la residencia– se asimila el nuevo espacio. La imposibilidad de pensarse como turista, dado que este carece de responsabilidad ética –parafraseando a Barthes– es lo que se encuentra en la novela de Ugrešić. No es una turista, pero no por eso puede pensársela –es decir, no se puede pensar a la narradora del libro– como ciudadana. No forma parte de la estructura misma del país al que llega, o como dice Judith Butler: "puede que se encuentre dentro de los límites de un estado ("el refugiado"), pero no como ciudadano […]. Se lo recibe, pero no está incluido en el conjunto de derechos y obligaciones jurídicas que definen la ciudadanía" (Butler, 2009, p. 46). La vida de Ugrešić desde el exilio muestra la nueva realidad que se configura. Tiene una perspectiva idílica del pasado desde esta nueva tierra, pero sufre en carne propia la traición de sus coterráneos. De esa manera, sufre una excepción, queda por fuera de la nueva vida, pero también

> se ve imposibilitada, por el mismo hecho, a volver a su vida anterior. (Arraigada, 2021, p. 184)

Y continúo con unas palabras de Claudio Magris sobre *Verde agua*:

> Este último es también el exilio femenino, la "atopía", el no-lugar de la mujer en la Historia. *Verde agua* es también una reapropiación discreta de la feminidad, un viaje hacia la Historia a través de la ahistoricidad de la oprimida condición femenina, que implica una perspectiva inaudita del propio yo, la aceptación épica de un destino ejemplar y, al mismo tiempo, el calmado desafío con que lo refuta. (Madieri, 2014, p. 232)

Ambos textos presentan la cuestión del exilio en narrativas femeninas. Es obvio que las condiciones del destierro son diferentes, pero hay algo que las une: la voz femenina, las infancias y dejar atrás el territorio croata natal. Croacia (por no decir Yugoslavia) también entra en la lógica de no lugar, de espacio heterotópico, por lo que se vino diciendo hasta ahora. No hay una identidad bien definida de ser croata, de ahí que Madieri se sienta italiana y Ugrešić "yugo". La lengua también le es un tema: Madieri se formó en italiano, mientras la segunda hablaba serbo-croata, lengua que enseña aún a refugiades, pero ya no existe. A su vez, es profesora, habla lenguas extranjeras. La lengua, la identidad y el exilio van de la mano muchas veces. Vuelvo a las reflexiones de Imre Kertész sobre la lengua:

> Antes, al hablar de mi lengua materna, el húngaro, mencioné la función afirmativa y el derecho a la objetividad, del sujeto general de la nación, que a modo de metabolismo de la conciencia, por así decirlo, filtra y elimina los hechos, formas y problemas que le resultan indeseables. Este derecho a la objetividad, o llamémoslo simplemente la cuestión del punto de vista, es en cierto sentido una decisión de poder. Toda lengua, todo pueblo, toda civilización tiene un Yo dominante que registra, domina y describe el mundo. Este Yo colectivo permanentemente activo es un sujeto con el que el gran público –nación, pueblo o cultura– puede identificarse por lo general, con mayor o con menor éxito. (Kertész, 2001, p. 125)

Las identificaciones de muches personajes en ambas obras se dan con lenguas como el italiano o el serbo-croata. Es decir, el yo colectivo no es el croata, sino otro. Ellas, las autoras, se alejaron de su lugar de pertenencia y origen. Incluso, como narra en una de sus entradas al diario (Madieri, 2014, p. 23), la niña narradora recuerda que sabía hablar algo de croata porque en la escuela había niñes eslaves, pero luego olvidó el idioma. También se marca al idioma, a la lengua, como una posibilidad: fue por hablar varias lenguas que la abuela de Madieri consi-

gue el trabajo en el casino. La maestra y narradora de *El ministerio del dolor* tiene un carácter especial con respecto a otres refugiades porque maneja idiomas, porque puede enseñarlos. El destierro se vuelve un hecho que se graba e intenta comunicarse, pero es imposible lograr esto. Por lo que se apela a una puerilización, se busca la voz del niño. La invención de las personas en su vida adulta se apoya en la inocencia de las infancias para dar un mensaje, un punto de vista, para construir un pasado que sea idílico.

> Por medio del relato del pasado se delinea –en una suerte de concavidad, de sombra, como la cara oculta de la luna– la historia de una mujer profundamente implicada en los problemas de hoy; una mujer que recorre con ligereza los territorios del dolor y de la oscuridad (en *Verde agua* hay tanta oscuridad y tanta luz, mucho sufrimiento y mucha felicidad, las lágrimas de las cosas y la risa fuerte de la alegría, todo el peso y, al mismo tiempo, la levedad de la existencia). El éxodo istriano se vuelve entonces la experiencia de una universal precariedad del destino y de un éxodo más grande, ambivalente y complejo, aquel exilio de toda Tierra Prometida que es la condición de vivir. Éxodo, enseña la Biblia, quiere decir pérdida pero también salvación; abandonar y volver a plantar las propias raíces, muerte y renacimiento (no por casualidad la metamorfosis es otro gran tema de Marisa Madieri, por ejemplo en la que es quizás su obra poéticamente más alta, la sonriente y terrible fábula para exniños *La radura [El claro del bosque]).* Toda Eneida, incluso la más breve, nos dice que la construcción de un reino presupone un exilio. (Madieri, 2014, pp. 229-230)

Considero estas palabras de Magris, esposo de Marisa Madieri, un buen cierre para esta idea de exilios, destierros y experiencias de desarraigos. Ambas autoras nos presentan un paraíso perdido, un pasado atravesado por la guerra de un espacio que ya no está. Este vuelve, en la visión de las infancias, con sus brillos, pero incapaz de alcanzarnos, porque se caería en pedazos. Es una invención de adultes, ya sea por nostalgia o para sufrir menos por lo que se dejó atrás.

Listado de bibliografía y fuentes

Arraigada, P. (2021). Dubravka Ugrešić: el exilio en la voz femenina. Pasado, presente… ¿y futuro? En M. Perić Kaselj y M. F. Luchetti (Ed.), *Migraciones e identidades en América del Sur y en el Sureste Europeo: aspectos históricos, culturales y políticos* (pp. 182–193). Zagreb: Institut za migracije i narodnosti.

Augé, M. (2000). *Los "no lugares". Espacios del anonimato. Una antropología de la sobremodernidad* (Traducción de Margarita Mizraji). Barcelona: Gedisa.

Foucault, M. (2010). *El cuerpo utópico*. *Las heterotopías*. Buenos Aires: Nuevo visión

Kertész, I. (2001). *La lengua exiliada* (Traducción de Adan Kovacsics). Barcelona: Taurus.

Madieri, M. (2014). *Verde agua* (Traducción de Valeria Bergalli). Barcelona: Minúscula.

Monmany, M. (1 de mayo de 2001). *Una historia del tiempo*. *Revista de libros*. https://www.revistadelibros.com/verde-agua-de-marisa-madieri/)

Ugrešić, D. (2006). *El ministerio del dolor* (Traducción de Luisa Fernanda Garrido y Tihomir Pištelek). Barcelona: Anagrama.

Ugrešić, D. (2019). *Zorro* (Traducción de Luisa Fernanda Garrido y Tihomir Pištelek). Madrid: Impedimenta.

IZVORI ZA PROUČAVANJE HRVATSKOGA ISELJENIŠTVA U PERUU

Jorge Ortiz Sotelo

Stručni rad

Sažetak

Prisutnost Hrvata u Peruu može se pratiti od 16. stoljeća, ali su tek od sredine 19. stoljeća počeli dolaziti u rastućem broju, iako ne i u skupinama, do čega ipak dolazi nakon Drugog svjetskog rata. Raznoliki su razlozi zbog kojih su se doselili u našu zemlju, uzimajući u obzir da je među njima bilo vjerskih službenika, trgovaca i izbjeglica, no sve ih je obuhvaćala definicija useljenika koju daju Akademija za jezik i Ujedinjeni narodi. Taj je migracijski proces imao razne prekide i još je uvijek teško identificirati Hrvate među onima koji su bili austrijski, austrougarski ili jugoslavenski podanici. Uzimajući to u obzir, možemo istaknuti da se najrelevantniji podaci nalaze uglavnom u španjolskim arhivima, za razdoblje od 16. do 19. stoljeća, u peruanskim, austrijskim i hrvatskim arhivima, kao i u nekim istraživačkim radovima o gospodarskoj, društvenoj i kulturnoj djelatnosti kojom su se bavili te u osobnim svjedočanstvima i obiteljskim pričama. U ovom radu nastoji se dati pregled nekih od tih izvora, a dio je i ambicioznijeg projekta o povijesti hrvatske prisutnosti u Peruu.

Ključne riječi: migracija, arhivi, povijest, Hrvatska, Peru

Stanje istraživanja

Postoje razni radovi na tu temu koji se ugrubo mogu svrstati u dvije velike skupine: svjedočanstva i istraživanja s kritičkim aparatom i bez njega.

Prvi, koliko god mogu biti vrijedni, pružaju informacije koje se u biti odnose na pojedinačne ili obiteljske slučajeve, kao što je slučaj s Mirkom Ucovichem (1999) i Tatjanom Velikopoljsky Rados de Bulos (2017).

Na nešto više od stotinjak stranica Ucovich prepričava svoj život jugoslavenskog trgovačkog mornara, način na koji je sa ženom i djecom pobjegao u Trst i konačno svoj dolazak u Peru 1951. Potpora rođaka njegove supruge omogućila mu je da se zaposli u rudarstvu, što svje-

doći o jednom od načina na koji su se neki Hrvati uključili u peruansko društvo. Velikopoljsky Rados de Bulos, pak, pripovijeda o svom životu u Jugoslaviji, bijegu u Italiju s roditeljima i braćom i dolasku u Peru 1949., no za razliku od Ucovicha prikazuje slučaj obitelji koja nema nastanjenu rodbinu u zemlji i unatoč tomu pronalazi način da se integrira u novu domovinu.

Tu su i tiskani primarni izvori koji odražavaju određene okolnosti kroz koje su prolazili njihovi autori ili slavenska zajednica u Peruu, kao što su razni novinski članci Nikole Kisica i Ljube Leontića ili sadržaj objavljen u časopisu *Mundo Eslavo* koji je u Limi između 1937. i 1947. izdavao Jugoslavenski, poljski i čehoslovački kolektiv u Latinskoj Americi i trebao je izlaziti mjesečno, ali je praksa izlaženja varirala. Nisam pronašao potpunu zbirku tog časopisa, ali u Nacionalnoj knjižnici Perua i Knjižnici glavnog državnog sveučilišta u San Marcosu čuvaju se 59 izdanja, od kojih su neka u dva primjerka.

Među istraživanjima izdvajaju se radovi Zivane Meseldzic de Pereyre (1985 i 2001), Giovannija Bonfiglie (1997 i 2001), Jianphiera Pletickosicha Lópeza (2017), Marka Burina (2009), Joséa Spoje (1996, 1997, 1998 i 2001), a ističu se i Jorge Ortiz Sotelo (1998) i Hugo Velásquez Ormeño (2020). Isto tako, postoji nekoliko priloga na internetu, a jedan od najzanimljivijih izvora vjerojatno je stranica „Hrvatska obitelj u Peruu" (https://lafamiliacroata.wixsite.com/peru/member-area).

Govoreći o jugoslavenskoj prisutnosti u Peruu, Meseldzic daje dragocjene podatke o Hrvatima. Nažalost, ne navodi uvijek izvore kojima se koristila, što znači da ih treba uzeti s oprezom. U slučaju Bonfiglie, njegova dva rada fokusirala su se na skupinu izbjeglica koji su stigli 1948. godine. Kako sam ističe, imao je vrlo malo vremena za istraživanje i pisanje knjige koja je objavljena u povodu pedesete obljetnice spomenutog dolaska, a služio se sekundarnim izvorima i svjedočanstvima potomaka nekih od pristiglih te godine. Pletickosichova teza fokusira se na poseban aspekt hrvatskog useljavanja, na one useljenike koji su se nastanili u Arequipi tijekom 20. stoljeća, a i on sam njihov je potomak. Kako i priliči magistarskom radu, koristi se različitim primarnim izvorima, uključujući usmena svjedočanstva, dokumentaciju iz Općeg arhiva nacije i neke novine. Slično, Ortiz Sotelo usredotočuje se na poseban slučaj, onaj obiteljske skupine čiji su članovi stigli 1870-ih. Koristio se raznim peruanskim primarnim izvorima, kao i nekima iz Austrije i Hrvatske, a i onima koje je sačuvala obitelj Kisic. Sličan je i Velásquezov primjer jer se fokusira na obiteljsku grupu povezanu s Kisicima.

Iako se u radovima Burina i Spoje ne koriste primarni izvori, vrijedni su jer daju pregled hrvatske prisutnosti u Peruu unutar te zajednice.

Valja napomenuti da pregledana bibliografija pretežno pokriva useljavanje koje se odvijalo u 20. stoljeću, a nešto manje pozornosti daje se onom iz zadnje trećine 19. stoljeća. Prijašnjim dolascima nije se pridavalo mnogo pažnje, a kada se spominju, nedostaje im dokumentarna potpora, uz nekoliko iznimaka.

Dokumentarni izvori o hrvatskoj zajednici u Peruu tijekom 20. stoljeća uglavnom se nalaze u Hrvatskoj udruzi Dubrovnik, koja je tijekom godina dobivala sredstva od drugih slavenskih institucija koje su prestale djelovati, kao što su dobrotvorna društva Callao, Cerro de Pasco i Lima, od kojih je posljednja s vremenom postala jugoslavenska i danas se pretvorila u već spomenutu udrugu. Ova dokumentacija, koja počinje 1902. godine, nedavno je katalogizirana i u procesu je digitalizacije, a sastoji se od zapisnika i sjednica koje su nekoliko godina pisane na hrvatskom jeziku, od knjigovodstvene dokumentacije, korespondencije, evidencije članstva, novinskih isječaka i nešto fotografskog materijala.

Dokumentacija, naravno, postoji u privatnim rukama, ali je baš zato raspršena i nije uvijek lako dostupna. Vjerojatno je većinom riječ o materijalu koji se odnosi na osobna iskustva, kao što sugeriraju knjige autora Ucovich i Velikopoljsky Rados de Bulos, ali ima i onih koji su sačuvali svjedočanstva o određenim procesima kroz koje je prošla hrvatska zajednica u Peruu, kao što je slučaj s Kisicevima i s razdobljem raskida s Austro-Ugarskom monarhijom. Koliko znamo, nije učinjen nikakav sustavan napor da se stvori usmena arhiva najnovijih doseljenika.

Još jedna značajna dokumentarna skupina čuva se u Općem arhivu nacije. Postoji 201 knjiga s registrima stranaca. Od svih njih, 101 potječe iz Odsjeka za useljeništvo Ravnateljstva policije i bilježi imena onih koji su prijavili ulazak u zemlju između 1920. i 1939. Osim u slučajevima kad su se neki dijelovi nesretno zagubili, svaki zapis uključuje fotografiju pristupnika i sljedeće podatke: ime, datum ulaska, zvanje ili zanimanje, adresa, nacionalnost, podrijetlo i, u nekim slučajevima, dodatne informacije. Zapisi nisu grupirani po nacionalnosti, ali Jugoslavena svakako ima mnogo. U ostalih stotinjak knjiga nalaze se popisi stranaca sastavljeni od 1940. do 1969. godine, s podacima o datumu rođenja i ulaska u zemlju, zanimanju, o tome jesu li ranije boravili u zemlji i o broju iskaznice za strance. Iako su popisi grupirani po nacionalnosti, u nekoliko svezaka podaci su šifrirani, što otežava, ali ne i onemogućuje, dobivanje nekih podataka. U dokumentarnoj seriji Mini-

starstva vanjskih poslova pronađene su tri podserije u kojima se bilježi nazočnost jugoslavenskih stanovnika od 1941. do 1949. te 1955., 1956. i 1957. godine: Knjige useljenika, Odjel za strance i Dozvole za ulazak.

Opći arhiv nacije posjeduje i dokumentaciju Ravnateljstva policije Ministarstva vlade i policije, čiji Odsjek za useljeništvo sadrži podatke i fotografije stranaca koji su boravili u Limi između 1921. i 1930. godine, među njima i nekolicine Jugoslavena. Isto tako, čuva bilježničke protokole iz Lime i Ike (Ica) od 19. stoljeća i iz Callaa iz 19. stoljeća, u kojoj mora biti podataka o nekim Hrvatima. Nažalost, podaci iz 19. stoljeća još nisu katalogizirani, a mnogi iz XX. stoljeća još nisu prešli u Povijesni arhiv.

Podaci se mogu pronaći i u rudarskom registru, jer je, kako je kasnije objašnjeno, tijekom 19. stoljeća bilo nekoliko hrvatskih doseljenika koji su se posvetili toj djelatnosti.

Očito, premda se znatan broj hrvatskih useljenika naselio u Limi i Callau, neki su se doselili i u druge dijelove zemlje, ostavivši zapise o svojoj prisutnosti u raznim regionalnim arhivima, a njihova je funkcija da čuvaju dokumentaciju koju su izdala državna tijela svake regije ili oblasti. Od njih sam samo imao priliku posjetiti Arequipu i Lambayeque, gdje sam pronašao neke Jugoslavene u dokumentima Odsjeka za imigraciju, kao i u bilježničkim protokolima koji nažalost nisu katalogizirani.

Jednako je važan i Povijesni arhiv Ministarstva vanjskih poslova koji ima dobar internetski katalog svoje korespondencije od 1821. do 1919., odnosno za vrijeme Austro-Ugarske. Tu se nalazi korespondencija peruanskih konzula i njihovih austrougarskih kolega u Peruu, kao i diplomatskih predstavništava koja su obje države uspostavile u svojim glavnim gradovima. Konzultiranje njihovih zbirki zahtijeva određen administrativni postupak koji je objašnjen na dotičnoj mrežnoj stranici (https://www.gob.pe/institucion/rree/informes-publicaciones/297471-sistema-de-gestion-de-los-archivos-de-la-cancilleria).

Druga važna spremišta jesu crkveni arhivi, od kojih je možda najbolje organiziran Nadbiskupski arhiv u Limi. Iako je pregledavanje župnih knjiga i vjenčanih dokumenata dugotrajan posao, postoje neka kazala. U oba slučaja podaci sadržani u tim fondovima obuhvaćaju razdoblje od 16. do 20. stoljeća.

Treba napomenuti da je Crkva Isusa Krista svetaca posljednjih dana, poznatija kao Mormonska crkva, izvršila izvanredan posao mikrofilmiranja, a odnedavno i digitalizacije arhiva u raznim zemljama, uglavnom arhiva župnih i civilnih registara, čime su mnoge od njih učinili dostupnima istraživačima putem vlastite mrežne stranice Family-

Search (https://www.familysearch.org/es/). Drugi još nisu objavljeni na stranici, ali su jednako dostupni u njihovoj veličanstvenoj knjižnici u Salt Lake Cityju.

Konačno, popisi stanovništva također su bitni za istraživanje hrvatske prisutnosti u Peruu. Postoje dvije vrste popisa: opći, kao što je onaj iz 1876. u kojem je upisano 447 austrougarskih podanika (Dirección de Estadística, 1878) ili općinski, kao što je onaj iz Lime iz 1866. koji je, iako nepotpun, dostupan na spomenutoj mrežnoj stranici FamilySearch. Njima možemo dodati sažetke popisa Lime i Callaa iz 1920. (Ministerio de Fomento, 1921), one iz Iquiquea iz 1845. i 1866. (Ostojic Peric, 2023) i iz Huacha iz 1907. (Dirección de Salubridad Pública, 1908).

Valja napomenuti da je razlikovanje Hrvata od ostalih Južnih Slavena složen zadatak, kako zbog političkih promjena koje je doživjela njihova domovina tako i zbog činjenice da je, barem do kraja Drugoga svjetskog rata, postojala važna i drevna latinska prisutnost na njezinoj obali. Što se tiče političkih promjena, valja istaknuti da su Hrvati bili podanici Austro-Ugarske, zatim Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, kasnije Kraljevine Jugoslavije, da bi potom postali državljani Nezavisne Države Hrvatske, Demokratske Federativne Jugoslavije, Federativne Narodne Republike Jugoslavije, Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije i, konačno, Republike Hrvatske.

Ovome je dodano da su u mnogim slučajevima njihova prezimena bila kastiljanizirana, osobito tijekom kolonijalnog razdoblja, ili su pretrpjela izmjene u trenutku kad su u kasnijem vremenu bila registrirana.

Prvi doseljenici

Najstarija referenca koju sam pronašao potječe iz 1535. godine kad je Dubrovčanin Sebastiano Castro dobio ovlaštenje da otiđe u Peru, uz mogućnost da se u Sevilli ukrca na brod Juana Mejíe (AGI, Contratación, 5536). Uspostavilo se da je to bilo dugo putovanje i ništa nije moglo zajamčiti konačni dolazak na odredište, tako da je njegov dolazak u Peru još uvijek pitanje koje treba razjasniti. Dvije godine kasnije isto je dopuštenje dobio Dubrovčanin Basilio Basilivich ili Basiljevic, ali taj podatak još treba potvrditi u primarnim izvorima koji se vjerojatno nalaze u hrvatskim arhivima, a za njih još nisam dobio pristup. Sigurno je da su neki Dalmatinci stigli u Peru tijekom 16. stoljeća, među njima i Nicolás Martín, koji je u lipnju 1569. bio u Limi gdje je proširivao svoju oporuku (Braudel, 1953; AGN, PN 119), Lopuđanin Marin Picceti koji

je sastavljao oporuku u Potosíju 7. ožujka 1589. (Mitić, 1979)[1] i Pedro Juan, mornar galije *San Andrés*, uništene u Kaliforniji 1601. (AGI, Contratación, 271).

Očito je bilo i drugih koji su stigli tijekom sljedeća dva stoljeća, među njima Dubrovčani Pedro Alegrete koji je otišao u Peru 1611., Gregorio de Espinosa koji je umro u Cuscu oko 1657. (AGI, Contratación, 5231) i isusovac Nicolás Susich iz Rijeke koji je bio u misiji Mojos kada je došlo do protjerivanja toga reda 1768. (Vargas, 1930, str. 220). Krajem kolonijalnog razdoblja stigao je i Crnogorac Pedro Petrovis, zapovjednik fregate *Dos Amigos* u vrijeme pisanja oporuke u travnju 1816. On je iz Perasta u Boki Kotorskoj, iz svog rodnog grada, otišao 1809. godine i vjerojatno je bio u Peruu neko vrijeme, jer je objavio da je ostavio neku imovinu kojom je njegov izvršitelj, Francisco Carbonell, kapetan i pilot te fregate, morao raspolagati nakon njegove smrti (AGN, PN 26).

Nije nedostajalo ni likova koji su, rođeni u drugim dijelovima golemog španjolskog carstva i s mogućim hrvatskim podrijetlom, stigli u Peru tijekom tog razdoblja. Takav je bio slučaj Joséa Amicha iz Barcelone, koji je stigao u Callao sredinom 18. stoljeća kao pilot u Kraljevskoj mornarici, kasnije se pridruživši redu San Francisca u kojem je obavljao hvalevrijedan misionarski rad iz samostana u Ocopi.

Naravno, ova faza zahtijeva daljnja istraživanja, kako u španjolskim arhivima tako i u Općem arhivu nacije i u crkvenim arhivima, iako će kastiljanizacija prezimena otežati ovaj proces.

Rana republika

Neovisnost je privukla trgovce iz raznih mjesta na tada još uvijek najvažnije tržište na američkoj zapadnoj obali, od kojih su se mnogi naselili u Limi ili Callau, ali su se brzo počeli naseljavati i u drugim dijelovima zemlje.

Iako u svom vrijednom djelu Meseldzic (1985, str. 17 i 194–196) ističe da je prvi došao Pablo Puch, koji je stigao 1826. i nastanio se u Tacni, ne navodi izvor i nisam ga uspio provjeriti, kao ni u slučaju Manuela Ciurlizze, koji je navodno stigao 1830-ih. Onaj kojeg jesam uspio locirati jest Dalmatinac Flores Branza, koji se također spominje kao Beranzan ili Bramizan, koji je u dobi od 28 godina bio vlasnik trgovine mješovitom robom u Limi 1837. godine (AGN, CSJ).

Vjerojatno su neki pomorci, uglavnom Dalmatinci, rano stigli u peruanske luke, poput nesretnog kapetana Ivana Mitrovica, kapetana kolumbijskog parobroda *Telica*, koji je 1829. eksplodirao u Huarmeyu,

1 Braudel je informaciju preuzeo iz Državnoga arhiva u Dubrovniku (Diversa de Foris).

no takvi se dolasci ne mogu smatrati dijelom migracijskog procesa, a to je ono čime se sada bavimo. Sigurno je da se prvi austrijski brod za koji sam saznao da je stigao u Callao zvao *J. Bulnes* i da je pod zapovjedništvom kapetana Leva stigao u lipnju 1841. iz Europe nakon što je prethodno pristao u Valparaíso (*El Comercio*, 1841). Možda je netko od članova posade odlučio napustiti brod i nastaniti se u spomenutoj luci, ali sve dok nemamo dokumentarne dokaze o tome, to su samo nagađanja.

U bilježničkim protokolima Callaa koji su sačuvani u Općem arhivu nacije nalazi se nekoliko Austrijanaca, barem od 1850-ih; u Povijesnom arhivu ratne mornarice također postoje podaci o austrijskim brodovlasnicima.

Sigurno je da su 1850-ih u Callau već bili naseljeni neki Hrvati, poput Isidra Pejovésa i Vicentea Pacusicha, pa bi to moglo objasniti zašto je u toj luci 1873. godine osnovano Slavensko dobrotvorno društvo pod predsjedanjem Manuela Ciurlizze. Bila je to prva ustanova te vrste u zemlji koja je prestala postojati tijekom rata na Pacifiku (1879. – 1883.). Nažalost, sudbina njezina arhiva nije poznata te je potrebno istražiti Javno dobrotvorno društvo spomenute luke, kao i spomenuti Opći arhiv nacije.

U siječnju 1906. ponovno se pojavilo Slavensko dobrotvorno društvo pod predsjedanjem Juana Ostoje, a 1922. godine, sukladno zbivanjima u domovini, mijenja naziv i postaje Jugoslavensko dobrotvorno društvo, preselivši se u Limu. 1973. mijenja naziv u Jugoslavensko društvo Dubrovnik, a 1993. u Hrvatsku udrugu Dubrovnik. Arhiv ove posljednje ustanove, nedavno katalogiziran i u procesu digitalizacije, čuva dio dokumentacije društva utemeljenog 1906. godine, iako njegova prva knjiga zapisnika nije sačuvana.

Druga značajna skupina Hrvata nastanila se u Iquiqueu, peruanskom gradu do rata na Pacifiku. Prvi koji su se naselili u navedenoj luci bili su navodno Dubrovčanin Bartus Milos, za kojeg u popisu iz 1845. piše da ima 50 godina, i Ivan Marinković, koji se doselio 1849. U sljedećem desetljeću stiglo ih je još nekoliko, a u popisu iz 1866. njih 23, posvećenih vrlo raznolikim poslovima povezanih sa salitrom (Ostojic Peric, 2013, str. 126–127). U siječnju 1874. Hrvati su osnovali talijansko-dalmatinsko vatrogasno društvo Ausonia, ali su se mjesecima kasnije odlučili odvojiti i pripojiti peruanskom društvu Guardia y Propiedad, koje je nakon rata na Pacifiku preimenovano u austrougarsko društvo Salvadora (Zlatar Montán, 2005, str. 99–100).

Uslijed navedenog rata austrougarski konzuli u Limi i Callau u listopadu 1880. dali su popis Austro-Ugara koji su boravili u navede-

nim mjestima, a koji je sadržavao ukupno 464 osobe. Od toga su 353 bili Hrvati, 68 iz drugih dijelova Carstva, a 22 rođena u Peruu (AMRE, Cónsules extranjeros 9-2, Lima 10 i 13/11/1880).

Iako je pedesetih godina 19. stoljeća prisutnost Hrvata sve veća u raznim pokrajinama u unutrašnjosti zemlje, upravo u Cerro de Pascu koncentrirao ih se znatan broj, privučen rudarskom djelatnošću. Prvi je navodno stigao Ivan Grgurević iz Rijeke dubrovačke, posvećen trgovini u tom mjestu od 1862.; nedugo zatim L. Ciurlizza, također posvećen komercijalnoj djelatnosti. Kasnije ih je stiglo mnogo više, a 1876. godine bilo ih je tridesetak, kada su organizirali odbor za pomoć Bosni i Hercegovini u ustanku protiv Turaka (Burin, 2009, str. 35).

Kada je izbio rat na Pacifiku Hrvati su, kao i drugi stranci koji su boravili u Cerro de Pascu, s entuzijazmom podržali peruansku stranu (Pérez Araujo, 1996, str. 329–331), a moguće je da je kaplar Elías Papreniza, pripadnik kolone Pasco, koji je poginuo tijekom rata, bio Dalmatinac ili možda Crnogorac. Tada je u Cerro de Pascu već djelovao austrougarski konzularni agent, a tu službu obavljao je Nijemac Guillermo Schuermann. Kad je nastupila čileanska okupacija, Juan Ciurlizza privremeno je obavljao tu dužnost te je uz vođenje konzularnog zbora osnovao još i austrijsku kolonu br. 6 kao gradsku stražu.

Dana 16. listopada 1881. Hrvati iz Cerro de Pasca osnovali su Austrougarsku dobrotvornu udrugu pod predsjedanjem Simona Taborica ili Tavorca koja je djelovala sve do prvih desetljeća 20. stoljeća. 1904. promijenila je naziv u Slavensko dobrotvorno društvo, a nakon 1. svjetskog rata prozvala se Jugoslavenskim dobrotvornim društvom.

Godine 1887. navedeno je društvo imalo 57 članova, najviše iz Rijeke dubrovačke (19) i Župe dubrovačke (8). Taj je broj nastavio rasti unatoč surovoj klimi u gradu smještenom na 4380 metara nadmorske visine, no rudarska je aktivnost bila dovoljno unosna da privuče imigrante različitih nacionalnosti. Međutim, osim gospodarskih aktivnosti, Hrvati Cerro de Pasca bavili su se i duhovnim i kulturnim aspektima, bitnim elementima svakog nacionalnog identiteta. Tako su preko svog dobrotvornog društva uspjeli postići da u posljednjem desetljeću 19. stoljeća dođe svećenik Ivo Sangaletti koji će služiti misu na njihovu jeziku, a početkom 20. stoljeća stvaraju Slavensko glazbeno društvo s gotovo pedeset članova (Burin, 2009, 35–36 i 63).

Otprilike u isto vrijeme sjevernoamerička tvrtka Cerro de Pasco Corporation započela je s rudarenjem velikih razmjera, što je sve više otežavalo rad malih rudara. Malo po malo, jezgra Cerro de Pasca se smanjivala, a neki su se preselili u Huánuco, Limu i druge gradove. To je dovelo do prestanka djelovanja Jugoslavenskog dobrotvornog

društva 1960-ih godina, koje je darovalo svoje prostore Narodnom dobrotvornom društvu Cerro de Pasco, a kapelu Virgen del Tránsito biskupiji Huánuco. Kao što je već navedeno, barem dio arhive navedenog društva trenutačno se nalazi u Hrvatskoj udruzi Dubrovnik, a podaci o njegovu djelovanju postoje u arhivu Prefekture i Narodnog dobrotvornog društva Pasco, u arhivu Hof-, Haus-, und Staatsarchiv (Beč), kao i u nekim publikacijama kao što su Registar rudnika (1888. – 1956.), *Glasnik rudarskog društva* (1897. – 1907.) i lokalni list *El Minero Ilustrado* (1897. – 1918.).

Također posvećeni gospodarskim aktivnostima povezanima s rudarstvom, neki drugi Hrvati nastanili su se u Casapalci. Prema Burinu (2009, str. 49–50), krajem 19. stoljeća bilo ih je oko 40, brojka koja se, kao što se dogodilo u Cerro de Pascu, smanjila u prvim desetljećima sljedećeg stoljeća. Slučaj Huánuca bio je drugačiji jer je gospodarska aktivnost tog grada bila, i još uvijek jest, više orijentirana na poljoprivredu. Nije jasno tko se ondje prvi doselio, iako Burin ističe da je to bio Antonio Plejo 1843. godine, no istina je da ih je početkom 20. stoljeća bilo nekoliko desetaka.

Hrvatski nacionalizam

Slavenski nacionalizam jačao je od kraja 19. stoljeća oko dvije alternative: stvaranja države koja bi ujedinila južne Slavene na čelu sa Srbijom, što je podrazumijevalo odvajanje Hrvatske, Slovenije i Bosne i Hercegovine od Austro-Ugarske, i dobivanje od austrougarske vlade većeg stupnja autonomije za ove tri regije njezina carstva, poput onog koji je imala Mađarska.

Ta je situacija stvorila složene odnose unutar hrvatske zajednice u Peruu, što se ogleda u objavama koje su izlazile u raznim novinama i časopisima, a koje su se zaoštrile izbijanjem Prvog svjetskog rata. Ovom se temom opširno bavio Ortiz Sotelo (1998, str. 67–87), na temelju raznih članaka koji su se pojavili u novinama *El Comercio, El Callao, El Correo de Morococha, La Patria, El Diario de Morococha, La Prensa*, u časopisu *Variedades* i listu *Crvena Hrvatska*. Vjerojatno postoje neki dodatni izvori, ali teško da mogu promijeniti bit rasprave koja se tada vodila.

Rezultati rata riješili su dio dileme jer je Austro-Ugarsko Carstvo prestalo postojati, što je rezultiralo nastankom Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca koja je pod tim imenom uključivala i Bosnu i Hercegovinu, Crnu Goru i dio Slovenije.

No to je rješenje donijelo nove komplikacije jer je hrvatski nacionalizam ubrzo došao u sukob sa srpskim nacionalizmom, zbog nadmoći koju je ovaj drugi imao u vlasti kraljevstva. To je dovelo do

uspona Hrvatske seljačke stranke i ustaškog pokreta na čelu s Antom Pavelićem. Godine 1941., u kontekstu njemačke invazije na Jugoslaviju, Pavelić je uspio uspostaviti Nezavisnu Državu Hrvatsku, koja je uključivala i Bosnu i Hercegovinu, i borila se na strani Osovine ne samo s regularnom vojnom silom već i s mnogim pripadnicima ustaškog pokreta. Borba protiv četnika (srpskih rojalista) i partizana predvođenih Josipom Brozom Titom bila je bespoštedna i strahovito žestoka. U svibnju 1945. Pavelićeva vlada pala je, što je rezultiralo strašnom osvetom koja je mnoge od onih koji su se borili pod hrvatskom zastavom natjerala da potraže azil u drugim zemljama, uključujući Peru.

Za razliku od onoga što se događalo tijekom Prvog svjetskog rata, o tome što je hrvatska zajednica doživjela u Peruu tijekom Drugog svjetskog rata pronašao sam vrlo malo, iako je nešto objavljeno u spomenutom časopisu *Mundo Eslavo*. Te godine sigurno nisu mogle biti lake, kao što je mnogima moralo biti podjednako teško prihvatiti uspostavu Federativne Republike Jugoslavije pod upravom spomenutog Tita. Istina je da su ti događaji u Peru, kao i u mnoge druge zemlje, doveli posljednju skupinu hrvatskih useljenika, uglavnom sastavljenu od onih koji su uspjeli pobjeći 1945. godine.

Pod zaštitom Međunarodne organizacije za izbjeglice te s dokumentacijom Ujedinjenih naroda i Crvenog križa, stigli su u šest skupina, i to prve četiri 1948., a druge dvije početkom sljedeće godine. Najveća je bila prva, koja je u Callao stigla 24. veljače 1948. sjevernoameričkim transportnim brodom *General W. M. Black*, a činilo ju je 628 useljenika, većinom Hrvata. Druga skupina stigla je 17. lipnja, također američkim brodom *General Stuart Heintzelman*, a činilo ju je 426 imigranata, od kojih su neki bili Hrvati; treća je stigla 9. kolovoza brodom *General W. M. Black*, gdje je među 111 putnika bilo i Hrvata; a četvrta je stigla zračnim putem 17. prosinca i činilo ju je 65 imigranata. Idućeg 3. siječnja opet je stigao *General Stuart Heintzelman* s oko 400 useljenika, među kojima je bilo i nekoliko Hrvata; a šestu i posljednju skupinu činilo je oko 50 ljudi, među kojima i Hrvata, koji su u Callao stigli brodom *Marco Polo* 28. ožujka 1949. godine.

Od tih šest skupina, prva je ona koja je dobila najviše pažnje u nekim istraživačkim radovima, poput onih Burina (2009, str. 117–131) i Bonfiglia (2001), kao i u biografskim svjedočanstvima, poput onih već spomenutih koje su napisali Ucovich (1999) i Velikopoljsky Rados de Bulos (2017). Istina je da su neki malo po malo uz pomoć svojih sunarodnjaka koji žive u zemlji ulazili u razne gospodarske aktivnosti i formirali skupine u raznim dijelovima zemlje. Možda je najveća skupina bila ona koja se nastanila u gradu Santa Clara, nekoliko kilometa-

ra od Lime, posvećena uglavnom poljoprivredi i peradarstvu. U tom je mjestu u ožujku 1951. godine 40 Hrvata i 10 Crnogoraca osnovalo klub Jadran, kojim je predsjedao Juan Teply, a do svibnja iste godine brojio je 75 članova. Nažalost, još nisam uspio pristupiti arhivi tog kluba, ali mogu pretpostaviti da će biti zanimljivih informacija (Burin, 2009, str. 126–127).

Valja napomenuti da su se neki od pristiglih u ovim posljednjim skupinama vrlo uspješno posvetili industrijskom ribarstvu, uspjevši osnovati značajna poduzeća na tom polju.

Još dvije hrvatske institucije koje treba spomenuti jesu Hrvatska kolektivna štedno-kreditna zadruga i Biskupski vikarijat Hrvatske zajednice. Prva je osnovana 17. siječnja 1960. pod predsjedanjem Boze Fortunica Radica, a prestala je djelovati 31. prosinca 1988. U slučaju druge, pastoralni rad za hrvatsku koloniju započeo je fra Drago Balvanović 1987., a 1995. osnovan je vikarijat pod nadbiskupijom Lime.

Politička kriza koja je dovela do raspada Jugoslavije navela je Hrvatsku da proglasi svoju neovisnost 25. lipnja 1991., čime je započela krvava borba protiv federalnih snaga, pretežno srpskih, koja će trajati do 1995. U peruanskom slučaju ti su događaji doveli do stvaranja Hrvatske udruge Perua u svibnju 1991., pod predsjedanjem Branka Fistrovica, čiji je primarni cilj bio tražiti od Perua da prizna novu hrvatsku državu i podupre borbu domovine za neovisnost. Taj je cilj postignut 15. ožujka 1992., a diplomatski odnosi uspostavljeni su 12. siječnja 1993. i akreditiran je veleposlanik u Čileu kao istodobni veleposlanik u Peruu. U svibnju 1995. godine osnovan je hrvatski počasni konzulat u Limi, pa je udruga smatrala da je postigla svoje ciljeve i odlučila je prestati s radom 2000. godine. Arhiva te udruge, još uvijek nekatalogizirana, nalazi se u posjedu hrvatskog konzulata.

Naravno, krvavi sukob koji je potresao Balkan morao je imati utjecaja i na jugoslavensku zajednicu u Peruu, iako to pitanje tek treba istražiti.

Zaključci

Hrvatsko useljavanje u Peru može se podijeliti u tri razdoblja: početno, u kojem su pojedinci sporadično stizali od 16. do sredine 19. stoljeća, zatim drugo, koje traje od tog vremena do kraja Drugog svjetskog rata, u kojem su stizali u malim obiteljskim ili regionalnim skupinama i nastanjivali se u raznim dijelovima zemlje, te posljednje razdoblje u kojem u zemlju stiže značajan broj ratnih izbjeglica.

Izvori za istraživanje prvog od ovih razdoblja raštrkani su u peruanskim i španjolskim arhivima, a pregledana bibliografija daje neke reference na tu ranu prisutnost, ali ne uvijek uz dokumentarnu

potporu. Za drugo razdoblje dostupno je više građe, a možda najvažnija je ona sačuvana u javnobilježničkim zapisnicima koji su dio zbirke koju čuvaju Općí arhiv nacije i regionalni arhivi. Arhiv Hrvatske udruge Dubrovnik bez sumnje je relevantan za razdoblje koje odgovara 20. stoljeću. Razbacani, ali ništa manje vrijedni podaci nalaze se u župnim arhivima, peruanskim i hrvatskim, te u austrijskim državnim arhivima i dokumentima koje su sačuvali potomci pridošlih od sredine 19. stoljeća. Nemaju svi tiskani izvori koji pokrivaju ovo razdoblje dokumentarnu potporu, ali ipak pružaju podatke koji pridonose razumijevanju ovog migracijskog procesa. Za treće razdoblje relevantna su Bonfiglio-va djela, kao i neke od knjiga svjedočanstava na koje sam se osvrnuo, ali bilo bi važno napraviti rad usmene predaje jer je ipak moguće intervjuirati neke od pristiglih. Bit će jednako važno da klub Jadran omogući pristup svojim datotekama.

Ukratko, povijest hrvatskog useljavanja u Peru mora se provoditi sustavno i uz akademsku strogost koju zahtijeva svaki istraživački rad.

Popis literature i izvora

Bonfiglio, G. (1997). *Presencia croata en el Perú 1948. – 1998*. Lima: Asociación Croata del Perú.

Bonfiglio, G. (2001). El caso de los croatas llegados en 1948. U G. Bonfiglio, *La presencia europea en el Perú,* str. 335–357. Lima: Fondo Editorial del Congreso.

Braudel, F. (1953). *El Mediterráneo y el mundo mediterráneo en la época de Felipe II.* México/Buenos Aires: Fondo de Cultura Económica.

Burin, M. (2009). *La familia croata en el Perú.* Lima: Quebecor World Perú S.A.

Dirección de Estadística, Perú. (1878). *Censo General de la República del Perú formado en 1876.* Lima: Imprenta del Teatro.

Dirección de Salubridad Pública, Perú. (1908). *Censo de la ciudad de Huacho, 11 de octubre de 1907.* Lima: Tip. de El Perú.

El Comercio. (3. srpnja 1841.). (627), 627. Lima.

Meseldzic de Pereyra, Z. (1985). *Yugoslavos en el Perú.* Lima: Editorial La Equidad.

Meseldzic de Pereyra, Z. (2001). Presencia de los eslavos del sur. U G. Bonfiglio (ur.), *La presencia europea en el Perú*, str. 269–284.

Ministerio de Fomento (1921). *Resúmenes del Censo de las Provincias de Lima y Callao, levantado el 17 de diciembre de 1920.* Lima: Imp. Torres Aguirre.

Mitić, I. (1979). O prvim Dubrovčanima u Peruu. *Naše more*, 26(4), 173–175. https://hrcak.srce.hr/210511

Ortiz Sotelo, J. (1998). *Los Kisic de Cibaca en el Perú.* Lima: Enserfin.
Ostojic Peric, H. (2013). *Enciclopedia de Iquique siglo XIX*. Iquique: Editorial Pino Oregón.
Ostojic Peric, H. (ur.). (2023). *Censos generales del puerto de Iquique 1845. – 1866. y de contribuyentes 1864.* Iquique: Editorial Pino Oregón.
Pérez Araujo, C. (1996). *Cerro de Pasco. Historia del "Pueblo Mártir" del Perú. Siglos XVI, XVII, XVIII y XIX.* Cerro de Pasco: spdi.
Pletickosich López, J. (2017). *La inmigración croata a Arequipa, siglo XX.* [Neobjavljeni magistarski rad, Universidad Católica San Pablo].
Spoja, J. (1996). *Croatas en Huánuco.* Lima: vlastita naklada.
Spoja, J. (1997). *Presencia croata en el Perú.* Lima: vlastita naklada.
Spoja, J. (1998). *El espíritu croata.* Lima: Imprenta de Jorge Gonzáles.
Spoja, J. (2001). *Recuerdos inolvidables.* Lima: Talleres gráficos Acuario.
Ucovich, M. (1999). *De marino… a minero.* Lima: spdi.
Vargas Ugarte, R. (1930). *Jesuitas peruanos desterrados a Italia* (2. izdanje). Lima: spdi.
Velásquez Ormeño, H. (2020). *Genealogía peruana. Familia Delpino Chienda.* Amazon Digital Services.
Velikopoljsky Rados de Bulos, T. (2017). *En mi baúl. Memorias.* Lima: Palabra Viva.
Zlatar Montán, V. (2005). *Los croatas, el salitre y Tarapacá* (2. izdanje). Iquique: Hrvatski Dom.

Arhivski izvori

Archivo del Ministerio de Relaciones Exteriores (AMRE). Cónsules extranjeros 9-2, Lima 10 i 13/11/1880. Lima.
Archivo General de Indias (AGI). Contratación, 271, N. 1, R.4. Sevilla. ttps://pares.mcu.es/ParesBusquedas20/catalogo/description/89462
Archivo General de Indias (AGI). Contratación, 5231, n° 99, relación de pasajeros a Indias, 1611; i 438, ramo 8. Sevilla. https://pares.mcu.es/ParesBusquedas20/catalogo/description/134234
Archivo General de Indias (AGI). Contratación, 5536, L.3, F.284(2). Sevilla. https://pares.mcu.es/ParesBusquedas20/catalogo/description/5970500
Archivo General de la Nación (AGN). PN 119, n° 38, codicilo, ff. 34–34v., 23. lipnja 1569.
Archivo General de la Nación (AGN). CSJ, leg. 47, expediente 11.
Archivo General de la Nación (AGN). PN 26, Pedro de Ayllón, ff. 504v–506.
Državni arhiv u Dubrovniku (Diversa de Foris).VII, ff. 62–66, listopad 1598.

FUENTES PARA EL ESTUDIO DE LA INMIGRACIÓN CROATA AL PERÚ

Jorge Ortiz Sotelo

Resumen

La presencia croata en el Perú puede rastrearse desde el siglo XVI, pero solo desde mediados del XIX comenzaron a arribar en número creciente, aunque no de forma grupal, lo que sí se produjo después de la Segunda Guerra Mundial. Las razones por las cuales se establecieron en nuestro país fueron variadas, pues hubo religiosos, comerciantes y refugiados, pero todos ellos caen en la definición de inmigrantes que dan tanto la Academia de la Lengua como la Organización de Naciones Unidas. Este proceso migratorio tuvo diversas interrupciones y no deja de ser complejo identificar a quienes, siendo súbditos austriacos, austrohúngaros o yugoslavos, eran croatas. Tomando esto en consideración, podemos señalar que la información más relevante se encuentra esencialmente en archivos españoles, para los siglos XVI al XIX, peruanos, austriacos y croatas, así como en algunos trabajos de investigación que reflejan las actividades económicas, sociales y culturales que llevaron a cabo, y en testimonios personales e historias familiares. El presente trabajo busca revisar algunas de esas fuentes, y es parte de un proyecto más ambicioso sobre la historia de la presencia croata en el Perú.

Palabras clave: migración, archivos, historia, Croacia, Perú

Estado de la cuestión

Hay varios trabajos sobre el tema, que gruesamente pueden clasificarse en dos grandes grupos: testimonios e investigaciones con y sin aparato crítico.

Los primeros, con lo valioso que pueden ser, aportan información esencialmente referida a casos individuales o familiares, como ocurre con Mirko Ucovich (1999) y Tatjana Velikopoljsky de Bulos (2017).

En poco más de cien páginas, Ucovich relata su vida como marino mercante yugoslavo, la forma como escapó con su esposa e hijos hacia Trieste y, finalmente, su arribo al Perú en 1951. El apoyo de un familiar de su esposa le permitió trabajar en minería, evidenciando una

de las formas en que algunos croatas se insertaron en la sociedad peruana. Por su parte, Velikopoljsky relata su vida en Yugoslavia, la huida a Italia con sus padres y hermanos y su arribo al Perú en 1949; pero a diferencia de Ucovich muestra el caso de una familia que no cuenta con familiares asentados en el país, pese a lo cual encuentra la forma de integrarse a su patria adoptiva.

También hay fuentes primarias impresas que reflejan determinadas circunstancias por las que pasaron sus autores o la comunidad eslava en el Perú, tales como los varios artículos periodísticos de Nikola Kisic y Ljubo Leontic; o lo aparecido en la revista *Mundo Eslavo*, publicada en Lima entre 1937 y 1947 por la Colectividad Yugoslava, Polonesa y Checoslovaca en América Latina con una periodicidad que pretendió ser mensual pero que en la práctica fue variando. No he encontrado una colección completa de esta revista, pero la Biblioteca Nacional del Perú y la Biblioteca de la Universidad Nacional Mayor de San Marcos conservan 59 números, algunos de ellos dobles.

Entre las investigaciones destacan los trabajos de Zivana Meseldzic de Pereira (1985 y 2001), Giovanni Bonfiglio (1997 y 2001), Jianphier Pletickosich López (2017), Marko Burin (2009), José Spoja (1996, 1997, 1998 y 2001), Jorge Ortiz Sotelo (1998) y Hugo Velásquez Ormeño (2020). Asimismo, hay varias contribuciones en internet, siendo quizá una de las más interesantes la página titulada "La familia croata en el Perú" (https://lafamiliacroata.wixsite.com/peru/member-area).

Al abordar la presencia yugoslava en el Perú, Meseldzic aporta valiosa información sobre los croatas. Lamentablemente, no siempre cita las fuentes que empleó, lo que hace que se le deba tomar con precaución. En el caso de Bonfiglio, sus dos trabajos se han centrado en el grupo de refugiados que llegó en 1948. Como el mismo señala, contó con muy poco tiempo para investigar y escribir el libro que salió publicado con ocasión del cincuentenario de dicho arribo, empleando para ello fuentes secundarias y los testimonios de los descendientes de algunos de los que llegaron aquel año. La tesis de Pletickosich se centra en un aspecto particular de la inmigración croata, aquella que se asentó en Arequipa durante el siglo XX, de la que el mismo es descendiente. Como corresponde a una tesis de maestría, hace uso de diversas fuentes primarias, entre ellas testimonios orales, documentación del Archivo General de la Nación y algunos periódicos. Del mismo modo, Ortiz Sotelo se centra en un caso particular, el de un grupo familiar cuyos integrantes llegaron a partir de la década de 1870. Empleó para ello diversas fuentes primarias peruanas, así como algunas provenien-

tes de Austria y de Croacia, y de las que la familia Kisic conserva. En el caso de Velásquez, tenemos algo similar, pues se centra en un grupo familiar vinculado a los Kisic.

Si bien los trabajos de Burin y Spoja no hacen uso de fuentes primarias, son valiosos pues brindan una visión de conjunto de la presencia croata en el Perú desde el interior de esa comunidad.

Cabe señalar que, en conjunto, la bibliografía revisada cubre preponderantemente la inmigración que tuvo lugar en el siglo XX, y con algo menos de atención a la del último tercio del siglo XIX. Los arribos anteriores han recibido poca atención y, cuando se mencionan, carecen de sustento documental, salvo pocas excepciones.

Las fuentes documentales sobre la comunidad croata en el Perú durante el siglo XX se ubican esencialmente en la Asociación Croata Dubrovnik, que a través de los años fue recibiendo los fondos de otras instituciones eslavas que cesaron de funcionar, tales como las sociedades de beneficencia de Callao, Cerro de Pasco y Lima, la última de las cuales pasó eventualmente a ser yugoslava y actualmente es la referida asociación. Esa documentación, que se inicia en 1902, ha sido recientemente catalogada y está en proceso de ser digitalizada, constando de libros de actas y de asambleas, que durante varios años fueron escritos en croata, documentación contable, correspondencia, registros de socios, recortes periodísticos y algo de material fotográfico.

Naturalmente, existe documentación en manos privadas, pero ese mismo hecho hace que sea dispersa y no siempre de fácil acceso. Es probable que en su mayoría se trate de material referido a experiencias personales, como sugieren los libros de Ucovich y Velikopoljsky Rados de Bulos, pero también hay quienes han conservado testimonios de determinados procesos por lo que atravesó la comunidad croata en el Perú, como fue el caso de los Kisic y el periodo de ruptura con el Imperio austrohúngaro. Hasta donde se conoce, no se ha llevado a cabo un esfuerzo sistemático para conformar un archivo oral de los inmigrantes más recientes.

Otro grupo documental sustantivo se conserva en el Archivo General de la Nación. Se trata de 201 libros con registros de extranjeros. De ellos, 101 corresponden a la Sección Extranjería de la Dirección de Policía, consignando los nombres de aquellos que registraron su ingreso al país entre 1920 y 1939. Salvo algunas lamentables pérdidas, cada registro incluye la fotografía del ingresante y se consignan los siguientes datos: nombre, fecha de ingreso, profesión u ocupación, domicilio, nacionalidad, procedencia y, en algunos casos, información adicional. Los registros no están agrupados por nacionalidad, pero ciertamente

hay numerosos yugoeslavos. El otro centenar de libros contienen listas de extranjeros elaboradas entre 1940 y 1969, con información sobre fecha de nacimiento y de ingreso al país, profesión, si residió antes en el país y el número de carnet de extranjería. Si bien los listados están agrupados por nacionalidad, en varios tomos la información está codificada, lo que hace difícil, pero no imposible, obtener algunos datos. En la serie documental del Ministerio de Relaciones Exteriores se han encontrado tres subseries en las que se registra la presencia de yugoslavos residentes entre 1941 y 1949, y en 1955, 1956 y 1957: Libros de Inmigrantes, División de Extranjería y Salvoconductos.

El Archivo General de la Nación también cuenta con documentación de la Dirección de Policía del Ministerio de Gobierno y Policía, cuya Sección Extranjería contiene datos y fotografías de los extranjeros residentes en Lima entre 1921 y 1930, entre ellos, varios yugoslavos. Asimismo, conserva protocolos notariales de Lima e Ica, desde el siglo XIX, y del Callao del siglo XIX, en los que debe haber información sobre algunos croatas. Lamentablemente, los del siglo XIX aún no han sido catalogados y muchos de los XX aún no han pasado al Archivo Histórico.

También se pueden encontrar datos en el registro de minas, pues, como se explica más adelante, fueron varios los inmigrantes croatas que ser dedicaron a esa actividad durante el siglo XIX.

Obviamente, si bien un número importante de inmigrantes croatas se asentó en Lima y en Callao, también lo hicieron en otros puntos del país, quedando registro de su presencia en diversos archivos regionales, cuya función es preservar la documentación producida por los órganos estatales de cada región o departamento. De ellos solo he tenido oportunidad de visitar el de Arequipa y el de Lambayeque, encontrando algunos yugoslavos en los documentos de la Sección de Extranjería, así como en protocolos notariales, los que lamentablemente no están catalogados.

Igual de importante es el Archivo Histórico del Ministerio de Relaciones Exteriores, que cuenta con un buen catálogo en línea para su correspondencia desde 1821 hasta 1919, vale decir, durante el periodo austrohúngaro. Se encuentra allí la correspondencia de los cónsules peruanos y de sus pares austrohúngaros en el Perú, así como de las representaciones diplomáticas que ambos Estados establecieron en sus respectivas capitales. La consulta de sus fondos demanda una gestión administrativa que se explica en la página web respectiva (https://www.gob.pe/institucion/rree/informes-publicaciones/297471-sistema-de-gestion-de-los-archivos-de-la-cancilleria).

Otros repositorios importantes son los archivos eclesiásticos, siendo quizá el mejor organizado el Archivo Arzobispal de Lima. Si bien la revisión de los libros parroquiales y los pliegos matrimoniales es una tarea que demanda mucho tiempo, se cuenta con algunos índices. En ambos casos, la información contenida en dichos fondos cubre desde el siglo XVI hasta el XX.

Cabe señalar que la Iglesia de Jesucristo de los Santos de los Últimos Días, más conocida como la Iglesia Mormona, ha llevado a cabo una labor extraordinaria microfilmando y, más recientemente, digitalizando archivos en diversos países, fundamentalmente parroquiales y de los registros civiles, poniendo muchos de ellos a disposición de los investigadores a través de su página web Family-Search (https://www.familysearch.org/es/). Otros aún no han sido subidos, pero están igualmente disponibles en su magnífica biblioteca en Salt Lake City.

Finalmente, los censos de población también resultan imprescindibles para investigar sobre la presencia croata en el Perú. Los hay de dos tipos, los generales, como el de 1876 en el que se registran 447 súbditos austrohúngaros (Dirección de Estadística, 1878) y los municipales, como el de Lima de 1866 que, aunque incompleto, está disponible en la página web Family-Search a la que ya me he referido. A estos podemos añadir los resúmenes de los censos de Lima y Callao de 1920 (Ministerio de Fomento 1921), los de Iquique de 1845 y 1866 (Ostojic Peric, 2023) y el de Huacho de 1907 (Dirección de Salubridad Pública, 1908).

Cabe señalar que diferenciar a los croatas de otros eslavos del sur resulta una tarea compleja, tanto por los cambios políticos vividos por su patria de origen como por el hecho de que, al menos hasta el final de la Segunda Guerra Mundial, hubo una importante y antigua presencia latina en su litoral. Sobre los cambios políticos cabe precisar que los croatas fueron súbditos de Austria-Hungría, luego del Reino de los Serbios, Croatas y Eslovenos, posteriormente del Reino de Yugoeslavia; para pasar luego a ser ciudadanos del Estado Independiente de Croacia, la República Democrática Federal de Yugoeslavia, la República Federal Popular de Yugoeslavia, la República Federativa Socialista de Yugoeslavia y, finalmente, la República de Croacia.

A ello se suma que, en muchos casos, sus apellidos fueron castellanizados, especialmente durante el periodo colonial; o sufrieron alteraciones al momento de ser registrados en fechas posteriores.

Los primeros

La referencia más antigua que he encontrado se remonta a 1535, cuando el raguseo Sebastiano Castro fue autorizado a pasar al Perú, pudiendo embarcarse en Sevilla en la nao de Juan Mejía (AGI, Contratación, 5536). Como se comprenderá, era un viaje largo y nada podía asegurar que finalmente llegase a su destino, por lo que su arribo al Perú es aún un tema por dilucidar. Dos años después se habría concedido igual autorización al raguseo Basilio Basilivich o Basiljevic, pero esta información debe ser confirmada con fuentes primarias que estarían en archivos croatas a los que aún no he tenido acceso. Lo cierto es que algunos dálmatas llegaron al Perú durante el siglo XVI, entre ellos, Nicolás Martín, que en junio de 1569 está en Lima ampliando su testamento (Braudel, 1953; AGN, PN 119); Marin Piceti, natural de Lopud, quien testó en Potosí el 7 de marzo de 1589 (Mitić, 1979)[1] y Pedro Juan, marinero del galeón *San Andrés*, perdido en California en 1601 (AGI, Contratación, 271).

Obviamente, hubo otros que llegaron durante los dos siglos siguientes, entre ellos los raguseos Pedro Alegrete, que pasó al Perú en 1611, Gregorio de Espinosa, fallecido en Cusco hacia 1657 (AGI, Contratación, 5231) y el jesuita Nicolás Susich, de Fiume (Rijeka), que se encontraba en la misión de Mojos cuando se produjo la expulsión de esa orden en 1768 (Vargas, 1930, p. 220). También llegó a fines del periodo colonial el montenegrino Pedro Petrovis, contramaestre de la fragata *Dos Amigos* al momento de testar en abril de 1816. Había salido de Perast, en Boka Kotorska, su pueblo natal, en 1809, y debía llevar cierto tiempo en el Perú pues declaró dejar algunos bienes que su albacea, Francisco Carbonell, capitán y piloto de esa fragata, debía disponer tras su deceso (AGN, PN 26).

No faltaron personajes que, habiendo nacido en otros lugares del vasto Imperio español y con posible ascendencia croata, llegaron al Perú en este periodo. Tal fue el caso del barcelonés José Amich, quien arribó al Callao a mediados del siglo XVIII como piloto de la Real Armada, ingresando luego a la orden de San Francisco, en la que llevó a cabo una encomiable labor misional desde el convento de Ocopa.

Naturalmente, esta etapa requiere mayor investigación tanto en archivos españoles como en el Archivo General de la Nación y en los archivos eclesiásticos, aunque la castellanización de los apellidos dificultará este proceso.

---

1 Braudel toma esta información del Archivo de Ragusa, Diversa de Foris, VII, ff. 62-66, octubre de 1598.

La república temprana

La independencia atrajo a comerciantes de muy variados lugares al que seguía siendo el más importante mercado en la costa oeste americana, muchos de los cuales se establecieron en Lima o en el Callao, pero rápidamente comenzaron a asentarse en otras partes del país.

Aunque en su meritorio trabajo Meseldzic (1985, pp. 17 y 194-196) señala que el primero en llegar fue Pablo Puch, arribado en 1826 y establecido en Tacna, no indica la fuente y no he podido comprobarlo, al igual que en el caso de Manuel Ciurlizza, quien habría llegado en la década de 1830. A quien sí he podido ubicar es al dálmata Flores Branza, también mencionado como Beranzan o Bramizan, quien con 28 años era pulpero en Lima en el año 1837 (AGN, CSJ).

Es probable que algunos hombres de mar, principalmente dálmatas, llegaran a puertos peruanos tempranamente, como el desafortunado capitán Ivan Mitrovic, capitán del vapor colombiano *Telica,* que estalló en Huarmey en 1829, pero tales arribos no pueden ser considerados en el ámbito migratorio, que es lo que ahora nos ocupa. Lo cierto es que el primer buque austriaco en llegar al Callao que he encontrado es el *J. Bulnes*, que al mando del capitán Leva arribó en junio de 1841 procedente de Europa, habiendo tocado previamente en Valparaíso (*El Comercio*, 1841). Quizá alguno de sus tripulantes optó por abandonar la nave y establecerse en dicho puerto, pero mientras no tengamos pruebas documentales de ello, esto no pasa de ser una especulación.

En los protocolos notariales del Callao que se conservan en el Archivo General de la Nación se encuentra a varios austriacos, al menos desde la década de 1850, existiendo también información en el Archivo Histórico de Marina sobre austriacos propietarios de naves.

Lo concreto es que para la década de 1850 ya había algunos croatas establecidos en el Callao, tales como Isidro Pejovés y Vicente Pacusich, y esto explicaría por qué en dicho puerto se formó en 1873 la Sociedad Slava de Beneficencia, presidida por Manuel Ciurlizza. Fue la primera institución de ese género en el país, cesando de existir durante la Guerra del Pacífico (1879-1883). Lamentablemente, se desconoce el destino de su archivo, siendo necesario investigar en el de la Beneficencia Pública de dicho puerto, así como en el ya mencionado Archivo General de la Nación.

En enero de 1906 la Sociedad Slava de Beneficencia resurgió, bajo la presidencia de Juan Ostoja; y en 1922, en concordancia con lo que sucedía en su tierra natal, cambió de nombre y pasó a ser Sociedad Yugoeslava de Beneficencia, trasladándose a Lima. En 1973 cambió de nombre a Sociedad Yugoeslava Dubrovnik y en 1993 a Asociación

Croata Dubrovnik. El archivo de esta última institución, recientemente catalogado y en proceso de digitalización, conserva parte de la documentación de la sociedad establecida en 1906, aunque lamentablemente no se ha preservado su primer libro de actas.

Otro núcleo importante de croatas se estableció en Iquique, ciudad peruana hasta la Guerra del Pacífico. Al parecer, los primeros en asentarse en dicho puerto fueron el raguseo Bartus Milos, que figura en el censo de 1845 con 50 años de edad; e Ivan Marinkovic, establecido en 1849. En la década siguiente llegaron varios más, figurando 23 en el censo de 1866, dedicados a muy variadas labores vinculadas a la actividad salitrera (Ostojic Peric, 2013, pp. 126-127). En enero de 1874 los croatas formaron la compañía de bomberos ítalo-dálmata Ausonia, pero meses más tarde optaron por separarse e incorporarse a la compañía peruana Guardia y Propiedad, que luego de la Guerra del Pacífico pasó a denominarse austrohúngara Salvadora (Zlatar Montán, 2005, pp. 99-100).

A raíz de la dicha guerra, en octubre de 1880 los cónsules austrohúngaros en Lima y en Callao presentaron un listado de los austrohúngaros residentes en dichas localidades, que totalizaban 464 individuos. De ellos 353 eran croatas, 68 provenían de otras partes del imperio y 22 habían nacido en el Perú (AMRE, Cónsules extranjeros 9-2, Lima 10 y 13/11/1880).

Si bien en la década de 1850 hay una creciente presencia de croatas en diversas provincias del interior del país, fue en Cerro de Pasco donde se concentró un número importante de ellos, atraídos por la actividad minera. El primero en llegar habría sido Ivan Grgurevic, de Rijeka Dubrovačka, dedicado al comercio en ese lugar desde 1862, seguido poco después por L. Ciurlizza, dedicado igualmente a la actividad comercial. Bastantes más llegaron posteriormente, sumando una treintena en 1876, cuando organizaron un comité para ayudar a Bosnia Herzegovina en su levantamiento contra los turcos (Burin, 2009, p. 35).

Al estallar la Guerra del Pacífico, al igual que otros extranjeros residentes en Cerro de Pasco, los croatas apoyaron con entusiasmo la causa peruana (Pérez Araujo, 1996, pp. 329-331) y es posible que el cabo segundo Elías Papreniza, integrante de la columna Pasco, muerto durante la guerra, haya sido dálmata o quizá montenegrino. Para entonces funcionaba ya un agente consular austrohúngaro en Cerro de Pasco, a cargo del alemán Guillermo Schuermann. Al producirse la ocupación chilena, Juan Ciurlizza cumplía interinamente esa función, liderando al cuerpo consular y formando la columna Austriaca N.º 6 como guardia urbana.

El 16 de octubre de 1881, los croatas de Cerro de Pasco fundaron la Asociación Austrohúngara de Beneficencia, bajo la presidencia de Simon Taboric o Tavorec, la que continuó activa hasta las primeras décadas del siglo XX, cambiando de nombre en 1904 a Sociedad Slava de Beneficencia y, luego de la Primera Guerra Mundial, a Sociedad Yugoeslava de Beneficencia.

En 1887 la referida sociedad contaba con 57 miembros, la mayoría de ellos de Rijeka Dubrovačka (19) y de Župa Dubrovačka (8). Esa cifra continuó creciendo, pese a la dureza del clima en una localidad ubicada a 4380 metros sobre el nivel de mar, pero la actividad minera era lo suficientemente lucrativa como para atraer a inmigrantes de diversas nacionalidades. Pero al margen de las actividades económicas, los croatas de Cerro de Pasco también se preocuparon por aspectos espiritual y cultural, elementos esenciales de toda identidad nacional. Fue así que, a través de su sociedad de beneficencia lograron que en la última década del siglo XIX llegara el sacerdote Ivo Sangaletti, para que oficiara misa en su idioma; y que a principios del XX crearan la Sociedad Slava de Música, con casi medio centenar de miembros (Burin, 2009, pp. 35-36 y 63).

La gran minería, representada por la empresa norteamericana Cerro de Pasco Corporation, se inició en la zona por esa misma época, haciendo cada vez más difícil la actividad de los pequeños mineros. Poco a poco el núcleo de Cerro de Pasco fue disminuyendo, pasando algunos a Huánuco, Lima y otras localidades. Esto llevó a que en la década de 1960 la Sociedad Yugoeslava de Beneficencia cesara sus actividades, donando su local a la Beneficencia Pública de Cerro de Pasco, y la capilla de la Virgen del Tránsito al Episcopado de Huánuco. Como ya se señaló, al menos una parte del archivo de dicha sociedad se encuentra actualmente en la Asociación Croata Dubrovnik, existiendo información sobre sus actividades en los archivos de la Prefectura y la Beneficencia Pública de Pasco, el Hof-Haus-und Staatsarchiv (Viena), así como en algunas publicaciones como el *Padrón de Minas* (1888-1956), el *Boletín de la Sociedad de Minería* (1897-1907) y el periódico local *El Minero Ilustrado* (1897-1918).

Dedicados igualmente a actividades económicas vinculadas a la minería, algunos otros croatas se establecieron en Casapalca. Según Burin (2009, pp. 49-50), llegaron a ser unos 40 a finales del siglo XIX, cifra que, tal como ocurrió con Cerro de Pasco, fue disminuyendo en las primeras décadas del siguiente siglo. El caso de Huánuco fue distinto, pues la actividad económica de esa localidad estaba, y está aún, más orientada a la agricultura. No está claro quién o quiénes fueron los pri-

meros en asentarse en ella, aunque Burin señala que fue Antonio Plejo en 1843, pero lo cierto es que a principios del siglo XX sumaban unas pocas decenas.

Nacionalismo croata

El nacionalismo eslavo había ido creciendo desde finales del siglo XIX en torno a dos alternativas: la creación de un estado que agrupara a los eslavos del sur liderado por Serbia, que implicaba que Croacia, Eslovenia y Bosnia-Herzegovina se separaran del Imperio austrohúngaro; y el obtener del gobierno austrohúngaro un mayor nivel de autonomía para estas tres regiones de su imperio, tal como la que tenía Hungría.

Esta situación generó situaciones complejas al interior de la comunidad croata en el Perú, como reflejan las publicaciones aparecidas en diversos periódicos y revistas, que se vieron agudizadas al estallar la Primera Guerra Mundial. Este tema fue abordado con cierta extensión en Ortiz Sotelo (1998, pp. 67-87), sobre la base de diversos artículos aparecidos en los periódicos *El Comercio*, *El Callao*, *El Correo de Morococha*, *La Patria*, *El Diario* de Morococha*, La Prensa*, en la revista *Variedades* y el periódico *Crvena Hrvastska*. Es probable que haya algunas fuentes adicionales, pero es difícil que cambien la esencia del debate que entonces se dio.

Los resultados de la guerra resolvieron parte de la disyuntiva, pues el Imperio austrohúngaro cesó de existir, dando como resultado el surgimiento del Reino de los Serbios, Croatas y Eslovenos, que bajo ese nombre incluía también a Bosnia-Herzegovina, Montenegro y parte de Eslovenia.

Pero esta solución trajo a su vez sus propias complicaciones, pues el nacionalismo croata pronto entró en conflicto con el serbio, alimentado por la primacía que estos últimos tenían en el gobierno del Reino. Esto dio origen al surgimiento del Partido Campesino Croata y del movimiento ustaša (ustacha o ustasha), liderado por Ante Pavelić. En 1941, en el contexto de la invasión alemana a Yugoeslavia, Pavelić logró establecer el Estado Independiente de Croacia, que incluía también a Bosnia Herzegovina, combatiendo al lado del Eje no sólo con una fuerza militar regular, sino también con muchos miembros del movimiento ustaša. La lucha contra los četnik (chetnik) (realistas serbios) y los partisanos liderados por Josip Broz, "Tito", fue sin cuartel y terriblemente encarnizada. En mayo de 1945 el gobierno de Pavelić se desmoronó, produciéndose terribles venganzas que forzaron a muchos de los que habían combatido bajo la bandera croata a buscar asilo en otros países, entre ellos el Perú.

A diferencia de lo sucedido durante la Primera Guerra mundial, he encontrado muy poco sobre lo que vivió la comunidad croata en el Perú durante los años de la Segunda Guerra Mundial, aunque algo se publicó en la ya mencionada revista *Mundo Eslavo*. Ciertamente, no debieron ser fáciles aquellos años, como igualmente difícil debió ser para muchos aceptar el establecimiento de la República Federativa de Yugoeslavia, bajo control del ya mencionado Tito. Lo cierto es que estos hechos trajeron al Perú, como a muchos otros países, al último grupo de inmigrantes croatas, integrado esencialmente por aquellos que habían logrado escapar en 1945.

Bajo el amparo de la Organización Internacional de Refugiados, y con documentación de Naciones Unidas y la Cruz Roja, llegaron en seis grupos, los cuatro primeros en 1948 y los otros dos a principios del siguiente año. El más numeroso fue el primero, que arribó al Callao el 24 de febrero de 1948, en el transporte norteamericano *General W. M. Black* y estuvo formado por 628 inmigrantes, la mayoría de ellos croatas. El segundo grupo llegó el 17 de junio en el *General Stuart Hinyzelman*, igualmente norteamericano, y estuvo formado por 426 inmigrantes, algunos de ellos croatas; el tercero lo hizo el 9 de agosto, en el *General W. M. Black*, encontrándose entre sus 111 integrantes algunos croatas; y el cuarto arribó por vía aérea el 17 de diciembre y estuvo formado por 65 inmigrantes. El 3 de enero siguiente llegó nuevamente el *General Stuart Heinyzelman* con unos 400 inmigrantes, entre los cuales hubo varios croatas; y el sexto y último grupo estuvo formado por unas 50 personas, algunas de ellas croatas, llegadas al Callao en el *Marco Polo* el 28 de marzo de 1949.

De estos seis grupos, el primero es el que ha recibido mayor atención, contándose con algunos trabajos de investigación, como los de Burin (2009, pp. 117-131) y Bonfiglio (2001), así como testimonios de corte biográfico, como los ya mencionados de Ucovich (1999) y Velikopoljsky Rados de Bulos (2017). Lo cierto es que poco a poco, algunos con ayuda de sus compatriotas residentes en el país, se fueron insertando en diversas actividades económicas y conformando núcleos en diversos puntos del país. Quizá el grupo más numeroso fue el que se estableció en la localidad de Santa Clara, a pocos kilómetros de Lima, dedicado esencialmente a labores agrícolas y de avicultura. En dicho lugar, en marzo de 1951, 40 croatas y 10 montenegrinos establecieron el Club Jadran, presidido por Juan Teply, alcanzando a ser 75 socios para mayo de ese mismo año. Lamentablemente, no he podido acceder aún a los archivos de este club, pero puedo imaginar que habrá información interesante (Burin, 2009, pp. 126-127).

Cabe señalar que algunos de los llegados en estos últimos grupos se dedicaron con mucho éxito a la pesca industrial, logrando conformar importantes empresas en ese rubro.

Otras dos instituciones croatas que deben ser mencionadas son la Cooperativa de Ahorro y Crédito Colectividad Croata y la Vicaría Episcopal de la Comunidad Croata. La primera fue establecida el 17 de enero de 1960 bajo la presidencia de Bozo Fortunic y cesó de funcionar el 31 de diciembre de 1988. En el caso de la segunda, la labor pastoral para la colonia croata había sido iniciada en 1987 por el padre Drago Balvanovic, estableciéndose una vicaría en 1995 dependiente del Arzobispado de Lima.

La crisis política que derivó en la ruptura de Yugoeslavia llevó a que Croacia proclamara su independencia el 25 de junio de 1991, iniciándose una cruenta lucha contra las fuerzas federales, predominantemente serbias, que habría de durar hasta 1995. En el caso peruano, estos hechos llevaron a que en mayo de 1991 se creara la Asociación Croata del Perú, presidida por Branko Fistrovic, cuyo objetivo primario era buscar el reconocimiento peruano al renaciente Estado croata y apoyar la lucha de independencia de su patria. Este objetivo se logró el 15 de marzo de 1992, estableciendo relaciones diplomáticas el 12 de enero de 1993 y acreditando a su embajador en Chile como concurrente en el Perú. En mayo de 1995 se estableció el consulado honorario croata en Lima, por lo que la asociación consideró que había alcanzado sus fines y optó por cesar sus actividades en el 2000. El archivo de esta asociación, aun sin catalogar, se encuentra en poder del consulado croata.

Naturalmente, el cruento conflicto que sacudió a los Balcanes debió tener impacto en la comunidad yugoeslava en el Perú, aunque este tema aún debe ser investigado.

Conclusiones

La inmigración croata al Perú se puede clasificar en tres momentos, uno inicial, en el que fueron llegando individuos de manera esporádica desde el siglo XVI hasta mediados del XIX; el segundo corre desde esa época hasta el final de la Segunda Guerra Mundial, en la que arriban en pequeños grupos familiares o regionales, estableciéndose en diversas partes del país; y un momento final, en el que llega al país un número significativo de refugiados de guerra.

Las fuentes para investigar el primero de estos momentos están dispersas en archivos peruanos y españoles, y la bibliografía revisada hace alguna referencia a esa temprana presencia, pero no siempre con sustento documental. Para el segundo momento hay más mate-

rial disponible, siendo quizá el más importante el conservado en los protocolos notariales que forman parte del acervo custodiado por el Archivo General de la Nación y los archivos regionales. El Archivo de la Asociación Croata Dubrovnik es, sin duda, relevante para el periodo correspondiente al siglo XX. Información dispersa, pero no por ello menos valiosa, puede encontrarse en archivos parroquiales, tanto peruanos como croatas, así como en los archivos estatales austriacos y en documentos conservados por los descendientes de los arribados desde mediados del siglo XIX. No todas las fuentes impresas que cubren este periodo cuentan con sustento documental, pero aun así brindan información que contribuye a conocer este proceso migratorio. Para el tercer momento son relevantes los trabajos de Bonfiglio, así como algunos de los libros testimoniales a los que me he referido, pero sería importante llevar a cabo un trabajo de historia oral, pues aún es posible entrevistar a algunos de los que llegaron. Igual de importante será que el Club Jadran permita acceder a sus archivos.

En síntesis, la historia de la inmigración croata al Perú debe ser emprendida de manera sistemática y con el rigor académico que todo trabajo de investigación demanda.

Listado de bibliografía y fuentes

Bonfiglio, G. (1997). *Presencia Croata en el Perú 1948-1998*. Lima: Asociación Croata del Perú.

Bonfiglio, G. (2001). El caso de los croatas llegados en 1948. En G. Bonfiglio, *La presencia europea en el Perú*, pp. 335-357. Lima: Fondo Editorial del Congreso.

Braudel, F. (1953). *El Mediterráneo y el mundo mediterráneo en la época de Felipe II*. México/Buenos Aires: Fondo de Cultura Económica.

Burin, M. (2009). *La familia croata en el Perú*. Lima: Quebecor World Perú S. A.

Dirección de Estadística, Perú. (1878). *Censo General de la República del Perú formado en 1876*. Lima: Imprenta del Teatro.

Dirección de Salubridad Pública, Perú. (1908). *Censo de la ciudad de Huacho, 11 de octubre de 1907*. Lima: Tip. de El Perú.

El Comercio. (3 de julio de 1841.). (627), 627. Lima.

Fortunic Radic, B. (1960). "Primeros súbditos de la exrepública Ragusa o República de San Blas, de nacionalidad croata en el Perú", discurso en la Cooperativa de Crédito de la Colectividad Croata Ltda., Lima.

Meseldzic de Pereira, Z. (1985). *Yugoslavos en el Perú*. Lima: Editorial La Equidad.

Meseldzic de Pereira, Z. (2001). Presencia de los eslavos del sur. En G. Bonfiglio (Ed.), *La presencia europea en el Perú*, pp. 269-284. Lima: Fondo Editorial del Congreso.

Ministerio de Fomento (1921). *Resúmenes del Censo de las Provincias de Lima y Callao, levantado el 17 de diciembre de 1920*. Lima: Imp. Torres Aguirre.

Mitić, I. (1979). O prvim Dubrovčanima u Peruu. *Naše more*, 26(4), 173–175. https://hrcak.srce.hr/210511

Ortiz Sotelo, J. (1998). *Los Kisic de Cibaca en el Perú*. Lima: Enserfin.

Ostojic Peric, H. (2013). *Enciclopedia de Iquique siglo XIX*. Iquique: Editorial Pino Oregón.

Ostojic Peric, H. (Ed.) (2023). *Censos generales del puerto de Iquique 1845-1866 y de contribuyentes 1864*. Iquique: Editorial Pino Oregón.

Pérez Araujo, C. (1996). *Cerro de Pasco. Historia del "Pueblo Mártir" del Perú. Siglos XVI, XVII, XVIII y XIX*. Cerro de Pasco: spdi.

Pletickosich López, J. (2017). *La inmigración croata a Arequipa, siglo XX*. [Tesis de maestría no publicada, Universidad Católica San Pablo].

Spoja, J. (1996). *Croatas en Huánuco*. Lima: edición propia.

Spoja, J. (1997). *Presencia croata en el Perú*. Lima: edición propia.

Spoja, J. (1998). *El espíritu croata.* Lima: Imprenta de Jorge Gonzales.

Spoja, J. (2001). *Recuerdos inolvidables*. Lima: Talleres gráficos Acuario.

Ucovich, M. (1999). *De marino... a minero*. Lima: spdi.

Vargas Ugarte, R. (1930). *Jesuitas peruanos desterrados a Italia* (segunda edición). Lima: spdi,

Velásquez Ormeño, H. (2020). *Genealogía peruana. familia Delpino Chienda*. Amazon Digital Services.

Velikopoljsky Rados de Bulos, T. (2017). *En mi baúl. Memorias*. Lima: Palabra Viva.

Zlatar Montán, V. (2005). *Los croatas, el salitre y Tarapacá* (segunda edición). Iquique: Hrvatski Dom.

Fuentes de archivo

Archivo del Ministerio de Relaciones Exteriores (AMRE). Cónsules extranjeros 9-2, Lima 10 y 13/11/1880. Lima.

Archivo General de Indias (AGI). Contratación, 271, N. 1, R.4. Sevilla. ttps://pares.mcu.es/ParesBusquedas20/catalogo/description/89462

Archivo General de Indias (AGI). Contratación, 5231, N.º 99, relación de pasajeros a Indias, 1611; y 438, ramo 8. Sevilla. https://pares.mcu. es/ParesBusquedas20/catalogo/description/134234

Archivo General de Indias (AGI). Contratación, 5536, L.3, F.284(2). Sevilla. https://pares.mcu.es/ParesBusquedas20/catalogo/description/5970500

Archivo General de la Nación (AGN). PN 119, N.º 38, codicilo, ff. 34–34v., 23 de junio de 1569.

Archivo General de la Nación (AGN). CSJ, leg. 47, expediente 11.

Archivo General de la Nación (AGN). PN 26, Pedro de Ayllón, ff. 504v–506.

Državni arhiv u Dubrovniku (Diversa de Foris).VII, ff. 62–66, octubre de 1598.

CRNOGORSKA EMIGRACIJA U SONORI I NJEZIN UTJECAJ NA FORMIRANJE LATINSKOAMERIČKOG STANOVNIŠTVA

Ivan Ivanović
Gordan Stojović

Stručni rad

Sažetak

Krajem devetnaestoga stoljeća dogodio se značajan migracijski i remigracijski val tijekom kojega se u glavni grad Hermosillo te Ciudad Obregón naselio velik broj obitelji sa širega područja Južnoga Jadrana (dijelova koji obuhvaćaju Republiku Hrvatsku i Crnu Goru), a posebice iz područja Paštrovića u Crnoj Gori. Njihovo naseljavanje u Sonoru značajno je utjecalo na razvoj nekih segmenata poljoprivrede, ribarstva, ali i trgovine na tada vrlo važnom putu koji je preko pustinje u Sonori vodio do rudarskih dijelova Arizone i Nevade. U radu je prikazan razvoj te male zajednice od njihova naseljavanja zapadne obale Meksika sve do danas kada su njihovi potomci među najutjecajnijim osobama te savezne meksičke države, prije svega aktualna guvernerica Claudia Pavlovich i redatelji Alejandro Sugich i Gastón Pavlovich.

Ključne riječi: migracija, stanovništvo, identitet, Meksiko, Crna Gora

Uvod

Brojne migracije iz gotovo svih dijelova svijeta, a naročito Europe, imale su presudan utjecaj na formiranje latinskoameričkoga stanovništva. Proces rasnoga i etničkoga miješanja rezultirao je činjenicom da su latinskoameričke države kulturno veoma složene i međusobno različite u mnogim segmentima povijesnog nasljeđa, koje možemo grubo podijeliti na autohtono-indijansko, iberijsko-kolonijalno i ono koje je preneseno iz drugih dijelova svijeta. Krajem XIX. stoljeća latinskoameričke zemlje bile su veoma slabo naseljene, pa je samim time to bila glavna kočnica za njihov društveni i ekonomski razvoj. Kako se radilo o novonastalim zemljama koje su tek izašle iz krvavoga rata za nezavisnost i tek trebale stupiti na međunarodnu scenu, upravo je njihova otvorena useljenička politika bila pokretač ekonomskog razvoja,

kako u regionalnom tako i u međunarodnom okruženju. Moramo navesti podatak da je 1810. godine ukupno stanovništvo u svim zemljama bilo toliko malobrojno da je iznosilo tek nešto preko 20 milijuna. Međutim, zahvaljujući otvorenoj useljeničkoj politici već 1900. godine iznosi 60 milijuna stanovnika.

Interesantno je napomenuti da nakon stjecanja nezavisnosti latinskoameričkih zemalja nije došlo do većih migracijskih kretanja iz Europe prema tom dijelu svijeta. Tako je tek od 1870. godine uočeno i registrirano organizirano naseljavanje Nijemaca i Švicaraca u južnim dijelovima Brazila, u Čileu, Venezueli i Peruu. S druge strane, u tom je periodu registrirano naseljavanje Velšana u argentinskoj provinciji Patagoniji. Ukratko, latinskoameričke vlade pospješivale su imigraciju, posebno europsku, i to usvajanjem krajnje fleksibilnih politika iz te oblasti (nisu utvrđivane kvote). Velik utjecaj na ovaj fenomen imala je i tada vrlo povoljna ekonomska situacija u regiji (Pajović, 2006). U pojedinim se latinskoameričkim zemljama uslijed ubrzanoga ekonomskog razvoja pojavila velika potražnja za kvalificiranom radnom snagom, a atraktivna mogućnost da se zaradi mnogo više nego u Europi utjecala je na intenziviranje migracijskih tokova.

Izraziti primjer za to svakako je Argentina. Iako je bila zemlja izrazito bogata prirodnim resursima i veoma slabo naseljena, do velikog migracijskog vala nakon stjecanja nezavisnosti nije došlo prije svega zbog unutrašnjih političkih sukoba, građanskih ratova i diktatura. Tek se nakon njihovih završetaka i donošenja Ustava iz 1853. stvorila klima za useljavanje, pa se samim time ekonomski bum događa nešto kasnije. Iz tog Ustava proizašlo je veoma liberalno zakonodavstvo, a ubrzo su se počele voditi i statistike o useljavanju. Od tada pa do početka XX. stoljeća u tu se zemlju uselilo preko 4,5 milijuna ljudi, a iselilo preko 1,5 milijuna, pri čemu moramo naglasiti da su to uglavnom bili ljudi koji su remigrirali u okolne zemlje kao što su Čile, Paragvaj i Bolivija. Takav je slučaj i s ljudima s prostora bivše Jugoslavije, o čemu će biti više govora u sljedećem poglavlju. Migracijski zakon nije regulirao samo prava doseljenika nego i obaveze zemlje prema njemu. Tako su osnovani uredi za iseljenike u Buenos Airesu i drugim većim gradovima koji su se bavili pravima doseljenika. Osim toga, bavili su se i njihovim smještajem, kao i pronalaženjem najpovoljnijeg posla za njih. Imali su besplatan stan, hranu, liječenje, kao i prijevoz u unutrašnjost zemlje.

U ostalim zemljama zakon je bio nešto stroži. Tako su u Čileu doseljenici morali biti pismeni, zdravi i sposobni za rad. Žene i djeca mogli su doći samo na poziv rodbine. U Boliviji i Peruu useljavanje je bilo dozvoljeno samo do 60. godine života, dok pismenost nije bila oba-

vezna. Slično je bilo i u Urugvaju, samo što je svaka osoba kod sebe morala imati najmanje 500 američkih dolara. U Brazilu je također bila liberalna politika, ali zbog klimatskih uvjeta i unutarnjih sukoba nije bilo veće južnoslavenske migracije.

Značaj južnoslavenske migracije za formiranje latinskoameričkog stanovništva

Kada govorimo o otkriću Amerike (1492.), odnosno o prvim Kolumbovim putovanjima, teško da možemo dokazati da je u posadi bilo nekoga s prostora bivše Jugoslavije, mada ima povjesničara koji i to tvrde. Ipak, već u sljedećem stoljeću imamo dokumenata o prisustvu Dubrovčana u Srednjoj Americi (Antić, 1991). Nešto kasnije spominju se i vojnici s Korčule koji su sudjelovali u španjolskim osvajanjima Yucatána. Ipak, do prvih masovnijih naseljavanja dolazi tek početkom XIX. stoljeća, i to su uglavnom bili dalmatinski mornari koji su plovili na stranim brodovima koji su često pristajali u neku od latinskoameričkih luka i na atlantskoj i na pacifičkoj obali. Najvažnija luka svakako je bila Buenos Aires, ali i Montevideo. U Montevideu je i osnovano najstarije društvo koje se zvalo Bratstvo (šp. *Fraternidad*).

Po dolasku u Argentinu početkom XIX. stoljeća južnoslavenski iseljenici nastojali su se organizirati te na taj način odgovarajuće sudjelovati u društvenom, političkom, ekonomskom i kulturnom životu svojih novih domovina. U okvirima južnoslavenske kolonije u Latinskoj Americi postoji podjela na one koji su se zadržali u urbanim zonama (radnici, trgovci i sitni poduzetnici) i grupu koja je otišla u provinciju i tamo se posvetila poljoprivredi i stočarstvu. Osim Argentine, posebno zanimljiva zemlja za proučavanje ovog fenomena svakako je Čile. U Čileu postoji najstariji registar o doseljavanju Hrvata i potom ostalih Južnih Slavena, ali u manjem obimu. Na sjeveru Čilea hrvatski imigranti uglavnom su se bavili rudarstvom jer je u to vrijeme salitra predstavljala okosnicu čileanske privredne aktivnosti. Oni su bili izuzetno uspješni i skoro 50 % industrije salitre nalazilo se u rukama hrvatskih doseljenika. Drugi su odlazili na jug Čilea u provinciju Magallanes i u veoma nepovoljnim klimatskim uvjetima organizirali i značajno razvili i unaprijedili poljoprivrednu proizvodnju zbog koje je i dan danas ova zemlja među vodećima u svijetu.

Ono što je karakteristično i vrlo važno spomenuti u cijelom ovom procesu jest osnivanje organizacija ili klubova koji su bili pretežno projugoslavenske orijentacije. To najviše možemo zaključiti iz njihovih imena: Jugoslavenska kuća (šp. *Casa Yugoslava*), Jugoslavija (šp. *Yugoslavia*), Udruženje jugoslavenskih žena (šp. *Asociación de Mujeres Yugo-*

slavas) ili Jugoslavensko udruženje za pomoć (šp. *Asociación Yugoslava de Ayuda*). Osim njih, postojala su i društva koja su već u svom imenu imala izražen nacionalni karakter kao što su Dalmacija, Zagreb, Triglav, Slovenija, Njegoš, Kosovka devojka, Bosna itd.

Kad govorimo o ovome, interesantno je spomenuti i značaj južnoslavenske migracije, odnosno njezinu ulogu pri stvaranju jugoslavenske države, ali za vrijeme Prvoga i Drugoga svjetskog rata. Još za vrijeme Balkanskih ratova (1912.) južnoslavenska emigracija uspjela je koordinirati dobrotvorne akcije u korist Srbije. Kada je počeo Prvi svjetski rat mladi Hrvati osnovali su u Čileu Hrvatsku gardu (šp. *Guardias Croatas*) i već 3. kolovoza 1914. godine izdali su manifest u kojem se pozivaju svi Južni Slaveni s teritorija Austrougarske monarhije da podrže južnoslavensko ujedinjenje. Ljubo Leontić je, primjerice, u svojstvu predstavnika Jugoslavenskog komiteta sa sjedištem u Londonu posjetio iseljenike na tlu Latinske Amerike i o tome je redovno obavještavao tjednik Jugoslavija (šp. *Yugoslavia*) koji je prerastao u službeni glasnik organizacije *Jugoslavenska narodna obrana* (šp. *Defensa Popular Yugoslava*).

U čileanskom gradu Antofagasti prijavilo se oko 300 dalmatinskih dobrovoljaca za Jadransku legiju (šp. *Legión del Adriático*). Međutim, 18. siječnja 1916. godine, također u tom čileanskom gradu, održana je Generalna skupština svih južnoslavenskih emigranata iz Čilea, Argentine, Urugvaja, Perua i Bolivije, a koji su vodili podrijetlo iz onih zemalja koje su se nalazile pod stranom vlašću: Istra, Gorica, Koruška, Hrvatska, Slavonija, Bosna i Hercegovina. Ovaj velik i važan emigrantski skup organizirala je Jugoslavenska narodna obrana. Ujedno, na tom skupu usvojena je i deklaracija koja je poslana srpskim saveznicima, srpskoj vladi i Jugoslavenskom komitetu u Londonu (Pajović, 2006).

Do sličnih pojava došlo je uoči i tijekom Drugoga svjetskog rata. U Montevideu je u ožujku 1943. godine održan Kongres svih Slavena u Latinskoj Americi na kojem je sudjelovalo 125 delegata iz Čilea, Argentine, Brazila, Paragvaja i Urugvaja. Najbrojnije delegacije bile su jugoslavenska, ruska i ukrajinska. Jugoslavenska delegacija na tom je kongresu usvojila deklaraciju prema kojoj se od kraljevske vlade u egzilu (London) zahtijevalo da pomogne Narodnooslobodilačkom pokretu u zemlji koji se borio protiv strane okupacije. Nakon Drugoga svjetskog rata jugoslavenska emigracija dala je odlučujući doprinos razvoju svih oblika suradnje između bivše Jugoslavije i zemalja te regije.

Na kraju moramo spomenuti da je u znatno manjem broju, ali prilično značajna emigracija postojala i u andskim zemljama, prije svega u Boliviji i Peruu. Što se tiče Bolivije, dolazak Južnih Slavena registrira se tek krajem XIX. stoljeća, i to u manjem broju. Oni su, prije svega,

bili privučeni rudnim bogatstvima (zlato, srebro i bakar) i većinski su se naselili u bolivijskom gradu Cochabamba zbog povoljnih klimatskih uvjeta i pogodnoga geografskog položaja tog grada. Naime, Cochabamba se nalazila na tada vrlo važnom željezničkom pravcu Oruro (Bolivija) – Antofagasta (Čile). Prema oskudnim podacima postoje indicije da je početkom XX. stoljeća u Boliviji živjelo nešto više od dvije tisuće imigranata s ovih prostora i od tog broja velika većina bila je hrvatskog podrijetla. U Peru su doseljenici s ovih prostora dolazili uglavnom pojedinačno i počevši od sredine XIX. stoljeća. Nešto kasnije, 1881. godine, osnovano je i Austrougarsko dobrotvorno društvo (šp. *Sociedad Austro-Húngara de Beneficiencia*) koje je okupljalo južnoslavensku populaciju s teritorija Austrougarskog Carstva. Već 1906. godine osnovano je Slavensko dobrotvorno društvo (šp. *Asociación Eslava de Beneficiencia*). Doseljenici su se uključili u proizvodnju šećerne trske, čaja, krumpira, voća, u preradu pamuka itd. Oni su se isticali i u ribarstvu i trgovini.

Iseljavanje Crnogoraca u Latinsku Ameriku

Istraživanje iseljavanja s prostora današnje Crne Gore u zemlje Latinske Amerike vrlo je teško iz više razloga. Prvi je, s jedne strane, svakako nevođenje statistike, kako u Crnoj Gori tako i u Austro-Ugarskoj u čijem je sastavu tada bila Boka Kotorska, ali i nepouzdana statistika u zemljama useljavanja o čemu smo već govorili. S druge strane, imamo problem identifikacije crnogorskih iseljenika prilikom ulaska, pa se tako često ubrajaju u druge južnoslavenske nacije, ali i kao austrougarski, pa čak i turski podanici.

Ono što sigurno znamo jest da su prva masovnija iseljavanja bila nakon Berlinskoga kongresa (1878.), odnosno krajem XIX. stoljeća. Motivi su bili uglavnom ekonomski, a tek u nekom kasnijem periodu i politički.

Ono što moramo ovdje naglasiti jest da su iseljenici bili kako iz primorskih gradova tako i iz svih drugih krajeva Crne Gore. Tako je, na primjer, put jednog Crnogorca bio iz Cetinja u Kotor, a iz Kotora u neku od dalmatinskih luka ili direktno u Trst odakle se često putovalo. Prevozili su se manjim ili većim brodovima, najčešće austrougarskima, a kako nije bilo važećih propisa o putovanjima, uvjeti su bili više nego teški. Uslijed manjka higijene i prenatrpanosti, ne tako rijetko dolazilo je i do smrtnih ishoda. Tek su se uvođenjem parnih brodova uvjeti znatno poboljšali kad se putovalo uglavnom iz Genove za Buenos Aires. Ako govorimo generalno o doseljavanju Crnogoraca u zemlje Latinske Amerike, ukratko ga možemo podijeliti u četiri vala.

Prvi je početkom XIX. stoljeća, odnosno u prvim godinama na-

kon stjecanja nezavisnosti zemalja o kojima govorimo. To su uglavnom bili pomorci, trgovci iz primorskih gradova, uglavnom iz Boke, i to su bile ili manje grupe ili individualni odlasci.

Drugi i najmasovniji val počinje krajem XIX. stoljeća i traje sve do kraja Prvoga svjetskog rata odnosno stvaranja Kraljevine SHS.

U prvom periodu naseljavali su samo Buenos Aires i okolinu i rijetko se nastavljalo u unutrašnjost kontinenta. Tada i dolazi do stvaranja prvih društava i organizacija. Najčešće su društva stvarana zajedno s doseljenicima iz Dalmacije i Slovenije.

Prema podacima iz arhiva prvi masovniji ulasci bilježe se početkom XX. stoljeća kada se stizalo uglavnom brodovima iz Genove. Tako imamo podatak da je 1904. godine u Argentinu ušlo 800 Crnogoraca legalno, a vjeruje se i bar još toliko ilegalno (Stojović i Miljić, 2012). Oni koji su ulazili ilegalno dolazili su uglavnom iz SAD-a gdje su bili mnogo stroži migracijski zakoni nego u Argentini. Vjeruje se da je tijekom cijelog ovog vala u Argentinu i okolne zemlje ušlo preko 10 tisuća Crnogoraca. Tada i nastaju prve velike crnogorske kolonije kao što su Dock Sud, Tandil, General Madriaga, Santa Fe, La Montenegrina (Chaco) itd.

Moramo napomenuti i da u ovom periodu, odnosno nakon 1918. dolazi i do prvih političkih migracija. To su, prije svega, bili protivnici ujedinjenja, a među njima i čuveni Krsto Popović[1]. Cilj njihova odlaska bio je jačanje pokreta[2], pa su često iz straha, ali i radi širenja ideologije putovali i u druge zemlje, npr. Paragvaj, Boliviju, Peru itd.

Treći val koji je bio mnogo manji trajao je do kraja Drugoga svjetskog rata i to su bila useljavanja ili iz trećih zemalja ili su to bili članovi obitelji koje su već bile nastanjene u Argentini.

Četvrti val uslijedio je nakon Drugoga svjetskog rata i to je bila uglavnom politička migracija, mada u manjem slučaju i ekonomska. Uglavnom su to bili pripadnici poraženih pokreta u ratu kao drugi ideološki protivnici stvaranja Jugoslavije.

---

1 Krsto Zrnov Popović bio je oficir crnogorske vojske tijekom Balkanskih ratova i Prvoga svjetskog rata. Istaknuo se kao hrabar vojnik i komandant, a posebno je poznat po vojnim podvizima na Mojkovačkoj bitci 1916. godine, kada je crnogorska vojska omogućila povlačenje srpske vojske kroz Crnu Goru.
Poslije Prvoga svjetskog rata bio je jedan od vođa otpora odluci Podgoričke skupštine 1918. godine, kojom je Crna Gora ukinuta kao samostalna država i pripojena Kraljevini Srbiji. Popović je smatrao ovu odluku izdajom crnogorske državnosti i dinastije Petrović-Njegoš, koja je tada zbačena s vlasti.

2 Popović je postao lider tzv. Zelenaškog pokreta koji je bio protivnik ujedinjenja sa Srbijom. Zelenaši su se zalagali za očuvanje crnogorske nezavisnosti i povratak kralja Nikole na prijestolje.
U tom kontekstu, predvodio je Božićnu pobunu u siječnju 1919. godine, oružani ustanak Zelenaša protiv vlasti Kraljevine SHS (Srba, Hrvata i Slovenaca). Iako je ustanak bio brzo ugušen, predstavljao je simbol otpora srpskoj aneksiji Crne Gore. Popović je nakon pobune prešao u ilegalu i vodio gerilski otpor poznat kao komitski pokret.

Pogled ka iseljenicima u Meksiku

Do prije svega nekoliko godina unazad vrlo se malo znalo o našim iseljenicima u Latinskoj Americi. Nažalost, i danas šira javnost ima dosta šturo poznavanje tematike koja se odnosi na staru emigraciju te specifičnosti koje se tiču onih koji su sve do sredine prošlog stoljeća iseljavani u Latinsku Ameriku.

Naime, iako je danas u SAD-u crnogorska migracija jednako brojna kao i ona u Latinskoj Americi, ondje ne postoji nijedna aktivna organizacija koja okuplja isključivo potomke starih iseljenika treće, četvrte ili pete generacije, a da ne govorimo o potomcima „pionira" iz Louisiane i vremena zlatne groznice u Kaliforniji ili na Aljasci.

Brojni su razlozi koji mogu objasniti u manjoj ili većoj mjeri ove činjenice, ali kada je riječ o Meksiku, mislim da je glavni razlog starost emigracije u generacijskom smislu te generalno manje prisustvo tradicije okupljanja i čuvanja identiteta kod emigrantskih zajednica kakve postoje npr. u Argentini ili Urugvaju. Najveći broj potomaka iseljenika iz Crne Gore živi u Meksičkim saveznim državama Sonora, potom slijede Baja California, zatim savezni distrikt Ciudad de México, ali ih ima i u državama Jalisco i Sinaloa. Procjena je da danas u Sonori ima nekoliko stotina obitelji podrijetlom iz Crne Gore.

Kratak osvrt na povijest Sonore

Savezna meksička država Sonora druga je po veličini od ukupno 31 meksičke savezne države. Od oko 3200 km međunarodne granice koja dijele SAD i Meksiko, nešto manje od 600 km su granica Arizone i Sonore. Sonora je poznata po istoimenoj pustinji po kojoj je i dobila ime, a koja se prostire na okolne države u Meksiku kao i SAD-u.

Prvi kontakt Europljana s današnjim teritorijem države Sonore vezuje se za početak XVII. stoljeća i dolazak Isusovaca koji otvaraju svoje prve misije (šp. *misiones*) u ovom dijelu Meksika. Cijelu tu oblast Španjolci su nazvali provincija Nueva Navarra kao dio svog kraljevstva Nueva España sve do 1648. godine od kada se koristi današnji naziv Sonora. Španjolski utjecaj nastavlja rasti tijekom sljedećih godina dolaskom emigranata iz ove zemlje, a posebno tijekom XVIII. stoljeća za vrijeme otkrića srebra i drugih minerala u blizini Alama.

Španjolska kolonizacija završava se 1821. godine nakon završetka meksičkog rata za nezavisnost kada države Sonora i Sinaloa stječu svoju nezavisnost. Godine 1831. Sonora donosi svoj prvi Ustav kada se i službeno razdvaja od Sinaloe i svoju prijestolnicu postavlja u Hermosillu koji to ostaje do danas.

Svoj ekonomski procvat Sonora doživljava za vrijeme predsjednika *Porfirija Diaza*[3] tijekom XIX. stoljeća prije svega zbog razvoja željeznice kojom dolazi do povezivanja s SAD-om i ostatkom Meksika. Za ovaj period posebno je značajno naglasiti dolazak kineske emigracije koja je imala poseban utjecaj na izgradnju pruge. Krajem XIX. i početkom XX. stoljeća razvijaju se rudarska industrija, posebno željeza, a ekonomski rast pratio je i razvoj poljoprivrede na koji su značajno utjecali emigranti s ovih prostora bivše Jugoslavije.

Međutim, ekonomski razvoj pratili su i mnogi sukobi, kako religijski tako i s indijanskim stanovništvom koje se zbog toga često i iseljavalo u Arizonu. Osim toga, vrlo je važno naglasiti i sukobe s američkim vlasnicima rudnika, pa možemo reći da je Sonora imala velik utjecaj u meksičkoj revoluciji 1910. godine. Ovdje moramo posebno spomenuti generale koji su imali svoje baze u Sonori, a od kojih su neki kasnije bili i predsjednici Meksika, a to su Álvaro Obregón, Adolfo de la Huerta, Abelardo Rodríguez, Benjamín G. Hill i Plutarco Elías Calles.

Nakon revolucije nastavljen je ubrzan ekonomski razvoj. Na to su velik utjecaj imali razvoj gradova u blizini granice, a posebno velike državne poljoprivredne reforme kao što su čišćenje vegetacije u blizini rijeka kako bi se stvaralo plodno zemljište i izgradnja niza velikih kanala za navodnjavanje. Ovaj napredak pratili su razvoj tehnologije, sektora proizvodnje i rudarstva.

Međutim, moramo naglasiti i loše strane ovog razvoja, a to je porast utjecaja narkokartela, ilegalni prelazak ljudi u SAD i militariziranje cijele pogranične zone.

Dolazak Crnogoraca u Sonoru

Kolonija emigranata podrijetlom iz Crne Gore koja je pristigla u Sonoru jedna je od najmanje istraživanih i poznatih javnosti, a ujedno i jedna od naših najbolje asimiliranih zajednica u novom svijetu. Uvijek aktualna tema američko-meksičke granice, odnosno graničnog pojasa Arizone i Sonore dosta je usko povezana s ljudima koji su u ovaj dio svijeta pristigli iz raznih dijelova Crne Gore, ali svakako u najvećem broju iz Paštrovića[4], odnosno s teritorija Općine Budva.

---

3 Porfirio Díaz (1830. – 1915.) bio je meksički vojni lider i političar koji je dominirao meksičkom politikom krajem XIX. i početkom XX. stoljeća. Njegova vladavina, koja je trajala više od tri desetljeća, poznata je kao Porfiriato i ostavila je dubok trag na politički, ekonomski i društveni razvoj Meksika.

4 Paštrovići su bili autonomna plemenska zajednica s vlastitim zakonodavnim i sudskim sistemom, poznatim kao Paštrovski zakonik. Ovaj zakonik nastao je u XIV. stoljeću i regulirao je pravne i društvene odnose unutar plemena. Paštrovići su često surađivali s Mletačkom Republikom, zadržavajući određeni stupanj samouprave u zamjenu

Priča koja je najviše zaboravljena svakako je ona o „kraljevima naranči" (šp. *Los Reyes de la Naranja*), obitelji Pavlović podrijetlom iz Rijeke Reževića blizu Budve. Među njima prednjači Lukas Pavlović koji je, može se slobodno reći, još u dvadesetim godinama prošlog stoljeća posjedovao multinacionalnu kompaniju kao i njegov brat Felipe Pavlović. O utjecaju i velikom prestižu obitelji Pavlović još od početka 20. stoljeća svjedoči činjenica da je Luka bio počasni konzul Kraljevine SHS, kao i da je bio veoma blizak prijatelj meksičkog predsjednika Álvara Obregóna, o čemu svjedoči i telegram u kojem ga obavještava „Cijenjeni prijatelju, kao novogodišnji poklon današnjim ekspresom šaljem vam pet kašeta naranči, primite srdačne pozdrave, dragi prijatelju, uz najbolje želje" (Stojović i Miljić, 2012).

Na ekonomski razvitak Sonore u drugoj polovici XIX. stoljeća poseban značaj imala je poljoprivreda. Na ovom teritoriju uzgajale su se žitarice, povrće i velika količina voća, a naročito naranči. Sam početak uzgoja ovog voća potječe još iz doba isusovačkih misionara i karakterizira ga izuzetna kvaliteta, pa ne čudi što su se poljoprivrednici iz ove države opredijelili za uzgoj i izvoz značajnih količina u ostatak Meksika i u inozemstvo.

Put obitelji Pavlović do Sonore bio je vrlo interesantan. Pavlovići su podrijetlom iz Rijeke Režević, odnosno Paštrovića u blizini Budve koja je u to vrijeme pripadala Austro-Ugarskoj Monarhiji. Kao i većina obitelji iz ovog dijela primorja, bavili su se ribarenjem i uzgojem maslina. Nakon smrti oca mlađa su braća preko Grčke stigla u New York odakle su otišli za Arizonu gdje su radili kao rudari. Godine 1894. stižu u Sonoru gdje počinju raditi na sakupljanju i klasificiranju naranči za jednu tvrtku iz Kalifornije. Nakon određenog vremena i druga dva brata, Esteban i Spiro, stižu u Hermosillo gdje počinju raditi na plantažama obitelji Rivera.

U sljedećim godinama Pavlovići postaju vrlo utjecajni u Sonori, kako u društvenom tako i u političkom životu. U tom periodu aktivno sudjeluju u izbornim kampanjama, druže se s ministrima i guvernerima i sklapaju brakove s kćerima utjecajnih obitelji iz Sonore. Za vrijeme svog puta u Jugoslaviju Lukasa je kralj Aleksandar I. imenovao i za počasnog konzula Jugoslavije, gdje će ostati do svoje smrti 1957. godine.

Ono što je najvažnije jest da su se Lukas i Felipe i sami opredijelili za uzgoj i prodaju naranči kada su osnovali svoju tvrtku *L.J. Pavlovich and Brother, Wholesale Orange Exporters* koja se bavila prodajom

za vojnu i političku podršku Venecije. Paštrovići su kroz stoljeća igrali važnu ulogu u očuvanju kulturnog identiteta i tradicija Crne Gore. Njihova povijesna i kulturna baština i dalje živi kroz festivale, lokalne običaje i turističke atrakcije, čineći ih važnim dijelom crnogorskoga kulturnog mozaika.

naranči u Hermosillu, na jugu Sonore, u Sinaloi, SAD-u i Kanadi. Već početkom XX. stoljeća proširili su svoju proizvodnju i u tom su trenutku posjedovali 62 plantaže naranči.

Nakon osnivanja druge tvrtke Pavlovich y Hermano podijelili su svoju prodaju na četiri dijela i to na: a) lokalno tržište, b) regionalno tržište, c) nacionalno tržište i d) međunarodno tržište. Interesantno je napomenuti i da su u tom trenutku surađivali s još jednim velikim prodavačem naranči također s ovih prostora, a to je Elias Luketich, također iz Paštrovića, vlasnik tvrtke Luketich Company.

Na kraju možemo zaključiti da su krajem XIX. i početkom XX. stoljeća postali ne samo najznačajniji nego i tehnički najmoderniji proizvođači naranči u Sonori, pa su ih popularno nazivali kraljevima naranči u Hermosillu, gradu koji je poznat po nadimku „Grad naranči".

Svjedok velikog utjecaja koji i danas ima obitelj Pavlović jest aktualna guvernerka meksičke savezne države Sonore Klaudija Pavlović, kći Mihaila Pavlovića Sudića, inače prva i jedina žena koja obavlja funkciju guvernera u trideset i dvije meksičke države. Klaudija Pavlović nije jedina iz obitelji Pavlović koja je poznata u Meksiku. Tu je i producent Gastón Pavlović kojeg šira publika sigurno bolje zna preko poznatih filmova „Sun Dogs" i „Irishman", među ostalima. Gastón Pavlović osnivač je svjetski poznate producentske tvrtke La fábrica del cine i više je puta izjavio da planira film čija bi radnja bila posvećena njegovim korijenima. Pavlović danas živi na relaciji Los Angeles-Mexico City. Izuzetno je poznat i Juan Pavlović, popularni kuhar, i u tom dijelu Meksika jedan od najpoznatijih tradicionalnih lanaca restorana Palominos koje je osnovao don César Pavlović. Na listi poznatih iz Sonore svakako je i redatelj Alejandro Sugich (Sudić) poznat po svojim ostvarenjima „The day of the Lord", „Helena" i drugim.

U Sonori se spominje mnogo prezimena iz Crne Gore i u to smo se imali prilike uvjeriti skoro na svakom koraku tijekom studijskog boravka u istraživačkom posjetu ovoj koloniji. Kroz razgovor s potomcima iseljenika zapisano je da su u Sonori živjele ili žive obitelji Rafailović, Radović, Leverda, Gojnić, Kostić, Sudić, Pavlović, Raspopović, Vuković i druge. Danas potomci koji su prvi put zakoračili na teritorij Sonore došavši u novi svijet žive širom Meksika i SAD-a.

U Sonori postoji i groblje gdje su sahranjeni mnogi naši emigranti, a koje je svjedok brojnosti i veoma važna polazna točka za sva buduća istraživanja i popisivanja crnogorskog iseljeništva u tom dijelu svijeta.

Osvrt na noviju emigraciju u Meksiku

Jedino aktivno crnogorsko udruženje koje djeluje u Meksiku osnovano je 2017. upravo u Hermosillu, glavnom gradu Sonore, ali ima sjedište u meksičkoj saveznoj državi Baja California, u gradu koji se nalazi na samoj granici s SAD-om. Glavni *spiritus movens* ovog udruženja jest obitelj Kuljača, a posebno gospođa Karina Kuljača Morales koja je posjetila Crnu Goru i mjesto podrijetla obitelji Kuljača.

Susreo sam se tijekom istraživanja crnogorske emigracije u Meksiku s dvije vrijedne knjige koje su posvećene iseljeničkim sudbinama na putovanju iz Crne Gore ka Meksiku. Jedna je djelo oca ugledne sveučilišne profesorice i slavne matematičarke dr. Radmile Bulajić, a druga srećom prije nekoliko godina prevedena i objavljena u Crnoj Gori „Moja Crna Gora" ili u originalu „Montaña Negra" autorice Alexandre Reyes Hajduković koja je posvećena njezinu djedu koji je uslijed događaja koji su uslijedili nakon 1918. godine kao politički emigrant iz Crne Gore stigao u Meksiko prethodno boraveći u Brazilu.

Knjiga Alexandre Reyes Hajduković postala je vrlo čitana tijekom proteklog desetljeća među potomcima naših emigranata u zemljama hispanskog govornog područja zbog izvanredno dobrih opisa povijesnih okolnosti i, naravno, zato što su mnogi naši ljudi mogli poistovjetiti iseljeničke sudbine svojih predaka s knjigom.

Potomaka crnogorskih iseljenika ima i u svijetu financija: jedan od najuglednijih bankara mlađe generacije Ilija Zogović suvlasnik je financijske ustanove i predsjednik investicijske banke sa sjedištima u SAD-u i Meksiku.

Saša Montenegro (Aleksandra Aćimović Popović) svakako je jedna od najpoznatijih meksičkih glumica svog vremena. Inače rođena 1946. godine u Italiji u emigrantskoj obitelji podrijetlom iz Kuča, prvo se nastanila u Buenos Airesu pa Mendozi da bi potom svoju impozantnu karijeru nastavila u Meksiku od 1970. godine do danas, a poznata je i kao supruga pokojnog meksičkog predsjednika Joséa Lópeza Portilla.

Meksička kolonija nije velika kao ona u Argentini, ali je svakako mnogo manje istražena. Postoje indicije o vrlo starim iseljeničkim grupama iz Boke Kotorske koje su stizale do obala Meksika još u XVIII. stoljeću, baš kao što imamo i val novije emigracije iz protekla dva desetljeća većinom visoko obrazovanog kadra koji uglavnom radi u američkim tvrtkama u Meksiku, ali i hotelijerskoj grupaciji Karisma koja također posluje i u Crnoj Gori. Proteklih se godina nekoliko obitelji podrijetlom iz Crne Gore napuštajući Venezuelu nakon ekonomskog kolapsa istovremeno naselilo na teritoriju Meksika.

Zaključna razmatranja: očuvanje identiteta

Identitet kao kategorija može biti označen kao proces koji traži homogenost objedinjavajući različitosti, što je analitički okvir vrlo primjenjiv za istraživanje latinskoameričkog identiteta. U njegovoj srži nalazi se latinskoamerički nacionalizam promatran kao široki pojam koji ukazuje na postojanje kolektivne svijesti o zajedničkom povijesnom naslijeđu, religiji, kulturi i jeziku. Upravo taj pozitivistički moment omogućava i pokretanje borbe protiv stranih utjecaja, hegemonije, imperijalističke dominacije, eksploatacije i svih negativnih posljedica koje su ove pojave imale na razvoj latinskoameričkih društava. Nadalje, može se zapaziti da je latinskoamerički nacionalizam slijedio pravce razvoja vlastite svijesti o povijesnom identitetu koji je neminovno oscilirao između indijanskog i iberskog kršćanskog nasljeđa, a koji se potom afirmirao tijekom procesa oslobođenja i nacionalne emancipacije, odnosno transformirao se u specifičan identitet koji je zasnovan na vlastitoj povijesti i njezinim čimbenicima i akterima, uključujući i Crnogorce koji su došli u taj dio svijeta.

Kroz ovaj rad pokušali smo dati značaj fenomenu migracija za cijeli ovaj proces, jer je on zapravo nakon stjecanja nezavisnosti najznačajniji za razvoj država o kojima smo najviše govorili. Potrebno je naravno bilo ukazati i na ostale bitne povijesne činjenice ovog krajnje zanimljivog i specifičnog dijela svijeta, jer gledano kroz povijest samo je u Latinskoj Americi s njezinim otkrićem počelo i stvaranje njezina identiteta. Tako složeni proces miješanja rasa fenomen je koji nismo imali nigdje drugo u kolonijalnoj povijesti svijeta.

Kao što smo vidjeli, značajan dio imali su i južnoslavenski narodi. Teško je bilo u jednom radu baviti se pojedinačnim imenima i nabrojati sve moreplovce, kapetane, znanstvenike, doktore, istraživače i ostale znamenite ljude s južnoslavenskih prostora koji su više nego zadužili povijest Latinske Amerike i čija imena nose razni tjesnaci, prolazi, planinski lanci i drugi geografski pojmovi, ali i institucije na tom kontinentu. Isto tako, trebalo bi spomenuti njihov značaj za domovine iz kojih dolaze, neovisno o kojem povijesnom momentu pričali s obzirom na mijenjanje imena i granica. Njihov patriotizam nikad se nije dovodio u pitanje kako za vrijeme velikih ratova tako i u malim ostavštinama koje su ostavili za sobom i koje su podignute zahvaljujući njihovu radu u tuđini. Tako danas i imamo duž cijelog prostora bivše Jugoslavije brojne zaklade, palače, domove i razne druge institucije koje su podignute zahvaljujući emigrantima iz Latinske Amerike.

Popis literature i izvora

Alcázar, J., Tabanera, N., Santacreu, J. i Marimon, A. (2003). *Historia contemporánea de América*. Valencia: Universitat de Valencia.

Anderson, D. T. (1984). *Geopolitics of the Caribbean. Ministates in a wider world.* New York: Praeger Publishers.

Antić, Lj. (1991). *Hrvati u Južnoj Americi do godine 1914*. Zagreb: Stvarnost.

Atkins, G. P. (1991). *América Latina en el sistema político internacional*. Buenos Aires: Grupo Editorial Latinoamericano.

Pajović, S. (2006). *Latinskoamerički regionalizam u XIX i XX veku*. Beograd: Megatrend univerzitet.

Skidmore, T. i Smith, P. (2005). *Modern Latin America*. Oxford: Oxford University Press.

Salsedo-Bastardo, H. L. (1983). *Bolivar: jedan kontinent i jedna sudbina*. Beograd: Narodna knjiga.

Stojović, G. i Miljić, M. (2012). *Crnogorci u Južnoj Americi*. Podgorica: Centar za iseljenike Crna Gora.

Woodward Jr., R. L. (1999). *Central America: A Nation Divided*. Oxford: Oxford University Press.

EMIGRACIÓN MONTENEGRINA EN SONORA Y SU INFLUENCIA EN LA CONFORMACIÓN DE LA POBLACIÓN LATINOAMERICANA

Ivan Ivanović
Gordan Stojović

Resumen

A finales del siglo XIX se produjo una oleada migratoria y remigratoria significativa durante la cual se asentó un gran número de familias en la capital Hermosillo y en Ciudad Obregón, procedentes de una amplia zona del Adriático meridional (la cual abarcaría territorios de la República de Croacia y Montenegro), especialmente de la región de Paštrovići en Montenegro. Su establecimiento en Sonora impulsó notablemente el desarrollo de determinados sectores de la agricultura, la pesca y, asimismo, el comercio a lo largo de la ruta que atravesaba el desierto de Sonora hacia las zonas mineras de Arizona y Nevada, muy relevante en ese entonces. El trabajo presenta el desarrollo de esta pequeña comunidad desde su asentamiento en la costa occidental de México hasta la actualidad, en la que, entre sus descendientes, figuran algunas de las personas más influyentes de dicho estado mexicano, en particular la actual gobernadora Claudia Pavlovich y los directores Alejandro Sugich y Gastón Pavlovich.

Palabras clave: migración, población, identidad, México, Montenegro

Introducción

Numerosas migraciones procedentes de prácticamente todas las partes del mundo, en particular de Europa, han tenido una influencia decisiva en la conformación de la población latinoamericana. El proceso de mestizaje de razas y etnias ha dado lugar a una enorme complejidad cultural entre los países latinoamericanos, así como a la notable diferencia que mantienen entre sí en muchos aspectos del patrimonio histórico, el cual podemos dividir a grandes rasgos en indígena, ibérico-colonial y aquel introducido desde otras partes del mundo. A finales del siglo XIX, los países latinoamericanos estaban escasamente poblados, lo que constituía el principal obstáculo para su desarrollo socioeconómico. Dado que se trataba de países de reciente formación,

los cuales acababan de salir de una sangrienta guerra de independencia y estaban a punto de incorporarse a la escena internacional, fue precisamente su abierta política de inmigración la que impulsó el desarrollo económico, tanto en el plano regional como en el internacional. Cabe señalar que en 1810 la población total de todos estos países era tan escasa que apenas superaba los 20 millones de habitantes. Sin embargo, gracias a dicha política de inmigración abierta, en 1900 esta cifra aumentaría hasta los 60 millones de habitantes.

Cabe señalar que, tras la independencia de los países latinoamericanos, no se produjeron grandes movimientos migratorios desde Europa hacia esa parte del mundo. Así, no fue hasta 1870 cuando se observó y registró el asentamiento organizado de alemanes y suizos en las zonas meridionales de Brasil, Chile, Venezuela y Perú. Por otra parte, durante este periodo, se registró el asentamiento de galeses en la provincia argentina de la Patagonia. En resumen, los gobiernos latinoamericanos fomentaron la inmigración, especialmente la europea, adoptando políticas extremadamente flexibles en la materia, como el hecho de no establecer cuotas. La situación económica de la región, entonces muy favorable, también influyó en gran medida en este fenómeno (Pajović, 2006). En algunos países latinoamericanos, el rápido desarrollo económico generó una gran demanda de mano de obra cualificada, y la atractiva posibilidad de ganar mucho más que en Europa intensificó los flujos migratorios.

Uno de los ejemplos más ilustrativos de ello es, sin duda, Argentina. Aunque se trataba de un país extremadamente rico en recursos naturales y muy poco poblado, tras obtener la independencia no se produjo una gran oleada migratoria, debido principalmente a los conflictos políticos internos, las guerras civiles y las dictaduras. Solo tras su conclusión y la promulgación de la Constitución de 1853 se creó un clima propicio para la inmigración, por lo que el auge económico se produjo algo más tarde. Esta Constitución dio lugar a una legislación muy liberal, y pronto se empezaron a llevar estadísticas sobre inmigración. Desde entonces hasta principios del siglo XX, más de 4,5 millones de personas inmigraron al país, mientras que más de 1,5 millones emigraron, siendo estos últimos principalmente personas que reemigraron a países vecinos como Chile, Paraguay y Bolivia. Este fue también el caso de las personas procedentes de la antigua Yugoslavia, cuestión que se abordará con más detalle en el próximo capítulo. La ley migratoria no solo regulaba los derechos de los inmigrantes, sino también las obligaciones del país hacia ellos. Así, se establecieron oficinas para emigrantes en Buenos Aires y otras ciudades importantes para ocupar-

se de los derechos de los inmigrantes. Además, se encargaban de organizar su alojamiento y de encontrarles los empleos más adecuados. Se les proporcionaba alojamiento, manutención y asistencia médica de forma gratuita, así como transporte hacia el interior del país.

En otros países, la ley era algo más estricta. En Chile, por ejemplo, los inmigrantes debían saber leer y escribir, gozar de buena salud y estar en condiciones de trabajar. Las mujeres y los niños solo podían entrar por invitación de familiares. En Bolivia y Perú, la inmigración solo se permitía hasta los 60 años, aunque no era obligatorio saber leer ni escribir. La situación era similar en Uruguay, salvo que cada persona debía llevar consigo al menos 500 dólares estadounidenses. Brasil también llevaría a cabo una política liberal, pero debido a las condiciones climáticas y a los conflictos internos, no se produjo una migración significativa de eslavos del sur.

La importancia de la migración eslava del sur en la conformación de la población latinoamericana

Cuando hablamos del descubrimiento de América (1492), o más bien de los primeros viajes de Colón, es difícil demostrar que hubiera alguien del territorio de la antigua Yugoslavia entre la tripulación, aunque hay historiadores que lo afirman. Sin embargo, ya en el siglo siguiente, disponemos de documentos de la presencia de naturales de Dubrovnik en América Central (Antić, 1991). Poco después, también se menciona a soldados de Korčula, que participaron en las conquistas españolas de Yucatán. Sin embargo, los primeros asentamientos a gran escala no se produjeron hasta principios del siglo XIX, y se trataba principalmente de marineros dálmatas que navegaban en barcos extranjeros que a menudo atracaban en alguno de los puertos latinoamericanos, tanto en la costa atlántica como en la pacífica. El puerto más importante fue sin duda Buenos Aires, aunque Montevideo también desempeñó un papel destacado. Fue en Montevideo donde se fundó la sociedad de eslavos de sur más antigua, denominada *Bratstvo* («Fraternidad»).

A su llegada a Argentina a principios del siglo XIX, los inmigrantes eslavos del sur procuraron organizarse a fin de poder participar de manera adecuada en la vida social, política, económica y cultural de sus nuevas patrias. Dentro de la colonia eslava del sur en América Latina, existía una división entre quienes permanecieron en las zonas urbanas (trabajadores, comerciantes y pequeños empresarios) y el grupo que se trasladó a las provincias y se dedicó a la agricultura y la ganadería. Además de Argentina, Chile es sin duda un país especialmente intere-

sante para estudiar este fenómeno. En Chile existen los registros más antiguos del asentamiento de croatas y, posteriormente, de otros eslavos del sur, aunque a menor escala. En el norte de Chile, los inmigrantes croatas trabajaban principalmente en la minería, ya que en aquella época el salitre era la columna vertebral de la actividad económica chilena. Tuvieron un gran éxito, y casi el 50 % de la industria del salitre se encontraba bajo control de inmigrantes croatas. Otros se dirigieron al sur de Chile, a la provincia de Magallanes, donde, en condiciones climáticas muy desfavorables, organizaron, desarrollaron y mejoraron significativamente la producción agrícola, razón por la cual este país sigue siendo uno de los líderes mundiales en la actualidad.

Cabe destacar como rasgo característico de todo este proceso la creación de organizaciones o clubes de orientación predominantemente proyugoslava. Esto se deduce claramente de sus nombres: *Casa Yugoslava*, *Yugoslavia*, *Asociación de Mujeres Yugoslavas* y *Asociación Yugoslava de Ayuda.* Además de estas, también existían sociedades que ya tenían un carácter nacional explícito en sus nombres, como *Dalmacija, Zagreb, Triglav, Slovenija, Njegoš, Kosovka devojka, Bosna*, entre otras.

A este respecto, también resulta interesante mencionar la importancia de la migración eslava del sur, concretamente su papel en la creación del estado yugoslavo, pero también durante la Primera y la Segunda Guerra Mundial. Ya en las Guerras Balcánicas (1912), la comunidad de emigrantes eslavos del sur logró coordinar acciones benéficas en apoyo de Serbia. Cuando comenzó la Primera Guerra Mundial, jóvenes croatas fundaron la *Hrvatska garda* («Guardia Croata») en Chile, y ya el 3 de agosto de 1914 publicaron un manifiesto en el que llamaban a todos los eslavos del sur del territorio de la Monarquía austrohúngara a apoyar la unificación eslava del sur. Ljubo Leontić, por ejemplo, en calidad de representante del Comité Yugoslavo con base en Londres, visitó a los emigrantes en América Latina e informaba regularmente de ello al semanario *Yugoslavia*, que se convirtió en el órgano oficial de la organización *Jugoslavenska narodna obrana* («Defensa Popular Yugoslava»).

En la ciudad chilena de Antofagasta, unos 300 voluntarios dálmatas se alistaron en la *Legión del Adriático*. Sin embargo, el 18 de enero de 1916 se celebró también en la misma ciudad una Asamblea General de todos los emigrantes eslavos del sur procedentes de Chile, Argentina, Uruguay, Perú y Bolivia, que tenían su origen en territorios bajo dominio extranjero: Istria, Gorizia, Carintia, Croacia, Eslavonia, Bosnia y Herzegovina. Esta gran e importante reunión de emigrantes fue organizada por la *Jugoslavenska narodna obrana*. Al mismo tiem-

po, se adoptó una declaración en dicha reunión, que fue enviada a los aliados serbios, al Gobierno serbio y al Comité Yugoslavo en Londres (Pajović, 2006).

Acontecimientos similares tuvieron lugar antes y durante la Segunda Guerra Mundial. En Montevideo se celebró en marzo de 1943 el *Kongres svih Slavena u Latinskoj Americi* («Congreso de todos los Eslavos de América Latina»), al que asistieron 125 delegados de Chile, Argentina, Brasil, Paraguay y Uruguay. Las delegaciones más representativas fueron la yugoslava, la rusa y la ucraniana. En dicho congreso, la delegación yugoslava aprobó una declaración en la que se instaba al Gobierno Real en el Exilio (Londres) a prestar asistencia al *Narodnooslobodilački pokret* («Movimiento de Liberación Nacional, NOP») del país, que luchaba contra la ocupación extranjera. Tras la Segunda Guerra Mundial, la comunidad de emigrantes yugoslavos contribuyó de manera decisiva al desarrollo de todas las formas de cooperación entre la antigua Yugoslavia y los países de la región.

Por último, cabe mencionar que también se produjo una emigración mucho más reducida, aunque bastante significativa, hacia los países andinos, principalmente a Bolivia y Perú. En cuanto a Bolivia, la llegada de eslavos del sur solo se registra a finales del siglo XIX, y en escaso número. Se sentían atraídos principalmente por la riqueza mineral (oro, plata y cobre) y se establecieron principalmente en la ciudad boliviana de Cochabamba debido a sus condiciones climáticas favorables y a la propicia posición geográfica de la ciudad. Hay que tener en cuenta que Cochabamba estaba situada en la línea ferroviaria entre Oruro (Bolivia) y Antofagasta (Chile)), la cual era de gran importancia en ese entonces. Según los escasos datos disponibles, hay indicios de que a principios del siglo XX vivían en Bolivia algo más de dos mil inmigrantes procedentes de estos territorios, la gran mayoría de los cuales eran de origen croata. En Perú, los inmigrantes de estos territorios llegaron principalmente de forma individual, a partir de mediados del siglo XIX. Poco después, en 1881, se fundó también la *Sociedad Austro-Húngara de Beneficencia*, que reunía a la población eslava del sur procedente de los territorios del Imperio austrohúngaro. Ya en 1906 se fundó la *Asociación Eslava de Beneficencia*. Los inmigrantes se dedicaron a la producción de caña de azúcar, té, patatas y fruta, así como al procesamiento del algodón, entre otros cultivos. Asimismo, destacaron en la pesca y el comercio.

La emigración montenegrina a América Latina

La investigación de la emigración desde el territorio de la actual Montenegro hacia los países latinoamericanos resulta muy difícil por varias razones. En primer lugar, existe sin duda una falta de estadísticas, tanto en Montenegro como en Austria-Hungría, de la que formaba parte entonces la Bahía de Kotor, pero también estadísticas poco fiables en los países de inmigración, como ya hemos mencionado. Por otro lado, existe el problema de identificar a los emigrantes montenegrinos a su llegada, dado que a menudo se les cuenta como pertenecientes a otras naciones eslavas del sur, o incluso como súbditos austrohúngaros o turcos.

Lo cierto es que las primeras emigraciones masivas se produjeron tras el Congreso de Berlín (1878), es decir, a finales del siglo XIX. Los motivos fueron principalmente económicos, y solo en un periodo posterior, políticos.

Cabe destacar que los emigrantes procedían tanto de las ciudades costeras como de todas las demás zonas de Montenegro. Así, por ejemplo, el viaje de un montenegrino le llevaba de Cetinje a Kotor, y de Kotor a alguno de los puertos dálmatas o directamente a Trieste, desde donde se partía con frecuencia. Viajaban en barcos de mayor o menor tamaño, en su mayoría austrohúngaros, y como no existían normas que regularan los viajes, las condiciones eran más que duras. Debido a la falta de higiene y al hacinamiento, las muertes no eran infrecuentes. Tras la introducción de los barcos de vapor mejoraron significativamente las condiciones, sobre todo en los viajes de Génova a Buenos Aires. En términos generales, la inmigración de montenegrinos a los países latinoamericanos puede dividirse a grande rasgos en cuatro oleadas.

La primera tuvo lugar a principios del siglo XIX, en los primeros años tras la independencia de dichos países. Se trataba principalmente de marineros y comerciantes de localidades costeras, sobre todo de la Bahía de Kotor, y se producían en pequeños grupos o de forma individual.

La segunda y más masiva oleada comenzó a finales del siglo XIX y se prolongó hasta el final de la Primera Guerra Mundial, es decir, hasta la creación del Reino de los Serbios, Croatas y Eslovenos.

En el primer periodo, se establecieron únicamente en Buenos Aires y sus alrededores, y rara vez se adentraron más en el continente. Fue entonces cuando se formaron las primeras sociedades y organizaciones. Estas se creaban con mayor frecuencia junto con inmigrantes de Dalmacia y Eslovenia.

Según los datos de archivo, las primeras llegadas masivas se registraron a principios del siglo XX, cuando la mayoría de los inmigrantes llegaba en barco desde Génova. Así, disponemos de datos que indican que, en 1904, 800 montenegrinos entraron en Argentina de forma legal, y se cree que al menos otros tantos lo hicieron de forma ilegal (Stojović y Miljić, 2012). Quienes entraron ilegalmente procedían principalmente de EE. UU., donde las leyes de inmigración eran mucho más estrictas que en Argentina. Se cree que, durante toda esta oleada, más de 10 000 montenegrinos se asentaron en Argentina y en los países vecinos. Fue entonces cuando se establecieron las primeras grandes colonias montenegrinas, como Dock Sud, Tandil, General Madriaga, Santa Fe, La Montenegrina (Chaco), entre otras.

Cabe señalar también que, en este periodo, y más concretamente a partir de 1918, se produjeron las primeras migraciones políticas. Se trataba principalmente de opositores a la unificación, entre ellos el famoso Krsto Popović[1]. El objetivo de su marcha era fortalecer el movimiento[2], por lo que a menudo viajaban a otros países, como Paraguay, Bolivia, Perú, etc., tanto por miedo como para difundir su ideología.

La tercera oleada, mucho más reducida, se prolongó hasta el final de la Segunda Guerra Mundial y la formaron inmigrantes procedentes de terceros países o por familiares de quienes ya se habían establecido en Argentina.

La cuarta oleada se produjo tras la Segunda Guerra Mundial y fue principalmente una migración política, aunque, en menor medida, también de carácter económico. Se trataba principalmente de miembros de movimientos derrotados en la guerra, así como de otros opositores ideológicos a la creación de Yugoslavia.

---

1 Krsto Zrnov Popović fue oficial del ejército montenegrino durante las Guerras Balcánicas y la Primera Guerra Mundial. Se distinguió como soldado y comandante valeroso, y es conocido especialmente por sus hazañas militares en la batalla de Mojkovac en 1916, cuando el ejército montenegrino permitió la retirada del ejército serbio a través de Montenegro.
Tras la Primera Guerra Mundial, fue uno de los líderes de la resistencia a la decisión de la Asamblea de Podgorica de 1918, por la que Montenegro dejó de existir como Estado independiente y fue anexado al Reino de Serbia. Popović consideró esta decisión una traición a la soberanía montenegrina y a la dinastía Petrović-Njegoš, que sería posteriormente destronada.

2 Popović se convirtió en el líder del denominado movimiento *Zelenaši*, que se oponía a la unificación con Serbia. Los *Zelenaši* abogaban por la preservación de la independencia montenegrina y el regreso del rey Nikola al trono.
En este contexto, lideró el Levantamiento de Navidad en enero de 1919, una insurrección armada de los *Zelenaši* contra las autoridades del Reino de los SHS (Serbios, Croatas y Eslovenos). Aunque el levantamiento fue rápidamente sofocado, se convirtió en un símbolo de la resistencia a la anexión de Montenegro por parte de Serbia. Tras la rebelión, Popović pasó a la clandestinidad y lideró una resistencia guerrillera conocida como el movimiento Komiti.

Los emigrantes en México: una aproximación

Hasta hace solo unos años, se sabía muy poco sobre nuestros emigrantes en América Latina. Lamentablemente, incluso hoy en día el público en general tiene un conocimiento muy limitado del tema en lo que respecta a la antigua emigración y a las circunstancias específicas de quienes emigraron a América Latina hasta mediados del siglo XX.

De hecho, aunque la comunidad montenegrina en los Estados Unidos es hoy tan numerosa como la de América Latina, no existe allí ni una sola organización activa que reúna exclusivamente a los descendientes de los antiguos emigrantes de tercera, cuarta o quinta generación, por no hablar de los descendientes de los «pioneros» de Luisiana y de la época de la fiebre del oro en California o Alaska.

Existen numerosas razones que pueden explicar estos hechos en mayor o menor medida, pero en el caso de México, creo que la razón principal es la antigüedad de la emigración en un sentido generacional, y la menor presencia de la tradición de reunión y conservación de la identidad dentro de las comunidades de emigrantes, como las que existen, por ejemplo, en Argentina o Uruguay. El mayor número de descendientes de emigrantes de Montenegro vive en el estado mexicano de Sonora, seguido de Baja California y la Ciudad de México, aunque también los hay en los estados de Jalisco y Sinaloa. Se estima que hoy en día hay varios cientos de familias de origen montenegrino en Sonora.

Breve resumen de la historia de Sonora

El estado mexicano de Sonora es el segundo más grande de los 31 estados de México. De los aproximadamente 3200 km de frontera internacional entre Estados Unidos y México, algo menos de 600 km corresponden a la frontera entre Arizona y Sonora. Sonora es conocida por el desierto homónimo que le da nombre, el cual se extiende hacia los estados circundantes tanto de México como de Estados Unidos.

El primer contacto europeo con el territorio del actual estado de Sonora se remonta a principios del siglo XVII, con la llegada de los jesuitas, quienes establecieron sus primeras misiones en esta zona de México. Los españoles denominaron toda la región provincia de Nueva Navarra, como parte de su reino de Nueva España, hasta 1648, año a partir del cual se utiliza el nombre actual de Sonora. La influencia española siguió creciendo en los años siguientes con la llegada de emigrantes de España, y especialmente durante el siglo XVIII con el descubrimiento de plata y otros minerales cerca de Álamos.

La colonización española terminó en 1821 tras la Guerra de Independencia de México, cuando los estados de Sonora y Sinaloa obtuvieron su independencia. En 1831, Sonora adoptó su primera Constitución, separándose oficialmente de Sinaloa y estableciendo su capital en Hermosillo, condición que mantiene hasta la actualidad.

Sonora experimentó un auge económico durante la presidencia de Porfirio Díaz[3] en el siglo XIX, debido principalmente al desarrollo del ferrocarril, que impulsó su conexión con Estados Unidos y el resto de México. Este periodo destaca especialmente por la llegada de inmigrantes chinos, que tuvieron un impacto significativo en la construcción del ferrocarril. A finales del siglo XIX y principios del XX, se desarrolló la industria minera, en particular la del hierro, y el crecimiento económico vino acompañado del desarrollo de la agricultura, que recibió una notable influencia de los inmigrantes procedentes de la antigua Yugoslavia.

Sin embargo, el desarrollo económico también vino acompañado de numerosos conflictos, tanto religiosos como con la población indígena, que a menudo emigraba hacia Arizona como consecuencia de ello. Además, conviene destacar los conflictos con los propietarios de minas estadounidenses, por lo que podemos afirmar que Sonora tuvo una gran influencia en la Revolución Mexicana de 1910. En este sentido, merece una mención especial la figura de los generales que tenían sus bases en Sonora, algunos de los cuales se convirtieron más tarde en presidentes de México: Álvaro Obregón, Adolfo de la Huerta, Abelardo Rodríguez, Benjamín G. Hill y Plutarco Elías Calles.

Tras la revolución, continuó el rápido desarrollo económico. Este desarrollo se vio muy influido por el crecimiento de las localidades cercanas a la frontera y, especialmente, por importantes reformas agrícolas estatales, como la tala de la vegetación cerca de los ríos para crear tierras fértiles y la construcción de una serie de grandes canales de riego. Este progreso vino acompañado de avances en tecnología, manufactura y minería.

Sin embargo, también cabe destacar los aspectos negativos de este desarrollo: la creciente influencia de los cárteles de la droga, la inmigración ilegal hacia los Estados Unidos y la militarización de toda la región fronteriza.

3 Porfirio Díaz (1830-1915) fue un líder militar y político mexicano que dominó la política mexicana a finales del siglo XIX y principios del XX. Su mandato, que duró más de tres décadas, se conoce como el Porfiriato y dejó una profunda huella en el desarrollo político, económico y social de México.

La llegada de los montenegrinos a Sonora

La colonia de emigrantes de Montenegro que llegó a Sonora es una de las menos investigadas y conocidas por el público y, al mismo tiempo, una de nuestras comunidades mejor asimiladas en el Nuevo Mundo. El tema siempre vigente de la frontera entre Estados Unidos y México, concretamente la región fronteriza de Arizona y Sonora, está estrechamente vinculado a las personas que llegaron a esta región del mundo procedentes de diversas zonas de Montenegro, pero sobre todo de la región de Paštrovići[4], es decir, del territorio del municipio de Budva.

La historia más olvidada es, sin duda, la de *los Reyes de la Naranja*, la familia Pavlović, originaria de Rijeka Reževići, cerca de Budva. El principal de ellos es Lukas Pavlović, de quien se puede afirmar sin temor a equivocarse que, ya en la década de 1920, era propietario de una empresa multinacional, al igual que su hermano Felipe Pavlović. Muestra de la gran influencia y el prestigio de la familia Pavlović desde principios del siglo XX es el hecho de que Luka fuera cónsul honorario del Reino de SHS, además de ser amigo íntimo del presidente mexicano Álvaro Obregón, como atestigua el telegrama que le envió, en el que le comunicaba: «Querido amigo, como regalo de Año Nuevo, te envío cinco cajas de naranjas por el servicio urgente de hoy. Te ruego que aceptes mis más cordiales saludos, querido amigo, y mis mejores deseos» (Stojović y Miljić, 2012).

La agricultura revistió especial importancia para el desarrollo económico de Sonora en la segunda mitad del siglo XIX. En este territorio se cultivaban cereales, hortalizas y una gran cantidad de fruta, en particular naranjas. El cultivo de esta fruta se remonta a la época de los misioneros jesuitas y se caracteriza por su excepcional calidad, por lo que no es de extrañar que los agricultores de este estado optaran por cultivarla y exportar cantidades significativas al resto de México y al extranjero.

El viaje de la familia Pavlović a Sonora fue muy interesante. La familia Pavlović era originaria de Rijeka Režević, es decir, de Paštrovići, cerca de Budva, región que en aquella época formaba parte del Imperio austrohúngaro. Al igual que la mayoría de las familias de esta zona de

4 Los Paštrovići eran una comunidad tribal autónoma con su propio sistema legislativo y judicial, conocido como el *Paštrovski zakonik* («Código de Paštrovići»). Este código se originó en el siglo XIV y regulaba las relaciones jurídicas y sociales dentro de la tribu. Los Paštrovići colaboraban a menudo con la República de Venecia, conservando cierto grado de autonomía a cambio del apoyo militar y político de Venecia. A lo largo de los siglos, los Paštrovići desempeñaron un papel importante en la conservación de la identidad cultural y las tradiciones de Montenegro. Su patrimonio histórico y cultural sigue vivo a través de festivales, costumbres locales y atracciones turísticas, lo que los convierte en un componente esencial del mosaico cultural de Montenegro.

la costa, se dedicaban a la pesca y al cultivo del olivo. Tras la muerte de su padre, los hermanos menores llegaron a Nueva York pasando por Grecia, desde donde se dirigieron a Arizona para trabajar como mineros. En 1894 llegaron a Sonora, donde comenzaron a recolectar y clasificar naranjas para una empresa californiana. Al cabo de un tiempo, los otros dos hermanos, Esteban y Spiro, llegaron a Hermosillo, donde comenzaron a trabajar en las plantaciones de la familia Rivera.

En los años siguientes, la familia Pavlović adquirió gran influencia en Sonora, tanto en lo social como en lo político. Durante este periodo, participaron activamente en campañas electorales, cultivaron relaciones con ministros y gobernadores, y concertaron matrimonios con hijas de familias influyentes de Sonora. Durante una de sus visitas a Yugoslavia, Lukas fue nombrado también cónsul honorario de Yugoslavia por el rey Alejandro I, cargo que ocuparía hasta su muerte en 1957.

Cabe destacar, sobre todo, que fueron los propios Lukas y Felipe quienes decidieron dedicarse al cultivo y la venta de naranjas cuando fundaron su empresa, *L.J. Pavlovich and Brother, Wholesale Orange Exporters*, dedicada a la comercialización de naranjas en Hermosillo, el sur de Sonora, Sinaloa, Estados Unidos y Canadá. A principios del siglo XX, habían ampliado su producción y, en ese momento, poseían 62 plantaciones de naranjas.

Tras fundar otra empresa, *Pavlovich y Hermano*, dividieron su actividad comercial en cuatro segmentos: a) el mercado local, b) el mercado regional, c) el mercado nacional y d) el mercado internacional. Cabe destacar también que en esa época colaboraban con otro importante vendedor de naranjas de la misma región, Elías Luketich, también de Paštrovići, propietario de la empresa *Luketich*.

En conclusión, podemos afirmar que a finales del siglo XIX y principios del XX se habían convertido no solo en los productores de naranjas más importantes, sino también en los más avanzados técnicamente de Sonora, y eran conocidos popularmente como los reyes de la naranja de Hermosillo, ciudad apodada como «La Ciudad de las Naranjas».

Prueba de la gran influencia que sigue teniendo la familia Pavlović es la actual gobernadora del estado mexicano de Sonora, Claudia Pavlovich, hija de Mihailo Pavlović Suđić, quien es la primera y única mujer que ha ocupado el cargo de gobernadora en los treinta y dos estados mexicanos. Claudia Pavlovich no es la única miembro de la familia Pavlović conocida en México. También está el productor Gastón Pavlovich, quizás más conocido por el público en general por sus reconocidas películas «Sun Dogs» y «El irlandés», entre otras. Gastón Pavlovich, fundador de la productora de renombre mundial *La fábrica*

del cine, ha declarado en varias ocasiones que tiene previsto rodar una película cuyo argumento giraría en torno a sus raíces. Pavlovich vive actualmente entre Los Ángeles y Ciudad de México. También es muy conocido Juan Pavlovich, un popular chef, así como la popular cadena de restaurantes tradicionales *Palominos*, fundada por don César Pavlovich, una de las más famosas de esa región de México. También figura en la lista de personas destacadas de Sonora el director Alejandro Sugich (Suđić), conocido por sus trabajos «El día del Señor», «Helena», entre otros.

En Sonora se mencionan muchos apellidos de Montenegro, y tuvimos la oportunidad de comprobarlo a cada paso durante nuestra visita de campo a esta colonia. A través de conversaciones con los descendientes de los inmigrantes, se constató que las familias Rafailović, Radović, Leverda, Gojnić, Kostić, Suđić, Pavlović, Raspopović, Vuković y otras vivieron, o siguen viviendo, en Sonora. Hoy en día, los descendientes de quienes pisaron por primera vez el territorio de Sonora al llegar al Nuevo Mundo viven repartidos por todo México y Estados Unidos.

En Sonora también hay un cementerio donde están enterrados muchos de nuestros emigrantes, lo que da testimonio de su considerable presencia y constituye un punto de partida muy importante para toda investigación y documentación futuras sobre la emigración montenegrina en esa región del mundo.

Panorama de la emigración más reciente a México

La única asociación montenegrina activa que opera en México se fundó en 2017 en Hermosillo, la capital de Sonora, pero tiene su sede en el estado mexicano de Baja California, en una ciudad situada en la misma frontera con EE. UU. El principal *spiritus movens* de esta asociación es la familia Kuljača, y en particular Karina Kuljacha Morales, quien ha visitado Montenegro y el lugar de origen de la familia Kuljača.

Durante mi investigación sobre la comunidad de emigrantes montenegrinos en México, encontré dos valiosos libros dedicados a las peripecias de los emigrantes en su camino de Montenegro a México. Uno es la obra del padre de la distinguida profesora universitaria y renombrada matemática, la Dra. Radmila Bulajich, y el otro, afortunadamente traducido y publicado en Montenegro hace unos años, «Moja Crna Gora» o, en el original, «Montaña Negra», de Alexandra Reyes Haiducovich, dedicado a su abuelo quien, a raíz de los acontecimientos posteriores a 1918, como emigrante político de Montenegro, llegó a México, tras haber vivido anteriormente en Brasil.

El libro de Alexandra Reyes Haiducovich se ha convertido en una lectura muy difundida durante la última década entre los descendientes de nuestros emigrantes en los países de habla hispana, debido a sus descripciones excepcionalmente precisas de las circunstancias históricas y, por supuesto, porque muchos de nuestros compatriotas pudieron identificarse con las peripecias migratorias de sus antepasados descritas en la obra.

También hay descendientes de emigrantes montenegrinos en el mundo de las finanzas: Iliya Zogovic, uno de los banqueros más respetados de la generación más joven, es copropietario de una institución financiera y presidente de un banco de inversión con oficinas en EE. UU. y México.

Sasha Montenegro (Aleksandra Acimovic Popovic) es sin duda una de las actrices mexicanas más famosas de su época. Nacida en Italia en 1946 en el seno de una familia emigrante originaria de Kuč, se estableció primero en Buenos Aires y luego en Mendoza, antes de continuar su impresionante carrera en México desde 1970 hasta la actualidad. También es conocida por ser la esposa del difunto presidente mexicano José López Portillo.

La colonia mexicana no es tan numerosa como la de Argentina, pero sin duda está mucho menos investigada. Hay indicios de grupos de emigrantes muy antiguos procedentes de la Bahía de Kotor que llegaron a las costas de México ya en el siglo XVIII. Asimismo, se ha producido una oleada migratoria más reciente en las últimas dos décadas, compuesta en su mayoría por profesionales altamente cualificados que trabajan principalmente para empresas estadounidenses en México, pero también para el grupo hotelero Karisma, con presencia también en Montenegro. En los últimos años, varias familias de origen montenegrino, tras abandonar Venezuela a raíz del colapso económico, se han establecido en México.

Consideraciones finales: la conservación de la identidad

La identidad, como categoría, puede definirse como un proceso que aspira a la homogeneidad a través de la integración de las diferencias, un marco analítico muy aplicable al estudio de la identidad latinoamericana. En su núcleo se encuentra el nacionalismo latinoamericano, entendido como un concepto amplio que señala la existencia de una conciencia colectiva de un patrimonio histórico, una religión, una cultura y una lengua compartidos. Es precisamente este elemento positivista el que permite la lucha contra las influencias extranjeras, la hegemonía, la dominación imperialista, la explotación y todas las

consecuencias negativas que estos fenómenos han tenido en el desarrollo de las sociedades latinoamericanas. Además, se observa que el nacionalismo latinoamericano siguió una trayectoria de desarrollo de su propia conciencia identitaria, que osciló inevitablemente entre la herencia indígena y la cristiana ibérica, y que posteriormente se afirmó durante el proceso de liberación y emancipación nacional, o bien se transformó en una identidad específica basada en su propia historia y sus propios protagonistas, incluidos los montenegrinos que llegaron a esa región del mundo.

En este artículo, hemos intentado destacar la importancia de la migración en todo este proceso, ya que fue, de hecho, el factor más significativo para el desarrollo de los estados que hemos venido analizando tras la consecución de la independencia. Por supuesto, también resultaba necesario señalar los demás hechos históricos importantes de esta región del mundo tan singular y específica, ya que, históricamente hablando, la conformación de su identidad no comenzó hasta el descubrimiento de América. Un proceso tan complejo de mestizaje es un fenómeno sin precedentes en la historia colonial del mundo.

Como hemos visto, los pueblos eslavos del sur también desempeñaron un papel destacado. Resultaba difícil tratar los nombres individuales y enumerar en una sola obra a todos los marineros, capitanes, científicos, médicos, investigadores y otras figuras destacadas de las regiones eslavas del sur que han contribuido enormemente a la historia de América Latina y cuyos nombres llevan diversos estrechos, pasos, cordilleras y otros accidentes geográficos, así como instituciones de ese continente. Asimismo, cabe mencionar su importancia para las patrias de las que procedían, independientemente del momento histórico en cuestión, dados los cambios de nombres y fronteras. Su patriotismo nunca estuvo en duda, tanto durante las grandes guerras como en el numeroso legado que dejaron, construido gracias a su trabajo en el extranjero. Así, hoy en día, en todo el territorio de la antigua Yugoslavia, encontramos numerosas fundaciones, palacios, residencias y otras instituciones que se erigieron gracias a los emigrantes de América Latina.

Bibliografía

Alcázar, J., Tabanera, N., Santacreu, J. i Marimon, A. (2003). *Historia contemporánea de América*. Valencia: Universitat de Valencia.

Anderson, D. T. (1984). *Geopolitics of the Caribbean*. *Ministates in a wider world.* New York: Praeger Publishers.

Antić, Lj. (1991). *Hrvati u Južnoj Americi do godine 1914.* Zagreb: Stvarnost.

Atkins, G. P. (1991). *América Latina en el sistema político internacional*. Buenos Aires: Grupo Editorial Latinoamericano.

Pajović, S. (2006). *Latinskoamerički regionalizam u XIX i XX veku.* Beograd: Megatrend univerzitet.

Skidmore, T. i Smith, P. (2005). *Modern Latin America.* Oxford: Oxford University Press.

Salsedo-Bastardo, H. L. (1983). *Bolivar: jedan kontinent i jedna sudbina*. Beograd: Narodna knjiga.

Stojović, G. i Miljić, M. (2012). *Crnogorci u Južnoj Americi.* Podgorica: Centar za iseljenike Crna Gora.

Woodward Jr., R. L. (1999). *Central America: A Nation Divided*. Oxford: Oxford University Press.

IZ RECENZIJA

Juan Carlos Radovich

Knjiga predstavlja vrlo vrijedan doprinos poznavanju međunarodnih migracijskih procesa koji su se odvijali između različitih zemalja Južne Amerike i Hrvatske, prema različitim tematikama i problemima. Radovi uključeni u knjigu rezultat su metodičnih i iscrpnih istraživanja i omogućuju nam razumijevanje složenih pojava koje su se dogodile na društvenoj, gospodarskoj, jezičnoj i kulturnoj razini. Također predstavlja dragocjen doprinos opisu i analizi regionalnih varijacija prema posebnostima s kojima su se migracijski procesi i njihovi učinci razvijali u različitim zemljama Južne Amerike. U ovom slučaju imamo radove koji uključuju Argentinu, Brazil, Peru, Urugvaj i Čile. Uglavnom je namijenjena znanstvenicima i akademicima upućenima u tematiku, iako ima i dodatan input, a to je mogućnost da postane informativan alat za one koji moraju donositi odluke u državnim ustanovama na različitim razinama. U tom bi slučaju imala primijenjenu ili upravljačku vrijednost za javne politike. Isto tako, predstavlja resurs od velike vrijednosti iz perspektive proširenja i diseminacije i popularizacije znanosti, uglavnom u južnoameričkim zemljama gdje su nepoznati, u određenim područjima, procesi koje doživljavaju hrvatski iseljenici u različitim migracijskim fazama.

Ocjenjivano djelo popunjava upražnjeno mjesto povezano s hrvatskim migracijskim pitanjem, koje posljednjih godina zaokuplja intenzivnu pozornost raznih istraživača, kako iz Hrvatske tako i iz Južne Amerike (Brazil, Urugvaj, Peru, Argentina). Nadalje, prikazuje, zbog različitosti obrađenih tema i kao rezultat prisutnosti autora koji se bave različitim disciplinama (poviješću, antropologijom, filozofijom, lingvistikom, filologijom, poviješću umjetnosti, teologijom, izvedbenom umjetnošću, sociologijom, književnošću itd.), širok izbor teorijskih/metodoloških pristupa, kao i tehnika prikupljanja podataka. Ta činjenica obogaćuje djelo pružajući raznolikost i kreativnost, prema različitim autorima s drugačijim putanjama, iskustvima i obukom, činjenica koja povećava kvalitetu djela promatranoga u cijelosti.

Također predstavlja velik znanstveni doprinos poznavanju problematike od ključne važnosti za razumijevanje povijesnih i suvremenih procesa i događaja koji su oblikovali društvo podrijetla migranata kao i društvo zemalja odredišta. U 17 članaka različitih karakteristi-

ka na vrlo sređen način prikazuje rezultate znanstvenog skupa koji se objavljuje. Obrađuju se teme poput uloge hrvatskoga jezika među pripadnicima dijaspore toga podrijetla, životnih priča i putanja hrvatskih žena istog zemljopisnog podrijetla i njihovih migracijskih lanaca, procesa identiteta proživljenih kroz različite povijesne trenutke i sadašnjih rezultata, ratnoga sukoba i književnosti; gradskih naselja i procesa rada, tretiranja vjerskog rasizma u književnosti, hrvatskih publikacija o iseljeništvu, poslijeratnih političkih procesa, povratnih migracija i njezinih doživljaja, uloga vjerskih misija te izvora i arhivskih građa za proučavanje povijesnih migracija.

Djelo koje su uredile dvije prestižne istraživačice s velikim iskustvom u predmetnom polju proučavanja na svim stranicama predstavlja pozitivan rezultat važnoga međunarodnog akademskog događaja, pokazujući vremenski kontinuitet u istraživanju i popularizaciji znanosti i diseminaciji raznolikih rezultata znanstvenika iz različitih područja i disciplina, što pojačava postignute rezultate.

Rebeka Mesarić Žabčić

Migracijski procesi između Hrvatske i Južne Amerike izazovna su, nepresušna i važna istraživačka područja tim više što u zemljama Južne Amerike žive potomci već četvrtog naraštaja raseljenih Hrvata. Knjiga pruža uvid u izvrsne migracijske teme i obogaćuje znanstvenu produkciju uvodeći nove analitičke perspektive. Namijenjena znanstvenoj i stručnoj javnosti, kao i svima koji žele proširiti svoja znanja iz područja migracijskih, društvenih i sociokulturalnih i identitetskih pitanja te o okolnostima hrvatskoga iseljeništva u Južnoj Americi, knjiga će pridonijeti proširivanju znanja o migracijskim, društvenim, kulturološkim, identitetskim i inim pitanjima hrvatskoga iseljeništva uopće, a pogotovo u odnosima između zemalja Južne Amerike i Hrvatske. Djelo predstavlja značajan znanstveni doprinos poznavanju različitih dimenzija koje su do danas ostale nedovoljno istražene u području studija migracija i hrvatskoga iseljeništva. Prijedlog iz kojega je djelo nastalo ima za cilj ažurirati i upotpuniti nedostatke povezanosti istraživanja koja se provode u našoj zemlji s onima međunarodnoga i transnacionalnoga karaktera, dajući nov pristup problematici. Sukladno tome, knjiga, prije svega, nastoji nadoknaditi oskudicu interdisciplinarnih pristupa, pridonoseći povećanju dijaloga između istraživača iz različitih zemalja i analitičkih perspektiva te pridonijeti izgradnji transnacionalnog i transdisciplinarnog polja proučavanja. Osim toga, proširuje i produbljuje postojeće znanje o hrvatskom iseljeništvu na južnoameričkom kontinentu, a posebno pomaže razmatranju utjecaja

hrvatske kulture na različite aspekte društva u tim prekomorskim zemljama. Nadalje, pridonosi poznavanju ključnih pitanja za razumijevanje povijesnih i suvremenih događaja te procesa koji su oblikovali kako društvo podrijetla tako i društva zemalja odredišta.

Poglavlja knjige predstavljaju veliku tematsku, geografsku, povijesnu i disciplinarnu raznolikost. Primijenjene analitičke perspektive uključuju pristupe iz povijesti, lingvistike, književne analize, antropologije i sociologije, između ostaloga, a unutar tih različitih disciplinarnih i teorijsko-metodoloških pristupa primjenjuju se statističke i interpretativne analize i kvalitativne i kvantitativne strategije znanstvenoga istraživanja. Uvod sadrži analizu postojećega stanja polja proučavanja s naglaskom na vrijedne doprinose koje daju tom području radovi uvršteni u knjigu koji analiziraju bitne istraživačke probleme kao što su očuvanje i transformacija identiteta hrvatskih iseljenika u Čileu i Argentini, izgradnja novonastaloga polja studija povezanog s hrvatskom prisutnosti u Brazilu, opće stanje hrvatskoga jezika u Južnoj Americi i neke značajke govora hrvatskih iseljenika u Argentini, očuvanje hrvatskoga identiteta u Latinskoj Americi, percepcije i izvori informiranja među Hrvatima u toj regiji, složenost problema identiteta u suvremenim društvima i načini na koji se nacionalni identitet manifestira, upotrebljavanje literature za analizu identitetskih pitanja i subjektiviteta, doprinosi brazilsko-hrvatske spisateljice Zore Seljan u suočavanju s rasizmom i vjerskom diskriminacijom, prostorni raspored i mapiranje hrvatskoga stanovništva naseljenoga u Brazilu početkom 20. stoljeća, stavovi i opredjeljenja Hrvata u Urugvaju prema događajima pokrenutima u mjestu podrijetla, postojeće razlike unutar iseljeništva sredinom 20. stoljeća u svjetlu uređivačke politike časopisa Hrvatska revija, djelovanje Hrvatske seljačke stranke u Južnoj Americi, korištenje arhivskih izvora za proučavanje hrvatske migracije u Peruu, utjecaj iseljeništva s područja južnoga Jadrana na ekonomski razvoj zapadne obale Meksika, životne priče žena s otoka Hvara nastanjenih u ruralnim područjima Argentine te svjetla i sjene iskustava potomaka hrvatskih iseljenika koji su se odlučili vratiti ili se iseliti u zemlju u kojoj su rođeni njihovi preci.

Knjiga koja obuhvaća istraživačka područja i polja iz znanstvene tematike hrvatskoga iseljeništva u Južnoj Americi, od migracijskog, kulturološkog, identitetskog, ekonomskog, transnacionalnog i svih ostalih vidova aktivnosti i djelovanja u Južnoj Americi, izniman je doprinos proširivanju i produbljivanju znanja i činjenica o hrvatskim iseljenicima i novim naraštajima u Južnoj Americi.

DE LAS EVALUACIONES

Juan Carlos Radovich

Este libro representa una valiosa contribución al conocimiento de los procesos migratorios internacionales que tuvieron lugar entre diferentes países de América del Sur y Croacia, abarcando diversos temas y problemáticas. Los trabajos incluidos en él son fruto de investigaciones metódicas y exhaustivas, y ayudan a comprender los complejos fenómenos que se desarrollaron en los ámbitos social, económico, lingüístico y cultural. Asimismo, constituye un valioso aporte a la descripción y el análisis de las variaciones regionales, según las particularidades con las que se desarrollaron los procesos migratorios y sus efectos en los diferentes países abordados. En este caso, contamos con trabajos sobre Argentina, Brasil, Perú, Uruguay y Chile. Está dirigido principalmente a científicos y académicos afines a la temática, aunque también tiene un *input* adicional, que es la posibilidad de convertirse en una herramienta informativa para quienes deban tomar decisiones en instituciones estatales a distintos niveles. En este caso, el libro tendría un valor aplicado o de gestión para las políticas públicas. De igual modo, representa un recurso de gran valor desde la perspectiva de la expansión, diseminación y divulgación científica, sobre todo en países sudamericanos donde se desconocen, en determinadas áreas, los procesos vividos por los emigrantes croatas en las distintas fases migratorias.

La obra evaluada viene a llenar un vacío en el estudio de la migración croata, que en los últimos años ha atraído la atención de diversos investigadores, tanto de Croacia como de Sudamérica (Brasil, Uruguay, Perú, Argentina). Además, debido a la variedad de los temas tratados y a la presencia de autores dedicados a diferentes disciplinas (historia, antropología, filosofía, lingüística, filología, historia del arte, teología, artes escénicas, sociología, literatura, etc.), presenta una amplia gama de enfoques teóricos y metodológicos, así como de técnicas de recolección de datos. Este hecho enriquece la obra aportando diversidad y creatividad, gracias a la multiplicidad de trayectorias, experiencias y formación de los autores, lo que incrementa la calidad del trabajo en su conjunto.

También representa una importante contribución científica al conocimiento de problemáticas claves para la comprensión de los procesos y acontecimientos históricos y contemporáneos que han confi-

gurado las sociedades de origen de los migrantes, así como las de los países de destino. A través de 17 capítulos de diversa índole, presenta de forma muy organizada los resultados del encuentro científico que se publica. Entre los temas trabajados se incluyen el rol del idioma croata entre los miembros de la diáspora de ese origen, las historias de vida y trayectorias de mujeres croatas del mismo origen geográfico y sus cadenas migratorias, los procesos identitarios experimentados en diferentes momentos históricos y sus consecuencias actuales, el conflicto bélico y la literatura, los asentamientos urbanos y el proceso de trabajo, el tratamiento del racismo religioso en la literatura, las publicaciones croatas sobre la emigración, los procesos políticos de la posguerra, las migraciones de retorno y sus vivencias, el papel de las misiones religiosas y las fuentes y materiales archivísticos para el estudio de las migraciones históricas.

La obra, editada por dos prestigiosos investigadores con amplia experiencia en el campo de estudio, presenta en todas sus páginas el resultado positivo de un importante evento académico internacional, demostrando la continuidad temporal en la investigación y la divulgación científica, así como en la diseminación de diversos resultados de científicos de diferentes campos y disciplinas, lo que refuerza los resultados alcanzados.

Rebeka Mesarić Žabčić

Los procesos migratorios entre Croacia y América del Sur constituyen un campo de investigación de gran relevancia, tan desafiante como inagotable, especialmente si se considera que en los países sudamericanos viven ya descendientes de cuarta generación de los emigrantes croatas. El libro proporciona una valiosa aproximación a destacados temas migratorios y enriquece la producción científica mediante la incorporación de nuevas perspectivas analíticas. Dirigido al público científico y profesional, así como a todos aquellos que deseen ampliar sus conocimientos en el ámbito de la migración, las cuestiones sociales, socioculturales e identitarias, y las circunstancias de la emigración croata en Sudamérica, este libro contribuirá a ampliar el conocimiento sobre cuestiones migratorias, sociales, culturales, identitarias y otros aspectos de la emigración croata en general y, especialmente, en las relaciones entre los países de Sudamérica y Croacia. La obra representa una contribución científica significativa al conocimiento de las diferentes dimensiones que hasta la fecha han permanecido insuficientemente investigadas en el campo de los estudios migratorios y la emigración croata. La propuesta que le dio origen tiene como objetivo actualizar y

subsanar las deficiencias existentes en las relaciones entre la investigación realizada en nuestro país y la de carácter internacional y transnacional, ofreciendo un nuevo punto de vista a esa problemática. En consecuencia, el libro busca, ante todo, compensar la falta de enfoques interdisciplinarios, fomentando un mayor diálogo entre investigadores de distintos países y perspectivas analíticas, con el objetivo de contribuir a la construcción de un campo de estudio transnacional y transdisciplinario. Además, amplía y profundiza el conocimiento existente sobre la emigración croata en el continente sudamericano y, en particular, ayuda a considerar la influencia de la cultura croata en diversos aspectos de las sociedades en estos países de ultramar. Asimismo, contribuye al conocimiento de cuestiones clave para comprender los acontecimientos históricos y contemporáneos y los procesos que han configurado tanto las sociedades de origen como las de destino.

Los capítulos del libro presentan una gran diversidad temática, geográfica, histórica y disciplinaria. Las perspectivas analíticas aplicadas incluyen enfoques correspondientes a la historia, la lingüística, el análisis literario, la antropología y la sociología, entre otras, y dentro de estos diferentes enfoques disciplinarios y teórico-metodológicos, se utilizan tanto análisis estadísticos como interpretativos, combinando así estrategias de investigación cualitativas y cuantitativas. La introducción contiene un análisis del estado actual del campo de estudio con énfasis en las contribuciones hechas a este campo por los trabajos incluidos en el libro. A lo largo de los capítulos se analizan problemas de investigación fundamentales, tales como la preservación y transformación de la identidad de los emigrantes croatas en Chile y Argentina, la construcción de un campo de estudio emergente relacionado con la presencia croata en Brasil, el estado general de la lengua croata en América del Sur y algunas características del habla de los emigrantes croatas en Argentina, la preservación de la identidad croata en América Latina, las percepciones y fuentes de información entre los croatas en esa región, la complejidad del problema de la identidad en las sociedades contemporáneas y las formas en que se manifiesta la identidad nacional, el uso de la literatura para el análisis de cuestiones identitarias y subjetivas, las contribuciones de la escritora brasileño-croata Zora Seljan para afrontar el racismo y la discriminación religiosa, la distribución espacial y el mapeo de la población croata establecida en Brasil a principios del siglo XX, las actitudes y posicionamientos de los croatas en Uruguay en relación con los eventos acaecidos en el lugar de origen, las diferencias existentes dentro de los emigrantes a mediados del siglo XX a la luz de la política editorial de la revista *Hrvatska revija*,

la acción del Partido Campesino Croata en América del Sur, el empleo de fuentes de archivo para el estudio de la migración croata en Perú, el impacto que tuvo la emigración proveniente del sur del mar Adriático en el desarrollo económico de la costa occidental mexicana, las historias de vida de mujeres de la isla de Hvar asentadas en zonas rurales de Argentina y las luces y sombras de las experiencias de los descendientes de croatas que decidieron retornar o emigrar al país donde nacieron sus antepasados.

El libro, que abarca diversas áreas y campos de investigación dedicados al estudio científico de la emigración croata en Sudamérica, contemplando aspectos migratorios, culturales, identitarios, económicos, transnacionales y demás ámbitos de actividad y actuación en la región, constituye una contribución excepcional a la ampliación y profundización del conocimiento y la información sobre los emigrantes croatas y las nuevas generaciones en Sudamérica.

O AUTORIMA OVE KNJIGE

Pablo David Arraigada
pabloarraigada@gmail.com

Diplomirao je književnost na Sveučilištu u Buenos Airesu (UBA). Istražuje aspekte partizanske književnosti na Balkanu, figuru progonstva tijekom rata u Bosni i avangardne pokrete na Balkanskome poluotoku. Dio je uredničke kuće A pasitos del fin de este mundo u kojoj je objavio knjige poezije Sustancia (2013.), El mundo (2014.), El vacío (2016.) i El Universo (2019.) te upravlja zbirkama Eslavanguardia i Biblioteca eslovena. Sa slovenskoga na španjolski jezik prevodio je Srečka Kosovela, Josipa Murna, Petera Semoliča, Kaju Teržan i Uroša Praha, sa srpskoga na španjolski Desanku Maksimović, Aleksu Šantića, Jovana Dučića i Radoja Domanovića, a s hrvatskoga na španjolski Vladimira Nazora i Ivana Gorana Kovačića.

Ivan Balabanić
ivan.balabanic@imin.hr

Doktorirao je u području sociologije 2013. godine na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Od 2008. do 2015. zaposlen na Institutu društvenih znanosti Ivo Pilar na projektu Istraživanje javnog mnijenja i masovnog komuniciranja. Od 2015. do 2019. zaposlen na Odjelu sociologije Hrvatskog katoličkog sveučilišta. Od 2019. do 2024. zaposlen na Odsjeku sociologije Fakulteta hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu. Od 2024. do danas zaposlen na Institutu za istraživanje migracija. 2015. biran u nastavno zvanje docenta sociologije, grana sociološka metodologija. 2020. biran u nastavno zvanje izvanrednog profesora sociologije, grana sociološka metodologija. 2024. biran u nastavno zvanje izvanrednog profesora u području komunikacijskih znanosti na Sveučilištu Alma Mater Europea u Mariboru. Nositelj niza kolegija iz područja metodologije društvenih istraživanja i statistike na preddiplomskim, diplomskim i poslijediplomskim studijima Sveučilišta u Zagrebu, Hrvatskog katoličkog sveučilišta i na Sveučilištu Alma Mater Europea u Sloveniji. Autor ili suautor 70 znanstvenih i stručnih radova.

Josip Bruno Bilić
josipbilic@yahoo.com

Doktor znanosti u području lingvistike na Sveučilištu u Buenos Airesu (UBA). Magistrirao 2006. u području slavenske lingvistike na Sveučilištu Stendhal-Grenoble 3 te 2008. godine u području komparativne politike na Fakultetu političkih znanosti u Zagrebu. Diplomirao francuski jezik i španjolski jezik na Filozofskome fakultetu u Zagrebu (UNIZG). Obnašao dužnost načelnika prevoditeljskoga odsjeka u MORH-u, sveučilišnoga lektora hrvatskoga jezika na sveučilištima u Lyonu i Grenobleu u Francuskoj, Rosariju i Buenos Airesu u Argentini te francuskoga jezika i analize diskursa na Sveučilištu Belgrano, Argentina. Član povjerenstva i ispitivač pri Europskome uredu za izbor osoblja (EPSO) u Bruxellesu, za hrvatsko-francusku jezičnu kombinaciju. Sudjeluje u istraživačkim timovima Instituta za lingvistiku te Instituta za socijalnu antropologiju Sveučilišta u Buenos Airesu. Znanstveni interesi obuhvaćaju polja opće, kontaktne, romanske i slavenske lingvistike, didaktike francuskoga jezika, sociolingvistike, psiholingvistike, manjinskih jezika, jezičnih politika, nasljednih jezika.

Paola Cúneo
pcuneo@gmail.com

Doktorica lingvistike Sveučilišta u Buenos Airesu (UBA), pomoćna istraživačica u Nacionalnom vijeću za znanstvena i tehnička istraživanja (CONICET) i redovita profesorica na Fakultetu filozofije i književnosti Sveučilišta u Buenos Airesu. Njezini akademski interesi vezani su uz deskriptivnu, tipološku i antropološku lingvistiku, a istraživanje je usmjereno na autohtone i manjinske jezike u Argentini. Konkretno, proučava jezik Toba/Qom (obitelj Guaycurú, koji se govori u argentinskom Gran Chacu), njegove morfosintaktičke, leksičke i diskurzivne aspekte. Autorica je knjige Tvorba riječi i nazivna klasifikacija u etnobiološkom leksikonu u jeziku Toba (Guaycurú) (2013.).

Priscila de Azevedo Souza Mesquita
apenaspri@gmail.com

Doktorirala izvedbene umjetnosti (PPGAC/UNIRIO, 2022.) na temelju istraživanja „Poetike scene i kazališni tekst", magistrirala kazališnu umjetnost (PPGT/UDESC, 2012.) s istraživanjem na temu „Izvedbeni jezici, tijelo i subjektivnost" (stipendija Capes) i prvostupnica je izvedbenih umjetnosti (UDESC, 2008.). Od 2012. radi kao profesorica dra-

me u Općinskoj mreži za podučavanje u Florianópolisu. Suosnivačica je grupe „(Em) Companhia de Mulheres – Coletivo de Pesquisa Teatral Feminista" (Florianópolis/SC, 2010. – 2022.), u kojoj je djelovala kao glumica, dramaturginja i redateljica, u perspektivi suradničkoga stvaranja. Bila je članica zborske pjevačke skupine Gira-Coro (Florianópolis/SC, 2010. – 2016.), čiji repertoar uključuje glazbu, plesove i dječje pjesme iz brazilske popularne kulture, a bila je i udaraljkašica u Pokretu za osnaživanje žena Baque Mulher (2017. – 2022.).

Ante Delić

adelic@unizd.hr

Zaposlen je na Sveučilištu u Zadru gdje je 2016. g. obranio doktorsku disertaciju pod naslovom „Djelovanje Ante Pavelića od 1945. do 1953. godine". Predmet njegova znanstvenoga istraživanja suvremena je hrvatska povijest, s naglaskom na razdoblje Drugoga svjetskog rata i poslijeratne hrvatske političke emigracije. Objavio je knjige: Ante Pavelić. Nepoznata pisma iz talijanskoga zatvora 1934. – 1936. Korespondencija Ante Pavelića i Georgesa Desbonsa, Naklada Trpimir, Zagreb, 2019. i Tajni dokumenti o NDH. Izvješća finskih diplomatskih predstavnika u Zagrebu 1941. – 1944., Naklada Bošković, Split, 2021.

Aliger dos Santos Pereira

aligerpereira@ifba.edu.br

Diplomirala poslovnu administraciju na Sveučilištu u Salvadoru (UNIFACS), diplomirala matematiku i magistrirala prostorno planiranje i društveni razvoj na Katoličkom sveučilištu u Salvadoru (UCSAL) i doktorirala regionalni i urbani razvoj na Sveučilištu u Salvadoru (UNIFACS). Suradnica je u višeinstitucijskome poslijediplomskom programu u području širenja znanja (PPGDC) i diplomskome studiju u području intelektualnoga vlasništva i prijenosa tehnologije za inovacije (PROFNIT) na Federalnome institutu za obrazovanje, znanost i tehnologiju Bahie – IFBA Focal Point. Također je profesorica na Universidade do Estado da Bahia (UNEB-DCH-I) i EBTT na Federalnome institutu Bahia (IFBA-Camaçari). Voditeljica je istraživačke skupine Organizacijski modeli i strukture na teritorijalnoj razini za održive akcije (GOALS). Koordinirala je tečaj administracije na UNICEUSA, tečaj turizma i ugostiteljstva (UNEB) i podučavanje specijaliziranoga tečaja za javno upravljanje (UNEB / Universidade Aberta do Brasil – Universidade Aberta do Brasil (UAB) / CAPES).

Ivana Franić

ifranic1@ffzg.unizg.hr

Doktorica znanosti u polju filologije, postigla doktorat 2005. godine obranom teme iz povijesne leksikografije na Filozofskome fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Magistrica znanosti u polju filologije, obranila temu iz sintakse francuskoga jezika 2002. godine. Profesorica francuskoga i ruskoga jezika i književnosti, od 2009. godine djeluje na Katedri za francuski jezik Odsjeka za romanistiku Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, najprije u zvanju docenta, od 2015. izvanrednoga profesora te 2021. redovitoga profesora. Znanstveni interesi obuhvaćaju francusku sintaksu, glotodidaktiku, leksikografiju i međujezične dodire. Autorica je i koautorica šest knjiga (dvije autorske znanstvene) te tridesetak znanstvenih i stručnih radova. Recenzentica je znanstvenih projekata i radova za znanstvene časopise te članica uredništava znanstvenih časopisa Vestnik za tuje jezike (Filozofski fakultet Sveučilišta u Ljubljani) i Suvremena lingvistika. Izlagala je na više međunarodnih znanstvenih skupova te bila članicom organizacijskoga odbora nekoliko skupova. Izvodi nastavu i mentorica je na poslijediplomskom doktorskom studiju Glotodidaktike. Sudjelovala je u provedbi više znanstveno-istraživačkih projekata, a voditeljica je istraživačkoga projekta o izgradnji kontrastivne francusko-hrvatske baze glagolskih valencija (2022. – 2024). Obnašala je dužnosti prodekanice Filozofskoga fakulteta (2012. – 2017.) te pomoćnice ministra i državne tajnice u Ministarstvu znanosti i obrazovanja (2017. – 2021). Od 2012. godine nositeljica je visokoga francuskoga odličja Viteza reda akademskih palmi – Chevalier dans l'Ordre des palmes académiques.

Ivan Ivanović

ivanovic.ivan@hotmail.com

Rođen je 1982. godine u Beogradu. Osnovnu školu i gimnaziju završio je u Budvi. Diplomirao je na Geoekonomskom fakultetu u Beogradu 2006. godine. Magistrirao je 2010. godine na Fakultetu političkih nauka u Beogradu na odsjeku za međunarodne studije, obranivši temu „Diplomatsko djelovanje Brazila na početku XXI. vijeka". Tijekom magistarskih studija boravio je na Sveučilištu u Valladolidu, Španjolskoj gdje je radio specijalizaciju iz povijesti i kulture Iberoamerike (1878. – 1918.). Doktorske studije završio je na Sveučilištu u Oviedu. Objavio je značajan broj radova u zemlji i inozemstvu, dok je određen broj poslan na objavljivanje. Imao je više istraživačkih putovanja u latinoameričke

zemlje kao i posjete njihovim sveučilištima, institutima i ministarstvima. Govori engleski i španjolski jezik.

Vlaho Kovačević

vkovacevic@ffst.hr

Trenutačno je zaposlen u znanstveno-nastavnom zvanju izvanrednog profesora, polje sociologije, grana posebne sociologije na Odsjeku za sociologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Splitu. Pored toga, od 2022. vanjski je suradnik na preddiplomskom samostalnom studiju Komunikacija i mediji Sveučilišta u Splitu. Bio je od 2020. godine vanjski suradnik na preddiplomskom studiju Mediji i kultura društva i diplomskom studiju Mediji i Odnosi s javnostima Sveučilišta u Dubrovniku. Područje stručnog i znanstvenog interesa su mu suvremene sociološke teorije, sociologija kulture, sociologija odgoja i obrazovanja, sociologija medija i sociologija religije. Sudjelovao je u projektu „The European University of the Seas (SEA-EU)" u razvoju Opservatorija za migracije i ljudska prava unutar projekta europskih sveučilišta. Član je Hrvatskog sociološkog društva, Kršćanskog akademskog kruga, kao i ekspertnog tima u SEA-EU projektu. Ujedno je bio član Znanstvenog vijeća časopisa Crkva u svijetu od 2015. do 2020., član Upravnog odbora Ogranka Matice hrvatske Split. Član je uprave Instituta za europske i globalizacijske studije (ECMS). Objavio je niz znanstvenih radova i u domaćim i inozemnim znanstvenim časopisima (od empirijskog pristupa do hermeneutičkog i fenomenologijskog tumačenja). Održao je mnoga samostalna izlaganja na međunarodnim znanstvenim skupovima, kao i na domaćim znanstvenim skupovima.

Wollfy Krašić

wkrasic@fhs.hr

Rođen je 1988. godine u Rijeci. Nakon završetka gimnazije, godine 2007. upisao je preddiplomski studij arheologije i povijesti na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, a potom 2010. diplomski studij moderne i suvremene povijesti, na kojem je diplomirao s temom „Djelovanje dr. Ante Cilige u Kraljevini Jugoslaviji i Nezavisnoj Državi Hrvatskoj od 1936. do 1944. godine". Poslijediplomski doktorski studij Moderne i suvremene hrvatske povijesti u europskom i svjetskom kontekstu započeo je 2012. godine na istome fakultetu, završivši ga u srpnju 2016. godine obranom doktorske disertacije naslova „Hrvatsko proljeće i hrvatska politička emigracija". U oba navrata mentor mu je bio prof. dr.

sc. Ivo Banac. Od listopada 2019. godine zaposlen je kao docent na Odsjeku za demografiju i hrvatsko iseljeništvo Fakulteta hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu. Od listopada 2021. vršio je dužnost prodekana za međunarodnu suradnju. Pored niza publicističkih i znanstvenih radova, objavio je i tri znanstvene monografije: Hrvatsko proljeće i hrvatska politička emigracija. Zagreb: Školska knjiga, 2018., Hrvatski pokret otpora. Hrvatske državotvorne organizacije i skupine 1945. – 1966., Zagreb: AGM, 2018. i On the Road to Freedom. Croatian National Resistance to the Yugoslav Communist Regime (1945—1966), Chicago: CroLibertas, 2023.

María Florencia Luchetti

maria.luchetti@imin.hr

Doktorica je društvenih znanosti, magistrica komunikologije i kulture te diplomirana sociologinja i profesorica sociologije sa Sveučilišta u Buenos Airesu (UBA). Bila je asistentica na predmetu Argentinske društvene povijesti na Fakultetu društvenih znanosti istoga sveučilišta (2006. – 2014.) te znanstvena suradnica i koordinatorica Audiovizualnoga arhiva na Istraživačkom institutu Gino Germani (2011. – 2014. IIGG-FSOC-UBA). Bila je i viša stručna savjetnica u Znanstvenom zavodu Fakulteta hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu i suradnica na predmetima Sociologija kulture i umjetnosti te Metode istraživanja hrvatskoga iseljeništva na istoj ustanovi (2018. – 2021. FHS-UNIZG). Sudjelovala je u raznim projektima u kojima je, među ostalim, istraživala audiovizualnu produkciju druge polovice 20. stoljeća i kulturne prakse povezane s politikama integracije i simboličkim uključivanjem i isključivanjem u Argentini. Od 2015. godine razvija nove pravce istraživanja vezane uz društvene, kulturne i političke aspekte hrvatskih migracija u Južnoj Americi, u kojima nastoji artikulirati svoje istraživačke interese koji uključuju migracije, noviju povijest, sociologiju kulture i kulturološke studije, kolektivno pamćenje, pitanja identiteta te arhivske probleme, izvore i metodologije istraživanja. Od 2021. radi u Institutu za istraživanje migracija (IMIN).

Krunoslav Malenica

kmalenica@ffst.hr

Trenutačno je zaposlen kao asistent u naslovnom zvanju na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Splitu gdje predaje na Odsjeku za sociologiju, Odsjeku za rani i predškolski odgoj i obrazovanje te Učiteljskom studiju. Od 2023. godine vanjski je suradnik na preddiplomskom samo-

stalnom studiju Komunikologija i mediji Sveučilišta u Splitu. Područje stručnog i znanstvenog interesa su mu suvremene sociološke teorije, sociologija kulture, sociologija odgoja i obrazovanja, sociologija religije i sociologija lokalnog razvoja, pri čemu analizira fenomene kao što su religija i religioznost, religijski fundamentalizam, društvena distanca, stereotipi i predrasude, civilno društvo, supkulture, nezavisna kultura, virtualnost i virtualne zajednice, globalizacija, migracije, društvo rizika, održive zajednice, simbolička interakcija, (među)grupni odnosi, organizacijska klima, društveno poduzetništvo itd. Bio je voditelj projekta istraživanja virtualnih obrazaca komunikacije i djelovanja mladih u gradu Splitu, čiji su rezultati, u koautorstvu s prof. dr. sc. Anči Leburić i suradnicima, objavljeni u formi znanstvene monografije #Selfiegeneracija: sociološki pogled kroz prednju kameru. Objavio je niz znanstvenih radova u domaćim i stranim znanstvenim časopisima te sudjelovao u brojnim izlaganjima na međunarodnim i domaćim znanstvenim skupovima. Dugi niz godina aktivan je i u civilnom sektoru kroz koji je bio voditelj niza europskih projekata vezanih uz kulturu, umjetnost i socijalno poduzetništvo.

Vine Mihaljević

vine.mihaljevic@pilar.hr

Rođen u Livnu 1958. godine. Završio Franjevačku klasičnu gimnaziju u Visokom, Franjevačku teologiju u Nedžarićima u Sarajevu, diplomirao na Katoličkome bogoslovnom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu (UNIZG) 1986., a na Papinskome salezijanskom sveučilištu (UNISAL) u Rimu magistrirao (1989.) i na istom sveučilištu doktorirao 1992. godine u području Pastoralne teologije. Godine 1992./93. predavao predmete iz Pastoralne teologije na Franjevačkoj teologiji Samobor/Sarajevo, 1993./1998. urednik u „Studiju Kršćanske sadašnjosti", od 1999. zaposlen na Institutu društvenih znanosti Ivo Pilar gdje je izabran u znanstveno zvanje znanstvenoga savjetnika u trajnom izboru. Od 2005. do umirovljenja 2024. kao izvanredni profesor predaje predmete Sociologije i Komunikologije na Fakultetu hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu. Glavna znanstvena aktivnost i područja djelovanja su mu sociologija religije, komunikologija i pastoralna teologija. Objavio je oko šezdeset znanstvenih radova, nekoliko knjiga i preko dvadeset stručnih radova. Recenzirao je znanstvene radove te je sudjelovao na brojnim međunarodnim i nacionalnim znanstvenim konferencijama. Cjelovita bibliografija dostupna je na http://bib.irb.hr/lista-radova?autor?=232606.

Jorge Ortiz Sotelo

thalassajos@gmail.com

Diplomirao je povijest na Papinskom katoličkom sveučilištu u Peruu i morsko-pomorske znanosti na Peruanskoj pomorskoj školi, završio je specijalizaciju iz britanske pomorske i imperijalne povijesti na Queen Mary Collegeu Sveučilišta u Londonu, magistrirao pomorsku strategiju na Višoj školi za pomorski rat u Peruu i doktorirao povijest pomorstva na sveučilištu Saint Andrews u Škotska. Direktor Akademskog odjela za pravne i političke znanosti na Universidad Nacional Mayor de San Marcos i profesor na Mornaričkom ratnom fakultetu. Bio je profesor na uglednoj katedri vojne i pomorske povijesti „Leo A. Shifrin" na Pomorskoj akademiji Sjedinjenih Država. Bio je institucionalni voditelj Općega arhiva za narod. Među njegovim knjigama možemo spomenuti Los Kisic de Cibaca en Perú, Lima 1998. („Kisići iz Cibake u Peruu").

Marina Perić Kaselj

marina.peric@imin.hr

Diplomirala je na Filozofskome fakultetu Sveučilišta u Zagrebu, na odsjeku za sociologiju. Magistrirala je komparativnu politiku na Fakultetu političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, a doktorirala na Filozofskom fakultetu, na odsjeku za etnologiju i kulturnu antropologiju istoga sveučilišta (UNIZG). Autorica je pedesetak znanstvenih radova, dviju stručnih knjiga i dvadeset stručnih radova. Recenzentica je i ocjenjivačica različitih stručnih i znanstvenih programa i projekata. U svrhu popularizacije znanosti sudjelovala je u raznim radijskim i televizijskim programima te pisala članke u stručnim publikacijama, časopisima i novinama po pitanjima migracija u svrhu popularizacije znanosti.

Milan Puh

milan.puh1@gmail.com

Doktor na interdisciplinarnom programu s temom „Folklorne skupine kao jezična politika: njegovanje jezika i kultura slavenskih zajednica u Brazilu" (2017.) na Sveučilištu u São Paulu. Magistar znanosti na polju filologije i portugalskoga jezika istoga sveučilišta (USP) (2012.). Prvostupnik antropologije i portugalskoga jezika i književnosti na Sveučilištu u Zagrebu (UNIZG) (2008.) i povijesti na Sveučilištu u São Paulu

(USP) (2018.). Voditelj istraživačkoga projekta „Povijest Hrvata i hrvatskog useljeništva u Brazilu" u sklopu kojega su izdane četiri knjige. Docent na Federalnom sveučilištu u Bahiji. Profesor hrvatskoga jezika i povijesti u dva hrvatska doma Croatiji Sacri Paulistani i u Društvu prijatelja Dalmacije.

Cristina Solián

soliancristina@hotmail.com

Profesorica i diplomantica antropologije pri Fakultetu humanističkih znanosti i umjetnosti Nacionalnog sveučilišta u Rosariju (UNR). Izvorno prezime po ocu je Soljan, a po majci Posincovich; obje bake i oba djeda i majka bili su Hrvati s otoka Hvara. Posvetila se podučavanju u srednjim školama u provinciji Santa Fe, predavanju povijesti, društvenih znanosti i istraživačkih seminara (1984. – 2009.), a od 2000. članica je Centra za antropološke studije u urbanim kontekstima iste ustanove (CEACU-UNR) u kojem razvija istraživačke zadatke vezane uz europske migracijske procese s Balkana u Argentinu. Njezino istraživanje odnosi se na hrvatsku seobu na jugu Santa Fea, gdje joj se obitelj nastanila 1930-ih; ta linija projicira se i na ostatak pokrajine, a interes je usmjeren i na etničke asocijacije koje su razvili hrvatski migranti, na njihova migracijska iskustva i sjećanja. Od nekih publikacija možemo spomenuti Između Jugoslavena i Hrvata. Migracija, glasovi i identiteti u Rosariju i lokalitetima vlažne pampe (Laborde Editor, 2016. Rosario) te poglavlje „Iseljene hrvatske žene u Argentini" iz knjige Njena priča – žena u iseljeništvu urednice Branke Bezić Filipović (Naklada Božiković, 2020., Split), gdje je iznijela dio rezultata svojih istraživanja.

Gordan Stojović

gordans@gmail.com

Obavljao je rukovodeće funkcije u privatnim poduzećima te razne dužnosti u Ministarstvu vanjskih poslova Crne Gore. Proveo je brojna istraživanja o iseljeništvu iz te zemlje. Objavio je nekoliko knjiga na tu temu, kao i na teme vezane uz međunarodne odnose i identitet. Temeljna karakteristika njegova rada uspješna je realizacija njegovih pionirskih pothvata, bilo da se radi o razvoju prvoga internetskog portala u Crnoj Gori, osnivanju značajnih institucija u dijaspori ili otvaranju prve ambasade Crne Gore u Latinskoj Americi. Jedno vrijeme radio je i kao savjetnik predsjednika Crne Gore za južnoamerička pitanja.

Stipe Tadić
stipe.s.tadic@gmail.com

Rođen u Otoku kod Sinja 1953. godine. Osnovnu školu završava 1968. u rodnome mjestu. Studij filozofije i sociologije završio na Filozofskome fakultetu u Zadru (UNIZD). Postdiplomski studij sociologije religije završio na Filozofskome fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Magisterij društvenih znanosti stječe 30. III. 1990., a doktorat znanosti 2. II. 1998. godine. Od 1992. do 2017. radio na Institutu društvenih znanosti Ivo Pilar. Od 2008. do 2017. znanstveni je savjetnik u Institutu Pilar. Od 2017. redoviti je profesor i stalni djelatnik na Fakultetu Hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu, do umirovljenja (2023). Bavi se suvremenim religijsko-religioznim temama, sociologijom novih religijskih i eklezijalnih pokreta, (post)modernom religijom te suvremenim identitetom. Sudjeluje u domaćim i međunarodnim istraživačkim socioreligijskim projektima. Objavio je više desetaka znanstvenih i stručnih radova i dvije knjige. Recenzent je znanstvenih i stručnih časopisa i knjiga. Bio je glavnim i odgovornim urednikom časopisa Nova prisutnost, sada je član uredništva istoga časopisa, kao i časopisa Kroatologija.

Ivan Tepeš
ivan.tepes@matis.hr

Rođen je u Zagrebu 1980. godine. U Zagrebu je pohađao osnovnu školu i prirodoslovno matematičku III. gimnaziju. Završio je studij povijesti i etnologije na Filozofskom fakultetu u Zagrebu te u studenome 2004. obranio diplomski rad iz povijesti pod naslovom „Puč Lorković-Vokić". U svibnju 2018. na Fakultetu hrvatskih studija u Zagrebu obranio je doktorsku disertaciju pod naslovom „Političko djelovanje Hrvatske seljačke stranke u emigraciji od 1945. do 1990. godine". U znanstvenom radu uži predmet interesa mu je povijest hrvatskog iseljeništva i političke emigracije u 20. stoljeću. Redovito objavljuje znanstvene i stručne radove, a 2021. izdao je knjigu Povijest Hrvatske političke emigracije – HSS. U prosincu 2022. izabran je u znanstveno zvanje znanstvenog suradnika. Od 2008. do 2015. bio je zaposlen u Centru za kulturu i informacije Maksimir u Zagrebu. Od svibnja 2013. do prosinca 2015. bio je zastupnik u Skupštini Grada Zagreba. U studenome 2015. izabran je za zastupnika u Hrvatski sabor, a od siječnja do listopada 2016. obnašao je dužnost potpredsjednika Hrvatskog sabora. U listopadu 2017. imenovan je zamjenikom ravnatelja Hrvatske matice iseljenika u Zagrebu.

SOBRE LOS AUTORES DE ESTE LIBRO

Pablo David Arraigada
pabloarraigada@gmail.com

Licenciado en Letras de la Universidad de Buenos Aires (UBA). Investiga aspectos de la literatura partisana en los Balcanes, la figura del exilio durante la guerra de Bosnia y los movimientos de vanguardia en la Península Balcánica. Forma parte de la editorial A pasitos del fin de este mundo, donde publicó los libros de poesía Sustancia (2013), El mundo (2014), El vacío (2016) y El Universo (2019), y tiene a su cargo las colecciones Eslavanguardia y Biblioteca eslovena. Tradujo al español a los autores eslovenos Srečko Kosovel, Josip Murn, Peter Semolič, Kaja Teržan y Uroš Prah, a los autores serbios Desanka Maksimović, Aleksa Šantić y Jovan Dučić y a los autores croatas Vladimir Nazor e Ivan Goran Kovačić.

Ivan Balabanić
ivan.balabanic@imin.hr

Se doctoró en el campo de la Sociología en el año 2013 en la Facultad de Humanidades y Ciencias Sociales de la Universidad de Zagreb. De 2008 a 2015 trabajó en el Instituto de Ciencias Sociales Ivo Pilar en el proyecto Investigación de la Opinión Pública y la Comunicación de Masas, de 2015 a 2019 en el Departamento de Sociología de la Universidad Católica Croata, de 2019 a 2024 en el Departamento de Sociología de la Facultad de Estudios Croatas de la Universidad de Zagreb y desde 2024 trabaja en el Instituto de Investigación de las Migraciones. En 2015 fue elegido Profesor asistente (Docente) de Sociología, en el área de Metodología Sociológica, en 2020 como Profesor asociado de Sociología, en el área de Metodología Sociológica y en 2024, como Profesor asociado en el área de Ciencias de la Comunicación en la Universidad Alma Mater Europea de Maribor. Ha impartido numerosas asignaturas en el ámbito de la Metodología de la Investigación Social y la Estadística en estudios de pregrado, grado y posgrado de la Universidad de Zagreb, la Universidad Católica Croata y la Universidad Alma Mater Europea de Eslovenia. Es autor o coautor de setenta (70) trabajos científicos y profesionales.

Josip Bruno Bilić

josipbilic@yahoo.com

Doctor en Lingüística de la Universidad de Buenos Aires (UBA), Magíster en Lingüística eslava de la Universidad Stendhal - Grenoble III (2006) y en Política comparada de la Universidad de Zagreb (2008). Graduado en Lengua y literatura francesa y española en la Universidad de Zagreb (UNIZG). Se desempeñó como jefe del Departamento de traducción del Ministerio de Defensa, profesor de croata en las universidades de Lyon y Grenoble (Francia), Rosario y Buenos Aires (Argentina) y profesor de francés y análisis del discurso en la Universidad de Belgrano (Argentina). Fue miembro de comité y examinador de la Oficina Europea de Selección de Personal (EPSO) en Bruselas, para la combinación lingüística croata--francés. Participa en equipos de investigación del Instituto de Lingüística y del Instituto de Antropología Social de la Universidad de Buenos Aires (UBA). Sus intereses científicos incluyen los campos de la lingüística general, de contacto, románica y eslava, la didáctica de la lengua francesa, la sociolingüística, la psicolingüística, las lenguas minoritarias, las políticas lingüísticas y las lenguas de herencia.

Paola Cúneo

pcuneo@gmail.com

Doctora en Lingüística de la Universidad de Buenos Aires (UBA), Investigadora Adjunta del Consejo Nacional de Investigaciones Científicas y Técnicas (CONICET) y docente regular en la Facultad de Filosofía y Letras de la Universidad de Buenos Aires. Sus intereses académicos se vinculan con la lingüística descriptiva, tipológica y antropológica, y sus investigaciones se centran en las lenguas indígenas y minorizadas de Argentina. En particular, estudia la lengua toba/qom (familia Guaycurú, hablada en el Gran Chaco argentino), sus aspectos morfosintácticos, léxicos y discursivos. Es autora del libro Formación de palabras y clasificación nominal en el léxico etnobiológico en toba (guaycurú) (2013).

Priscila de Azevedo Souza Mesquita

apenaspri@gmail.com

Doctora en Artes Escénicas (PPGAC/UNIRIO, 2022) en la línea de investigación “Poéticas de la Escena y el Texto Teatral”, Magíster en Teatro (PPGT/ UDESC, 2012) con investigación en el tema “Lenguajes Escénicos, Cuerpo y Subjetividad” (Bolsa Capes) y Licenciada en Artes Escénicas (UDESC, 2008). Desde 2012 se desempeña como profesora de teatro

en la Red Municipal de Enseñanza de Florianópolis. Cofundadora de (Em) Companhia de Mulheres - Coletivo de Pesquisa Teatral Feminista (Florianópolis/ SC, 2010-2022), en la que actuó como actriz, dramaturga y directora, en una perspectiva de creación colaborativa. Integró el grupo de canto coral Gira-Coro (Florianópolis/ SC, 2010-2016), que incluye en su repertorio música, danzas y canciones infantiles de la cultura popular brasileña y fue percusionista en el Movimiento de Empoderamiento Femenino Baque Mulher (2017- 2022).

Ante Delić

adelic@unizd.hr

Trabaja como Asistente en la Universidad de Zadar, donde defendió en el año 2016 su tesis doctoral titulada "La acción de Ante Pavelić desde 1945 hasta 1953". El objeto de su investigación científica es la historia croata contemporánea, con énfasis en el período de la Segunda Guerra Mundial y la emigración política croata de la posguerra. Publicó los siguientes libros: Ante Pavelić. Cartas desconocidas de una prisión italiana (1934-1936). Correspondencia entre Ante Pavelić y Georges Desbons (Ediciones Trpimir, Zagreb, 2019) y Documentos secretos sobre NDH. Informes de representantes diplomáticos finlandeses en Zagreb (1941-1944) (Ediciones Bošković, Split, 2021).

Aliger Dos Santos Pereira

aligerpereira@ifba.edu.br

Graduada en Administración de Empresas de la Universidade Salvador (UNIFACS), Licenciada en Matemáticas y Magíster en Planificación Territorial y Desarrollo Social de la Universidade Católica do Salvador (UCSAL) y Doctora en Desarrollo Regional y Urbano de la Universidade Salvador (UNIFACS). Participa como colaboradora en el Programa Multiinstitucional de Posgrado en Difusión del Conocimiento (PPGDC) y la Maestría en Propiedad Intelectual y Transferencia de Tecnología para la Innovación (PROFNIT) en el Instituto Federal de Educação, Ciência e Tecnologia da Bahia – IFBA Focal Point. También es profesora de la Universidade do Estado da Bahia (UNEB-DCH-I) y de EBTT en el Instituto Federal de Bahía (IFBA- Camaçari). Líder del Grupo de Investigación Modelos y Estructuras Organizativas a Nivel Territorial para Acciones Sostenibles (METAS). Coordinó el curso de administración en UNICEUSA, el Curso de Turismo y Hotelería (UNEB) y la Tutoría del curso de Especialización en Gestión Pública (UNEB/Universidade Aberta do Brasil-Universidade Aberta do Brasil (UAB)/CAPES).

Ivana Franić
ifranic1@ffzg.unizg.hr

Doctora en Ciencias en el campo de la Filología, obtuvo su título de Doctora en el año 2005 mediante la defensa de una tesis sobre lexicografía histórica en la Facultad de Humanidades y Ciencias Sociales de la Universidad de Zagreb (UNIZG). Magíster en Ciencias en el campo de la Filología, defendió en 2002 una tesis sobre la sintaxis de la lengua francesa. Profesora de Lengua y Literatura Francesas y Rusas, desde 2009 desarrolla su actividad en la Cátedra de Lengua Francesa del Departamento de Estudios Románicos de la Facultad de Humanidades y Ciencias Sociales de esa misma universidad, primero como Profesora Asistente (*docente*), desde 2015 como Profesora Asociada y desde 2021 como Profesora titular. Sus intereses científicos incluyen los campos de la sintaxis francesa, la glotodidáctica, la lexicografía y los contactos interlingüísticos. Es autora de dos libros científicos y coautora de otros cuatro libros, así como de numerosos capítulos de libros y una treintena de artículos científicos publicados en revistas científicas nacionales e internacionales. Es revisora de proyectos científicos y trabajos para revistas académicas y miembro del consejos editorial de las revistas científicas *Vestnik za tuje jezike* (Facultad de Filosofía y Letras de la Universidad de Liubliana) y *Suvremena lingvistika*. Ha sido expositora en numerosos congresos científicos internacionales y ha formado parte del comité organizador de varios encuentros científicos. Imparte clases y ejerce como directora de tesis en el Doctorado en Glotodidáctica. Ha participado en la ejecución de diversos proyectos de investigación científica y dirigido uno sobre la construcción de una base contrastiva franco-croata de valencias verbales (2022-2024). Ha desempeñado los cargos de vicedecana de la Facultad de Humanidades y Ciencias Sociales de la Universidad de Zagreb (2012-2017) y de asistente de la ministra y secretaria de Estado en el Ministerio de Ciencia y Educación de la República de Croacia (2017-2021). Desde 2012 posee la alta condecoración francesa de Caballero de la Orden de las Palmas Académicas (*Chevalier dans l'Ordre des Palmes académiques*).

Ivan Ivanović
ivanovic.ivan@hotmail.com

Nació en 1982 en Belgrado. Terminó la escuela primaria y secundaria en Budva. Se graduó de la Facultad de Geoeconomía de Belgrado en el año 2006. En 2010 completó su Maestría en la Facultad de Ciencias Políticas de Belgrado, en el Departamento de Estudios Internacionales,

defendiendo el tema "Actividades diplomáticas de Brasil a principios del siglo XXI". Durante sus estudios de maestría realizó una estancia en la Universidad de Valladolid, España, donde se especializó en Historia y cultura de Iberoamérica (1878-1918). Realizó sus estudios de doctorado en la Universidad de Oviedo. Publicó un número significativo de trabajos en el país y en el extranjero y otros tantos se encuentran en proceso de evaluación para su publicación. Realizó varios viajes de investigación a países latinoamericanos, así como visitas a sus universidades, institutos y ministerios. Habla inglés y español.

Vlaho Kovačević

vkovacevic@ffst.hr

Actualmente trabaja como Profesor Asociado en el campo de la sociología, en la rama sociología especial en el Departamento de Sociología de la Facultad de Humanidades y Ciencias Sociales de la Universidad de Split. Además, desde 2022 se desempeña como colaborador externo en la carrera de pregrado Comunicación y Medios de la misma universidad. Ha sido también desde el año 2020 colaborador externo en la carrera de pregrado Medios y Cultura de la Sociedad y en la carrera de grado Medios y Relaciones Públicas de la Universidad de Dubrovnik. Sus áreas de interés profesional y científico son las teorías sociológicas contemporáneas, la sociología de la cultura, la sociología de la educación, la sociología de los medios de comunicación y la sociología de la religión. Participó en el proyecto "The European University of the Seas (SEA-EU)" en el desarrollo del Observatorio de Migraciones y Derechos Humanos dentro del proyecto de las universidades europeas. Es miembro de la Asociación Sociológica Croata y del Círculo Académico Cristiano, así como del equipo de expertos en el proyecto SEA-EU. También fue miembro del Consejo Científico de la revista Crkva u svijetu de 2015 a 2020 y de la Junta Directiva de la Sucursal de Split de Matica Hrvatska. Integra, asimismo, el Consejo de Administración del Instituto de Estudios Europeos y Globalización (ECMS). Ha publicado una serie de artículos científicos en revistas nacionales y extranjeras (desde el enfoque empírico hasta la interpretación hermenéutica y fenomenológica). Ha realizado numerosas presentaciones en congresos científicos de carácter internacional y nacional.

Wollfy Krašić (UNIZG)

wkrasic@hrstud.hr

Nació en 1988 en Rijeka. En el año 2007 comenzó sus estudios superiores (pregrado) en Arqueología e Historia en la Facultad de Humanidades y Ciencias Sociales de la Universidad de Zagreb y en el año 2010 sus estudios de grado en Historia Moderna y Contemporánea, los cuales finalizó con la tesina *"*El accionar del Dr. Ante Ciliga en el Reino de Yugoslavia y la República Independiente de Croacia desde 1936 hasta 1944*"*. En 2012 comenzó sus estudios de posgrado en Historia Moderna y Contemporánea en la misma facultad, finalizándolos en 2016 con la defensa de su tesis doctoral *"*La primavera croata y la emigración política croata*"*. En ambas ocasiones su director de tesis fue el Dr. Ivo Banac. Desde 2019 trabaja como docente en el Departamento de Demografía y Emigración Croata de la Facultad de Estudios Croatas de la Universidad de Zagreb. Desde 2021 se desempeña como pro decano de Cooperación Internacional. Junto con un gran número de artículos de opinión y trabajos científicas, publicó tres monografías científicas: *La primavera croata y la emigración política croata* (Školska knjiga, 2018), El movimiento croata de resistencia. Organizaciones y grupos croatas de construcción del Estado, 1945-1966 (AGM, 2018) y On the Road to Freedm. Croatian National Resistance to the Yugoslav Communist Regime, 1945-1966 (CroLibertas, 2023).

María Florencia Luchetti

maria.luchetti@imin.hr

Doctora en Ciencias Sociales, Magíster en Comunicación y Cultura y Licenciada y Profesora en Sociología de la Universidad de Buenos Aires (UBA). Fue auxiliar docente en la Materia Historia Social Argentina de la Facultad de Ciencias Sociales de esa misma universidad (2006-2014) y auxiliar de investigación y coordinadora del Archivo Audiovisual en el Instituto de Investigaciones Gino Germani (IIGG-UBA) (2011-2014). Fue también asesora experta principal en el Instituto de Investigación de la Facultad de Estudios Croatas de la Universidad de Zagreb (UNIZG) y asistente en las materias Sociología de la Cultura y el Arte y Métodos de Investigación de la Emigración Croata en la misma institución (2018-2021). Participó en diversos proyectos en los que investigó, entre otros temas, la producción audiovisual de la segunda mitad del siglo XX y las prácticas culturales relacionadas con las políticas de integración, inclusión y exclusión simbólica en Argentina. Desde 2015 desarrolla nuevas líneas de investigación relacionadas con los aspectos sociales, culturales y políti-

cos de la migración croata en América del Sur, en las que intenta articular sus intereses de investigación, que comprenden la migración, la historia reciente, la sociología de la cultura y los estudios culturales, la memoria colectiva, cuestiones de identidad y problemáticas de archivo, fuentes y metodología de la investigación. Desde el año 2021 trabaja en el Instituto de Investigación de la Migraciones (IMIN) de Zagreb.

Krunoslav Malenica

kmalenica@ffst.hr

Actualmente trabaja como asistente en la Facultad de Humanidades y Ciencias Sociales de la Universidad de Split, en los departamentos de Sociología, de Educación Infantil y Preescolar y de Formación Docente. Desde 2023 es colaborador externo en la carrera de pregrado Comunicación y Medios de la misma universidad. Sus áreas de interés profesional y científico son las teorías sociológicas contemporáneas, la sociología de la cultura, la sociología de la educación, la sociología de la religión y la sociología del desarrollo local, dentro de las cuales analiza fenómenos como la religión y la religiosidad, el fundamentalismo religioso, la distancia social, los estereotipos y prejuicios, la sociedad civil, las subculturas, la cultura independiente, la virtualidad y las comunidades virtuales, la globalización, la migración, la sociedad de riesgo, las comunidades sostenibles, la interacción simbólica, las relaciones (inter)grupales, el clima organizacional, el emprendimiento social, etc. Fue director de un proyecto de investigación sobre los patrones virtuales de comunicación y la acción de los jóvenes en la ciudad de Split, cuyos resultados, en coautoría con el doctor y profesor Anči Leburić y colaboradores, fueron publicados en forma de monografía científica titulada #Selfiegeneracija: sociološki pogled kroz prednju kameru (#Generaciónselfie: mirada sociológica a través de la cámara frontal) . Ha publicado una serie de artículos científicos en revistas científicas nacionales y extranjeras y ha participado en numerosas presentaciones en reuniones científicas de carácter internacional y nacional. Durante muchos años también ha estado activo en el sector civil, dirigiendo varios proyectos europeos relacionados con la cultura, el arte y el emprendimiento social.

Vine Mihaljević

vine.mihaljevic@pilar.hr

Nació en Livno en 1958. Culminó sus estudios secundarios en el Gimnasio Clásico Franciscano de Visoko y los de Teología Franciscana en Nedžarići en Sarajevo, en 1986 se graduó en la Facultad de Teología Católica de la Universidad de Zagreb (UNIZG) y en la Pontificia Universidad

Salesiana (UNISAL) de Roma realizó una Maestría (1989) y el Doctorado en Teología Pastoral (1992). En el año académico 1992/1993 impartió cursos de Teología Pastoral en Teología Franciscana Samobor/Sarajevo (FTS), entre 1993 y 1998 fue editor en "Estudio del Presente Cristiano" y desde 1999 trabaja en el Instituto de Ciencias Sociales Ivo Pilar, donde fue elegido para el cargo de asesor científico con carácter permanente. Desde 2005, como profesor asociado, imparte materias de Sociología y de Comunicación en la Facultad de Estudios Croatas de la Universidad de Zagreb (UNIZG). Su principal actividad científica y áreas de acción son la sociología de la religión, la comunicación y la teología pastoral. Ha publicado alrededor de cuarenta trabajos científicos, varios libros y más de veinte artículos profesionales. Ha sido evaluador de trabajos científicos y ha participado en numerosas conferencias científicas nacionales e internacionales. Su bibliografía completa está disponible en http://bib.irb.hr/lista-radova?autor?=232606/.

Jorge Ortiz Sotelo

thalassajos@gmail.com

Licenciado en Historia por la Pontificia Universidad Católica del Perú y en Ciencias Marítimo-Navales por la Escuela Naval del Perú, cursó estudios de especialización en Historia marítima e imperial británica en el Queen Mary College, Universidad de Londres, Magíster en Estrategia Marítima por la Escuela Superior de Guerra Naval, Perú, y Doctor en Historia Marítima por la Universidad de Saint Andrews, Escocia. Director del Departamento Académico de Ciencias Jurídicas y Políticas de la Universidad Nacional Mayor de San Marcos y Docente de la Escuela Superior de Guerra Naval. Ocupó la cátedra distinguida "Dr. Leo A. Shifrin" en Historia militar y naval, en la Academia Naval de los Estados Unidos. Fue jefe institucional del Archivo General de la Nación. Entre sus libros se puede mencionar Los Kisic de Cibaca en el Perú (Lima 1998).

Marina Perić Kaselj (IMIN)

marina.peric@imin.hr

Graduada de la Facultad de Humanidades y Ciencias Sociales de la Universidad de Zagreb, Departamento de Sociología. Realizó sus estudios de Maestría en Política comparada en la Facultad de Ciencias Políticas y los de doctorado en el Departamento de Etnología y Antropología Cultural de la Facultad de Humanidades y Ciencias Sociales de esa misma casa de estudios (UNIZG). Autora de más de cincuenta trabajos científicos, varios

libros y veinte artículos profesionales. Evaluadora de diversos programas y proyectos profesionales y científicos. Con el objetivo de contribuir a la divulgación científica ha participado en numerosos programas de radio y televisión y escrito artículos en publicaciones profesionales, revistas y periódicos sobre la temática migratoria.

Milan Puh (USP)

milan.puh1@gmail.com

Doctor de la Universidad de São Paulo en un programa interdisciplinario con el tema "Los grupos folclóricos como política lingüística: el cuidado del idioma y las culturas de las comunidades eslavas en Brasil" (2017). Magíster en Filología y Lengua portuguesa de la misma universidad (USP) (2012). Graduado en Antropología y en Lengua y Literatura Portuguesa en la Universidad de Zagreb (UNIZG) (2008) y en Historia en la Universidad de São Paulo (2018). Director del proyecto de investigación "Historia de los croatas y de la inmigración croata en Brasil" en el marco del cual se han publicado cuatro libros. Docente en la Facultad de Pedagogía de la Universidad de São Paulo (USP), donde también dicta la asignatura optativa Lengua y Cultura Croata. Profesor de Lengua croata e Historia en dos hogares croatas, Croatia Sacra Paulistana y Sociedad de amigos de Dalmacia.

Cristina Solián Posincovich

soliancristina@hotmail.com

Profesora y Licenciada en Antropología egresada de la Facultad de Humanidades y Artes de la Universidad Nacional de Rosario. Su apellido paterno original es Soljan y el apellido materno Posincovich; sus cuatro abuelos y su madre eran croatas de la isla de Hvar. Se ha dedicado a la docencia en Escuelas Medias de la Provincia de Santa Fe dictando Historia, Ciencias Sociales y Seminarios de Investigación (1984-2009) y desde el año 2000 integra el Centro de Estudios Antropológicos en Contextos Urbanos (CEACU) de la UNR en el que desarrolla tareas de investigación relacionadas con los procesos migratorios europeos desde los Balcanes hacia la Argentina. Su línea de investigación refiere a la migración croata en el sur santafesino, lugar donde se ha ido radicando su familia en la década del 30 del Siglo XX; línea que estás proyectándose al resto de la provincia y el interés se centra también en los asociacionismos étnicos desarrollados por los migrantes croatas, en sus experiencias y memorias migratorias. Entre algunas publicaciones, se pueden mencionar el libro "Entre yugoslavos y

croatas. Migración, voces e identidades en Rosario y localidades de la pampa húmeda" (Labor de Editor, 2016 Rosario) y el capítulo "Mujeres croatas migrantes en Argentina", del libro Su historia. La mujer en la emigración compilado por Branka Bezić Filipović (Ediciones Božković, 2020, Split), donde ha volcado parte de los resultados de su investigación.

Gordan Stojović

gordans@gmail.com

Ocupó cargos gerenciales en empresas privadas y diversos cargos en el Ministerio de Relaciones Exteriores de Montenegro. Realizó numerosos trabajos de investigación sobre la emigración de ese país. Publicó varios libros sobre esa temática, así como sobre temas vinculados con las relaciones internacionales y también sobre identidad. Constituye una característica fundamental de su actividad laboral la exitosa realización de sus emprendimientos pioneros, ya sea el desarrollo del primer portal de Internet en Montenegro, la fundación de importantes instituciones en la diáspora, o la apertura de la primera Embajada de Montenegro en América Latina. Trabajó un periodo también como asesor del presidente de Montenegro para asuntos sudamericanos.

Stipe Tadić

stipe.s.tadic@gmail.com

Es profesor titular y asesor científico con carácter permanente.
Nació en Otok, cerca de Sinj en el año 1953. Terminó la escuela primaria en 1968 en su ciudad natal. Completó sus estudios de Filosofía y Sociología en la Facultad de Filosofía de la Universidad de Zadar (UNIZD) y los de posgrado en Sociología de la religión en la Facultad de Humanidades y Ciencias Sociales de la Universidad de Zagreb (UNIZG). Obtuvo el título de Magíster en Ciencias Sociales el 30 de marzo de 1990 y el de Doctor en Ciencias el 2 de febrero de 1998. De 1992 a 2017 trabajó en el Instituto de Ciencias Sociales Ivo Pilar, en el cual fue Consejero científico entre 2008 y 2017. Desde entonces fue Profesor titular y empleado permanente en la Facultad de Estudios Croatas de la Universidad de Zagreb (UNIZG) hasta su jubilación en 2023. Se dedica a temas religiosos contemporáneos, la sociología de los nuevos movimientos religiosos y eclesiales, la religión (post)moderna y la identidad contemporánea. Participa en proyectos de investigación socio-religiosos nacionales e internacionales. Ha publicado decenas de trabajos científicos y profesionales y dos libros. Es evaluador en revis-

tas y libros científicos y profesionales. Fue editor en jefe de la revista Nova prisutnost y actualmente es miembro de su consejo editorial, así como el de la revista Kroatologija.

Ivan Tepeš

ivan.tepes@imin.hr

Nació en Zagreb en 1980. Cursó la educación primaria y el bachillerato de Ciencias Naturales y Matemáticas en el III Gimnasio de Zagreb. Se licenció en Historia y Etnología en la Facultad de Humanidades y Ciencias Sociales de la Universidad de Zagreb y en noviembre de 2004 defendió su Tesis de Licenciatura en Historia, titulada "El golpe de Estado Lorković-Vokić". En mayo de 2018 defendió en la Facultad de Estudios Croatas de la Universidad de Zagreb su Tesis Doctoral, titulada "La actividad política del Partido Campesino Croata en la emigración de 1945 a 1990". En su trabajo científico, su principal ámbito de interés es la historia de la emigración croata y de la emigración política del siglo XX. Publica regularmente trabajos científicos y profesionales y, en 2021, editó el libro Historia de la emigración política croata: el Partido Campesino Croata. En diciembre de 2022 fue elegido como Investigador asociado. De 2008 a 2015 trabajó en el Centro de Cultura e Información Maksimir de Zagreb. De mayo de 2013 a diciembre de 2015 fue representante legislativo en la Asamblea de la Ciudad de Zagreb. En noviembre de 2015 fue elegido diputado y de enero a octubre de 2016 desempeñó el cargo de Vicepresidente del Parlamento de Croacia. En octubre de 2017 fue nombrado subdirector de la Fundación para la Emigración Croata en Zagreb.